

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport
Források és tanulmányok 1.

Sorozatszerkesztő:
Sudár Balázs

BUDAPEST 2016

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport
Források és tanulmányok 1.

X 240.243

Klima László

JÜRKÁK, TORMÁK, MERJÁK

Szemelvények a finnugor nyelvű népek
történetének korai forrásaiból

MTA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
BUDAPEST 2016

2.

A kötet megjelenését
az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport támogatta

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001171657

© Klima László, 2016

© MTA BTK, 2016

ISBN 978-963-416-037-3

ISSN 2498-8472

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Szilágyi N. Zsuzsa

Borító, tördelés: Horváth Imre

Térképek: Nagy Béla

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

1. Bevezetés	13
1.1. A finnugrisztika/uralisztika és a finnugor történelem fogalmi meghatározásáról	14
1.2. A finnugor őstörténet kutatása Magyarországon	18
1.3. A keleti finnugorok történetének kutatása Magyarországon	33
1.4. A szöveggyűjtemény felépítéséről, a források közlésének módjáról	39
2. Ókori és középkori latin–görög–héber források	41
2.1. Ariszteasz és az <i>Arimaszpeia</i>	41
2.1.1. Ariszteasz	41
2.1.2. Szövegközlések, fordítások	42
2.1.3. Az <i>Arimaszpeia</i> Hérodotosznál	42
2.2. Hérodotosz: <i>A görög-perzsa háború</i>	42
2.2.1. Hérodotosz	42
2.2.2. Hérodotosz történeti könyvei	43
2.2.3. Hérodotosz művének esetleges finnugor vonatkozásairól	43
2.2.3.1. Isszédonok	45
2.2.3.2. Arimaszposzok	46
2.2.3.3. Androphagoszok	46
2.2.3.4. Melankhlainoszok	48
2.2.3.5. Budinoszok	49
2.2.3.6. Gelónoszok	51
2.2.3.7. Thüszzagéták	52
2.2.3.8. Iürkák	54
2.2.3.9. Argippaiosok	55
2.2.4. Szövegközlések, fordítások	56
2.2.5. Hérodotosz negyedik könyvének esetleg finnugorokra vonatkozó részei	57
2.3. Tacitus: <i>Germania</i>	61
2.3.1. Tacitus	61
2.3.2. A <i>Germania</i> finnugor vonatkozásairól	61
2.3.3. Szövegközlések, fordítások	63
2.3.4. A <i>Germania</i> finnugor vonatkozású részei	63
2.4. Jordanes: <i>Getica</i>	64
2.4.1. Jordanes	64
2.4.2. A <i>Getica</i> finnugor vonatkozású részeiről	65
2.4.3. Szövegközlések, fordítások	70
2.4.4. A <i>Getica</i> finnugor vonatkozású részei	70

X 240243

2.5. Bíborbanszületett Konstantin: <i>A birodalom kormányzásáról</i>	71
2.5.1. A szerzőről	71
2.5.2. <i>De administrando imperio</i> (<i>A birodalom kormányzásáról</i>)	71
2.5.3. A <i>De administrando imperio</i> finnugor vonatkozásairól	72
2.5.4. Szövegközlések, fordítások	72
2.5.5. A <i>De administrando imperio</i> mordvin vonatkozású részlete	72
2.6. Egy magyar püspök levele egykori párizsi iskolatársához	73
2.6.1. A levél keletkezési körülményeiről	73
2.6.2. A levél finnugor vonatkozásáról	73
2.6.3. Szövegközlések, fordítások	74
2.6.4. A levél mordvin vonatkozású részlete Gy. Ruitz Izabella fordításában Matthaeus Parisiensis krónikája alapján <i>A tatárjárás emlékezete</i> című kötetből	74
2.6.5. A levél mordvin vonatkozású részlete Tardy Lajos fordításában a Waverley-évkönyv alapján <i>A tatárországi rabszolga-kereskedelem...</i> című kötetből	74
2.7. József kazár kagán levele	75
2.7.1. József kazár kagán levelének keletkezési körülményeiről	75
2.7.2. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozásairól	77
2.7.3. Szövegközlések, fordítások	79
2.7.4. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozású részlete Kohn Sámuel közlésében	79
2.7.5. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozású részlete Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza közlésében	80
3. Európai utazók a középkorban	81
3.1. <i>Alfréd király Orosiusa</i> (Wulfstan és Halogalandi Ottár úti jelentése)	81
3.1.1. A mű keletkezéséről	81
3.1.2. <i>Alfréd király Orosiusának</i> finnugor vonatkozásairól	82
3.1.3. Szövegközlések, fordítások	85
3.1.4. <i>Alfréd király Orosiusának</i> finnugor vonatkozású részletei	85
3.2. 13. századi szerzetes utazók (Julianus, Plano Carpini és társai, Rubruk) úti jelentései	88
3.2.1. A magyar expedíciók	89
3.2.1.1. Julianus úti jelentéseinek finnugor vonatkozásairól	90
3.2.1.2. Szövegközlések, fordítások	91
3.2.1.3. A Julianus első útjáról készült jelentés mordvin vonatkozású részletei	92
3.2.1.4. Julianus második útjáról készült jelentésének mordvin, merja és votják vonatkozású részletei	92
3.2.2. Plano Carpini és társainak útja	93

3.2.2.1. Plano Carpiniék útjának finnugor vonatkozásairól	94
3.2.2.2. Szövegközlések, fordítások	94
3.2.2.3. Plano Carpini úti jelentésének finnugor vonatkozású részletei	94
3.2.2.4. Benedictus Polonus úti jelentésének mordvin vonatkozású részlete	95
3.2.2.5. C. de Bridia úti jelentésének mordvin vonatkozású részlete	95
3.2.3. Rubruk útja a Mongol Birodalomba	95
3.2.3.1. Rubruk útjának finnugor vonatkozásairól	96
3.2.3.2. Szövegközlések, fordítások	97
3.2.3.3. Rubruk úti beszámolójának finnugor vonatkozású részletei	97
3.3. Siegmund Herberstein: <i>Moszkoviai úti jegyzetek</i>	97
3.3.1. Siegmund (Sigismundus) Herberstein	97
3.3.2. Két utazás Moszkvába	98
3.3.3. <i>Rerum moscoviticarum commentarii</i> – <i>Moszkoviai úti jegyzetek</i> ...	99
3.3.3.1. A mű keletkezési körülményei	99
3.3.3.2. „Bestseller” a 16. században	99
3.3.3.3. A mű illusztrációi	100
3.3.3.4. Az öntudatos diplomata	101
3.3.3.5. A <i>Moszkoviai úti jegyzetek</i> jelentősége	101
3.3.4. A <i>Moszkoviai úti jegyzetek</i> finnugor vonatkozású részéről	102
3.3.4.1. III. Vaszilij titulátúrája	103
3.3.4.2. A cseremiszekről (és a votjákokról)	104
3.3.4.3. A mordvinokról	106
3.3.4.4. A Vótföldről és Karjaláról	107
3.3.4.5. Beloozero és környéke	109
3.3.4.6. Utazás Pecsorába, Jugrába és az Ob folyóhoz	110
3.3.4.7. A Permi területről és a permi emberekről	112
3.3.4.8. A magyarokról	114
3.3.4.9. Ismét Karjaláról	116
3.3.4.10. Livóniáról	116
3.3.4.11. Hajózás a Jeges-tengeren	117
3.3.5. Szövegközlések	121
3.3.6. A <i>Moszkoviai úti jegyzetek</i> finnugor vonatkozású részei	121
3.4. Zalánkeméni Kakas István és az <i>Iter Persicum</i>	131
3.4.1. Zalánkeméni Kakas István	131
3.4.2. Kakas István követjárása Perzsiában	131
3.4.3. Az <i>Iter Persicum</i> (Perzsiai utazás) finnugor vonatkozású részletéről	132
3.4.4. Szövegközlések, fordítások	135
3.4.5. Az <i>Iter Persicum</i> finnugor vonatkozású részletének fordítása	135

4. Muszlim geográfusok és utazók	137
4.1. A muszlim földrajzi irodalom és a finnugorok	138
4.2. A szerzőkről	142
4.2.1. Al-Ġayhānī	142
4.2.2. Ibn Faḍlān	143
4.2.3. Ibn Rusta	144
4.2.4. <i>Ḥudūd al-ʿālam</i>	144
4.2.5. Al-Balḥī	145
4.2.6. Al-Masʿūdī	145
4.2.7. Al-Iṣṭaḥrī	146
4.2.8. Ibn Ḥawqal	146
4.2.9. Gardīzī	147
4.2.10. Al-Bakrī	147
4.2.11. Al-Bīrūnī	147
4.2.12. Al-Marwazī	148
4.2.13. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī	148
4.2.14. Al-Idrīsī	149
4.2.15. Yāqūt al-Ḥamawī	149
4.2.16. Al-Qazwīnī	150
4.2.17. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh	150
4.2.18. Ibn Baṭṭūṭa	151
4.3. Muszlim geográfusok és utazók a burtászokról [burtās]	151
4.3.1. Kik voltak a burtászok? Rövid kutatástörténet	151
4.3.2. Ibn Rusta a burtászokról	160
4.3.2.1. Ibn Rusta <i>Kitāb al-lāq an-naḥīsa</i> című művének a burtászokra vonatkozó részei	163
4.3.3. A <i>Ḥudūd al-ʿālam</i> szerzője a burtászokról	164
4.3.3.1. A <i>Ḥudūd al-ʿālam</i> burtászokra [burādās] vonatkozó részlete	165
4.3.4. Gardīzī a burtászokról	165
4.3.4.1. Gardīzī <i>Zayn al-aḥbār</i> című művének Ibn Rustánál nem található burtász vonatkozású részlete	166
4.3.5. Al-Bakrī a burtászokról	167
4.3.5.1. Al-Bakrī <i>Kitāb al-masālik wa-l-mamālik</i> című művének Ibn Rusta művétől eltérő burtász vonatkozású részletei	168
4.3.6. Al-Marwazī a burtászokról	168
4.3.7. A burtászok az al-Ġayhānī-hagyományban	169
4.3.8. Al-Masʿūdī a burtászokról	169
4.3.8.1. <i>Murūǧ ad-dahab wa-maʿādin al-ǧawhar</i>	169

4.3.8.1.1. Al-Masʿūdī <i>Murūǧ ad-dahab wa-maʿādin al-ǧawhar</i> című művének burtász vonatkozású részletei	172
4.3.8.2. <i>Kitāb at-tanbīh wa-l-iṣrāf</i>	173
4.3.8.2.1. Al-Masʿūdī <i>Kitāb at-tanbīh wa-l-iṣrāf</i> című művének burtász vonatkozású részlete	173
4.3.9. Al-Balḥī és követői: al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal a burtászokról	174
4.3.9.1. Al-Iṣṭaḥrī a burtászokról	174
4.3.9.1.1. Al-Iṣṭaḥrī <i>Kitāb al-masālik wa-l-mamālik</i> című művének a burtászokra vonatkozó részei	175
4.3.9.2. A burtászok Ibn Ḥawqal leírása szerint	176
4.3.9.2.1. Ibn Ḥawqal: <i>Kitāb al-masālik wa-l-mamālik</i> című művének al-Iṣṭaḥrīnél nem olvasható burtász vonatkozású rövid részlete	176
4.3.9.2.2. A burtászok és a rúszok Ibn Ḥawqal térképén	176
4.3.10. Al-Idrīsī a burtászokról	178
4.3.11. Yāqūt al-Ḥamawī a burtászokról	179
4.3.12. Al-Qazwīnī Burtász országáról	179
4.3.13. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh a burtászokról	180
4.3.13.1. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh <i>Ġāmiʿ at-tawārīḥ</i> című művének burtász vonatkozású részlete	181
4.4. Muszlim geográfusok és utazók Wīsü, Arū és Yūrā országáról	182
4.4.1. Ibn Faḍlān úti beszámolója	182
4.4.1.1. Ibn Faḍlān nagy utazása	182
4.4.1.2. Ibn Faḍlān úti beszámolójáról	182
4.4.1.3. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Wīsü országára és az egyszarvúra vonatkozó részleteiről	184
4.4.1.4. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Wīsü országáról és az egyszarvúrról szóló részletei	188
4.4.2. A <i>Ḥudūd al-ʿālam</i> szerzője a kimekek Y.ǧsünyāsü nevű területéről	189
4.4.2.1. A <i>Ḥudūd al-ʿālam</i> nak az Y.ǧsünyāsü körzetre vonatkozó részlete	190
4.4.3. Al-Bīrūnī Īsü és Yūrā országáról	190
4.4.4. Al-Marwazī Īsü országáról, Yūrā népéről és más északi népekről	193
4.4.4.1. Al-Marwazī <i>Tabāʾi al-ḥayawān</i> című művének Īsü és Yūrā országára vonatkozó részlete	195
4.4.5. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī regényes útleírásai	196
4.4.5.1. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī Wīsü, Arū és Yūrā országáról	196

4.4.5.2. Az <i>al-Muʿrib ʿan baʿd ʿaġāʾib al-Maġrib</i> finnugor vonatkozású részei	198
4.4.5.3. A <i>Tuhfat al-albāb wa-nuḥbat al-aʿġāb</i> finnugor vonatkozású részlete	201
4.4.6. Al-Qazwīnī Wīsū és Yūrā országáról	201
4.5. Muszlim geográfusok az északi vidékekről, valamint Góg és Magóg népéről	202
4.5.1. Ibn Faḍlān meséi Góg és Magóg népéről	202
4.5.1.1. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Góg és Magóg különös népéről szóló részlete	205
4.5.2. Al-Marwazī észak népeiről	206
4.5.2.1. Al-Marwazī <i>Tabāʾiʿ al-ḥayawān</i> című művének az egyéb északi népekre vonatkozó részlete	207
4.5.3. Góg és Magóg népének országa Ibn Ḥawqal térképén	208
4.6. Muszlim geográfusok és utazók Artā városáról és az artānīya népről	208
4.6.1. Kutatástörténet: az artānīya–erza-mordvin azonosítás	208
4.6.2. Al-Iṣṭaḥrī az artānīya népről	218
4.6.2.1. Al-Iṣṭaḥrī <i>Kitāb al-masālik wa-l-mamālik</i> című művének az artānīya népre vonatkozó részlete	219
4.6.3. Ibn Ḥawqal az artānīya népről	219
4.6.4. Al-Bakrī az awtānīya népről	220
4.6.5. Al-Idrīsī az artānīya népről	220
4.6.5.1. Al-Idrīsī <i>Kitāb nuzhat al-muṣṭaq</i> című művének az artānīya népre vonatkozó részlete	221
4.7. Rašīd ad-Dīn a moksákról és az erzákról	222
4.7.1. A <i>Ġāmiʿ at-tawārīḥ</i> és finnugor vonatkozásai	222
4.8. Ibn Baṭṭūṭa rövid látogatása Bolgar városában	222
4.8.1. <i>A városok érdekességeiből és az utak csodáiból adott ajándék a szemlélődők számára</i>	222
4.8.2. Ibn Baṭṭūṭa útleírásának finnugor vonatkozásai	223
4.8.3. Ibn Baṭṭūṭa útleírásának finnugor vonatkozású részlete	224
4.9. Szövegközlések	225
5. Orosz krónikák, évkönyvek és legendák	228
5.1. Évkönyvírás a középkori Oroszországban	228
5.2. <i>Régmúlt idők krónikája</i>	230
5.2.1. Az évkönyv keletkezéstörténete	230
5.2.2. Az évkönyv finnugor vonatkozású részéről	232
5.2.2.1. Első kronológiai csoport: 859–980	233
5.2.2.2. Az átmenet: 1030 és 1042	236
5.2.2.3. Második kronológiai csoport: 1071–1103	236

5.2.2.3.1. A finnugor–orosz kapcsolatok elmélyülése: folklorisztikus beszámolók	237
5.2.2.3.2. Orosz dinasztikus csatározások finnugor területeken	243
5.2.2.4. Harmadik kronológiai csoport: a jugriai utazás 1096-os leírásától az évkönyv befejezéséig	244
5.2.3. A <i>Régmúlt idők krónikájának</i> előzményei, különböző szerkesztései és a finnugor vonatkozású hírek	250
5.2.3.1. A legelső évkönyv-összeállítás (<i>Drevnyejsij letopisznij szvod</i>)	250
5.2.3.2. Az 1073-as évkönyv-összeállítás és Jany Visatics finnugor vonatkozású információi	251
5.2.3.3. Az 1095-ös évkönyv-összeállítás	252
5.2.3.4. A PVL 1113-as első szerkesztése	252
5.2.3.5. A PVL 1118-as harmadik szerkesztése	253
5.2.4. Szövegközlések, fordítások	254
5.2.5. Az évkönyv finnugor vonatkozású részei	254
5.3. <i>Novgorodi I. évkönyv</i>	259
5.3.1. Az évkönyv változatai	259
5.3.2. Novgorod és a finnugorok	260
5.3.3. Az évkönyv finnugor vonatkozású részéről	262
5.3.4. Szövegközlések	275
5.3.5. Az évkönyv finnugor vonatkozású részei	276
5.4. Jepifanyij Premudrij: <i>Permi Szent István legendája</i>	298
5.4.1. A legenda műfajáról	298
5.4.2. A szerző	299
5.4.3. ...és műve	300
5.4.4. Permi Szent István – egy legendás élet	302
5.4.5. A legenda finnugor néprajzi és történeti vonatkozásai	316
5.4.6. Szövegközlések	328
5.4.7. <i>Permi Szent István legendája</i> (részletek)	329
5.5. <i>Kazanyi história</i>	379
5.5.1. A <i>Kazanyi história</i> keletkezése	379
5.5.2. A <i>Kazanyi história</i> kutatásának rövid története	380
5.5.3. A <i>Kazanyi história</i> stílusa és műfaja	381
5.5.4. Két úr szolgái... A Volga–Káma vidéki finnugorok az oroszok és a nomád hódítók között	381
5.5.5. A <i>Kazanyi história</i> finnugor vonatkozású részéről	386
5.5.6. Szövegközlések	393
5.5.7. A <i>Kazanyi história</i> finnugor vonatkozású részei	394

6. Kislexikon	413
6.1. Helyek	413
6.2. Emberek	418
7. Irodalomjegyzék	428
7.1. Források	428
7.2. Feldolgozások	442

1. Bevezetés

Egy uráli történeti szöveggyűjtemény összeállítása több szempontból is hasznos lehet. Egyrészt alapvető szerepet tölthet be az uráli népek történetének egyetemi oktatásában. Tájékoztathatja az érdeklődőket arról, hogy milyen források állnak rendelkezésre e népek történetének tanulmányozásához. A szövegekhez fűzött kommentárok révén segítheti a források megértését, bibliográfiája pedig elindíthat a források mélyebb megismerése felé. Ugyanakkor egy ilyen munka a további történeti, filológiai kutatások szempontjából is alapvető jelentőségű. Hozzájárul a szakemberek új generációinak kineveléséhez, valamint előmozdíthatja a különböző tudományágak művelőinek együttműködését.

Valójában egy uráli történeti szöveggyűjteményt olyan kutatónak kellene összeállítania, aki egyaránt járatos a klasszika-filológiában, bizantinológiában, hebraisztikában, orientalisztikában, ruszisztikában és a középkori latin filológiában, tehát a műben felsorolt összes forrást eredeti nyelvén tudja tanulmányozni, és ennek révén tisztában van a források keletkezésének, nyelvi értelmezésének problémáival. Ilyen kutató még nem született. Ebből a tényből következik, hogy az egyes tudományágak művelői egymástól elkülönülten, egymás munkásságát kevésbé ismerve fognak bele a források azon részleteinek elemzésébe, amelyek megkívánnák a társtudományok ismeretét is.

Az általam összegyűjtött forrásrészletek az uralisztika számára jelentősek. Feldolgozásuk során tapasztaltam, hogy a szövegek közlői – fordítói és értelmezői –, akik a finnugor és szamojéd vonatkozású részletek elsődleges magyarázatával foglalkoztak, nem ismerték megfelelő mélységben az uralisztikai szakirodalmat. Ez időnként téves értelmezésekhez vezetett, melyeket megpróbáltam kijavítani. Velük szemben a finnugristák a szövegek többségét csak fordításban olvassák, ami egyes forráshelyek esetében szintén félreértéseket okozott. Több forrásról máig vitatkoznak a szakemberek: a különböző kéziratok egymástól eltérő szövegvariánsokat tartalmaznak, problematikus lehet egyes szavak, fordulatok, mondatok értelmezése stb. E lehetőségek csökkentik munkám értékét. Remélem, lesznek, akik az én tévedéseimet is kijavítják – annak köszönhetően, hogy a finnugor történeti forrásokat a kibontakozó tudományközi együttműködés keretében egyre többen fogják tanulmányozni.

Szöveggyűjteményemben megpróbáltam összegyűjteni azokat a forrásrészleteket, amelyek az uralisztika művelői számára fontosak. Igyekeztem

megvilágítani az összegyűjtött szövegek uralisztikai hátterét. Remélem, hogy munkám sokak számára hasznos lesz.¹

1.1. A finnugrisztika/uralisztika és a finnugor történelem fogalmi meghatározásáról

A finnugor nyelvek összetartozását a 18. század folyamán kezdték megsejteni a kutatók. A 19. század első felében a nyelvészet magasabb szintre lépett. A kialakuló történeti nyelvtudomány immár magyarázatát is tudta adni egyes nyelvek összetartozásának. Ekkoriban állapították meg azt is, hogy a szamojéd és a finnugor nyelvek egy csoportba tartoznak. Schleicher családfelméletének megjelenése után² *nyelvcsaládnak* nevezték a közös eredetű nyelvek csoportját. A finnugor és szamojéd nyelvek összefoglaló elnevezése többször változott, Budenz József még *ugornak* nevezte a finnugor nyelvcsaládot. Később a rokon nyelvek megjelölésére a *finnugor* terminológia használatra terjedt el. A 20. század második fele óta Magyarországon a finnugor és szamojéd nyelvek együttesére az *uráli nyelvcsalád* elnevezés használatos. Ez azonban még a nemzetközi tudományban sem vált általánossá. A szakmai közleményekből is kitérő, hogy a *finnugor* az *uráli* szinonimájaként használatos.

A terminológiai bizonytalanság ellenére létrejött egy tudomány – az uralisztika helyett általánosan használt neve szerint finnugrisztika –, amely a finnugor és szamojéd nyelvek rokonsági viszonyait vizsgálja.

A finnugrisztika³ nyitását más tudományok felé maguk a nyelvészek kezdeményezték. A 19. század végének tudományos expedícióiban néprajztudósok is részt vettek: Pápai Károly és Jankó János azért végezhettek helyszíni kutatásokat, mert akkoriban általános volt a vélemény, hogy a finnugor és szamojéd nyelvű népeket nemcsak nyelvük kapcsolja össze – rokonságuk kultúrájukban és antropológiai vonásaikban is kimutatható. Ezért a magyar kutatók tárgyi néprajzi megfigyeléseiket is feljegyezték, viseleti tárgyakat, munkaeszközöket vásároltak, gyűjtötték a folklórhagyományokat, valamint antropológiai méréseket is végeztek.

1 Munkámat folytatva a későbbiekben a permi tájak és Nyugat-Szibéria orosz meghódításának finnugor és szamojéd vonatkozású adatait kívánom összegyűjteni.

2 Schleicher 1853.

3 Művem címében, valamint a szöveg további részében a *finnugor* terminológiát én is az *uráli* szinonimájaként használom.

A finnugrisztika tehát igen hamar jelentésbővülésen ment át: a finnugor és szamojéd nyelvek kutatása mellett kiterjedt a finnugor és szamojéd nyelvű népek kulturális hagyományainak, embertani vonásainak vizsgálatára is. A 20. század közepétől az uráli népek őstörténetének kutatásában mind nagyobb szerepet kapott a régészet. Új tudományágként megjelent a finnugor és szamojéd nyelvű népek irodalmának kutatása is. A finnugrisztika ma már nemcsak a finnugor és szamojéd nyelvek összehasonlító kutatásának közös elnevezése, hanem az e nyelveket beszélő népek kultúrájának vizsgálatát is lefedi. Ezek szerint a finnugrisztika lényege az összehasonlítás lenne? Nem biztos.

1960 óta öt évenként nemzetközi finnugor konferenciákat rendeznek. Ezek programja, ahogy az elhangzott előadásokat tartalmazó kötetek is, tematikus felosztásúak. Megjelentek nyelvészeti, régészeti, néprajzi, irodalmi kötetek, ahogy a konferenciákon is voltak nyelvészeti, néprajzi stb. szekciók. Ez alátámasztja azt a megállapításunkat, hogy a finnugrisztika már nem csak nyelvészet. Ugyanakkor a konferenciakötetektől az is látható, hogy igen sok előadás nem tartalmazott semmiféle összehasonlító elemzést. A finnugor konferenciákon elő lehetett adni egy-egy finnugor vagy szamojéd nyelv valamelyik önálló jelenségének vizsgálatát, egy-egy finnugor vagy szamojéd régészeti emlék ismertetését összehasonlító kitekintés nélkül. (A példák kiterjeszthetők a néprajz és az irodalom témakörében elhangzott előadásokra is.) Ezek szerint minden, ami egy finnugor vagy szamojéd nyelvvel, egy finnugor vagy szamojéd nép kultúrájával kapcsolatos, az finnugrisztika? Talán mégsem.

A finnugor konferenciák idézett kötetei nem tartalmazzak a magyar, a finn és az észt nyelv önálló jelenségeivel foglalkozó közleményt, miként a magyar, finn és észt tárgyi néprajzi, folklórisztikai jelenségek önálló vizsgálatával foglalkozó közlemények sincsenek bennük. Ugyanakkor tudjuk, hogy létezik a fennisztika, esztológia és hungarológia, mely tudományok művelői önálló konferenciákon tárgyalják e népek nyelvével, kultúrájával és történetével összefüggő kérdéseket. Vagyis e tudományágak nem tartoznak a finnugrisztika körébe.

Hogyan határozhatjuk meg a finnugrisztika – avagy uralisztika – kutatási területét? Erre vonatkozóan egyáltalán nincs kialakult vélemény. A 19. század végén a nyelvészek vonták be kutatásaikba a néprajztudósokat, a 20. század végén pedig éppen egyes nyelvészek hangsúlyozták, hogy a finnugrisztika az csak nyelvészet, semmi más. Ugyanakkor létezik egy konszenzus, ami a gyakorlati együttműködés során jött létre. Eddig éppen ennek kialakulását tekintettük át. E szerint a finnugrisztika a következő témakörök kutatásával foglalkozik:

- a finnugor és szamojéd nyelvek összehasonlító elemzése
- a kisebb finnugor és szamojéd nyelvek (tehát a finn, észt és magyar kivételével az összes többi) önálló jelenségeinek elemzése
- a finnugor és szamojéd nyelvű népek tárgyi és szellemi kultúrájának, irodalmának, történelmének, embertani vonásainak összehasonlító vizsgálata
- a kisebb finnugor és szamojéd nyelvű népek (tehát a finn, észt és magyar kivételével az összes többi) tárgyi és szellemi kultúrájának, irodalmának, történelmének, embertani vonásainak önálló (a többi finnugor és szamojéd néptől független) vizsgálata

A finnugor/uráli történelem fogalmának, korszakolásának több meghatározása is lehetséges. A finnugrisztika értelmezésével próbálkozó fenti áttekintés ebben is irányadó lehet. A finnugor népek őstörténete feltétlenül a finnugor történeti kutatások tárgya. Az őstörténetből való kilépés az egyes finnugor közösségek néppé válásával kezdődik.

A magyarság történetét a magyar őstörténet⁴ kezdeteitől számíthatjuk. A magyarság kialakulása, a magyar nyelv kiválása a finnugor nyelvi egységből hosszú folyamat, amely átmeneti időszak a magyar őstörténet és a finnugor őstörténet között. A magyar őstörténet végét és a magyar történelem kezdetét a honfoglalás és az államalapítás között kell valahol kijelölnünk (hogyan hol húzzuk meg a határt, azt itt és most nem kell eldöntenünk). A magyar őstörténetet tehát már kezdeteitől magyar történelemnek és nem finnugor történelemnek nevezzük.

A magyar őstörténethez hasonló hosszan tartó átmeneti időszakot kell elképzelnünk a többi finnugor nép történetében is. Honnan számíthatjuk azonban az egyes finnugor népek őstörténetének végét és történelmének kezdetét?

A finnugor történelem viszonyát a finn és észt történelemhez nehéz meghatároznunk. Az államalapítás minden nép vagy többnyelvű gazdasági-politikai egység esetében olyan határkőnek tekinthető, amelyet átlépve az adott közösség bizonyíthatóan az önálló cselekvés útjára lép, saját történelmet kezd írni. A finn és észt államiság későbbi, mint a magyar, de a finn és az észt nép már jóval saját államának megalapítása előtt kialakult. A történeti források szerint az észt törzsek és tartományok a Kr. u. 2. évezred elején közösen léptek fel érdekeik védelmében. A finnek esetében pedig a kulturális fejlődést, a nyelvi-etnikai tudat megerősödését látjuk a 16. századtól. E korszakhatároktól beszélhetünk észt és finn történelemről. A finn és észt régészek véleménye szerint a finnek és az észtek elődei a középső kőkor óta

⁴ Az őstörténet vagy korai történet terminusok használatáról vita folyik a kutatók között, erre most nem térünk ki.

mai lakóhelyükön élnek. E nézet mögé oda kell gondolnunk a fentiekből következő, ám ki nem mondott feltételezést is, miszerint a finn és az észt nyelv korábban lépett ki a finnugor nyelvi egységből, mint ahogy azt a nyelvészek vallják. A finn és az észt régészet nézetrendszeréhez igazodva az észtországi és finnországi finnugor őstörténet egyben észt és finn történelemnek is nevezhető.

Az Oroszország területén élő finnugor és szamojéd népek közül valószínűleg csak a mordvinok jutottak el az államalapítás küszöbére. A történeti forrásokból arra következtethetünk, hogy legkésőbb a 13. század folyamán mindkét etnikai csoportjuk egy-egy vezető alá szerveződött. A permi finnugoroknál is láthatók a törzsi szintű szerveződés régészeti nyomai. Ez az egyes népek esetében a finnugor őstörténet és a saját történetük közötti átmeneti periódus. Az etnikai tudat létezésére, a néppé szerveződés folyamatára utal a finnugor népnevek felbukkanása az első orosz történeti forrásokban, a *Régmúlt idők krónikájában* és a *Novgorodi I. évkönyvben*. Az orosz behatolás egyszerre tudatosította a mordvin, mari stb. finnugor őslakosokban, hogy ők népeket alkotnak, ugyanakkor megindította a beolvadásukat is. E népek kutatói már joggal tekinthetik ezt a fázist történelmük részének.

Az oroszországi finnugor népek fejlődése az orosz betelepülés és a tatár-mongol hódítás miatt megakadt, a 16. századtól történelmük az egységes orosz birodalmon belül folytatódott. A nyelvi egység tudatát meghaladó nyelvi-kulturális öntudatra ébredésük csak a 19. század második felében bontakozott ki. Fejlődésüket a Szovjetunióban az 1920-as évek ígéretes lendülete után a 30-as évek terrorja vérbe fojtotta. A sztálini időszak utáni konszolidáció csak részleges volt, miként a Szovjetunió megszűnésével kezdődött periódus sem teremtette meg teljes körűen a néppé szerveződés feltételeit. Oroszország finnugor népei azonban mégis léteznek – önálló nyelvvel és kultúrával, így történelmüket is meg lehet írni.

A felsorolt tényezők miatt a finnugor történettudomány kutatásának tárgyát nehéz egyértelműen definiálni. Célszerűnek tűnik a finnugor nyelvészetben bevált közmegegyezést követni, ahol a finn, észt és magyar nyelv kutatása nem tartozik a finnugor nyelvészet körébe, de a kisebb finnugor és szamojéd nyelvek kutatása igen.

A *Szemelvényekben* e rendszert többé-kevésbé leképezve a magyar őstörténet forrásai nem szerepelnek, a finn és az észt történelem írott forrásait pedig csak a finn és az észt nép kialakulásának hozzávetőleges periódusáig, a Kr. u. 1. évezred elejéig tárgyaljuk. A finnugor történelem fogalmát a keleti finnugorok és szamojédok történeteként értelmezzük. Az összegyűjtött és elemzett források többsége Oroszország finnugor és szamojéd népeire vonatkozik.

1.2. A finnugor őstörténet kutatása Magyarországon

A finnugor népek történetére vonatkozó írott források jelentős többsége már a nyelvileg és kulturálisan önállósult népekről tartalmaz adatokat. A legkorábbi szerzők, Hérodotosz és Tacitus műveiben előfordul, esetleg finnugor etnikai egységekre utaló népnév mögött azonban sejthetünk olyan csoportokat, amelyeknek etnikai fejlődése még nem zárult le. Gondolhatjuk róluk, hogy finnugorok voltak, de nem azonosíthatók teljes mértékben egyik vagy másik mai finnugor néppel sem. A történeti források értelmezését segítheti a finnugor őstörténet kutatási eredményeinek, útkeresésének megismerése.

A finnugor nyelvek rokonsági viszonyainak tisztázása során hamar felmerült az őshaza fogalma. A kutatók kezdetben úgy vélték, hogy e nyelvek hasonlósága valamiféle közös területen történt egykori együttélés eredménye.

A magyar kutatók közül először Sajnovics János gondolt erre a lehetőségre. 1770-ben megjelent műve, a *Demonstratio* első fejezetében a magyar és a lapp nyelv rokonságáról értekezik. Azt fejtegeti, hogy e két nyelv az évszázadok folyamán természetes módon eltávolodott egymástól, s közben megjegyzi, hogy „mindkét nemzet, tudniillik a magyar és a lapp ugyanahhoz a néphez tartozott egykor”.⁵

A lapp nyelv tanulmányozására Hell Miksa biztatta Sajnovicsot, aki ismerte a finnugor nyelvek rokonságát tárgyaló korabeli szakirodalmat. A két tudós közös lappföldi útjuk során nyilván sokat beszélgetett erről a kérdésről. Hell Miksa hagyatékában fennmaradt egy tervezet, amelyből látható, hogy tanulmányt kívánt írni „a magyarok első szálláshelyeiről vagyis a magyarok első hazájáról”.⁶ A tervezett értekezés 9. fejezete tartalmazta volna a végkövetkeztetést, nevezetesen azt, hogy „a magyarok és a finnek vagy fennek, vagy careliaiak vér szerinti testvérek”.⁷

Látható tehát, hogy a rokon nyelvek közös eredetű elemeinek kialakulását kutatva született meg az őshaza fogalma, valamint az a feltételezés, hogy a nyelvrokonság egyben vérrokonságot is jelent a közös eredetű nyelveket beszélő népek között. Sajnovics és Hell után a magyar kutatók sokáig nem mutattak érdeklődést a finnugor őshaza iránt, inkább a magyar nyelv rokoni viszonyainak tanulmányozása kötötte le őket.

A 19. század első felében Castrén és Wiedemann publikálta őshazaelméletét.⁸ A két kutató lényegében azonos eredményre jutott. Az általában

5 Sajnovics 1994, 21.

6 Hell Miksa hátrahagyott tudományos kéziratát Reguly Antal ismertette: Reguly 1851. Sajnovics és Hell tudományos terveit feldolgozta Szij Enikő: Szij 1994.

7 A tervezetet lásd Reguly 1851, 151–152; Szij 1994, 140.

8 Castrén 1853, 107–122; Wiedemann 1938.

„ázsiai őshazaelmélet”-ként idézett koncepciójuk megalkotásával megkezdődött az őshazakutatás. A század második felében a történeti nyelvészet kidolgozott egy módszert, az úgynevezett nyelvészeti paleontológiát az alapnyelv területének meghatározására. A nyelvészeti paleontológia összegyűjti egy nyelvcsalád olyan alapnyelvi eredetű szavait, amelyek segítségével meg lehet határozni, hogy az adott nyelvcsalád alapnyelvét beszélő ősnépesség hol élt. Ezek a szavak általában a különböző állat- és növényfajokat jelölik. A nyelvészeti paleontológia feltevése szerint az adott nyelvcsalád alapnyelvét ott beszélték, ahol a közös eredetű szavakkal jelölt állat- és növényfajok őshonosak. E módszert a finnugor nyelvek őshazájának meghatározására először egy oroszországi kutató, Friedrich Theodor Köppen alkalmazta az 1880-as években.⁹ Ekkorra már tisztázódott, hogy tulajdonképpen mit is keresnek a kutatók. Gondolatmenetük így foglalható össze:

1. A rokon nyelvek visszavezethetők egy közös alapnyelvre.
2. A nyelvészeti paleontológia segítségével meg lehet kísérelni annak a területnek a behatárolását, ahol egy adott nyelvcsalád alapnyelvét beszélték.
3. Ez a terület a rokon nyelvet beszélő népek őshazája.

Mai felfogásunk szerint az, amit Köppen idejében kerestek, csak a nyelvi őshaza. Elképzelhető, hogy a rokon népek kultúrájának nyelven kívüli elemei máshonnan származnak. Az antropológiai kutatások azt is tisztázták, hogy a rokon nyelvű népek nem feltétlenül „vér szerinti testvérek”.

A 19–20. század fordulóján Munkácsi Bernát is figyelemmel kísérte az őshaza helyének meghatározására irányuló nyelvészeti törekvéseket. Először *A magyar népies halászat műnyelve* című tanulmányban találunk utalásokat a finnugor és indoeurópai állat- és növénynevek kapcsolatára.¹⁰ Ezt követte *A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai* című munkája, amelyben szintén a szavak irányították néhány őstörténeti következtetés levonása felé. Kutatásai alapján úgy gondolta, hogy az iráni eredetű jövevényszavak a magyar nyelvben régebbiek, mint a török átvételek.¹¹ Ez az akkoriban újszerű következtetés megerősítette a szerzőben azt a meggyőződést, hogy érdemes az ősi szókincséből levonható történeti következtetésekkel foglalkoznia.

Munkácsi Bernát 1901-ben publikálta *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben I.* című, több mint 600 oldalas könyvét.¹² És ez még csak a tervezett áttekintés első kötete volt! Munkácsi azonban finnugristaként az iranisztika és a kaukazológia terén nem rendelkezett megfelelő tudással. (Akkoriban a kaukázusi nyelvek ismerete még elég kezdetleges szinten állt,

9 Köppen, Fr. Th. 1886; 1890.

10 Munkácsi 1893.

11 Munkácsi 1894a, 14–18.

12 Munkácsi 1901.

a kutatók nem látták tisztán a kaukázusi nyelvek belső viszonyait, csoportosíthatóságuk ismerveit.) Az úttörő jellegű munka etimológiai számos kolléga részéről alapos bírálatban részesültek. Munkácsi Bernát elkedvetlenedett, nem is írta meg a kötet tervezett folytatását. Kálmán Béla összefoglalása szerint a korabeli lesújtó kritikák után a mű mégis megtalálta méltó helyét a finnugrisztikában, értékeit elismerve, az utódok haszonnal forgatják.¹³

Munkácsi Bernátot óvatossága megóvta a történeti melléfogástól: a nyelvi adatok alapján csak annyit állított, hogy abban az időben, amikor a finnugor nyelvekbe bekerültek az indoeurópai jövevényszavak, a kaukázusi és indoeurópai népek a finnugor népekkel „összefüggő etnikai kört alkottak”. E nyelvi kapcsolat helyszínét nem jelölte meg.¹⁴

A nyelvészeti paleontológia módszerét felhasználva Köppen után több kutató is kísérletet tett a finnugor őshaza helyének meghatározására. E próbálkozások során azonban egyre jobban láthatóvá váltak a módszer alapvető hiányosságai.

Az őshaza meghatározására kijelölendő alapnyelvi szavak köre nehezen definiálható. Ez az egyik probléma. Az alapnyelvi szavak nem azonos módon öröztek meg a mai finnugor nyelvekben: egyikük az egyik nyelvből tűnt el, a másik pedig a másiktól. (Ha ugyan az adott szó megvolt minden finnugor nyelvben.) Tehát a különböző mértékben megőrződött szavak közül nehéz kiválasztani az alapnyelvi eredetűket: a választás komoly hibalehetőségeket rejt.

Az állat- és növénynevek őstörténeti célú felhasználását az is nehezíti, hogy az uráli nyelvek alapnyelvi eredetű, állatokat és növényeket jelölő szavai bizonyos esetekben más-más fajt jelölnek a mai nyelvekben. Vagyis nem lehet tudni, hogy eredendően mely fajra vonatkoztak. Ez a probléma is tévedések forrása lehet az őshaza helyének keresése során.

A legfőbb nehézségre Zsirai Miklós hívta fel a figyelmet. Idézzük: „Az életföldrajzi alapon történő őshaza-meghatározásnak másik nagy fogyatékos-sága a történeti szempont mellőzésében rejlik. A vallatóra fogott növényeknek, állatoknak csak mai elterjedési viszonyait, vegetációs határait ismerjük – úgy ahogy –, s kérdés, nem követünk-e el súlyosabbnál súlyosabb hibákat, amikor a mai állapotot évezredekkel ezelőttre vetítjük vissza.”¹⁵ E vélemény rendkívüli jelentőségű volt, 1937-ben, a fenti sorok megírásakor azonban a finnugrisztika még nem ismerte azt a módszert, amellyel a nyelvészeti paleontológiát történetivé lehetett volna tenni.

13 Kálmán 1981, 87–96.

14 Munkácsi 1901, 100.

15 Zsirai 1937, 118–119.

Idézett művében, a *Finnugor rokonságunkban* Zsirai Miklós már utalt arra, hogy N. Sebestyén Irén a halnevek felhasználásával készül a finnugor őshaza helyének meghatározására.¹⁶ A várt tanulmány – nyilván a háborús körülmények miatt – csak megkésve, 1951-ben jelent meg.¹⁷ A szerző azonban nem kizárólag a halnevekre építette elméletét, hanem áttekintette az uráli és a finnugor alapnyelvi korszakig visszavezethető összes állat- és növénynevet, s ennek a hatalmas forrásanyagnak a birtokában tett kísérletet az uráli, majd az azt követő finnugor őshaza lokalizálására. Véleménye szerint előbbinek a keleti határa az Urál hegység volt, déli határa a Káma folyó felső folyása, nyugati határa legalább a Vicsegda folyó felső és középső folyásáig, az északi pedig a Pecsora folyó felső és középső folyásvidékéig terjedt. A finnugor őshaza területe az urálihoz képest annyi változást mutat, hogy valamivel délebbre helyezkedett el: kiterjedt a Vjatka folyó felső és középső folyásának mellékére, valamint a középső Káma-vidékre. N. Sebestyén Irén elméletének érdekessége, hogy a méhészet néhány finnugor szavának indoeurópai eredete miatt a középső Volga-vidéken és a Volga–Káma összefolyásánál ősendoeurópai népeiséget feltételezett, s ezért ezt a területet kizárta az őshaza lehetséges helyszínei közül. A 19. század végén Köppen éppen a méhészkedés szavai miatt helyezte az őshazát a Volga–Káma vidékére. Igaz, hogy ezen szavak indoeurópai kapcsolatai miatt közös „árjofinn”, tehát indoeurópai–finnugor őshazát feltételezett.¹⁸

1953-ban publikálta Hajdú Péter *A magyarság kialakulásának előzményei* című könyvét.¹⁹ E műnek *A finnugorság régi lakóhelye* című fejezetében a szerző Sebestyén Irénnel szemben – aki arra törekedett, hogy minél több finnugor eredetű állat- és növénynevet elemezzon – igyekezett leszűkíteni az őshaza meghatározásához felhasznált szavak körét. Főleg az állatnevek, s azon belül különösen a halnevek felhasználását tartotta félrevezetőnek, mivel a kétséget kizáróan finnugor eredetű elnevezések a mai nyelvekben más-más fajt jelölnek, tehát nem lehet tudni, hogy az alapnyelvi időszakban melyik fajhoz kötődtek, s így nem használhatók helymeghatározásra. A *méh* és a *méz* szó azonban azt jelentette Hajdú Péter számára, hogy a finnugor alapnyelvi közösség olyan helyen lakott, ahol a méh előfordult. Ezért lényegében viszsztatért a Köppen-féle elmélethez, és a finnugor őshazát a Közép-Volga és a Káma vidékére lokalizálta. A cirbolyafenyő és egy-két kisebb prémes ragado-

16 Uo., 117.

17 N. Sebestyén 1951.

18 Köppen, Fr. Th. 1890.

19 Hajdú 1953.

zó ősi neve alapján azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy az őshaza átnyúlt Nyugat-Szibériába is.²⁰

Hajdú Péter második őstörténeti művével egy időben, 1953-ban jelent meg Molnár Erik könyve, *A magyar nép őstörténete*,²¹ melyben a szerző szakított korábbi felfogásával. 1949-ben publikált munkájában ugyanis még azt írta, hogy az őshaza a Volga-Káma és az Urál hegység közti területen volt.²² Új elmélete alaposan felkavarta a magyar történeti nyelvtudományt. Az akkori politikai irányzat elkötelezett híveként csak óvatosan támadható szerző azt állította, hogy a nyelvészeti paleontológia módszere hibás, s ebből kiindulva megkérdőjelezte a történeti nyelvészet mint tudományág illetékességét az őshazakutatásban. A régészeti adatok alapján pedig arra gondolt, hogy a finnugorok a belső-ázsiai afanaszjevói régészeti kultúrával állhattak valamilyen kapcsolatban.²³

Címéből is láthatóan, Molnár Erik könyve főleg a magyar őstörténetre koncentrált, nézetei mégis inkább a finnugor őstörténetet kutató nyelvészek körében kavartak nagy vihart. N. Sebestyén Irén és Hajdú Péter művei jelzik, hogy abban az időben a nyelvészeti indíttatású őshazakutatás fontos eredményeket produkált. Úgy tűnt, hogy a módszer alkalmazható és eredményes lehet a finnugor őstörténet kutatásában. Ezért érte váratlanul, és érintette olyan rosszul a nyelvészeket Molnár Erik támadása. A szerző nézeteinek megvitatására 1953. december elsején a Nyelvtudományi Társaság *A magyar őstörténetkutatás újabb eredményei és a nyelvtudomány* címmel vitát rendezett.²⁴ Vitaindítót Lakó György tartott, aki régészeti adatok felsorolásával cáfolta Molnár Erik állításait, ugyanakkor a nyelvészeti paleontológia alkalmazhatósága mellett is érvelt.²⁵

László Gyula ebben a vitában kapcsolódott be a finnugor őstörténet kutatásába. Hozzászólásában ő sem fogadta el Molnár Erik feltételezését a belső-ázsiai afanaszjevói kultúra és az ősmagyarok kapcsolatáról, de nagyon helyesnek tartotta az Urálon túli területek kutatását, s megállapította, hogy „a régészet időrendje [...] százszorta megbízhatóbb, mint a nyelvtudományé”.²⁶

A vita lezárása során Kniezsa István fölvetette, hogy az őshaza meghatározásához használt növény- és állatföldrajzi szavakat egyeztetni kellene

20 Uo., 21.

21 Molnár 1953.

22 Molnár 1949, 15.

23 Molnár 1953, 47–49.

24 A vita itt olvasható: *A magyar őstörténet kérdései* 1955.

25 Lakó 1955, 11–19.

26 László 1955, 39–42.

az éghajlatváltozásokat kimutató palinológiai²⁷ vizsgálatokkal.²⁸ A feladatot László Gyula végezte el, ezért úttörő jelentőségű az *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* című monográfiája.²⁹ 1961-ben megjelent művében Nejstadt palinológiai tanulmányát használta fel.³⁰

A monográfia másik alapvető újdonsága, hogy a nyelvészeti alapú őstörténet-kutatást történeti tudománnyá tette. Ennek érdekében László Gyula a nyelvi adatok mellett egyenértékűen kezelte a történeti források, a régészet és az antropológia adatait is.

A pollenanalízisek alapján megrajzolt térképek tették lehetővé a nyelvészeti paleontológia módszerével dolgozó kutatóknak, hogy követni tudják Földünk klimatikus változásait, s ezen változásokat figyelembe vegyék őshaza-meghatározásaikban. A Nejstadt által publikált pollentérképekből László Gyula úgy látta, hogy az utolsó eljegesedést követően még sokáig olyan hideg volt az Urál hegység mindkét oldalán, hogy e terület az uráli őshaza helyeként nem jöhet számításba. László Gyula figyelmét az akkori régészeti ismeretek is más területek felé fordították. Úgy vélte, hogy az Uráltól a Baltikumig terjedő újkőkori régészeti kultúra (a „fésűs-gödröcskés” kerámia kultúrája), amely feltehetőleg ősuráli népesség hagyatéka, a középső kőkori szvidéri kultúrából származik. (A kultúra a lengyelországi Swidry faluról kapta nevét.) Ennek alapján megfogalmazta tételét, hogy az uráli őshaza az eddigi feltételezésekkel szemben nem keleten, hanem nyugaton volt, és az ősi közösség felbomlása során az egyes önálló életet kezdő csoportok éppenséggel nem keletről, az Urál vidéki őshazából vándoroltak nyugat felé, hanem fordítva, nyugatról keletre tartó vándorlással népesítették be az erdőövezet sávját. László Gyula elmélete szerint az uráli őshaza a mai Lengyelország területétől a Baltikumon át az Oka folyó mellékéig tartott.³¹ Az alapvetően régészeti elméletet nyelvészeti és antropológiai érvekkel is igyekezett igazolni. Lengyelország területén finnugor eredetű helyneveket vélt találni, és az ottani középső kőkori ásatásokból származó embercsont-anyagot is a finnugorok antropológiai típusával hozta összefüggésbe.

László Gyula könyvének megjelenése után széles körű szakmai vita bontakozott ki. Főleg nyelvészek szólaltak meg. A bírálatok nem László Gyula törekvései ellen szóltak, hanem műve pontatlanságaira hívták fel a figyelmet. Hajdú Péter fölfedezte, hogy Nejstadt térképeit használva László Gyula összekeverte az ősholocén és az óholocén korszakot. Arra is felhívta a figyel-

27 A palinológia a virágpor-maradványok elemzésével foglalkozik. A különböző korú talajmin-ták virágpor-, azaz pollentartalmát vizsgálva megállapíthatók az éghajlati változások.

28 Kniezsa 1955, 51.

29 László 1961.

30 Nejstadt 1954.

31 László 1961, 189–196.

met, hogy Nejstadtnak nemcsak a László Gyula által idézett rövid tanulmánya létezik erről a kérdéskörrel, hanem egy monográfiája is.³² Zólyomi Bálint pedig azt vette észre, hogy László Gyula Obrucsev térképeit is összekeverte, a Würm- helyett a Riss-korszak eljegesedési határait tanulmányozta.³³ Vagyis a László Gyula által felépített koncepció alapjaiban volt hibás.

A vita során Lakó György felismerte, hogy László Gyula másra vállalkozott, mint a nyelvészek, s ennek alapján elképzelhető egy szintézis. A nyelvi adatokból meghatározott őshaza ugyanis csak az alapnyelv felbomlásának idejére vonatkozik. László Gyulát azonban nem az uráli egység felbomlásának, hanem kialakulásának ideje foglalkoztatta elsősorban. Alapos régészeti bírálatot sem szóban, sem írásban nem kapott az új finnugor őstörténeti elmélet, talán azért, mert a magyar kutatók ekkor még jobbra járatlanok voltak e témakörben.³⁴

A bírálatokra adott válaszaiból megtudhatjuk, hogy László Gyula tulajdonképpen miért vállalkozott könyve megírására. Elhibázottnak tartotta a nyelvészet által kidolgozott történeti modellt a finnugor alapnyelv felbomlásáról, vagyis azt a feltételezést, hogy az alapnyelvet egy viszonylag kis területen élő közösség beszélte, majd a szaporodó s emiatt szétvándorló népesség egységes nyelve felbomlott, új nyelvek jöttek létre. E modell cáfolatául régészeti érveket hozott fel. Nem látta sehol egy ilyen, kis területen sűrűsödő népesség emlékeit. Ugyanakkor a mezolit és paleolit kor lelőhelyei nagy szétszórtságban élő, kis létszámú, ámde kultúrájukban meglepően egységes csoportokról tanúskodnak.

László Gyulának ez a meglátása ma is helytálló. Komplex szemlélete is időtállóan bizonyult. Az utána jövő őshazakutatók már nem teheték meg, hogy elméleteiket csak nyelvészeti adatokra építsék.

A László Gyula könyvéről folytatott vita idején Hajdú Péter már elkészült újabb őshaza-koncepciójával. Két fontos területen sikerült továbblépnie: egyrészt felhasználta azokat a pollentérképeket, amelyekre már László Gyula is alapozta a maga elméletét, másrészt pedig az állat- és növénynevek közül igyekezett csak azokat figyelembe venni, amelyek egyértelműen utalnak valamely szűkebb földrajzi környezetre és az uráli nyelvek minden alcsoportjának legalább egy nyelvéből ismertek. Ezen törekvése jegyében az állatnevek felhasználásától teljes mértékben eltekintett, a növénynevek közül pedig csak tíz fanevet vett figyelembe. Ezek közül hét az uráli alapnyelvi korszakra vezethető vissza, tehát finnugor és szamojéd megfelelései is vannak, három pedig csak a finnugor alapnyelv időszakáig követhető.

1. * <i>kowese</i>	'lucfenyő'	6. * <i>paje</i>	'fűzfa'
2. * <i>sikse</i>	'cirbolyafenyő'	7. * <i>jume</i>	'erdeifenyő'
3. * <i>hulka</i>	'jegenyefenyő'	8. * <i>pehe</i>	'erdeifenyő'
4. * <i>kojwa</i>	'nyírfa'	9. * <i>hänge</i>	'vörösfenyő'
5. * <i>poje</i>	'nyárfafa'	10. * <i>šala</i>	'szilfa'

A felsorolt fák között megtalálhatók a szibériai fenyőerdők legjellegzetesebb fái (1., 3., 9.) és a közép-európai vegyes lombdőlő övezetére utaló szilfa (10.). A többi fának sajnos nincsen helymeghatározó értéke, mivel igénytelen, mindenütt megélő fafajtákról van szó. A pollentérképekről megállapítható, hogy az elmúlt évezredekben hogyan változott a felsorolt fák előfordulási területe. Hajdú Péter megállapította, hogy a fenyőfélék északon lassan átkerültek az Urál ázsiai oldaláról az európai oldalra, a szilfa pedig Európa belseje felől terjedt északkeleti irányba, és a fenyőfélékkel egy időben, a középholocén időszakban (2500–8000 évvel ezelőtt) elérte az Urál európai oldalának északi régióit. Ezek alapján Hajdú Péter az uráli őshazát a középholocén időszak kezdetén és középső fázisában az Északi-Urál mindkét oldalára kiterjedőnek határozta meg, az európai oldalon beleértve a Pecsora folyó forrásvidékét, az ázsiai oldalon pedig az Ob alsó és középső folyását. Őshaza-meghatározása szerves folytatása ez irányú tudományos tevékenységének, elméletének csírái már benne rejlettek korábbi művében is: ilyen például az állatnevek felhasználásának kritikája és az őshaza területének Nyugat-Szibériára való kiterjesztése.

Az 1970-es évektől jelentek meg Fodor István finnugor őstörténeti tanulmányai és tudományos ismeretterjesztő összefoglalásai. A szerző úgy látta, hogy az Urál–nyugat-szibériai elmélet egybeesik az oroszországi régészek azon elképzelésével, amely szerint az Urál hegység európai és ázsiai lejtőinek lelőhelyeiről ismert Urál–Káma vidéki újkőkori régészeti kultúra az uráli alapnyelvi népesség emléke. Az őshaza kérdése tehát megoldottnak tűnt: az uráli ősnépesség Nyugat-Szibériában és az Urál európai oldalán lakott (annak főleg az északi részein), és erről a területről indultak el kelet felé az ősszamojédok, illetve nyugat felé a finnugorok volgai és balti finn ágának népei. A nyugat felé vándorlást a finnugor régészeti emlékek kutatói a kora bronzkori volosovói régészeti kultúra idejére datálták. Az uráli ősnépességet – csatlakozva V. N. Csernyecov véleményéhez – Fodor István az Aral-tó mellékéről, a kelteminari kultúrából származtatta.³⁵

Az újabb őstörténeti elméleteket, újszerű nézeteket Fodor István folyamatosan ismerteti és értékeli. Ezek azonban őstörténeti koncepcióját nem

32 Hajdú 1964c, 120. Az általa idézett mű: Nejstadt 1957.

33 Lakó–Zólyomi 1963, 475.

34 Rövid régészeti bírálatát lásd később: Fodor 2001, 247–250.

35 Fodor 1973, 5–6; 1975a, 49–50; 1975b, 47–49; 2009, 16–19.

változtatták meg. E tárgykörben utoljára megjelent műve az *Őstörténet és honfoglalás*.³⁶ Ebben hivatkozik az újabb pollenvizsgálatok eredményeire, amelyek alapján már jóval nagyobb területre helyezhető a szibériai tajga és az európai lombos erdő találkozása. (E két erdőtípus találkozásához helyezte Hajdú Péter az őshazát 1964-ben.) Fodor István véleménye szerint a finnugor őshaza mégsem lehetett nagy területű, mert az erdőzónában csak kis területen jöhetett létre olyan szoros érintkezés az egyes népcsoportok között, amely biztosíthatta a nyelvi egységet. Ebből következően fenntartja azt az elképzelését, hogy a finnugor népek csak az őshazából történt szétvándorlás után szállták meg teljes mértékben a Skandináviától Nyugat-Szibériáig tartó erdőzónát.³⁷

Ugyancsak az 1970-es évek óta foglalkozik őstörténeti kutatásokkal Veres Péter. A magyarság kialakulásának helyét és idejét vizsgálva jutott el az ugor, majd finnugor őstörténet tanulmányozásáig. Tevékenysége László Gyulához hasonlítható, mivel ő is sikeresen vont be az őstörténet-kutatásba egy korábban nem használt természettudományos kutatási irányzatot: az éghajlatváltozások komplex vizsgálatát. Veres Péter az ugor nyelvi egység szétválását, az ősmagyarok és az obi-ugorok elődeinek eltérő nyelvi fejlődését az éghajlatváltozásokból vezette le. Akkoriban közölt tanulmányai szerint a Kr. e. 3–2. évezred fordulóján az ugor ősnépesség a ligetes sztyeppövezetben élt, a Tobol és az Irtis folyók mellett. A Kr. e. 12–7. század közötti felmelegedés (szubboreális klímaoptimum) miatt az ugarság déli csoportja – a magyarok elődnépessége – áttért az állattenyésztés nomád formájára. Az északi ugorok azonban másként reagáltak a kihívásra: nem életmódjukat változtatták meg, hanem elvándoroltak. Fokozatosan észak felé húzódva mindig a számukra megfelelő körülmények között próbáltak élni. Ezzel az ugor ősnépesség kettészakadt, az ugor nyelvközösség felbomlott. A következő, szárazabb időjárási periódusnak Veres Péter ekkor még nem tulajdonított jelentőséget a magyar etnogenezis szempontjából.³⁸ Később azonban úgy vélte, hogy e változás hatására alakult ki az ősmagyarság nomád életmódja.³⁹

Az újabb pollentérképeket tanulmányozva Veres Péter a finnugor, illetve uráli őshazáról is új véleményt fogalmazott meg. Rámutatott arra, hogy a szilfa, amely olyan fontos szerepet játszott Hajdú Péter elméletében, nemcsak a Pecsora folyó mellékén élt, hanem már a középholocén korszak elején az Urál déli része felől Nyugat-Szibéria felé terjedt, s megjelent az Ob középső és alsó folyása mentén is. Ennek alapján lehetséges az őshaza terü-

letének déli irányba való tágitása egészen a lombos erdő és a füves övezet határáig. Amint ebből látható, Veres Péter elfogadta az őshaza meghatározására szolgáló módszert: a pollentérképek adatait figyelembe vevő nyelvészeti paleontológiát. Egyetértett a Hajdú Péter által az őshaza meghatározására alkalmasnak talált növények körével is, csupán az újabb palinológiai vizsgálatokra alapozva délebbre helyezte az őshazát.⁴⁰

Veres Péter nemrégiben önálló kötetben foglalta össze finnugor őstörténeti munkásságát. Könyvében pontosította, némileg korrigálta is korábbi nézeteit. Véleménye szerint az uráli alapnyelvi népesség őshazája az Urál hegység déli lejtőin, a lombos erdők övezetében volt. Az uráli nyelvi egység felbomlását okozó szétvándorlást egy időjárás-változás váltotta ki, mégpedig a Kr. e. 2600–2100 közötti hideg periódus. Veres Péter csak kisebb korrekciókat hajtott végre Hajdú Péter őshazaelméletén. Elfogadta, hogy az őshaza az Urál hegység két oldalán volt, csupán kicsit délebbre helyezte azt. Pontosította az Urálból történt szétvándorlás dátumát, ugyanakkor megjegyezte, hogy a Baltikum felé történő elvándorlás régészeti nyomai változatlanul hiányzanak.⁴¹ Az ugor nyelvi egységről és a magyar etnogenezisről vallott nézetein sem sokat változtatott. Könyvében a cserkaszkuli régészeti kultúrát az ugor ősnépesség emlékének nevezi. A Kr. e. 2–1. évezred fordulóján bekövetkező éghajlatromlás hatására az ugor ősnépesség kettészakadt. A sztyeppövezetbe vándorolt előmagyarság ősiráni népekkel került kapcsolatba, s az egyik első nomád állattenyésztő néppé vált.⁴²

1990-ben, a debreceni finnugor kongresszuson két magyar kutató is őstörténeti témájú előadást tartott. Mindkét előadó régész volt. Makkay János a finnugor és indoeurópai őstörténet alakulását közös nézőpontból vizsgálta, Klima László pedig az őshaza fogalmát próbálta történeti és nem nyelvészeti szempontból értelmezni.⁴³

Makkay János a Kárpát-medence neolitikumát kutatva szükségszerűen tanulmányozta Európa betelepülésének történetét, a földrész újkőkori csoportjainak kapcsolatrendszerét. Márpedig ez a témakör lényegében az indoeurópai nyelvű népek őstörténete, hiszen Európában túlnyomó többségben ma is indoeurópai népesség él. Az indoeurópai népek őstörténetének vizsgálatában régóta vezető szerepet játszik a régészet.⁴⁴ A régészeti források felől másképpen közelíthetők meg a különböző őshazák, mint a nyelvészeti források felől. A történeti nyelvészet képes kijelölni az őshaza utolsó helyét,

40 Veres 1985, 11–15; 1991, 124–127.

41 Veres 2009, 16–28.

42 Uo., 31–36, 53–61.

43 Makkay 1990; előadásának magyar nyelvű, bővített változata: Makkay 1991a; Klima 1990a.

44 Lásd Renfrew műveit: 1973 [1998]; 1988.

36 Fodor 2009.

37 Uo., 17–18.

38 Veres 1971, 51; 1974, 100–102.

39 Veres 2000, 27.

de nem tud adatokkal szolgálni az őshaza területének változásairól (tehát az alapnyelvi népesség esetleges vándorlásairól) és az őshaza fennállásának időtartamáról. Európa, vagyis az indoeurópai nyelvű népek őstörténetének ismeretében Makkay János megpróbálta felvázolni a finnugor őstörténet korai szakaszát, a finnugor ősnépesség vándorlásának útját az utolsó eljegesedést követő felmelegedési periódusban (Kr. e. 10 000-tól). A debreceni finnugor kongresszuson tartott előadását követő évben megjelent könyvében (*Az indoeurópai népek őstörténete*) Makkay János önálló fejezetben tekintette át a finnugor őstörténet kérdéseit.⁴⁵

Véleménye szerint a Kr. e. 10–7. évezredtől indult meg a Finnországtól Nyugat-Szibériáig tartó, ma erdővel borított terület benépesülése. A jéghatár északra húzódását követő vándorlásnak két iránya volt, az egyik a mai Ukrajna felől, a másik a Volga alsó folyásától indult ki. Ez a vándorlás Kr. e. 4000 táján már befejeződött. Az ukrainai területek, a Dnyeper folyó felőli vándorlók útja egyenes volt a Baltikum és Skandinávia felé, míg az Alsó-Volga felől a népesség az előbb említett vándorlási iránnyal párhuzamosan északabbra jutott, és onnan fordult Finnország és Skandinávia felé.⁴⁶

Az 1990-es évek vége óta Makkay János több tanulmányban foglalkozott a finnugor és magyar őstörténet kérdéseivel. Gábori Miklós véleményét továbbfejlesztve azt írta, hogy a jéghatár északra húzódását követő európai ősnépességnek lehetett egy olyan csoportja, amely mindig közvetlenül a jéggel borított területekkel érintkező sávban élt. Ők lehettek az ősfinnugorok. Az uráli nyelvek és népek őstörténetének kutatói számára hangsúlyosan fogalmazta meg azon állítását, hogy az uráli és az indoeurópai alapnyelv már a felső paleolit idején kialakult, és ezen alapnyelvek dialektusokra bomlása a középső mezolitikumban zajlott. Az erdőövezetbe települő ősfinnugor népesség már különböző dialektusokat beszélt.⁴⁷

A Makkay János által felvázolt koncepció régészeti adatokon alapul, nyelvi adatok hiányában bizonyíthatatlan. Ugyanakkor nem vitás, hogy paleolit és mezolit kori nyelvi adatok sosem fognak rendelkezésünkre állni, tehát e korszakok kutatása csak régészeti módszerekkel lehetséges.

Saját kiadású füzetében Makkay János a lappok eredetével⁴⁸ és Nyugat-Szibéria őskorával is foglalkozott. A janisławicei őslapp sír bizonyíthatja, hogy a Skandináviától az Urálig terjedő erdőövezet betelepülése dél felől, nem pedig keleti irányból, az Urál túloldaláról történt. A szerző az ősrégészeti adatok alapján úgy véli, hogy Nyugat-Szibériára soha nem terjedt ki a

finnugor őshaza, és ebből következően ez a terület nem volt színtere a magyar őstörténet egyetlen eseményének sem.⁴⁹

Klima László 1990-ben, a debreceni finnugor konferencián *Az uráli őshazakutatás bírálatának alapvonalai* címmel tartott előadást.⁵⁰ Mondani valója három téma köré csoportosult. Egyrészt az őshaza fogalmát próbálta értelmezni. Hangsúlyozta, hogy egy nép vagy népcsoport őstörténetét kutatva nyelvi, kulturális és antropológiai őshazáról is beszélhetünk. Ezek nem feltétlenül esnek egybe térben és időben. Előadása második részében azt tárgyalta, hogy a finnugor és szamojéd népek őshazájáról vallott különböző elképzelések – az ázsiai őshaza, a nagy őshaza és a nyugat-szibériai őshaza elmélete – kronológiai szempontból nem feltétlenül zárják ki egymást, mivel nem ugyanarról a korszakról szólnak. E két kérdésen kívül még a Hajdú Péter-féle Urál–nyugat-szibériai őshazaelméletben felhasznált fanevek nyelvi elterjedését, illetve az általuk jelölt fák földrajzi elterjedését vizsgálta. Ezzel kapcsolatban úgy vélte, hogy a kérdéses fanevek nem feltétlenül alapnyelvi eredetűek, inkább csak azon nyelvekre terjedtek ki, amely nyelveket beszélő népek ismerhették az adott növényfajt.

Az 1990-es években Klima László még két tanulmányában foglalkozott a finnugor őshaza kérdésével. Szintén 1990-ben jelent meg *Az uráli őshaza mint történeti fogalom* című dolgozata.⁵¹ Ez a mű a történeti nyelvészek finnugor őshaza-konceptiójából kibontható történelemszemlélettel vitatkozik. A szerző véleménye szerint semmi sem bizonyítja, hogy az uráli őshaza kis alapterületű volt és kisszámú népesség lakta. Ez csak egy rekonstrukciója az egykori történeti-társadalmi viszonyoknak. A dolog elképzelhető másként is.

1993-ban Ouluban, az első finnugor történészkonferencián Klima László *Az uráli őshazáról, általában és konkrétan* címmel tartott előadást.⁵² Ez alkalommal is az őshazakutatás alapvető kérdéseivel foglalkozott, éspedig a következőkkel:

1. Hogyan alakult ki az uráli őshaza?
2. Hogyan szűnt meg az uráli őshaza?
3. Mekkora területet foglalt el az uráli őshaza?
4. Hol volt az uráli őshaza?
5. Mikorra datálható az uráli őshaza fennállása?

Saját kérdéseit megválaszolva Klima László igyekezett több történeti modellt is alkotni az őshaza helyének és idejének meghatározására. Ekkor

49 Makkay 2002; 2004a; 2004b.

50 Klima 1990a. Az előadás címe ironikusan K. Marx művét idézi (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*), ezzel utalván arra, hogy a szerző az őshazakutatás alapkérdéseivel foglalkozik.

51 Klima 1990b.

52 Klima 1996a.

45 *A Baltikum és a finnugor (ősfinn) kapcsolatok* – Makkay 1991b, 188–212.

46 Makkay 1991b, 92–93, 190–195.

47 Makkay 1997, 98–114.

48 *A protolapp kérdés és a janisławicei sír* – Makkay 2002, 103–130.

fogalmazta meg azt a véleményét, hogy nagy alapterületű őshazában is kialakulhatott egy nagyjából egységes, minden közösség által érthető nyelv, vagyis egy mai nyelvcsalád alapnyelve. Elgondolása szerint a paleolitikus, mezolitikus viszonyok között az aktív, nagy területeket bejáró embercsoportok sikeresebbek lehettek. Az ilyen jellegű vándorló életmód leginkább a tundrai éghajlati viszonyok között jöhetett létre.⁵³

Klima László elképzelhetőnek tartotta Makkay János és Veres Péter nézeteinek szintézisét. Úgy vélte, hogy a mai erdőövezet területére irányuló vándorlás Makkay János által feltételezett két iránya – a Dnyeper és az Alsó-Volga vidéke felőli – mellé besorolható egy harmadik is, amelyre Veres Péter gondolt: az Uráltól délre levő területekről észak felé. Ez az elképzelés megmagyarázza az egész uráli ősnépesség jégkorszak utáni mozgását. Makkay János elképzelésébe ugyanis a finnugor–szamojéd kapcsolatok nem férnek bele, a szamojédok őstörténetét nem tárgyalja. A Veres Péter által feltételezett vándorlási irány pedig nem ad magyarázatot arra, hogy egyes finnugor csoportok (balti finnek, lappok, mordvinok) hogyan kerültek mai lakóhelyükre.⁵⁴

Vékony Gábornak az 1990-es évektől jelentek meg a finnugor őstörténettel foglalkozó művei. A *magyar etnogenezis szakaszai* címmel az *Életünk* című folyóiratban publikált egy kétrészes tanulmányt, majd az ott megfogalmazott koncepcióját fejtette ki bővebben *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás* című könyvében.⁵⁵ Vékony Gábor úgy vélte, hogy az őstörténet tanulmányozását elsősorban nyelvi adatokra kell alapozni. Ezzel lényegében visszakanyarodott a finnugor őshaza kutatásának elsőként alkalmazott módszeréhez, a nyelvészeti paleontológiához. A finnugor alapszókinccs földművelésre utaló szavai között önálló eredetűek, valamint indoeurópai átvételek is vannak. A szakirodalomban ez a tény régóta ismert. E szócsoporthoz azonban Vékony Gábor a korábbi gyakorlattól eltérően más régészeti kultúrákhoz kapcsolta.

Az oroszországi régészeti publikációkban megfogalmazott vélemény szerint a finnugor–indoeurópai ősi érintkezés színtere a finnugor népek által ma is lakott erdőövezeti sáv lehetett, a Volga középső és felső folyása mentén. E területre délről a földművelést és állattenyésztést ismerő indoeurópai csoportok, a fatyjanovói, balanovói és abasevói régészeti kultúrák népessége költözött be a bronzkor folyamán. E népeket a helyben lakó finnugorok asszimilálták, közben pedig eltanulták tőlük a földművelés és állattenyésztés gyakorlatát.

53 Klima 1996a, 492–493.

54 Klima 1996a, 494.

55 Vékony 1997a; 1997b; 2002.

E nézettel szemben Vékony Gábor a finnugor–indoeurópai érintkezés helyszínét délebbre helyezte, az Oka középső folyása, a Voronyezs felső folyása és a Cna-folyó teljes mellékére.⁵⁶ A különböző finnugor őstörténeti koncepciókat lényegében csak a kisebb-nagyobb területi eltérések különböztetik meg egymástól. Vékony Gábor azonban a finnugorokhoz sorolta a rajta kívül minden kutató által indoeurópainak minősített fatyjanovói és abasevói kultúrát. Az előbbi a finn-permi, az utóbbit az ugor alapnépességgént határozta meg. A balanovói népességet nem tartotta sem finnugornak, sem indoeurópainak, hanem kaukázusi, illetve a Kaukázuson túli, közel-keleti kapcsolatokkal rendelkező csoportnak vélte.⁵⁷

Az oroszországi kutatók szerint a fatyjanovói kultúra indoeurópai népessége csak nagyon korlátozottan keveredett az erdőövezeti finnugor ősnépességgel, míg a mediterrán antropológiai vonásokat mutató balanovóiak lényegében beolvadtak a finnugorokba.⁵⁸ A szintén indoeurópainak tartott abasevóiak nagy hatást gyakoroltak az erdőövezet őslakos népeinek bronzművességére, de az abasevói kultúra és egyes helyi régészeti kultúrák keveredésére egyelőre nincs adat.

Az 1990-es évek óta foglalkozik az őshaza kérdésével Pusztay János. Első tanulmányában az alapnyelv fogalmát próbálta meg újradefiniálni. Az korábban is világos volt a kutatók számára, hogy egyetlen rekonstruált alapnyelv sem volt egységes. Pusztay János azonban az alapnyelvre a *lingua franca* terminus alkalmazását javasolta, hangsúlyozva, hogy az alapnyelv különböző korábbi nyelvek közeledéséből jött létre. Véleménye szerint a nyelvi közeledés és nyelvi elválás többször egymás után is megtörténhetett, tehát elvben egy alapnyelv felbomlása után az adott alapnyelvből kiváló nyelvek más nyelvekkel szövetségre lépve új alapnyelvet, alapnyelveket hozhattak létre.⁵⁹

A történeti nyelvészetben alkalmazott hagyományos családfamodellt bírálva arra mutatott rá, hogy egyes nyelvi jelenségek csak az uráli nyelvcsalád egymástól távol álló nyelvi alcsoportjaira jellemzőek (pl. alanyi és tárgyas igeragozás, duális). Ezek nem eredhetnek a hagyományos értelemben vett, lényegében egységes alapnyelvből. Elmélete szerint az észak-eurázsiai nyelvi övezetben láncszerűen elhelyezkedő, egymással kapcsolatban állt alapnyelvek létezésével kell számolnunk. Az őshazalánc a Baltikumtól Nyugat-Szibériáig

56 Vékony 1997a, 266–268.

57 Vékony 1997a, 271–276.

58 Gurina 1963, 133, 139; Bader 1964, 114; Halikov 1969, 191–192, 281.

59 Pusztay 1990, 157–158, 162–164; 1997, 411–413.

tartott. Ezt az elméleti konstrukciót véleménye szerint a régészeti leletek is bizonyítják.⁶⁰

A családfamodellt alapnak tekintő történeti nyelvészek éles támadást indítottak Pusztay János ellen. Cáfolták azokat a nyelvészeti érveket, amelyek újszerű elméletének alapjául szolgáltak.⁶¹ 2011-ben publikált könyvében Pusztay János összefoglalta az alapnyelvről és az őshazáról kidolgozott koncepcióját. A Dixon-féle megszakított egyensúly elméletére hivatkozva az uráli nyelvek fejlődését nyelvi tömbösödések és szétválások folyamataként ábrázolta. Az észak-eurázsiai nyelvi övezetben négy tömböt feltételezett: 1. balti finnek, 2. permiek, marik, 3. ugorok, mordvinok, szamojédok, 4. további paleoszibériaiak. A paleoszibériaiak kiválásával a másik három tömb létrehozott egy új nyelvi egységet, ez volt az uráli alapnyelv. Ezen a tömbön belül további nyelvi és kulturális áttrendeződések mentek végbe, például a mordvin közeledett a balti finn nyelvekhez. Az alapnyelvet megelőző korábbi nyelvi tömbök egyedi vonásai a mai napig megfigyelhetők az uráli nyelvekben.⁶²

A nyelvészeti vitáról jelen áttekintésünkben nem szükséges véleményt alkotnunk. A történeti koncepcióról azonban megkísérelhetjük: Pusztay János elképzelése sokkal inkább megfeleltethető azoknak a történeti folyamatoknak, amelyeket a régészeti kultúrák kialakulása, felbomlása, egymásra hatása mögött sejtethünk. Mint arra korábban utaltunk, régészeti szempontból már László Gyula is elfogadhatatlannak tartotta azt az elképzelést, hogy egy viszonylag kis területen élt alapnyelvi népesség szétterjedése, majd eközben a nyelvi egység felbomlása eredményezte azt az állapotot, amit ma látunk, vagyis azt, hogy az uráli nyelvek és népek Eurázsia erdőövezetében egymástól nagy távolságra találhatók meg.

Pusztay János őshaza- és alapnyelv-koncepciója, ugyanúgy, mint a nyelvrokonságot megvilágító összes egyéb történeti modell, közelebb vihet minket az egykori nyelvi folyamatok megértéséhez.

60 Pusztay 1995., téziseinek összefoglalását, az őshazalánc ábráját lásd: 123–125; 1997, 413–417.

61 Lásd *A nyelvrokonságról* (2010) című kötet több tanulmányát is, a korábbi vitacikkek bibliográfiai adataival. Pusztay János legfőbb szakmai vitapartnere, Honti László e kötetben Pusztayt lényegében besorolja a dilettáns nyelvészek közé, lásd az *Anyanyelvünk rokonságáról* című fejezet (161–241) 213–223. oldalait. Ezzel semmiképp sem lehet egyetérteni. Honti László korábbi vitacikkei: Honti 2000a; 2000b; 2001a; 2001b. Pusztay János választ lásd Pusztay 2011, 127–194.

62 Pusztay 2011, 101–111.

1.3. A keleti finnugorok történetének kutatása Magyarországon

A finnugor népekről hírt adó történelmi források értékelése és egyáltalán a finnugor népek története ma egyáltalán nem nevezhető történettudománynak központi problémájának. Úgy tűnik, ezt a témakört a történészek még nem fedezték fel maguknak, és a finnugrisztikán belül sem jut elég figyelem a történeti kutatásokra. Ez korábban nem egészen így volt, s hogy a finnugrisztika elfordult a történeti kérdések tárgyalásától, annak szintén történeti oka van.

A finnugor népek történetének tanulmányozásához két irányból közelítettek a magyar kutatók. Az egyik irány kutatóit a magyar őstörténet vagy Eurázsia füves övezetének története érdekelte, s témájuk határterületein bukkantak rá a finnugorokra, a másik irányt pedig a finnugor nyelvészek képviselték, akik nyelvtörténeti problémák háttérében találtak finnugor történeti kérdésekkel.

Télffy János 1863-ban Pesten adta ki *Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez* című munkáját.⁶³ A cím mutatja, hogy Télffyt a görögök által megőrzött Szkítia-kép érdekelte. A magyarok őstörténetét kutatta, s még nem sejtette, hogy azt inkább a keleti szerzők műveiben lelhetné fel. Télffy János 58 ókori szerző műveiből közölte a szkítákra és országukra vonatkozó részleteket, s szerzői között szerepel Hekataiosz, Hellanikosz és Hérodotosz is. Ily módon ez a forrásgyűjtemény tartalmaz adatokat azokról a népekről is – *amadokoszok, jyrkák, isszédonoszok* stb. –, amelyeket a kutatás finnugornak vél.

A 19. század második felében a hazai finnugrisztikán belül a nyelvészet szerezte meg a hegemoniát. Az ún. *ugor-török háború*ban a nyelvészeti módszerek bizonyították használhatóságukat az őstörténeti kutatásokban, s ezzel a történeti tudományok háttérbe szorultak. Ily módon háttérbe kerültek egyes kutatók is, például Barna Ferdinánd, akinek érdeklődése nemcsak a nyelvészetre, hanem a finnugor népek néprajzára, történetére is kiterjedt. Barna Ferdinándhoz különösen közel álltak a mordvinok. Akadémiai felolvasásai alkalmával hivatkozott az orosz kutatóknak a mordvinok korai történetével kapcsolatos eredményeire, idézte az évkönyveken alapuló megállapításait.⁶⁴

Az imént ugyan azt állítottuk, hogy a finnugrisztikán belül a nyelvészet a történettudomány kárára növelte befolyását, de meg kell emlékeznünk arról,

63 Télffy 1863.

64 Barna 1877.

hogyan nyelvészeink tájékozottak voltak a történeti irodalomban is, sőt finnugor történeti tanulmányokat is publikáltak. Ez a korszak az 1930-as évekig tartott. Három kutató: Munkácsi Bernát, Gombocz Zoltán és Zsirai Miklós tevékenysége sorolható ide. Munkácsi Bernát *Az ugorok legrégibb emlékezete* címen publikált tanulmányt az Ethnographia 1894-es (5.) évfolyamában.⁶⁵ Ebben idézi Tomaschek Bécsben frissen megjelent munkáját a hérodotoszi népképek finnugor népekhez való kapcsolásáról, és ismerteti elképzelését az ugor őshaza helyéről. Az „ugor” népképek eredete című tanulmányában pedig történeti források egész sorát idézi Jugriáról és a jugorokról, hogy megvilágítsa a tanulmánya címében jelzett probléma történeti hátterét.⁶⁶

Gombocz Zoltán a magyar nyelvtörténet kutatójaként *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* címen publikált egy háromrészes tanulmányt. A harmadik részben Jugriával foglalkozik. Ismerteti a finnugrista szerzők által összegyűjtött történeti adatokat az orosz őskronikától a 16. századi utazókig. Véleménye szerint Jugria területén valamikor magyarok és onogur-bulgárok tartózkodtak, a Jugria-hagyomány tehát valós tényeken alapul.⁶⁷ Gombocz Zoltán Jugria kérdéséről alapvetően magyar őstörténeti szempontból tárgyalja. A Jugria történetével foglalkozó általa megvizsgált források és idézett tanulmányok azonban nagyon jó alapot kínálnak Jugria finnugor szempontú feldolgozásához is.

A magyar kutatók közül a keleti finnugorok korai történetével a legtöbbet eddig Zsirai Miklós foglalkozott. Publikált egy tanulmányt a merják történetéről, és sorozatot tervezett *Finnugor népképek* címmel, amelynek első tagja *Jugria* címen a *Nyelvtudományi Közleményekben* jelent meg 1930–1931-ben.⁶⁸ Zsirai Miklós a maga Jugria-tanulmányában felhasználta Munkácsi Bernát és Gombocz Zoltán kutatási eredményeit. E művében az orosz történeti forrásokra támaszkodva Jugria földrajzi fekvését is tárgyalta, s helyesen látta meg, hogy ez a fogalom először az Urál európai oldalához kapcsolódott, majd ahogy az orosz hódítók átkeltek az Urál vízválasztóján, felfedezvén az ázsiai oldalon talált obi-ugorok rokonságát az európai testvéreikkel, a Jugria elnevezést és a *jugor* népképet az Urál hegység ázsiai oldalára is kiterjesztették. Sajnos a sorozatot Zsirai később nem folytatta, de a többi finnugor népről szerzett történeti ismereteit beépítette a *Finnugor rokonságunk* címen 1937-ben kiadott nagy, enciklopédikus jellegű munkájába.⁶⁹

65 Munkácsi 1894b.

66 Munkácsi 1895.

67 Gombocz 1923–1927, 192–193.

68 Zsirai 1934; 1928–1930/1931.

69 Zsirai 1937.

1942-ben Zsirai Miklós egy újabb finnugor történeti tanulmányt publikált. *Oroszok és finnugorok* című munkájában a finnugor őslakosok és a kelet-európai erdőövezetbe dél felől bevándorló oroszok kapcsolatát tekintette át. Zsirai igyekezett eloszlatni az orosz történettudomány hamis értelmezését. Cáfolta azt az állítást, hogy az oroszok megjelenése nélkülözte a konfliktusokat, hogy valamiféle békés bevándorlás történt volna,⁷⁰ és meghódításukért az alacsonyabb társadalmi-gazdasági szinten élt finnugor népek valójában hálával tartoznak az oroszoknak.⁷¹

Zsirai tevékenységével hosszú időre lezárult az a korszak, amelyben a hazai finnugristák gyarapították a finnugor történettudomány eredményeit. A magyar kutatók másik köre azonban, amely érdeklődésének határterületén találkozott finnugor témákkal, nagyobb művek részeként kitért finnugor történeti kérdésekre, illetve publikált e téren önálló tanulmányokat. Ebből a körből a keleti finnugoroknak is figyelmet szentelő bizantinológus Moravcsik Gyulát, illetve az iranista Harmatta Jánost kell megemlítenünk.

Moravcsik Gyula 1934-ben jelentette meg *A magyar történet bizánci forrásai* című munkáját.⁷² Műve elején megállapítja, hogy Hérodotosz egyes tudósításai kétségtelenül finnugor népekre vonatkoznak, és átveszi a Tomaschek-féle majd négy évtizedes népnév-azonosításokat. Ezután még Ammianus Marcellinusnak szintén a görög szerzőkre visszamenő adatait elemzi.

Harmatta János az 1940-es és 1950-es években publikált finnugor vonatkozású műveket, majd nézeteit – lényegében változatlanul – fél évszázad múlva újrafogalmazta. 1941-ben jelent meg *Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához* című munkája.⁷³ Ebben kiemeli, hogy Hérodotosz új információkkal rendelkezett a szkíták északi határain élő népekről, s ezért tudta korrigálni Hekataiosz egyes tévedéseit. Ezután azt elemzi, hogy az ifjabb Plinius és Pomponius Mela, akik a Hérodotosznál szereplő *jyrka* népet *tyrcae*, illetve *turcae* alakban említik, honnan szerezték adataikat, Hérodotoszon kívül mely szerzőkre támaszkodhattak.

Másik tanulmányában, a több nyelven is publikált *Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban* című munkájában Harmatta János az *amadokosz* népnév magyarázatát kísérelte meg.⁷⁴ Az amadokosz népnév Hellanikosz mára sajnos elveszett művéből került más szerzők munkáiba. Hellanikosz értesülései erről a népről frissek, saját forrásból származók. A népképet Harmatta az iráni *amadaka* 'nyershús-evő' jelentésű szóból származtatja, majd

70 Karamzin csúsztatásáról lásd Klima 2007, 43–44.

71 Zsirai 1942.

72 Moravcsik 1934.

73 Harmatta 1941.

74 Harmatta 1954.

megállapítja, hogy ez általában a nem indoiráni népek elnevezése volt. Mégis úgy gondolja, hogy ez az elnevezés vonatkozhatott egy konkrét népre is. Ennek a népnek a meghatározására az obi-ugor folklór alapján tett kísérletet. A két obi-ugor frátria közül az egyik, a *mos* frátria neve arra a vogul eredetmondában is szereplő hagyományra vezethető vissza, hogy ennek a fratriának a tagjai nyersen fogyasztották a húst, szemben a *por* frátria tagjaival, akik inkább főthús-evők voltak. A folklórhagyományok és a nyershús-evés máig fennmaradt szokása alapján Harmatta János az amadokosz népet az ugorokkal azonosította. A témára visszatérve Harmatta János *A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban* címmel tartott előadást a millicentenáriumi *Honfoglalás és nyelvészet* című konferencián. Ebben ismételt kiállt amellett, hogy Hérodotosz jyrka népeve a magyarokra vonatkozik.⁷⁵

Moravcsik Gyula és Harmatta János mellett voltak a finnugor történeti kutatásoknak olyan szereplői is, akik még csak nem is őstörténeti érdeklődésük miatt botlottak finnugor történeti témákba, hanem szinte véletlenül, s ez irányú tevékenységük életművükben is külön részt képez. Telegdi Zsigmond 1940-ben publikálta *A kazárok és a zsidóság* című tanulmányát.⁷⁶ Ebben *Hasdāy ibn Šaprūt*nak, a kordovai kalifa miniszterének *József kazár kagánnal* folytatott levelezését tárgyalta. József kagán levelének egy rövidebb és egy hosszabb változata maradt fenn. Telegdi Zsigmond a hosszabb változatot nem tartotta eredetinek, úgy vélte, hogy az pár évszázaddal későbbi hamisítvány, de lényegében valós információkat tartalmaz a Kazár Birodalomról. Ez a kérdés számunkra azért rendkívüli jelentőségű, mert a hosszabb változatban szerepel két olyan népnév: a *c-r-misz* és az *arisza*, amelyek minden kétséget kizáróan finnugor népekre vonatkoznak.⁷⁷

Zsirai Miklóshoz hasonlóan finnugristaként fordult az uráli népek történelmé felé Erdődi József. Történelmi olvasókönyve (*Az uráli népek történelme és műveltsége*) 1966-ban jelent meg.⁷⁸ A finnugristák képzése ekkor már több évtizede folyt Magyarországon, de a finnugor önálló szakként csak 1963-tól létezett Budapesten. Ha Erdődi József művét a magyarországi finnugrisztika hagyományaihoz mérjük, akkor elkésett munkának nevezhetjük, ha azonban a finnugor szak létezése inspirálta a mű összeállítását, akkor dicséretes gyorsasággal készült el.

A szöveggyűjtemény népenként csoportosítja a forrásokat. Két történeti forrásból közöl részleteket: a finn és észt fejezetek elején Tacitus *Germaniá-*jából, *A volgai és a permi finnugor népek* című fejezet elején pedig a *Rég-*

⁷⁵ Harmatta 1997, 122–123, 138.

⁷⁶ Telegdi 1940.

⁷⁷ Erről lásd a 2.7.2. fejezetet.

⁷⁸ Erdődi 1966.

múlt idők krónikájából. A műben forrásközlésnek nevezhetők még az Adam Olearius, Grigorij Novickij – és némi jóakarattal az A. Ny. Ragyiscsev műveiből vett részletek. A további források helyett hosszú részletek olvashatók a Komi ASZSZK és az Udmurt ASZSZK történetét összefoglaló művekből, valamint *A mari nép múltja* című kötetből. Ezek a művek az orosz történelem szovjet szempontú értékelését tartalmazzák: túlhangsúlyozzák a központi irányítás (konkrétan Moszkva) szerepét, és dicsőítik azon uralkodókat (például Rettegett Ivánt), akik centralizált hatalmat építettek ki. E művekben jelen van az orosz nacionalizmus is: az oroszok behatolását a finnugor területekre jogszerűnek, a társadalmi fejlődést előmozdító jelenségnek állítják be. Ezek a részletek éppen annyit érnek, amennyi történelmi adatot közölnek, az értékelést minden olvasónak újra el kell végeznie.

A könyvnek használhatatlan részei is vannak: a finn munkásmozgalom története korábban sem tartozott a finnugrisztika látókörébe, ezután sem fog. A *Népek barátsága* (Дружба народов) című folyóiratból átvett leírás a hantik és a manysik boldogságáról (*A Szoszva folyó mentén*) pedig erősen propaganda jellegű. Erdődi József az érdem, hogy a finnugoroktatás számára történelmi szemelvénygyűjteményt állított össze. Az ideológiai elvárásokat azonban túlteljesítette, ezért műve inkább kordokumentum, mint használható kézikönyv.

Az 1960-as években azonban megjelent egy kiemelkedő finnugor történeti tanulmány is a *Nyelvtudományi Közleményekben*, ami sejteti, hogy szerzője – úgymond – nem történész, hanem nyelvész, de a cikk igazi történet-szi teljesítmény. Alkotója Vászolyi Erik, a tanulmány címe: *Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain*.⁷⁹ A szerző a komik történeti elnevezéseinek nyomába ered: elsőként azt elemzi, hogy a középkori forrásokban előforduló *usztjugiak*, *vjatkaiaik*, *dvinaiaik*, *vagaiak*, *pinyegaiak* stb. típusú népevek, amelyek láthatóan valamely földrajzi névből származnak, milyen népre, etnikai csoportra utalhatnak. Megállapítja, hogy ezek többsége a komik egy-egy csoportjával azonosítható. Majd a Perm tájegység-, illetve *perm* népnevet vizsgálja, igyekszik az orosz krónikákban szereplő Perm helyét megtalálni. Ezután tér rá a zürjén népnév elemzésére, megállapítva, hogy a zürjének a komik egyik csoportját alkották, s nevük később az egész nép elnevezésévé vált. Végül a Bjarmia-kérdésről is szót ejt, elutasítván azt a nézetet, hogy Bjarmiának bármi köze lett volna a zürjénységhez. Vászolyi Erik cikkében az elsődleges forrásokat tanulmányozza: a *Vologda-permi* és a *Vicsegda-vimi* épkönyveket, *Permi Szent István legendáját*, valamint egyes moszkvai és novgorodi okleveleket. Ez a tény cikkét egy sorba helyezi Zsirai Miklós Jugria-tanulmányával.

⁷⁹ Vászolyi 1967.

Kutatástörténeti áttekintésünkben feltétlenül kiemelt hely illeti meg a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség 1976 és 1982 között megjelent négykötetes egyetemi jegyzetét. Címe: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. E jegyzet I:2. kötetében olvashatunk a görög és latin nyelvű források finnugor vonatkozású helyeiről, azok értelmezéséről.⁸⁰ A feldolgozáshoz rövid bibliográfiák is tartoznak. A görög és bizánci forrásokat Szádeczki-Kardoss Samu, Olajos Teréz és Makk Ferenc, az ókori latin forrásokat Maróti Egon és Lakatos Pál ismertette.

E kötet említése után már az elmúlt negyedszázad eseményeiről számolhatunk be. Úgy tűnik, hogy az őstörténet művelése mellett ismét figyelmet kap a finnugorok korai története is. 1989-ben a volgai finnugorok korai történetét tárgyaló forrásokról jelent meg egy tanulmány.⁸¹ Az ELTE Finnugor Tanszékén külső közreműködők segítségével elkészült egy történeti összefoglalás, amely tömören tárgyalja az összes finnugor és szamojéd nép történetét.⁸² A kötetben található szamojéd történelmi összefoglalás hosszabb változata megjelent önállóan is, a *Budapesti Finnugor Füzetek* első darabjaként.⁸³

1993-ban rendezték meg az első finnugor történészkonferenciát Ouluban. A résztvevők úgy határoztak, hogy ötévente találkoznak. 1998-ban Tallinnban, 2003-ban pedig Joskar-Olában gyűltek össze. Mindhárom alkalommal magyar szakemberek is tartottak előadásokat.

Ouluban két keleti finnugor vonatkozású magyar előadás hangzott el: Bartha Antal a finnugor rokonság és a magyar nemzeti tudat kapcsolatáról, Domokos Péter pedig Kazany városának és a kazanyi szemináriumnak a finnugor népek történetében és a finnugrisztikában betöltött helyéről beszélt.⁸⁴

Tallinnban Bartha Antal a votjakok hagyományos falusi közösségeiről tartott előadást, Klima László pedig a finnugorok szerepét tárgyalta az orosz történelem sajátosságainak kialakulásában. E konferencia előadásait a szervezők nem publikálták.⁸⁵

Joskar-Olában a magyar kutatókat Fodor István képviselte, aki az imenykovói régészeti kultúra etnikai jellegéről tartott előadást.⁸⁶

⁸⁰ *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I:2. 1976.

⁸¹ Klima 1989.

⁸² *A finnugorok világa* 1996; javított és bővített kiadása: *Nyelvrokonaink* 2000; oroszul: *Соподручье по языку* 2000; angolul: *The Finno-Ugric World* 2004. A rövid tanulmányok folyamatosan kiegészített internetes változatát lásd az ELTE Finnugor Tanszékének honlapján: <http://finnugor.elte.hu/?q=neptort>.

⁸³ Helmszkij 1996.

⁸⁴ Bartha 1996; Domokos 1998a.

⁸⁵ Klima 1998.

⁸⁶ A konferencia előadásait lásd a *Формирование* 2004 című kötetben.

A joskar-olai volt az utolsó nemzetközi finnugor történészkonferencia. Szervezői tudatosan igyekeztek a külföldi előadókat távol tartani. A fő referátumokban különös hangsúlyt kapott, hogy a finnugor népek nem kívánnak kiválni Oroszországból, és a finnugor népek történetének kutatása sem ezt a kiválást célozza. E tények helytállóak, deklarációjuk azonban nyilvánvalóan politikai nyomásra történt. A finnugor történelem kutatását az orosz állami politika valószínűleg veszélyesnek minősíti, ezért igyekezik az ország határain belül, ellenőrzött keretek között tartani.

A finnugor történeti kutatások esetleges jellegének megszüntetése és a módszeres kutatás megalapozása érdekében Magyarországon megkezdődött a finnugorok korai történetét tárgyaló források összegyűjtése és publikálása. A források könnyű elérhetősége az új történészgeneráció kinevelése szempontjából is nagy jelentőségű.⁸⁷

1.4. A szöveggyűjtemény felépítéséről, a források közlésének módjáról

A finnugor vonatkozású történeti források tárgyalása az első ilyen adatokat tartalmazó művel, Hérodotosz kilenc történeti könyvével (*A görög-perzsa háború*) kezdődik. A finnugor világ nem tartozott soha az emberi kultúra fejlődését meghatározó területek sorába. Ezért a finnugor népekről és a velük kapcsolatos történeti eseményekről a leírások igen szegényesek. A Kr. u. 8–9. században azonban megkezdődött a keleti szláv törzsek betelepülése a finnugor területekre. A kialakuló orosz állam már a kezdetektől hatalma alá vont egyes finnugor etnikai csoportokat. Ez a folyamat tükröződik az orosz évkönyvekben. A finnugorokra vonatkozó legfontosabb forráscsoportot ezek az évkönyvek jelentik.

A keleti finnugorok és a szamojédok integrálása az Orosz Birodalomba évszázadokon át zajlott. E folyamat Szibéria meghódításával zárult. A 17. század elejére az orosz kolonizáció elérte a szamojéd népeket is.

A feldolgozott és elemzett források *Az uráli népek története* című tananyag oktatásához használhatók, ismertetésük az oktatási célokhoz igazodik. A finnugor vonatkozású történeti források szövege és a szövegekhez kapcsolódó kommentárok azonban nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem minden történelem iránt érdeklődő, történelmi ismeretekre vágyó olvasó számára érdekes olvasmány lehet. Az egyes források tárgyalása a következő rendben történik:

⁸⁷ Klima 1999; 2002; 2005.

- A szerzőről – életrajzi adatok
- A történeti forrásról – jellege, keletkezéstörténete
- A történeti forrás finnugor vonatkozásainak elemzése
- Szövegközlések, fordítások – rövid bibliográfia
- A történeti forrás finnugor vonatkozású részletei magyar fordításban.

A szöveggyűjteményhez tartozó kislexikon a szövegekben előforduló személyekről és földrajzi helyekről közöl információkat. A gyűjtemény végén található bibliográfia két részre oszlik, az első rész a forrásokat tartalmazza, a második a feldolgozásokat. A bibliográfiában nemcsak a szöveggyűjtemény megírása során felhasznált művek, hanem alternatív szövegközlések, valamint a szövegek további kutatásához szükséges tanulmányok, monográfiák is szerepelnek.

A *Szemelvények* oktatási segédanyag, a számos lábjegyzet és a kislexikon ennek figyelembevételével készült: olyan fogalmakat is megmagyaráznak és olyan adatokat is közölnek, amelyek egy tudományos közlemény tudós olvasói előtt már ismeretesek.

2. Ókori és középkori latin–görög–héber források

E forráskör finnugor vonatkozásainak feldolgozása korántsem teljes. Számtalan itt nem említett szerző ismételte meg a Hérodotosztól származó adatokat. Ezekre vonatkozóan eligazít P. Aalto és T. Pekkanen műve.⁸⁸ Az áttekintésünkben hiányzó források nem tartalmaznak új információkat a finnugor népekre vonatkozóan.

A Hérodotosz által említett szkítákon túli népek földrajzi elhelyezkedésének kérdését is csak érintőlegesen tárgyaljuk. E témakör részletesebb áttekintése aránytalanná tette volna ezt a fejezetet, ugyanakkor nem lehet perdöntően bizonyítani, hogy a felsorolt népek finnugor népekre vonatkoznak, avagy sem.

2.1. Ariszteasz és az *Arimaszpeia*

2.1.1. Ariszteasz

Ariszteasz az első olyan utazó, akiről tudjuk, hogy a szkítákon túli területeken is járt. A Kr. e. 6. század első felében–közepén élt, Prokonnészoszból származott. Élményeit *Arimaszpeia* című epikus költeményében írta meg. Műve elveszett, de más szerzők felhasználták, hivatkoztak rá. Ariszteasz a szkítákon túli *isszédonok* népénél járt, ahol a görög világtól még távolabbi területekről hallott. Ez utóbbi értesülései azonban mesészerű elemeket tartalmaznak, ezért forrásértékük csekély. Az isszédonok népe egyes feltételezések szerint az Uráltól keletre élt, s azok a területek, amelyekről ott Ariszteasz hallott, szintén Ázsiában terültek el. Van azonban olyan vélemény is, hogy az isszédonok a Kaszpi-tenger mellékén éltek. A kevés és nehezen értékelhető adat ellenére az isszédonokat a kutatók finnugoroknak tartják.⁸⁹

⁸⁸ Aalto–Pekkanen 1975, 1980.

⁸⁹ Lásd a 2.2.3.1. fejezetet.

2.1.2. Szövegközlések, fordítások

Bolton 1962.

Геподот: Истопия 1999.

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* 1989.

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* 1998.

2.1.3. Az *Arimaszpeia* Hérodotosznál⁹⁰

IV. 13. A prokonnészosi Ariszteasz, Kausztrobiosz fia epikus költeményében elbeszéli, hogy Phoibosztól megragadottan eljutott az isszédonok földjére, s hogy az isszédonokon túl laknak az egyszemű arimaszposzok, s azokon is túl, egészen a tengerig, a hüperboreoszok. Ezek a népek, a hüperboreoszok kivételével, az arimaszposzok kezdeményezésére valamennyien állandó háborúskodásban élnek a szomszédjukkal. Az arimaszposzok elűzték földjükről az isszédonokat, az isszédonok a szküthákat, s a szküthák olyan erőszakosan támadtak rá a déli tengerenél lakó kimmerekre, hogy azok is kénytelenek voltak elhagyni országukat. Ariszteasz állításai tehát nem egyeznek azzal, amit a szküthák mondanak országukról. (270.)

IV. 16. Hogy azon a földön túl, amelyről beszélni fogok, mi van, senki sem tudja pontosan, mert senkivel sem találkoztam, aki azt állíthatná, hogy a tulajdon szemével látta. Még maga Ariszteasz, akiről az imént emlékeztem meg, még ő sem mondta soha költeményében, hogy járt volna az isszédonok földjén túl is, hanem a rajtuk túl fekvő vidékekről csak hallomás után számolt be, azt állítva, hogy e dolgokat az isszédonok beszélik így. Amiről azonban legalább hallomás útján lehetőleg hiteles értesülést szereztem, arról mindent el fogok mondani. (272.)

2.2. Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*

2.2.1. Hérodotosz

Hérodotosz, „a történetírás atyja” a kisázsiai Halikarnasszoszban született Kr. e. 484 körül. Tevékenyen részt vett szülővárosa politikai életében, a számára kedvezőtlen változások miatt azonban egy időre Szamosz szigetére kel-

lett menekülnie. Később visszatért Halikarnasszoszba, majd Athénba költözött. Athén itáliai gyarmatvárosában, Thurioiban hunyt el, Kr. e. 425 táján. Kereskedőkaravánokhoz csatlakozva élete folyamán több rendkívüli utazást tett, talán maga is kereskedő volt. Járt Egyiptomban, ahonnan Türoszba és Babilonba is eljutott. Thrákiában és Makedóniában is megfordult. Fölkereste a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárost, Olbiát is, ahol az ott élő görögöktől, valamint a városba belátogató szkítáktól szerezte értesüléseit a sztyeppi népekről s a tőlük északabbra lakókról.⁹¹

2.2.2. Hérodotosz történeti könyvei

Hérodotosz hatalmas munkájában a görög-perzsa háború történetét írta meg. Műve csak halála után vált ismertté, később kilenc könyvre osztották, amelyeket a mûzsákról neveztek el. Hérodotosz a kor szintjén enciklopédikus méretű tudásanyagot halmozott fel és írt meg. Mondanivalója szétfeszíti a görög-perzsa háború leírását, a sok szálon futó cselekmény, a gyakori kitérők miatt egyes kutatók úgy vélik, hogy valójában különböző témájú művei egybeolvasztásával keletkezett a perzsa háború krónikája. Más kutatók azonban egységes, megszerkesztett műnek vélik. Hérodotosz munkássága nagy jelentőségű volt az ókori történeti-földrajzi irodalomban. Információit évszázadokon át másolták, alakíttatták az utódok, olykor-olykor hozzáéve valamit. E műveknek közös jellegzetességük, hogy a szkítákról írván szót ejtenek északi szomszédjaikról. Közöttük finnugor népeket is sejthetünk, ezért Hérodotosz műve a finnugor népek történetét kutatók körében is nagy becsben áll.

Hérodotoszról, művéről és az alábbiakban tárgyalt népekről az alapvető ismereteket a Pauly-Wissowa-féle *Real-Encyclopädie* szócikkei tartalmazzák.

2.2.3. Hérodotosz művének esetleges finnugor vonatkozásairól

Hérodotosz a IV. könyvben, Szküthia és a szkütha-perzsa háború kapcsán említi a szküthák szomszédságában élő népeket. Értesülései alapján hangsúlyozza, hogy nem a szküthák rokonairól beszél, hanem más, nyelvükben és kultúrájukban eltérő népekről. A IV. könyv 13., 16.,⁹² 18., 20., 21., 22., 23., 24., 26., 27., 32., 100., 101., 102., 105., 106., 107., 108., 109., 119., 120., 122., 123., 125., 136. bekezdéseiben ír a szkítákon túli népekről: az isszé-

⁹⁰ A részletek a Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* (1989) című kötetből valók. Fordította Muraközy Gyula.

⁹¹ Hérodotosz életének eseményeit lásd: Jacoby 1913.

⁹² E két bekezdést lásd feljebb, *Az Arimaszpeia Hérodotosznál* című fejezetben (2.1.3.).

donokról, az arimaszposzokról, a hüperboreuszokról, az androphagoszokról, a melankhlainoszokról, a budinoszokról, a thüsszagétákról, a iürkákról, a sazuromatákról, az agathürszoszokról, a neuroszokról, a tauroszokról és a gelónoszokról.⁹³

E népek és feltételezett lakóhelyük azonosításának óriási szakirodalma keletkezett az elmúlt évszázadokban, amelyről Dovatur, Kallisztov és Sisova közös műve nyújt áttekintést.⁹⁴ Akadtak ugyan szerzők, akik egy-két népet korábban is finnugornak vélték, de a finnugrisztika csak Tomaschek 1888–1889-ben publikált tanulmánya⁹⁵ után figyelt föl a Hérodotosznál szereplő népnevekre. A cseh–osztrák szerző a szkítákon túl élt népeket részben a finnugorokkal hozta kapcsolatba. E népek lakóhelye, etnikai hovatartozása a mai napig eldöntetlen kérdés, ezért a legváltozatosabb elméletek születtek. Nyugat–keleti irányban a Baltikumtól Kínáig terjedő terület legkülönbözőbb pontjai merültek fel lehetséges lakóhelyükként. Dél felé a Kaukázusig terjedő vidékek is szóba jöttek. Az etnikai besorolás is igen tarka képet mutat: szlávok, germánok, finnugorok, altajiak elődeit is keresték már Hérodotosz népei között.

Az ókori szerzők sok esetben pontatlanul tájolták be az általuk említett vidékeket. Jó példa erre a sok szerző által emlegetett Rhipai-hegység, amely nyugat–keleti irányban húzódik a leírások szerint, de az ókori szerzők általában az észak–déli Urál hegységet nevezik így. Ha ezt az azonosítást elfogadjuk, akkor arra gondolhatunk, hogy a hérodotoszi leírás legtávolabbi népei Nyugat-Szibéria vidékeire lokalizálhatók, s így a felsoroltak között több finnugor és szamojéd nép is lehet.

Hérodotosz leírása valószínűleg a Fekete-tenger mellékétől a Dél-Urálig tartó kereskedelmi útvonalat követi. Mondatai felidéznek informátorának meséjét is: „Ha az ember megtesz egy nagy utat ezen a kopár tájon át, a magas hegyek tövében megérkezik egy olyan néphez” (IV. 23., lásd lejjebb). A következő bekezdés teljes egészében arról szól, hogy Hérodotosz a nagy utat ismerő és bejáró emberektől szerezte információit (IV. 24., lásd lejjebb). Korábban B. N. Grakov is gondolt arra, hogy a hérodotoszi leírás az Olbiától a Dél-Urálig vezető kereskedelmi útvonalat írja le. Tanulmányát egyetértőleg idézi Fodor István.⁹⁶

Ha elfogadjuk azt, hogy a szkítákon túli népek a kereskedelmi kapcsolataik miatt kerülhettek be Hérodotosz művébe, akkor idetartoznak azok a ré-

93 Az isszédonokat már korábban is említi a masszagéták kapcsán az I. 201. bekezdésben, az arimaszposzok pedig mint a griffektől aranyat rabló emberek szerepelnek a III. 116. bekezdésben.

94 Dovatur–Kallisztov–Sisova 1982.

95 Tomaschek 1888/1889.

96 Grakov 1947; Fodor 2008, 128.

gészeti adatok, amelyek a Dél-Urál térségében élő finnugorok kereskedelmi kapcsolatait bizonyítják. Az ananyjinói kultúra területén feltárt települések állatcsontanyaga a prémes állatok szükségleten felüli, feltehetőleg exportra irányuló vadászatáról és a prémek feltételezhető kiviteléről tanúskodik.

A thüsszagéták, iürkák, kopaszok, isszédonok feltételezett finnugorságát tehát három érveléssel bizonyíthatjuk:

1. Hérodotosz leírásának földrajzi elemzése alapján e népek valahol a Dél-Urál környékén élhettek.

2. Hérodotosz egy kereskedelmi útvonalat ír le. Az általa felsorolt népek ezen útvonal mellett éltek, és kereskedtek a görögökkel, szkítákkal.

3. A Volga–Káma találkozásánál és a Káma felsőbb folyásvidékén élő finnugor népség a Kr. e. I. évezredben saját szükségletein felül, kereskedelmi célból foglalkozott prémes állatok vadászatával.

Az egyes népek tárgyalásánál feltételezett finnugorságukra részletesebben is kitérünk.

2.2.3.1. Isszédonok

(I. 201., IV. 13., 16., 26., 27., 32.)

Az isszédon népnév Hérodotosz utáni szerzőknél is szerepel. Pomponius Mela például *Essedones* néven ír róluk,⁹⁷ és a Meótisz (Azovi-tenger) vidékére helyezi őket. Hasonló olvasható róluk az idősebb Pliniusnál.⁹⁸ Ez a lokalizáció ellentmond a Hérodotosz leírásából kikövetkeztethető helymeghatározásnak. Ennek folytán a kommentátorok aszerint helyezik az isszédonokat a térképre, hogy Hérodotosznak vagy inkább a későbbi történetíróknak hisznek. A régészeti leletek alapján közelítő kutatók a Kazahsztánban, illetve a tőle északra lévő Urálon túli területeken feltárt leletekkel és kultúrákkal kapcsolják össze az isszédonokat.

A népet finnugor eredetűnek gondolta Grousset,⁹⁹ azon belül pedig ugornak K. V. Szalnyikov.¹⁰⁰

97 Pomponius Mela: *De situ orbis libri III*. Az *Essedones* lásd a II. könyv I. fejezetében, Szkítia leírásánál. Angol és orosz kiadását lásd az *Irodalomjegyzékben*, az eredeti latin szöveg több kiadása is letölthető az internetről.

98 Plinius Secundus, Caius: *Naturalis historiae libri XXXVII*. – IV. 88., VI. 21., 50. Az isszédonok további említéseit lásd Herrmann 1916. Kiadásait lásd az *Irodalomjegyzékben*.

99 Grousset 1970, 10–11, valamint a jegyzetekben is: Notes/Chapter I. 547, 14. j. Grousset hivatkozik Tallgren régészeti megállapításaira (Tallgren 1937.). A Tallgren által említett régészeti leletek egy része azonban nem tartozik a mordvinokhoz.

100 Szalnyikov 1966, 124.

A magyar millezcentenárium tiszteletére rendezett, *Honfoglalás és nyelvészet* című konferencián tartott előadásában Harmatta János úgy vélte, hogy az isszédon nép neve az Iszety folyó nevéből származik, és a jenyiszeji osztjakok (ketek) paleoszibériai népére vonatkozik.¹⁰¹

Hérodotosz leírása alapján minden okunk megvan arra, hogy az isszédonokat Kazahsztán füves legelőire vagy az Urálon túl lejtőire lokalizáljuk. Utóbbi esetben akár ősgorok is lehettek. Az isszédonok emberevő temetkezési szokásaira Bolton altaji,¹⁰² Tomaschek pedig tibeti párhuzamokat¹⁰³ hozott fel.

2.2.3.2. Arimaszposzok (III. 116., IV. 13., 27.)

A kutatók egy része abban is kételkedik, hogy ez az állítólag egyszemű nép egyáltalán létezett. Mégis sokan hajlanak arra, hogy higgyenek Ariszteasznak és Hérodotosznak,¹⁰⁴ mert leírásukban ez a nép a környezetével kapcsolatot tartó, valós etnikumként tűnik fel. Oroszországi régészek az Északkelet-Kazahsztánban feltárt taszmoi kultúrához¹⁰⁵ kapcsolták őket.

Az arimaszposzokat a kutatók közül csak Lappo-Danyilovszkij tartotta finnugoroknak (csúdoknak).¹⁰⁶

2.2.3.3. Androphagoszok (IV. 18., 102., 106., 119., 125.)

A kutatók többsége a Dnyeper mellékétől északkeletre elterülő tájakon kereste az androphagosz nép lakóhelyét. A nézetek főleg az androphagosz terület északi határának kijelölésében különböznek. Amennyiben területük északi határát az erdőövezetbe helyezzük, akkor logikus feltételezés finnugoroknak gondolnunk őket. Orosz és ukrán régészek a Dnyeper vidékének különböző

101 Harmatta 1997, 120–123.

102 Bolton 1962, 76–77.

103 Tomaschek 1888/1889 I., 748–751.

104 Azt azért természetesen nem hiszik el, hogy egyszeműek lettek volna.

105 A kultúra névadó lelőhelye Kazahsztán Pavlodari területén található. A taszmoi kultúrát az egy nagyobb és több kisebb halomsírból álló kurgáncsoportok jellemzik, népessége nomád állattartással foglalkozott.

106 Lappo-Danyilovszkij 1887, 21; idézi Dovatur–Kalliszto–Sisova 1982, 255–257, 249. j.

régészeti kultúráit kapcsolták az androphagoszokhoz. Az emberevő androphagoszok nyomait Illinszka¹⁰⁷ ukrániai földvárakban vélte fölfedezni.

A finnugor és azon belül mordvin eredeztetés ötlete igen régi: először Frähn vetette föl, midőn Ibn Hawqal beszámolóját az artāniya nép vadságáról összevetette Hérodotosz azon adatával, hogy „*az androphagoszok élnek minden nép között a legvadabb szokások szerint, sem jogot, sem törvényt nem ismernek*” (IV. 106.).¹⁰⁸

Eichwald terminológiája szerint az androphagosz is egy „finn törzs”, közelebbről a szamojéd.¹⁰⁹ Később Tomaschek a mordvin népet ’emberevő’-nek magyarázta, s más forrásokból is tudván a mordvinok harci kedvéről és kegyetlenségéről,¹¹⁰ az androphagoszokat, akiknek neve szintén emberevőt jelent, s Hérodotosz szerint valóban embereket is ettek, a mordvinokkal, valamint a kihalt merjakkal és muromákkal azonosította.¹¹¹

Az androphagoszok finnugorságát támogatta a 20. század első felében Ebert,¹¹² Minns¹¹³ és Grousset¹¹⁴ is. Tomaschek érveit Vasmer bírálta.¹¹⁵

A magyar kutatók közül Munkácsi Bernát,¹¹⁶ majd Moravcsik Gyula¹¹⁷ is hivatkozott Tomaschek tanulmányára. Utóbbi egy lábjegyzetben idézi az arimaszposzok, iürkák, androphagoszok, budinoszok, thüsszagéták, melankhlainoszok etnikumára vonatkozó szakirodalmat is.¹¹⁸ A magyar kutatók elfogadták Tomaschek elméletét egyes népek finnugorságáról.¹¹⁹

Az androphagoszok lehettek finnugorok, de nem szólnak megdönthetetlen érvek e feltételezés mellett.

107 Illinszka 1970, 35.

108 Frähn 1823, 168–169.

109 Eichwald 1834, 14.

110 Lásd Iszahrínál, Ibn Hawqálnál, Julianusnál és az ismeretlen magyar püspök levelében, a 4.6., 3.2.2. és a 2.6. fejezetben és alfejezeteikben.

111 Tomaschek 1888/1889 II., 7–16.

112 Ebert 1921, 86.

113 Minns 1929, 192.

114 Grousset 1970, 10–11.

115 Vasmer 1971 I., 215–216.

116 Munkácsi 1894b, 160–180.

117 Moravcsik 1934, 29.

118 Uo., 31, 3. j.

119 Uo., 29.: „[...] *azt kétségtelennek tartjuk, hogy Herodotos egyes tudósításai finn-ugor és hún-török népekre vonatkoznak*”.

2.2.3.4. Melankhlainoszok (IV. 20., 100., 101., 102., 119., 125.)

A melankhlainoszokról Hérodotosz több olyan adatot is közöl, amelyek segítségével megkísérélhető e nép és lakóhelye azonosítása. A 20. bekezdés arról tájékoztat, hogy „*a melankhlainoszokon túl a vidék [...] ember nem lakta mocsár és pusztaság*”. A 100. bekezdés szerint „*Szküthia belső területét északon [...] végül pedig a melankhlainoszok földje határolja*.” Arról, hogy mennyire északon laknak, a 101. bekezdés szól: „*[...] a tengertől a szárazföld belsejébe a szküthákon túl lakó melankhlainoszokig ugyancsak hús nap alatt lehet eljutni*”. A szövegértelmezés során az északi tájon található mocsárvidéket próbálták meghatározni a kutatók. Az orosz erdőssztyepp vidékén a Zsitomir–Putyivl–Orjol–Tula–Kazany vonaltól északra kezdődik a mocsarakkal szabdaltszerű erdő vidék. (A pusztaság Hérodotosznál valószínűleg lakatlan tájat jelent.) E területen belül feltehetőleg a kereskedelmi útvonalak közelében élhettek a melankhlainoszok, hiszen így ismerhették meg őket a szkíták és a görögök. A kevés adat nyomán a kutatók egy igen széles sáv különböző szegleteiben keresték e népet Litvániától az Ilmeny-tavon, a Felső-Volgán és Moszkva környékén át a Kazanyig terjedő vidéken.

Tomaschek a Don és az Oka vízválasztójához telepíti a melankhlainoszokat, és úgy véli, hogy a 20. bekezdésben említett mocsár a Kljazma és az Oka alsó folyásánál (Rjazany és Murom között) lehetett.¹²⁰

A későbbi antik források (Scyl. Peripl. 79.; Pomponius Mela I. 110, II. 14.; Plinius NH VI. 15.; Ammianus Marcellinus XXXI. 5.) a Kaukázusba helyezik a melankhlainoszokat, s néhány kutató ezt a lokalizálást fogadja el.

A régészeti leletegyüttesekkel, kultúrákkal való egybevetés során a Dnyeper és a Don környékén, valamint a Gyeszna és a Szejma mellékén (a juhnovszkaja kultúra népeiségeiben) keresték a melankhlainoszokat.

A melankhlainoszok mint finnugorok szerepelnek Eichwaldnál.¹²¹ Šafarik a népnévben felfedezte a finn *-lainen* képzőt, ezért a népet a merjakkal és a marikkal azonosította.¹²²

Hérodotosz a nép nevééről is közölt információkat: a melankhlainoszok nevüket onnan kapták, hogy mindannyian fekete ruhában járnak. A finnugor etnikai azonosításban ezt az információt Tomaschek használta fel. Azon nép-

120 Tomaschek 1888/1889 II., 17.

121 Eichwald 1834, 14.

122 Šafarik 1843–1844 I., 295–296.

rajzi adat alapján, hogy a cseremiszek régebben kizárólag fekete ruhát viseltek, a melankhlainosz népet velük azonosította.¹²³ Vasmer ezt is kritizálta.¹²⁴

A melankhlainoszok finnugorságáról írt Kiessling,¹²⁵ Kretschmer,¹²⁶ Ebert,¹²⁷ Minns¹²⁸ és Grousset¹²⁹ is.

A melankhlainoszokat valamivel több kutató vélte finnugoroknak, mint az androphagoszokat. A kérdés eldöntésében alapvető fontosságú lenne pontosan tudnunk, hogy e népek milyen messze laktak a Fekete-tenger partvidékétől, illetve a szkítáktól. Hérodotosz a melankhlainoszokról azt írja, hogy a tengertől húsznapi járóföldre laknak, az androphagoszok földjéről pedig azt, hogy az északi irányban tizenegy napi hajóútra lévő szkíta határt követő pusztaságon túl található. Az androphagoszok lakóhelyének távolsága tehát nem szerepel pontosan a leírásban. Már amennyiben pontos adatnak tekintjük, ha Hérodotosz megadja a távolságot az egy nap alatt megtehető úttal mérve. Ez a távolság ugyanis nehezen megbecsülhető, nagyon sok tényezőtől függ, talán 20–40 km közé tehetjük. Ez egy-két napi út megbecsülése esetében még nem eredményez nagy eltéréseket, de az említett húsznapi útnál már több száz km-es eltéréseket okozhat, ha különbözőképpen számítjuk ki az egy nap alatt megtett távolságot. A melankhlainoszokról is csak annyit mondhatunk: talán finnugorok lehettek.

2.2.3.5. Budinoszok

(IV. 21., 22., 102., 105., 108., 109., 119., 120., 122., 123., 136.)

A szkítákon túli népek közül a budinosz szerepel legtöbbször Hérodotosz művében. A 21., 108. és 109. bekezdés viszonylag sok információt tartalmaz erről a népről. Néhány adat azonban ellentmond egymásnak. Az egyik adatcsoportba a budinosz nép görög kapcsolatairól szóló információk sorolhatók: a budinoszok területén található a Gelónosz nevű város „*hellén isteneknek szentelt és hellén módra berendezett szentélyek*”-kel, a városban a hellén eredetű gelónoszok laknak, akiket egy kikötővárosból űztek el. A gelónoszok félig szkíta, félig görög nyelvet beszélnek. A görögök keverik is a budinosz őslakókat a hozzájuk menekült hellenizálódott gelónoszokkal: „*a budinosz népet gelónosznak nevezik*”.

123 Tomaschek 1888/1889 II., 16–19.

124 Vasmer 1971 I., 217.

125 Kiessling 1912, 1015.

126 Kretschmer 1923, 930.

127 Ebert 1921, 86.

128 Minns 1929, 192.

129 Grousset 1970, 10–11.

A fentiek alapján a budinoszok lakóhelye a Fekete-tenger melléki görög városoktól nem lehetett túlságosan messze. Talán a budinosz is egy szkíta csoport volt, hiszen a gelónoszok félig szkíta, félig görög nyelvet beszéltek, s bizonyosan nem véletlenül menekültek a budinoszokhoz: valamiféle rokonság fennállhatott köztük. Ezek az adatok vezethették arra a kutatók egy részét, hogy a budinoszok lakóhelyét a Dnyeper vagy a Don középső folyása mellé, illetve a Volga–Don közbe helyezték.

Hérodotosz azonban úgy foglalt állást, hogy a helléneknek nincs igazuk, amikor a budinoszokat összekeverik a gelónoszokkal. Ez arra mutat, hogy nemcsak görög, hanem más forrásból is voltak információi a budinoszokról. Nyilván ugyanazon szkíta kapcsolataira kell gondolnunk, akiktől a szkítáktól északra élő népekről értesült. Ezen informátor(ok)tól származhatnak a budinoszok erdeiről szóló hírei. A budinosz erdők „közepén egy hatalmas tó és mocsár terül el, amelyet nádas övez”. E nép fiai vidrára és hódra vadásznak, valamint megeszik a fenyőmagvakat is.

Ha a budinoszok erdőlakók voltak, akkor lehettek akár szlávok, germánok, baltiak vagy finnugorok is. Az etnikai meghatározásban további fogódzók jelenthetne az erdő közepén található nagy tó és mocsár azonosítása. Felhasználható még a budinoszok küllemét tárgyaló leírás is: mindannyiuknak „kék a szeme és vörös a haja”.

A budinoszok erdeit Ukrajnától a Dél-Urálig, nagy tavukat és mocsarukat a Baltikumtól Nyizsnyij Novgorod és Rjazany környékéig keresték a kutatók. E hatalmas területen a mai napig élnek finnugorok, logikus tehát, hogy a budinoszok finnugor származtatása is fölmerült már.

A finnugor származtatás ötlete Tomaschektól származik. Elméletét arra alapozta, hogy az udmurtok között gyakorta találkozhatunk kék szemű és vörös hajú emberekkel.¹³⁰ A budinoszok lakóhelyét ennek megfelelően a Közép-Volga vidékén kereste.¹³¹ Tomaschek nyomán Kiessling,¹³² Ebert¹³³ és Kretschmer¹³⁴ is átvette a budinoszok finnugorságára vonatkozó ötletet. Vasmer nem fogadta el a budinosz–udmurt azonosítást.¹³⁵

A 19. század végén – 20. század elején Oroszországban Miscsenko, Braun, majd Zabelin és Szemenkovics is a budinoszok finnugorságáról értekeztek.¹³⁶ Később, a szovjet kutatók közül P. N. Tretyjakov és P. D. Libe-

130 Tomaschek 1888/1889 II., 16–18.

131 Tomaschek 1899, 990.

132 Kiessling 1912, 1014.

133 Ebert 1921, 86.

134 Kretschmer 1923, 931.

135 Vasmer 1971 I., 217.

136 Miscsenko 1898, 81; Braun 1899, 84 skk.; Zabelin 1908, 239 skk.; Szemenkovics 1913, idézi Dovatur–Kallisztov–Sisova 1982, 352–354, 613. j.

rov támogatta a budinoszok finnugor származtatását. Tretyjakov véleménye szerint a gorogyeci kultúra legdélibb földvárai a Don és a Volga között a budinoszok emlékei lehetnek. E földvárak a régészeti párhuzamok alapján az ősmordvin népességhez köthetők.¹³⁷ Liberov 1969-es publikációjában úgy vélte, hogy a Don középső folyásvidékére észak felől bevándorló abasevói kultúrát finnugor népesség alkotta, ők lehettek a Hérodotosz által említett budinoszok. Nézetét később a régészeti érvek mellett a vidék földrajzi neveinek elemzésével is igyekezett alátámasztani. Úgy vélte, hogy az abasevói népesség erza-mordvin volt.¹³⁸ E véleménnyel szemben a finnugor régészet kutatói úgy gondolják, hogy az abasevói népesség éppen fordítva, délről vándorolt észak felé, és feltehetőleg valamilyen indoeurópai nyelvet beszélt.¹³⁹

Liberov nézeteivel összevethető Vékony Gábor véleménye. Az abasevói kultúrát ő is finnugornak tartotta, ebben Liberovhoz hasonlóan tért el az általános felfogástól. Azt azonban elfogadta, hogy az abasevói népesség délről vándorolt észak felé. Csakhogy a kultúrát az ugorokhoz kapcsolta.¹⁴⁰ Vékony Gábor elgondolása szerint a magyarok őshazája a Dnyeper és a Donyec folyók közti területen volt, az ősmagyar népesség pedig a budinoszokkal, az androphagoszokkal vagy a melankhlainoszokkal azonosítható.¹⁴¹ Érveit etimológiai kapcsolatokra alapozta. Nézeteit a magyar őstörténet-kutatás nem fogadta el.

Megemlíthető még, hogy a budinoszok is szerepelnek a Hérodotosz utáni forrásokban, melyek alapján lakóhelyük a Kaukázusban kereshető.

A budinosz nép etnikai azonosítása ugyanannyira bizonytalan, mint az eddig tárgyalt többi nép nyelvének és lakóhelyének meghatározása. Amennyiben elfogadjuk kapcsolatukat a gelónoszokkal, úgy kételkednünk kell finnugorságukban. Ha viszont az erdei életmódjukra vonatkozó adatokat vesszük figyelembe, akkor ez a feltételezés mégsem zárható ki.

2.2.3.6. Gelónoszok (IV. 108., 109., 120., 136.)

Hérodotosz szerint a budinoszok befogadták a menekülő gelónosz népet. A gelónosz félig szkíta keveréknép volt. Ha azonban arra gondolunk, hogy a görögök összekeverték őket a budinoszokkal, utóbbiakat pedig talán finn-

137 Tretyjakov 1953², 96–97.

138 Liberov 1969, 17; 1971, 114–115.

139 Fodor 1973, 22–23.

140 Vékony 1997a, 272–275.

141 Vékony 1997b, 389.

ugornak tarthatjuk, akkor jogosan merül fel a kérdés: nem lehettek a gelónoszok is finnugorok? Erre a lehetőségre eddig csak Szemenkovics gondolt: hellén–finn (finnugor) keveréknek nevezte őket.¹⁴² Ugyanakkor a budinoszok földjén található Gelónosz nevű várost Tomaschek, Ebert, Minns és Kiessling is finnugor területekre helyezte: a Közép-Volga vidékre, illetve Perm környékére.¹⁴³ E szerzők azonban a gelónosz népet nem tartották finnugor eredetűnek. A Hérodotosz utáni források nyomán egyes kutatók a gelónoszokat is a Kaukázusban keresik.

Nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy tengerparti városukból a gelónoszok egészen a finnugorokig menekültek volna. A Fekete-tenger mellékével kereskedelmi kapcsolatokat tartó finnugor területeken eddig még egyetlen régészeti feltárás során sem került elő valamiféle hellén kultúra nyoma.

2.2.3.7. Thüsszagéták (IV. 22., 123.)

A thüsszagéta nép a budinoszoktól északkeletre lakik, vadászatból tartja fenn magát. Földjükön négy nagy folyó ered, amelyek a Maiétisz-tóba ömlenek. Hérodotosz közli a folyóneveket is: Lükosz, Oarosz, Tanaisz és Szürgisz.

Ezekből az adatokból kell kiindulnunk, ha a thüsszagéták lakóhelyét és etnikai kapcsolatait próbáljuk meghatározni. Amennyiben a budinoszoktól tényleg hétnapi pusztaság választotta el őket, úgy lakóhelyük igen távol esett a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosoktól, ezért a kutatók többsége a Don folyótól keletre vélte őket megtalálni. Többen a Volga–Oka közben, a Közép-Volgánál, a Káma, sőt az Ob mentén keresték a thüsszagétákat.

A thüsszagétákat már Heeren is a Káma mellékére helyezte.¹⁴⁴ Később a kutatók egy része azért gondolt erre a vidékre, mert a thüsszagéta népet a Csuszovaja folyó nevéből vezették le.¹⁴⁵ A *Honfoglalás és nyelvészet* című konferencián Harmatta János a thüsszagéta–Csuszovaja azonosításra is adott etimológiai levezetést: egy esetleg paleoázsiai eredetű, a finnugor nyelvekben is megtalálható 'folyóvíz, áradás' jelentésű szóból magyarázta. Ennek alapján a thüsszagéta népet az obi-ugorokkal azonosította.¹⁴⁶ Tomaschek egy másik művében az Ob mellékére helyezte a thüsszagéták lakóhelyét.¹⁴⁷ A thüssza-

142 Szemenkovics 1913, 21, idézi Dovatur–Kallisztov–Sisova 1982, 357–359, 617. j.

143 Tomaschek 1888/1889 II., 28; 1899, 990; Ebert 1921, 189; Minns 1929, 192. és Map 4; Kiessling 1912, 1014.

144 Heeren 1817, 189.

145 Šafarik 1843–1844 I., 296–297; Tomaschek 1888/1889 II., 32.

146 Harmatta 1997.

147 Tomaschek 1899, 989.

géták finnugorságát Marquart is elfogadta.¹⁴⁸ Minden kutató, aki a Dontól északra vagy északkeletre képzei el a thüsszagéták földjét, egyben azt is állítja, hogy e nép finnugor volt. A Volga–Oka köz északi részén, a Felső-Volga mellett a merják, az Oka mentén a mordvinok etnogenezise zajlott a Kr. e. 1. évezred közepén. A Közép-Volga mellett a cseremiszek, a Káma alsó folyásánál az udmurtok, középső folyásánál a komi-permjákok, az Obnál pedig az obi-ugorok elődei éltek ebben az időben. E népek valamelyike jöhet számitásba a hérodotoszi thüsszagéta népként. A thüsszagéta–Csuszovaja azonosítás az obi-ugorok egyik ősvogul csoportjához köti őket.

A régészek a felsorolt területek kultúráit kapcsolták a thüsszagétákhoz: P. N. Tretyjakov és K. F. Szmirnov a permiek és egyes cseremiszk csoportok elődeinek tekinthető anyajinói kultúrákat, A. P. Szmirnov pedig a kultúra megnevezése nélkül a Közép-Volga vidék kora vaskori emlékeit.¹⁴⁹

A IV/123. bekezdés azonban ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a thüsszagétákat ilyen távol helyezzük a Fekete-tenger mellékétől. A thüsszagétáknál eredő négy folyó a Maiétisz-tóba, tehát a Fekete-tengernek a Krím-félsziget által bezárt tulajdonképpeni öblébe, az Azovi-tengerbe ömlik. A négy folyónév azonosítása a mai folyónevekkel eddig nem vezetett egyértelmű eredményre. A folyónevek közül csak a Tanaisz ismerős: ez a Don. A Don az egyetlen jelentősebb, nagy távolságot megtevő folyó, amely az Azovi-tengerbe torkollik. Ha tehát azt az állítást fogadjuk el, hogy a thüsszagéták területéről induló folyók mind a Maiétisz-tóba ömlenek, akkor rövidebb mellékfolyókra kell gondolnunk, amiből viszont az következik, hogy a thüsszagéták mégsem éltek olyan távol a Fekete-tenger mellékétől. A probléma csak akkor oldható meg, ha feltételezzük, hogy Hérodotosz téved a folyók kapcsán: azok vagy nem a thüsszagéták földjén erednek, vagy nem az Azovi-tengerbe torkollnak. A szakirodalomban találunk ilyen kísérleteket: a Lükosz folyót Miscsenko és Kiessling az Urál folyóval azonosította. Jóval nagyobb távora van az Oarosz–Volga azonosításnak. Ez lényegében többségi véleménynek tekinthető. A folyók azonosítása összefügg Dareiosz szkítaellenes hadjáratának útvonalával is.¹⁵⁰

Ezek a kérdések már igen távol visznek a minket érdeklő kérdéstől, a hérodotoszi műben szereplő egyes népek finnugorságától. Visszakanyarodva a thüsszagétákra, megállapíthatjuk, hogy Hérodotosz leírása ez esetben is ellentmondásos. Ennek ellenére a kutatók többsége finnugoroknak tartja őket, de nincs egységes vélemény, hogy mely finnugor alcsoport őseinek tekinthe-

148 Marquart 1903, 55–56.

149 Tretyjakov 1953², 97; Szmirnov, K. F. 1964, 270; Szmirnov, A. P. 1952, 67.

150 A négy folyóról lásd Dovatur–Kallisztov–Sisova 1982, 377–379, 651–653. j.

tők. Hérodotosz e helyének értelmezésében nehéz új szempontokat találni. A régészettől viszont még várhatók újabb adatok.

A gorogyeci kultúra értékelését nehezíti, hogy népessége nem hagyta ránk temetőit, így használati tárgyairól, a jellemző viseletről és ékszerekről hiányosak az ismereteink. A gorogyeci kultúrát követő ősmordvin korszak temetőiben azonban látható a helyi népesség és a Fekete-tenger mellékének kulturális kapcsolata. Az ananyjinói kultúra alsó-kámai és közép-volgai temetői a legfejlettebb vaskori finnugor népesség emlékeinek tarthatók. Az ananyjinóiak élénk kapcsolatban álltak a sztyeppövezet népességével. Fejlett kultúrájuk emlékeit látva, róluk elképzelhető, hogy nemcsak kereskedelmi, hanem politikai-stratégiai ügyekben is tárgyalásban álltak a szkítákkal. A gorogyeci népességről feltételezhető, de az ananyjinóiról feltétlenül elképzelhető, hogy a szkíták rendelkeztek róluk információkkal, melyeket Hérodotosz is hallhatott és így művébe beépíthetett.

2.2.3.8. Iürkák (IV. 22.)

A iürkák a thüsszagéták közvetlen szomszédságában laknak. Mindössze ennyit közöl lakóhelyükről Hérodotosz. A thüsszagéták lakóhelyét pedig a budinoszokéhoz viszonyítva határozza meg, így tehát csak viszonylagos képünk lehet a iürkák lakóhelyéről is. Az eddigi kutatások során főként az Urál hegység európai lejtőin, illetve Nyugat-Szibéria tájain keresték őket. E lokalizációból következik, hogy a iürka akár finnugor népesség is lehetett.

A iürkákat Heeren, Herrmann és A. P. Szmironov¹⁵¹ az Urál előterében kereste, Tomaschek, Treidler, Minns és Rugyenko¹⁵² pedig Nyugat-Szibériában. Egyes kutatók Szibéria keleti tájaira helyezték a iürkák lakóhelyét, Neumann pedig inkább északra,¹⁵³ a Pecsora mellékére és az Ob torkolatvidékére.

Az ananyjinói régészeti kultúra megismerése után általánossá vált a vélemény, hogy ez az emlékegyüttes a iürka nép hagyatéka. A régészeti feltárások kiterjedésével egyre több kultúra vált ismertté, és szaporodtak a már ismert kultúrákhoz tartozó leletek is. Ennek nyomán a kutatók egyre nagyobb területre terjesztették ki az ananyjinói típusú leletek körét. A kultúra alaposabb megismerése azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a Volga-Káma

151 Heeren 1817, 188–190, 206–207; Herrmann 1919; Szmironov, A. P. 1966, 102.

152 Tomaschek 1888/1889 II., 43; Treidler 1915, 293; Minns 1929, 197; Rugyenko 1960, 65.

153 Neumann 1847, 14–15.

találkozásánál elsőként megismert ananyjinói leletek a környék legfejlettebb népességéhez tartoztak. A iürkákat A. P. Szmironov az ananyjinói kultúrával hozta összefüggésbe,¹⁵⁴ és lakóhelyükként a kultúra északkeleti területeit azonosította.¹⁵⁵

A iürkák lakóhelyének kijelölése nem független a népnév megfejtésétől: a iürka a többségi vélemény szerint az orosz krónikák jugor népnévvel függ össze. A korai krónikák alapján arra gondolhatunk, hogy a jugor nép az Urál európai oldalán élő vogul csoport lehetett. Később azonban, ahogy az orosz behatolás elérte Nyugat-Szibériát, és a hódítók fölfedezték, hogy az Ob és mellékfolyói mentén az európai jugorokkal rokon közösségek élnek, a jugor népnév jelentésbővülésen ment át. A későbbi krónikák a jugorok hazáját, Jugriát is áthelyezték az Urálon túlra. A hérodotoszi iürka népnévét a kutatók egyrészt a jugor népnév kiterjesztett értelmezésének megfelelően az egész ugor népességgel, másrészt a szűkebb értelmezés szerint csak az obi-ugor etnikai egységgel azonosították. A iürkákat az obi-ugorokkal és Jugriával hozta összefüggésbe Neumann, Tomaschek, Herrmann, Kretschmer és Zsebeljov is.¹⁵⁶ Általánosságban a finnugorokhoz kapcsolta őket Müllenhoff.¹⁵⁷ Az ősmagyarokat Marquart és Molnár Erik sorolta a iürkákhöz.¹⁵⁸

A *Honfoglalás és nyelvészet* című konferencián Harmatta János a iürka népnévét finnugor eredetűnek tartotta. Vogul, osztják és votják szavak alapján egy finnugor 'erős, hős, úr' jelentésű szóból vezette le, a népet pedig kikövetkeztethető lakóhelyük és lovas vadász életmódjuk alapján a magyarokkal azonosította.¹⁵⁹

A iürka nép későbbi szerzőknél tyrcac (Plinius: IV/19.) és turcae (Pomponius Mela: I/116.) alakban is előfordul. Ez alapot adott egyes szerzőknek, hogy e népnév mögött türköket keressenek. Valószínűbb azonban, hogy a iürka alak az eredeti.

2.2.3.9. Argippaiosok (IV. 23., mint kopaszok: IV. 24.)

Az argippaiosok köves és kopár tájon laknak, magas hegyek tövében. A kutatók ebből az információból következtetve lakóhelyüket az Urál, Altaj, Kau-

154 Szmironov, A. P. 1966, 62.

155 Szmironov, K. F. 1964, 270.

156 Neumann 1847, 15; Tomaschek 1888/1889 II., 43–44; Herrmann 1919; Kretschmer 1923, 932; Zsebeljov 1953, 345.

157 Müllenhoff 1892, 15.

158 Marquart 1903, 55–60; Molnár 1955, 79. (Tomaschek 1888/1889-re hivatkozva).

159 Harmatta 1997.

kázus, sőt a Kárpátok lábainál is keresték már. A legelterjedtebb vélemény szerint a Dél-Urálban élhettek. E népről viszonylag sok néprajzi-antropológiai jellegű információt is közölt Hérodotosz, melyek szintén segíthetnek lakóhelyük és nyelvük meghatározásában.

Az argippaioszkok orra lapos, álla nagy. Ez mongoloid vonásnak nevezhető. Ugyanakkor egyes uráli népekben is igen erős a mongoloid vonás, tehát köztük is fellelhető ez az arctípus.

Az argippaioszkok születésüktől fogva kopaszok, állítja Hérodotosz. Ezt a tudós utódok nem tartották valószínűnek, számtalan altaji népnél viszont a férfiak valóban borotválták a fejüket.

Az argippaioszkok fák gyümölcssein élnek. A gyümölcs levét kiperéselik és tejjel keverve fogyasztják. A *pontikon* nevű fa a zelnicemeggy lehet, esetleg vadmeggy. Török népek tejjel isszák a levét, köztük a baskírok lényegében ugyanolyan módon, ahogy Hérodotosz leírja.

Az argippaioszkok „szkütha ruhában járnak ugyan, de a saját külön nyelvükön beszélnek [...]”. Ez az adat a sztyeppi életmódot és kultúrát követő, az erdő és a sztyepp határán élő népre utal.

A felsoroltakból elég egyértelműen következik, hogy az argippaioszkokban valami ősaltaji, azon belül őstörök népet keressünk. Hérodotosz művének írása idején azonban az ugorok déli csoportja, az ősmagyarok is ilyen jellegű kultúrával rendelkezettek, ezért fölmerülhet az ősmagyarokkal való azonosítás. Ez az elmélet bizonyíthatatlan, mivel a magyarság kultúrája anynyira megváltozott az évszázadok folyamán, hogy nem tudjuk párhuzamba állítani a Hérodotosz által felsorolt jellegzetességekkel. Az argippaioszkok finnugorságát csak Hansen és Pjankov vetette föl.¹⁶⁰

A lejjebb idézett részletekben még előfordulnak a sauiromaták, az agathürszoszok, a neuroszok és a tauroszok is. Finnugor származtatásuk nem merült föl, ezért itt nem foglalkozunk velük.

2.2.4. Szövegközlések, fordítások

Геродот: История 1999.

Herodoti Historiarum libri IX 1935.

Herodote Histoires 1948–1960.

Herodotus with an English Translation 1957–1960.

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* 1989.

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* 1998.

¹⁶⁰ Hansen 1844; Pjankov 1969, idézi Dovatur–Kalliszto–Sisova 1982, 250–251, 234. j.

2.2.5. Hérodotosz negyedik könyvének esetleg finnugorokra vonatkozó részei¹⁶¹

I. 201. Miután Kürosz leigázta e népet, felébredt benne a vágy, hogy a masz-szagétákat is uralma alá hajtssa. Úgy hírlik, hogy ez az erős és hatalmas nép napkeleten lakik, túl az Araxész folyamán, az isszédonokkal szemben. (100.)

III. 116. Köztudomású, hogy itt, Európa északi részén lelik a legtöbb aranyat. Hogy milyen módon, arról nem tudok pontosan beszámolni. Beszél-lik, hogy az egyszemű arimaszposz törzs férfi tagjai rabolják griffmadaraktól, de én bizony nem hiszem, hogy léteznének egyszemű emberek, akik külön-ben a normális emberekhez hasonlítanak. (243.)

IV. 18. A Borüszthenész túlsó partján a tengerhez legközelebb Hülaia terület el. Ettől északra szkütha földműveseket találunk, akiket a Hüpanisz folyónál lakó hellének borüsztheneitésznek hívnak, ők azonban saját magukat olbiopolitésznek. Ezeknek a földművelő szkütháknak a területe tehát kelet felé, a Pantikapész folyóig háromnapi járóföld, északi irányban pedig tizen-egy napi hajóút a Borüszthenészen. A fölöttük elterülő föld már végtelenbe nyúló pusztaság. A pusztaság után az androphagoszok különálló, semmikép-pen sem szkütha népe lakik. Ezek fölött azután valóban pusztaság a táj, ahol semmiféle emberfajta nem él meg. (272.)

IV. 20. A királyi szkütháktól északra egy másik, nem szkütha nép, a melankhlainoszok laknak. A melankhlainoszokon túl a vidék, tudomásunk szerint, ember nem lakta mocsár és pusztaság. (273.)

IV. 21. Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a sauiromatáknak a pusztaság vidéke, akik a Maiétisz-tó öblétől tizenöt napi járásnyira laknak észak felé; itt ezen az egész területen sem vad-on nőtt fa, sem gyümölcsfa nincs. A vidék másik része a budinoszoké, ezt a területet viszont mindenfelé sűrű erdő borítja. (273.)

IV. 22. A budinoszoktól északra először egy hét nap alatt bejárható pusztaság terület el, s a pusztaságon túl, kissé keleti irányban, a thüsszagéták nagy lélekszámú, különálló népe él, amely vadászatból tartja fenn magát. A közvetlen szomszédságukban, ugyanezen a tájon laknak a iürkák. Ezek is vadászatból élnek, és a következőképpen vadásznak. A vadász felmászik egy fára – mert sűrűn borítják fák a vidéket – és onnan figyel. Mindegyiknek ott van készenlétben a lova, amelyet megtanított hason feküdni, hogy alacsony-nak látszék, továbbá a kutyája. Ha a vadász megpillantja a fáról a vadat, nyilával rálő, lemászik a fáról, a lovára pattan, és üldözőbe veszi, nyomában

¹⁶¹ A részletek a Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* (1989) című kötetből valók. Fordította Muraközy Gyula.

a kutyájával. Ezekről keletre más szküthák laknak, akik valamikor kiváltak a királyi szküthák közül, s így jutottak el erre a vidékre. (273.)

IV. 23. Ezeknek a szkütháknak a vidékéig az összes felsorolt terület termékeny talajú síkság, ezután azonban köves és kopár. Ha az ember megtesz egy nagy utat ezen a kopár tájon át, a magas hegyek tövében megérkezik egy olyan néphez, amelynek tagjai, mint mondják, születésüktől fogva kopaszok – de a nők is, nemcsak a férfiak –, és abban is hasonlítanak egymásra, hogy az orruk lapos és az álluk nagy. Szkütha ruhában járnak ugyan, de a saját külön nyelvükön beszélnek, és a fák gyümölcsein élnek. A fa neve, amely táplálja őket, pontikon, s nagyjából olyan magas, mint egy fügefá. Gyümölcse hasonló a babhoz, de mag is van benne. Ha megérik, vászondarabokon átnyomják, ilyenkor sűrű és fekete folyadék folyik ki belőle, melynek neve aszkhü. Ezt nyalogatják és tejjel keverve is isszák, sűrű seprőjéből pedig gyümölcsízt készítenek, melyet szintén elfogyasztanak. Jóságuk ugyanis kevés van, mert alig akad jó legelő. Valamennyien egy-egy fa alatt laknak, amelyet télen fehér nemezzel takarnak be, de nyáron leveszik a takarót. Ezeket az embereket senki sem bántja, mert szentnek tartják őket, nincs is semmiféle harci fegyverük. Ők igazítják el a szomszédok közt támadt viszályt, s ha egy gyilkos hozzájuk menekül, azt senki se bántja. A nevük argippaiosz. (274.)

IV. 24. Ezekig a kopaszokig a vidéket és az ott lakó népeket tehát elég jól ismerjük. Mert eljutnak hozzájuk egyrészt a szküthák, másrészt a Borüszenész kikötőjében és a többi pontoszi kikötőhelyen lakó hellének, akiktől nem nehéz értesítéseket szerezni. Az idelátogató szküthák hét tolmács segítségével hét nyelven tárgyalnak. (274.)

Idáig tehát ismerjük a vidéket, a kopaszokon túli területről azonban senki nem tud biztosat mondani, mert az oda vezető utat áthágathatatlan hegyek zárják el, amelyeken még senki sem hatolt át. Igaz, a kopaszok azt beszélik – én ugyan nem hiszem, amit mondanak –, hogy a hegyekben kecskelábú emberek laknak, s ha valaki még ezeken is túljut, olyan emberekre talál, akik hat hónapot alszanak, amit meg éppenséggel nem fogadok el. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a kopaszoktól keletre az isszédonok laknak. Hogy a kopaszoktól és az isszédonoktól északra mi van, arról semmit sem tudunk, azon kívül, amit ők maguk híresztelnek róla. (274–275.)

IV. 26. Mint mesélik, az isszédonoknak ilyenek a szokásaik. Ha valakinek meghal az apja, az egész rokonság juhokat hajt oda, az állatokat áldozatként levágják, a húsut földarabolják, de földarabolják a házigazda meghalt apját is, aztán összekeverik az egész húst, és feltálalják lakomának. A halott fejéről pedig lehúzzák a bőrt, megtisztítják, bearanyozzák, aztán istenszoborként tisztelik és évenként nagy áldozatokat mutatnak be előtte. A fiú itt úgy tiszteli az apját, mint a hellének a halottakat a halotti ünnepeken. Külön-

ben pedig ezekről is az a hír járja, hogy igazságosak, s hogy az asszonyoknak a férfiakéval egyenlő jogokat adnak. (275.)

IV. 27. Ezt tudjuk tehát róluk. Az isszédonok állítása szerint rajtuk túl az egyszemű emberek és az aranyat őrző griffek laknak. Ezeket a híreszteléseket átvették tőlük a szküthák, a szkütháktól pedig mi többiek, s a szküthák után arimaszposz néven nevezzük őket, mert szkütha nyelven az arima egyet, a szpu pedig szemet jelent. (275.)

IV. 32. A hüperboreoszokról viszont sem a szküthák, sem más ott lakók nem mesélnek semmit, legfeljebb talán az isszédonok. Azt hiszem azonban, ezek sem tudnak róluk semmi érdemlegeset, azt ugyanis a szküthák is emlegetnék, akárcsak az egyszeműek. (276.)

IV. 100. Szküthia belső területét északon, az Isztrosztól kezdve, először az agathürszoszok, aztán a neuroszok, majd az androphagoszok, végül pedig a melankhlainoszok földje határolja. (303.)

IV. 101. Szküthia területe tehát négyszöget alkot, két oldalát a tenger határolja, s a szárazföldre épp annyit nyúlik be, amennyit a tengerpartból elfoglal. Mert az Isztrosztól tíz napig tart az út a Borüszenészig, és ugyanannyi ideig a Borüszenésztől a Maiétisz-tóig, de a tengertől a szárazföld belsejébe a szküthákon túl lakó melankhlainoszokig ugyancsak húsz nap alatt lehet eljutni. (303–304.)

IV. 102. Tanácsot tartottak a szküthák, és megegyeztek, hogy egymagukban nem képesek nyílt csatában visszaverni Dareiosz seregének támadását. Követeket küldtek szomszédaikhoz, így hát a szomszéd királyok is összeültek tanácskozni a roppant sereg közeledtének hírére. A tanácskozáson a taurosz, az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz, a gelónosz, a budinosz és a sazuomata király vett részt. (304.)

IV. 105. A neuroszok pedig a szkütha szokásokat követik. Dareiosz hadjárata előtt egy nemzedékkel el kellett hagyniuk országukat a kígyók miatt. Hirtelen ellepték ugyanis földjüket a kígyók, és kintről, a pusztaságból is özönlöttek befelé, így aztán kénytelenek voltak szedni a sátorfájukat és átköltözni a budinoszokhoz. (304–305.)

IV. 106. Az androphagoszok élnek minden nép között a legvadabb szokások szerint, sem jogot, sem törvényt nem ismernek. Ez a nomád nép a szküthákéhoz hasonló viseletben jár, de külön nyelvet beszél. A felsorolt népek közül egyedül ők esznek emberhúst. (305.)

IV. 107. A melankhlainoszok mindannyian fekete ruhában járnak, s a nevük is innen ered. Különben szkütha szokások szerint élnek. (107.)

IV. 108. A budinosz nagy, népes törzs, amelyben mindenkinek kék a szeme és vörös a haja. Van egy nagy, fából épített városuk, Gelónosz a neve. A magas és minden oldalon harminc sztadion hosszú városfalak teljes egészében fából készülnek, akárcsak a lakóházak és a templomok. Állnak itt hellén

isteneknek szentelt és hellén módra berendezett szentélyek is, istenszobrokkal és oltárokkal, azok is fából, és háromévenként bakchikus ünnepet rendeznek Dionüszosznak. Mert a hellén eredetű gelónoszok, akiket elűztek a kikötővárosból, itt, a budinoszok földjén telepedtek le, s félig szkütha, félig hellén nyelvet beszélnek. A budinoszok azonban más nyelven beszélnek, mint a gelónoszok, és nem is az ő életmódjuk szerint élnek. (305.)

IV. 109. Mert ezen a földön a budinoszok az őslakók, akik nomád módon élnek. A vidék lakói közül egyedül ők eszik meg a fenyőtobozban lévő magokat. A gelónoszok viszont földművelők, kenyeret esznek, kertet művelnek, és sem alakra, sem bőrszínre nem hasonlítanak a budinoszokhoz. És bár a hellének a budinosz népet gelónosznak nevezik, nincs igazuk. Az országot a legkülönbözőbb fák borítják sűrű erdőkben, s a legsűrűbb erdő közepén egy hatalmas tó és mocsár terül el, amelyet nádas övez. Ebben aztán vidrát meg hódott fognak, továbbá egy négyszögletes fejű állatot, amelynek irhájával köpenyt bélelnek, heregolyójával pedig méhbetegséget gyógyítanak. (305–306.)

IV. 119. Így beszéltek a szküthák követői, a különböző népektől összegyűlt fejedelmek pedig megtanácskozták a dolgot, de nem jutottak egyetértésre. A gelónosz, a budinosz és a sauiromata király közös akarattal megígérte, hogy segítséget nyújt a szkütháknak. Az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz és a taurosz király viszont a következő választ adta: [...] (309.)

IV. 120. Ez volt tehát a királyi szküthák egyik hadereje, és a leírt útvonalon kellett haladnia. A királyság másik részének a haderejét két törzs tette ki, a nagyobbiknak Idanthürszosz, a kisebbiknek Taxakis volt a királya. A két törzs egyesült, s hozzájuk csatlakoztak a gelónoszok és a budinoszok is. Az ő feladatuk az volt, hogy egy napi járással a perzsák előtt haladjanak, ne bocsátkozzanak ütközetbe, de mindenkor a haditerv szerint cselekedjenek. Először azok felé az országok felé hátráljanak, amelyek megtagadták tőlük a szövetséget, hogy belevonják őket is a háborúba. (310.)

IV. 122. A szküthák átkeltek a Tanaiszon, nyomukban a perzsák is szintén átkeltek, és addig üldözték az előttük haladókat, míg át nem keltek a sauiromaták földjéről a budinoszokéra. (311.)

IV. 123. Amíg a perzsák szkütha és sauiromata földön jártak, nem táltak semmi elpusztítanivalót a sivár pusztaságon. Mikor azonban betörték a budinoszok területére, s ott állt előttük a fabástyás város, amelyet budinosz lakói elhagytak és kiürítettek, azt azután végre felégethették. Dolguk végeztén, folyvást a lovasok nyomában, átvonultak az országon, s egy sivatag pusztába értek. Ez a sivatag, amely a budinoszok földjétől északra húzódik, s amelyen nyoma sincs emberi településnek, szélében hét nap járóföld. Túl a sivatagon a thüsszagéták laknak, földjükön négy nagy folyó ered, amelyek

a maiéták földjét átszelve, az úgynevezett Maiétisz-tóba ömlenek. Ezek pedig: a Lükosz, az Oarosz, a Tanaisz és a Szürgisz. (311.)

IV. 125. S mivel Dareiosz nem hagyott fel az üldözéssel, a szküthák az előzetes haditerv szerint azokba az országokba húzódtak vissza, amelyek megtagadták tőlük a szövetséget. Először a melankhlainoszok földjére vonultak, akiket rémületbe ejtett a szküthák és a perzsák betörése, innen aztán átmentek az androphagoszok földjére [...] A melankhlainoszok, az androphagoszok és a neuroszok azonban, mikor a szküthák és a perzsák megjelentek a földjükön, rémületükben megfélekedtek minden korábbi fenyegetőzésükről, és mindig északra tartva elmenekültek a pusztaságba. (312.)

IV. 136. Mikor a szküthák meghallották a dolgot, tüstént felkerekedtek, egyesítették két seregrészüket – azt, amelyben a sauiromaták, és azt, amelyben a budinoszok meg a gelónoszok voltak –, és üldözőbe vették az Isztroszhoz tartozó perzsákat. (136.)

2.3. Tacitus: *Germania*

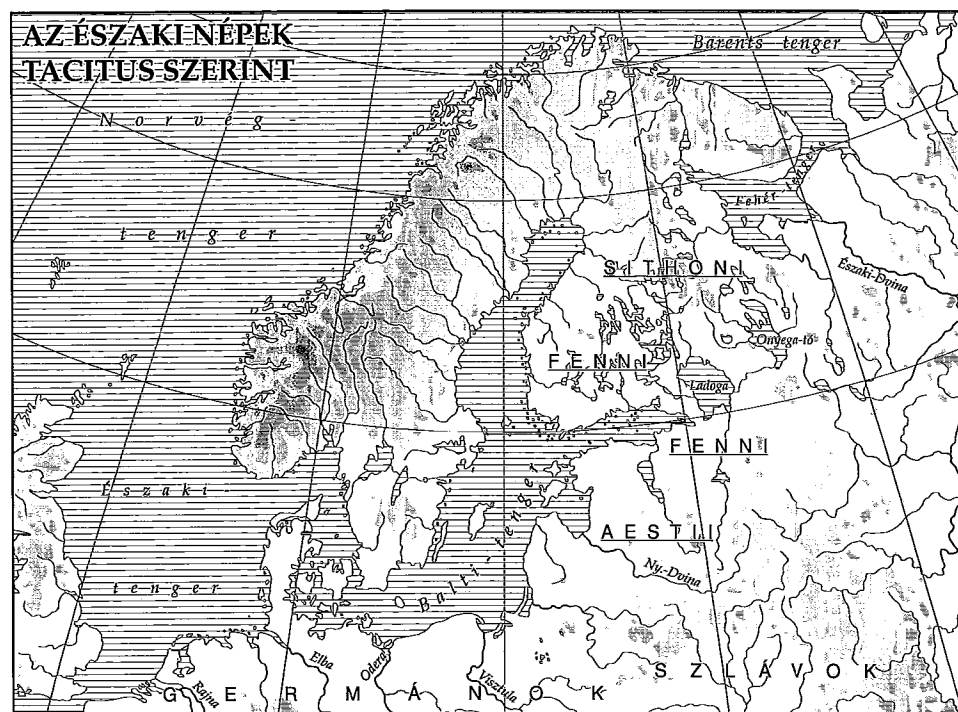
2.3.1. Tacitus

Publius Cornelius Tacitus, a legnagyobb római történetíró kb. Kr. u. 55-ben született és 117-ig élt. Kora politikai életének is tevékeny résztvevője volt: 97-ben konzul, majd később Kisázsia helytartója. Két legjelentősebb műve, a *Historiae* és az *Annales* a korai császárkort dolgozza fel. Tacitus történetírói módszere, stílusa, értékítéletei még a középkori történetírókra is nagy hatást gyakoroltak. A röviden csak *Germania* címmel idézett *De origine et situ Germanorum* című művében a Róma látókörében felbukkant és Rómát fenyegető germán törzsek életéről, társadalmáról írt.

2.3.2. A *Germania* finnugor vonatkozásairól

Az ókori latin szerzők közül Tacitus közölt elsőként kétségtelenül a finnugorokra vonatkozó leírást. A *Germaniában* három népnévnek vannak finnugor kapcsolatai. Az *aestii* elnevezéssel jelölt nép lakhelye a Balti-tenger déli partvidékén, a Visztula és a Finn-öböl közti részen lehetett Tacitus leírása szerint. Ez a népnév azonos a mai észti népnévvel, ugyanakkor germán eredetű, s ezért a kutatás inkább valamely balti népre vonatkoztatja. Úgy vélik, hogy ez a népnév később ment át a baltiák közelébe költöző finnugor eredetű észtekre. A *sithoni* népnév szintén a *Germania* 45. kapitulusában fordul elő. A si-

thonusok a leírás szerint a Botteni-öböl északkeleti partvidékén élhettek. Ez a népnév is germán eredetű. A meglehetősen északi lakóhely miatt a sithoni népet a lappokra vonatkoztatják. Azon elképzelések, hogy a sithonusok és az aestiusok nem finnugorok, ellentétben állnak a finn és észti régészek nézetével, amely szerint a balti finnek már a középső kőkör vége – az újkőkör kezdete óta mai lakóhelyükön élnek. A 46. fejezetben felbukkanó *fenni* népről Tacitus többet ír, mint az aestiiról és a sithoniról. A fennusokat vad népként jellemzi, amelynek nincsenek állandó települései és házai, s tagjai főként vadászatból élnek. Ezt a leírást a kutatók leginkább azért vonatkoztatják a lappokra, s nem a finnekre, mert úgy vélik, hogy abban az időben a finnek már magasabb színvonalon éltek. Ezt az elképzelést azonban régészetileg egyáltalán nem támasztották alá, mellette leginkább az szól, hogy a norvégok korábban a lappokat nevezték finneknek. (Lásd 1. térkép.)

1. térkép

2.3.3. Szövegközlések, fordítások

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. II/2. Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus 1962.

Tacitus összes művei. I–II. 1980.

Tacitus összes művei 1998.

2.3.4. A *Germania* finnugor vonatkozású részei¹⁶²

(45.) Tehát most már a Sueb-tenger jobb partján az aestius törzsek földjét nyaldossa a víz: rítusai s szokásai a suebekéhez, nyelvük a britanniaihoz áll közelebb. Az istenek anyját tisztelik. Babonás hitük jelvényeként vadkanképmást viselnek: ez fegyverek s mindenféle más védelem helyett még az ellenség gyűrűjében is mentesíti a gondtól az istennő hívét. Ritkán használnak vasfegyvert, gyakrabban dorongot. A germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban természetnek gabonát s egyéb növényeket. De még a tengert is kutatják és ők az egyedüliek, akik a sekély vízben és parton borostyánkővet, a maguk nyelvén *glaesum*-ot gyűjtögetnek. Mint afféle barbárok, sem a természetét, sem a keletkezését nem kutatták, nem is tudták meg; sőt sokáig a tengertől kivetett egyéb dolgok között hevert, míg a mi fényűzésünk nevet nem adott neki. Ők maguk nem használják: durva állapotában szedik, megformálatlanul továbbítják s csodálkozva veszik el az árát [...]

A suionok után a sithonok törzsei következnek. Minden tekintetben hasonlóak, csak abban különböznek, hogy asszony az uralkodójuk: ennyire elfajzottak nemcsak a szabadságtól, de még a szolgáltságtól is. (70–71.)

(46.) Itt van Suebia határa. Nem tudom, vajon a peucinusok, venedusok és fennusok törzseit a germánokhoz vagy a szarmatákhoz soroljam-e, bár a némelyektől bastarnáknak nevezett peucinusok nyelvben, életmódban, lakóhely és házak dolgában olyanok, mint a germánok [...] A venedusok sokat átvettek szokásaikból, mert a peucinusok és a fennusok közt vonuló erdőkben és hegyekben rablók módjára portyáznak [...] A fennusok szörnyen vadak, gyalázatosan szegények: nincs fegyverük, nincs lovuk, nincs otthonuk; élelmük fű, ruhájuk állati bőr, fekvőhelyük a föld. Csak a nyílban bízhatnak, melyet vas híján csontheggyel látnak el, s a férfiak csakúgy vadászatból tengődnek, mint a nők. Mert mindenhová elkísérik a férfiakat s részt kérnek a zsákmányból. A vadállatok s viharok elől még a gyermekeknek is az egyetlen menedék, hogy holmi vesszőfonadék alá húzódnak: ide térnek meg az ifjak, ez fogadja be az öregeket. De ezt külön boldogságnak tartják,

¹⁶² A részletek a *Tacitus összes művei* (1980) kötetből valók. Fordította Borzsák István.

mintha a földeken nyögnének, házakkal vesződne, a maguk s mások vagyónát remény s félelem közepette forgatnák: biztonságban az emberektől, biztonságban az istenektől, a legnehezebb dolgot érték el, azt, hogy még vágyakozásra sincs szükségük. (71–72.)

2.4. Jordanes: *Getica*

2.4.1. Jordanes

Jordanes ravennai püspök, római történetíró a 6. század első felében élt. Egy ideig az alán származású bizánci hadvezér, Guthingis Baza írnoka volt, később azonban keresztény hitre tért, és a papi hivatást választotta. Írt egy világtörténetet is, amelynél azonban jelentősebb a gótokról írt műve. Jordanes gót származása miatt érdeklődött a gótok iránt. (Apjának neve azonban egyes kutatók szerint alán hangzású.) Akkoriban már létezett egy összefoglalás a gótok történetéről, amelyet Cassiodorus római szenátor (485–580) írt. *Historia Gothorum* című, 13 könyvből álló műve az 533. évig követte a gótok történetét. Ezt folytatta Jordanes az 551. évig. Munkájának címe: *De origine actibusque Getarum* (A geták eredetéről és tetteiről – a cím azt sugallja, hogy a gótok a geták leszármazottai). A művet röviden csak *Getica* néven emlegeti a tudomány. Jordanes műve gyenge latinsággal íródott. A szerző a valóságot rendre keveri a mesés történetekkel. Cassiodorus gót története azonban sajnos elveszett, s ez a tény hibái ellenére felértékeli Jordanes írását. Cassiodorus mellett Jordanes számtalan korábbi szerző művét is használta, némelyeket megemlít név szerint, másokat Mommsen sorol fel szövegközlésében.¹⁶³ A középkori magyar krónikások, beleértve Antonio Bonfini is, átvettek Jordanestől egyes történeteket, például a csodaszarvas-legendát vagy Attila hármas koporsóba temetésének motívumát.

A *Getica* első magyar fordítása 1904-ben jelent meg, Brassóban. Ez a mű azonban mára elavult. Az újabb fordítás Pécssett készült, a Janus Pannoni Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén.¹⁶⁴

¹⁶³ Mommsen 1882. XXX–XLIV.

¹⁶⁴ Jordanes 2002; 2004.

2.4.2. A *Getica* finnugor vonatkozású részéről

Jordanes *Geticájában* több, ma is használatos finnugor népnév szerepel, amelyek értelmezése, mai népekkel való megfeleltetése a tudomány örök témája. Művében fellelhetők olyan népnevek is, amelyek már kihalt finnugor népekre, közösségekre vonatkoznak, illetve amelyeknek egyes finnugor népekkel való azonosítására történt kísérlet, de az eredmény igencsak kétséges. Ezek a népnevek három csoportba oszthatók. Az első csoportba tartoznak: *screrefennus*, *finnus*, *aestus*, *mordens*, a másodikba a *merens*, a harmadikba pedig a *thiudos*, *inaunxis*, *vasinabronca*, *imniscaris* népek.

A *screrefennus* elnevezés a Kr. u. 6. században bukkan fel a történetírónál: a bizánci Prokopiosznál, illetve Jordanesnél. A fennusok először Tacitusnál szerepelnek, majd a rájuk vonatkozó adatokat más szerzők is átveszik (pl. Klaudiosz Ptolemaiosz a Kr. u. 2. században). Az észtek neve szintén Tacitusnál szerepel először. A finnugrisztikában problémát okozott a három elnevezés eredete és értelmezése. A finn és az észtek népnév a szakirodalom szerint germán eredetű, a *screrefenni* (ill. Prokopiosznál *scrithiphi-noi*) alak első tagja pedig feltehetőleg az óskandináv *skrida* 'hótalpon jár' igéből származik. A népnevek idegen eredeztetése volt az egyik alapja azon feltételezéseknek, hogy ezek az elnevezések nem a finnek és észtek elődeire vonatkoznak. A korai forrásokban szereplő észteket nem finnugor, hanem balti népnek vélték. Kétségtelenül nem finnugor észtekről van szó egy másik forrásban, Nagy Alfréd angol király krónikájában, ahol a Wulfstan utazásáról szóló beszámolóból kiderül, hogy az észteknek nevezett nép a mai Lengyelország tengerparti vidékein élt.¹⁶⁵ A *screrefennus* és a *fennus* népről pedig a forrásokban megörökített életmódjuk alapján vélték, hogy nem lehettek finnek, csak az alacsonyabb társadalmi-gazdasági szinten élő lappok. Mindezek elég bizonytalan érvek. Az előfordulhat, hogy egy nép külső elnevezése más nyelvből származik, így van ez a magyarok külső elnevezésével is. Ebből tehát az adott nép nyelvére, etnikai hovatartozására nem lehet következtetni. Elég gyenge lábakon áll a suomi-finnek és a lappok hajdani életmódjának összehasonlítása, és az előbbiek magasabb rendű kultúrájának hangsúlyozása is. A leírásokból olyan halász-vadász-gyűjtögető életmódra következtethetünk, amely napjainkig jellemző az erdőlakó népekre, s amelyet csak kiegészít a földművelés és az állattenyésztés, ott, ahol arra egyáltalán lehetőség van.

A *screrefennusok* és a *fennusok* tudatos megkülönböztetése a forrásokban megengedi azt a feltételezést is, hogy az egyik csoportot a suomi-finnekkel azonosítsuk.

¹⁶⁵ Lásd az „Alfréd király Orosinsza” (*Wulfstan és Halogalandi Ottár úti jelentése*) című fejezetben (3.1.) és alfejezeteiben.

Az észtekről Jordanes egy helyen azt írja, hogy a Germán-óceán igen messzire nyúló partját lakják. Tekintettel arra, hogy a Baltikum északi végein ma az észtek laknak, ez az információ a mai észtek elődeire is vonatkoztatható.¹⁶⁶

A balti finn népnevekhez kapcsolódó információk a *Geticában* teljes mértékben korábbi szerzők műveiből származhatnak. A 116. fejezetben olvasható népnevek azonban a gót szájhagyományra mennek vissza, amelyet valószínűleg már Cassiodorus megörökölt.

A felsorolt népnevek közül a *mordens* egész biztosan a mordvinokat takarja, más értelmezési lehetősége fel sem merült a szakirodalomban.

A *mordens* mellett a 116. fejezet felsorolásában olvasható *merens* népnév a hagyományos felfogás szerint az Oroszország középső területein hajdan őslakos merja népre vonatkozik. A merjákat korábban a volgai finnugorokhoz sorolták. Újabb kutatások szerint azonban nyelvük átmenetet képezett a volgai finnugor és a balti finn nyelvek között.¹⁶⁷ A merják előfordulása Jordanesnél arra utal, hogy lélekszámban és gazdálkodásában jelentős finnugor nép volt. Az orosz behatolás azonban az ő területüket érte el a leghamarabb, s ez, valamint a kapcsolatok kezdeti békés jellege azt eredményezte, hogy a merják igen hamar eloroszosodtak. A *merens* népnév azonban visszavezethető egy 'híres, dicsőséges' jelentésű gót szóra is. Ez alapján I. Korkkanen úgy vélte, hogy esetleg a Strabónnál szereplő királyi szkíták törzsére vonatkozik,¹⁶⁸ de a finnugor merjakkal való egyeztetést sem vetette el, nem döntött a kérdésben.¹⁶⁹ Véleményem szerint, ha a fenti etimológia elfogadható, akkor is erőltetett a merens népet a királyi szkítákkal azonosítani (a 'híres, dicsőséges' nem ugyanaz, mint a 'királyi'), a merjakkal való azonosításukat továbbra is elfogadhatjuk.

Bokor János 1904-es fordításához lábjegyzetben csatolta néhány népnév finnugor eredeztetését. Véleménye szerint a Hermanaricus alattvalói között felsorolt *thiud* törzs a csúddal azonos, az *inaunxis* az *Aunuksen maa* földrajzi névből ered (ezáltal az Olonyec vidéki inkerikre utal), a *vasinabronca* a *veš* (vepsze) népet takarja, az *imniscaris* pedig a cseremiszekkel hozható összefüggésbe. A szerző ezen azonosítások említésekor nem hivatkozik más, korábbi művekre, noha adatai azokból származhatnak.

A *Getica* 116. fejezetének népneveihez kapcsolódó jelentős szakirodalom részben finnugristák nevéhez fűződik, de ez a témakör a 20. század közepére kikerült a finnugrisztika érdeklődési köréből, így lassan kezd feledésbe

166 Erről a kérdéstről lásd feljebb, a 2.3. fejezetben, Tacitusnál.

167 Bereczki 1989.

168 Strabón 1977, 7, 13, 17.

169 Korkkanen 1975.

merülni. A thiudos-csúd azonosítás először Thunmann 1774-es művében bukkant föl.¹⁷⁰ Az elmúlt évtizedek orosz szakirodalmában fölmerült az a lehetőség is, hogy a thiudos a *rusz* népnévvel függ össze.¹⁷¹ Lindström 1852-ben és Koskinen 1862-ben a thiudost összekapcsolta az utána következővel, amelyet viszont kettébontottak, tehát úgy olvasták, hogy *Thiudos in Aunxis*. Ezt úgy értelmezték, hogy *csúdok Aunusban*.¹⁷² Ezt az ötletet Porthan művében is megtaláljuk.¹⁷³ Az *inaunxis* népnévnek van másik finnugor magyarázata is. Kruse a Lett Henriknél olvasható, a mai Tartu környékén élt *ugauni* néppel azonosította.¹⁷⁴ A *vasinabroncas* népnév első felét Schlözer kapcsolta az orosz krónikák *veš* (vepsze) népnévéhez,¹⁷⁵ majd a szó *-bronas* elemében Schafarik a skandináv források *Beorma* (Bjarmia) országát vélte felismerni.¹⁷⁶ Az *imniscaris* azonosítása a cseremisiz népnévvel szintén Thunmann művében bukkan fel először,¹⁷⁷ Tomaschek, majd Mikkola azonban ezt a szót a *mescsera* népnévvel hozta összefüggésbe.¹⁷⁸ Ők a Mescsera helynév alapján számoltak egy ilyen nevű mordvin törzs létezésével is. A mescsereket szintén egykor létezett etnikai csoportnak tekintette Vásáry István is.¹⁷⁹

Mescsera az Oka középső folyásánál és a Kljazma mentén terül el. Nagyjából háromszög alakot bezáró terület, egyik csúcsa egészen Moszkváig ér. Észak-déli és nyugat-keleti irányban egyaránt kb. 200 km kiterjedésű. A tájegység hivatalos neve Мещерская низменность, magyarra Mescser-alföldként lehetne fordítani. E területről ismert az ősmordvin temetői rjazany-okai csoportja, amelyet a kutatók az erzákhoz kötnek.¹⁸⁰

Az *imniscaris* népnév és a mescserek összekapcsolása az 1990-es években ismét felbukkant. Vlagyimir Napolszkih értelmezése szerint az *imniscaris* két szót tartalmaz, és fölcserélődött benne két betű. A szó az előző népnévvel alkot egységet – *mordens in miscaris* –, és úgy fordítható le, hogy 'mordvinok Mescserában'. A szerző tehát a Mescsera tájnevet visszavezeti a 6. századig.¹⁸¹

170 Thunmann 1774, 370.

171 Lebegyev 1985, 65.

172 Lindström 1852, 9, idézi Mikkola 1915, 57; Koskinen 1862, 129.

173 Porthan 1870, 201.

174 Kruse 1846, 395.

175 Schlözer 1802–1805 II., 41.

176 Šafarik 1843–1844 I., 304.

177 Thunmann 1774, 370.

178 Tomaschek 1888/1889 II., 13; Mikkola 1915, 62.

179 Vásáry 2008a.

180 Sztjepanov 1970.

181 Napolszkih 2006, 100.

A Mescsera tájnév egy 1298-as esemény kapcsán szerepel először a Родословная книга lapjain.¹⁸² A szó mordvin magyarázatára Mikkola tett kísérletet (md. **meškär* 'bienenzüchter', a *meš*, *mešk* 'biene' szóból).¹⁸³ Ha az etimológia elfogadható, nem lehet kizárni, hogy ez a tájnév a 6. században már létezett. Még ettől a lehetőségtől is hosszú út vezet azonban Napolszkih ötletének tudományos bizonyításáig.

A Mescsera tájnév csak évszázadokkal első előfordulása után vált népnévvé is. A mescser helyeket 15. századi oklevelek említik, de a mescser népet még ekkor sem.¹⁸⁴ Az orosz évkönyvek közül csak a 15–16. századi művek ismerik a mescsereket. A *Régmúlt idők krónikájából* átvett bevezető rész egyik felsorolásában a cseremis helyett mescser szerepel.¹⁸⁵ Elméletileg fennáll a lehetősége annak, hogy ezek az évkönyvek őrizték meg a népnevek listájának korábbi változatát, tehát az 1100-as évek elején az orosz fejedelemségekben már tudtak a mescserekről. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az orosz évkönyvek semmilyen esemény kapcsán nem említik a mescsereket, míg más finnugor népet többször is. A legvalószínűbb, hogy mescser nevű nép nem létezett, az orosz évkönyvek szerkesztői a magyar Anonymushoz hasonlóan a helynévből rekonstruáltak népnevet. Ebben az motiválhatta őket, hogy új értesüléseket szereztek Mescsera lakóiról és nyelvéről. A mescser mint népnév megalkotása után évszázadokig „lappangott”. A 19. században feltehetőleg az évkönyvektől függetlenül a tájegység nevéből újraalkották, és így lett különböző, részben orosz, részben tatár csoportok elnevezése.¹⁸⁶

A 116. fejezet felsorolásának néhány más szavához is kapcsolódik finnugor vonatkozású magyarázat, amelyeket azonban Bokor János nem említett meg. Az *Athaul* szóban Suhm 1772-ben az Etil (Volga) folyónevet ismerte föl,¹⁸⁷ a *Coldas* népnevet pedig Kruse 1846-ban Kurland lakóival azonosította.¹⁸⁸

A finnugor népnevek keresése a 116. fejezetben onnan eredhet, hogy Jordanes művének más fejezeteiben felbukkan a finn és az észtnépnév. A híradást olvasva láncreakciószerűen gyűrűzött tovább a kutatók körében a finn-

182 Родословная книга 1787 II., 239. Idézi Vásáry 2008a, 57.

183 Mikkola 1915, 62.

184 Собрание государственных грамот 1813–1826, № 36 (I/66.), № 48 (I/98.), № 65 (I/144–145.), № 115 (I/282.), № 116 (I/285.), idézi Vásáry 2008a, 58.

185 Софийская первая летопись старшего извода 2000, 6; Летопись по Воскресенскому списку 2001, 263; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки 2000, 8; Московский летописный свод конца XV века 2004, 339; Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века 2007, 175, 310; Типографская летопись 2000, 3; Русский хронограф 2005, 347; Вологодско-Пермская летопись 2006, 12.

186 Vásáry 2008a, 50–67.

187 Suhm 1772–1773 I., 117.

188 Kruse 1846, 141, 396.

ugor népnevek keresésének buzgalma. Az említett azonosítások történelmileg nem igazolhatók, csak a szavak hangalakjának hasonlóságán alapulnak. Valószínűsége csak a merens–merja, mordens–mordvin azonosításnak van. Mellette szól a szavak teljes egybeesése – a Jordanesnél olvasható alakokon gót végződésesek vannak –, valamint az a tény, hogy a mordvinok és a merják talán még a krími gótok hatósugarában éltek, egyszer-egyszer elvetődhettek hozzájuk gót kereskedők, avagy portyázó csapatok.¹⁸⁹ Kiszínezett élményeik a mordvinok és a merják meghódításaként kerülhettek a gót szájhagyományba, és onnan a krónikába.

A *Getica* 116. fejezetében olvasható népnevek erősen romlott alakban maradtak ránk, a különböző kéziratokban különféleképpen írva. Ez adott lehetőséget a leírt szavak tág értelmezésére. A finnugor megfejtések vonulata mellett természetesen nagyon erős volt a gót irányzat is. Jordanes származását és a *Getica* keletkezésének körülményeit ismerve logikus feltételezés művében gót szavakat keresni. Korkkanen megállapítása szerint a 116. fejezet felsorolása a gót szájhagyomány rögzítése – jó néhány elírással. Az általa adott megfejtés történetileg is reális, a Krím félsziget szűkebb és tágabb körzetében élt germán és szkíta-szarmata törzsek nevét olvasta ki a felsorolásból. Az állítólagos finnugor népnevek közül a *thiudos* szerinte a *Scytha* szóhoz tartozik, a kettő együttes jelentése: 'szkíta emberek'. A *vasinabroncas* szót *vasinabrocansra* helyesbíti, és 'mezőlakó'-nak fordítja. Az *immiscaris* eredeti gót alakja *immiscans*, amely fordítása szerint 'síkságon lakó'-t jelent. Az *inaxungis* szót *inaxungis* alakban rekonstruálja, amely azt jelenti: 'emberek, akik kocsikban laknak', és ily módon egy nomád népre utal. Ezen magyarázatokat hihetővé teszi, hogy más forrásokban is olvashatunk hasonlóképpen képzett népneveket. Könnyen lehet, hogy a germán alakok görög népnevek tükörfordításai, lásd pl. Klaudiosz Ptolemaiosznál a *hamaxobioi* 'kocsilakók' (gör. *hamaxa* '[négykerekű] szekér') népet.¹⁹⁰

Az *Athaul* = Etil (Volga) azonosításnak lenne földrajzi realitása, hiszen a Volga alsó folyása szinte látótávolságra lehetett a krími gótoktól, Korkkanennél azonban azt olvashatjuk, hogy a szó eredeti alakja *Athal*, és a következő szó, a *Navego* első felével (*Nave*) alkot szókapcsolatot. A rekonstruált *Athal Nave* kifejezés jelentése: 'Noé családja'. A sztyeppi népeket a történetírók hagyományosan Noé fiától, Gógtól származtatták, amit, ha máshonnan nem, Ady Endrétől mindannyian tudunk. És valóban, a *Navego* „népnév” har-

189 A mordvinok déli kereskedelmi kapcsolatai régészeti dokumentálhatók. Egyes mordvin fibulák a Fekete-tenger mellékéről származhatnak. Lásd: Ambroz 1966.

190 III. 5. 19 – *Claudii Ptolemaei, Geographia I–II.* 1843–1845; *Claudius Ptolemy: The Geography* 1932.

madik szótagja és az utána következő *Bubegenas* első betűje helyesbített *c* alakban Korkkanen szerint Gógnak olvasható.¹⁹¹

Összefoglalva tehát, megállapíthatjuk, hogy a Jordanes művének 21., 23., 36. és 120. fejezetében olvasható *screrefennus*, *fennus* népnevek a finnekre és/vagy a lappokra vonatkoznak, az *aesthus* népnév azonban nem biztos, hogy a mai észtek elődeit takarja. A 116. fejezetben olvasható felsorolás szavainak nem mindegyike népnév, és többségük nem a finnugorokra vonatkozik, a *merens* és a *mordens* azonban valószínűleg igen.

2.4.3. Szövegközlések, fordítások

Bokor 1904.

Iordanes 2002; 2004.

Mommsen 1882.

Szkrzsinszkaja 1960.

2.4.4. A *Getica* finnugor vonatkozású részei¹⁹²

3.21. Ott pedig másféle népek vannak, a *screrefennusok*, akik nem gabona-élelmet keresgélnek, hanem vadállatok húásával és madártojásokkal táplálkoznak. Itt a mocsarakban a madarak annyit költenek, hogy az nemcsak fajuk szaporodását biztosítja, hanem e népet is jóllakítja.

3.23. Ezekből is kijebb vannak az ostrogothák, a raumaricusok, aeragnaricusok és a nagyon szelíd finnusok, akik Scandza minden lakójánál szelídebbek.

5.36. Az óceán partján pedig, ahol a Vistula folyó árja hármassal torkolattal ömlik bele, a vidivariusok laknak, akik különféle néptörzsekből sereglettek össze. Mögöttük ugyancsak az óceán partjain telepedtek meg az aestusok, egy teljesen békés emberfajta.

23.116. Ugyanis, amikor a gótok királya, Geberich elköltözött a földi világból, bizonyos idő elteltével az amalus származású igen híres Hermanaricus követte az uralkodásban, aki sok és szerfelett harcias északi népet legyőzött és törvényeinek alávetett. Méltán hasonlították őt néhányan az elődeink közül Nagy Sándorhoz. Hatalma alatt álltak, minthogy ezeket legyőzte, a golthescytha, thiudos, inaunxis, vasinabronca, merens, mordens, imniscaris, rogas, tadzans, athaul, navego, bubegena, colda [törzsek].

¹⁹¹ Korkkanen 1975, 54–61.

¹⁹² A fordítást Kiss Magdolna készítette Th. Mommsen 1882-es kritikai kiadása alapján.

23.120. Ugyanő igazta le hasonlóan ésszel és erővel az aestusok törzsét is, akik a German-óceán igen messzire nyúló partját lakják, és Scythia és Germania minden népén úgy uralkodott, mintha saját alattvalói lennének.

2.5. Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzásáról*

2.5.1. A szerzőről

Bíborbanszületett Konstantin (VII. Konstantin, Constantinus Porphyrogenitus, 912–959) bizánci császár több kiemelkedő jelentőségű művet hagyott az utókorra. A tudományok és a művészetek iránti érdeklődését apjától, Bölcs Leótól örökölte. Tehetsége mellett ideje is volt bőven, mivel igen sokáig nem gyakorolhatta hatalmát. Már apja életében társcsászárrá koronázták, de előbb a régenstanács, majd apósa, a 920–944 között uralkodott Romanosz Lekapénosz távol tartotta a hatalomtól. Így ténylegesen csak másfél évtizedig uralkodott. Mellőzöttségének éveiben kezdte tudósai segítségével a régi történeti munkák kivonatolását, újraszerkesztését. Ezt a tevékenységet folytatta legszívesebben tényleges uralkodása alatt is. A Konstantinnak tulajdonított fontosabb művek: *Vita Basilii*, *De thematibus*, *De ceremoniis aulae Byzantinae*, *De administrando imperio*. Ezen művek közül finnugor vonatkozású részlet a harmadikban olvasható.

2.5.2. *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról)

Ezt a művét a császár munkatársai anyaggyűjtő, másoló tevékenységének segítségével 948–952 között készítette el. Eleinte nem volt egységes mű, az egymástól függetlenül összeállított részeket Konstantin 952 után szerkesztette egybe. *A birodalom kormányzásáról* Bíborbanszületett Konstantin fia, a későbbi II. Romanosz császár számára írta tankönyvként az uralkodói mesterségről. Ebből következően az uralkodó sok olyan bizalmas információt is rögzített, amelyet nem szánt a nyilvánosság elé. A művet titkos iratként őrizték, a bizánci időkből csak egyetlen kézírata maradt fenn.

2.5.3. A *De administrando imperio* finnugor vonatkozásairól

Bíborbanszületett Konstantinnak ez a műve a magyar őstörténet talán legfontosabb forrása. A magyarokról összegyűjtött bizánci értesülések mellett Bulcsu és Tormás hercegek bizánci látogatásának emlékét is megőrizte. A mű egyéb finnugor vonatkozásai ehhez képest igen csekélyek. Konstantin a besenyők országaról írván jegyzi meg, hogy tíz napi járóföldre van *Mordiatól*. A finnugor népek közül – most a magyarokra nem gondolva – legdélebbre a mordvinok helyezkednek el. Területük az erdőövezet és az erdőssztyepp határán helyezkedik el. Ez azt eredményezte, hogy a sztyeppövezetben zajló népvándorlás sokkal inkább érintette őket, mint a többi finnugor népet. De már korábbi időszakokban – a bronzkortól kezdve – jelentősek voltak a mordvinok és a sztyeppövezetben élő ősiráni népek kapcsolatai. A kiterjedt, nagy múltú kapcsolatrendszer eredményeképpen a mordvin társadalom és gazdaság fejlettebb szinten állt a többi finnugor nép társadalmához, gazdaságához képest. Orosz források szerint a mordvinoknak fejedelmek is voltak. Ezt a fejlettségi szintet jelzi, hogy Bizáncban is tudtak róluk, s földjüket országgént emlegették.

2.5.4. Szövegközlések, fordítások

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio 1967.
Litavrin–Novoszelcev 1989.
Moravcsik 1950; 2003².

2.5.5. A *De administrando imperio* mordvin vonatkozású részlete

A részlet Moravcsik Gyula *A birodalom kormányzása* című művéből való (Moravcsik Gyula 2003²).

37. Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Chersonhoz nagyon közel van, Bosporoshoz pedig még közelebb. (97.)

2.6. Egy magyar püspök levele egykori párizsi iskolatársához

2.6.1. A levél keletkezési körülményeiről

Ezt a levelet egy ismeretlen magyar püspök írta, valószínűleg Guillaume d'Auvergne párizsi püspökhöz. A levélben foglaltak két foglyul ejtett mongol kém információin alapulnak. A kémeket Oroszországban fogták el, s elküldték őket a magyar királyhoz. Sokáig a levelet író püspök őrizetében voltak, aki megtudta tőlük, hogy a mongolok a Dnyeper túlsó partján csak a folyó befagyására várnak, hogy tovább támadhassanak nyugat felé. Az elfogottak beszámoltak a mongolok hazájáról, életmódjáról, további terveiről. A levélből az is kiderül, hogy a mongolok – a nomád népek általános szokása szerint – a meghódított népek harcosait elővédként használták föl hadjárataikban. A mongolok előtt a kegyetlenségükről hírhedt mordvinok haladtak. A levél azzal zárul, hogy felhívja a figyelmet a mongol támadás veszélyére: a támadók gyorsaságára és pusztító kedvére.

A levél fennmaradt Matthew Paris világkrónikájának oklevéltárában és a Waverley-apátság évkönyvében. Fest Sándor közölte latin szövegét, majd az egyik változatot Tardy Lajos adta közre saját fordításában, a másik változatot pedig Katona Tamás Gy. Ruitz Izabella fordításában.

2.6.2. A levél finnugor vonatkozásáról

Az ismeretlen magyar püspök levelében található hír a mongol elővédként harcoló mordvinok kegyetlenségéről teljesen egybecseng más korabeli forrásokkal. A mordvinok hasonló jellemzése található az al-Isztaḥrī-féle hagyományban és a Julianus első útjáról készült Riccardus-jelentésben is. A magyar püspök levelét alig pár év választja el Julianus beszámolójától. Felmerülhet az a lehetőség, hogy a püspök és a domonkos szerzetes ismerték egymást, Julianus szóban vagy írásban tájékoztatta a püspököt is utazásáról, és így átadta neki a mordvinokról szerzett ismereteit. Erre vonatkozóan azonban sajnos nincs adatunk, és a két szöveg sem utal közös eredetre. Egyelőre tehát úgy tűnik, hogy az ismeretlen magyar püspök csak a két mongol kémthől hallott a mordvinokról. Az a tény, hogy a három, egymástól függetlenül keletkezett információ ugyanarról a jelenségről szól, feltétlenül a hír valóságtartalmát erősíti.

2.6.3. Szövegközlések, fordítások

Matthaeus Parisiensis 1872–1883.

Annales monasterii de Waverleia 1865, 324–325.

Fest 1934.

Tardy 1980.

Egy magyar püspök levele 1987.

2.6.4. A levél mordvin vonatkozású részlete Gy. Ruitz Izabella fordításában *Matthaeus Parisiensis* krónikája alapján¹⁹³ *A tatárjárás emlékezete* című kötetből

Őrölük nem hallhatunk bizonyos híreket, mert valami mordanusnak nevezett törzsek járnak előttük, akik mindenkit válogatás nélkül legyilkolnak, és senki közülük nem ölthet sarut a lábára, amíg embert nem ölt. Úgy vélem, ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferenceseket meg a többi követet is, akiket a magyarok királya küldött felderítésre. (369.)

2.6.5. A levél mordvin vonatkozású részlete Tardy Lajos fordításában a *Waverley-évkönyv* alapján¹⁹⁴ *A tatárországi rabszolga-kereskedelem...* című kötetből

S ez a két ember az imént említettekről még más újságot is el akart mondani, hogy ti. milyen úton-módon járnak előttük egyes népek, kiket mordvinoknak neveznek; ezek megkülönböztetés nélkül legyilkolnak minden embert, akire csak rátalálnak. E mordvinok egyike sem merészeli felsaruzni a lábait, míg legalább egyetlen embert meg nem ölt. Én hiszem, hogy mind a ferencesek, mind a dominikánusok rendjéből már többeket ők öltek meg, de ők ölték meg azokat a követeket is, akiket Magyarország királya küldött eléjük. (53.)

¹⁹³ *Matthaeus Parisiensis* 1872–1883 VI. 1882, 75–76.

¹⁹⁴ *Annales monasterii de Waverleia* 1865, 324–325.

2.7. József kazár kagán levele

2.7.1. József kazár kagán levelének keletkezési körülményeiről

Hasdāy ibn Šaprūt, egy zsidó származású férfiú III. Abdarrahmān kordovai kalifa (912–961) minisztere és háziorvosa volt. Hivatalából adódóan értesült arról, hogy a kazárok zsidó vallásúak. Ez nagyon felkeltette az érdeklődését, mivel az Ibériai-félsziget zsidó származású lakossága körében elevenen élt a hagyomány arról, hogy valahol keleten létezik Dávid király országa, ahol a zsidók szabadon és függetlenségben élnek. Hasdāy ibn Šaprūt ezért megpróbálta felvenni a kapcsolatot a kazár uralkodóval. Levelét cseh-, magyar-, orosz- és volgai-bulgárföldön keresztül szándékozott eljuttatni a kazár fővárosba, Itilbe.

A levelezés több változatban maradt az utókorra. Az első változat Hasdāy ibn Šaprūt levelét és a kazár uralkodó válaszát tartalmazza. Ezt először 1577-ben publikálta Jichak Akris talmudista. Sokáig teljes egészében hamisítványnak tartották. A 19. század második felében egy Firkovics (Firkovits, Firkovich) nevű karaita zsidó tudós és kéziratgyűjtő bukkan egy másik kéziratra.¹⁹⁵ Ez csak József kagán válaszát tartalmazza, de bővebb formában. Az irat hitelét csökkenti, hogy Firkovics gyűjteményében több nyilvánvaló hamisítvány is található. Előkerülésének körülményei miatt ezt a változatot is nagy gyanakvással fogadták a filológusok.¹⁹⁶ Végül a kairói Genizából¹⁹⁷ Cambridge-be került egy ismeretlen kazár zsidó levele is, amely szintén Hasdāy ibn Šaprūt érdeklődésére íródott.

Az oroszországi kutatókat József kazár kagán levelezése különösen érdekelte. Ez érthető, hiszen az egykori Kazár Birodalom orosz földön terült el. Garkavi publikációja után Kokovcov önálló kötetben értékelte a kazár-zsidó levelezést.¹⁹⁸ E forráscsoporttal B. N. Zahogyer is foglalkozott összefoglaló művében. Zahogyer feltevése szerint Hasdāy ibn Šaprūt ismerte Ibn Ḥawqalt, a kordovai kalifa udvarában is megfordult arab geográfust. Úgy vélte, hogy a Kazár Birodalom viszonyairól Ibn Ḥawqal informálta a kalifát és hivatalnokait.¹⁹⁹

¹⁹⁵ A kéziratot Avraam Harkavy (Авраам Яковлевич Гаркави) ismertette: Garkavi 1875.

¹⁹⁶ A különböző kéziratok rövid értékelését, hitelességük problémáit lásd Lewicki 1962, 90–92.

¹⁹⁷ A zsinagógákban külön szobában vagy szekrényben őrzik a hitközség tagjainak fölsgessé vált, elhasználódott iratait, melyeket eltemetésre szánnak. Ezt az őrzőhelyet nevezik *genizának*.

¹⁹⁸ Kokovcov 1932.

¹⁹⁹ Zahogyer 1962 I/6, 74–89.

A leveleknek több magyar publikációja ismert. Először Kohn Sámuel,²⁰⁰ majd Shlomo J. Spitzer és Komoróczy Géza²⁰¹ közölte Hasdāy ibn Šaprūt levelét és József kazár kagán válaszána változatait, 2000-ben pedig Hunyadi László az ismeretlen kazár zsidó válaszlevelét publikálta.²⁰² A levelekben foglaltakat is elemezték, részben őstörténeti vonatkozásaik miatt. Mandel Miklós 1929-ben csak József válaszlevelének hitelességéről értekezett,²⁰³ Telegdi Zsigmond 1940-ben Hasdāy ibn Šaprūt levelével és a József-féle válasz két variánsával foglalkozott,²⁰⁴ míg Hunyadi László az ismeretlen kazár zsidó levelének hitelességét és tartalmát vizsgálta.²⁰⁵

Mandel Miklós véleménye szerint a József kazár uralkodó nevében írt válaszlevél 1080–1090 körül keletkezhetett.²⁰⁶ Részletesen tárgyalja, hogy a levelek mióta ismertek a zsidó irodalmi hagyományban. Véleménye szerint a József-féle válaszlevél földrajzi-történeti adatai al-Mas'ūdī geográfiájának²⁰⁷ adataihoz állnak közel.²⁰⁸ A levél úgy keletkezhetett, hogy a Kazár Birodalom bukása után az Ibériai-félszigetre menekült zsidók megismerték Hasdāy Ibn Šaprūt levelét, és ott szerkesztették meg a választ.²⁰⁹

Telegdi Zsigmond szerint Hasdāy Ibn Šaprūt levelének eredetiségében nincs okunk kételkedni. József válaszlevelének kérdése viszont már összetettebb probléma. A rövidebb és a hosszabb változat közül valószínűleg a hosszabb áll közelebb az eredetihez. Mandel Miklóshoz hasonlóan úgy vélte, hogy a válaszlevél bizonyosan nem a kazár udvarban fogalmazódott. Elfogadta azt a feltételezést, hogy a mai Spanyolország területén állította össze valaki, de a kazár menekültekről szóló bizonytalan feltevést nem ismételte meg. Telegdi Zsigmond szerint a levelek megírásának ideje feltehetőleg a 10. század második – a 11. század első fele. Véleménye szerint a leveleket a Dávid király országáról élő hagyomány ébren tartása érdekében fogalmazták meg. A válaszlevél írója talán szóbeli hagyományra támaszkodott, vagy arab geográfusok műveiből vette adatait. Telegdi Zsigmond azonban Mandel Miklóssal szemben úgy vélte, hogy a levelek ismeretanyaga egyetlen fennmaradt arab földrajzi művel sincs kapcsolatban. Egybevetve más korabeli

200 Kohn 1881, 38–39.

201 Spitzer–Komoróczy 2003, 68–103.

202 Hunyadi 2001, 162–175.

203 Mandel 1929.

204 Telegdi 1940, 247–287.

205 Hunyadi 2001, 164–166.

206 Mandel 1929, 21.

207 *Muruǧ ad-dahab wa-ma'ādin al-ǧawhar* (Aranymező és drágakőbányák), in: Kmoskó 2000, 135–228.

208 Mandel 1929, 40.

209 Uo., 41.

földrajzi munkákkal, megállapította, hogy a levél, noha valószínűleg nem József kazár uralkodótól származik, mégis helyes adatokat rögzít a korabeli kelet-európai viszonyokról.²¹⁰

Shlomo J. Spitzer és Komoróczy Géza szövegközlésükben arra hívták föl a figyelmet, hogy e levelek a 11. század óta a zsidó irodalmi hagyomány részei. Másolták, terjesztették őket, ennek folytán szövegük romolhatott.²¹¹ Telegdi Zsigmondhoz hasonlóan úgy vélték, hogy a Firkovics-féle bővebb változat földrajzi nevei valós ismereteket őrizhettek meg.²¹²

Hunyadi László szintén megemlítette, hogy e levelekre már 12. századi szerzők is hivatkoznak.²¹³

2.7.2. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozásairól

A levelezés finnugor vonatkozású adatai csak a József-féle válasz bővebb variánsában találhatók meg. Az itt felsorolt népek mind ismertek más forrásokból. A *burtās*okat török, iráni vagy finnugor népnek tartja a szakirodalom. Finnugor származtatásuk a muszlim forrásokban leírt lakóhelyük és életmódjuk miatt merült föl. A *burtās* valószínűleg a sztyepp, illetve az erdőssztyepp övezetében szokásos módon többféle nyelvű népességből összeötvöződött politikai egység lehetett. A tatárjárás után szétszóródott, egyes csoportjai a mordvinok területére menekültek. Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy esetleg mordvinok is éltek a *burtās*ok között.²¹⁴

Az *arīsū* népnév talán az erzával azonos. Ezt a tételt Garkavi fogalmazta meg. Ugyanezt olvashatjuk Westberg és Kokovcov műveiben is.²¹⁵ Állításukat alátámasztja, hogy az erza népnév – *Arta/artānīya* alakban – más korabeli forrásban is előfordul. A másik mordvin etnikai csoport, a moksa csak a 13. századtól szerepel saját nevével a forrásokban. Ebből talán arra következtethetünk, hogy az erzák néppé válása és etnikai tudatuk kialakulása megelőzte a moksákét.

Dunlop, elutasítva az orosz kutatók véleményét, az *arīsū* népet nem finnugor közegből származtatta, hanem a más forrásokban szereplő kho-rezmi *'arsīya/'arīsīya* néppel azonosította.²¹⁶ József kazár kagán azonban a

210 Telegdi 1940.

211 Spitzer–Komoróczy 2003, 69–70.

212 Uo., 89.

213 Hunyadi 2001, 162–163.

214 Erről részletesebben lásd a 4.3. fejezetet és alfejezeteit.

215 Garkavi 1875, 86; Westberg 1899, 305; Kokovcov 1932, 99.

216 Dunlop 1954, 94.

Volga menti népeket sorolja fel, ezért nem valószínű, hogy az *arīsū* népnév azonosítható lenne a más területen élt *'arsīya/'arīsīya* nép nevével.

Tomasz Lewicki véleménye szerint az *arīsū* nem egy, hanem két finnugor nép volt. A szó az *'ar* és *īsū* szavak egybeírásával keletkezett, és két népet rejt magában. Az *arū* talán egy ősudmurt csoport volt, az *īsū* pedig az orosz források *veš* népnévvel azonosítható.²¹⁷ A *veš* népnévből származik a balti finn vepszék elnevezése, de egyáltalán nem biztos, hogy a muszlim források *īsū*, vagy *wīsū* népeve egy balti finn csoportot takar: lehet, hogy másik finnugor népességre vonatkozott. Az *arū* és *īsū/wīsū* népnév több muszlim geográfus művében is előfordul.²¹⁸

Garkavi és Lewicki egyaránt finnugor népet/népeket sejtett az *arīsū* népnév mögött, de nem ugyanazokat.

A *cermīs* népnév világosan a cseremisszel azonosítható, kérdéses azonban a forrásokban említett cseremiszek azonosítása a mai cseremiszekkel, tehát a marikkal. Az orosz őskronika szerint a cseremiszek az Oka torkolatánál éltek. A marik etnogenezisének azonban a régészeti adatok szerint nem lehetett színtere az Oka torkolatvidéke. Ezt már a 19. századi kutatás látta, és ezért a marikat megpróbálták azonosítani a merjakkal, hogy így a mari etnogenezist a Vjatka–Vetluga köztől nyugatra lévő területekre – tehát az Oka torkolatvidékére is – kiterjeszthessék. Ez az elmélet sem ad azonban magyarázatot a problémára. A merjákat ugyanis az orosz őskronika elkülöníti a cseremiszekről, és lakóhelyüket is pontosan meghatározza: a Rosztovi- és a Klescsino-tó mellett. A merják tehát ugyanolyan távol éltek nyugat felé az Oka torkolatvidékétől, mint a marik kelet felé. Az is elképzelhető, hogy volt az Oka torkolatánál egy cseremis nevű finnugor csoport, amely a volgai vagy a permi finnugorokhoz tartozott, s amikor az oroszok kelet felé terjeszkedtek és találkoztak a marikkal, a két csoport kulturális és nyelvi rokonságát látván, a marikat is cseremiszeknek kezdték nevezni. Arra is van adatunk, hogy a cseremis népnév valamiféle gyűjtőnév lehetett. Kazany 1552-es bevétele után IV. Iván parancsára összeírták az újonnan elfoglalt területek népességét, amelyet összefoglalóan cseremisznek neveztek, noha valószínűleg nemcsak cseremiszek kerültek ekkor orosz fennhatóság alá, hanem udmurtok és csuvasok is.

József kazár kagán levelének bővebb változatában három népnév, a *burtās*, az *arīsū* és a *cermīs* hozható összefüggésbe finnugorokkal. Mindegyik népnév előfordul más korabeli forrásokban: a *burtās* és az *arīsū* a muszlim szerzőknél, míg a *cermīs* az orosz évkönyvekben. A finnugor vonatkozású

217 Lewicki 1962, 97–101.

218 Erről lásd a 4.4. fejezetet.

adatok tehát erősítik azt a feltételezést, hogy a levél a 10–11. században keletkezett, így egyenértékű a korabeli forrásokkal.

2.7.3. Szövegközlések, fordítások

Garkavi 1875.

Kohn 1881, 38–39.

Kokovcov 1932.

Spitzer–Komoróczy 2003, 68–103.

Hunyadi 2001.

2.7.4. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozású részlete

Kohn Sámuel közlésében

Továbbá országunk terjedelme, hosszasága és szélessége iránt kérdezősködj. Tudd meg, hogy ez a folyó mentében van, közel a Gorgán tengerhez, kelet felé négy hónapnyi járó földig. (Tudósítlak, hogy az Atel [v. Etel] folyó mellett lakom a Gorgan folyó [olv. tenger] végén; e folyó kutfeje pedig kelet felé van innen négy hónapnyi járóföldön.) E folyó mellett sok nagy és számlálhatatlan nép lakik falvakban, városokban és várakban, mindössze kilenc igen nagy és számos nép, mely mind adófizetőm. (E folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik, s ezek nevei: Burtász, Bulgar,²¹⁹ Szuvar,²²⁰ Ariszu, Cermisz, Venentít, Szavar,²²¹ Clávijun,²²² minden egyes nép igen nagy, megszámlálhatatlan s nekem adót fizet.) (38–39.)

219 A *bulgar* népnév itt a volgai bulgárokról vonatkozik.

220 A *szuvar* (szuász) a volgai bulgárok egyik törzse volt Ibn Fadlān szerint (Simon 2007, 73. 263. j.). Népnévükből levezethető a *csuvasok* neve. Más források szerint ilyen néven városuk is volt a volgai bulgároknak.

221 A *szavar* esetleg a kazárok közelében élt *szavárd* néppel azonos. A népnév azonban feltűnő földrajzi rendben követik egymást József kagán felsorolásában, ezért elképzelhető, hogy itt a szavárd népnév hatására bekövetkezett romlással állunk szemben, és valójában a Novgorodban és környékén élt keleti szláv törzs, a szlovén rejlik az elnevezés mögött.

222 A *venentít* és a *clávijun* a keleti szlávok két ismert nevének változatai. Előbbiben a *venét*, utóbbiban a *szláv* népnévre ismerhetünk.

2.7.5. József kazár kagán levelének finnugor vonatkozású részlete Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza közlésében

A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtász (BVRTS), Bulgar (BVLGR), Szuvar (SV'R), Ariszu ('RYSV), Cermisz (CRMYS), Venentit (VNNTYT), Szuvar (SVVR), Clavijun (CLVYVN), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót. (99. j. 100.)

3. Európai utazók a középkorban

3.1. *Alfréd király Orosiusa* (Wulfstan és Halogalandi Ottár úti jelentése)

3.1.1. A mű keletkezéséről

Nagy Alfréd angol király (871–899) Wessex, majd 878-tól az egységes Anglia uralkodója volt. Kiemelkedő tetteket hajtott végre: megegyezett az ország létét fenyegető dánokkal, erős hadsereget és hajóhadat szervezett, új törvényeket fogalmazott meg, és sokat tett a kereskedelem és a kézműipar fejlesztéséért is. Államszervező tevékenysége mellett jutott ideje a kultúra felvirágoztatására is: művészeket hívott országába, és tudósaival több jelentős művet lefordított latinról angolra. Egyik ezek közül Orosius *Historia adversus Paganos* című munkája. A lefordított és kiegészített művet *Alfréd király Orosiusának* (*King Alfred's Orosius*) nevezi a szakirodalom.

Paulus Orosius hispániai pap korának egyik legműveltebb embere volt. 414 körül Afrikába utazott, ahol Szent Ágoston tanítványa lett. Említett művében az augustinusi történelemszemléletet kívánta érvényesíteni, ami nagyon népszerűvé tette munkáját az egész középkorban. A *Historia adversus Paganos* hét könyvből áll és két részre oszlik. Orosius először az akkor ismert világ földrajzi leírását adja, majd a világ történetét tárgyalja Róma alapításától 416-ig. Orosius műve nagy hatást gyakorolt az utána következő hasonló jellegű összefoglalások íróira.

A mű angol fordítása két részből áll: az egyik nem tartalmaz új ismereteket az eredetihez képest, a másik azonban olyan betoldás, amely Közép- és Észak-Európa leírását tartalmazza Orosius stílusában megfogalmazva. Az Alfréd király és segítői által készített fordítás főleg a tartalom átadására törekedett, ami a mű eredeti felépítésének megváltozását eredményezte. Az V. és a VI. könyvből több fejezet kimaradt, és jelentősen megrövidült a VII. könyv is, amely a változások következtében immár a VI. könyv lett. A rövidítésénél fontosabbak azonban a betoldások, amelyek mutatják a földrajzi horizont jelentős tágulását Orosius óta, s egyben jelzik Alfréd király érdeklődését is bizonyos területek iránt. Az újonnan betoldott részek:

1. Közép-Európa leírása, benne a germán, balti és szláv területek és törzsek ismertetésével;
2. Halogalandi Ottár jelentése az Észak-Norvégia és a Fehér-tenger vidékén tett hajóútjáról;
3. Wulfstan jelentése balti-tengeri hajóútjáról, valamint látogatásáról a dán Hedeby kikötőjében.

Finnugor vonatkozású részletek Ottár és Wulfstan jelentésében találhatók.

3.1.2. Alfréd király Orosiusának finnugor vonatkozásairól

Halogalandi Ottár azt mesélte Alfréd királynak, hogy a partvidék mentén hajózott észak felé, majd keletre, s utóbb dél felé fordult, és egy folyó torkolatában vetett horgonyt. Rekonstruálva útját, arra gondolhatunk, hogy a mai Norvégia partjai mentén hajózott, megkerülte a Kola-félszigetet, s talán az Északi-Dvina vagy az Onyega torkolatában kötött ki. Úti beszámolójában a *finnekről* és a *bjarmákról* tesz említést. Mindkét népnév finnugorokat takar. A magyar kutatástörténeti áttekintések Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* című műve óta azzal kezdődnek, hogy Halogalandi Ottár a finnugor nyelvhasználat útöröje, mivel elsőként vette észre két, minden bizonnyal finnugor nép nyelvének hasonlóságát.²²³ Zsirai alaposan eltúlozta Ottár meséjének jelentőségét. Az a megfigyelés, hogy a finnek és a bjarmák nyelve azonos, még nem avatja az Alfréd király előtt megjelent norvégiai nemesurat nyelvészé. Egyébként Zsirai a műve megírásakor már kissé divatjamúlt módon magyarosítja a Halgolandból való Ohthere nevét Halogalandi Ottárra. A magyar finnugrisztikában azóta is így emlegetik őt.

Ottár szerint a finnek és a bjarmák nyelve azonos. Vajon kik ők? A finn népnév már korábban felbukkant a történelmi forrásokban, elsőként Tacitusnál. Több érv szól amellett, hogy a forrásokban említett finneket a lappokkal azonosítsuk. A finn kutatók szerint a Tacitusnál olvasható finn népnév azért vonatkozik a lappokra, mert a leírásokból kiolvasható finn életmód fejlettebb szintet tükröz, mint amelyen a mai finnek elődei éltek akkoriban. Az is megállapítható, hogy a suomi-finnek fokozatosan mind északabbra szorították a lappokat, s ezenközben elképzelhető, hogy a finn népnevet a lappok után az ő lakóhelyükre behatól suomi-finnekre alkalmazták a környezetükben élők. Ilyen névadások a Kárpát-medence történelméből is ismertek: egyes krónikások úgy emlegetik a magyarokat, mint akiket korábban avaroknak neveztek. Az Ottár-féle úti beszámoló szerint a normannok csak a mai

²²³ Zsirai 1937, 474–476.

Norvégia partvidékén laktak, beljebb az országban a rénszarvastenyésztő finnek éltek. A leírás egyértelműen a lappokra utal, s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a norvégok napjainkig finneknek nevezik a lappokat, akkor megerősítését láthatjuk annak, hogy az Ottár által emlegetett finnek lappok voltak. A bjarmák esetében a kutatók nem tudtak ilyen határozottan dönteni. Két véleményt fogalmaztak meg. Az egyik szerint a bjarmák csak akkor érthették a finneket, ha szintén valamely lapp nyelvjárást beszéltek. Ezt az elképzelést alátámasztja az is, hogy a Kola-félszigeten napjainkban is élnek lappok. A másik elmélet a bjarma népnevet és a Bjarmia országnevet az orosz krónikákban szereplő perm népnévvel hozza összefüggésbe, amely fennmaradt a komi-permják etnikai csoport és Perm város nevében. Arra is vannak bizonytalan történelmi és régészeti adatok, hogy a permi finnugorok valamikor kapcsolatban álltak a tőlük északnyugatra lévő területekkel.

A kérdés Ottár úti jelentésének figyelmes olvasásával eldönthető. A szövegben az áll, hogy „a bjarmák sokat meséltek neki mind saját földjükről, mind pedig a közeli földekről [...] Úgy tűnt neki, mintha a bjarmák és a finnek szinte egy [és ugyanazon] nyelven beszélnének”. E sorok azt jelentik, hogy Ottár nemcsak ismerhette, hanem valamennyire maga is beszélte és főleg értette az észak-norvégiai finnek, tehát a norvég-lappok nyelvét, s e tudása birtokában megértette, amit a bjarmáktól hallott. A szöveget olvasva valószínűbbnek tűnik, hogy a Kola-félszigeten Ottár lappokkal, s nem más finnugorokkal találkozott. Permiakkal ugyanis nem tudott volna beszélni, s nem írhatta volna, hogy a bjarmák és a finnek szinte ugyanazt a nyelvet beszélik. Arra is gondolnunk kell, hogy a *bjarma*–*perm* etimológiai kapcsolat nem feltétlenül utal a bjarmák és a permi finnugorok nyelvi azonosságára. Ez a kapcsolat csupán arra bizonyíték, hogy a bjarmák finnugorok voltak. Elképzelhető, hogy a bjarmák valamilyen balti finn nyelvváltozatot beszéltek. Az is feltételezhető, hogy a különböző történelmi források a bjarma népnév alá több különböző balti finn csoportot is besoroltak. Az Ottár által megismert bjarmák azonban lappok lehettek. A norvég utazó a bjarmákkal folytatott közvetlen kommunikáció révén állapíthatta meg a két nyelv hasonlóságát.

Az Ottár jelentése előtti bekezdésben szerepelnek a *kvének* és a *szkridfinnek* is. A szkridfinnekről csak annyit tudunk meg, hogy a kvénektől északnyugatra élnek. Nevük már Prokopiosznál felbukkan *skriþhiphinoi*,²²⁴ Jordanesnél *screrrefenni*,²²⁵ Paulus Diaconusnál pedig *scritovinni*, *scritobini*,²²⁶ alakban, amelyet hagyományosan ’síelő finnek’-ként értelmeznek, és a lap-

²²⁴ Dewing 1919, Book VI. xv. 16–23.

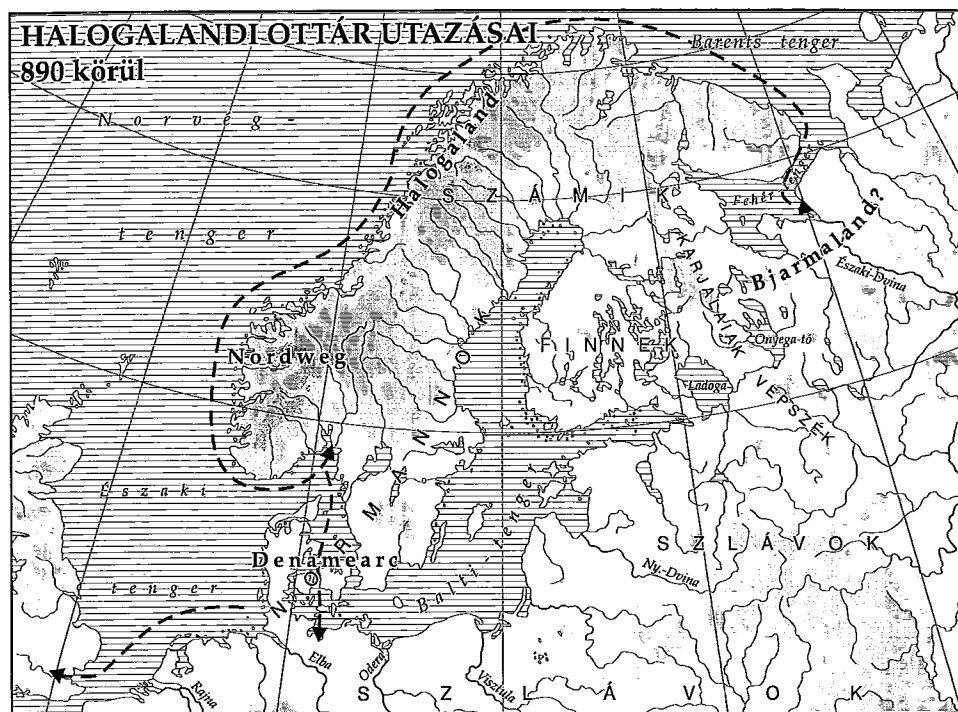
²²⁵ Lásd a 2.4. fejezetet.

²²⁶ Gombos 1901, 78–79.

pokra vonatkoztatnak.²²⁷ A kvének neve felbukkan Ottár jelentésének végén is. Ekkor még az északon, Kainuuban élő suomi-finnekre vonatkozhatott, néhány évszázaddal később azonban már az erről a területről a Norvégia és Svédország északi részére vándorolt finneket nevezték így.

A másik mesélő, Wulfstan 899–901 között utazott Hedeby városából (Dánia, Jylland) a Visztula torkolatánál virágkorát élő Truso kereskedővárosába.

Wulfstan viszonylag sokat mesélt Alfréd királynak az észtekről. Tacitus idején az észti népnév még feltehetőleg nem finnugorokat takart. Wulfstan utazásának irányából is arra következtethetünk, hogy meséje inkább a mai Lengyelország területén élt balti csoportokról szól. A 9. század végére azonban az észti népnév részben már átmehetett a mai észtek elődeire. A jellemzésben mégis nehéz olyan elemeket találni, amelyekkel bizonyítani lehetne az emlegetett észtek finnugorságát. A hamvasztásos temetkezési rítus előfordul a finnugoroknál is: keleten a mordvinokig, cseremiszekig megtalálható ez a szokás, de egyáltalán nem jellemző. A méztermelés és a mézből erjesztett ital fogyasztása szintén jellemző a finnugorokra, de nem etnikai sajátosság, inkább a földrajzi környezetből következik. A Wulfstannál szereplő észtek

2. térkép

227 Hajdú-Domokos 1978, 338–339.

finnugorságát leginkább egy anekdotikus részlet bizonyíthatja. A mesélő úgy tudja, hogy az észteknek van egy törzse, amely hideget tud csinálni. Ez ugyanaz a motívum, ami Abū Hāmid al-Ġarnāṭīnál felbukkan kb. másfél évszázaddal később: Wīṣū és Arū népe nyáron nem mehet be Bulgar városába, mert megfagy körülöttük a levegő és a víz, s elpusztul az emberek vetése.²²⁸ Az észtek ezen törzse igencsak északon élhetett, ha ilyen legenda született róluk; így északi lakóhelyük alapján feltételezhetjük, hogy a többi észti törzssel szemben ők finnugorok lehettek. Feltételezésünket az is erősítheti, hogy az észtek ezen északi törzséről szóló bekezdés a Wulfstan-féle beszámoló végén van, tehát esetleg a személyes tapasztalatokhoz fűzött, hallomáson alapuló kiegészítésnek is tekinthető. (Lásd 2. térkép.)

3.1.3. Szövegekzlések, fordítások

Bately 1980.

King Alfred's Anglo-Saxon Version of the History of Paulus Orosius 1853.
The Works of King Alfred the Great, 1–2. 1858.

Matuzova 1979. (részletek)

Rot 1982. (részletek)

3.1.4. Alfréd király Orosiusának finnugor vonatkozású részletei²²⁹

A burgendoktól nyugatra ugyanaz a tengerrész található, északon pedig a szvének, keletre pedig a szermendek, tőlük délre pedig a szurfok. A szvének-től délre az osztok tengerrésze található, tőlük keletre pedig a szermendek, tőlük északra pedig, a pusztaságon túl, a kvének földje, tőlük északnyugatra pedig a szkridfinnek élnek, nyugatra pedig a normannok [...] (23.)

[Halogalandi Ottár beszámolója]

Ohthere azt mondta urának, Alfréd királynak, hogy valamennyi normannál északabbra lakik. Azt mondta, hogy a Nyugati-tengertől északi irányban fekvő országban lakik. Azt mondta azonban, hogy onnan ez az ország nagyon messzire nyúlik észak felé; de lakatlan az egész, kivéve azt a néhány helyet, ahol itt-ott finnek élnek, télen vadásznak, nyáron pedig halat fognak a tengerben.

228 Lásd a 4.4.5.2. fejezetet.

229 A fordítás oroszról készült, V. I. Matuzova könyve alapján (1979). Fordította Katona Erzsébet.

Azt mondta, egyszer szeretne volna megtudni, mennyire messzi északon fekszik ez a föld, és él-e valaki ettől a lakatlan térségtől északra. Akkor egyenesen északnak indult a part mentén, és három napig egész úton [a hajó] jobb oldalán lakatlan föld, bal oldalán pedig a nyílt tenger volt mellette. És olyan messzi északra került, ahová csak a bálnavadászok hajóznak el. Akkor tovább hajózott észak felé, amennyit csak haladni tudott [vitorlákkal] az elkövetkező három napon. Ott pedig talán a part fordult keletnek, vagy talán a tenger mélyült a partba, nem tudta; csak azt tudta, hogy ott északnyugati szélre várt, és tovább hajózott a part mentén kelet felé annyira, amennyire négy nap alatt tudott. Azután egyenes irányú északi szélre kellett várnia, mert vagy a part fordult egyenesen délnek, vagy pedig a tenger mélyült a szárazföldre, nem tudta. És akkor onnan egyenesen dél felé hajózott a part mentén annyira, amennyire öt nap alatt tudott. És ott egy nagy folyó folyt a szárazföld belseje felé. Akkor bementek a hajóval ebbe a folyóba, ám [a helyi lakosok részéről] támadástól tartva nem mertek felhajózni rajta, mert a part egyik oldalán lakott volt a föld. Eddig semmiféle lakott földet nem talált, amióta szülőhazáját elhagyta. És az egész úton lakatlan volt a föld a hajótól jobbra, ha a halászsokat, vadászsokat, madarászsokat [azok szállásait] nem számítjuk, és azok mindnyájan finnek voltak; balra pedig a nyílt tenger terült el.

A bjarmák sokat meséltek neki mind saját földjükről, mind pedig a közeli földekről; ő nem tudta, mennyire igazak ezek a mesék, mert ő maga nem látta. Úgy tűnt neki, mintha a bjarmák és a finnek szinte egy [és ugyanazon] nyelven beszélnének. Hamarosan ellátogatott oda, nemcsak azért, hogy lássa ezt a vidéket, hanem rozmárokért, mivel azoknak nagyon jó agyarsontjuk van – néhány ilyen csontot a királynak is hoztak –, a bőrukéből nagyon jó kötelet lehet készíteni. Ez a rozmár lényegesen kisebb volt a többinél, nem volt hosszabb hét könyöknél. Hazájában lehet a legjobban rozmárokra vadászni: ott negyvennyolc könyöknyei, de a legnagyobb ötven könyöknyi. Ottár azt mondta, ő volt az egyik a közül a hat közül, akik két nap alatt hatvan rozmárt ejtettek el.

Ő nagyon gazdag volt abban, ami náluk a gazdagságot jelenti, vagyis vadállatokban. Továbbá, amint a királynak válaszolta, hatszáz háziasított rénszarvasa volt, amelyeket nem vásárolt. Ezeket a rénszarvasokat ők „*hara-na*”-nak, fogatolhatóknak nevezik; és volt még neki hat „*sztelhrana*”-ja, csaliszarvasa, ezeket igen sokra tartják a finnek, mert segítségükkel odacsalogatják a vad rénszarvasokat. Ő ezen ország első emberei közé tartozott, noha mindössze húsz szarvasmarhája és húsz juha és disznaja volt; azt a keveset pedig, amit szántott, lóval szántotta. Azonban jövedelme nagy részét azok az adók tették ki, amit a finnek fizettek neki. Ezek az adók rénszarvasbőrből, madarak tollából, rozmár- és fókabőrből készített kötélből tevődtek össze. Mindenki származása szerint fizetett. A legelőkelőbbnek tizenöt nyestbőrt

és öt fogatolható rénszarvast és egy medvebőrt és tíz mérő tollat és egy medvebőr vagy vidrabőr bundát és egy-egy rozmárbőrből és fókabőrből készült, egyenként hatvan könyök hosszúságú kötelet kellett fizetnie.

Azt mondta, hogy a normannok földje nagyon hosszú és nagyon keskeny. És az egész föld alkalmas legelőnek vagy szántásra, közel van a tengerhez; némely helyen azonban nagyon köves, és keleten, és e lakatlan föld egész térségén vad hegyek vannak. Ezekben a hegyekben finnek élnek. Ez a lakott föld a keleti részen a legszélesebb, és minél közelebb van északhoz, annál keskenyebb. A keleti részen úgy hatvan mérföld, vagy valamivel szélesebb; középen harminc mérföld vagy szélesebb; északon pedig, azt mondta, talán nem szélesebb három mérföldnél; azonkívül pedig egyes helyeken olyan széles, hogy két hét alatt lehet átmenni rajta, egyes helyeken pedig hat nap alatt.

Ezen a földön túl, dél felé pedig Szveoland van, észak felé nyúlik ez a föld; a másik oldalon, északon a kvének földje terül el. És olykor a kvének megtámadják a normannokat ezen a lakatlan földön, olykor pedig a normannok őket; és azokon a hegyeken túl nagyon sok tó van; a kvének pedig áthúzzák hajóikat a földön ezekig a tavakig, azután pedig a normannokra támadnak; hajóik nagyon kicsik és könnyűek [...] (24–25.)

[Wulfstan beszámolója]

És Veonodland a Viszle torkolatáig egész úton jobbra volt tőlünk. A Viszle igen nagy folyó és elválasztja egymástól Vitlandot és Veonodlandot, Vitland pedig az észteké, a Viszle pedig elhagyja Veonodlandot és az Esztmerébe folyik; az Esztmere szélessége pedig legalább tizenöt mérföld. Távolabb keleten az Esztmerébe torkollik az Ilfing folyó a tóból, melynek partján Truszo található; és ezek együtt az Esztmerébe ömlenek, az Ilfing Esztlandtól keletre, a Viszle pedig Vinodlandtól délre. És ettől kezdve a Viszle ad nevet az Ilfingnek és kifolyik ebből a tóból nyugatról északra a tengerbe; ezért nevezik ezt [a helyet] a Viszle torkolatának.

Esztland nagyon nagy és sok város van ott, és minden városnak van királya. És ott nagyon sok a méz és a halászó hely. És a király meg a leggazdagabb emberek kancatejet isznak, a szegények meg a rabszolgák pedig méz[sör]t. És nagy ellenségeskedés [uralkodik] közöttük. És az észtek egyáltalán nem főznek sört, de van elég mézük. És az észteknek az a szokásuk, hogy amikor meghal egy ember, nem égetik el, egy hónapig, de olykor kettőig is ott van kiterítve a ház[á]ban, a rokonai és barátai között. A király és más előkelő rendű emberek gazdagságuktól függően még tovább is; olykor egy fél évig sem égetik el őket. És ott fekszenek a házuk földjén. És egész idő alatt, amíg a tetem a házban van, [a jelenlévőknek] inniuk kell és versenyekben kell részt venniük, mindaddig a napig, míg el nem égetik. Azután azon a napon, amikor a máglyára helyezik, elosztják az ivászat és versenyek után még

megmaradt vagyonát öt vagy hat, olykor még több [részre], attól függően, hogy mennyi a vagyon. Azután a legnagyobb részt elhelyezik a várostól egy mérföld távolságra, azután a másodikat, azután a harmadikat, mindaddig, amíg az egészet szét nem rakták egy mérföldnyi távolságon belül; az utolsó résznek kell legközelebb lennie a városhoz, ahol az elhunyt van. Azután a vagyontárgyaktól öt-hat mérföldnyi távolságra össze kell gyűjteni azokat, akik ezen a földön a leggyorsabb lovakkal rendelkeznek. Azután mindnyájan megindulnak a vagyontárgyak felé; akkor a leggyorsabb lóval rendelkező embernek jut az első és legnagyobb rész; és így egymás után, amíg mindent el nem vesznek; és a legkisebb részt az veszi el, akinek az a vagyon jut, ami a városhoz legközelebb [van]. És akkor mindenki útjára megy és a vagyontárgyak az övéi lehetnek; és így a leggyorsabb lovak ott valószínűtlenül drágák. És amikor [az elhunyt] vagyonát így elosztották, kihozzák a tetemet, és fegyverével és ruhájával együtt elégetik. És az a leggyakoribb, hogy az egész vagyont elpazarolják az alatt a hosszú idő alatt, míg a halott a házban van, azért is, mert amit kitesznek az útra, azért idegenek versenyeznek és ők viszik el. És az észteknél az a szokás, hogy minden törzs tagjait elégetik; és ha valaki olyan csontot talál, amit nem égettek el, annak nagy áldozatot kell bemutatnia. És van az észteknél egy törzs, amelyik hideget tud csinálni; és ezért van, hogy a halott sokáig van kiterítve, és nem indul oszlásnak, mivelhogy hideget hoznak rá. És ha beállítanak két, sörrel vagy vízzel telt hordót, megcsinálják, hogy ez is, az is befagy, legyen bár nyár, avagy tél [...] (26–27.)

3.2. 13. századi szerzetes utazók (Julianus, Plano Carpini és társai, Rubruk) úti jelentései

A 13. század első felében, közepén több európai utazó is járt keleten. Útjuk során érintettek finnugor népeket is. Ezek a finnugorok a keleti őshazában, Magna Hungariában maradt magyarok, valamint a mordvinok voltak. Az utazók hallomásból más finnugor népek létezéséről is értesültek.

A keleti területek iránt feltámadó érdeklődés nem független a keresztény egyházon belül történt változásoktól. A század elején megalakult két új típusú szerzetesrend, a ferencesek és domonkosok kolduló rendje nagy hangsúlyt helyezett a hit terjesztésére. A térítőakciók egyik kiinduló pontja Magyarország volt.

A tatárjárás után útra kelt szerzetesek a Mongol Birodalommal kívánták felvenni a kapcsolatot.

3.2.1. A magyar expedíciók

A Domonkos-rend szervezése 1221-ben indult meg Magyarországon, s a kezdeti lépések után a domonkosok máris új területek felé törekedtek: szerzeteseket indítottak a kunok földjére. Az 1222–23. évi mongol támadás után a kunok közelebb húzódtak a magyar határokhoz, és kapcsolatokat kerestek Magyarországgal, hogy védelmet találjanak a mongolok ellen. Így a domonkos térítés nem volt eredménytelen. 1229-ben felállították a kun püspökséget,²³⁰ s a trónörökös, Béla herceg kormányzása alá kerültek a kun területek. Béla ennél tovább tekintett kelet felé, és tervbe vette a krónikákból ismert keleti magyarok megtérítését. 1232 táján indították útnak Ottó domonkos szerzetest három társával, hogy kutassák fel a keleti magyarokat. A majdnem három évig tartó útról csak Ottó tért haza, súlyos betegen. Beszámolt útjának tapasztalatairól, elmondta, merre talált rá a keleti magyarokra, s egy héttel visszaérkezése után elhunyt. Ottó halála után újabb négy domonkos szerzetes indult útnak: Julianus és három társa. Utóbbiak közül csak Gerhardusnak a neve ismert. Julianusék 1235 tavaszán indultak el, s eleinte a Kaukázus felé tartottak. Ebből a tényből következik, hogy Ottó és társai esetleg nem a Káma melléki magyarokra találtak rá, hanem talán a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó művében szereplő, Perzsia határvidékén élő szavárd magyarokra. Julianusék azonban itt nem bukkantak magyarokra. A két névtelen szerzetes visszafordult, Julianus és Gerhardus pedig az észak-kaukázusi alánok országán átkelve a Volga mentén északi irányba indult. Gerhardus halála után a keresést egyedül folytató Julianus végül Volgai Bulgária egyik városában találkozott egy magyar asszonnyal, akinek segítségével végre rábukkant a keresett magyarokra. A tőlük kapott hírek a fenyegető mongol (tatár) támadásról Julianust gyors visszatérésre készítették, s a mordvinok földjén átutazva 1236. december 27-én magyar földre ért.

Julianus úti beszámolóját Riccardus fráter foglalta írásba. Jelentését hadéktalanul Rómába küldte. Innentől kezdve a magyar ügynek indult térítő és rokonságkereső keleti utazások európai jelentőségűvé váltak. A Riccardus-jelentést bevezették a *Liber Censuum*-ba, a legfontosabb pápai iratok gyűjteményébe, s Julianust Rómába rendelték jelentéstételre. Ezután a pápa, IV. Béla és más európai uralkodók által támogatott újabb utazások főként a tatár veszély felmérésének céljából indultak. A magyar szerzetesek a keleti magyarok körében kívántak tájékozódni, míg a pár évvel később útra kelt Plano Carpini már egyenesen a mongol udvarba tartott. A keletre indított térítőexpedíciók és követjárások rendszeressé váltak. Sajnos nem mindegyik-

²³⁰ Ez volt a Milkói püspökség Moldva és Havasalföld területén.

nek maradt írásos emléke. A fennmaradt úti beszámolók közül a legértékesebb Rubruk írása.

Julianus még Rómában tartózkodott, amikor 1237 elején újabb négy domonkos barát indult útnak. Oroszország keleti határán menekülő magyarokkal találkoztak. Megtudták, hogy a mongolok elpusztították Magna Hungariát és Volgai Bulgáriát. A szerzetesek folytatták útjukat. Rjazanyba mentek, ahonnan ketten továbbindultak a mordvinok földjére. Ott nyomuk veszett. A pár hónap múlva felkutatásukra utánuk küldött tolmácsot a mordvinok megölték. A két életben maradt szerzetes visszatért Magyarországra. Kalandjaik leírása a Julianus által készített jelentésben maradt fenn.

1237 tavaszán Julianus ismét útra kelt újabb három társával. Ők is a menekülők seregeire bukkantak. Az elűzöttek elmondták a domonkos szerzeteseknek, hogy a tatárok télen, amikor befagynak a folyók, Oroszország ellen fognak támadni, s távlati céljuk Magyarország és Európa meghódítása. Julianus sok információt hozott haza a tatárok eredetéről, életmódjáról, harcmódoráról is. Jelentésében beszámolt a mordvinföldre, a merja és votják területek leigázásáról is. A barátok 1237–38 telén értek haza. Híreik a mongol támadási szándékról Oroszország ellen igaznak bizonyultak. 1237 decemberében elesett Rjazany, 1238 februárjában pedig Vlagyimir, s a tatárok rövidesen már Kijevet fenyegették.

3.2.1.1. Julianus úti jelentéseinek finnugor vonatkozásairól

Julianus két úti jelentése a magyar történelem értékes forrása. Itt most egyéb finnugor vonatkozásaik miatt szerepelnek. Az első útról készült jelentésben olvashatjuk, hogy mielőtt Julianus Nagy-Bulgárországba ért volna, Gerhardus nevű társával a mohamedánok Veda nevű országába, s annak is Bundaz nevű városába érkezett. Ez a hír a mordvinok és a burtászok esetleges kapcsolata vagy azonossága miatt érdemes a figyelmünkre (a Bundaz városnév talán a burtász népnévvel azonos), ezért a burtászok kapcsán tárgyaljuk.²³¹

Julianus első útjáról hazatérőben átutazott a mordvinok országán, s ezt az eseményt megörökítésre érdemesnek tartotta. Útvonalának pontos rekonstruálása nem is olyan egyszerű. Györffy György az úti beszámolóhoz fűzött kommentárjában úgy vélte, hogy Julianus a moksa-mordvinok területén haladt át: a Moksa folyón utazva, majd az Okán átkelve Szmolenszk, Minszk és Grodnó érintésével a Szepességben lépett magyar területre. A Kijev–Vereckei-hágó útvonalat azért vetette el, mert Julianus jelentésében

231 Lásd a *Kik voltak a burtászok? Rövid kutatástörténet* című fejezetet (4.3.1.).

az szerepel, hogy áthaladt Lengyelországon.²³² A Moksa folyón való utazás azonban nem valószínű, mivel Julianus nem a moksa népnevet, hanem a mordvint használja. A Moksa folyón utazva a helyiektől hallania kellett volna a moksa népnevet, amely körülbelül a 13. század első felében terjedt el a Moksa folyó mellékére költözött mordvinok körében. A moksa népnév ekkori friss keletkezésére utal, hogy elsőként 1255-ban Rubruk említi. A mordvin népnevet használó történeti források általában az erzákról szóló híradásokat tartalmazzák, mivel az utazók a régészeti tények által bizonyíthatóan az erza területek határvidékén jártak.²³³ Az erzák határa északon a Volga, nyugaton pedig az Oka folyó volt, amelyek Volgai Bulgáriából Kijev felé fontos kereskedelmi útvonalként is szolgáltak. A kereskedők a Volgán, az Okán és a Gyesznán hajózva tartották az összeköttetést Volgai Bulgária és a Kijevi Rusz között. Ha Julianus nem is ment végig ezen az úton Kijevig, mert Lengyelországon át tért haza, valószínű, hogy egy darabig ezt a jól bevált utat használta, s ezért nem hallott a moksákról.

Julianus a mordvinok kapcsán arról tudósít, hogy rendkívül kegyetlenek. Ez összhangban van a korábbi és későbbi közlésekkel.²³⁴ Másik információja szerint a mordvinok két fejedelem alá tartoznak, amely az erza-moksa elkülönülésre utal.

Második útján értesült arról, hogy a mordvinokat is elérték a tatárok. Emellett még felsorolta Meroviát és Vedint azon pogány országok között, amelyeket a mongolok elpusztítottak. Ezekben az országnevekben a merja és votják népnevekre ismerhetünk. A merják ekkoriban már eloroszosodásuk végső fázisában voltak, így Julianus híre az egyik utolsó említése ennek a népnek. A votjakok viszont ekkor még alig kerültek az oroszok látókörébe. Julianus az egyik első híradással szolgál róluk. Az egyik nép már alig ismert, a másik még alig ismert. Julianus azonban hallott róluk. Ez jól értesültségét bizonyítja, és egyéb adatainak hitelességét is erősíti.

3.2.1.2. Szöveggözlések, fordítások

Dörrie 1956.

Scriptores rerum Hungaricarum 1938 II., 535–542.

Julianus barát és napkelet felfedezése 1986, 61–82.

232 *Julianus barát és napkelet felfedezése* 1986, 39.

233 Klima 1996b, 21–33.

234 Hérodotosz, IV. 106. (amennyiben a mordvinokra vonatkozik, 2.2.3.3. és 2.2.5. fejezet); Balhī–Ištahī–Ibn Hawqal (4.5. fejezet és alfejezetei), *Egy magyar püspök levele egykori párizsi iskolatársához* (2.6. fejezet és alfejezetei).

3.2.1.3. A Julianus első útjáról készült jelentés mordvin vonatkozású részletei²³⁵

Átkelvén pedig a minden út és ösvény nélküli sivatagon, a harminchetedik napon érkeztek a mohamedánok földjére, melyet Vedának neveznek, Bundaz városába. (67.)

Mikor tehát vissza akart térni, kitanították őt ezek a magyarok egy másik útra, amelyen gyorsabban utazhat. Megindult pedig a barát hazafelé a Szent János ünnepe előtti harmadik napon, és néhány napi pihenőt tartva az úton, vízen és szárazföldön utazva karácsony másodnapján lépte át Magyarország kapuját, jóllehet Oroszországon és Lengyelországon át lóháton jött. [...] Az említett Magyarországról való visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok országát. Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe sem veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete. Az emberi koponyákból megkelyhet csinálnak, és örömet isznak belőle. Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megnősülni. Ezek a jósaiktól megtudván, hogy keresztényekké kell lenniük, Nagy-Lodoméria, a velük szomszédos orosz föld fejedelméhez küldtek, hogy küldjön papot, akitől felvegyék a keresztséget [...]. (69–70.)

3.2.1.4. Julianus második útjáról készült jelentésének mordvin, merja és votják vonatkozású részletei

Ezek leverése [ti. a keleti magyarok leverése] után nyugatra fordultak, és egy esztendő vagy valamennyivel több [idő] alatt öt igen nagy pogány országot foglaltak el: Szakszint, Meroviát, leverték Bulgárországot, és hatvan nagyon erős várat foglaltak el, melyek oly népeseek, hogy egyetlen közülük ötven ezer fegyverest tud kiállítani. Emellett leigázták mind Vedint, mind Meroviát, Pojdoviát, a mordvinok országát, melynek két fejedelme volt; az egyik fejedeleme egész népével és családjával a tatárok uralma alá adta magát, míg a másik megerősített helyek védelmébe menekült népének töredékével, hátha ellen tud állni. (76.)

Ismét, midőn a római udvarban tartózkodtam, előttem elment Nagy-Magyarországba négy rendtársam [...] elkanyarodtak Rjazany városához, hátha onnan utat találnak Nagy-Magyarországba vagy a mordvinokhoz, vagy magukhoz a tatárokhoz. Két szerzetest itt hagytak maguk közül,

235 A részletek a *Julianus barát és napkelet felfedezése* című kötetből valók (1986). Fordította Györffy György.

és tolmácsok vezetésével az imént elmúlt Péter és Pál apostolok ünnepén érkeztek ahhoz a másik mordvin fejedelemehez, aki azon a napon, amikor érkeztek, egész népével és családjával felkerekedvén – mint előbb mondtuk – a tatároknak vetette magát alá. Hogy azután mi lett ezzel a két szerzetessel; vajon meghaltak, avagy az említett fejedeleme a tatárokhoz vezette őket, senki sem tudja. A két visszamaradt barát, csodálkozván ezek késésén, a következő Szent Mihály ünnepe körül elküldtek egy tolmácsot, hogy megbizonyosodjanak életben maradásukról, ezt azonban rátámadó mordvinok megölték. (80–81.)

3.2.2. Plano Carpini és társainak útja

1245 tavaszán IV. Ince pápa ferences és domonkos szerzetesek több küldöttségét indította útnak a mongol udvarba. Az útra kelt szerzetesek valódi célja a tatárok felderítése volt: információgyűjtés szokásaikról, vallásukról, erejükéről, számukról, életmódjukról. A követek közül csak Plano Carpini és társai jutottak el a Mongol Birodalom szívébe.

Plano Carpini Johannes egyik első tanítványa volt Assisi Szent Ferencnek. 1221-ben német területeken ő kezdte a ferences rend megszervezését. Később Spanyolországban és Szászországban is tevékenykedett.

Plano Carpini 1245 áprilisában indult útra Lyonból, a pápai udvarból. Boroszlóban (Wrocław) csatlakozott hozzá Benedictus Polonus, C. de Bridia és a cseh Ceslaus. A Dnyeperen átkelve 1246 áprilisában értek Batu kán szállására, a Volga mellé. Innen csak Plano Carpini és Benedictus Polonus haladt tovább, s júliusban értek a Karakorum közelében lévő Sira ordába. Ottlétük idején zajlott a nagykán választása, amelynek eredményeképpen Güjük nyerte el a főhatalmat. A pápa által küldött levélre Güjük kán válaszolt. A szerzetesek a levéllel 1246 novemberében indultak haza. Visszaútjukban megálltak Magyarországon is, hogy tapasztalataikról IV. Bélának is beszámoljanak.

Plano Carpini úti jelentése alapján jó megfigyelőnek és rendszerezőnek tűnik. Az útja során tapasztaltakat pontosan, világosan rögzíti. Ezek mellett azonban sok hallomásból megismert adatot is feljegyzett, amelyek mesészerű részleteit nem kezelte kellő kritikával.

A követjárás tapasztalatairól fennmaradt Benedictus Polonus és C. de Bridia beszámolója is. Benedictus Polonus lengyel származású ferences szerzetes Boroszlóban csatlakozott Plano Carpinihez. Úti jelentését nem ő írta, hanem Köln városában diktálta le egy papnak. Amit elmondott, az lényegében egyezik a Plano Carpini-féle úti jelentésben foglaltakkal, így a két beszámoló erősíti egymás hitelét.

C. de Bridia valószínűleg szintén lengyel származású ferences szerzetes volt. A cseh Ceslausszal Batu udvarában várta be a Belső-Ázsiából hazatérő Plano Carpinit és Benedictus Polonust. Úti jelentése lényegében Plano Carpini beszámolójának nagyon tömör kivonata.

3.2.2.1. Plano Carpiniék útjának finnugor vonatkozásairól

Plano Carpini és Benedictus Polonus nem jártak finnugor területeken, azoktól délre haladtak Ázsia belseje felé. Plano Carpini a mordvinokat és a szamojédokat akkor említi, amikor Batu kán hadjáratát ismerteti, valamint egy másik helyen, amikor a mongol udvarba vezető útjukról ír. Benedictus Polonusnál csak ez utóbbi rész átvétele található meg. Arról számol be, hogy útjuk során Oroszországban tőlük bal felől voltak a mordvinok. C. de Bridia szintén Batu hadjárata kapcsán ír a mordvinokról, tehát azt rögzíti, amit Plano Carpiniék is hallomásból ismertek. Emellett azonban saját értesülése lehet alapja annak a hírnek, hogy a tatárok seregükbe besorozták a legyőzött bulgárokat és mordvinokat. A legyőzöttek szolgáskorba vetéséről, a tatár hadrendbe való beépítéséről Plano Carpini csak általánosságban, népneveket nem említve ír.

3.2.2.2. Szövegek közlések, fordítások

Wyngaert 1929. (Plano Carpini jelentése: 27–130., Benedictus Polonus jelentése: 135–143.)

Skelton–Marston–Painter 1965. (C. de Bridia jelentése)

Julianus barát és napkelet felfedezése 1986. (Plano Carpini jelentése: 91–183., Benedictus Polonus jelentése: 185–191., C. de Bridia jelentése: 193–195.)

3.2.2.3. Plano Carpini úti jelentésének finnugor vonatkozású részletei²³⁶

(V/29) Innen visszaútban a pogány mordvinok földjére értek, és legyőzték őket. Ezután a bulgárok, azaz Nagy-Bulgárország földje ellen vonultak, és teljességgel elpusztították. Majd még északabbra hatoltak Baskíria, vagyis Nagy-Magyarország ellen; azt is letiporták. (127.)

²³⁶ A részletek a *Julianus barát és napkelet felfedezése* című kötetből valók (1986). Fordította Gy. Ruitz Izabella (3.2.2.3., 3.2.2.4.) és Györfy György (3.2.2.5.).

(V/31) Innen tovább haladva a szamojédokhoz érkeztek. Ezek az emberek, így beszélnek, csupán vadászatból élnek; sátraikat és ruháikat is kizárólag állatbőrből készítik. Ezen is túl egy tengermelléki országba jutottak, hol valamiféle szörnyekre bukkantak [...] (127.)

(VII/9) A tatárok által legyőzött országok [illetve népek] a következők: [...] brutachok, akik zsidók, mordvinok, úzok [torkok], kazárok, szamojédok [...] Láttunk is férfiakat meg asszonyokat úgyszólván valamennyi itt felsorolt országból. (141–142.)

(IX/20) Kunország szomszédosai északról, közvetlen Oroszország után a mordvinok, a bulgárok, azaz Nagy-Bulgárország, a baskírok, vagyis Nagy-Magyarország; a baskírok után a parossziták és a szamojédok; a szamojédok után, az óceán partjain, a pusztákon élnek azok, akiket kutyaképűeknek mondanak. (163.)

3.2.2.4. Benedictus Polonus úti jelentésének mordvin vonatkozású részlete

(7) Előzőleg Oroszországban bal felől voltak a mordvinok, ezek pogányok, és fejük nagy része hátul le van borotvált; azután a bulgárok, akik pogányok, azután a baskírok, akik a régi magyarok. (187.)

3.2.2.5. C. de Bridia úti jelentésének mordvin vonatkozású részlete

Batu pedig kivonult Oroszországba, a bilerek, azaz Nagy-Bulgária és a mordvinok ellen [ment], és elfogva saját seregébe sorozta őket. (193.)

3.2.3. Rubruk útja a Mongol Birodalomba

Az észak-franciaországi Rubrukban született Willelmus ferences barát 1253 áprilisában indult útnak Konstantinápolyból Szartach mongol vezérhez. Rubruk Willelmus IX. Lajos francia király keresztes hadjáratának résztvevőjeként a Szentföldön tartózkodott, amikor a király követe, Longjumeau-i Andreas visszatért a mongol udvarból. Andreas hírt hozott arról, hogy a mongolok Talasz nevű városában német aranybányászok és fegyverkovácsok élnek, valamint értesülése szerint Batu kán fia, Szartach felvette a kereszténységet. Ennek hatására indult útnak Rubruk. Egyrészt térítő tevékenységet kívánt folytatni a mongolok között, másrészt meg szeretne volna találni a német aranybányászokat és fegyverkovácsokat. Júliusban ért Szartach szállására. Szartach természetesen nem volt keresztény, és döntési joggal sem rendelkezett Rubruk ügyében. To-

vábbküldte őt apjához, Batuhoz, aki pedig Möngke (Mengü) nagykanhoz kísértette. Rubruk 1254 áprilisában érkezett Karakorumba, Möngke udvarába. A nagykan válaszelevelével júliusban indult haza, s egy évig tartó utazással 1255 nyarán már Cipruson volt. Rubruk úti beszámolója úgy keletkezett, hogy rendi előjárója nem engedélyezte, hogy jelentéstételre IX. Lajoshoz Párizsba utazzon, ezért úti élményeit levélben írta meg a királynak.

3.2.3.1. Rubruk útjának finnugor vonatkozásairól

A 13. századi szerzetes utazók közül Rubruk útleírása a legértelmesebb. Műve széles körű érdeklődést, kíváncsi felfedezni vágyást tükröz. Rubruk a finnugor területektől délre haladt Ázsia belseje felé, de a sztyeppától északra elterülő erdős vidékről is pontos információkat gyűjtött, amelyek tömören, de helyesen jellemzik az ott élő népek életmódját. Az úti jelentésben olvashatunk a prémkereskedelemtől, a méhészkedéstől, a sertéstartástól. Rubruk az első olyan szerző, aki a *moksa* népnévet leírta (*moxel* alakban). A moksák a mordvin területek déli részén éltek, ezért érthető, ha egy tőlük délre elhaladó utazó tudomást szerzett létezésükről. Ez a népnév-előfordulás a leg súlyosabb érv az ellen, hogy Julianus a mordvin területeken átutazván moksákkal találkozhatott. Ha ugyanis a moksa népnév ekkor már a környező vidékeken ismert volt, azt Julianusnak is hallania kellett volna a moksa-mordvinok földjén. Rubruknál szerepel egy *merdasz* nevű nép is. A leírásból következően a moksáktól észak-északkeletre élnek. Valószínűleg a merdasz népnév a *mordvin* és a *burtász* népnév keveredéséből keletkezett. Elképzelhető azonban az is, hogy a merdasz népnév udmurtokat jelölt. A burtász etnikum besorolása kétséges. Feltehetőleg többnyelvű népesség lehetett, alapvetően török etnikumú. A burtászok a Volga alsó folyása mentén éltek, északi csoportjuk azonban az erdőövezetben tanyázott. Egyes szerzők sertéstenyészítő népként jellemzik őket. A mongol támadás szétszórta a burtászokat, s egy részük a mordvinok által lakott területekre menekült. Ha a burtász csoport korábban nem volt is mordvin, most asszimilálódott és mordvinná vált. A mohamedán hit a burtászokra és esetleg a volgai bulgárok alatt élő déli udmurtokra volt jellemző. Rubruk híradása nyomán nem tudunk biztosan dönteni a merdasz csoport etnikai hovatartozásáról.²³⁷

²³⁷ A burtászokról lásd a 4.3. fejezetet.

3.2.3.2. Szövegközlések, fordítások

Wyngaert 1929, 164–339.

Julianus barát és napkelet felfedezése 1986, 201–380.

3.2.3.3. Rubruk úti beszámolójának finnugor vonatkozású részletei²³⁸

(V/5) Öltözkükről és viseletükről tudja meg felséged, hogy [...] Oroszországból, Moksa [mordvin]-földről, Nagy-Bulgárországból, Baskíriából, azaz Nagy-Magyarországból és a kirgizektől – ez csupa erdő borította északi tartomány – és még sok más nekik hódoló, északi fekvésű országból szállítják a különféle értékes szőrmekeket [...] (216.)

(XIV/1) A Donon túl elterülő vidék gyönyörű szép. Folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek, hol kétféle nép lakik: egyik a moksa [mordvin], amely semmiféle törvényt nem követ és teljesen pogány. Városaik nincsenek, erdei kunyhókban laknak, Uruk és embereik jó része Németországban lelte halálát, a tatárok ugyanis egészen Németország végeihez hajtották őket, miért is nagy tiszteletben tartják a németeket, és remélik, hogy őáltaluk fognak megszabadulni a tatárok jármától. Ha egy kereskedő érkezik hozzájuk, az, akinél először megszáll, köteles őt ellátni mindaddig, amíg közöttük óhajt maradni. Ha valaki a más feleségével hál, amaz nem törődik vele, legfeljebb ha a szeme láttára történik, tehát nem féltékenyek. Igen sok disznót tartanak, bővelkednek mézben, méhviaszban, értékes szőrmeben és sólymokban. Őutánuk következnek azok, akiket merdasznak mondanak, a latinok meg merdinisnek hívnak, ezek mohamedánok. (235–236.)

3.3. Siegmund Herberstein: *Moszkoviai úti jegyzetek*

3.3.1. Siegmund (Sigismundus) Herberstein

Siegmund Herberstein 1486-ban született Wippach várában. A vidék szlovén (vend) őslakossággal bírt, a később oly nagy hasznára váló szláv nyelvi ismereteket tehát Herberstein már otthonról hozta magával. 1499-ben (13 évesen!) a bécsi egyetemen kezdte felsőfokú tanulmányait. Három év múlva megszerezte a baccalaureatus címet. Egyetemi tanulmányait húszéves korá-

²³⁸ Az idézetek a *Julianus barát és napkelet felfedezése* című kötetből valók (1986). Fordította Gy. Ruitz Izabella.

ban fejezte be, ekkor kezdte a Habsburgok szolgálatát – először fegyveresen. 1506-ban részt vett I. Miksa császár magyarországi hadjáratában, 1508-tól pedig a Velencei Köztársaság ellen viselt háborújában. 1514-ben a friauli Maran vára körüli csatározásokban az uralkodó felfigyelt Herberstein vitézi képességeire. Érdemei elismeréseként rövidesen kapcsolatba került az udvarral, az uralkodói tanács tagja lett. 1516-ban kapta első diplomáciai megbízását: a dán királynál járt. Élete további részében diplomataként szolgált. Aktívan részt vett a belpolitikában is, szülőföldjének érdekeit képviselte. 1521-től Stíria legfelsőbb állami tanácsának tagja, 1527-től az alsó-ausztriai kamara tagja, 1539-től elnöke. 1537-től a legfelsőbb haditanács tagja is volt.

Hosszú élete során négy uralkodót szolgált: I. Miksát, V. Károlyt, I. Ferdinándot és II. Miksát. Szolgálataiért 1532-ben bárói rangot nyert. Számtalan diplomáciai küldetést teljesített: Magyarországon szinte évente megfordult, Lengyelországban is hétszer járt, III. Vaszilij moszkvai uralkodót kétszer kereste fel, és eljutott Spanyolországba is. Diplomáciai tevékenységének csúcsa Nagy Szulejmán szultán meglátogatása volt budai táborában, 1541-ben.²³⁹

3.3.2. Két utazás Moszkvába

Siegmund Herberstein két alkalommal járt Moszkvában: először 1517-ben, másodszor 1526-ban indult veszélyekkel teli, hosszú küldetésére. Az első alkalommal I. Miksa császár, másodszor már Ferdinánd osztrák uralkodó megbízását teljesítette. Útjainak határozott politikai céljai voltak. A Habsburgok a lengyel–litván Jagelló-dinasztiával versenyeztek a kelet-európai hegemoniáért és Magyarország megszerzéséért. A két dinasztia házassági szerződésekkel is igyekezett egymás birtokain belülre jutni. A későbbi II. Lajost, II. Ulászló magyar király fiát már születése előtt eljegyezték Habsburg Ferdinánd húgával, Máriával, Ferdinánd pedig II. Lajos testvérét, Annát kapta feleségül. A kettős házasság tervét 1515-ös bécsi találkozójukon a két uralkodóház feje: I. Miksa német-római császár és Jagelló (I.) Zsigmond lengyel király és litván nagyfejedelem szentesítette. A békés megegyezés révén nyitva állt az út a Habsburgok kelet-európai térnyerése előtt. I. Miksa érdekei és szerződésben vállalt kötelezettségei szerint immár arra törekedett, hogy III. Vaszilij moszkvai uralkodó a Jagelló Zsigmond diktálta feltételeket elfogadva kibéküljön a lengyel–litván állammal. Herberstein első moszkvai utazásával ezt a békekötést igyekezett elősegíteni. Élete első diplomáciai útjáról, Dá-

²³⁹ Herberstein életére további adatok találhatók önéletrajzában és a Friedrich Adelung által írt életrajzában: Herberstein 1805, 111–276; Adelung 1818.

niából visszatérve még Elzászban, Hagenau városában tartózkodott, mikor megtalálta őt a császári parancs, hogy keljen útra Moszkvába. Csehországon, Szilézián, Lengyelországon át utazva ért Vilniusba, a Litván Nagyfejedelemség fővárosába. Tovább folytatva útját, Novgorodon keresztül érkezett Moszkvába.

Második moszkvai útjára már az 1522-es orosz–litván békekötés után került sor, de ismét feszült helyzetben. A két fejedelemség érdekei változatlanul keresztezték egymást. Herberstein immár Ferdinánd követeként érkezett Moszkvába, de ugyanazzal a céllal, hogy a litván–orosz megbékélést elősegítse. A litván, német-római, osztrák és pápai követek bevonásával folyó tárgyalásokon Herberstein ekkor az orosz félnek igyekezett támogatást nyújtani.

Mindkét utazása alkalmával Herberstein megtapasztalta az orosz tél erejét, s a közlekedés nehézségeit. Kísérőivel többször került életveszélyes helyzetbe. A téli fagy és a tavaszi olvadás egyformán nehezítette a folyóvizéken és tavakon való átkelést.

3.3.3. *Rerum moscoviticarum commentarii* – Moszkviai úti jegyzetek

3.3.3.1. A mű keletkezési körülményei

Herberstein oroszországi útjairól visszatérve diplomáciai–államigazgatási teendői mellett folyamatosan gondozta moszkviai útleírását. Az 1530-as években már bizonyosan elkészült a kézirat első része, mert az 1533-ig uralkodó III. Vaszilijt a „*jelenlegi nagyfejedelem*”-nek nevezi (74.).²⁴⁰ Művét időről időre elővette, folytatta. Az 1540-es évek közepére nagyjából elkészülhetett, ekkor kezdte Augustin Hirschvogellal megrajzoltatni az illusztrációkat. A *Moszkviai úti jegyzetek* első kiadása 1549-ben jelent meg Bécsben, latin nyelven.

3.3.3.2. „Bestseller” a 16. században

A könyv rendkívüli érdeklődést keltett. A 16. század folyamán egyre-másra jelentek meg különböző kiadásai, több nyelvre lefordították. Már 1550-ben, Velencében kijött olasz fordítása, 1551-ben pedig Bázelen jelent meg – ismét latinul. Az újabb kiadások részére Herberstein a művet folyamatosan bővítette, csiszolgatta. Az 1556-os bázeli kiadásban például újabb informá-

²⁴⁰ Kerek zárójelek között az általunk használt orosz szövegekzlés (Herberstein 1988) oldal-számaira utalunk.

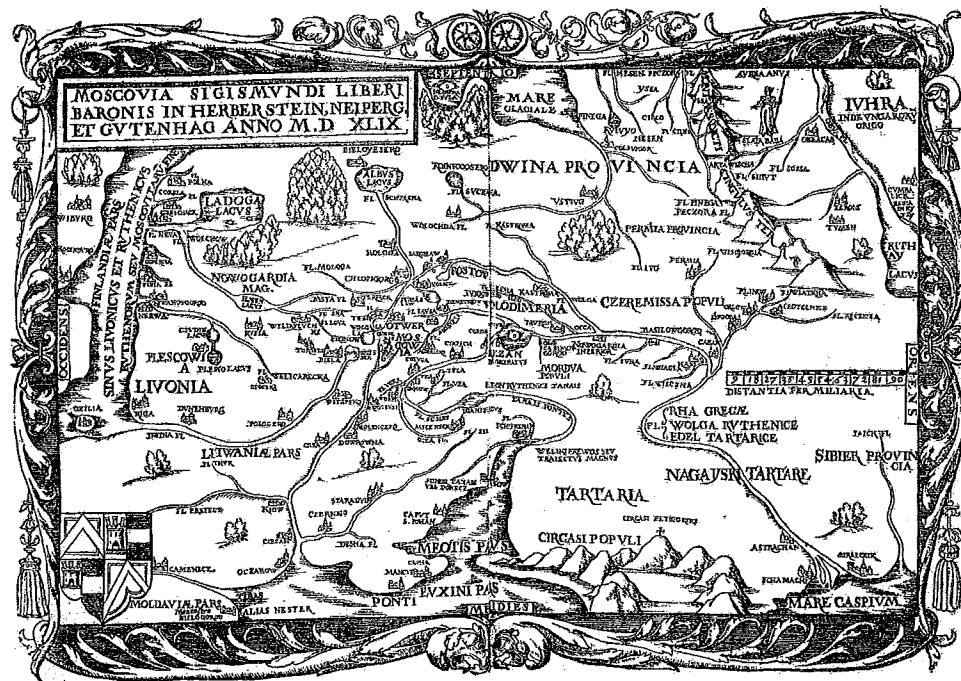
ciók olvashatók a magyarországi eseményekről, és kiegészült III. Vaszilij titulátúrája is.

1557-ben Antwerpenben latinul, Bécsben pedig német fordításban jelent meg a moszkoviai napló, változatlan érdeklődés közepette. Az újabb és újabb kiadások gyors ütemben követték egymást. A 16. század folyamán 6 latin, 5 német, 2 olasz, 1 angol és egy nem teljes cseh kiadás hagyta el a nyomdákat.

3.3.3.3. A mű illusztrációi

Az illusztrációk közül a legjelentősebb a Moszkovia-térkép. Különböző változatain olvasható *Corelia*, *Biarmia*, *Lappia*, *Meschora*, *Mordva*, *Ceremise Gorni*, *Permia* és *Joughoria* neve is.²⁴¹

A Herberstein által hazahozott eszközökről, tárgyakról készült rajzokból kitűnik, hogy az illusztrátor részletes útmutatást kapott használatukról és ábrázolásuk módjáról. Hirschvogel rajzai az orosz harcos fegyverzetéről és a három orosz lovasról az adott korszakban páratlanok és ezért kiemelkedő jelentőségűek.

1. kép. Az 1557-es antwerpeni kiadás térképe

241 Herberstein 1988, 149.

Herberstein hazahozhatott valamiféle képet III. Vaszilijról is, amely alapján a könyv különböző kiadásai számára elkészültek az uralkodót ábrázoló metszetek.

Az újabb kiadásokhoz újabb metszetek is készültek. A legfontosabb újdonság Moszkva ábrázolása. Ez a rajz nem éri el Hirschvogel egyéb metszeteinek minőségét, sajnos igen torz és sematikus. Ennek oka, hogy a művész ekkor nem valami hazahozott tárgy vagy rajz alapján dolgozott, hanem egy olyan vázlatból, amelyet feltehetőleg a rajzolni nem tudó Herberstein maga készített.

A mű népszerűségéhez illusztrációi is nagyban hozzájárultak. (Lásd 1. kép.)

3.3.3.4. Az öntudatos diplomata

Az útleíráshoz csatolt metszetek gyarapodásából kibontakozik előttünk a küldetéseire, uralkodók barátságára büszke, öntudatos diplomata képe: Herberstein lerajzoltatta mindazon uralkodókat, akikkel találkozott, s megörökíttette magát a III. Vaszilijtól kapott díszöltözékben. Ezek részben már az első kiadásban láthatók voltak. Az 1557-es bécsi kiadásban újabb rajzokon ábrázolták a szerzőt: fiatalkorában, a császár hadjáratának ifjú katonájaként, s öregkorában, díszruhájában pompázva, több példányban is.

3.3.3.5. A Moszkoviai úti jegyzetek jelentősége

Siegmund Herberstein útleírása és Mathias de Miechów műve a két Sarmatiáról²⁴² egyaránt meghaladta az ókori szerzők ismereteit Európa és Ázsia határvidékeiről. A középkor századaiban kritikátlanul másolt ókori történetírók, geográfusok híradásait és a kortársak műveit Herberstein szembesítette tapasztalataival és a moszkvai fejedelmi udvarban hallott információival. Pontos leírta az Urál hegység elhelyezkedését, és meghatározta a kelet-európai folyók forrásvidékét. Könyve több évszázados mítoszokkal számolt le. Az európai olvasók számára szinte egy új földrész felfedezésével ért fel az a hír, hogy a korábban egyszeműek, kopaszok s már furcsa lények által lakottnak vélt tájakon emberek élnek, uralkodók uralkodnak, s egyáltalán minden ugyanolyan, mint az ismert világban.

A *Moszkoviai úti jegyzetek* 1549-es első kiadása felkeltette a kereskedők, utazók érdeklődését is. A Fuggerek oroszországi kereskedelmi kapcsó-

242 Miechów 1517.

latok kiépítését tervezték, az angol hajósok pedig azonnal tengerre szálltak. Richard Chancellor és Hugh Willoughby jól ismerték az utat Vardehus²⁴³ kikötőjéig, Grigorij Isztoma meséje pedig Herberstein tolmácsolásában feltárta az utat Vardehustól Arhangelszk felé. 1553 májusában el is indult az expedíció, s a hajósok elérték az orosz kikötőt. Persze Ázsia távoli vidékeiről Herberstein sem rendelkezett pontos információkkal. Azt írta, hogy az Ob a Kínai-tóból ered. Az európai hajósok tehát valójában tovább akartak haladni az Ob torkolatáig, hogy a folyón felfelé hajózva Kínába érjenek. Megvalósíthatatlan utazásuk első állomásaként elérték az orosz vizeket, s megindult a kereskedelem Anglia és Oroszország között.²⁴⁴

3.3.4. A Moszkviai úti jegyzetek finnugor vonatkozású részeiről

Herberstein diplomáciai küldetésben járt Moszkvában. Az állandó kapcsolattartás mellett a diplomatáknak napjainkban is kiemelkedően fontos feladatuk, hogy információkat gyűjtsenek. A legálisan és titkosan gyűjtött adatok értékelésével alakulnak az államközi kapcsolatok: szövetségek születnek, kereskedelmi és kulturális szerződések kötnek, döntenek háborúról és békéről. E kettős feladat ellátása érdekében tevékenykedett Herberstein is moszkvai utazásai során. Igyekezett mindent megfigyelni, az udvari fogadások alkalmával ismerkedni, információkat gyűjteni. Művében az egész országot, a Moszkva hatalma alatt újraegyesülő és lendületesen terjeszkedő orosz birodalmat bemutatja.

A magyar kutatók érdeklődését a permi tájakon át vezető *jugriai* (jugrai) útvonal leírása, és a jugor–magyar nyelvi azonosságot, a magyarok jugriai származását tényként kezelő moszkvai vélemények keltették fel. Zsirai Miklós a *Finnugor rokonságunkban* egy bekezdést szentel ennek a kérdésnek, és latinul idézi Herberstein sajnálkozását, hogy nem találkozott egyetlen Jugria-beli emberrel sem, így a híresztelést ellenőrizni nem tudta.²⁴⁵ Zsirai nyomán Hajdú Péter is ezt a témakört emeli ki tankönyvében, hangsúlyozva, hogy Herberstein adatai ugyan másodkézből származnak, de megbízhatóak.²⁴⁶ E rövid megjegyzéseknél szerzőnk azonban sokkal többet érdemel, mivel sokkal többet is nyújt a finnugristák számára. Mosz-

243 Vardehus mai neve Vardø. A kikötőváros és a sziget, amelyen elterül, egyaránt a Vardø nevet viseli. 1769-ben Hell Miksa és Sajnovics János itt végezte csillagászati megfigyeléseit. Az expedíció során Sajnovics János tanulmányozta a lapp nyelvet is (Sajnovics 1994).

244 Gamel 1865; Herberstein 1988, 355–378.

245 Zsirai 1937, 479.

246 Hajdú–Domokos 1978, 11.

koviát és szomszédait sorra véve lényegében minden finnugor népről és az északi szamojédokról is megemlékezik. A balti finn területek közül említetik *Karjala* és *Livónia* földje, és olvashatunk arról, hogy a *beloozerói*aknak saját nyelvük is van. A Volga-vidék leírását olvasva a *mordvinokkal* és a *csere-miszekkel* találkozunk, utóbbiak között az *udmurtokat* is sejthetjük. A *Permi föld* is kétszer szerepel Moszkovia birtokainak ismertetésében. A Jugriába vezető út a tundra déli peremterületein halad, ezért leírást kapunk a *szamojédokról* is. A moszkvai udvarban Herberstein értesült a Kazany elleni 1523-as hadjárat eseményeiről és a csere-miszek hadi tetteiről is, Grigorij Isztoma orosz diplomata pedig a lappföldi átkelés viszontagságairól és a *lappok* életéről tájékoztatta Ferdinánd követét.

3.3.4.1. III. Vaszilij titulatúrája

A történeti bevezető után az első finnugor vonatkozások az uralkodó, III. Vaszilij titulatúrájában (74.) olvashatók. Herberstein nagy jelentőséget tulajdonított a bekövetkezett változásoknak, és pontosan rögzítette azokat: a korábbi uralkodók általában nagyfejedelemnek neveztették magukat, az első, aki országa gyarodását megszólításában is jelezte, III. Iván volt – nagyfejedelelem és *egész Oroszország uralkodója*. III. Vaszilij, a fia pedig az első *cár* az orosz történelemben. A cári címet 1521-ben, a Rjazanyi Fejedelemség megszerzése után kezdte használni. Herberstein pontosan érzékeli azt a folyamatot, amely még III. Iván alatt indult meg: egy új nagyhatalom születését. III. Vaszilij titulatúrája számunkra azért jelentős, mert felsorolt országai között új finnugor területek találhatók. A régebb óta birtokolt területeken az orosz betelepülés és annak nyomán a finnugorok asszimilációja jelentősen előrehaladt, de az újabb területek között még teljesen finnugor lakosságúak is voltak. III. Iván először egy Mátyás királyhoz intézett levelében használta a Jugria nagyfejedelme címet, 1499-es hadjárata után pedig használni kezdte az *Obdorszk*, *Konda ura* címeket. Ezeket fia, III. Vaszilij is feltüntette címei között, kiegészítve az *Udoria ura és nagyfejedelme* címmel. Az uralkodók titulatúrája azonban gyakran nem a valós helyzetet, hanem a vágyakat, a hatalmi igényeket jelzi. A különböző obi-ugor fejedelemségek ekkor még nem tartoztak az Orosz Birodalom kebelébe, de már elérhetőek, időről időre megadóztathatók voltak. Területükön már felépítették az első erődítményeket, de Szibéria meghódítása ekkor még éppen csak elkezdődött. A fegyveres konfliktusok az obi-ugor fejedelmekkel mindennaposak voltak.

3.3.4.2. A cseremiszeokról (és a votjákokról)

A cseremiszek a Moszkvai Nagyfejedelemség és az Orosz Birodalom horográfiáját²⁴⁷ tartalmazó részben (129–156.) szerepelnek először. Ebben a fejezetben Herberstein csak a jelentősebb városok, folyók, hegyek és vidékek leírására vállalkozik.

Értesülései szerint a cseremiszek Nyizsnyij Novgorod és a Szura torkolata között laknak a Volga északi partján. A városhoz közelebb élőket nevezik felső vagy hegyi cseremiszeknek. Herberstein nem igazán érti a hegyi cseremisze elnevezést, s ebben az esetben is, mint általában, megpróbálja értelmezni a kapott információkat. Azt írja, hogy nevüket nem azért kapták, mert hegyek között élnek, hanem „inkább az általuk benépesített dombokról”. A hegyi cseremiszek Nyizsnyij Novgorod környékén éltek Herberstein szerint. Ehhez hasonló információt találunk a korai orosz forrásokban is. A *Régmúlt idők krónikája* szerint: „Az Oka folyónál pedig – ott, ahol az a Volgába ömlik – [...] a cseremiszek [vannak], akik a maguk nyelvén beszélnek [...]”.²⁴⁸ A hegyi cseremiszek neve valószínűleg arra utal, hogy eredetileg a Volga hegyes-dombos jobb partján éltek, onnan költöztek át az idők folyamán a síkvidéki jellegű bal partra. Ezen a területen mozogva vándorolhattak el egyes csoportjaik egészen az Oka torkolatvidékéig, Nyizsnyij Novgorod környékéig. E nem kimondottan hegyvidéki tájon élve nevük eredete komoly fejtörést okozott a rendszerező, leíró tudós diplomatának.

A földrajzi leírást követően Herberstein beszámol a Pecsorába, Jugrába és az Ob folyó mellékére vezető útvonalról, majd visszakanyarodik a birodalom ismertetésére. Csapongását maga is érzékelve, de ellene semmit sem téve, fejezetének a következő címet adja: *Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre* (161–164.). E rövid részben ismét olvashatunk a cseremiszeokról. A leírásból világosan kiderül, hogy Herberstein informátorai ekkoriban még nem tudtak különbséget tenni a marik és az udmurtok között. „Sokukat azért telepített Moszkviába az uralkodó, mert bűnös árulással gyanúsította őket, mi láttuk őket ott” – olvassuk a műben. Ez a mondat nyilvánvalóan azokra az eseményekre utal, amelyek az 1480-as években zajlottak. 1486–87-ben a Vjatkai föld csapatai hadjáratot viseltek a Moszkva alá tartozó usztyugi területek ellen.²⁴⁹ Válaszul 1489-ben III. Iván szárazon és vízen vonult fel a vjatkaiak ellen. „[...] a nagyfejedelem vjatkai hadereje 60 ezer meg 4 ezer

247 A horográfia a görög *choros* 'ország' és *grapho* 'ír' szavak összetétele. Magyar jelentése kb. 'országleírás'. Az útleírástól annyiban különbözik, hogy az úti élmények mellőzésével csak az adatokra koncentrált.

248 Lásd a *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású részeit tartalmazó fejezetben (5.2.5.).

249 *Устюжский летописный свод* 1950, 95. [В лето 6994.]

főből állt. Urunk színeváltozása napján Hlinov városához indultak, Hlinov alá pedig augusztus 16. napján, hétfőn délután három órakor érkeztek meg. A vjatkaiak bezárkóztak a városba [...] És a vajdák megparancsolták az egész seregnek, hogy készítsék elő a város ostromát [...] A vjatkaiak látván pusztulásukat, előjöttek, a főemberek fejet hajtottak a bojárok előtt, a nagyfejedelem kegyére bízta magukat [...] A 6998. [1490.] év nyárbúcsúztató Szimeon napján a nagyfejedelem vajdái egész Vjatkát elővezették és feleségestől, gyermekestől Usztyug mellett Moszkvába küldték [...] És a nagyfejedelem megparancsolta, hogy Ivan Anyikejevet, Pahomijt meg Palka Bogodaiscsikovot korbácsolják meg és akasszák fel, más vjatkaiakat pedig megjutalmazott, földeket adott nekik Borovszkban és Olekszinyben és Kremenyecben. És a vjatkaiak a fejedelem szolgálói lettek [...]”²⁵⁰ Ugyanerről az eseményről más évkönyvek is beszámolnak, az ellenállás vezetőiként az arszki hercegeket nevezve meg.²⁵¹ Hlinov és Arszk településén, valamint környékükön egyértelműen udmurt őslakossággal számolhatunk.

Herberstein ugyanitt olvasható másik mondatában a cseremiszek lakóhelyét a Vjatka folyótól a Kámáig számítja. Ebbe a területbe pedig a mai udmurtok és marik együtt beleférnek. A cseremisze népnév tehát összefoglaló elnevezés volt abban az időben. Ugyanezt tapasztalhatjuk a *Kazanyi história* lapjain is.²⁵²

Herberstein a cseremiszek életéről, szokásairól is rendelkezik némi információval. Leírása szerint a cseremiszek gyakorlott íjászok, és nagy gondal adják át gyermekeiknek íjásztudásukat.

Vajon honnan szerezte Herberstein az értesüléseit? Oroszthonba vezető útjai során a litván nagyfejedelemi udvarban is tájékozódhatott Moszkovia dolgairól. Moszkvába érve pedig diplomáciai státusából következően bekapcsolódott az udvari életbe. A lakomák, fogadások ültetési rendje Moszkvában szigorúan szabályozott volt. A Poszolszkij prikáz (Külügyi hivatal) fennmaradt könyveiből például pontosan lehet tudni, hogy az egyes fogadások alkalmával kik ültek Ferdinánd követével szemben. A litván ügyekben járatos informátorai egyike számolhatott be arról az esetről, hogy az orosz seregbe besorozott, és a litván határra vitt cseremisze katonák elszökdöstek, szétszéledtek. Azt is tudjuk, hogy Herberstein nagy érdeklődéssel fordult a moszkvai udvarban élő idegenek felé. A görög származású Trahanyiot mesélt neki Jugria és a magyarok kapcsolatáról, az orosz zsoldban álló német és olasz tüzérek pedig a kazanyi tatárokkal vívott ütközetekről tájékoztatták. Egy al-

250 *Устюжский летописный свод* 1950, 97–98. [В лето 6997.]

251 *Устюжские и вологодские летописи XVI-XVIII вв.* 1982, 50, 97.

252 Lásd *A Kazanyi história finnugor vonatkozású részeit* című fejezetben (5.5.5.).

kalommal megismerkedett Kurbszkij herceggel is, aki egy katonai expedíció vezetőjeként korábban eljutott az Ob folyó vidékére.

A tatárokról írott fejezetben (164–184.) Herberstein beszámolt a Kazanyi Tatár Kánság ellen 1508-ban és 1524-ben folytatott hadjáratokról. Az események leírásában ismét felbukkannak a cseremiszek. Az előbbi támadásról csak röviden értesülünk: a tatárok törbe csalták az oroszokat egy színlelt meneküléssel, majd visszatértek, és a cseremisiz íjászok segítségével nagy győzelmet arattak. Ez az esemény részletesebben maradt fenn a *Kazanyi história* 14. fejezetében. Az ott olvasható leírás szerint az oroszoknak nem a tatárok táborát sikerült elfoglalniuk, hanem egy vásári forgatagon ütöttek rajta. A győzelem után a fosztogatásba, eszem-iszomba merülő, lerészegedett katonákra csapott le az addig rejtőzködő tatár főszereg. A *Kazanyi história* szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy milyen szerepet játszottak a cseremiszek az ütközetben, míg Herberstein leírásából arra következtethetünk, hogy jelentős részük volt a tatár győzelemben.²⁵³

Az 1524-es hadjárat nem sokkal azelőtt zajlott, hogy Herberstein második diplomáciai küldetését teljesítve, 1526-ban megérkezett Moszkvába. E hadjárat eseményei ekkor még élénken foglalkoztatták a moszkvai udvar tagjait. Az orosz támadás visszaverésében a cseremiszeknek oroszlánrészük volt. A változó szerencsével folyó harcok leírása kiegészíti a *Kazanyi históriá*-ból szerzett ismereteinket. A két mű egybehangzóan állítja, hogy a Volgán utánpótlást szállító orosz hajókat a cseremiszek semmisítették meg, Herberstein leírásából azonban azt is megtudjuk, hogy a cseremiszek a szárazföldön is folyamatosan zaklatták az oroszokat szokásos partizántaktikájukkal: kis létszámú csapatokkal rajtaütésszerűen támadtak, majd visszavonultak, ugyanakkor a termés elpusztításával igyekeztek a támadók élelmiszer-ellátását is nehezíteni.

3.3.4.3. A mordvinokról

A birodalom ismertetésében (129–156.) a mordvinokról írottak kevés új információt tartalmaznak a más forrásokból tudott adatokhoz képest. E nép tagjait Herberstein úgy jellemzi, mint akik erdőben élnek, de földműveléssel foglalkoznak. Ez a leírás pontosan ráillik a mordvinok által lakott ligetes övezetre, amely átmenetet képez az erdőv és a sztyepp között. A méhészetre, a prémes állatok vadászatára és a mordvinok bátorságára utaló adatok más szerzőknél is olvashatók. Herberstein azonban azt is tudja, hogy a mordvinok többsége gyalogharcos és kiváló íjász.

²⁵³ Lásd a 3.3.6. fejezetben *A tatárokról (164–184.)* című részt.

Két fejezettel később, visszatérve Moszkovia leírására (161–164.) ismét említi a mordvinokat, de csak két mondat erejéig. Ekkor a cseremiszekhez hasonlóaknak nevezi őket, és kiemeli, hogy a mordvinok inkább házakban élnek.

3.3.4.4. A Vótföldről és Karjaláról

A *Vótföld* és *Karjala* bemutatása a moszkoviai területek leírását tartalmazó két fejezet közül a nagyobb terjedelmű első fejezetben (129–156.) található. Herberstein igyekszik pontosan leírni a Livónia határától Oresek erődjéig terjedő, orosz fennhatóság alatt álló *ingermanlandi* partszakaszt. Ezt a vidéket Vótföldnek (*Vodszkaja oblaszty*) nevezi, de a terület finnugor őslakosságáról nem tud. Figyelmét az erdők helyének meghatározása köti le. Leírása több pontatlanságot tartalmaz: Jam nem a tengerparton volt, hanem a szárazföld belsejében, Ivangorodtól északra pedig nem a Pljussza, hanem a Luga folyik a tengerbe. Emellett önmagával is ellentmondásba keveredik Herberstein: művének ebben a részében egész Finlandiát azonosítja az oroszok által Kajani földnek nevezett területtel, később azonban csak a Kola-félszigettől nyugatra elterülő vidéket – svédül Norbottent – nevezi Kajani földnek.²⁵⁴

Tovább haladva, a Polna folyóig, a finn–orosz határig írja le a vidéket. A Polna vagy Polnaja folyó első említése 1318-ból való: „A novgorodiak hadal mentek a tengeren túlra, a Polnaja folyóba, és sokat harcoltak, és elfoglalták Luder suomi fejedelem és püspök városát; és mindnyájan épségben jöttek meg Novgorodba.”²⁵⁵ A folyó azonosítása attól függ, hogy ezt a forráshelyet hogyan fordítjuk és magyarázzuk. Az általános vélemény szerint itt két településről van szó: egyrészt Luder városáról, másrészt a Piszkupl nevű helységről. A szakirodalomban ismeretes többi fordítás tehát eltér a mi olvasatunktól: elfoglalták Luder suomi fejedelem városát és Piszkuplot. Ebből következtetve Luder városa Turku, Piszkupl pedig Kuusisto, a turkui püspök vára.²⁵⁶ Mindez azt

²⁵⁴ A megfelelő szövegrészletek:

1. „És végezetül innen húszmértföldnyi út után el lehet jutni a Polna folyóhoz, amely a moszkovita birodalmat elválasztja az oroszok által Kajani földnek nevezett és a svéd királyok fennhatósága alá tartozó Finlandiától.” (152.)
2. „Azután, elhagyván a loparik földjét, nyolcvanmértföldnyi hajózás után elérték Norbottent (Nortpotten), a svéd király birtokát, az oroszok Kajani földnek nevezik, népét kajaniaknak.” (201.)

²⁵⁵ Lásd a 3.3.6. fejezetben a *Most rátértek [...]* szavakkal kezdődő, hosszú és nehézkes című részben.

²⁵⁶ Kirkinen 1991, 44.

jelenti, hogy a Polna folyó az Aurajokival azonos. Feltételezhetjük azonban azt is, hogy a novgorodiak 1318-ban az előző évi kisebb svéd támadást torolták meg, nyilván hasonlóan kis létszámú haderővel. A hírben nem találunk arra utalást, hogy egy nagy, tengeri hadjáratról lett volna szó, emiatt nem valószínű, hogy az expedíció Turku ellen irányult volna. E következtetés, valamint a mi olvasatunk lehetősége miatt felmerülhet az a vélemény is, hogy a csatározások a svéd–orosz határon zajlottak. Ebben az esetben a Polna a Vuokszával azonosítható. Harmadik lehetőségként kiindulhatunk Herberstein azon megjegyzéséből, hogy a Polna a határfolyó az Orosz Birodalom és a svéd fennhatóság alá tartozó Finlandia között. Azt kell eldöntenünk, hogy ezt az információt mennyire tekintjük hitelesnek. Az Oresekben vagy finn nevén Pähkinäsaariban 1323-ban kötött békeszerződésben kijelölték a határvonalat alkotó folyókat és tavakat. Az akkor írásba foglalt határvonal azonosítása máig feladatot ad a történészeknek. A szerződésben két folyó, a Szesztra és a Szaja szerepel, amelyek közül a Polna a Szesztrával lehet azonos. Herberstein adata a Polna folyóról két forrásból származhat: krónikákból vagy személyes konzultációiból. Tekintettel arra, hogy a Polna folyó említése igen szórványos, Herberstein idejéből nem adatolható, valószínű, hogy a Habsburg-követ a folyó nevét olvasta. Az *Usztyugi évkönyv*ben az 1496. évnél olvashatunk egy Pola folyóról is: „*Ivan Vasziljevics nagyfejedelem Kajaniába küldte vajdáit, Ivan Ljapun herceget meg testvérét, Pjotr Usatij herceget és velük együtt küldött usztyugiakat meg dvinaiakat. És elmentek és meghódították a Pola folyót meg Tornovot meg Sznyezsnát, sok zsákmányt szereztek és számtalan foglyot ejtettek...*” E hír keletkezése igen közel esik időben Herberstein moszkvai látogatásaihoz. Feltehetőleg a Pola azonos a Herbersteinnél szereplő Polnával, ezt támasztja alá, hogy mindkét folyónév a finnül Kajaaninak nevezett tájegységgel összefüggésben olvasható az említett forrásokban. Az *Usztyugi évkönyv* 1496-os bejegyzését még nem vizsgálták a Polna folyó lokalizálásával összefüggésben, de érdemes lesz megvizsgálni ebből a szempontból is, mert a Pola folyó után említett Tornov és Sznyezsna segíthet a Pola/Polna/Polnaja folyó azonosításában.

Az orosz szakirodalomban régóta kutatják, hogy Herberstein mely krónikákat, évkönyveket forgathatta. A könyvében leírtak arra utalnak, hogy egyrészt a *Jermolinszkaja letopisz* alapján készült valamely krónikaváltozatot, másrészt az 1479-es moszkvai krónikakompiláció²⁵⁷ egy késői szerkesztett változatát használhatta.²⁵⁸ A rendelkezésünkre álló adatok egyelőre nem elegendőek a Polna folyó helyének meghatározására.

257 A kompiláció korábbi művek összeszerkesztését jelenti.

258 Herberstein 1988, 288–289, 59. j.; *Ермолинская летопись* 2004; *Московский летописный свод конца XV века* 2004.

Herberstein tudomása szerint Oresek várától hét mérföld a távolság a Korela folyóig és Korela városáig. Ezután megemlékezik egy másik Koreláról, amelynek külön területe és nyelve van, szomszédjaitól adót szed, de ő maga is adózik mind a svéd, mind az orosz uralkodónak. Míg a Polna folyóról írottak valószínűleg teljes egészében az olvasmányokon alapulnak, a Koreláról közölt adatok ellentmondásossága az olvasott és hallott tények kombinálásából ered. Herberstein idejében Korela már nem számított önálló politikai egységnek, ezt tükrözi, hogy informátorai város- és folyónévként említették. Olvasván azonban Korela hajdani nagyságáról – lényegében függetlenségéről – Herberstein úgy vélekedett, hogy akkor az csakis egy másik Korela lehetett.

3.3.4.5. Beloozero és környéke

Karjala leírása után három bekezdéssel lejjebb (153.) *Beloozero* városáról és a nevét adó Fehér-tóról (Beloje Ozero) olvashatunk. A környék lakóinak „*saját nyelvük van, habár jelenleg mind oroszul beszélnek*”. Ez az első ilyen jellegű híradás Herberstein művében, még több hasonló fogja követni. Usztyug és Papin városáról, valamint Livóniáról és a Permi területéről jegyzi fel, hogy az ott élőknek saját nyelvük is van.

Moszkovia többnyelvűsége láthatóan érdekelte Herbersteint. Ez érthető, hiszen ő is egy többnyelvű birodalom lakója volt, Wippach/Vipava városában, többnyelvű településen született, s később vezető diplomataként, különböző tartományi és állami hivatalok viselőjeként nyilván kezelnie is kellett a nyelvi sokszínűségből eredő problémákat. Akiknek bármi kételyeik lennének a finnugoroknak az orosz etnikum kialakulásában játszott szerepével kapcsolatban, azok Herberstein írásából világosan megállapíthatják, hogy az oroszok által a középkor folyamán a Baltikum keleti határáról a Volga-vidékig betelepített tájaknak finnugor őslakossága volt. A Habsburg-diplomata Moszkovia őslakóiként, a birodalom adófizetőiként csak finnugor és szamojéd népeket említ. A művében előforduló népek a következők: *mordvin, cseremis, szamojéd, vogul, jugra, kajaniak, lopari*. A népek mellett számon tartja azokat a vidékeket és városokat, ahol az embereknek az oroszokon kívül saját nyelvük is van. Ezek a következők: *Beloozero és környéke, Usztyugi terület, Papin, Permi terület*. E területek és városok őslakossága is csak finnugor lehetett: Beloozeróban vepszék, Usztyugban és környékén, valamint Papin városában és a Permi területen zürjének éltek.

3.3.4.6. Utazás Pecsorába, Jugrába és az Ob folyóhoz

A *Jugrába* és az Ob folyóhoz vezető út leírása (156–161.) rendkívüli jelentőségű az orosz történelem kutatói számára, a finnugristák pedig a szamojédokról és az obi-ugorokról olvashatnak e rövid fejezetben. Jelentősége abban áll, hogy Herberstein megnevezi azt a forrást, amelyből feljegyzéseit készítette: „A moszkvai uralkodó hatalma messzire kiterjed keletnek és valamennyire északnak is a lent említett helyekig. Megszerezték nekem e területek egyik leírását orosz nyelven, amely tartalmazza az útvonal adatait. Lefordítottam és ideillesztettem, ellenőrizve az adatokat.”²⁵⁹ A Herberstein által használt mű napjainkig az európai Oroszország északi részének első horográfiajaként ismert, *Jugrai útleírás* néven. Keletkezését az 1490-es évekre teszik a kutatók.²⁶⁰ Az adatokat Herberstein valószínűleg a szerzőkkel és Kurbszkij herceggel folytatott beszélgetései során ellenőrizte, erről meg is emlékezik a szövegben.

A folyami és szárazföldi útvonalak részletezése után található az első adat, amely felkelti figyelmünket: „Pusztoszorszk [...] lakói egyszerű emberek, először 1518-ban Krisztus születése után vették fel a kereszténységet.” Ez az adat Herberstein betoldása a *Jugrai útleírás*ba, második küldetése alkalmával juthatott ehhez az információhoz. A hír lényegében ugyanazt jelenti, mintha Herberstein azt írta volna, hogy a város lakóinak saját nyelvük is van. Erre utal a lakók jelzője is: „egyszerű emberek”. Ez a jelzős szerkezet ugyanúgy megkülönböztető szerepű, mint pl. a *vad loparik* kifejezés. Az egyszerű emberek életmódja, kultúrája is eltért az oroszok által elfogadott normáktól, de kevésbé, mint a vad embereké. Pusztoszorszk az orosz hódítás egyik előretolt bástyája volt, keresztetlen orosz lakossága azonban a 15–16. század fordulóján már nem lehetett. Az erődöt 1499-es expedíciójuk alkalmával építtette Pjotr Usatij és Szemjon Kurbszkij herceg. A településen valószínűleg olyan zürjének vagy a krónikákból ismert *pecserák* élhettek, akik a környező tundrákon vándorló szamojédokkal való kereskedésből tartották fenn magukat, de azt sem lehet kizárni, hogy Pusztoszorszk lakói északi szamojédok voltak.

259 Herberstein 1988, 156.

260 1987-ben publikálták az ún. *Permi útleírás*t, amely egy 16. század elejéről származó kéziratban maradt fenn, így a szibériai átjárónak már két leírása ismert ebből az időszakból. A két horográfia más-más útvonalat ír le, így kiegészítik egymást. A *Jugrai útleírás* olyan kereskedők segédkönyve lehetett, akik útjukon ki akarták kerülni a permi püspökség központját és ezáltal a moszkvai hatalom embereit, míg a *Permi útleírás*t valamelyik permi főpap környezetében állították össze (Herberstein 1988, 332–333, 523. j.).

Pusztoszorszk kapcsán érdemes kitérnünk az orosz városi fejlődés jellegzetességeire a feudális hatalmi viszonyok kiépülése idején. Az évkönyvek alapján megállapítható, hogy a különböző fejedelemségek a városok révén terjesztik ki hatalmukat az elfoglalni kívánt területekre.²⁶¹ A városok fallal védett részében – a *Krem*ben – hatalmi központ alakul ki, a város ura és fegyveres kísérete állomásozik ott, s az egyház is megépíti a maga templomait. A városok közül csak azokra figyelünk most, amelyek finnugor területeken jöttek létre. Korábban az volt a vélemény, hogy a betelepülő oroszok lakatlan területeken hozták létre a maguk településeit. A merják régészeti kutatása azonban feltárta, hogy az oroszok rátelepültek a helyi őslakosokra. Alkalmassint kedvezőtlenebb adottságú helyekre szorították ki őket, vagy a keveredés révén megindult az asszimiláció.²⁶² E folyamatot jelzi Herberstein, mikor egyes városok esetében megemlékezik a helyiek kétnyelvűségéről. A pusztoszorszkiak megkereszteléséről szóló adatnak azért van jelentősége, mert a krónikák hasonló híreket nem őriztek meg. Az orosz őskrónika lapjain a finnugor népek először saját nevükkel szerepelnek, majd hirtelen eltűnnek, s már csak a városokról és a városlakók cselekedeteiről hallunk. Moszkovia leírását olvasva azonban megtudhatjuk, hogy a 16. század elején még azokban a városokban is ott vannak az őslakók, ahol a krónikák már a 12. század óta nem említik őket, s napjainkra nyom nélkül eloroszosodtak.

A *Jugrai útleírás* összeállítója úgy mesélték Herbersteinnek, hogy az orosz kereskedők a Pecsora felső folyásáig mennek el, a Scsugor és a Podcsere folyók torkolata között található, egyelőre azonosítatlan *Sztrupili* nevű erődig, ahol biztonságban tárolhatják áruikat. A Pecsora folyón érkezhettek a szamojédok áruai az orosz kereskedőkhöz. A szállítást a zürjének vagy pecserák végezheték, a szamojédok nem hagyták el lakókörnyezetüket. Erre a következtetésre a szöveg továbbolvasása után juthatunk – most következik az a rész, amely a szamojédok természetéről, nevééről, környezetéről szól. A szamojédokat az Urál északi lábánál, a környező tundrán és a közeli szigeteken helyezi el Herberstein. Leírja a vidék gazdag állatvilágát, a középeurópaiak számára egzotikus élőlényekkel. A felsorolásban szerepel a *wess* nevű állat is, amely akkor már aligha élt arrafelé, de jégbe fagyott tetemeit időnként megtalálták. A mamutról van szó. A *wess* a hanti *uës* megfelelője lehet, jelentése ’mamut’.²⁶³ Herberstein feljegyzi a *самоядь* ’szamojéd’ szó orosz népetimológiáját is: ’őnevő’.

261 Lásd például az 5.2.5. fejezetben, a 882. évnél.

262 Leontyjev 1999, 55–66.

263 Herberstein 1988, 334, 542. j. Az ott hivatkozott forrás: Isačenko 1957, 498. A DEWOS a hanti szót *wes* alakban közli: Steinitz 1991, 1631–1632.

A *Jugrai útleírást* követve a Pecsora felső folyásáig tartott az utazás. A továbbiakban Herberstein szóbeli információk alapján írja le, hogyan lehet Jugrába utazni. Úgy tűnik, hogy Kurbszkij herceg emlékeit rögzíti. A jugrai útvonal a Pecsora felső folyásától a Scsugor folyón át a Szoszva felé vezetett, ahol elérte az obi-ugorok (*wogulici*) által lakott első körzetet. Eddig még körülbelül érthető az útleírás, hiszen valamennyire személyes tapasztalatokon alapul. A továbbiakban, az Urál hegység túloldalára érve már számtalan földrajzi tévedés, mesészerű elem olvasható Herberstein leírásában. Az Ob nála a *Kitajszkoje*-(*Kínai*-)tóból ered, ahonnan a *fekete emberek* északra mennek, hogy kereskedjenek a *Grustintzi* és *Serponowtzi* nevű emberekkel, ez utóbbiak a *Lucomorya* nevű helyen élnek. Ezek mind azonosíthatatlan nevek, illetve eddigi azonosításuk bizonytalan. Valamennyire megbízhatunk még az Ob mellékének leírásában, addig ugyanis már többször eljutottak a portyázó orosz csapatok. Az Ob mellett a *vogul* és a *jugra* nép él, a jugor hercegek erdőkben laknak, a nagyfejedelemnek adót fizetnek. Ezek a hírek megegyeznek az orosz évkönyvek híradásaival. Szintén ismerős más forrásból is a *Zolotaja Baba* bálvány – Arany Asszony, vagy másként Arany Öreganyó. Herberstein úgy tudja, hogy az Ob torkolatának közelében áll, és szerszámai kürthöz hasonló hangot hallatnak, bár ezt nem hiszi.

A Pecsora mentén található még Papin városa, ahol a papininek nevezett emberek laknak, akiknek az orosztól eltérő saját nyelvük van. A várost egyelőre nem sikerült azonosítani semmilyen mai településsel.

3.3.4.7. A Permi területéről és a permi emberekről

Perm város nevét először a prémkereskedelem kapcsán olvashatjuk: Vjatkával, Usztyuggal, Vologdával együtt olyan helyként említi Herberstein, ahonnan a kiválogatott legszebb prémeket a kereskedők külföldre szállítják (128.).

Usztyug nem tartozott a permi tájakhoz, mégis itt kell megemlítenünk azt a rövid hírt, hogy az usztyugiaknak „*saját nyelvük is van, bár inkább oroszul beszélnek*” (155.). Ha a térképre pillantunk, arra gondolhatunk, hogy az usztyugiak saját nyelve csak a zürjén/komi, vagy ahogy az orosz források és Herberstein nevezik: a permi lehetett. E feltételezés másik bizonyítéka, hogy Permi Szent István, a zürjének térítője maga is Usztyugban született, permi fordításában az alsó-vicsegdai (AV) nyelvjárás jellegzetességei ismerhetők fel.²⁶⁴ Herberstein híradásának fényében bizonyosnak látjuk, hogy Permi Szent István usztyugi gyermekévei alatt játszótársaitól megtanulhatta a permi nyelvet. A hír alapján azonban azt is megkockáztathatjuk, hogy

264 Lásd az 5.4.4. fejezetet.

a legendában olvashatók ellenére Sztjefan mégis permi származású volt. Orosz környezetben azt, aki oroszul beszélt, de saját nyelve is volt, orosz-nak tekinthették. Usztyug a Vicsegda torkolatától kb. 60 km-re található, az alsó-vicsegdai nyelvjárás területétől nem túl nagy távolságra. Valószínűleg e nyelvjárást beszélő permi őslakosság élhetett az Északi-Dvina mentén déli irányban Usztyug városáig is.

A Permi területéről Herberstein azután ír, hogy ismertette a Jugrába és az Ob vidékére vezető útvonalat (162–163.). Ekkor visszatér a moszkoviai fejedelemségek tárgyalására. A műnek ez a szerkesztetlensége, összevisszasága azt feltételezi, hogy Herberstein már moszkvai tartózkodása alatt hozzálátott megírásához. A könyv részeinek összeállítását úgy rekonstruálhatjuk, hogy Herberstein kijegyzetelte a *Jugrai útleírást*, majd annak tartalmát egyeztetette a szerzőkkel és Kurbszkij herceggel. A *Jugrai útleírás* egy olyan útvonalat tartalmaz, amely észak felől kikerüli a Permi területet. Ennek nyilván gazdasági okai voltak: az útleírás összeállítói kereskedők voltak, akik igyekeztek elkerülni a már kiépült állami és egyházi apparátussal rendelkező vidéket, nehogy vámot, adót vagy egyéb illetéket kelljen adniuk a terület urainak. Szemjon Kurbszkij azonban járt a permi tájakon, ismerte a Permen át vezető rövidebb utat Jugra felé, s a vele való beszélgetés során szerzett információit Herberstein haladéktalanul beillesztette kéziratába. A Permi területéről szóló hírek közül kettő érdemel különös figyelmet. Az első a keresztény térítéssel foglalkozik. Herberstein hallott Permi Szent István tevékenységéről, tud arról, hogy a permieknek saját nyelvük és írásuk van, amelyet Sztjefan püspök alkotott meg és adott a népnek. A térítés még nem zárult le, az erdőkben még sokan bálványimádók, sőt egy püspöknek lenyúzták a bőrét. Ez mind pontos, helytálló adat. Az *Usztyugi évkönyvből* további részleteket is megtudhatunk: „*a 6963. évben (1455.) ... Ugyanezen évben haddal támadt Vicsegdára Aszika vogul herceg meg fia, Jumsan, Pityirim permi püspököt pedig megölték.*”²⁶⁵

Habár a mondat mellérendelő szerkezetű, valószínű, hogy a két esemény mégis összefügg, és Pityirimet a Vicsegdára támadó vogulok ölték meg.

A másik érdekes hír néprajzi jellegű. Arról szól, hogy a permiek télen sítalpakon közlekednek, s kutyák vontatják őket és szánjaikat. E szokásról al-Birūnī, al-Marvazī és Ibn Battūta is megemlékezik, s ez emeli Herberstein híradását a hiteles adatok közé.²⁶⁶

265 Устюжский летописный свод 1950, 83. [В лето 6963.]

266 Birūnī csak a szánokról tesz említést. Lásd a 4.4.2., 4.4.3. és 4.7.3. fejezetet.

3.3.4.8. A magyarokról

Herberstein, visszatérve Moszkovia leírására, a permiek jellemzése után Jugra és Magyarország kapcsolatával foglalkozik (163.). Moszkvai görög tárgyalópartnere, Jurij Dmitrijevics Trahanyiot²⁶⁷ kincstárnok és pecsétőr első találkozásuk alkalmával kijelentette, hogy fejedelme jogot formál Pannóniára, Moráviára és Polsára [Lengyelországra], mert ezeket a területeket *a jugrák*-nak, tehát a moszkvaiak alattvalóinak nyugatra szakadt csoportjai foglalták el valamikor. A finnugor történeti források közlése és elemzése során nem foglalkozunk a magyarokra vonatkozó adatokkal, itt azonban kivételt teszünk, mert a leírásban a magyarok Jugra hajdani lakóiként érintettek.

A jugor–magyar azonosságnak nagy irodalma van – történeti és filológiai egyaránt. Mint utaltunk rá, tudós finnugrista elődeinket Herberstein útleírásából legfőképpen ez a kérdés izgatta. Zsirai Miklós *Jugria* címen nagy tanulmányt publikált, melyben azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a magyarok külső elnevezése és az obi-ugorok jugor/jugra népnéve, illetve Jugria/Jugra országneve ugyanarra a töre, a török *onogur* népnévre vezethető vissza.²⁶⁸ Véleményét a szakmabeliek általában elfogadták, Vásáry István azonban úgy vélte, hogy a Jugra/jugor alakok inkább az ujgur népnév jugur alakjából származhatnak.²⁶⁹ Az ujgurok és a zürjén területek között azonban egyelőre nem lehet történeti kapcsolatokat kimutatni, ezzel szemben több adat utal arra, hogy a Jugra/jugor elnevezés a zürjének körében született meg. Az orosz évkönyvek szerint a jugorok a permi vidékek határán éltek. Jugra elnevezése a zürjén nyelvben is megtalálható Jögra, Jugra alakban. A Pecsora és a Szoszva vízvázlatánál viszonylag könnyen át lehet jutni az Urál ázsiai oldalára, ennek az útvonalnak a régi neve Jugrinszkij perhod, az itt található Jugra folyó után. Ezek alapján a Jugra/jugor névadás a következőképpen rekonstruálható: a Jugra folyó felől érkező vogulok a zürjénektől a folyó neve után kapták ország- és népvüket, s ez az elnevezés zürjén közvetítéssel került az orosz évkönyvekbe. Ez tehát a kérdés filológiai oldala. Ami a történeti oldalt illeti, arra kell választ találnunk, hogy mikor, hol és főleg miért született meg a jugorok és magyarok rokonságának ötlete. Vásáry István szerint az elmélet szülőhazája minden bizonnyal Oroszország lehetett, alapjául egyszerű etimologizálás szolgált: az ugor (= magyar) népet, amely úton a Kárpát-medencébe Kijev mellett elhaladva került a krónikaírók

267 A szövegben úgy szerepel, mint „Georgij, ragadványneve szerint Kicsi”. Becenevét azért kapta, mert nagybátyját is Georgij Trahanyiotnak hívták. A Jurij és a Georgij egyaránt a görög Georgiosz névből származik.

268 Zsirai 1928–1930/1931, 252–295, 399–452, 31–53.

269 Vásáry 2008b, 83–87.

látókörébe, a krónikaszerkesztők-másolók azonosították a keleti expedíciók során megismert jugor néppel. Nemrégiben két magyar kutató is foglalkozott ezzel a kérdéssel, azonban Vásáry István tanulmányára nem hivatkoztak. Hegedűs József művének egyik fejezete ezt a címet viseli: *Népünk és nyelvünk a Jugria-kérdés tükrében*. Ebben a szerző úgy foglal állást, hogy az ötlet Olaszföldön fogant meg: Aeneas Sylvius Piccolomini 1458-ban írt *Cosmographiájában* szerepel először, hogy Szkítiában műveletlen, bálványimádó népek lagnak, akiknek nyelve ugyanaz, mint a Pannóniában élő magyaroké. Jugria neve ugyan nem szerepel Aeneas Sylvius művében, de a szinte vele egy időben – 1459-ben – készült Fra Mauro-féle világtérképen *Permia* mellett már megtalálható a *jogorik* földje. Hegedűs József „*olasz földön kisarjadat »magyar származási« elmélet*”-nek nevezi az ötletet, már csak azért is, mert továbbfejlesztője, a lengyel Mathias de Miechów Itáliában folytatott orvosi tanulmányokat.²⁷⁰ Röviden csak *Tractatus*-nak nevezett műve 1517-ben jelent meg.²⁷¹ E mű magyar vonatkozásaival Király Péter foglalkozott 2004-ben megjelent munkájában.²⁷² Mathias de Miechównak a feltehetőleg orosz hírhozókra, diplomatákra visszavezethető itáliai hírei mellett azonban közvetlen információi is lehettek orosz hadifoglyoktól,²⁷³ és ez inkább az elmélet orosz származása mellett szól. A hallottakat összegyűrve Mathias de Miechów a következőket írja: „*A Iuhrok Iuhra-ból Scithia legészakibb és leghidegebb földjéről, az Északi-tenger mellől jöttek ki, amely Moszkovia-tól, a moskák városától északkeletre 500 nagy német mérföldnyi távolságra van [...] És midőn [...] meghallván a vadászoktól (akik szarvastehenet követve átkeltek a Volha és Tanais folyókon), hogy az Európai Sarmatia földje termékenyebb [...] az említett folyókon átkeltek [...] És midőn Pannóniába érkeztek [...] azt lakóhelyükké kijelölték.*”²⁷⁴

Nem vitás, hogy Vásáry István álláspontja helyes. Az orosz évkönyvek alapján meggyőzően bizonyítja a Jugria-tan orosz származását, a jugor és a magyar nép orosz eredetű rokonítását.

A felsorolt művek Herberstein moszkoviai utazása idején a legfrissebb információkat tartalmazták a világról s benne a jugorokról és a magyarokról. Vajon szerzőnk ismerte őket? Bevezetőjében Olaus Magnus, Sebastian Münster és mások mellett említi Mathias de Miechówt is (55.) az általa ismert szerzők között, sőt például Moszkovia leírása során, majd később a tatárokról szóló fejezetben korrigálja is a két Sarmatiáról²⁷⁵ szóló könyv ösz-

270 Hegedűs 2003, 89–91.

271 Miechów 1517.

272 Király 2004.

273 Flor 1965, 52–64.

274 Király Péter fordítása, Király 2004, 85.

275 Miechów 1517.

szeállítóját.²⁷⁶ Herberstein mindkét moszkoviai útja során érintette Krakkót, 1517-ben még találkozhatott volna Mathias de Miechówval, az egyetem professzorával. A feltételezések szerint azonban ez a találkozás nem jött létre,²⁷⁷ de a Tractatust a követ magával vitte Moszkvába.²⁷⁸

Herbersteinnek nem sikerült bizonyosságot szereznie a jugor–magyar azonosságról: szolgálja hiába beszélt magyarul, nem volt kivel. Talán jobb is így. Ha kiderül, hogy nem értik egymást, ki tudja, merre keresik tovább a magyar nyelv rokonságát tudós elődeink.

3.3.4.9. Ismét Karjaláról

A Litvániáról szóló fejezet után találjuk a műben *A vadállatokról* című részt (193–200.). Ez eleinte valóban az állatvilág leírását nyújtja, majd rátér Livónia, Svédország és Norvégia rövid jellemzésére. E fejezet végén Herberstein visszatér Korelára, röviden emlékeztet rá, hogy a terület mind a svéd, mind a moszkvai uralkodónak adót fizet, mivel a két birodalom határán fekszik. Karjalát a pähkinäsaari béke óta hivatalosan is kettévágta a svéd–orosz határ, és csak a Svédországhoz tartozó részek (Äyräpää, Jääski és Savo) adóztak a svédeknek. Már amikor betartották a békeszerződésben foglaltakat, mert természetesen ezúttal is, mint minden békekötés után, a felek legfőbb törekvése a megállapodás megszegése volt, ezért a gyakorlatban előfordulhatott kettős adóztatás.

Herberstein tudomása szerint Korela határai egészen a Jeges-tengerig húzódnak, és ezért rá is tér a következő fejezetre, melynek címe: *Hajózás a Jeges-tengeren* (200–204.). E fejezet finnugor vonatkozásainak tárgyalása előtt azonban még ki kell térnünk a Livóniáról írottakra.

3.3.4.10. Livóniáról

A vadállatokról címet viselő fejezetben a Livóniáról szóló adatok között találunk egy olyan feljegyzést, amely finnugor vonatkozású: „Az egyszerű nép három nyelven beszél és ennek megfelelően három rendre vagy törzsre (tribus) oszlik.” (197.) A történeti Livónia (a német történettudománytól származó

²⁷⁶ „A Tanaisz [...] körülbelül nyolc mérföldre Tulától keletre ered [...] s nem a Riphei-hegyekben, ahogy egyesek írják [...]” (137.)

„[...] a két Sarmatiáról szóló könyv összeállítója hibázik ezen a helyen [...]” (165.)

²⁷⁷ Király 2004, 187, a szerző hivatkozásait lásd a mű 193. lábjegyzetében.

²⁷⁸ Herberstein 1988, 42.

terminológia szerint Ó-Livónia) a mai Lettország és Észtország területén helyezkedett el. Három „törzse” minden bizonnyal az észt és a lív népet, illetve a lettek Ó-Livónia területén élt latgal törzsét jelenti.

3.3.4.11. Hajózás a Jeges-tengeren

Az orosz kereskedők és követek Herberstein idején már évszázadok óta használták az északi közlekedési útvonalat, hogy eljussanak Norvégiába és onnan tovább Dániába, Németországba. A rövidebb út nyugatra a nem túl barátságos svéd–orosz viszony miatt gyakran veszélyesebb volt, mint a fáradságos északi kerülő. Herberstein találkozott Grigorij Isztomával, III. Vaszilij és édesapja, III. Iván követével, aki elmesélte 1496-os útját Dániába. Az 1496 áprilisa és 1497 márciusa között zajlott háborúskodás miatt a követség az északi útvonalat választotta. Az utazás leírása finnugor szempontból Herberstein művének egyik legértékesebb része.

Isztoma és társa, Dávid mágiszter hajón indultak el Novgorodból. Az Északi-Dvinából kihajóztak a nyílt vizekre, majd „jobbról elhagyták a nagy tengert” és „eljutottak Finlappia népeihez”. A leírásból kitűnik, hogy Finlappia a hajósok által megkerült Kola-félszigettel azonos. Lakóival valószínűleg úgy kerülhettek kapcsolatba, hogy ha a szükség úgy hozta, hajóikkal kikötöttek. Így figyelhették meg, hogy ezen a területen a *lopárik* élnek szegényes tengerparti kunyhóikban. A leírásból következtetve halászzattal foglalkoztak. Finlappia neve talán kapcsolatban lehet a norvég Finnmarken tartomány nevével. Finnmarken Norvégia legészakibb része, a norvég Lappföld. A leírás rendszerére figyelve Finlappia területe azonban nem azonosítható Finnmarken tájaival, mert közéjük ékelődik be Norbotten: a hajósok Finlappiát elhagyva nyugat felé elérték Norbottent, amelyet a mesélő korábbi meghatározásával szemben²⁷⁹ itt az orosz Kajani földdel azonosított. Lakói a *kajaniak*. Norbotten és Kajaani ma is élő földrajzi fogalmak. Norbotten Svédország legészakabbra fekvő tartománya, területe valamivel nagyobb, mint Magyarországé: 98 ezer km², fővárosa a Botteni-öböl partján fekvő Luleå. Nem messze tőle található egy másik ismerősen csengő név: Piteå városa. Lapp nyelvjárások névadója mindkét település. Ennek alapján esetleg arra gondolhatnánk, hogy a leírásban szereplő kajaniak lappok voltak. Ez azonban nem valószínű. Az említett települések Norbotten déli részén találhatók, a Botteni-öböl partján. A leírásból azonban kitűnik, hogy a hajósok északról kerültek meg a Skandináv-félszigetet. Útvonalukból következik, hogy a *kvéneknek* is nevezett, Häme és Délnyugat-Finnország felől beszivárgó finn közösség

²⁷⁹ Lásd feljebb a 3.3.4.5. fejezetet.

tagjaival találkozhattak, s őket nevezik kajaniaknak. Kajaani a közép-finnországi Kainuu fővárosa, a tartomány kiterjedése kb. 24 ezer km². A leírásban szereplő Norbotten és Kajani föld láthatóan nem azonos a mai Norbotten és Kainuu területével. Mind a kettő délebbre van az orosz diplomáciai expedíció által érintett partvidéknél.

Isztoma leírásánál azt is figyelembe kell vennünk, hogy az északi tájak hódoltatásáért többszereplős versenyfutás folyt. Tartós állami jelenlétet az éghajlat zordsága miatt azonban sem a norvégok, sem a svédek nem tudtak kiépíteni, Novgorod pedig nem is törekedett ilyesmire. Megtelepülni csak a finnek tudtak. A rénszarvastenyésztő lappok állandó mozgásban voltak, s aki valamilyen módon kapcsolatot kívánt velük tartani, ugyanerre kényszerült. Északon nem beszélhetünk tehát kialakult határokról, tiszta államközi viszonyokról, ezért a földrajzi-adminisztratív egységek középkori koordinátáinak meghatározása reménytelen feladat.

Az északi utazás harmadik állomása Dront települése volt, ahol az utazók kétszáz mérföldnyi hajókázás után otthagyták hajóikat. A vidéket Isztoma, a mesélő *Dikiloppin*ak, vagyis a *vad loparik* földjének nevezi. Herberstein útleírásának orosz publikálói úgy vélik, hogy Dront neve két településre is ráillik: Tromsøre és Trondheimre. Az előbbi volt az orosz adószedők által fölkeresett legtávolabbi település, a Kajani föld és a norvég területek határán, míg az utóbbi lehetett az a hely, ahol az utazók ténylegesen átszálltak szánjaikra.²⁸⁰ A hajóút leírása után a könyvben azonban egy több részletben elmesélt, de kimerítő néprajzi jellegű összefoglalás található a vad loparik népről – lakóhelyükről, életmódjukról. A leírásból arra következtethetünk, hogy ezt a népet szárazföldi utazásuk alkalmával ismerték meg az orosz diplomaták. Azt is megtudjuk, hogy a vad loparik adót fizetnek az oroszoknak. Mindebből arra következtethetünk, hogy már az észak-norvégiai Tromsøben szánokba ültek az orosz diplomaták, mert ha ezt csak a jóval délebbre fekvő Trondheimben teszik, akkor aligha találkoztak volna azon a vidéken oroszoknak adózó lappokkal.

Az északi útvonal ismertetése során Herberstein három finnugor népről emlékezik meg: a Finnlappiában élő *loparik*ről, a Kajani föld lakóiról, a *kajani*akról és a *Dikiloppin*ban élő *vad loparik*ről.

Skandinávia lakóiról már igen régóta érkeztek hírek Európa délebbi régióiba. A legkorábbi fennmaradt információ Tacitus *Germania* című munkájában olvasható. A Kr. utáni első században keletkezett mű az *aestius*, *sithonus* és *fennus* törzsekről számol be. Az aestius nép most nem érdekel minket, hiszen a leírás szerint lakóhelye a Baltikum volt, népnévük nem finnugor eredetű, a történettudomány Tacitus észjtjeit hagyományosan nem sorolja

280 Herberstein 1988, 349, 761. j.

a finnugorok közé. A sithonok törzseiről a szakirodalom azt tartja, hogy a Botteni-öböl északkeleti partvidékén élhettek és valószínűleg lappok voltak. Feltehetőleg halászattal foglalkoztak. Tacitus az aestius néphez hasonlítja őket, s megjegyzi, hogy asszony az uralkodójuk. Ezzel a szinte idilli tudatlanságban és békében élő néppel állítja szembe a szörnyen vad fennusokat, akiknek „[...] *nincs fegyverük, nincs lovuk, nincs otthonuk, élelmük fű, ruhájuk állati bőr, fekvőhelyük a föld [...] s a férfiak csakúgy vadászatból tengődnek, mint a nők*”.²⁸¹ Tacitus művéből látható, hogy azokat nevezi vadaknak, akik nem az Európában szokványos módon letelepülve, falvakban, épített házakban laknak, hanem otthontalanok, s vadászattal tartják fenn magukat. Leírása a nomadizáló, sátorlakó, rénszarvastenyésztő lappokra illik. Az idegenek számára a lapp rénszarvastenyésztés félvad módja a szabadon kóborló csordákkal inkább vadászatnak tűnt, mint tudatos élelemtermelő tevékenységnek. Tacitus tehát megkülönböztet egy „szelíd” és egy „vad” népet – a sithonusokat és a fennusokat.

Jordanes, 6. századi gót történetíró szintén két csoportra osztja Skandinávia lakóit *Getica* című munkájában. Az észtekről is közöl információkat, amelyeket itt most azért érdemes megemlítenünk, mert „teljesen békés emberfajta”-ként jellemzi őket, s ez összecseng a finnek „nagyon szelíd” jelzőjével.²⁸² A finneknek azonban van egy másik csoportjuk is, a *screrefennusok*,²⁸³ akik „vadállatok húásával és madártojásokkal táplálkoznak”²⁸⁴ Jordanes műve kevesebb információt tartalmaz, történetileg kevésbé értékes, mint Tacitusé. Ugyanakkor a *Geticá*ban mégis látható a történetírói hagyomány továbbvitele: az észtek és a finnek hasonló jellemzése, valamint Skandinávia két őslakos csoportjának, a nomadizáló vadaknak és a tengerpartok békés lakóinak megkülönböztetése.

Úgy tűnik, ez a történetírói hagyomány tovább élt a 16. századig, és ismerték a moszkvai udvarban is. A hagyományozódó ismeretek ugyanis nem mondtak ellent a személyes tapasztalatokon alapuló új benyomásoknak. Grigorij Isztoma, az északi útvonal jó ismerője egy finn csoport, a kajaniak mellett két lapp etnikai közösségről számolt be: Finnlappiában „szétszórtan, alacsony kunyhókban élnek a tenger partján [...] azonban sokkal szelídebbek, mint a vad loparik”. A tengerpartokon élő halászokat és a szárazföld belsejében nomadizáló rénszarvastenyésztőket tehát ekkor már másfél évezrede megkülönböztetik, és a 6. század, Jordanes történetírói tevékenysége óta

281 Lásd *A Germania finnugor vonatkozású részei* című fejezetben (2.3.4.).

282 A két nép hasonló életmódjából még mindig nem feltétlenül következik, hogy az észtnépnév ekkor már finnugor közösségekre vonatkozott.

283 Jelentése valószínűleg: 'síelő finnek'. Lásd: Hajdú-Domokos 1978, 338–339.

284 Lásd *A Getica finnugor vonatkozású részei* című fejezetben (2.4.4.).

bizonyíthatóan egy népnek tartják őket (*srerefennus-fennus, lopari-vad lopari v. Dikiloppi*). Különösen érdekes a „vad” jelző alkalmazása Tacitus óta: A Herbersteinnél szereplő országnév: Dikiloppi az orosz *дукуи* ’vad’ jelzőt tartalmazza, s az ország lakói a „vad loparik”.

Herberstein ebben a fejezetben is igen csapongó módon adagolja az információkat. Isztoma útvonalának részletes leírása után olvashatjuk az első néprajzi jellegű beszámolót a vad loparik rénszarvastenyésztéséről és a szánokon való közlekedésről. Ezután azonban Vlasz Ignatyev utazásának leírása következik, aki egy alkalommal a rövidebb úton, a Nyugati-Dvina torkolatában tengerre szállva jutott el Dániába. A továbbiakban a vad loparik életmódjának részletezése következik, majd a rozmárok jellemzése és vadászatuk leírása zárja a fejezetet.

A szánokon való közlekedés igen gyors: Grigorij Isztoma egy nap alatt húsz mérföldet tett meg ilyen módon. A szánhoz lábánál fogva odakötik az embert, Herberstein szerint azért, hogy ki ne essen. E magyarázat nem túl életszerű, egy ilyen kötés még nem akadályozza meg a kiborulást. Sokkal valószínűbb, hogy e módszer más módon szolgálta az életmentést: a kiesett embert odakötötte a tovább vágató fogathoz, nehogy egyedül maradjon, a túlélés minden esélye nélkül. A rénszarvasok félvad tartását jól példázza, hogy a szánhúzásra befogott szarvast az utazás végén egyszerűen elengedik, s ő hazatalál csordájába, illetve gazdájához.

Másodszor visszatérve a vad loparik jellemzésére, Herberstein természetesen megemlíti, hogy vidékükön nyáron negyven napig nem megy le a nap, majd arról ír, hogy Moszkva adót szed tőlük, amelyet a lappok prémbe és halban fizetnek meg. Ezután vendéglátási szokásaikról értesülünk, amelynek tárgyalását Herberstein összeköti annak említésével, hogy a lappok nagyon hajlamosak a bujálkodásra. Ez az adat összekapcsolható azokkal a más forrásokból begyűjthető információkkal, amelyek szerint az arktikus népeknél a vendéglátás részét képezik a háziasszony szerelmi szolgáltatásai. Ez az ősi szokás ismertté vált a szomszéd népek körében is, mivel Herberstein idején a lappok kezdték felfedezni a kereskedelem előnyeit: „*egyre békésebbekké*” váltak, szívesen fogadták a kereskedőket, s maguk is útra keltek Moszkviba. Azt azonban sajnos nem tudjuk meg a leírásból, hogy Moszkva városába is eljutottak-e, vagy csak a birodalom nyugati végeire.²⁸⁵

285 A baltikumi, ingermanlandi, karjalai és lappföldi részletek elemzésében nagy segítséget nyújtott Bereczki András. Köszönet érte.

3.3.5. Szövegközlések

A *Moszkoviai úti jegyzetek*nek – mint ahogy fentebb olvasható – rengeteg kiadása ismert. Az általunk használt 1988-as orosz szövegközlés 1630-ig 27, túlnyomórészt teljes kiadást sorol fel. Ezekből többet is őriznek nagy közönyvtáraink, egyes kiadásokból több példányt is.

A legelső kiadások szövegét Herberstein tovább finomította. Változtatásai, kiegészítései egyértelműbbé tették egyes megfogalmazásait. A szerző által kiegészített legteljesebb kiadás az 1556-os, latin nyelvű bázeli és az 1557-es német nyelvű bécsi kiadás:

Rerum moscoviticarum commentarii 1556.

Moscovia, der Hauptstat 1557.

Vannak újabb keletű, 19–20. századi kiadások is:

Notes upon Russia 1963.

Rerum moscoviticarum commentarii 1964.

La Moscovie du XVI-e siècle, vue par ambassadeur occidental Herberstein 1965.

Beschreibung Moskaus 1966.

Reise zu den Moscovitern. 1525. 1966.

Moscovia 1975.

Herberstein 1988.

3.3.6. A *Moszkoviai úti jegyzetek* finnugor vonatkozású részei²⁸⁶

Sigismund, Herberstein, Neyperg és Guettenhag bárójának moszkoviai úti jegyzetei (57–78.)

A jelenlegi Vaszilij Iovannovics ezt a titulust [és a cári nevet] tulajdonítja magának, valahogy így: Vaszilij nagyságos úr, [Isten kegyelméből] egész Oroszország cárja és ura és Vlagyimir, Moszkva, Novgorod, Pszkov, Szmolenszk, Tver, Jugria, Perm, Vjatka, Bulgar stb. nagyfejedelme, a novgorodi alsó föl-

286 A részletek a Herberstein 1988 címen hivatkozott kötetből valók. Az orosz közlés az 1556-os bázeli latin nyelvű kiadáson alapul. A Bécsben, 1557-ben megjelent német fordítás az 1549-es latin nyelvű kiadás alapján készült, amelyen Herberstein itt-ott változtatásokat hajtott végre. Ez tehát a mű újraserkesztett változatának tekinthető. Az 1557-es bécsi kiadás többletét az orosz szerkesztők szögletes zárójelben szerepeltetik. A kerek zárójelek között egyrészt a Herberstein által használt eredeti terminológiák olvashatók, másrészt a fordítók értelmezésjavító kiegészítései. Ezeket a jelöléseket a magyar fordításban is átvettük. Az idézeteket Katona Erzsébet fordította magyarra.

dek és Csernyigov, Rjazany, Polock, Rzszevszk, Belszk, Rosztov, Jaroszlav, Beloozero, Udoria, Obdorszk, Konda stb. ura és nagyfejedelme. (74.)

Látogatás egy idegen házban (121–123.)

A mókuszprémeket szintén különböző helyekről szállítják, a legtöbbet Szibériából, a legszembetűnőbbet pedig Csuvaföldről, Kazany közeléből, azon kívül Permből, Vjatkából, Usztyugból és Vologdából, ahonnan mindig tízesével összekötött nyalábokban szállítják. A két legszembetűnőbbet minden nyalábban *mutatósnak* nevezik, a három valamivel gyengébbet *szépnek*, az alattuk lévő négyet *elég szépnek*, egyet, az utolsót pedig *tejjeszínűnek*, ez a legolcsóbb. Mindegyik megvásárolható egy vagy két pénzért. [A legszembetűnőbb és kiválógatott darabokat a kereskedők nagy haszonnal Németországba és más országokba szállítják.] (128.)

Most rátérek a moszkoviai nagyfejedelem „államainak (principátus) és birtokainak (domínium)” horográfiájára, kezdvén a fővárossal, Moszkvával. Onnan indulva le fogom írni a vele szomszédos, de csak nevezetesebb hercegségeket, mivel nem voltam képes pontosan megtudni minden terület nevét egy ilyen hatalmas vidéken. Ezért az olvasó elégedjen meg a nevezetesebb városok, folyók, hegyek és néhány település megnevezésével. (129–156.)

Nyizsnyij Novgorod fából épített nagy város erőddel, amelyet Vaszilij, a jelenlegi uralkodó kőből épített fel az Oka és a Volga összefolyásánál lévő dombra. [...] Itt van a keresztény vallás (elterjedésének) keleti határa. Mert, bár Moszkovia uralkodója ezen a Novgorodon túl birtokolja a Szurának nevezett erődítményt, az itt élő cseremiszi nevezetű nép, amelyik a Volga másik partján a Szuráig a vidék jelentős részét elfoglalja, nem a keresztény, hanem a mohamedán hitet vallja. Ezek a cseremiszek a Volgán túl, északra laknak; a tőlük való megkülönböztetésképpen a Novgorod környékén élőket felső vagy hegyi cseremiszeknek nevezik, nem a hegyek alapján, amelyek ott nincsenek, hanem inkább az általuk benépesített dombokról. [...]

A Moksa folyótól keletre és délre óriási erdők terülnek el, amelyekben a mordvin nép él. Külön nyelvük van, és a moszkvai uralkodónak vannak alárendelve. Egyes hírek szerint bálványimádók, mások szerint mohamedánok. Szétszórt falvakban élnek, földet művelnek, vadállatok húásával és mézzel táplálkoznak, sok prémjük van. Nagyon bátor emberek, hisz gyakran még a

tatárok rajtaütésszerű támadásait is visszaverik, majdnem mind gyalogharcosok, hosszú íjokkal tűnnek ki, és tapasztalt íjászok. (134.)

A Vótföld Novgorodtól északnyugatra, huszonhat mérföldnyire vagy [legfeljebb] harminc mérföldre található, közben Ivangorod vára bal kézre marad el tőle. [...] Itt tűnik helyénvalónak beszélnem röviden a tenger-mellékről és folyóiról Svédország határáig. Amint fentebb már említettem, a Narva folyó választja el Livóniát a moszkovita birodalomtól. Ha onnan, Ivangorodtól elindulsz északra a tenger mentén, akkor eléred a Pljussza folyót, amelynek torkolatánál fekszik Jam erődje. Tizenkét mérföldre Ivangorodtól, és Jamtól négy mérföldnyire találod Koporje várát és a vele azonos nevű folyót, utána hat mérföld a Néváig és Oresek váráig. Oresektől a Korela folyóig, amelyről a város is nevét kapta, hét mérföld a távolság. És végezetül innen húsz mérföldnyi út után el lehet jutni a Polna folyóhoz, amely a moszkovita birodalmat elválasztja az oroszok által Kajani földnek nevezett és a svéd királyok fennhatósága alá tartozó Finlandiától.

Az említetten kívül van egy másik Korela is, egy terület, amelynek külön [területe és] nyelve van; Novgorodtól északra helyezkedik el, majdnem hatvan vagy még több mérföldnyire. Noha több szomszédnéptől is adót szed, ugyanakkor maga is adózik a svéd királynak ugyanúgy, mint a moszkovitának, mivelhogy a novgorodi birtokokhoz tartozik. [...]

Beloozero az erődítményével az azonos nevű tó mellett van. A „Beloozero” jelentése *albus lacus*, fehér tó. A város nem közvetlenül a tó mellett van, amint azt egyesek állították, de oly mértékben körülveszi a mocsár, hogy elérhetetlennek tűnik. [...]

Maga a tó tizenkét mérföld hosszan nyúlik el, és ugyanolyan széles, elmondás szerint háromszázhatvan folyó torkollik belé, belőle egyedül csak a Sekszna ered, amely Jaroszlav városánál tizenöt mérfölddel feljebb és Mologa városánál néggyel lejjebb a Volgába ömlik. A hal, amely a Volgából ebbe a tóba úszik, kitűnő, és annál ízletesebb, minél tovább marad benne. A halászok olyan nagy tapasztalattal rendelkeznek a felismerésükben, hogy a tóból a Volgába visszatérő halról azt is meg tudják mondani, mennyi időt töltött a tóban. Az ezeken a helyeken élőknak saját nyelvük van, habár jelenleg már mind oroszul beszélnek. (151–153.)

Jaroszlav városa és erődje a Volga partján, az egyenes úton tizenkét mérföldre van Moszkvától. [...] A vidék ura három herceg, két fivér leszármazottai, az oroszok jaroszlaviaknak nevezik őket, az első Vaszilij [...]; a másik Szimeon Fjodorovics, akit Kurba nevű birtoka után Kurbszkijnek neveznek, öreg ember, igen legyengült a fiatalkora óta gyakorolt nagy önmegtartóztatás és szigorú élet miatt. [...] A nagyfejedelem annak idején [fő]vajdaként sereggel Permi földön át Jugrába küldte, hogy a távoli népeket hódoltassa. A

mély hó miatt az út jelentős részét gyalog tette meg, amikor pedig az elolvadt, az út hátralévő részén hajóval ment, és átkelt a Pecsora hegyen. (154.)

Az Usztyugi terület arról a városról és erődről kapta a nevét, amely a Szuhona folyó partján terül el. [...] Saját nyelvük is van, bár inkább oroszul beszélnek. (155.)

Utazás Pecsorába, Jugrába és az Ob folyóhoz (156–161.)

Ha oda leereszkedik az ember, hat nap múlva eléri Pusztoszjorszk városát és erődjét, amelynek közelében a Pecsora hat ágban ömlik az óceánba. Ennek a helynek a lakói egyszerű emberek, először 1518-ban Krisztus születése után vették fel a kereszténységet. [...] A Pecsora és a Scsugor folyón túl, a Kamennij Pojasz hegyénél, ugyancsak a tengernél, a szomszédos szigeteken és Pusztoszjorszk vára körül különböző és sokféle nép él, amelyeket egy közös névvel, a „szamojéddel” jelölnek, vagyis ezek az „önevők”. Ott nagyon sok madár és különféle vadállat van, mint például coboly, nyuszt, hód, hermelin, mókus és az óceánban a rozmár (amelyről fentebb már szóltunk),²⁸⁷ továbbá *mess*,²⁸⁸ valamint jegesmedve, farkas, nyúl, dzsigetaj (equivoduani), bálna, a szjomga nevű hal²⁸⁹ [és még sok más]. Ezek a törzsek nem mennek Moszkvába, mivelhogy vadak, és kerülnek az érintkezést meg az együttélést más emberekkel. A Scsugor torkolatától felfelé a folyón a Pojaszig, az Artawische folyóig, a Kamenyig és a Bolsoj Pojaszig három hét az út. A Kameny-hegy megmászása három napot igényel. Leereszkedve az Artawische folyóhoz, onnan a Sibut folyóhoz jutsz, ahonnan Ljapin várához, Ljapintól pedig a Szoszva folyóhoz. A Szoszva mentén őket *vogulicsin*ek nevezik. Elhagyva jobbról a Szosvát, az Ob folyóig jut az ember, amely a Kitajszkoje-tóból ered. Ezen a folyón még gyors haladás mellett is alig jutottunk át egy nap alatt: annyira széles, hogy majdnem nyolcvan versztányira nyúlik. Mellette is a vogul meg a jugra nép él. Ha Ob erődjétől az Ob folyón felmegyünk az Irtis torkolatáig, amelybe a Szoszva belefolyik, az háromhónapnyi utazást igényel. Ezeken a helyeken két erődítmény található: Jerom és Tyumeny, melyeknek tulajdonosai, az elmondás szerint a (moszkvai) nagyfejedelemnek adót fizető jugor herceg urak. Ott sok-sok állat van és óriási mennyiségű prémet (vadásznak.) (156–157.)

287 Equus hemionus (ázsiai vadló), ezen az északi vidéken sohasem élt.

288 Mamut, lásd a 3.3.4.7. fejezetet.

289 Salmo salar (Atlanti lazac).

A *Zolotaja Baba*, vagyis az Arany Öreganyó egy bálvány, amely az Ob torkolatánál, az Obdorai területen áll a másik parton. Az Ob két partján és a szomszédos folyók mellett mindenfelé sok erőd található, melyeknek urai az elmondás szerint mindnyájan a moszkvai uralkodó alárendeltjei. Azt beszélnek, helyesebben mondva, azt mesélik, hogy ez az Arany Nagyanyó, ez az öregasszony formájú bálvány a fiát tartja a térdén, és ott látható még egy gyermek is, akiről azt mondják, az unokája. És mintha az öregasszony valamiféle szerszámokat hagyott volna ott, amelyek állandóan kúrthöz hasonló hangot hallatnak. Ha ez így van, úgy gondolom, hogy ez a szerszámokra állandóan fújó erős szélről van. (160.)

A Pecsora folyó mellett, amelyről már említés történt az útikönyvben, található Papin, avagy Papinogorod városa és erődje, az oroszoktól eltérő nyelven beszélő lakóit Papininek nevezik. A folyón túl, egészen a partjáig magas hegyek húzódnak [...] ezeknek Pojasz Mira a neve. [...] Vaszilij moszkvai fejedelem, Ioann fia,²⁹⁰ a hegyen túli helyek tanulmányozása és a népek hódoltatása céljából Permen és a Pecsorán keresztül (bizalmi emberei közül) elküldött két vezetőt: a jaroszlaviak (hercegi) nemzetségéből származó Szimeon Fjodorovics Kurbszkijt [akit birtoka után neveztek így], és Pjotr Usatij herceget. Közülük Kurbszkij még élt moszkoviai tartózkodásom idején, és a tárgyra vonatkozó kérdéseimre azt válaszolta, hogy tizenhét napot vesztegetett el arra, hogy felmásson a hegyre, mégsem tudta meghódítani a csúcsot, amely az ő anyanyelvén a Sztolp, vagyis az „oszlop” nevet viseli. Ezek a hegyek a Dvina és a Pecsora folyók torkolatáig terjednek. (161.)

Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre (161–164.)

A Kámán túli Vjatcai terület majdnem százötven mérföldre északra van Moszkvától, igaz, Kosztromán és Galicsra át rövidebb, ám nehezebb úton is el lehet oda jutni, mivel ezt az utat megnehezítik a Galics és Vjatka között elterülő mocsarak és erdők, ott mindenfelé a cseremiszek népe kószál és rabol. Ezen oknál fogva a hosszabb, de könnyebb és veszélytelenebb úton, Vologdán és Usztyugon keresztül mennek oda. [...]

A nagy és kiterjedt Permi terület egyenesen északraleti irányban két-százötven, avagy egyesek állítása szerint háromszáz mérföldnyire van Moszkvától. Ott terül el az azonos nevű város a Visera partján, amely tíz mérfölddel lejjebb ömlik a Kámába. [...] Ezen a területen nagyon ritkán fogyasztanak gabonát. Az évi adót az uralkodónak lovakban és prémben fizetik. Saját nyelvük és írásuk van, amelyet Sztjefan püspök alkotott meg, aki megerősítette a

290 III. Vaszilij, III. Iván fia.

Krisztus hitében ingadozó lakosokat, mivel korábban gyengék voltak hitükben, és egy püspöknek lenyúzták a bőrét [aki szintén azt akarta tenni]. Ezt a Szttyefant később, Ioann fia, Dimitrij uralkodása idején az oroszok a szentek sorába emelték. Az erdőkben a lakosok közül mind a mai napig sokan bálványimádók, és az odalátogató szerzetesek és remeték fáradhatatlanul próbálják eltántorítani őket a tévelygéstől és hamis hittől. [Télen] rendszerint hótalpon vándorolnak, amint ezt nagyon sok helyen teszik Oroszországban. Ez valamiféle fából készült hosszú talp, amely majdnem hét tenyérnyi hosszú, a lábukra kapcsolva repülnek vele, nagyon gyorsan, hosszú utat tesznek meg vele. Igavonó állatként a kutyák szolgálnak, amelyekből e célra nagy testűeket tartanak, és segítségükkel a szánokon ugyanolyan könnyen szállítják a terhet, amint ezt az alábbiakban a rénszarvasokról elmondjuk. Azt beszéljük, ez a terület keleten határos a tatárok Tyumenynek nevezett területével.

Jugra területének helyzete a fentebb elmondottakból világos. Az oroszok hehezettel ejtik ki a nevet – juhra [és a népet jugricsoknak nevezik]. Ez az a Jugra, ahonnan valamikor a magyarok elindultak és elfoglalták Pannóniát [és Attila vezetésével Európa sok országát leigázták]. A moszkoviták nagyon hencegnek ezzel a névvel, mivel, úgymond, az ő alattvalóik valamikor feldúlták Európa nagy részét. Georgij, ragadványneve szerint Kicsi, születése szerint görög, első követjárásom idején meg akarván alapozni a tárgyalásokon uralkodója jogát a Litván Hercegség fejedelemségére, a Lengyel Királyságra stb., azt mondta, hogy a jugorok a moszkvai nagyfejedelem alattvalói voltak és Meotisz mocsaraiban laktak, azután áttelepédtek a Duna menti Pannóniába, amely ezért kapta a Vengrija²⁹¹ nevet, végezetül elfoglalták Moráviát, amely a folyóról kapta a nevét, és Polsát,²⁹² amely a *polje* ('mező') jelentésű *polle* szóból kapta a nevét, Budát pedig Attila testvéréről nevezték el. Én csak elmondom, amit nekem mondtak. Azt mondják, a jugrák mind a mai napig közös nyelven beszélnek a magyarokkal; [hogy igaz-e, nem tudom, mivel gondos kutakodásom ellenére] nem találtam egyetlen embert sem [arról a vidékről], akivel szót válthatott volna a [magyarul tudó] szolgám. És prémben fizetnek adót [az uralkodónak]. Bár onnan gyöngyöt és drágaköveket szállítanak Moszkvába, de azokat nem az ő óceánjukban gyűjtik, hanem [más helyen, főként] az óceánnak a Dvina torkolatához közel eső partján. (162–163.)

A cseremisiz nép a Nyizsnyij Novgorod alatti erdőkben él. Saját nyelvük van és Mohamed tanításait követik. Jelenleg a kazanyi cár fennhatósága alá tartoznak, bár többségük valamikor a moszkvai fejedelemnek fizetett adót, ezért mindnyájukat még mind a mai napig Moszkovia alattvalói közé sorol-

291 Magyarország.

292 Lengyelországot.

ják. Sokukat azért telepített Moszkoviába az uralkodó, mert bűnös árulással gyanúsította őket, mi láttuk őket ott. Ám, amikor a litván határra küldték őket, végezetül is különböző irányban szétszéledtek. [Ez] a nép nagy területeket népesít be Vjatkától és Vologdától a Káma folyóig, de semmiféle lakást nem (használ). Mindnyájan, mind a férfiak, mind pedig a nők nagyon gyors futók, továbbá igen gyakorlott íjászok, az íjukat soha nem engedik ki a kezükből, oly nagy örömet találnak benne, hogy fiaiknak nem adnak enni, amíg azok nyíllal el nem találják a kijelölt célt. [...]

A mordvin nép a Volga mellett él, Nyizsnyij Novgorod alatt, a déli parton. Mindenben hasonlatosak a cseremiszekhez, azzal az egy különbséggel, hogy náluk gyakoribbak a házak. (164.)

A tatárokról (164–184.)

A Kazanyi cárság, az azonos nevű város és erőd a Volga mellett van [...] E föld cárja harmincezer fős hadsereget tud kiállítani, főként gyalogságot, közülük a cseremiszek és csuvasok nagyon ügyes íjászok. (170.)

A kazanyiak elpártolásáról értesülve, [III.] Vaszilij, a moszkvai uralkodó [felháborodván és bosszút szomjazva] ágyúkkal felszerelt hatalmas sereget küldött ellenük. A kazanyiak úgy döntöttek, hogy túljárnak az ellenség eszén, mivel tudták, hogy szabályos csatában nem képesek megbirkózni vele. Az ellenség szeme láttára ütöttek tábornak, miközben a sereg nagy része egy kelepcének alkalmas helyen volt elrejtve. Azután, mintha megrémültek volna, kirohantak a táborból és menekülni kezdtek. A moszkoviták, akik nem voltak túlságosan messze, látták a tatárok menekülését, és a hadrendet feladva gyorsan az ellenfél táborára vetették magukat. Miközben ők, biztonságban érezvén magukat, a tábor kifosztásával voltak elfoglalva, a tatárok a cseremisiz íjászokkal előjöttek rejtekhelyükről, és olyan öldöklést rendeztek, hogy a moszkoviták kénytelenek voltak fegyvereiket és ágyúikat hátrahagyva menekülni. (171–172.)

A következő évben [III. Vaszilij] egyik [fő]tanácsadóját, Mihail Georgijevicset az előzőnél is nagyobb sereggel küldte a Kazanyi cárság meghódítására. [...] Mihail, a sereg parancsnoka [Nyizsnyij Novgorodban] hajókat gyűjtött a fegyverek és az élelmiszer szállítására, a hajók száma oly nagy volt, a mégoly széles folyót is beborította a sok hajó. [...] A sereggel Kazany alá sietett, július 7-én tábornak vert, és húsz napig várta a lovasságot. [...] Ugyanazon hónap 28. napján átkelt a Volga másik partjára, ahol az erőd állt, és a Kazanka folyó partján helyezkedett el seregeivel, húsz napon át várta az alkalmat, hogy az ostromot elkezdje. Miközben ő ott késlekedett, nem messze tőle tábornak vert Kazany ura is, és cseremisiz [gyalogosokat] küldvén ki, szün-

telenül és sikertelenül zaklatta az oroszokat. [...] Az oroszok fölöslegesen késlekedtek, elfogyasztották a magukkal hozott élelmet, és kezdtek éhséget szenvedni, mivel pótolni semmit sem lehetett, mert a cseremiszek az egész környéket elpusztították, és oly gondosan figyelték az ellenség mozgását, hogy az uralkodó semmit sem tudhatott meg a seregei szenvedését okozó szükségéről [sőt, ők maguk sem tudtak semmiféle hírt küldeni az uralkodónak]. Ennek következtében az uralkodó megbízott két embert, az egyiket, Ioann Paleckij herceget, hogy Novgorodban hajókat rakjon meg élelemmel, menjen le a folyón a sereghez, és miután az élelmet otthagya, és tudomást szerzett a dolgok valóságos állásáról, gyorsan térjen vissza hozzá, a másikat ugyanazzal a céllal szárazföldön indította el ötszáz lovassal, de őt és a seregét szétverték a cseremiszek [akikbe beleütköztek], csak kilencüknek sikerült a kavarodásból kikeveredve elmenekülni. [...] Amikor az éhségtől teljesen elkínzottan illetén gondolatoknak adták át magukat, váratlanul megjelent az a kilenc ember, aki, mint említettem, az ötszáz fős csapat veresége után megmenekült, és közölte, hogy jönnie kell Ioann Paleckijnek az élelemmel. [Bár ő igyekezett, de] a körülmények szerencsétlen alakulása folytán hajói nagy részét elveszítette, és csak kevéssel ért el a táborig. Amikor ő a hosszú munka után egyik éjszaka a Volga partjához hajózott, hogy megpihenjen, gyorsan odarohantak a cseremiszek, és hangosan kiabálva tudakolták, ki hajózik ott. Paleckij szolgálai, gondolván, hogy ezek a hajókon szolgáló rabok, elárasztották őket szidalmakkal, és megfenyegették, hogy a következő napon megkorbácsolják őket, ha elviselhetetlen ordítózásukkal megzavarják uruk békéjét és álmát. Erre a cseremiszek ezt válaszolták: „*Holnap másféle beszélgetésünk lesz, mert mi mindnyájukat megköntözve Kazanyba visszük.*” És íme, korán reggel, amikor még nem kelt fel a nap, és az egész partot sűrű köd borította, a cseremiszek váratlanul a hajókra támadtak, és olyan rémületet keltettek az oroszok között, hogy Paleckij, a flotta parancsnoka az ellenség kezén hagyva kilencven nagy hajót, melyek közül mindegyiken vagy harminc ember volt, hajójával elment a parttól, a Volga közepén haladt, és a köd takarásában szinte nesztelenül eljutott a sereghez. Azután több hajó kíséretében visszatért, és ismételten ugyanaz a sors érte, másodszor is a cseremiszek csapdájába került. Miután elveszítette a vele jött hajókat, ő maga is alig menekült meg néhány emberrel. Miközben az oroszokat az éhség és az ellenség ily módon kínozza, a Vaszilij által küldött lovasság, miután átkelt a Szvijaga folyón, amely dél felől a Volgába ömlik, és nyolc mérföldnyire van Kazanytól, a sereg felé tartott, de kétszer is tatárok [és cseremiszek] fogadták. Az ütközet után, amelyben mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, a tatárok visszavonultak, és a lovasság egyesült a sereggel. (176–178.)

[A vadállatokról] (193–200.)

Livónia területe a tenger partján húzódik végig. Fővárosa Riga, amelyben a Teuton Rend magisztere a vezető. [...] A terület uralkodói a rend testvérei, akik közül a legfőbbeket komandoroknak (commendatores) nevezik, a főurak, valamint a (városi) polgárok majdnem mind németek. Az egyszerű nép három nyelven beszél és ennek megfelelően három rendre vagy törzsre (tribus) oszlik. (197.)

Koreláról fentebb elmondatott, hogy az a svéd király meg a moszkoviai uralkodó adózója, mivel ennek is, annak is a birtokai között fekszik, amiért is mindegyikük azzal hengeg, hogy az az övé (az ő tulajdona); határai egészen a Jeges-tengerig terjednek. Mivel pedig a Jeges-tengerről az írók sok mindent (híreket) közölnek, nem tartottam fölöslegesnek csatolni az ezen a tengeren folytatott hajózás rövid leírását. (200.)

Hajózás a Jeges-tengeren (200–204.)

Abban az időben, amikor én felséges királyom követének szolgálatát teljesítettem a moszkvai nagyfejedelemnél, találkozhattam Grigorij Isztomával, eme uralkodó tolmácsával, egy rátermett emberrel [...] Az 1496-os évben Krisztus születése ünnepén uralkodója elküldte Dánia királyához [...] Ez az Isztoma elmondta nekünk röviden egész utazásának rendjét. [...] Miután jobbról elhagyták a nagy tengert, amely a közeli hegyekkel együtt a Pecsora folyóról kapta a nevét,²⁹³ eljutottak Finlappia népeihez, bár azok szétszórta, alacsony kunyhókban élnek a tenger partján és szinte állatok módjára, azonban sokkal szelídebbek, mint a vad loparik. Moszkovia adófizetőiként beszélt róluk. Azután, elhagyván a loparik földjét, nyolcvanmérföldnyi hajózás után elérték Norbottent (Nortpotten), a svéd király birtokát, az oroszok Kajani földnek nevezik, népét kajaniaknak. [...] Azután Dikiloppi, vagyis a vad loparik országába hajóztak, a Dront nevű helyre, amely kétszáz mérföldnyire van a Dvinától. Azok elbeszélése szerint, Moszkovia uralkodója egészen ezig a helyekig szedi az adót. Otthagyták a csónakjaikat, és az út hátralévő részét szárazföldön tették meg, szánokon. Azonkívül azt is mesélte, hogy ott csordaszámra tartják a szarvasokat, mint nálunk az ökröket, norvég nyelven réneknek nevezik őket, valamivel nagyobbak a mi szarvasainknál. A loparik igavonókként használják őket a következő módon. Halászcsonakokhoz hasonló szánokba fogják az embert [hogy a gyorsan futó szarvasok miatt ki ne essen a szánból], a lábánál fogva hozzá kötik. A gyeplőt, amellyel a

293 A Fehér-tengert más források nem nevezik „Pecsora-tenger”-nek.

futó szarvasokat irányítja, a bal kezében tartja, a jobb kezében pedig egy bot van, hogy megtartsa a szánt, ha az túlságosan valamelyik oldalára billen. Isztoma szavai szerint, ezzel az utazási módszerrel ő egy nap alatt hús mérőföldet tett meg, végül elengedte a szarvast, amely visszatért gazdájához a megszokott szálláshelyre. [...] Azt is mondták, hogy azokon a helyeken, ahol a vad loparik élnek, a nyári napforduló idején negyven napig nem megy le a nap, de éjszaka három órán át a napkorongot valami homály burkolja úgy, hogy a sugarait nem látni, ám ad annyi fényt, hogy a homálytól nem zavartatva végezheti a munkáját mindenki. A moszkoviták azzal hengegnek, hogy adót szednek ezektől a vad lopariktól. [Bár ez kevésbé valószínű, de nincs min csodálkozni, mivel a lopariknak nincs más szomszédjuk, aki adót szed(het)ne tőlük.] Az adót prémben és halban fizetik, mert nincs egyébük. Az évi adó megfizetése után pedig azzal hengegnek, hogy ezen túl senkinek sem tartoznak semmivel, és a maguk törvényei szerint élnek. Bár a loparik sem a kenyeret nem ismerik, sem a sót, sem pedig a többi serkentő fűszert nem használják [ételeikben], csak halat és húst esznek, azonban az elmondás szerint nagyon hajlamosak a bujaságra. Továbbá, mindnyájan kiváló íjászok, úgyhogy, ha a vadászat során nemes vad kerül eléjük, [akkor annak] a pofájába nyilaznak, hogy ép, sértetlen bőrt nyerjenek. Amikor vadászatra indulnak, kereskedőket és más idegeneket hagynak otthon a feleségükkel. Ha a vadászatról visszatérve vidám hangulatban találják feleségüket [a vendéggel történt érintkezés miatt, és a megszokottnál vidámabban], akkor az idegent valamilyen ajándékkal jutalmazták, ha nem így történik, az idegent megszegyenítve elkergetik. Az idegenekkel történő érintkezés folytán, akik is a nyereség miatt jönnek hozzájuk, már kezdenek leszokni velük született vadságukról [egyre békésebbekké válnak]. Szívesen fogadják a kereskedőket, akik vastag posztóból készült ruhát hoznak nekik, valamint baltát, tűt, kanalat, kést, kupát, lisztet, edényt és más ezekhez hasonló dolgokat, úgyhogy már főtt ételt esznek és emberibb szokásokat vettek fel. Maguk által, különböző állatok bőréből készített ruhát hordanak, és időnként ilyen formában jelennek meg Moszkviában, egyébként, igen kevesen rénszarvas bundájából készített lábbelit és sapkát hordanak. Arany- és ezüstpénzt egyáltalán nem használnak [megelégszenek csupán a tárgyak cseréjével. Mivel] nem értenek más nyelveken [az idegenek számára szinte némáknak tűnnek]. Kunyhóikat fakéreggel fedik be, egyáltalán nincs meghatározott lakásuk, ha egyik helyen kiirtották az állatokat és halakat, máshová telepsznek. (200–203.)

3.4. Zalánkeméni Kakas István és az *Iter Persicum*

3.4.1. Zalánkeméni Kakas István

Zalánkeméni Kakas István 1559 körül született Kolozsvárott, a délvidéki török harcok elől elmenekült módos család fiaként. Szülei sok figyelmet fordítottak taníttatására. A helyi unitárius gimnáziumban tanult, tanára volt többek között Heltai Gáspár és Károlyi Péter is. Később idegen országokban képezte magát: Bécsben, Padovában és Bolognában jogot tanult. Mikor visszatért Erdélybe, a fejedelmi udvar alkalmazta a több nyelven beszélő, művelt ifjút. Először Báthori Zsigmond kincstartója lett, majd a fejedelmi ítélszék bírója.

Első diplomáciai küldetését 1593-ban teljesítette. Lengyelországba utazott, majd onnan Angliába, Erzsébet királynőhöz. 1599-ben Báthori András lett Erdély fejedelme, akinek Kakas István szintén bírta a bizalmát, az új uralkodó mellett titkárként dolgozott. Az erdélyi politika bakugráisaival azonban nem értett egyet, és a fejedelem tragikus halála után elhagyta az országot. Tirolba költözött, a ma Olaszországhoz tartozó Bolzanóban, második felesége birtokán telepedett le. Úgy gondolta, hogy a magyar ügyeket Habsburg Rudolf eredményesebben képviselheti. Nézeteit az uralkodóhoz írt hosszú memorandumban fejtette ki, amelyben felajánlotta, hogy akár Indiába is elmenne diplomáciai küldetésbe, ha ezzel hazáját szolgálhatja. Ebben az időben Prágába, Rudolf udvarába érkezett a perzsa sah küldöttsége. A sah megbízottai összefogást ajánlottak a közös ellenséggel, az Oszmán-török Birodalommal szemben. Rudolf császár a szövetség részleteinek kidolgozása céljából küldöttséget indított Perzsiába, amelynek vezetésére Kakas Istvánt kérte fel.²⁹⁴

3.4.2. Kakas István követjárása Perzsiában

Kakas István 1602 augusztusában indult el a nagy útra. Titkáráként a szászországi születésű Georg Tectandert²⁹⁵ vitte magával. A diplomaták Oroszországot is meg akarták nyerni a törökellenes koalíció számára, ezért útjuk először Wrocławon, Częstohován, Varsón, Vilniuson, Minszken és Szmolenszken keresztül Moszkvába vezetett, ahol november 27-én ünnepélyes külsőségek közepette Borisz Godunov cár fogadta Rudolf császár követeit.

²⁹⁴ Életrajzának legfrissebb összefoglalása: Ács 2010. Lásd még: B. G. 1993.

²⁹⁵ B. D. 1993.

December elején indultak tovább a cártól kapott szánokon. Nyizsnyij Novgorod érintésével december 23-án érkeztek meg Kazanyba. A tél tartós várakozásra kényszerítette a követséget. Csak 1603 májusában tudtak továbbindulni, midőn a fagyok elmúltával a Volga ismét hajózhatóvá vált. Kétheti hajózás után érkeztek Asztrahanyba. Innen júliusban indultak tovább, immár tengerjáró hajókkal, hogy észak-déli irányban átszeljék a Kaszpi-tengert. A mai Lenkorán városában szálltak partra, ahonnan hírvivőt küldtek előre a sah udvarába, hogy érkezésüket bejelentsék.

Lenkoránban, a sah válaszára várva a küldöttség tagjai sorban megbetegedtek, feltehetőleg az elégtelen étkezés és a szennyezett ivóvíz miatt. Amikor a hírvívó visszaérkezett, már Kakas István is beteg volt. A teherhordók hordágyon vitték tovább vezetőjüket. Lahidzsán városában azonban meg kellett állniuk, mert a beteg állapota tovább romlott. Kakas István a várakozás harmadik napján, október 25-én, Lahidzsánban elhunyt. Az expedíció vezetését Georg Tectander vette át. A sahhoz ugyan eljutott, de a remélt szövetség mégsem jött létre. A küldöttség két évvel indulása után, 1604 őszén érkezett vissza Prágába.

3.4.3. Az *Iter Persicum* (Perzsiai utazás) finnugor vonatkozású részletéről

Kakas István jegyzeteit Georg Tectander kiegészítette és publikálta. Az *Iter Persicum* címen megjelent műből számunkra a Moszkvától Kazanyig terjedő, szárazföldön megtett szakasról olvasható beszámoló az érdekes. A küldöttség útja során áthaladt a *cseremisztatárok* földjén, és erről Kakas István megemlékezett.

A szövegrészletben előforduló különböző népnevek elemezhetők és következtetések levonására alkalmasak. Emellett a cseremiszek életmódjáról és az oroszokhoz fűződő viszonyáról kapunk kevésbé jelentős információkat.

Az *Iter Persicum* finnugor vonatkozásaira már A. Molnár Ferenc is felhívta a figyelmet egy rövid tanulmányában.²⁹⁶ A szövegben előforduló cseremiszt és tatár népnevek jelentését elemezve rámutatott Szamota István tévedésére, aki egy lábjegyzetében a cseremiszekre vonatkoztatható „*Ezek a tatárok*” kezdetű részt a kazanyi tatárokra érti. A szöveghez csatolt két lábjegyzetében is foglalkozik a cseremiszt népnév jelentésével. Idézi Bereczki Gábort és Róna-Tas Andrást, akik úgy vélik, hogy az útleírásban szereplő cseremiszt nép- és országnév nem csak a mai marikra vonatkozhat. Utóbbi

296 A. Molnár 1977, 217–222.

szerint „*a cseremiszeket és csuvasokat a korabeli források és a későbbiek is lép-ten-nyomon összekeverik*”.²⁹⁷

A cseremiszt-tatár összetett népnév háromszor fordul elő:

- „[...] elindultunk Cassanba, a *cseremiszt tatárok* fővárosába.”
- „Muromból a cseremiszt-tatár határon fekvő meglehetősen nagy Nisnáig haladtunk.”
- „Ezután a cseremiszek országába léptünk, mely fölöttébb félelmes, barátságtalan. ([A margón:] *Cseremiszt-tatár ország.*)”

Úgy tűnik, hogy Kakas István ezt az összetett népnevet hivatalos országnévként használja és értelmezi. Cseremiszt-tatár ország számára az a terület, amely a hajdani Kazanyi Tatár Kánsággal azonos, s amelyet „*csaknem harminc évvel ezelőtt a zsarnok Iván Vasziljevics nagyfejedelem*” meghódított, és birodalmához csatolt. Ez a felfogás érthető: Kakas István mint diplomata idegen országból jött, azt képviselte, számára tárgyaló partner csak egy másik ország uralkodója vagy képviselője lehetett. Útja során mindig tisztázta magában, s feljegyezte, hogy a meglátogatott terület melyik ország, birodalom része volt hajdanán, s most kihez tartozik.

A cseremiszt-tatár elnevezés második előfordulása fenti értelmezésünk szempontjából problematikus, annak ellentmondani látszik. Az idézett mondat akár úgy is értelmezhető, hogy Nyizsnyij Novgorod a cseremiszeket és a tatárokat elválasztó határon fekszik. Ez azonban téves értelmezés lenne, hiszen a következő mondat így szól: „*Ezután a cseremiszek országába léptünk, mely fölöttébb félelmes, barátságtalan.*” Márpedig, ha ez a cseremiszek és a tatárok közötti határ átlépése után következett volna be, akkor a diplomatának korábban a tatár földön kellett volna haladniuk, ezt azonban nem említik beszámolójukban.

Az említett mondat mellett, amely a cseremiszek országába történő belépésről tudósít, a margón azt a fejezetcímet olvashatjuk, hogy „Cseremiszt-tatár ország”. A margón olvasható jegyzet lehet, hogy Georg Tectander kiegészítése. A szöveg a kiegészítéssel együtt azt a nézetet tükrözi, hogy a cseremiszek országa és Cseremiszt-tatárország azonos egymással, vagyis Nyizsnyij Novgorodnál a diplomaták nem a cseremiszek és a tatárok közötti határt lépték át, hanem elértek a cseremiszt-tatárok földjére.

A cseremiszek, illetve a szöveg margóján feltüntetett fejezetcím szerint a cseremiszt-tatárok országába lépve Kakas István jellemzi a helyi viszonyokat. A táj leírása után következik az a mondat, hogy: „*ezek a tatárok kevés gabonát termelnek, kevés szántóföldet is művelnek*”. A szöveg logikája szerint „*ezek a tatárok*” a négy mondattal korábban említett „*cseremiszek országának*”, il-

297 Uo., 219, 4. j.

letve a margón lévő fejezetcím szerint „Cseremisz-tatár ország”-nak lakói, a szöveg itt rájuk utal vissza.

Az úti beszámolóban a cseremisz és a tatár népnévek egymás szinonimái, és mindkettő Cseremisz-tatár ország, tehát a hajdani Kazanyi Tatár Kánság lakóira utal. Ezt az értelmezést alátámasztja, hogy a cseremiszek országának tatár lakóit a „nogaji tatárokkal” hasonlítja össze. Kakas István a hajdani Kazanyi Tatár Kánság lakóit éppen a cseremisz jelző segítségével különíti el a nogaj tatároktól. Ugyanakkor az általa cseremisz-tatárnak nevezett népességet, a cseremiszek országának lakóit is tatároknak tartja. Ez nemcsak abból a mondatból tűnik ki, amelyet már idéztem, s amelyben a szerző „ezek a tatárok” fordulattal utal a cseremisz-tatárookra, hanem egy másik mondatból is, amelyben mint tatárokról emlékezik meg róluk, akiket az oroszok körülvettek és uralmuk alá kényszerítettek. („Lehetetlen volna bejutni ebbe az országba, ha nem volna körülveve az oroszoktól, akik a tatárokat uralmuk alá kényszerítették.”)

A cseremisz-tatár összetett népnév és Cseremisz-tatár ország neve utal azokra az etnikai folyamatokra, amelyek a Kazanyi Tatár Kánság elleni harcok során, majd a kánság megszűnése után bontakoztak ki. Más forrásokból tudjuk, hogy a cseremiszek a tatárok oldalára álltak az oroszok elleni küzdelemben. E cseremiszek között marik, udmurtok és csuvasok egyaránt lehettek.²⁹⁸ A cseremisz-tatár szövetség nyilván jelentős etnikai keveredéssel járt, egyes mari és udmurt közösségek eltörökösödhetnek, s ez a folyamat nagyobb mértékűvé is válhatott volna, ha nem szűnik meg a Kazanyi Tatár Kánság a 16. század közepén. Megszűnése azonban stabilizálta az etnikai viszonyokat, a finnugor közösségek eltörökösödése megtorpant, illetve ellenkező irányú etnikai folyamatok is kibontakozhattak. Mindezeket most már nem a tatár, hanem az orosz függőség befolyásolta.

Kakas István arról számol be, hogy a tatárokat – tehát Cseremisz-tatár ország lakóit – az oroszok veréssel kényszerítik munkára. 1602-ben még ez a rettenetes valóság. Ötven évvel Kazany bevétele után még alig csökkent az ellenállás az orosz uralommal szemben. A nyílt lázadás mellett jelentős volt az elvándorlásokban megnyilvánuló burkolt ellenállás, amely szintén formálta a Volga-vidék etnikai arculatát.²⁹⁹ Viszonylagos etnikai stabilitás csak a keresztény térítés lezárulása és a napóleoni háborúk utáni szolid orosz gazdasági fellendülés által következett be.

298 Erre vonatkozóan lásd *A Kazanyi história finnugor vonatkozású részeitől* című fejezetet (5.5.5.).

299 Lásd a *Két úr szolgálói... A Volga-Káma vidéki finnugorok az oroszok és a nomád hódítók között* című fejezetet (5.5.4.).

3.4.4. Szövegekölések, fordítások

Tectander 1609.

Iter Persicum 1877.

Tectander 1889.

Какаи и Тектандер: Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. 1896.

Szamota 1892, 5–45.

A. Molnár 1977, 217–222.

Magyar utazási irodalom, 15–18. sz. 1990, 313–360, 865–867.

3.4.5. Az *Iter Persicum* finnugor vonatkozású részletének fordítása³⁰⁰

[...] Miután már négy hétig várakoztunk Moscauban,³⁰¹ december 7-én, mikor is éppúgy, mint az elején, sokféle étellel és itallal ismét 100 személy tisztelt meg bennünket a nagyfejedelem nevében, elindultunk Cassanba,³⁰² a *cseremisz tatárok* fővárosába. Ez 200 német mérföldre, azaz ezer orosz versztnyre vagy olasz mérföldre fekszik Moscawtól. Először a meglehetősen nagy Wlodimir³⁰³ városába jutottunk, amelyet az oroszok országuk egyik ősrégi és előkelő városának tartanak. Nevét, mint mondják, egyik Wlodimir nevű királyukról kapta (ez egy orosz keresztnév), akit ott temettek el. ([A margón:] *Wlodimir*.) A város különösen kedvező helyen, a szép, nagy forgalmú Volga mellett fekszik. A folyó itt mintegy tíz öl mély és jó negyed mérföld széles, s innen a Kaspi-tengerig sok hajó járja. Halban, vadban és más javakban nagy a bőség, joggal dicsérhető. A város tíznapi járóföldre fekszik Moscawtól.

Innen továbbutaztunk, s Adventkor az Oka folyó mellett fekvő Murom városába érkeztünk. Az Oka a németországi Elbához hasonlítható, a várostól egy mérföldnyire ömlik a Volgába. A település Moscau és Cassan között majdnem félúton van. ([A margón:] *Murom az Oka folyó mellett*.)

300 A Kakas István utazásáról Georg Tectander által közzétett beszámoló két magyar fordításban is olvasható. Szamota István korábbi fordítása nem az eredeti kiadásból készült, ő egy olyan 1818-as kötetből dolgozott, amely az eredeti kézirat másolatáról készült. Szövegének esetleges pontatlanságait azonban ellensúlyozza a bőséges jegyzetanyag és a kiegészítésként közölt részek más utazók – Herberstein, Contarini, Mayerberg, Jenkinson – beszámolóiból. Az itt közölt szövegrészletet a *Magyar utazási irodalom, 15–18. sz.* (1990) című kötetben olvasható, Mary György által készített újabb fordítás alapján közöljük.

301 Moszkva.

302 Kazany.

303 Vlagyimir.

Muromból a cseremisztátár határon fekvő meglehetősen nagy Nisnáig haladtunk. Ezután a cseremiszek országába léptünk, mely fölöttébb félelmes, barátságtalan. ([A margón:] *Cseremisztátár ország.*) Vad, csupa mocsaras vidék, ahol sem élelem, sem szállás, sem egyéb egyáltalán nem kapható. Mindent, amire szüksége van az utazónak, magával kell vinnie, s útközben az erdőben kell felütnie sátrát. Itt egyetlen falu sincsen, csak itt-ott néhány tatár kunyhó. Ezek a tatárok kevés gabonát termelnek, kevés szántóföldet is művelnek. Inkább nagy számban tenyésztett lovak és juhok húsból tartják el magukat. Mégis többet termelnek és több szántóföldet gondolnak, mint a nogaji tatárok, akik a kenyeret sem ismerik, s akikről ezután még bővebben emlékezünk. Lehetetlen volna bejutni ebbe az országba, ha nem volna körülvéve az oroszoktól, akik a tatárokat uralmuk alá kényszerítették. Ha dolgoztatni akarják a népet, veréssel kényszerítik őket munkára, hiszen alig különböznek a féktelen állatoktól. Meglehetősen fáradtsággal és nagy csodálkozás közepette utaztunk át e vidéken, s ismét egy muszka³⁰⁴ városba, Scwiaszkóba³⁰⁵ jutottunk, majd december 23-án, karácsony előestéjén Cassanba érkezünk, amely nagyságra Breslauhoz hasonlítható. Csaknem harminc évvel ezelőtt³⁰⁶ a zsarnok (IV.) Iván Vasziljevics nagyfejedelem meghódította, és a birodalmához csatolta. Teljesen fából épült, s fapalánkokkal vették körül. Van itt egy szép várkastély is, alacsony hegyre, kettős kőfallal körülvéve emeltette az említett Iván Vasziljevics a város bevétele után. Közvetlenül a város mellett folyik a Cassan folyó, erről nevezték el a települést. Innen egy mérföldnyire ömlik a Cassan a Volgába. [...] (336–338.)

304 Orosz.

305 Szvijaszk építésére vonatkozóan lásd az 5.5.7. fejezetben a mű 33. fejezetét.

306 Az adat téves, Kazanyt 1552-ben vette be Rettegott Iván.

4. Muszlim geográfusok és utazók³⁰⁷

A muszlim geográfiai irodalom Kelet-Európáról szóló híreket is tartalmaz. Az évszázadok folyamán az elsődleges értesüléseket a különböző szerzők többszörösen átdolgozták, újra- és újraírták. Ebből következően az eredeti hírek torzultak, megrövidültek, vagy éppen „másodkézből” szerzett adatokkal egészültek ki. Ezért a fennmaradt források egymástól jelentősen eltérő értéket képviselnek. Az utalásokból az is megállapítható, hogy a muszlim geográfusok a ránk maradt szövegeknél jóval több írásművet hoztak létre. A kelet-európai adatokat tartalmazó legfontosabb 9–17. századi forráscsoport szerzőit F. Kmietowicz így sorolta föl: al-Ya‘qūbī, Ibn Rusta, al-Ġayhānī, Ibn Faḍlān, Ibn al-Bitīq, al-Mas‘ūdī, al-Iṣṭahrī, Ibn Ḥawqal, Ibrāhīm ibn Ya‘qūb, a *Ḥudūd al-‘ālam* ismeretlen nevű szerzője, al-Muqaddasī, Gardīzī, al-Bīrūnī, al-Munaġġim, al-Kāšġarī, al-Marwazī, al-Ḥaraqī, Ibn Waṣīfšāh, Yāqūt al-Ḥamawī, al-‘Awfī, al-Qazwīnī, ad-Dimašqī, Abū l-Fidā’, al-Bākuwī, Šukrallāh ibn Šihāb, Ibn al-Wardī, al-Mar‘ašī, Mirḥwand, Ḥāġġī Ḥalīfa.³⁰⁸

Figyelemre méltó kelet-európai adatok találhatók még al-Bakrī, al-Idrīsī, Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī és Ibn Baṭṭūta műveiben is.

A muszlim geográfusok kelet-európai tudósításaiban finnugor vonatkozású adatok is találhatók. Természetesen ezek hírértéke is változó. Szöveggyűjteményünkben azokat a műveket tárgyaljuk, amelyek az eredeti finnugor vonatkozású híreket legteljesebb változatukban őrizték meg. Kitérünk néhány kevésbé fontos későbbi átiratra is, mivel egyes problémák vizsgálatánál minden adatra szükség lehet. Elképzelhető, hogy csak egy kései, rövidített változat őrizte meg az elveszett művek számunkra jelentős hírtöredékeit. Nem tárgyaljuk azokat a műveket, amelyek a finnugor vonatkozású adatokat rövidített és romlott változatban tartalmazzák.

307 Köszönet az ELTE Sémi Filológiai és Arab Tanszéke munkatársainak, különösen Ormos Istvánnak és Hajnal Istvánnak a fejezet szövegéhez fűzött megjegyzéseikért és a szerkesztésben nyújtott segítségükért az arab nyelvű szövegek és kifejezések terén.

308 Kmietowicz 1972–1973, 241–242. A felsorolásban a *Ḥudūd al-‘ālam* egy ismeretlen szerző művének címe. A szó szerint idézett szövegekben mindig meghagytam azt az átirást, amit az adott tanulmány, monográfia vagy szövegkiadás használt. Egyébként a személy- és földrajzi nevek esetében a tudományos átirást követtem.

4.1. A muszlim földrajzi irodalom és a finnugorok

Az arab-muszlim világbirodalom kiépülése a Kr. u. 7. században ugyanolyan hirtelen, pár évtized alatt zajlott le, mint néhány évszázaddal később a Mongol Birodalom megszületése. A 630-ban Mohamed próféta vallását követő arabok 642-ben már Irán területét hódították meg, és hamarosan kísérletet tettek arra is, hogy átjussanak a Kaukázus északi oldalára. A 700-as évek elején pedig Közép-Ázsiában elfoglalták az Amu-darja és Szir-darja folyók között és környező térségét. Ezzel kulcspozícióba jutottak a Távol-Keletet a Mediterráneummal és Nyugat-Európával összekötő Selyemút ellenőrzésében.

Az arab-muszlim birodalmiság életében jelentős fordulópontot jelentett az 'Abbászida-dinasztia hatalomra jutása Kr. u. 750-ben. Az Omajjádok agresszív, hódító külpolitikáját kereskedelmi kapcsolatokat építő, békésebb tevékenység váltotta fel. Az új dinasztia alatt megindult a muszlim világ széttágulása. A bagdadi kalifák nehezen tudták a birodalmat politikailag egyben tartani, viszont az Észak-Afrikában és a keleti, iráni területeken uralomra jutó helyi hadúri dinasztiák nem akadályozták az iszlám kultúrának és civilizációnak a birodalom egészére kiterjedő virágzását.

A határok kiterjedése új kapcsolatokat hozott létre: addig ismeretlen népek és országok követői és kereskedői jelentek meg Bagdadban, és soha nem látott, távoli vidékek felé indultak a muszlim kereskedők és diplomaták is. Különösen az arabok váltak nagy utazókká. A Korán 9.2. versében azt olvashatták, hogy „járjatok keresztül-kasul a földön [szabadon]”, Mózesről pedig gyakran idéztek egy mondást az utazás három hasznáról. Az utazási divat kibontakozását segítette a muszlimok számára kötelező mekkai zarándoklat. Az utazók szívesen kötöttek egymással üzletet is, így kapcsolván össze a kellemet a haszonnal. A kereskedelmi expedíciókhoz gyakran társultak a világra kíváncsi, utazgató emberek – mai szóval turisták.³⁰⁹

A muszlim világ kereskedelmi-utazási kultúrájának kibontakozását elősegítette, hogy az utazás célszerű tőkebefektetés is volt. Az iszlám hagyomány tiltotta a kamatszedést. A tőkét legalisan növelni csak kereskedelmi úton lehetett. A távolsági kereskedelemben nagy haszonnal lehetett továbbadni a könnyű és kis térfogatú, ámde drága árucikkeket, például a fűszereket, illatszereket, mézet, különleges textíliákat és az állati prémeket. Ezek kereskedelméhez rendelkezésre álltak a megfelelő szállítóeszközök is: a tengeri bárkák és a sivatag hajói, a nagy terheket cipelő, igénytelen tevék.

A táguló világról szerzett információkat a földrajztudósok rendszerezték: olvasva-kiegészítve egymás műveit, olykor maguk is útra kelve, vagy csak kifaggatva az utazókat, kereskedőket. Az ismeretek rendszerezése során

309 Goldziher 1875 [1995], 95–101. [111–117.]

nagyban támaszkodtak a görög földrajzi irodalomra is. A muszlim geográfia a 9. században bontakozott ki, az 'Abbászida-dinasztia hetedik uralkodója, al-Ma'mūn (Hārūn ar-Rašīd fia) kalifa idején (813–833), az uralkodói támogatást élvező polihisztor tudós, Abū 'Abdallāh Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥwārizmī tevékenysége révén.

A muszlim földrajzi irodalomnak több központja alakult ki. Bagdad az egész birodalom fővárosaként maga is tudományos központnak számított, de közvetítő szerepet is betöltött a végeken kialakult másik két centrum: az Ibériai-félszigeten, valamint Khorezmben működő geográfusok között. Egyes tudósok nagy utazók is voltak, így az említett központok geográfusai között nemcsak egymás könyveinek olvasása, másolása teremtett kapcsolatot, hanem a személyes találkozások is. Közép-Ázsiában abban az időben a perzsa nyelv különböző változatait beszélték a lakosság, így az ottani geográfusok is. Műveiket túlnyomórészt ők is a magaskultúra nyelvén, arabul írták, ámde akadtak közöttük olyanok is, akik esetenként a perzsa nyelvet is használták gondolataik lejegyzésére.

A 8. század első felében az arab hódítók a kazárokkal viaskodva a Kaspi-tenger mellékén kijutottak a Kaukázus északi előterébe. Ennek következtében a kazárok arra kényszerültek, hogy északabbra helyezték birodalmuk központját. Az új főváros, Itil helyét nagyon szerencsésen választották meg: a Volga-deltában ellenőrzésük alá vonták az észak felé tartó legfontosabb közlekedési útvonalat. Ily módon közvetítő szerepre tettek szert az immár a kereskedelmi kapcsolatokra törekvő muszlim világ és az erdőövezetben lakó finnugor és keleti szláv népesség között.

A mai Oroszország európai területét behálózó útvonalak másik végpontja Skandinávia volt, ahonnan szintén kalandvágyó emberek indultak el kapcsolatokat keresni: a vikingek. Kereskedelmi tevékenységükről már Ibn Ḥurdādhbih, az egyik legkorábbi muszlim geográfus is megemlékezett. Információi szerint a rúz kereskedők „*hódbőröket, feketeróka-bőröket és kardokat szállítanak [...] a Római-tenger felé*”.³¹⁰

A kelet-európai tájakat a muszlim világgal vízi utak hálózata kötötte össze. A hajók a Kaszpi-tenger kikötőiből indultak, majd a Volgán haladtak felfelé, ahonnan a mellékfolyók kiterjedt rendszere vezetett tovább. Rövid szárazföldi szakasz után a Don és vízrendszere is könnyen elérhető volt. A folyóparti kereskedelmi pontokon kialakult árucseréről más szerzők (al-Isṭahri, Abū-Ḥāmid al-Ġarnāṭi) is megemlékeznek. A Volga és mellékfolyói mentén, az erdőövezetben túlnyomórészt a finnugor őslakosok települései

310 Kmoskó 1997, 122 után. Kmoskó Mihály személyéről, hagyatékának értékeléséről, valamint Zimonyi István Kmoskó-szövegkiadásairól lásd Ormos 2005; 2009–2010; 2010. Az idézett szövegben a „Római-tenger” elnevezés a Fekete-tengert jelöli.

álltak, de a terület etnikai egysége a 9. század elején már felbomlóban volt. Nem az átutazó-portyázó vikingek, hanem a tartósan betelepülő keleti szláv csoportok és egy délről felvándorló török népesség, a volgai bulgárok miatt.

A 9. század végére bizonytalanná vált a volgai kereskedelmi útvonala. A besenyők nyugat felé indulása megrendítette a kazár birodalmat. Az új helyzetre a kereskedők hamar megtalálták a választ: a volgai vízi út használata helyett a szárazföldön haladtak észak felé. Közben a volgai bulgárok állama is kialakulóban volt. Ahogy korábban a kazár fejedelmi udvar politikai okokból felvette a zsidó vallást, úgy önállóságuk megerősítése érdekében a 10. század elején a volgai bulgárok a muszlim hit felé tájékozódtak.³¹¹ A volgai bulgárok elég távol éltek a muszlim világtól, hogy ne vetélytársat, hanem szövetségest lássanak a bagdadi kalifában. Amikor 965-ben Szvjatoszlav kijevi fejedelem támadást indított a kazárok és a volgai bulgárok ellen, a kazár állam összeomlott, a bulgárok azonban vereségük ellenére át tudták venni a kazároktól az erdőövezetbe irányuló kereskedelem ellenőrzését. Ehhez nyilván hozzájárult a muszlim kereskedőkével azonos hitük is.

Kelet-Európa sztyepp- és erdővidékeivel különösen a közép-ázsiai térségek önállóságra törekvő államalakulatai építettek ki kereskedelmi és politikai kapcsolatokat. Az egymást váltó rövid életű dinasztiák alatt gyakran változtak a politikai viszonyok. A kereskedelem azonban virágzott: a városokban tehetős polgárság élt és védte saját érdekeit. A közös érdek, a kereskedelmi utak biztonsága szoros hálóként fogta össze a különböző népek áruit szállító karavánok vezetőit és egyszerű teherhordóit.

A muszlim kereskedők legfontosabb célja értékes prémek felvásárlása volt. Al-Mas'ūdī így írt erről: „A burtász, mint már feljebb említettük, a törökök egyik népe, amely e mellett a róluk elnevezett folyó mentén lakik. Az ő országukból szállítják a burtási néven ismeretes fekete- és vörösróka-bőröket. Ezek darabja száz dinárba, sőt még ennél is többbe kerül – ez a feketékre vonatkozik; a vörösek ára ennél alacsonyabb. A bőrök közül a feketét a királyok hordják, arabok és nem arabok egyaránt, és vetélkedve pompáznak azok viselésében. E bőr az ő szemükben drágább a coboly-, pusztai róka és más hasonló bőröknél. A királyok fejedelmi fejedőket, kaftánokat és bundákat csináltatnak belőle; a királyok között alig akad olyan, akinek ilyen fekete burtászi rókabőrrel bélelt kaftánja vagy bundája nem volna.”³¹²

A volgai bulgár területre érkező kereskedőket, diplomatákat a 10. században már nemcsak az árucseréből származó haszon érdekelte, hanem ennek a távoli muszlim hitű országnak és körülötte élő népeknek az élete is.

311 Lásd Ibn Faḍlān utazását, 4.4.1. fejezet.

312 Kmoskó 2000, 172–173. után Ormos István módosításaival. Az arab *fanak* pusztai róka-ként (*canis corsac*) való értelmezéséhez lásd Jacob 1891, 28–30.

Az így megszülető földrajzi irodalom több finnugor népről is tartalmaz információkat.

A muszlim földrajzi irodalom tanulmányozása, értékelése a Kárpát-medencei és a keleti magyarságra vonatkozó adatok miatt a magyar őstörténet-kutatásban is kiemelt helyet foglal el, ez a kérdéskör azonban most nem tartozik tárgyunkhoz.

A volgai bulgárokhoz vezető úton a Magna Hungariában maradt magyarok mellett a burtász nép területét is érintették az utazók. A burtászok az elsődleges leírás alapján leginkább a mordvinokkal hozhatók összefüggésbe, ezért ki kell majd térnünk a muszlim földrajzi irodalom róluk szóló adataira.

A volgai bulgárok a kelet-európai kereskedelem fontos átmenő- és gyűjtőállomását működtették. Ibn Rusta így írt erről: „A kazárok kereskednek és

3. térkép

üzletet kötnek velük [ti. a volgai bulgárokkal]; *hasonlóképpen az oroszok is felkeresik őket áruikkal és mindazok, akik közülük e folyó mindkét partján lakoznak, feléjük tartva egymást váltják fel áruikkal, aminők a coboly-, hermelin-, mókusbőrök és effélék.*³¹³

A Volgai Bulgáriába érkező muszlim kereskedőkaravánok több finnugor nép tagjaival is kapcsolatba kerülhettek. A Volga mentén élő *artāniya* néppel (az erza-mordvinokkal) a délről érkezett kereskedők egy része személyesen bonyolította csereakcióit (lásd al-Ištāhīrínál), a volgai bulgár településeken pedig a helybéli vagy a különböző finnugor tájakról származó emberektől hallottak *Wisū*, *Arū* és *Yūrā* népről. E népnevek az orosz évkönyvek *ves'*, *ar* és *jugor* népneveivel azonosak. A *ves'*-ből ered a *vepsze* népnév, az *ar* népet az udmurtokra használták, a *jugor* pedig obi-ugor, azon belül inkább vogul közösségek elnevezése volt. (Lásd 3. térkép.)

Virágzó kereskedelem mindig azokon a területeken jött létre, ahol szerencsésen találkozott a szállítható áru a szállítási lehetőségekkel, a kereskedelem nagy haszonnal kecsegtetett, s a szállított áru biztos vevőkörre számíthatott. A kelet-európai kereskedelmi hálózatba a finnugor népek könnyen szállítható és nagy haszonnal értékesíthető áruval tudtak bekapcsolódni – az állati prémekkel, valamint a mézzel, viasszal. A finnugor területek felé vezető útvonalak hálózata addig élte virágkorát, míg a kazárok, majd a volgai bulgárok uralták azt. A mongol hódítás után átrendeződés következett be. Az arab-muszlim területekkel megszakadtak a kereskedelmi kapcsolatok, a prémeket immár Európa gazdasági és politikai központjaiba exportálták. A finnugor népek külső kapcsolatainak irányítását az orosz fejedelemségek kereskedői vették át.³¹⁴

4.2. A szerzőkről

4.2.1. Al-Ġayhānī

Abū 'Abdallāh Muḥammad ibn Aḥmad al-Ġayhānī a Számánida Birodalom (819–1005) vezető tisztségviselője volt a 10. század első felében. 913-ban kinevezték a kiskorú fejedelem, Naṣr ibn Aḥmad (914–943) gyámjává, ugyanakkor a vezíri méltóságot is betöltötte. Ibn Faḍlān 921-ben útban a volgai bulgárok felé látogatást tett nála, ekkor mint kancellárt említi meg őt.

313 Kmoskó 1997, 206. Ibn Rusta az „orosz” névvel a normannokat (vikingeket) jelöli.

314 A kelet-európai kereskedelemről bővebben lásd Polgár Szabolcs művét (Polgár 2006).

Al-Ġayhānī nem az első ismert muszlim geográfus, földrajzi ismereteit a 9. század második felében alkotó Ibn Ḥurdādbih művéből alapozta meg, az ott olvasottakat igyekezett kiegészíteni, pontosítani.³¹⁵ A későbbi geográfusokra al-Ġayhānī gyakorolta a legnagyobb hatást. *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (Az utak és országok könyve) című, sajnos elveszett műve olyan forrásul szolgált a geográfusok számára, amely kijelölte a további kutatások irányát: az eredetiből vagy a másolatokból, feldolgozásokból átvettek egyes részeket, és beépítették saját műveikbe, olykor a forrást is megnevezve; vagy polemizálva a nagy előddel, javították és kiegészítették adatait. Al-Ġayhānī elődeiről és követőiről Zimonyi István táblázata igazít el.³¹⁶

A számánida államférfi pozíciójából eredően széles körű kapcsolatokkal rendelkezett. Munkamódszeréről al-Muqaddasī (al-Maqdisī) ezt írta: „Az idegeneket összeszedve az országok felől kikérdezte, tudakolva adóikat, milyenek az oda vezető utak, milyen az ott látható csillagok magassága s az árnyék hossza [...]”³¹⁷ Gardīzī pedig ezt: „A wazīr leveleket írt a világ összes országába, és azt kérte, hogy írják le minden udvar és kancellária szokásait, és küldjék el neki. Úgymint Bizánc, Turkisztán, Hindusztán, Kína, Irak, Szíria, Egyiptom, Zandzs stb. szokásait.”³¹⁸

Az utókor számára némi zavart okozott, hogy al-Ġayhānī fia és unokája is vezírként szolgált a számánida udvarban. Az sem zárható ki, hogy földrajzírói tevékenységét leszármazottai is folytatták.³¹⁹

Al-Ġayhānī műve feltehetőleg önálló fejezetben tartalmazta a kelet-európai népek, köztük a burtászok leírását is. Finnugor szempontból ez utóbbi érdemel figyelmet.

4.2.2. Ibn Faḍlān

Az utazó és diplomata teljes neve *Aḥmad Ibn Faḍlān ibn al-'Abbās ibn Rāšid ibn Ḥammād*. Életéről nagyon keveset tudunk. Történetírói, geográfusi tevékenységet nem folytatott. Az általa írt egyetlen dokumentum hiányosan fennmaradt úti beszámolója, amelyet az al-Muqtadir, 'abbászida kalifa által a volgai bulgárokhöz indított küldöttség előkelő tagjaként (valószínűleg titkáráként) szerzett ismereteit megörökítendő vetett papírra. Az expedíció 921–923-ban járt a volgai bulgároknál.

315 Kmoskó 1997, 61, 85. j.

316 Göckenjan–Zimonyi 2001, 49; Zimonyi 2005, 26–27.

317 Kmoskó 1997, 60–61.

318 Zimonyi 1996, 52.

319 Pellat 2004; Zimonyi 2005, 14–15.

4.2.3. Ibn Rusta

Teljes nevén *Abū ‘Alī Aḥmad ibn ‘Umar Ibn Rusta*. Életének eseményei ismeretlenek, születésének és halálának időpontját nem tudjuk. A mai Irán területén található *Iszfahán* városának leírásánál megjegyzi, hogy onnan származik. Tehát perzsa származású volt, ám általunk ismert művét arabul írta. Töredékesen fennmaradt művéből következtetve a 10. század elején élt és alkotott.

Az utókorra maradt *Kitāb al-a‘lāq an-naḥīsa* – Az értékes drágagyöngyök könyve, vagy másként A drága gyöngyök könyve – című művének VII. kötete. Ezt az enciklopédiaszerű művet Ibn Rusta a korabeli ismeretek felhasználásával állította össze. Forrásait gyakran meg is nevezi. A minket érdeklő földrajzi vonatkozású részletek megírásában leginkább al-Ġayhānīra támaszkodott. Nevét azonban nem írta le, csak a gyakran használt „mondta” (*qāla*) fordulattal utalt arra, hogy tőle vagy esetleg más szerzőtől idéz.³²⁰

A *Kitāb al-a‘lāq an-naḥīsa* keletkezését a 19. század végén Hvolson 903–914 közé datálta, Kmoskó Mihály azonban a 922 utáni keletkezés híve volt, arra hivatkozva, hogy a műben szerepel Almiš volgai bulgár fejedelem neve, amely csak Ibn Faḍlān utazása és útleírásának elkészülte után válhatott ismertté.³²¹

4.2.4. *Ḥudūd al-‘ālam*

A *Ḥudūd al-‘ālam* magyar címe: A világ határai. E perzsa nyelvű geográfia ismeretlen szerző műve, 982 előtt íródott. A tudós író Afganisztánban, Ġūzġānban élt, mert művét a Farīġūnida-dinasztiához tartozó helytartónak ajánlotta. A *Ḥudūd al-‘ālam* az ún. Tumanszkij-kéziratból ismert, ami Bukharában került elő, 1892-ben. Barthold publikálta először 1930-ban, majd angol fordítás és roppant gazdag magyarázatok kíséretében Minorsky 1937-ben. Utóbbi kiadás bővített változata 1982-ben jelent meg C. E. Bosworth gondozásában. Minorsky szerint a mű szerzője Ša‘yā ibn Farīġūn volt.³²²

320 Ahmad 1971; Zimonyi 2005, 20–21.

321 Kmoskó 1997, 68–69.

322 Bosworth 2004; Zimonyi 2005, 21.

4.2.5. Al-Balḥī

Šamistiyyān faluban született, Balḥ város közelében, 850-ben. 934-ig élt, teljes neve *Abū Zayd Aḥmad ibn Saḥl al-Balḥī*. Fiatalkorában tudásszomját kielégítendő vándorútra indult, ahonnan Balḥ városába tért vissza. Hamar híre ment bölcsességének, Abū l-Qāsim vezír mellett írnokként dolgozott. A bukhari emír fényes állást kínált fel neki. Al-Balḥī el is indult Bukhara felé, de egy áradó folyó visszafordulásra késztette. *Šuwar al-aqālīm* (Az égövek térképei), másként *Taġwīm al-buldān* (Az országok bemutatása) című munkája a legfontosabb forrása al-Išṭaḥrī és Ibn Ḥawqal műveinek.

Balḥ városának kereskedői érdekeltek voltak a kelet-európai kereskedelemben, kapcsolatban álltak a Kaszpi-tenger kikötővárosaival, így al-Balḥīnak lehettek személyes információi az északi vidékekről és lakóiról.

Al-Balḥī műve sajnos elveszett, s csak annyira ismerjük, amennyi kideríthető róla al-Išṭaḥrī és Ibn Ḥawqal átdolgozásai alapján. Valószínűleg egy 20 részből álló világtérkép volt, kommentárokkal ellátva.

4.2.6. Al-Mas‘ūdī

Abū l-Ḥasan ‘Alī ibn al-Ḥusayn ibn ‘Alī al-Mas‘ūdī arab történetíró és utazó volt. Tudós utódai életéről nem sokat írnak. A 9. század végén született, egyes adatok szerint Észak-Afrikában, de említik Bagdadot is. Ez utóbbi lehet valószínűbb: maga al-Mas‘ūdī is utal erre művében, s hosszú nevének utolsó elemét (al-Mas‘ūdī) is Bagdad egyik városnegyede után kaphatta.

Al-Mas‘ūdī sok utazást tett a muszlim világban. Műveiben említi, hogy járt Indiában, Iránban, Srí Lanka és Madagaszkár szigetén, a Kaszpi-tenger vidékén, Palesztinában és az Ibériai-félszigeten is. Utazásait a 910-es években kezdte és a 940-es évek második felében fejezte be. Ezután Egyiptomban telepedett le, ahol 956-ban hunyt el.

Al-Mas‘ūdī mint igazi tudós, nagy olvasottságra tett szert – természetesen korának szintjén. A *Murūġ ad-dahab* bevezetésében 80 szerzőre hivatkozik. A felsorolt nevek egy része hibás, másokról semmit sem tudunk – talán majd további kutatásokkal tisztázni lehet e jegyzék adatait.³²³

323 Kmoskó 2000, 144–148.

4.2.7. Al-Iṣṭaḥrī

Teljes neve: *Abū Ishāq Ibrāhām ibn Muḥammad al-Fārisī al-Karḥī al-Iṣṭaḥrī*. A 10. század első felében tevékenykedett. Életrajzi adatai nem ismeretesek. Nevéből következtetve Iṣṭaḥr városában született, és sokáig élt Bagdadban. (Erre utal, hogy Karḥ Bagdad egyik városrésze.) Valószínűleg Bagdad volt az a város, ahol találkozott Ibn Ḥawqállal. Információkat cseréltek és egyeztettek térképeiket. Al-Iṣṭaḥrī Szamarkandban halt meg, ahol szintén hosszabb ideig élt és dolgozott. 951–952 körül írhatta *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (Az utak és birodalmak könyve) című művét. Ebben saját utazásaira alapozva továbbfejlesztette Balḥī atlaszát. Al-Iṣṭaḥrī geográfiája közös vonásokat mutat al-Mas'ūdī munkájával is. Valószínűleg egymástól függetlenül ugyanazokat a forrásokat használták. Al-Iṣṭaḥrīnak saját informátorai is voltak: a volgai bulgárokról egy muszlim vándorprédikátor mesélt neki. Művét Ibn Ḥawqal folytatta és további kiegészítésekkel látta el.

4.2.8. Ibn Ḥawqal

Teljes neve többféleképpen szerepel a hazai szakirodalomban, de főként *Abū l-Qāsim ibn 'Alī al-Nasībī ibn Ḥawqal*³²⁴ néven említik. Kmoskó két nevét sorolja fel, az elsőről (*Abū l-Qāsim Muḥammad al-Mawṣilī*) azt írja, hogy eredetét nem ismeri, a másodikat pedig al-Idrīsītől idézi: *Abū l-Qāsim Muḥammad al-Ḥawqalī al-Baḡdādī*.³²⁵ Az elsőként említett neve azt sugallja, hogy Ibn Ḥawqal a felső-mezopotámiai Nisibisben született.

Ibn Ḥawqal 943–973 között beutazta az egész iszlám világot, talán mint kereskedő vagy misszionárius. Járt Örményországban és Azerbajdzsánban is. Ibériai útján esetleg Ḥasday Ibn Šaprūt-tal is találkozott, akit tájékoztathatott a kazáriai zsidóságról. Utazásai során mindig nála voltak al-Ġayhānī, Ibn Ḥurdādbih és Qudāma ibn Ġa'far földrajzi munkái, amelyeket összevetett az általa tapasztaltakkal. Felkereste al-Iṣṭaḥrīt is, akivel megtárgyalták földrajzi ismereteiket, összehasonlították térképeiket.

Ibn Ḥawqal utazásai során személyes kontaktusok révén is gyarapította ismereteit. A kelet-európai népekre vonatkozó adatait 968–969-ben Gurğānban gyűjthette.

Műve, a *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* nemcsak nevében egyezik al-Iṣṭaḥrī művével, hanem lényegében annak az általa szerzett új ismeretekkel

324 Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I:2. 1976, 225.

325 Kmoskó 1997, 75, 95. j.

kiegészített változata. A mű másik ismert címe: *Kitāb šūrat al-arḍ* (A föld térképének a könyve).

4.2.9. Gardīzī

Abū Sa'īd 'Abd al-Ḥayy ibn ad-Daḥḥāq ibn Maḥmūd Gardīzī perzsa történetíró a 11. század közepén élt és alkotott. Gardīzból származhatott. Perzsa nyelven írt *Zayn al-aḥbār* (A legkiválóbb tudósítások) című művét a Ġaznavida-dinasztiához³²⁶ tartozó 'Abd ar-Rašīd szultánnak (1050–1053) ajánlotta. Életének folyásáról más adatunk nincs. Indiáról szóló leírása al-Bīrūnīt követi. Talán az ő tanítványa lehetett. Művének minket érdeklő részeit al-Ġayhānī alapján állította össze.³²⁷

4.2.10. Al-Bakrī

Teljes nevén *Abū 'Ubayd 'Abdallāh ibn 'Abd al-'Azīz al-Qurṭubī al-Bakrī*. Andalúziai arab filológus-földrajzíró, 1040–1104 között élt. Apja Huelva fejedelme volt. Tanítványi kapcsolat fűzte Abu Marwān Ibn Ḥayyānhoz, akinek a magyarok 942. évi kalandozásáról szóló beszámolót köszönhetjük. *Mu'ğam mā Iṣṭa'ğam* címmel földrajzi szótára és *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (Az utak és birodalmak könyve) címmel geográfiája ismert. Ez utóbbi több kéziratban maradt ránk. Sajnos egyik sem tartalmazza a mű teljes szövegét. Al-Ġayhānī, Ibn Rusta és al-Mas'ūdī könyveiből merített. Al-Bakrī személyesen nem járt az általa leírt tájakon, de igen precízen dolgozta fel olvasmányait, és tudóstársainál többször és pontosabban hivatkozik forrásaira. Botanikai és teológiai műveket is írt.³²⁸

4.2.11. Al-Bīrūnī

Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī khorezmi származású perzsa természettudós, történész és utazó a középkori muszlim kultúra egyik legkiemelkedőbb, mindenesetre sokak szerint legeredetibb tudósa volt. Mű-

326 A Ġaznavida-dinasztia nevét birodalmának fővárosa után kapta (Ġazna, mai nevén Ġazni). A Ġaznavidák 977-ben építették ki birodalmukat, amely legnagyobb kiterjedése idején magában foglalta Afganisztán, Khorászán, Észak-India és Khorezm területét.

327 Barthold 1965; Zimonyi 2005, 22.

328 Lévi-Provençal 1960; Zimonyi 2005, 22–24.

veit arab nyelven írta, 973-tól 1048/1050-ig élt. Kat városának Bīrūn nevű kerületében született, Khorezm területén. Gāznīban hunyt el. Számos tudomány a megalapítóját tisztelheti benne. A kísérleteken alapuló természet-tudományos megfigyelések, de a kísérleti pszichológia úttörője is. Khorezm uralkodójának, Abū l-‘Abbās al-Ma’mūnnak az udvarában együtt dolgozott más kiemelkedő tudósokkal, így Ibn Sīnāval [Avicenna] is. Közép-Ázsiában és Indiában is járt.

146 művéből csak 22 maradt fenn, egy részük máig publikálatlan.³²⁹

4.2.12. Al-Marwazī

Šaraf al-Zamān Tāhir al-Marwazī udvari orvosként működött Malikšāh (1073–1092), szeldzsuk uralkodó mellett. Neve alapján Marw városából származott. 1120 után hunyt el. Életéről további információ nem ismert. Az élőlényekkel foglalkozó művének bevezetője tartalmaz földrajzi információt. Forrásként al-Ġayhānī művére támaszkodott.³³⁰

4.2.13. Abū Hāmid al-Ġarnāṭī

Abū Hāmid Muḥammad ibn ‘Abd ar-Raḥīm al-Andalusī al-Ġarnāṭī hosszú élete folyamán rendkívüli utazásokat tett, s rendkívüli dolgokat látott. Az Ibériai-félszigeten, Granadában született, al-Maqqarī andalúziai történetíró szerint 1080-ban. Feltételezhető, hogy ez az évszám elírás eredménye, s Abū Hāmid al-Ġarnāṭī valójában ennél húsz évvel később született. Ez utóbbi számítás szerint is hetven évig élt: 1169–70-ben hunyt el, Szíriában. Utazásait tudásának elmélyítése céljából kezdte. Felkereste a muszlim világ központjait: Alexandriát, Kairót, Bagdadot. Utazási kedve ezután sem csökkent. Rendkívüli útjaira 1130-ban indult. Abharon, Ardabilon keresztül Derbentbe érkezett, majd Szakszinban, a Volga alsó folyásánál lévő városban telepedett le. Innen jutott el a volgai bulgárok földjére 1135-ben, s egy év múltán tért vissza. A volgai bulgároknál szerezte első értesüléseit a környező finnugor területekről. 1150-ben orosz területeken járt: a Volgán és az Okán hajózva Kijevbe jutott. Útja alkalmával minden bizonnyal finnugor emberekkel is személyes kontaktusba került, mivel udmurtok, marik, mordvinok által lakott területeket is érintett. Kijevből Magyarországra jött, ahol három évig tartózkodott. Ezután visszatért Szakszinba. Magyarországon fia s rabnője

³²⁹ Boilot 1960.

³³⁰ Bosworth 1991; Zimonyi 2005, 25.

maradt, Szakszinban is több felesége, ágyasa s gyermeke várta, ő azonban nem tért vissza hozzájuk, hanem Khorezm érintésével mekkai zarándoklatra indult. 1155-ben ismét Bagdadban bukkant fel. Onnan készült Magyarországra visszatérni, amint azt II. Géza királynak megígérte, de tervét nem sikerült megvalósítania. Úti élményeit hallgatósága biztatására kezdte leírni. Két műve készült el, a *Tuhfat al-albāb wa-nuḥbat al-a’ḡāb* és az *al-Murrib ‘an ba’d ‘aḡā’ib al-maǧrib*. Ezek megírása után Szíriába utazott, s ott is hunyt el.

4.2.14. Al-Idrīsī

Abū ‘Abdallāh Muḥammad al-Idrīsī az észak-afrikai Ceutában született, 1099-ben. 1165/66-ban hunyt el, egyes adatok szerint Ceutában, más források viszont arról szólnak, hogy Szicíliában érte a halál. Az Idriszidadinasztia (789–985) leszármazottja volt, amely Fāṭimától, Mohamed próféta leányától és ‘Alītól, a próféta unokaöccsétől származtatta magát. Fiatalkorában sokat utazott, előbb Észak-Afrikában, majd átkelve Európába, a mai Spanyolország, Franciaország és Anglia területén is megfordult. Végül a szicíliai normann király, II. Roger szolgálatába szegődött.

1154-ben, 15 év munkája után elkészült *Kitāb Nuzhat al-muštāq fi iḥtirāq al-āfāq* című földrajzi munkája, melyet az európai szakirodalom gyakran *Opus Geographicum* néven idéz. Az arab címet nem könnyű pontosan, egyben tetszetősen is lefordítani európai nyelvekre. Elfogadható magyar fordítása így hangzik: „A [világlátásra] vágyakozónak a nagyvilág bebarangolása során átélt élvezete.” Ismert még *Tabula Rogeriana* néven is, ugyanakkor ezt az elnevezést gyakran csak a könyvhöz tartozó térkép nevéként használják.

Az *Opus Geographicum* a világot 7 éghajlati zónára osztva tárgyalja. Minden zóna 10 szekcióra oszlik. A könyv a 70 lapból álló térkép magyarázatául szolgál.

4.2.15. Yāqūt al-Ḥamawī

Abū ‘Abdallāh Yāqūt ibn ‘Abdallāh al-Ḥamawī ar-Rūmī 1179-ben született, melléneve (*ar-Rūmī*, „bizánci”) tanúsága szerint bizánci (területen élő), talán görög családba. Később rabszolgasorsra jutott, erre nevének típusa utal. Neve (*yāqūt*) egy drágakőfajtát jelöl, a korundot, amelynek változatai közül igen keresett a rubin és a zafír. Felszabadulása után könyvmásolásból élt és sokat olvasott. Tudását nem tartotta magában, szívesen vitatkozott. Ez a tulajdonsága sokszor sodorta bajba, sok városból kellett menekülnie miatta. Járt Ománban, Damaszkuszban, Moszulban, Marwban, Aleppóban.

Közben több enciklopédikus jellegű művet írt, amelyek elvesztek. Az 1210-es évek második felében a mai Afganisztánban található Marw városában fogott földrajzi szótára megírásába. Újabb utazások, menekülések után művét Moszulban fejezte be. Címe: *Muğam al-buldān* (Az országok lexikona). 1229-ben Aleppóban hunyt el.

4.2.16. Al-Qazwīnī

Zakariyā ibn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Qazwīnī 1203-ban született az iráni Qazwīn városában. Bíróként (*qāḍī*) működött több helyen is. Igazságosztó tevékenysége mellett élete utolsó évtizedeiben állította össze *‘Ağā’ib al-maḥlūqāt wa-ğarā’ib al-mawjūdāt* (A csodás teremtmények, valamint a furcsa lények és dolgok) című földrajzi munkáját. Az első változattal 1263-ban lett kész, majd 1275-ben egy bővített változatot is írt. Művében al-Idrīsī követve égövek szerint csoportosította mondanivalóját, Yāqūt nyomán pedig az égöveken belül ábécérendben közölte az adatokat. Al-Qazwīnī művének legfőbb forrása Yāqūt geográfiai lexikona, de a szerző ismerte al-Mas‘ūdī, al-Iṣṭaḥrī és Abū Ḥāmid al-Garnāṭī műveit is. Al-Qazwīnī 1283-ban hunyt el.

4.2.17. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh

Rašīd ad-Dīn aṭ-Ṭabīb, ismertebb nevén *Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh al-Hamadānī* iráni tudós és államférfi volt. 1247-ben született Hamadān városában és 1318-ban Tabrīzban hunyt el. Politikusi pályafutása az Īlhānida Birodalomban (1256–1353) Abaqa uralkodása alatt (1265–1282) bontakozott ki.

Rašīd ad-Dīn 1298-ban Maḥmūd Gāzān kán vezírje lett. Nevéhez fűződik a birodalom megreformálása: a mongol nomádok laza szerveződéséből a földbirtok tulajdonán alapuló, részletesen szabályozott államot szervezett. Vezíri pozícióját a következő uralkodó – Öldzsejtü – alatt is megtartotta. Ellenfelei ármánykodásainak következtében azonban Öldzsejtü utóda, Abū Sa‘īd nem sokkal trónra lépése után kivégeztette. Végrendeletében hatalmas vagyont hagyott 14 fiára és 4 lányára: 12 700 faddān³³¹ földet, 39 000 datolyapálmát, 30 000 lovat, 250 000 marhát, 10 000 tevét és sok kertet, valamint egyéb birtokokat.

³³¹ A *faddān* egy pár ökörrrel megművelhető földet jelentett, kb. 6–7 hektárt, amelyhez 3–6 parasztsalád tartozott.

Rašīd ad-Dīn sokoldalú tudományos tevékenységét a történettudomány és a természettudományok, azon belül főleg a botanika, orvostudomány, építészet, mezőgazdaság területén fejtette ki, de emellett muszlim teológiai művek szerzője is volt.

4.2.18. Ibn Baṭṭūṭa

Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn Baṭṭūṭa 1304-ben született Tanger (Tanġa) városában. Élete jelentős részét úton töltötte, útleírásából életpályája is kiolvasható. Előkelő családba született, felmenői jogtudósok, bírák voltak. Ibn Baṭṭūṭa is erre a pályára lépett – szintén bíró (*qāḍī*) lett. Utazásait huszonegy éves korában mekkai zarándoklattal kezdte. Útjának elején az egyiptomi Alexandriában találkozott Burhān ad-Dīn tudóssal, aki a világ megismerésére, a távoli India és Kína felkeresésére biztatta. Ibn Baṭṭūṭa megfogadta a tanácsot. 30 éven át tartó utazásaival a legnagyobb arab utazóvá vált. Bármerre járt, szívesen fogadták: a fejedelmek és előkelők igényt tartottak jogi szaktudására. Tekintélyével elérte, hogy kíséretével szabadon és biztonságban utazhatott egyik országból a másikba; útonálló, rablók sohasem háborgatták. Az iszlám világot többször bejárta, a mekkai zarándoklatot hétszer teljesítette. Indiába és Kínába vezető útja során érintette a mongol Arany Horda Birodalom területét, ahol nagy útjához mérve rövid kirándulást tett a Volga mentén északi irányba, Bolgar városáig. Nagyon fázott, így hát sürgősen visszafordult, és soha többet nem merészkedett északi tájakra. Utolsó útja során 1353–1354 között Közép-Afrika iszlám országait kereste fel. Útleírása 1356-ban készült el. Ezután még munkával töltött békés éveket élt meg Fez városában mint főbíró, 1369-ben vagy 1377-ben bekövetkezett haláláig.

4.3. Muszlim geográfusok és utazók a burtászokról [burtās]

4.3.1. Kik voltak a burtászok? Rövid kutatástörténet

A kutatókat igen régóta foglalkoztatja a talányos burtász nép. A muszlim geográfusok közül Ibn Ḥurdādbih még nem említi őket, első előfordulásuk valószínűleg al-Ġayhānī elveszett művéhez köthető.

A probléma finnugor vonatkozása abban rejlik, hogy a leggyakrabban felbukkanó elképzelés szerint a burtászok mordvinok voltak. Ez a lehetőség már az első forráselemzők számára világos volt.

Frähn szerint a muszlim földrajztudósok leírásaiban a burtászokkal kapcsolatban említett *bilingfa* neve mordvin eredetű.³³² Frähn nézete elterjedt az oroszországi kutatók körében. 1847-ben Szaveljev is ebben a szellemben írt.³³³ Tomaschek szerint a *burtász* ugyanúgy emberevőt jelent, mint az *androphagosz*³³⁴ és a *mordvin* népnév.³³⁵ Marquart számára bizonyított tény volt a burtász–mordvin azonosítás: a burtász népnév után zárójelben odaillesztette: mordvin, az al-Mas‘ūdīnál olvasható *Burtās* nevű folyót pedig a Szamarával azonosította.³³⁶ Barthold 1913-ban az *Encyclopaedia Islamica* (EI) burtās szócikkében foglalta össze véleményét.³³⁷ Tomaschek után többen is foglalkoztak a burtász népnév megfejtésével. Erre vonatkozóan Dobrodomov tanulmányában találunk bibliográfiai utalásokat.³³⁸

1937-ben Minorsky a burtászokat a mordvinok moksa etnikai csoportjával azonosította.³³⁹ Erre a burtászok lakóhelyének leírásából következtetett.

V. V. Golmszten 1946-ban megkísérelte a burtász régészeti leletek elkülönítését.³⁴⁰

A szakirodalomban később a moksa–mordvin kapcsolatot tagadó nézetek is megjelentek. A. E. Alihova 1949-ben úgy vélte, hogy a burtászok a Volga alsó folyásának és torkolatvidékének mentén éltek, tehát nem lehettek mordvinok. A forrásokban szereplő híradást a burtász–bulgár háborúskodásokról pedig úgy értelmezte, hogy a burtászok nem a volgai bulgárokkal, hanem Magna Bulgaria népével álltak harcban.³⁴¹

1960-ban B. A. Vasziljev a burtász–mordvin probléma vizsgálatába bevonta az orosz évkönyveket és a Volga-vidék helyneveit is.³⁴²

Oroszul leírva a burtász népnév először a 13. században keletkezett, *Слово о погибели Русской земли* néven emlegetett műben szerepel, amely az orosz földön végzett tatár pusztítás fájdalmas számbavétele. A burtász népnév ez idő tájt földrajzi nevekben is megjelent, a mescser és mozsar népnevekkel együtt. Nem vitás, hogy e népnevek mind olyan népeket takarnak, amelyek a tatárok elől menekültek a Közép-Volga vidékére, és kerültek az

332 Frähn 1823, 107.

333 Szaveljev 1847.

334 Lásd Hérodotosznál, a 2.2.3.3. fejezetben.

335 Tomaschek 1888/1889 II., 7–16.

336 Marquart 1903, 82, 336, 2. j.

337 Barthold 1913.

338 Dobrodomov 1986. Maga Dobrodomov egyébként alán/ász (jász) környezetből származtatja a *burtász* népnevet, melynek jelentése szerinte: 'folyami ászok' (Dobrodomov 1986, 127).

339 Minorsky 1937, 464–465; 1942, 162.

340 Golmszten 1946, 20.

341 Alihova 1949, 48–57.

342 Vasziljev 1960, 181–209.

orosz történetírás látókörébe. A burtász–mordvin azonosítást nehezíti, hogy mordvinokról már jóval korábban beszélnek az orosz évkönyvek. A *Régmúlt idők krónikájában* ezt olvashatjuk: „A 6611. (1103.) évben. [...] Ugyanezen évben, március 4-én harcolt Jaroszláv a mordvinokkal, és Jaroszlávot legyőzték [...]” B. A. Vasziljev szerint a burtászokat a történeti források később mescsereknek nevezik, majd misar-tatároknak.³⁴³

Szintén 1960-ban jelent meg az *EP* vonatkozó kötete, melyben Barthold *Burtās* szócikkét Ch. Quelqejay egészítette ki. A változatos véleményeket és a témával foglalkozó szerzőket így rendezte csoportokba: V. V. Holmsted, A. P. Szmirnov, P. D. Sztjepanov szerint a burtászok a moksa–mordvinokkal azonosíthatók. A. I. Popov és A. E. Alihova szerint a burtászok a Kaukázus északi előterében és a Volga alsó folyásánál élhettek, csak az Arany Horda nyomására költöztek északabbra, vagyis eredendően nem lehettek finnugorok. Sboev és Rittich szerint a burtászok a csuvasok elődei voltak. Tokarev eltörökösödött finnugoroknak tartotta a burtászokat.³⁴⁴ Az *Iszlám Enciklopédia* 3. kiadásában P. Golden tollából teljesen új összefoglaló jelent meg róluk.³⁴⁵

R. G. Muhamedova, a misar-tatárokról írt művében úgy foglalt állást, hogy a burtászok török vagy ugor-török származásúak, és a misar-tatárok elődnépességét alkották. Ennek bizonyítására a mordvinföldi Alatiri járás okleveles adatait idézte a 17. századból: az oklevelekben a *посонные татары* és a *буртасы* terminológiák egymás szinonimái.³⁴⁶ Ilyen adatot N. F. Moksin is közölt: a *буртасские татарове* és a *посонные татарове* jelző ugyanazzal a személlyel kapcsolatban fordult elő.³⁴⁷

A burtász-kérdéssel a történeti források alapján legrészletesebben talán T. Lewicki foglalkozott, kutatási eredményeit összefoglaló művébe is beépítette.³⁴⁸ A burtászokat csak érintőlegesen tárgyaló későbbi kutatók általában Lewicki gondolataiból idéztek – éppen csak annyit, amennyi saját témájukhoz az adott helyen szükséges volt.

A források alapján Lewicki először a burtászok országának helyét próbálta meghatározni. Ebben al-Iszāhīra támaszkodott, aki azt írta, hogy a kazár fővárostól a burtászokig 20 napig tart az út. Lewicki becslése szerint az egy nap alatt megtehető út ezen a vidéken kb. 40 km volt. Az útvonal nyilván a Volga mentén vezetett, ahol 40 nap alatt kb. 800 km-t megtéve a mai Szaratov környékéig lehetett eljutni. Az Ibn Rustánál szereplő adatot ar-

343 Uo., 205–206.

344 Barthold–Quelqejay 1960.

345 Golden 2011.

346 Muhamedova 1972, 16.

347 Moksin 1977, 44.

348 *Żródła arabskie* 1977, 65–77.

ról, hogy a kazároktól a burtászokig 15 napig tartott az út, úgy magyarázta, hogy itt nyilván a Volgán megtett útról lehet szó, és a vízen felfelé vontatva a hajókat a napi 53 km-es teljesítmény elfogadható, tehát a mai Szaratov környékét vízen kb. 15 nap alatt lehetett elérni.

A burtászok országának kiterjedése a különböző forrásokban 15-17 napi járóföld. Lewicki kizárja, hogy a burtászok földje a Volga bal partján lett volna, mivel az teljes mértékben sztyepp jellegű, míg a források erdőssztyepp típusú környezetről szólnak. A burtász terület kiterjedését úgy próbálta meghatározni, hogy az egy nap alatt megtehető utat 30, illetve 40 km-nek számolta. E két becslést adatot 17-tel szorozva a burtászok területét 510×510 vagy 680×680 km-re becsülte.³⁴⁹

Ibn Rusta Kmoskó-féle magyar fordítása szerint a burtászok országának „kiterjedése hosszában és széltében 12 nap”.³⁵⁰ Minthogy a „tizenkét” és a „tizenhét” alak a magyar kézírásban könnyen összetéveszthető, ezért feltételezhetjük, hogy a Kmoskó-hagyatékot feldolgozó Zimonyi István félreolvasa a kéziratot, s elmulasztotta megnézni az arab szöveget.³⁵¹ Lewicki véleménye szerint a burtászok területének nyugati-északnyugati határa az Oka középső folyásvidéke, a Moksa és a Don által közrezárt terület volt, míg északon a burtászok vidéke elérhette a Volgát is, a Szura torkolata körül. Lewicki a burtász vidék határait körülírva I. N. Szmirnovot és Minorskyt idézve hivatkozott a burtász népvét tartalmazó helynevekre a Moksa folyó mellékéről, és A. P. Szmirnov nyomán idézett néhány moksa legendát is a Narovcsat környékén egykor uralkodó Burtász nevű királyról.³⁵²

A burtász–mordvin azonosságot Lewicki elképzelhetőnek tartotta, mivel arról a területről, melyet a történeti források alapján a burtászokhoz kapcsolt, ősmordvin temetők ismertek. Véleménye szerint a mordvinokat korábban (a Jordanes-féle *mordens* népnév felbukkanása előtt) burtászoknak hívták. A burtász szó nem mordvin eredetű. E népnév etimológiáját tárgyalva Lewicki a szó elemeinek ősiráni eredete mellett foglalt állást: a rekonstruált **purtas* szó első elemére pl. az avesztából és az oszét nyelvből hozott párhuzamot (jelentése: *syn*, ’fia valakinek’, míg az *as* elemet az ász (= alán, jász) népnévvel azonosította.³⁵³ A burtász eredeti alakja tehát *syn Asa*, jelentése: ’ász/ok fia’. Véleménye szerint a Fekete-tenger melléki sztyeppvidékről érkezett ősiráni nép meghódította a mordvinokat. A burtász csoport kevert

349 Uo., 66–67.

350 Kmoskó 1997, 206.

351 Ormos István szíves közlése.

352 *Źródła arabskie* 1977, 67.

353 A korábbi etimológiai kísérletekről lásd Minorsky 1937, 462.

alán–mordvin népesség volt, már mordvinul beszélt, de neve utalt az ősiráni etnikai komponensre.³⁵⁴

Az 1980-as években a régészek újrakezdték a burtász-probléma tárgyalását. G. E. Afanaszjev először a Szovjetszkaja Etnografija című folyóiratban ismertette elméletét. A burtász–moksa–mordvin azonosítást elavult nézetnek nyilvánította. Véleménye szerint a burtászok azonosak a szaltovói kulturális egység északnyugati csoportjának népességével. Ezt a leletegyüttest, kaukázusi kapcsolata miatt a régészek hagyományosan az alánok (ászok) hagyatékának tartották.

Az erdő és a sztyepp határán egykor élt népesség életmódja a régészeti adatok szerint megfelelt azoknak a leírásoknak, amelyeket Ibn Rusta és a többi geográfus műveiből a burtászokkal kapcsolatban ismerünk. Afanaszjev átvette a burtász népnév Lewicki-féle megfejtését.³⁵⁵ Ez volt a legfőbb érve a burtászok és a szaltovói alánok azonosítása során.

A források szerint azonban a burtászok nem ott éltek, ahol a szaltovói kultúra erdőssztyeppi variánsát feltárták. Afanaszjev ezt a problémát is megoldotta, ügyesen lavírozva az ellentmondó adatok között.³⁵⁶

Ugyanezen folyóirat hasábjain egy év múlva A. H. Halikov szállt vitába Afanaszjev elméletével. Írását együtt közölték Afanaszjevnek a bírálatra adott válaszával.³⁵⁷

Újabb írásai alapján úgy tűnik, hogy Afanaszjev kitart véleménye mellett. Azokat, akik a burtászok mordvin kapcsolataira hívják fel a figyelmet, továbbra is egy régen idejétmúlt elmélet követőiként bélyegzi meg. A korábbiakhoz képest érvelése annyiban módosult, hogy a burtász népnévnek immár két magyarázatát is adta: 1. folyami ászok,³⁵⁸ 2. ászok gyermekei. Újabb bizonyítékokat is talált arra nézve, hogy a burtászok az általa kutató szaltovói csoporttal azonosak. Az északnyugati szaltovói csoport területét érintő Oszkol folyó nevét az iráni ász és a török *kol* (’река, долина’) összetételéből származtatta. A folyónév jelentése tehát ’ászok folyója’.³⁵⁹

Afanaszjev érvelése nem meggyőző. A történeti források szerint a burtászok a kazárok és a volgai bulgárok között, az Etil folyótól nyugatra él-

354 *Źródła arabskie* 1977, 69–70.

355 Lewickire azonban nem hivatkozott, a cikke megírásához nyújtott nyelvészeti segítséget V. I. Abajevnek köszönte meg.

356 Afanaszjev 1984, lásd még Afanaszjev 1988. Komar, A. V. és Szuhobokov, O. V. (Komar–Szuhobokov 2000) Afanaszjev érvelését a történeti, nyelvészeti és régészeti forrásokkal való machinációnak nevezte.

357 Halikov 1985; Afanaszjev 1985.

358 Afanaszjev 1985, 169. – O. Pritsakra hivatkozva, erről a megfejtésről lásd Dobrodomov 1986, 127.

359 Afanaszjev 2008.

tek.³⁶⁰ Erről a területről kellene tehát valamilyen régészeti leletegyüttest a burtászok hagyatékeként azonosítani. Ez a terület a Felső-Szura vidéke, a mai Penza város környéke.

Az Afanaszjev-féle elméletben fontos szerepet kap a burtász népnév magyarázata. Ha az elmélet kínálta etimológia el is fogadható, akkor sem bizonyítja, hogy a burtászok azonosak a szaltovói kultúra alán variánsával, hiszen alánok több helyen is élhettek (mint tudjuk, a szaltovói kulturális egység területére is a Kaukázusból költöztek át).

Egy földrajzi név történeti felhasználásánál arra is figyelni kell, hogy vajon tudjuk-e datálni az adott név keletkezését. Nem ismerjük, hogy az Oszkol folyónév mikor keletkezett, így nem kapcsolhatjuk bizonyosan a burtászokhoz. Egyébként ugyanez a probléma a Felső-Szura vidékén, ahonnan maga a burtász népnév is fennmaradt földrajzi nevekben: egyáltalán nem biztos, hogy e földrajzi nevek akkor keletkeztek, amikor a muszlim geográfusok hírt kaptak a burtász népről. Vagyis nem bizonyítható, hogy a 9–12. században a burtász nép ott élt, ahol a rá utaló földrajzi nevek most is megtalálhatók.

A témát áttekintve P. Golden³⁶¹ is utalt a sokféle véleményre, majd Vasziljev³⁶² és Muhamedovát³⁶³ idézve a burtászok kevert etnikumát hangsúlyozta. Megjegyezte, hogy az orosz évkönyvek a burtászokat keverik más finnugor népekkel. Idézte P. D. Sztjepanovot is, aki szerint a burtász nem ősi népnév, hanem egy mesterségesen kreált elnevezés, talán társadalmi kategória.³⁶⁴ A burtászokról szóló egyik utolsó hírként az *Usztyugi évkönyvre* hivatkozott, amelyben a 6880. évnél (1380) Mamaj tatár seregének segédcapatai között sorolják fel őket a mordvinokkal együtt.³⁶⁵

1990-ben Penza városában, az egykori burtászok földjén konferenciát rendeztek a burtászokról. A különféle nézetek képviselői között nem jött létre konszenzus.³⁶⁶

1997-ben a magyar *Aetas* folyóiratban jelent meg Hansgerd Göckenjan írása, amely részben érintette a burtászok kérdését is.³⁶⁷ A szerző véleménye szerint a Julianus első jelentésében szereplő *Veda* országnév a *Merdas* vagy

360 Lásd *Hudūd al-‘ālam*, 4.3.3.1. fejezet.

361 Golden 1990, 248–249.

362 Vasziljev 1960.

363 Muhamedova 1972.

364 Sztjepanov 1965, 202–205.

365 *Устюжский летописный свод* 1950, 58. Ez a hír más évkönyvekben is előfordul, de a mordvinok és a cseremiszek említése nélkül, pl. *Софийская первая летопись старшего извода* 2000, 455; *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки* 2000, 107; *Типографская летопись* 2000, 143. Pár évvel később *Permi Szent István legendája* is említi a burtászokat (*pertasz* néven, lásd az 5.4.5. fejezetben).

366 Az előadásokat lásd a *Вопросы этнической истории* 1990 című kötetben.

367 Göckenjan 1997.

Medua alak romlott változata. A merdas vagy merdinis népről Rubruk is beszámolt. Göckenjan arra következtetett, hogy a Rubruk által jellemzett merdas/merdinis nép csak a mordvin lehetett. Tehát Julianus beszámolója a mohamedán vallású Veda országról szintén a mordvinokra vonatkozik.

Julianus és Gerhardus harminchét nap alatt átkelven egy sivatagon, Veda országának *Bundaz* nevű városába érkezett. Ez a városnév Göckenjan szerint a burtász népnévvel azonos, így módon a merdas és a burtász nép is azonosnak tekinthető. A Veda országnévet és a merdas/merdinis népnevet, így ezáltal a burtászokat is Göckenjan az erza-mordvinokhoz kapcsolta.

A burtászok és a mordvinok közötti kapcsolat bizonyítása érdekében Göckenjan rámutatott arra, hogy Marwazí leírása a burtászokról és Rubruk beszámolója a moksákról több tartalmi egyezést mutat (pl. a sertéstartásról, a mézkészítésről, a nyitott párkapcsolatokról stb.), továbbá Ahmed Tüsi ugyanolyan vadaknak írja le a burtászokat, mint több más szerző a mordvinokat.³⁶⁸ Göckenjan több meglátásával egyetérthetünk, koncepciójának azonban vannak vitatható elemei is:

Kétséges, hogy a Veda országnév a Merdas vagy Medua romlott alakja lenne. Inkább a Julianus második jelentésében lévő *Vedin* változatának tűnik. A Vedin országnév talán a *voják* népnévvel lehet kapcsolatban (ez azonban nem bizonyítja, hogy Vedinben vojákok/udmurtok éltek volna).

A Vedában és annak egyik városában, Bundazban élő nép semmiképpen sem lehetett azonos az erzákkal. Az erzák ugyanis Julianus idején nem délkeletre, hanem éppen az ellenkező irányban, északnyugatra éltek a moksáktól. Az erzák lakóhelyét illetően Göckenjan egy 1931-ben megjelent művet idéz (Vasziljev, T. V.: *Mordovija*. Moszkva, 1931.), amely nyilvánvalóan az erzák 20. századi lakóhelyéből következtet vissza egykori területükre. A múlt század 2. felében folytatott régészeti feltárások azonban bizonyították, hogy a Kr. u. 1. évezred végétől az erza és a moksza csoport folyamatosan vándorolt: az erzák Rjazany környéki területükről észak felé az Oka mentén, majd keletre a Volga vonalát követve, a moksák pedig a Moksza folyó mentén nyugati irányba. Így a két csoport pár évszázad alatt lényegében helyet cserélt.³⁶⁹

Amennyiben Vedában és Bundazban mordvinok éltek, akkor azok moksza-mordvinok voltak. Még valószínűbb azonban, hogy Veda a moksákkal szoros kapcsolatban álló burtászok hazája volt.

2000-ben a kazárok fegyverzetét és hadszervezetét tárgyalta egy tanulmányában A. V. Komar és O. V. Szuhobokov. A kazárokat segítő tízezer burtász fegyveres kapcsán kitértek a burtász régészeti emlékek meghatározá-

368 Göckenjan 1997, 106–108., a mordvinok vadságáról lásd szöveggyűjteményünk 4.6.1. fejezetét.

369 Sztjepanov 1970; Klima 1996b, 44–45.

sának lehetőségére is. Szerintük a megoldás kulcsa Ibn Rusta azon mondata, hogy a burtászoknak „*kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti*”.³⁷⁰ Azt javasolták tehát, hogy kettős rítusú temetőket kell keresni szaltovói kapcsolatokkal a Volgától nyugatra, az Ilovljától északra és a volgai bulgároktól délre lévő területen. Szerintük egy ilyen van, a krjukovo-kuzsnoje-i temető. A temetőben fele-fele arányban találhatók hamvasztásos és vázas sírok. A két rítus egy időben létezett a temetőt használó közösség körében.

A szerzőket azonban elgondolkottatta, hogy ez a temető a mordvinok emlékeihez sorolható. E tényből az is következik, hogy a burtász és a mordvin egy és ugyanaz a nép. Ezt lehetségesnek tartották, sőt, csak így tudták elképzelni, hogy a burtászok tízezer katonát tudtak állítani a kazárok támogatására. Amennyiben a burtászok csak a mordvinok egy csoportját alkották volna, akkor a hadseregük létszámára vonatkozó adat a szerzők szerint nem reális.³⁷¹

A. V. Komar és O. V. Szuobokov figyelemre méltó ötlete a burtászok megtalálására még kidolgozatlan. A muszlim geográfusok műveinek megírása idején a hamvasztásos temetkezési rítus az egész mordvinságra jellemző volt. A temetőkben 15–25%-os jelenléte figyelhető meg. Részletesebb elemzés szükséges e rítus és egyes tárgytipusok esetleges kapcsolatait illetően. Hasznos lenne térképek segítségével is tanulmányozni a mordvin hamvasztásos temetkezések földrajzi megoszlását. A két szerző által ajánlott módon a burtászok régészeti hagyatéka egyelőre nem különíthető el.

Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István közös könyvükben Vasziljevhez, Lewickihez és Goldenhez hasonlóan úgy vélekedtek, hogy a finnugorok mellett iráni és török elemek is szerepet játszottak a burtász népesség alakulásában.³⁷²

2003-ban a 3. finnugor történészkonferencián V. K. Abramov a burtász-kérdést is megpróbálta a korai mordvin állam szemszögéből nézni, a *burtász* szót nem népnévként, hanem egy társadalmi-politikai alakulat (= állam) neveként értelmezve.³⁷³

Ugyanebben az évben jelent meg G. N. Beloribkin monográfiája a Volga–Oka vidék középkori történelméről. Beloribkin a régészeti leletek alapján vázolta fel a térség 5–15. századi történelmének főbb vonásait. A burtászok és a mordvinok etnikai kapcsolatát illetően ennek azért van jelentősége, mert a szerző jól átgondolt koncepcióval rendelkezik e témakörrel. Korábban már

370 Lásd a 4.3.2.1. fejezetet.

371 Komar–Szuobokov 2000.

372 Göckenjan–Zimonyi 2001, 55.

373 Abramov 2004, 109–111. Abramov mindenütt mordvin államot lát. Nemzeti elkötelezettsége dicséretes, állítását azonban nem tudja bizonyítani.

számtalan kisebb publikációban foglalkozott a burtászokkal.³⁷⁴ Véleménye szerint ez a népcsoport a Szura folyó felső szakaszán élt. Ez a terület a történeti források alapján a burtászok lakóhelyeként határozható meg. A Felső-Szura vidékének etnikai folyamatait a következőképpen rekonstruálta:

Az 5. századtól ezen a területen kis létszámú ősmordvin csoport élt. A 6. században a Szura középső folyásánál megjelenő idegen népesség – az imenykovói kultúra os-pandói csoportja – kettévágta a mordvinságot. A Felső-Szura és Moksa folyó menti népesség önálló kulturális fejlődése elvezetett a moksa-mordvin etnikai csoport kialakulásához.

A 8–9. században e mordvin csoport mellé betelepült egy idegen népesség – Beloribkin szerint a burtászok. Ekkor a Szura jobb partján a moksák, bal partján a burtászok éltek. A két csoport békésen megfér egymással. Az őslakók egy része azonban nyugat felé távozott, a Moksa mellékre. A helyben maradt moksák továbbra is békésen együtt éltek a jövevényekkel. A burtászok megszerezték az ellenőrzést a volgai bulgároktól Kijev felé vezető útvonal fölött. Mindazok, akik szárazföldön haladtak a bulgárok felé, érintették a burtászok településeit és erősített pontjait.

A 10–11. században ez a vegyes eredetű csoport a volgai bulgárok fennhatósága alá került. A bulgárok nyilván maguk is biztosítani akarták egyik legfontosabb kereskedelmi útvonalukat. A volgai bulgár hatást leginkább a tipikus bulgár kerámia elterjedése mutatja ezen a vidéken. Feltételezhető bulgár beköltözés is a Felső-Szura mellékre, mely megindította a burtászok elbulgárosodását.

A 12–13. században a bulgárok kiterjesztették fennhatóságukat a Moksa folyó mellékre is. A nyugat felé terjeszkedő bulgár és a kelet felé terjeszkedő orosz zóna lassan összeért. A fenyegető orosz–bulgár összecsapás azonban a mongol támadás miatt elmaradt. A burtász típusú települések a Felső-Szura és a Moksa mellett elpusztultak. A mordvin kulturális hatásokat még őrző, de erősen elbulgárosodott burtász népesség nyugat és észak felé menekült. Feltehetőleg részben ők a mai misar-tatárok elődei.³⁷⁵

1996-ban megjelent könyvemben az orosz források alapján úgy foglaltam állást, hogy a Közép-Volga vidékén a tatárjárás után felbukkant menekült népek – a burtászok és a mescserek – nem sorolhatók a volgai finnugorok közé.³⁷⁶ Ugyanezt írtam Rubruk útleírásának elemzése során is.³⁷⁷ Vélemé-

374 Lásd bibliográfiáját a honlapján: <http://belorybkin.ru/article/pub>.

375 Beloribkin 2003 (<http://belorybkin.ru/article/mono>), 23–28, 85–92. G. N. Beloribkin könyvére Türrk Attila hívta fel a figyelmemet. Köszönöm a segítségét. A könyvet az interneten található kéziratból ismerem (a letöltés ideje: 2011. 11. 20.), e változat oldalszámaira hivatkozom, ezek azonban nem egyeznek meg a nyomtatott változat oldalszámaival.

376 Klima 1996b, 31.

377 Klima 1999, 64.

nyem később változott: elképzelhetőnek tartottam, hogy a burtászok eredeti magvát a mordvinok alkották.³⁷⁸ Az ellentmondásos információkat most a következőképpen gondolom rendezni:

1. A muszlim geográfusok leírásaiból arra következtethetünk, hogy a burtászok nemcsak az alsó-volgai sztyeppövezetben éltek, hanem egyes csoportjaik a sztyepp és az erdő határán. Ott kapcsolatba kerülhettek a moksa-mordvinokkal. Ez történhetett úgy is, hogy valójában csak lazán érintkeztek egymással, a bőségesen rendelkezésre álló területen a burtász és mordvin települések egymástól távol, egymás köreit nem zavarva helyezkedtek el. Elképzelhető azonban az is, hogy valamiféle együttműködés alakult ki a burtászok és a moksa-mordvinok között. Talán meg is indult a két etnikum összeolvadása. Ezt a feltételezést a Felső-Szura melléki régészeti leletek is támogatják.

2. A mongol támadás után a burtászok északabbra húzódtak, egyes csoportjaik átkeltek a Volgán, és a cseremiszek közé települve akár permi finnugorokkal is érintkezésbe kerülhettek.³⁷⁹

3. A burtászok szerepet játszottak a misar-tatár etnikai csoport kialakulásában. A burtászokat a késői források a tatárok közé sorolják. Ez az adat azonban nem perdöntő származásuk és nyelvük kapcsolatait illetően, mivel a cseremiszeket, sőt olykor a mordvinokat is a tatárok alá sorolták.³⁸⁰ A burtászok eredeti nyelvéről nem rendelkezünk adatokkal. A 10–11. századi volgai bulgár hatástól kezdve a burtászok bizonyosan török nyelvi környezetben éltek. Ha eredeti nyelvük nem török volt, akkor is eltörökösödtek.

4. A többek által feltételezett és feljebb már említett iráni (ősiráni nyelvű) etnikai komponens a Kr. u. 1–2. évezred fordulóján már csak igen gyengén lehetett jelen a burtászok között: inkább a hagyományokban, szokásokban őrződött meg, mint a nyelvben.

4.3.2. Ibn Rusta a burtászokról

A kelet-európai népekkel foglalkozó fejezetek Ibn Rusta művében India és Tabarisztán leírása között található. Ez nem tükrözi e területek egymáshoz viszonyított elhelyezkedését. Ebből következik, hogy valószínűleg Ibn Rustának csak szakirodalmi ismeretei voltak e vidékről és lakóiról. Zahogyer

³⁷⁸ Klima 2005, 30–31.

³⁷⁹ Lásd *Permi Szent István legendájában* Perm környékének leírását (5.4.5. fejezet).

³⁸⁰ Ezzel főleg európai utazóknál találkozunk, de az ő híreik is a helyiektől származtak (pl. Zalánkeméni Kakas Istvánnál, lásd a 3.4.3. fejezetben).

szerint elképzelhető, hogy ez a fejezet egy másoló-szerkesztő utólagos betoldása.³⁸¹

Ibn Rusta művéhez forrásként használta Ibn Faḍlān, al-Marwazī, Gardīzī geográfiáit. Az olvasott szövegek összemásolására utal egyes témák megkettőzöttsége a szövegben. Erre látunk példát a burtászokra vonatkozó szövegrészben is („*Vagyonuk java részét*”).

Ibn Rusta híradása a burtászokról alapvető fontosságú. Amennyiben a kelet-európai fejezet és benne a burtászok leírása az ő műve, akkor ez a legkorábbi fennmaradt híradás erről a népről. A szerző leírja a burtászok lakóhelyét, jellemzi gazdálkodásukat, és közöl egy-két néprajzi jellegű információt is.

A burtász népnév Ibn Rustánál *burdās* alakban szerepel. Más szerzőknél, például al-Bakrīnál *furdās* alakot olvashatunk. Rubruk, a 13. századi szerzetes utazó a mordvinokat *merdas* néven emlegeti, amely szó hangzása szerint közel áll a burtászhoz. Rubruk útleírását kommentálva e szöveggyűjtemény korábbi fejezetében azt írtam, hogy a merdasz népnév nála a burtász és a mordvin keveredéséből jött létre.³⁸² A Lewickinél és Zsiraínál olvasható népnévmagyarázatok szerint a burtász első eleme ősiráni töből vezethető le.³⁸³

Ibn Rusta a burtászokról szóló ismertetését lakóhelyük leírásával kezdi: „*Burdās földje al-Ḥazar s Bulkāh között fekszik*”, azaz a kazárok országa és a volgai Bulgária között terül el. Ez a leírás ráillik a mordvinokra is, pontosabban a régészek által felső-szurainak nevezett csoportjukra, amelynek egyes közösségei lassan nyugati irányba, a Moksa folyó felé vándoroltak; s ott vehették fel önmaguk megkülönböztetésére a moksa nevet. Valószínűbb azonban, hogy a Felső-Szura mellékén őslakos moksa-mordvinokat és a 8–9. században melléjük bevándorolt népességet együtt nevezték burtászoknak.

A továbbiakban Ibn Rusta ír a burtászok vallásáról, társadalmi szervezetéről, a sérelem kötelező megbosszulásáról – ezek bármely ősi életmódot folytató, társadalmilag kevésbé rétegzett népre jellemzőek lehetnek, érvként nem vehetők figyelembe a burtászok etnikai gyökereinek kutatásában.

A burtászok jellemzése során később Ibn Rusta két olyan jelenséget említ, amely esetleg a finnugor népek, s közülük különösen a mordvinok felé mutat. Az egyik a burtászok házassági, a másik pedig a temetkezési szokásaival kapcsolatos.

A burtászoknál a házasságkötésben a nőé volt az aktív szerep: a lány választott, majd kiszemelt jövődöbelije elment a lány apjához, s megkérte tőle a lány kezét. Biztos sikerre számíthatott, hiszen a felserdült lány nem tarto-

³⁸¹ Zahogyer 1962, 69.

³⁸² Lásd a 3.2.4.1. fejezetet.

³⁸³ Lewicki megfigyelését lásd feljebb, *Źródła arabskie* 1977, 70; Zsiraí 1937, 260.

zott apjának engedelmisséggel. A szabad párválasztásról írt a mordvinoknál I. N. Szmirnov is.³⁸⁴

A burtászok temetkezéséről azt írta Ibn Rusta, hogy a halottak elégetése, illetve eltemetése egyaránt előfordul náluk. Ez is tipikus vonása az ősmordvin temetkezési rítusnak, de a hamvasztás jelenléte a volgai és permi finnugorok nagyobb körére terjed ki, szinte minden csoportnál megtalálható. Az elhunytak kb. 15–25%-át hamvasztották el. Ugyanakkor az újabb régészeti kutatások szerint a sztyeppövezetben, tehát nem finnugor népeknél is előfordulnak hamvasztásos temetkezések.³⁸⁵ Mindezek mellett a kétféle temetkezési szokás magyarázataként a burtászok kettős eredete is számításba jöhet.

A leírásban találunk egy olyan megjegyzést is, amely romba döntheti feltételezésünket a burtászok és a mordvinok egykori kapcsolatáról, esetleg azonosságáról: a geográfus szerző ugyanis egy helyen azt írja, hogy a burtászoknak tevéik is vannak.

Honnan származik ez az adat? Esetleg forrásként téves szóbeli közlésre gondolhatunk? A szöveget elolvasva ugyanis azt látjuk, hogy Ibn Rusta olyan földrajzi környezetet ír le, amelyben tevé nem élhet meg. A burtászok ugyanis „erdőkben laknak”, „vannak [...] marháik és sok mézüik”, „vagyonuk java részét méz, menyétbőrök és szőrmék képezik”, „vannak szántóföldjeik is”. A tevékről szóló hír csak úgy érthető, ha feltételezzük, hogy voltak erdei és sztyeppi burtászok is. Az előbbieket talán finnugorok, az utóbbiak iráni vagy török nyelvűek voltak.

Lewicki Gardīzītől idézi a burtászok tevétenyésztéséről szóló híradást. Teljesen hihetőnek tartja, mivel tevé a burtászoktól északabbra élő volgai bulgárok is tartottak. Erre állatcsontleletek utalnak. Idéz egy orosz forrást is 1376-ból, amely szerint egy csata során a bulgárok tevéi megijesztették az orosz lovakat.³⁸⁶ Ez az érv egy kicsit sántít, mivel a sztyeppövezet éppen a volgai bulgárok egykori lakóhelyén kicsit északabbra nyúlik, beékelődve az erdőövezetbe. A volgai bulgárok minden bizonnyal nem erdőben tartották a tevéiket.³⁸⁷

384 Szmirnov, I. N. 1895, 143–144; 1898, 337, idézi Minorsky 1937, 465.

385 Türk 2010, 270.

386 *Žródła arabskie* 1977, 73, az orosz évkönyv a *Рогожский летописец* 2000, 115.

387 A Volga–Káma találkozásánál egykor élt imenykovói népesség Scserbety nevű lelőhelyéről tevecsonatok is előkerültek – nem sztyeppi környezetből. A tevé sohasem vált a közép-volgai népek gazdálkodásának részévé. Matolcsi János feltételezi, hogy esetleg délről érkezett karavánok állataiként kerülhettek időlegesen erre a vidékre. Matolcsi 1982, 172.

4.3.2.1. Ibn Rusta *Kitāb al-a'lāq an-nafīsa* című művének a burtászokra vonatkozó részei³⁸⁸

Burdās

Burdās földje al-Ĥazar és Bulkār között fekszik; köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van. A kazár királynak engedelmeskednek; tízezer lovas vonul közülük harcba. Vezérük, aki őket rendben tartaná, s akinek ítélete mérvadó volna köztük, nincsen, hanem minden szállásukban van egy-két nagy tiszteletnek örvendő férfiú; pörös ügyeiket, ha ilyenek előadják magukat köztük, ezek elé viszik, de alapjában a kazár király hódoltsága alatt állanak. Földjük kiterjedt; erdőkben laknak; a *bulkār* s a *baġġānākīya* ellen támadásokat intéznek; kitaróak és bátrak. Vallásuk a *ġuzzīya* vallásához hasonlít. Kellemes megjelenésük, tiszteletet parancsoló kinézetük és szép testük van. Ha valamelyikük részéről más ellen támadás vagy igazságtalanság történt, avagy az illető sebet ejtett rajta, vagy megszurta, addig nem békülnek ki, amíg a sebesült elégtételt nem vesz.

Ha egy lány közülük felserdül, többé már nem engedelmeskedik apjának. Azt a férfit választja ki magának, amelyiket akarja, majd a kérő (a lány) apjához megy, megkéri a kezét, mire az hozzáadja feleségül, ha a (a lány) akarja (a férfit).

Vannak tevéik, marháik és sok mézüik. Vagyonuk java részét menyétbőrök képezik. Kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti. A föld egyik síkságát lakják, erdők fájának legnagyobb része hiling. Vannak szántóföldjeik is. Vagyonuk java részét méz, menyétbőrök és szőrmék képezik. Országuk kiterjedése hosszában és széltében mintegy tizenhét nap. (205–206.)

Bulkār

Bulkār Burdās földjével határos. [A bulkárok] az Itil nevű folyó partján vettek szállást, amely a Kazár-tengerbe szakad [...] A kazárok kereskednek és üzletet kötnek velük; hasonlóképpen az oroszok is felkeresik őket áruikkal és mindazok, akik közülük e folyó mindkét partján lakoznak, feléjük tartva egymást váltják fel áruikkal, aminők a coboly-, hermelin-, mókusbőrök és effélék. [...]

388 A részleteket Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 1997), Ormos István javításaival közöljük.

A burdások s eme bulkárok között háromnapj járót van; portyákat és rabló-hadjáratokat vezetnek ellenük és fogságba hurcolják őket. (206–207.)

4.3.3. A *Hudūd al-‘ālam* szerzője a burtászokról

A *Hudūd al-‘ālam* a legjobb források felhasználásával íródott: az iszlámon kívüli területek leírásánál al-Ġayhānī, az iszlám világ bemutatásánál pedig al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqāl követi. Al-Ġayhānī művéből olyan részleteket is megőrzött, amelyek Ibn Rustánál nem maradtak fenn.

A *Hudūd al-‘ālam* szerzője ugyan a Kaszpi-tenger mellékének egyik legfontosabb kereskedővárosában lakott, de közvetlen környezetében mégis igen tájékozatlan volt. A keleti partvidéket, melyhez viszonylag közel lakott, rosszabbul ismerte, mint a nyugatit.

A távoli népekről közölt adatai sem megbízhatóak: a geográfusok által folyamatosan szerkesztett, javított adatokat keveri, tehát a szakirodalom fölött nem volt olyan áttekintése, amely saját személyes úti élményein vagy informátorai tapasztalatain alapult volna.

A burtászokról szóló rész ismerősnek tűnik, csak hogy máshonnan: ez az al-Ġayhānī-hagyomány, de a volgai bulgárokról.³⁸⁹ Annak is csak néhány mondata. A *burtās* után következik a *burādās* föld és nép leírása. Valójában ez szól a burtászokról. E részben a burtászokról más szerzőknél is megtalálható adatok vannak, néhány nem idetartozó és részben pontatlan hírrel keverten. Az al-Ġayhānī-hagyománytól független és tévedéseket is tartalmaz a *burādāsok* földjének leírása: tőle „*keletre folyik az Etil, délre a kazárok, nyugatra a w.n.nd.rok élnek, északra pedig a török besenyők*”. Ezután egy ismerős mondat következik: „*ők olyan emberek, akiknek a vallása a gúzokét követi*”. A következő: „*jurtákban laknak és halottaikat elégetik*”. Ez utóbbinak első részét ott látjuk a mű előző bekezdésében is, amely a burtászok leírását ígéri, de valójában a volgai bulgárokról szól: „*sátrakban és jurtákban laknak*”. Második része (halottaikat elégetik) töredékesen tartalmazza az eredeti információt (Ibn Rustánál: „*kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti*”). A *burādās* (burtász) népről ezután még a szerző megírja, hogy a kazárok uralma alá tartoznak, vagyonuk menyétprémekből áll. Ezek szintén al-Ġayhānīra visszamenő mondatok. A befejező információ szerint „*két királyuk [uralkodójuk] van, akik nem érintkeznek egymással*”. Ez nagy jelentőségű hír, ha hiteles forrásból származik, és nem valami szerkesztői átalakítás eredménye. Elképzelhető ugyanis, hogy itt az Ibn Rusta által már korábban leírt és a *Hudūd al-‘ālam*ban már részben felhasznált ősinformá-

389 Lásd Ibn Rustánál, Kmoskó 1997, 206–207.

cióval állunk szemben, amely szerint „*kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti*”. Persze nagy szerkesztői változtatás lenne „*két fajtájuk*” helyett „*két királyuk*”-ról írni, ezért gondoljuk azt is végig, mi van akkor, ha ez egy új, önálló információ? Ebben az esetben nagyon beleillene a burtász–mordvin azonosítás bizonyítékai közé. A régészeti adatok szerint a mordvinok két etnikai csoportja, az erza és a moksa már a Kr. u. 1. évezred közepén elkülönült egymástól,³⁹⁰ a történeti források pedig szintén két mordvin csoportról szólnak: az erza népet az al-Balhī-hagyomány őrizte meg (*artānīya*), a mordvin népnév pedig még korábban, már Jordanesnél előfordul (*mordens*). A moksa népnév első előfordulása a 13. századra tehető (Rubruk: *moxel*), feltehetőleg a Moksa folyó mellé költöző mordvinok kezdtek el új elnevezést használni saját csoportjukra.

A burtászok két királyára utaló megjegyzés talán úgy is értelmezhető, hogy a Felső-Szuránál egymás mellett élt őslakos és bevándorló népesség külön politikai egységekbe tömörült.

4.3.3.1. A *Hudūd al-‘ālam* burtászokra (burādās) vonatkozó részlete³⁹¹

Ez egy föld, amelytől keletre az Etil folyik. Délre tőle élnek a kazárok, nyugatra a W.n.nd.r. Északra tőle a török besenyők élnek. Ők [a *burādāsok*] olyan emberek, akiknek a vallása a gúzokét követi. Jurtákban laknak és halottaikat elégetik. A kazárok fennhatósága alatt állnak. Vagyonuk menyétprémekből áll. Két királyuk van, akik nem érintkeznek egymással. (219.)

4.3.4. Gardīzī a burtászokról

Gardīzī perzsa nyelvű szövege szinte teljesen megegyezik Ibn Rusta arab szövegével, elképzelhető, hogy tőle származik, de valószínűbb, hogy a közös forrás, al-Ġayhānī művének használatából ered. A szerző többletinformációi forráskritika és egybeszerkesztés nélkül állnak a szöveg végén. A leírás elején megtudjuk, hogy a *burdāsok* (= burtászok) mint vazallusok, tízezer lovast adnak a kazár fejedelem keze alá. Ugyanezt az adatot találjuk Ibn Rustánál és al-Bakrínál is. Gardīzī a fejezet végén leírást ad a burtászok fegyverzetéről, öltözkészéről is. Ez csak nála olvasható. Itt arról értesülünk, hogy „*lova egyiküknek sincs, kivéve azokat, akik nagy jólétben élnek*”. Nyilvánvaló

390 Klima 1996b, 44–47.

391 A fordítás Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István német nyelvű forrásközléséből (Göckenjan–Zimonyi 2001) készült.

az ellentmondás a tízezer lovas harcosról szóló adattal. Az ellentmondás feloldásaként itt is a burtász etnikum összetettségére gondolhatunk. Talán a mordvinok voltak a gyalogharcosok, a burtászok pedig a lovasok.

Gardīzī beszámolója a burtászok fegyverzetéről a régészeti feltárások alapján nem teljesen illik a mordvinokra, mivel náluk a szablya is előfordult fegyverként. Persze elképzelhető, hogy Gardīzī (vagy forrása, adatközlője) is tudott a szablyákról, de ezek birtoklását ugyanúgy a gazdagok kiváltságának tartotta, mint a lovak birtoklását, és ezért meg sem említette.

Úgy tűnik, hogy Gardīzī, midőn kiegészítette az al-Ġayhānīnál olvasott információkat, esetleg épített az al-Balḥī és követői – al-Iṣṭahrī, Ibn Ḥawqal – által írt valamelyik munkára: Gardīzī a burtászokról azt írja, hogy „*ruházatuk qurtaq és ġaba*”, az említett szerzők pedig ugyanezt a kazárokról és szomszédaikról írják.³⁹² Al-Bakrī művében is megtaláljuk ezt az adatot,³⁹³ ami felveti annak a lehetőségét, hogy talán mégis al-Ġayhānī írt erről a két ruhadarabról, csak éppen Ibn Rusta ezt nem vette tőle át. Akárhogy is történt, a *qurtaq és ġaba* vándorlásának elemzése a különböző könyvek lapjain nem visz minket közelebb ahhoz, hogy a burtászok etnikai hovatartozásáról dönthessünk.

Gardīzī más szerzőnél nem olvasható adatainak értékelésénél figyelembe kell venni, hogy Czeglédy Károly megfigyelése szerint Gardīzī nem tudott jól arabul. Az arab forrásokból dolgozó szövegében számtalan félreértés, félrefordítás található.³⁹⁴ Ennek alapján az sem kizárt, hogy a csak Gardīzīnél olvasható információk a források félreértésen alapulnak.

4.3.4.1. Gardīzī *Zayn al-ahbār* című művének Ibn Rustánál nem található burtász vonatkozású részlete³⁹⁵

Országuktól a kazárokig sivatag húzódik s egy út, megművelt helyeken át, forrásokkal, fákkal, folyóvizekkel. Amikor a *burdās* közül egyesek a kazárok felé veszik útjukat, némelyek az Itil vízi útját veszik igénybe és hajóra szállnak, mások a szárazföldön utaznak. Fegyvereik: két hajítódárda, szekerce és íj; vértjük és (más) fegyverük nincs. Lova egyiküknek sincs, kivéve azokat, akik nagy jólétben élnek. Ruházatuk *qurtaq* és *gaba*. Ebben az országban

392 Al-Iṣṭahrī: „A kazárok és szomszédaiik öltözet a *qurtaq* s a *gaba*.” Kmoskó 1997, 30. Ibn Ḥawqal: „[...]a kazárok, bulgār és baġanāk öltözet a teljes *qurtaq*.” Kmoskó 1997, 80.

393 „*Ruhájuk a qurtaq s a gaba*.” Kmoskó 2000, 226.

394 Czeglédy 1972, 140.

395 A részletet Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 1997) közöljük.

gyümölcs nincsen; boruk mézből készül, sapkát hordanak, mely köré turbánt csavarnak. (206, 810. j.)

4.3.5. Al-Bakrī a burtászokról

Al-Bakrī a burtászok leírása során az al-Ġayhānī-hagyomány szövegét követi, az eddig tárgyalt Ibn Rusta- és Gardīzī-féle változatokhoz képest azonban le rövidítve. A rövidítés ellenére al-Bakrī az összes adatot közli, ami al-Ġayhānī nyomán Ibn Rustánál és Gardīzīnél olvasható, egy alapvető különbséggel: tevék helyett juhnyáját említ. Ennek az eltérésnek több oka is lehet, talán egy olyan kéziratból dolgozott, amelyben eleve ez szerepelt, avagy esetleg a forráskritika eszközével élt: nem tartotta hihetőnek, hogy a burtászok tevét tartanak. Az al-Bakrī által említett juhnyájak megerősítik azt a benyomásunkat, hogy a burtászok a sztyepp és az erdőövezet határán éltek. Gazdálkodásuk, életmódjuk az Ibn Rusta- és Gardīzī-féle tevék figyelmen kívül hagyásával teljes mértékben ráillik a mordvinokra.

Al-Bakrī még egy helyen korrigálja Ibn Rusta és Gardīzī leírását: az Atil (Volga) menti országok/népek elhelyezkedését pontosítja. Ibn Rusta azt írja, hogy „*Burdās földje al-Ġazar s Bulkār között fekszik*”, majd később azt olvassuk nála, hogy „*Bulkār Burdās földjével határos. [...] a kazárok s a saqālība között foglalnak helyet*”.³⁹⁶ Al-Bakrī jó szemmel veszi észre, hogy a volgai bulgárok valóban a kazárok és a szlávok között foglalnak helyet, de a földrajzi viszonyok úgy pontosak, ha ez utóbbi mondatban is megemlítjük, hogy a kazárok és a volgai bulgárok között még ott vannak a burtászok is. Ezért ezt a mondatot úgy javítja, hogy a volgai bulgárok „*a furdās (burtász) s a saqlab között vannak*”. Al-Bakrī adatainak hitelét növeli, hogy megkülönböztette a szlávokat és a volgai bulgárokat. Más szerzők keverik e népeket. Például a volgai bulgároknál járt Ibn Faḍlān a bulgár uralkodót a saqlabok uralkodójának (királyának) nevezte.³⁹⁷

Ezen a területen, az említett földrajzi környezetben a leírt életmódot folytatva a burtászok akár mordvinok is lehettek.

396 Lásd az Ibn Rusta leírását tartalmazó 4.3.2.1. fejezetben.

397 Simon 2007, 5, 4. j., további példákkal.

4.3.5.1. Al-Bakrī *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* című művének Ibn Rusta művétől eltérő burtász vonatkozású részletei³⁹⁸

Sok gulyájuk, juhnyájuk és kiterjedt szántóföldjeik vannak. (255.)

A *bulkān* (*bulkān*) országa a *furdās* országával határos [...] Szállásaik az Atil folyó partjai mentén terülnek el, s a *furdās* s a *saqlab* között vannak. (255.)

4.3.6. Al-Marwazī a burtászokról

Al-Marwazī könyvének címe: *Tabāʾir al-hayawān* (Az élőlények természeti tulajdonságai).³⁹⁹ Címe alapján nem gondolnánk, hogy az 1120 körül íródott műben népekre és országokra vonatkozó adatokat találunk, de a földrajzi bevezető számunkra is értékes.

Al-Marwazī a kelet-európai sztyepp- és erdővidék népeinek leírásában az al-Ġayhānī-féle hagyományokra támaszkodott, feltehetőleg ismerte Ibn Rusta és Gardīzī műveit is. Vannak azonban olyan adatok, amelyek tőle kerültek be a későbbi muszlim geográfusok műveibe: a rúszok khorezmi követtségéről és Skandináviáról közölt eredeti híreket. Olyan adatforrás – elveszett geográfia vagy szóbeli információ – is rendelkezésére állt a volgai bulgárokról, valamint a körülöttük lévő finnugor világról, amely a korábban alkotó Ibn Rusta és Gardīzī számára még ismeretlen volt.

Al-Marwazī leírása a burtászokról lényegében ugyanazt tartalmazza, mint Ibn Rustaé vagy Gardīzīé, a fegyverzetre vonatkozó többlet nélkül. A kisebb különbségek: al-Marwazīnál hiányzik a burtászok vallására vonatkozó mondat (Ibn Rusta: „*vallásuk a ġuzziyya vallásához hasonlít*”). A burtászok gazdálkodásáról szóló részben a „*tevék*” (Ibn Rusta) vagy „*juhnyájuk*” (al-Bakrī) helyett al-Marwazīnál „*sértések*” olvasható. Szövege teljesen meg egyezik Ibn Rustaéval, a két állat nevét kivéve (al-Marwazī: „*vannak disznóik, marháik és sok mézüik*”). A burtászok környezetét az al-Ġayhānī-hagyomány egységesen írja le: erdőkben laknak. Ehhez leginkább a sertéstartás illik, de a juhtartás is elképzelhető, ha nem is az al-Bakrī által írt nyájukban, legfeljebb a házak mellett. Matolcsi János táblázatai szerint a finnugorok a vaskor óta több sertést, mint juhot vagy kecskét tartottak.⁴⁰⁰ A burtász-fejezet utolsó mondata al-Marwazīnál: „*Gyümölcsük nincsen, italuk mézből készül.*” Ez

³⁹⁸ A részleteket Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 2000) közöljük.

³⁹⁹ A Kmoskónál szereplő cím, *Az állatok természeti tulajdonságai* Ormos István szerint téves fordítás, lásd Ormos 2005, 757.

⁴⁰⁰ Matolcsi 1982, 304, 310.

a korábbi szerzők közül csak Gardīzīnál olvasható. Al-Marwazī az említett kisebb eltérést leszámítva a korábbi szerzők adatait ismétli a burtászokról, ezért szövegét itt nem közöljük.

4.3.7. A burtászok az al-Ġayhānī-hagyományban

A táblázat a burtászok gazdálkodására vonatkozó adatokat foglalja össze:

	Ibn Rusta	Gardīzī	Al-Bakrī	Al-Marwazī
méz	+ (sok)	+ (sok)	+	+ (sok)
mézből készült ital				+
gyümölcs				–
menyétszőrme	+ (menyétbőrök és szőrmék)	+	+	+
szarvasmarha	+	+	+ (gulya)	+
sértés	–	–	–	+
juh	–	–	+ (juhnyáj)	–
teve	+	+	–	–
szántóföld	+	+	+ (kiterjedt szántóföldek)	+

4.3.8. Al-Masʿūdī a burtászokról

4.3.8.1. *Murūġ ad-ḡahab wa-maʿādin al-ġawhar*

Al-Masʿūdī több mint 20 művet írt, java részük eltűnt, vagy lappang valahol. Két művét olvashatjuk: az elsőt röviden *Murūġ ad-ḡahab* (Aranymezők) néven emlegeti a szakirodalom,⁴⁰¹ a második a *Kitāb at-tanbīh wa-l-išrāf* (A figyelmeztetés és helyreigazítás könyve). Ez utóbbi nemcsak címe, hanem tartalma szerint is kiegészítés, a *Murūġ ad-ḡahab* adatait pontosítja.

A *Murūġ ad-ḡahab* című munkája valójában az iszlám története – olvasmányos formában, nem annyira a történeti adatokra, mint inkább az érde-

⁴⁰¹ Teljes címe: *Kitāb murūġ ad-ḡahab wa-maʿādin al-ġawhar fī tuḥaf al-ašraf min al-mulūk wa-ahl ad-dīrāyāt*.

kességekre koncentrálni. E munkájának 1–69. fejezete csak bevezeti a bagdadi kalifátus történetének tárgyalását.

A muszlim geográfusok közül a Kaszpi-tenger vidékének legjobb ismerője al-Mas'ūdī. Művéből kiolvasható érdeklődése a kelet-európai viszonyok iránt. Már D. A. Hvolson gondolt arra, hogy al-Mas'ūdī felhasználhatta Ibn Faglān *Jelentését*. B. N. Zahogyer részletekbe menően próbálta ezt igazolni.⁴⁰²

Al-Mas'ūdī műveinek több kézírata még tanulmányozásra vár. Az esetleges szövegváltozatok felbukkanása módosíthatja a szerző finnugor vonatkozású híreinek értékelését is.

Al-Mas'ūdī a *Murūǧ ad-dahab* 17. fejezetében ír a burtászokról, de másik művében is említi őket. Olvasmányai mellett a Kaszpi-tenger vidékén tett utazása során hallomásból vett hírekhez is juthatott e népről. A szerzőnél több olyan értesülés olvasható a burtászokról, amelyek bővítik ismereteinket, de nem visznek közelebb annak megállapításához, hogy a burtászok finnugorok voltak-e. Sőt, egyes adatai ellentmondanak ennek a lehetőségnek.

Al-Mas'ūdī burtászokról szóló híradása egy némileg homályos mondattal kezdődik: a kazárok „egy folyón utaznak a város fölött” – ez a város a többi forrásból következtetve nyilván Atil, a fővárosuk s a folyó is az Atil, tehát a Volga.

Ez a folyó „fentről ömlik, annak (a városnak) felső részei felől szakad annak folyójába” – ezek szerint az első mondatban említett folyó talán mégsem az Atil, hiszen beleömlik a város (tehát Atil) folyójába, amely lehet valójában az Atil. Az is elképzelhető azonban, hogy e folyók mind az Atillal, vagyis a Volgával azonosak, s a szöveg talán a torkolatvidéken szétterülő és ágakra bomló folyót próbálja leírni.

De mégsem, hiszen a mondat egy újabb talánnyal zárul: „s neve Burtās” – tehát a kazárok városának folyója al-Mas'ūdīnál a *Burtās*.

Ezt a következő bekezdés első mondata megerősíti: „A burtās [...] a róluk elnevezett folyó mentén lakik.”

Az eddig tárgyalt szerzők szerint a burtászok az Atil közelében laktak. Feltételezhető, hogy az a folyó, ami Ibn Rustánál és al-Isztaḥrīnál az Atil nevet viseli, al-Mas'ūdīnál a *Burtās*. Nem valószínű, hogy al-Mas'ūdī félreértette a szerzőtársait, ők világosan Atilnak nevezik a mai Volga folyót, talán ő inkább más hagyományt rögzített. Ezért meg kell vizsgálni annak lehetőségét is, hogy a *Burtās* folyónév a Szurára vonatkozik.

A Volga egykori neve azonban jelenleg másodrangú kérdés, hiszen al-Mas'ūdī azt is kijelentette, hogy „a burtās [...] a törökök egyik népe”. Ezzel ellentmondott al-Isztaḥrīnak, aki művében kiemelte a burtász nyelv önállóságát.

A muszlim geográfusok nem voltak nyelvtudósok, csak hallomás alapján dönthettek egy nyelv rokonságáról. Ez gyöngíti nyelvi megfigyeléseik értékét. Aki többet hallotta az adott nyelven beszélőket, biztosabb ítéletet alkothatott. Közismert, hogy a geográfusok, történetírók a magyarokat török népnek vélték. Ezt tudva, al-Mas'ūdī véleményét átlagos információkon alapulónak tekinthetjük, míg az előző fejezetben idézett al-Isztaḥrī több információval rendelkezhetett, hiszen különbséget tesz a burtászok és a különböző török népek: volgai bulgárok, kazárok nyelve között, utóbbiak nyelvét hasonlónak nevezve, de egy másik helyen a kazárt a töröktől megkülönböztetve.

Al-Mas'ūdī egyedülálló burtász vonatkozású híradása a *burtāsī* nevű rókaprémeiről szól. Az állati bőrökkel való kereskedés nem köthető egyetlen néphez – aki tehetné, kereskedelmi célból is vadászott a prémes állatokra.

A szerző beszámol arról is, hogy a volgai bulgároknál az évszakok változása során egyszer rendkívül hosszú nappalok, majd máskor rendkívül hosszú éjszakák figyelhetők meg. Ez a jelenség minden geográfust és utazót megérintett. Említi Ibn Faglān, al-Isztaḥrī, Abū Ḥāmid al-Ġarnāfi és Ibn Battūta is.

Al-Mas'ūdī viszonylagos tájékozottságát a Kaszpi-tenger melléki események terén az mutatja, hogy hallott a rúszok 910/911-ben indított két rablóhadjárataról, amely ezt a vidéket érintette. Híradása szerint a visszavonuló vikingek a burtászok földjéig hajóztak, majd szárazföldön haladtak volna tovább. Ez a tervük azonban nem sikerült, mert a burtászok megölték őket. Feltételezhetjük, hogy a burtászok földjén áthaladva le tudták volna rövidíteni a hazafelé vezető útjukat, s azért választották ezt az útirányt. A másik lehetőség, hogy így kívánták a volgai bulgárokat kikerülni. Mindkét feltételezésünk oda vezet, hogy a vikingeknek át kellett haladniuk a mordvinok földjén.

Az a tény, hogy a burtászok megölték a területükön átvonuló *rúszokat*, talán egybeesik a híradással, hogy al-Isztaḥrī szerint ugyanezt teszi az *artānīya* nép is (tehát az erza-mordvinok) minden feljük tévedő idegennel. Utalhatnánk Julianusra is, aki szerint a mordvinok megölték egy Domonkos-rendi expedíció tagjait. Ezek azonban nem bizonyítják teljes mértékben a burtászok és a mordvinok kapcsolatát: a megvert és visszavonuló vikingek zsákmányuk maradékával könnyű prédát jelentettek, s ez okozta vesztüket. Al-Mas'ūdī szerint a *burgaz* (volgai bulgár) nép is legyilkolta a vereség után hozzájuk tévedő rúszokat.

402 Hvolson 1869, 3; Zahogyer 1962, 56–66; 1967, 181–184.

4.3.8.1.1. Al-Mas'ūdī *Murūǧ ad-dahab wa-ma'ādin al-ǧawhar* című művének burtász vonatkozású részletei⁴⁰³

A kazároknak csónakjaik vannak, amelyeken az utasok a város fölött egy olyan folyón utaznak, amely a [város] fölötti részek felől szakad annak folyójába. A [folyó] neve Burtās'. A folyó mentén letelepedett életmódot folytató török népek laknak, akik a kazár királyságba tartoznak. Megművelt területeik a kazárok s a *bulǧar* [= bulgárok] között összefüggő láncolatot képeznek. Ez a folyó *Bulǧar* országa felől jön, s a hajók a *bulǧar* [= bulgárok] és a kazárok között sűrűn közlekednek rajta mindkét irányba.

A *burtās*, mint már feljebb említettük, a törökök egyik népe, amely e mellett a róluk elnevezett folyó mellett lakik. Az ő országukból szállítják a *burtāsī* néven ismeretes fekete- és vörösróka-bőröket. Ezek darabja száz dínárba, sőt még ennél is többbe kerül, ez a feketékre vonatkozik; a vörösek ára ennél alacsonyabb. A bőrök közül a feketét a királyok hordják, arabok és nem arabok egyaránt, és vetélkedve pompáznak azok viselésében. E bőr az ő szemükben drágább a coboly-, pusztai róka- és más hasonló bőröknél. A királyok fejedelmi fejedőket, kaftánokat és bundákat csináltatnak belőle; a királyok között alig akad olyan, akinek ilyen fekete *burtāsī* rókabőrből bélelt kaftánja vagy bundája nem volna. (172–173.)

Az esztendő egy részében a *bulǧar* országában az éjszaka rendkívül rövid. Van, aki azt állítja, hogy az ember még fazekának felfőzésével sem készül el, amíg eljön a reggel. Előző könyveinkben említettük ennek az okát csillagászati szempontból, valamint annak az okát, hogy [a földön] egy [adott] helyen az éjjel nappal nélkül egyhuzamban hat hónapig tart, s a nappal éjszaka nélkül egyhuzamban hat hónapig tart, mégpedig a Sarkcsillag felé. A csillagászok ennek az okát csillagászati szempontból már korábban rögzítették csillagászati táblákban. (174.)

A muszlimok hadba szállva az ár mentén a [*rūs*-ok] felkeresésére indultak. Amint egymással szemben voltak, a *rūs*-ok kiszálltak hajóikból. [...] Allah [Isten] a muszlimokat segítette meg velük szemben; egyesek kard által pusztultak el, mások elestek és megfúttak. [...] Vagy ötezren menekültek meg, és hajókra szállva eljutottak a Burtās országával határos oldalra; azután hajóikat elhagyták és szárazföldön haladtak; ezek egy részét *burtās* népe ölte meg, mások a muszlim bulgárok országába vetődtek, s azok legyilkolták őket. (176.)

403 A részleteket Kmoskó Mihály fordítása alapján (Kmoskó 2000) közöljük Ormos István módosításaival, amelyek Pellat 1962–1987 I., 163–165, 167, valamint Pellat 1966–1979 I., 215, 217, 202–221. figyelembevételével készültek. Az arab *fanak* szó 'pusztai róka'-ként (*Canis corsac*) való értelmezéséhez lásd Jacob 1891, 28–30.

4.3.8.2. *Kitāb at-Tanbīh wa-l-išrāf*⁴⁰⁴

A *Kitāb at-Tanbīh wa-l-išrāf*ban al-Mas'ūdī kiegészíti és módosítja a burtászokra vonatkozó adatait. Megadja lakóhelyüket is: „*Ḥwārizm országa s a kazárok királysága között [...]*” Ez némileg eltér a korábbi helymeghatározástól. A *Murūǧ ad-dahab*ban úgy fogalmazott, hogy a burtászok a kazárok és a volgai bulgárok között élnek, a Burtász nevű folyó partján. Utolsó művében viszont azt olvashatjuk, hogy a kazárok folyója a fővárosuk, Atil mellett folyik, s beléje torkollik a burtászok folyója. Sajnos nem írja, hogy jobbról vagy balról ömlik abba a nagyobb folyóba, ami csak a Volga lehet. Amennyiben elfogadjuk meghatározását a burtászok lakóhelyéről („*Ḥwārizm országa s a kazárok [...] között*”), akkor bal oldali mellékfolyónak kell lennie, s a burtászok az Alsó-Volga bal partján éltek. Ebben az esetben semmi értelme mordvin kapcsolataikon gondolkodni, mert ez a feltételezés kizárható.

A burtász hírek végén al-Mas'ūdī pontosítja a prémekre vonatkozó információkat is. Prémes állatok inkább az erdőövezetben vadászhatók. Az pedig északabbra keresendő, mint a burtászok ebben a műben leírt lakóhelye. Így az *at-Tanbīh wa-l-išrāf* a többi forrásnál is súlyosabb ellentmondásokat tartalmaz a burtászokról. Az itt olvasható értesülések egyetlen más forrásban sem szerepelnek. Vagy a hírforrás tévedett, vagy al-Mas'ūdī következtetett helytelenül.

4.3.8.2.1. Al-Mas'ūdī *Kitāb at-tanbīh wa-l-išrāf* című művének burtász vonatkozású részlete⁴⁰⁵

[Idetartozik azonkívül] a kazárok folyója, amely Itil, a Kazár Birodalom jelenlegi székvárosánál halad el; birodalmi székhelyük ugyanis annakelőtte Balangar városa volt. Ebbe (a folyóba) szakad Burtās folyója; a burtās hatalmas török nép *Ḥwārizm országa* s a kazárok királysága között, amely azonban a kazárokhöz tartozik. E folyón nagy, árukkal és különböző holmikkal megrakott hajók közlekednek *Ḥwārizm* és más vidékek felől, viszont Burtās vidékéről a fekete rókák bőreit szállítják. Ez a legnemesebb és legrágább szőrme. Van még két más fajtája is: vörös és fehér, amely körülbelül azonos értékű a pusztai róka- és *ḥalanǧī*-bőrökkel.⁴⁰⁶ Legsilányabb fajtájuk az, ame-

404 Kmoskó Mihálynál két címen fordul elő: 1. *A figyelmeztetés és helyreigazítás könyve*; 2. *A figyelmeztetés és visszapillantás könyve*. Kmoskó 2000, 136, 205.

405 A részletet Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 2000), Ormos István javításaival közöljük.

406 A *ḥalanǧī*-bőrökről lásd Dozy 1881 I., 400.

lyet *a'rabīn*ak neveznek. A fekete fajta a világon sehol másutt nem fordul elő, csakis ezen s a vele szomszédos vidékeken. (205–206.)

4.3.9. Al-Balḥī és követői: al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal a burtászokról

4.3.9.1. Al-Iṣṭaḥrī a burtászokról

Al-Iṣṭaḥrī a burtászokról főleg lakóhelyükre vonatkozó információkat közölt. Ezen adatait művének *A Kazár-tenger* című fejezetében találjuk. Ezt a részt a szerző valószínűleg két forrásműből állította össze,⁴⁰⁷ ezért a burtászokra vonatkozó adatokat is több bekezdésben, szétszórtan találjuk. Al-Iṣṭaḥrī először az Itil folyó (a Volga) folyásirányával, a folyó által érintett népekkel és országokkal foglalkozik, midőn megemlíti, hogy az Itil „*ar-Rūs-t maga mögött hagyva Bulgār, majd Burtās mentén halad el*”. Később azt is közli, hogy a burtászok „*a kazárokkal határosak; köztük és a kazárok között más nép nincs*”. Egy következő bekezdésből kitűnik, hogy a burtászok ugyan a kazárok és a volgai bulgárok között laknak, de nem a két népet és országot összekötő legrövidebb útvonalon: „*Itiltől⁴⁰⁸ Burtās határának kezdetéig 20, Burtās elejétől a végéig mintegy 15 nap van. [...] Itiltől Bulgār-ig a pusztai úton körülbelül egy hónap [...]*” A Volga torkolatvidékétől tehát a burtászok földjének túlsó vége 35 napra van, s onnan még nyilván tovább kell haladni a volgai bulgárokig, míg a folyó mentén, a pusztai úton (ez a Volga bal partján volt, a másik oldal erdős vidék) csak 30 nap az út a volgai bulgárok földjéig.

A folyó bal oldalán, a „*pusztai úton*” haladt Ibn Faḍlān karavánja is a volgai bulgárok felé. Az utazók nem találkoztak burtászokkal. Ez teljesen érthető, hiszen az eddig idézett források majdnem mindegyike arra utal, hogy a burtászok a Volga jobb partján éltek.⁴⁰⁹ A burtászok földje nem közvetlenül az Itil mellett terült el, mert akkor az ő területükön is kb. 30 nap alatt lehetett volna eljutni a volgai bulgárokhoz, hanem nyugat felé kissé távolabb a folyótól. Talán ez a kitérő okozhatta, hogy a burtászok földjén keresztül tovább tartott az út a volgai bulgárokhoz, mint a pusztai úton. Sajnos a burtászok és a volgai bulgárok közötti távolságról egyetlen szerző sem emlékezett meg, így nem tudjuk megbecsülni, hogy a burtászok földje milyen távol lehetett a Volgától.

407 Kmoskó 1921–1925, 141–148. Lásd még Zimonyi István 104. sz. lábjegyzetét, in: Kmoskó 2000, 26.

408 Ez az Itil nem a folyó, hanem a kazárok azonos nevű fővárosa a Volga torkolatvidékén.

409 Az egyetlen kivétel Al-Mas'ūdī egyik műve, lásd a 4.3.8.2.1. számú fejezetet.

Lakóhelyük meghatározása mellett al-Iṣṭaḥrī finnugor szempontból még két értékelhető adatot közöl a burtászokról.

Egy mondatában azt olvassuk, hogy a burtászok „*szanaszéjjel szóródva laknak*”. Ez egy sztyeppi népnél általános, az állattenyésztő közösségeknek nagy területre van szükségük, jelentős távolságot tartanak egymástól. Ha azonban egy Volga-vidéki erdei nép – és al-Iṣṭaḥrī leírása szerint a burtász ilyen – lakik szanaszéjjel szóródva, akkor eszünkbe juthat, hogy éppen a mordvin a leginkább szétszórtan élő finnugor nép, településformájára már évszázadok óta jellemző az egymástól messze lévő, néhány faluból álló kis településtömbök láncolata. Ez a településszerkezet a közeli szomszéd finnugor népeknél, a mariknál és az udmurtoknál ismeretlen. Al-Iṣṭaḥrī ezen értesülése erősíti a burtász–mordvin azonosság elméletét.

A burtászok és szomszédaik nyelvét al-Iṣṭaḥrī elválasztja egymástól: „*burtās nyelve azonban más*”, elkülönül a volgai bulgárok és a kazárok nyelvével (amelyek egyébként hasonlóak⁴¹⁰), valamint a szintén önálló *rūs* nyelvtől is. Amennyiben a burtászok finnugorok voltak, akkor ez egy alapvetően helyes meglátás. Ha a burtászok a törökség egyik ágát alkották volna, akkor már nehezen értelmezhetnénk al-Iṣṭaḥrī sorait. Persze, az a legvalószínűbb, hogy a burtász kevert népesség volt, így a burtász nyelvre vonatkozó információnak nincs különösebb jelentősége.

4.3.9.1.1. Al-Iṣṭaḥrī *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* című művének a burtászokra vonatkozó részei⁴¹¹

Ami az Itil folyót illeti, ez értesüléseim szerint a Ḥirḥīz közelében ered s a Kīmākīya s a Ġuzzīya között elterülő vidéken át folyik s a Kaymākīya és Ġuzzīya között határt képez. Utána nyugati irányban halad Bulgār hátán, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre ar-Rūs-t maga mögött hagyva Bulgār, majd Burtās mentén halad el, míglen a Kazár-tengerbe szakad. (29.)

Burtās egy nép, akik a kazárokkal határosak; köztük és a kazárok között más nép nincs. Ezek az Itil völgye mentén szanaszét lakó nép. Burtās egyben a vidék neve, hasonlóképpen ar-Rūs s al-Ḥazar [...] (30.)

410 „*Bulgār* nyelve olyan, mint a kazárok nyelve [...]” Lásd a következő fejezetben (4.3.9.1.1.).

411 A részleteket Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 2000), Ormos István javításaival közöljük.

Burtās a vidék neve. Lakóinak faházaik vannak; szanaszéjjel szóródva laknak.⁴¹²

[...]

Bulgār nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; a burtās nyelve azonban más, hasonlóképpen a rūs nyelve is más, mint a kazárok s a burtās nyelve. (31.)

A Kazár-tenger országai és vidékei közötti távolságok: [...] Itiltől Burtās határának kezdetéig 20, Burtās elejétől a végéig mintegy 15 nap van. Burtās földjétől a *baġanāk*ig mintegy 10 állomás,⁴¹³ Itiltől a *baġanāk*ig egy hónapi út van. (32.)

4.3.9.2. A burtászok Ibn Ḥawqal leírása szerint

Ibn Ḥawqal burtász vonatkozású híreiből csak azt emeljük ki, amelyik al-Iṣṭahrīhoz képest új információt tartalmaz.

Ibn Ḥawqal értesült a rúszok 968–969-es támadásáról a közép- és alsó-volgai népek és országok ellen. E hadjáratról beszámolva Ibn Ḥawqal a burtászokat az Itil (a Volga) mentén lakó népnek nevezte.

4.3.9.2.1. Ibn Ḥawqal *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* című művének al-Iṣṭahrīnál nem olvasható burtász vonatkozású rövid részlete⁴¹⁴

Van a kazároknak egy (másik) vidéke, amelynek a városát Samandarnak nevezik [...] Samandarban voltak mecsetek, templomok és zsinagógák. A (rúszok) az Itil folyó mentén lakó összes népek: a kazárok, a bulgárok és burtások elleni hadjáratuk közben őket is leigázták. (77.)

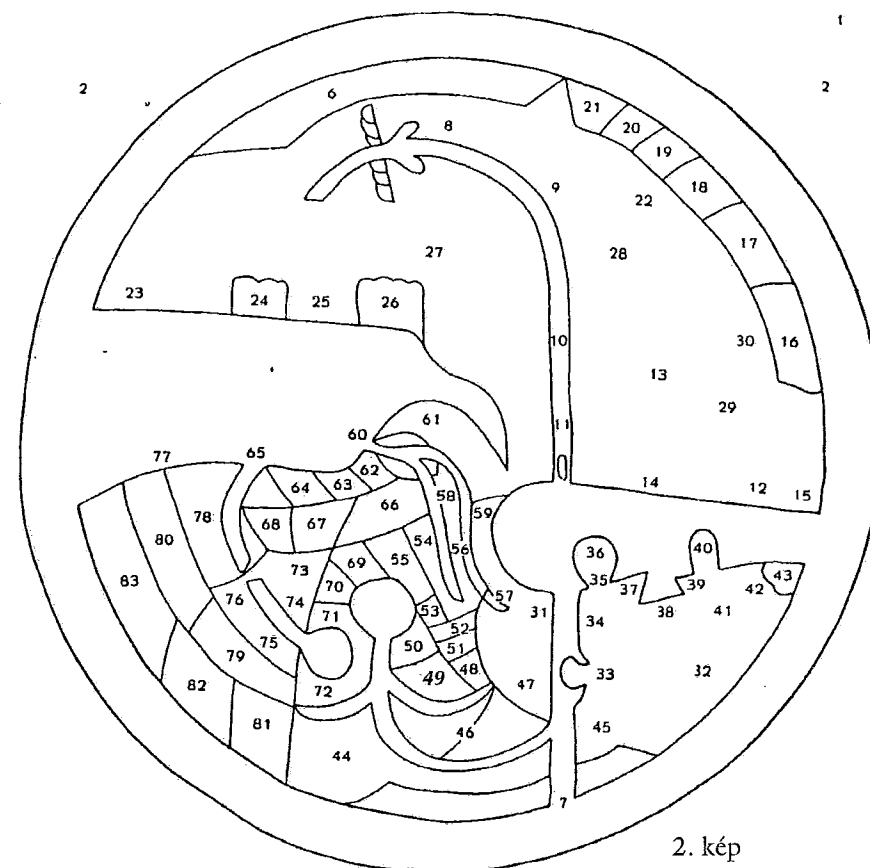
4.3.9.2.2. A burtászok és a rúszok Ibn Ḥawqal térképén

Ibn Ḥawqal művének 1938–1939-ben megjelentetett második kiadásához a kiadó, J. H. Kramers csatolta az új kiadás alapjául szolgáló isztambuli kéziratban található 23 térképet. Ezek megtalálhatók a Kramers által elkezdett,

⁴¹² Ibn Ḥawqal szövegében: „Burtās a vidéknek a neve. Faházaik vannak; szanaszéjjel elszórva laknak vidékeiken nagy számuk és erejük miatt.” In: Kmoskó 2000, 79. (Ormos István javításával.)

⁴¹³ Az eredetileg 'állomás' jelentésű arab *marḥala* szó jelölte azt a kb. egy nap alatt megtehető távolságot is, amely két állomás között volt.

⁴¹⁴ A részletet Kmoskó Mihály fordításában (Kmoskó 2000) közöljük.

1. Dél, 2. Az egész Föld térképe, 3. Észak, 4. Nyugat, 5. Kelet, 6. Déli puszták, 7. Északi Puszták, 8. Nílus, 9. Nubia, Dongola és Alwa, 10. Felső-Egyiptom, 11. Egyiptom vidéke, 12. Magreb országa, 13. Barqa vidékei és tartományai, 14. Surt és Agdābiya vidékei, Tripoli vidékei és tartományai, Afrika vidékei és tartományai, 15. Tanger országa s tartománya, 16. A muszlimok Awdaġust-ja, 17. A pogányok Gāna-ja, 18. A pogányok Kūga-ja, 19. A pogányok Sāma-ja, 20. A pogányok Ġarīwā-ja, 21. A pogányok Kazam-ja, 22. Az Óceán partján lévő országok, 23. A Perzsa-tenger kezdete, 24. Zang országa, 25. Zang és Abesszínia közötti sivatag, 26. Abesszínia országa, 27. Buġa pusztája és sivatagjai, 28. Az oázisok s tartományai, 29. Góliát fiának országa, 30. Siġilmasa, Szélső-Sūs és Agmāt vidékei, 31. Konstantinápolyi-öböl, 32. Rūm országa, 33. Konstantinápoly, 34. Makedónia vidékei, 35. Kasmīlī, 36. Peloponnészosz, 37. Badrant, 38. Velencei-öböl, 39. Otranto, 40. Calabria, 41. Lombardia vidékei, 42. Frankok és Gallia vidékei, 43. Andalus országa, 44. Góg és Magóg vidékei, 45. Šaqāliba, 46. Bulgār és Rūs, 47. ʿArab-zund vidékei, 48. Bašġirt, 49. Burtās, 50. Hazar, 51. Baġanākiya, 52. Bulgār, 53. Sarīr országa, 54. Belső- és Külső-Armenia országa, 55. Aqarbayġān és Arrān, 56. Tigris, 57. Eufrátesz, 58. Mezopotámia, 59. Szíria, 60. ʿIrāq, 61. Az arabok földjei, 62. Hūzistān, 63. Fārs, 64. Kermān, 65. Sind, 66. Ġibāl, 67. Fārs sivatagja, 68. Siġistān, 69. Daylam, 70. ʿArabistān, 71. Ḥwārizm, 72. Guzzīya, 73. Hurāsān (Khorasán), 74. Ġayḥūn (Oxus) folyó, 75. Transoxania, 76. Šīn (Kína) országához tartozó, 77. Hind, 78. Indus folyó, 79. Harluḥīya, 80. Tibet, 81. Hirḥīz, 82. Toġuzoġuz, 83. Šīn országa

majd G. Wiet által befejezett francia fordításban is. Az egyik térképen a burtászok is szerepelnek (49).⁴¹⁵ (Lásd 2. kép.)

Ibn Ḥawqal térképeit al-Iṣṭahṛīval konzultálva rajzolta meg. A két szerző heroikus erőfeszítéseket tett információik értelmezése és ábrázolása érdekében. Az eredmény azonban mai szemmel nézve megmosolyogtató, a népek egymáshoz viszonyított elhelyezése viszont alapvetően helyes. Valószínűleg ugyanazon forrásokból mi sem jutottunk volna jobb eredményre, mint a két geográfus.

A burtászok (49) a térképen a kazároktól (50) északra, a bulgárok és rúszok vidékétől (46) délebbre találhatók. Al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal a rúszok közé sorolta az *artānīya* népet, tehát az erzákat is. A rúszoktól keletre a *saqālība* (45) található, vagyis a keleti szlávok (habár Ibn Faḍlānnál a volgai bulgárok szerepelnek ezen a néven).

A térképen még megtalálható a Góg és Magóg vidékei (44) nevű tájegység, mely a muszlim geográfusoknál esetleg obi-ugor és szamojéd népek lakóhelyét jelöli. Mindez reális ábrázolásnak tekinthető.

Ibn Ḥawqal információi nem segítenek a burtász–mordvin azonosság elméletének megítélésében.

4.3.10. Al-Idrīsī a burtászokról

Az *Opus Geographicum* címen emlegetett könyvében al-Idrīsī a 6. égvő 6. szekciójában tárgyalja Kelet-Európa déli területeit. E részben szerepelnek a burtászok. Al-Idrīsī Kelet-Európa leírását Ibn Ḥawqaltól vette át, akire szövegében hivatkozik is. Al-Balḥī és nyomában al-Iṣṭahṛī, valamint Ibn Ḥawqal hallottak ugyan valamit a burtászokról, de kevesebbet tudtak róluk, mint al-Ġayhanī és köre. Al-Idrīsī először leírja, hogy „a rúszok nyelve más, mint a kazárok és a burtászok nyelve”, majd a burtászok földjén átvezető útvonalat adja meg. Számadatai megegyeznek forrásának adataival: „Atiltól a burtászok határáig 20 nap az út. Burtász – ez egy ország, az elejétől a végéig 15 napi út.”⁴¹⁶ Al-Idrīsī egy helyen változtat Ibn Ḥawqal szövegén: kihagyja, hogy az Atil a kimek és a gúz nép területén is átfolyik. Az is előfordul, hogy tévedésből ír mást, mint forrása. Például, amikor a burtászok két városáról, Burtásról és Szuvarról ír, valójában megkettőzi Ibn Ḥawqal leírását. Forrásában a volgai bulgárok két városaként szerepel Bulgar és Szuvar, ezt al-Idrīsī át is veszi, de pár bekezdéssel később már a burtászok két városaként nevezi

⁴¹⁵ Ezek közül négy térképet Zimonyi István is közöl a francia fordítás nyomán, in: Kmoskó 2000, 92–93.

⁴¹⁶ A két idézet oroszról fordítva. Bejlisz 1984, 216–217.

meg Burtászt és Szuvert. Idrīsī szerint a burtászoknak faházaik és sátraik is vannak – ezt al-Iṣṭahṛī a volgai bulgárokról írja.⁴¹⁷ Ezek az eltérések az esetleges burtász–mordvin azonosság szempontjából jelentéktelenek. Al-Idrīsī a továbbiakban sem szolgál semmi új információval a burtászokról, ezért szövegét nem közöljük.⁴¹⁸

4.3.11. Yāqūt al-Ḥamawī a burtászokról

Yāqūt al-Ḥamawī földrajzi szótárának burtász fejezetén al-Mas‘ūdī és al-Iṣṭahṛī hatása érződik. Utóbbira név szerint is utalt a szerző.

Al-Mas‘ūdīra megy vissza az az információ, hogy a burtászok „*nevéből származik a burtāsī-prém*”. Eredeti változata viszont így szól: „*Az ő vidékeikről szállítják a burtāsī néven ismeretes fekete- és vörösróka-bőröket.*” Al-Mas‘ūdī ezután még részletezi a burtászokkal folytatott prémkereskedelmet és a muszlim világ érdeklődését a prémek iránt, de ezt már Yāqūt nem veszi át.

A következő mondatokból azt látjuk, hogy Yāqūt összekeverte al-Iṣṭahṛī adatait, a burtászokra értette a volgai bulgárookra vonatkozó tudnivalókat: „*Burtās: vidék és város neve. Ők muszlimok. Van főmecssetjük. Közelében Suwār nevű város fekszik, abban is van főmecsset.*” (Ugyanez al-Iṣṭahṛīnál: „*Bulgar városnak neve. Lakói muszlimok, főmecsset van benne. Van a közelben más, Suwār nevű város; abban is van főmecsset.*”)

Yāqūt utolsóként közölt információja al-Iṣṭahṛīra megy vissza: „*Itiltől, a hazarok városától Burtásig húsz nap van. Burtās országának elejétől annak végéig vagy tizenöt nap van.*” (Al-Iṣṭahṛī: „*Itiltől Burtās határának kezdetéig 20, Burtās elejétől a végéig mintegy 15 nap van.*”)

Yāqūtnak nincs új híre a burtászokról, ezért szövegét itt nem közöljük.⁴¹⁹

4.3.12. Al-Qazwīnī Burtász országáról

Földrajzi szótárában al-Qazwīnī a burtászokról igen röviden ír. Lakóhelyük, vallásuk, nyelvük tömör jellemzésében Yāqūt munkáját követi. Az eltérés csak annyi, hogy Yāqūt szerint a burtászok a kazárokkal határosak, míg al-

⁴¹⁷ Ugyanezt keveri al-Qazwīnī is, lásd lejjebb, 4.3.12.

⁴¹⁸ Al-Idrīsī művének kritikai kiadása: *Opus Geographicum* 1970–1984, elavult francia fordítása: Jaubert 1836–1840, a kelet-európai részletek orosz fordítása: Bejlisz 1984.

⁴¹⁹ Yāqūt al-Ḥamawī művének kiadása: Wüstenfeld 1866–1870. A burtászokról szóló leírást magyarul lásd: Kmoskó 2007, 20.

Qazwīnī szerint Burtász területe Kazárországban van. Ezután azt írja, hogy „épületeik fából valók, télvíz idején azokban húzódnak meg, nyáron viszont sátrakban laknak szanaszét”. Ugyanezt al-Iszāhri a volgai bulgárokról írja: „épületeik fából valók, télvíz idején azokban húzzák meg magukat, nyaranta sátrakban laknak szanaszét”. A *burtāsi* nevű rókaprém szerint vörös színű. A szöveg számunkra nem bír jelentőséggel, ezért itt nem közöljük.⁴²⁰

4.3.13. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh a burtászokról

Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh kiemelkedő perzsa nyelvű történeti munkája a *Ġāmiʿ at-tawārīḥ* (Krónikák gyűjteménye), amelyet 1310–1311-ben fejezett be. Ez a legfontosabb forrás a Īlhānida Birodalom (1256–1353) politikai, társadalmi és gazdasági viszonyairól. A világ többi részeire vonatkozó ismeretei más szerzők műveiből, illetve kortárs tudósokkal való együttműködéséből származnak.

A mű burtász vonatkozású híradása a második részben található, amely az 1235–1241 közötti eseményeket tárgyalja. Az 1236–1237-es évek hadjárait ismertető fejezetből értesülünk a Volgai Bulgár Birodalom, az orosz fejedelemségek és a Volga középső folyása mellett élő népek elleni támadásról. Itt olvasható a *burtász* népnév. Az események leírásából megállapítható, hogy a volgai bulgárok és a *bašgirdok* (akik között a keleti magyarok is élhettek) után kerítették sort a moksák, burtászok és ardzsanok (erzák) megtámadására, akik – mint tudjuk – az előbb említett népektől nyugatra laktak. A moksák, burtászok és erzák elleni győzelem után a mongolok tanácskoztak, majd az oroszok ellen indultak. Elsőként Rjazany (Arpan) városát vették be. Rjazany a régészeti leletek tanúsága szerint a mordvinok délnyugati területein, a mordvin–orosz határvidéken helyezkedett el. Ezután következett Kolomna (Ike), Moszkva (Makar), majd a többi orosz város. A hadjárat leírása tehát földrajzilag pontos, keletről nyugatra halad. Mintegy hetven évvel később, amikor Rašīd ad-Dīn művét írta, még fel lehetett idézni az akkori eseményeket. Ebből a leírásból egyértelműen arra következtethetünk, hogy a burtászok a két mordvin csoport közvetlen szomszédságában, ha ugyan nem velük keveredve, ugyanazon a vidéken éltek.

⁴²⁰ Al-Qazwīnī művének kiadása: Wüstenfeld 1848. A burtászokról szóló leírást magyarul lásd: Kmoskó 2007, 85.

4.3.13.1. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh *Ġāmiʿ al-tawārīḥ* című művének burtász vonatkozású részlete⁴²¹

Elbeszélés azokról a hadjáratokról, amelyeket a mongol kánfiak és csapataik vívtak a Kipcsak pusztákon, Bulgarban, Rúsiban, Moksában, Alániában, Madzsarban, Bularban és Basgirdban, és e területek meghódításáról

Azok a kánfiak, akiket a Kipcsak puszták és azon vidékek meghódítására kijelöltek [a következők voltak]: *Tuluġ kán gyermekei közül*: Menggü kán, az idősebbik fiú és testvére, Bucsek; *Ügedej kán nemzetségéből*: Güjük kán, az idősebbik fiú és testvére, Kadan; *Csagatáj gyermekei közül*: Buri és Bajdar, valamint a kán testvére, Kulkan; *Dzsocsi fiai*: Batu, Orda, Sejban és Tangut; *a tekintélyes emírek közül*: Szüböday bahadur, és néhány más emír.

Mindannyian útnak indultak *bicsin-il*, a majom éve tavaszán, amely a 633. év *dzsumad* hónapjára esik [1236. február 11. – március 11.]; a nyarat úton töltötték, ősszel pedig Bulgar határain belül egyesültek Dzsocsi nemzetségével: Batuval, Ordával, Sejbannal és Tanguttal, akiket szintén arra a vidékre irányítottak. Onnan Batu Sejbannal, Buraldajjal és a sereggel hadjáratra indult a *bularok* és *basgirdok* ellen, és rövid idő alatt, nagyobb erőfeszítések nélkül meghódította őket [...]

[...] *takiku-il* idején, a kakas évében, amely a 634. évnek felel meg [1236. szeptember 4. – 1237. augusztus 23.] Dzsocsi fiai: Batu, Orda és Berke; Ügedej kán fia: Kadan; Csagatáj unokája: Buri; és Dzsingisz kán fia: Kulkan a *moksákkal*, *burtászokkal* és *ardzsánokkal* hadakoztak, és rövid idő alatt meghódították őket. Az említett év őszén az ott tartózkodó kánfiak *kuriltájt* tartottak és együttes elhatározással az oroszok ellen indultak. Batu, Orda, Güjük kán, Menggü kán, Kulkan, Kadan és Buri együttesen megostromolták Arpan városát, és három nap alatt bevették. Azután elfoglalták Ike városát is. Kulkan ott megsebesült és meghalt. Az egyik orosz emír, név szerint Urman [Roman] sereggel indult [a mongolok ellen], de megverték és megölték, [azután] együttesen öt nap alatt bevették Makar városát is, és megölték a város fejedelmét, név szerint Ulajtimurt. Megostromolták Nagy Jurgij városát, és nyolc nap alatt bevették. [Az oroszok] elkeseredetten harcoltak. Menggü kán személyes hóstetteket hajtott végre, amíg szét nem verte őket. Perejaszlavl városát, Veziszlav ősi birtokát együttesen vették be öt nap alatt. A terület emírje, Vanke Jurku elmenekült, az erdőbe vonult, őt is elfogták és megölték.

⁴²¹ A fordítást az orosz kiadás (Rašīd ad-Dīn 1960) alapján Katona Erzsébet készítette.

4.4. Muszlim geográfusok és utazók Wīsū, Arū és Yūrā országáról

4.4.1. Ibn Fadlān úti beszámolója

4.4.1.1. Ibn Fadlān nagy utazása

Ibn Fadlān al-Muqtadir, bagdadi kalifa megbízásából járt a volgai bulgároknál. Az expedíció *Almiš* volgai bulgár fejedelem hívására 921-ben indult el Bagdadból. A bulgár uralkodó és környezete muszlim hitre tért, de a vallás tanaiban, rendszerében járatlan lévén, előimádkozókat és vallástánítókat kért a bagdadi kalifától. A volgai bulgárok számára az iszlám világgal fenntartott kapcsolat politikai célokat is szolgált: a rivális Kazár Birodalom sakkban tartását remélték tőle. A kalifátus viszont befolyásának kiterjesztését remélhette a bulgárokkal kötendő szövetségtől. A kölcsönös érdekeket megerősítendő gazdag ajándékokkal útra kelt követség Khorezm és a Kazak sztyepp érintésével érkezett meg a Volga–Káma vidékén élő volgai bulgárokhoz, és valószínűleg ugyanezen az útvonalon⁴²² 923-ban szerencsésen haza is tért.

4.4.1.2. Ibn Fadlān úti beszámolójáról

Ibn Fadlān úti beszámolóját manapság egyesek jobb híján az egyszerű *Risāla* (levél, episztola, írás, írásmű, értekezés) címmel jelölik, noha magában a műben ez az elnevezés nem szerepel. A szerző az utazás során meglátogatott népek – ogúzok, besenyők, baskírok – mellett ír a kazárokról is. Természetesen legrészletesebben a volgai bulgárokról szól. A bagdadi küldöttség találkozott egy rúsz (viking, normann) csapattal is. Észak országairól és népeiről írván a muszlim geográfusok szinte mindegyike megemlékezik a burtász népről. Ibn Fadlān azonban nem, ennek magyarázata, hogy a bizonytalan politikai viszonyok miatt küldöttsége nem a volgai útvonalon haladt, így elkerülte a nagy folyó mentén élő burtászokat.

Ibn Fadlān művében keverednek a mesés történetek a reális valósággal. A szerző a különleges természeti jelenségeket tárgyilagosan írja le, a csodás élőlényekről szóló történetei előtt pedig megjegyzi, hogy azokat mások elbeszéléséből hallotta.

⁴²² B. N. Zahogyer szerint vízi úton tértek vissza, érintve a Kazár Birodalmat, ezt bizonyítják Ibn Fadlān részletes információi a kazárokról: Zahogyer 1962, 51–66.

Bagdadba a világ sok szegletéből vetődtek el emberek. Ibn Fadlān már utazása előtt tájékozódott tőlük a meglátogatandó népekről, országokról. Két informátora volt. Egyikük, *Takīn* (vagy *Tekīn*) egy közelebbről meg nem határozható török néphez tartozott, de korábban megfordult a volgai bulgároknál is. Másik segítője, egy bizonyos *Bāris* nevű ember pedig egyenesen Volgai Bulgáriából származott. Takīn és Bāris mindketten tagjai lettek az igen népes diplomáciai küldöttségnek, melyet egy *Sawsan ar-Rassī* nevű ember vezetett.⁴²³ Bārist szláv embernek nevezi Ibn Fadlān, a volgai bulgár Almišt pedig a szlávok fejedelmének. A kutatók általános véleménye szerint Ibn Fadlānnál a *saqlab* népnév egyszerűen „északi nép, északi emberek” jelentéssel bír. Ez nem szokatlan az arab írásbeliségben: ezt az eredetileg a szlávok nevéből származó megnevezést a muszlimok gyakorta használták más világos bőrű, világos hajú (és kék szemű), leginkább európai népek jelölésére is.

E kérdéskört legutóbb részletesen elemezte D. E. Misin. A téma kutatástörténetének áttekintése után úgy foglalt állást, hogy a *saqlab/saqaliba* népnév a muszlim geográfusok többségénél mégis inkább „szláv ember/ek” jelentéssel bírt. Ibn Fadlān művét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a volgai bulgár fejedelem titulátúrájában önmagát a *saqaliba*, a *szlávok uralkodójának* nevezte. Ezt már korábban, egy Bagdadba küldött leveléből ismerhette Ibn Fadlān, ezért a volgai bulgárokhoz érkezve a birodalom népességét *saqaliba*-nak nevezte. Tehát az ő művében a *saqlab/saqaliba* valóban nem „szláv ember/ek”, hanem „északi nép, északi emberek”.⁴²⁴

Ibn Fadlān személyes élményeit kiegészítette a hallott és olvasott információkkal és azokat is úti jelentésébe foglalta.

Az úti beszámolónak ma egy kézírata ismert. A mű sokáig csak a Yāqūt-nál szereplő idézetek révén volt ismert. Yāqūt a 13. század elején írta meg földrajzi szótárát, amelynek *Itīl*, *Bāšgird*, *Bulğār*, *Ḥazar*, *Ḥwārizm*, *Rūs* címszavaiban hasznosította az Ibn Fadlānnál olvasottakat. A nemzetközi orientalista világ nagy szenzációja volt, amikor 1923-ban, az iráni Mašhad városában előkerült az úti beszámoló egyik kézírata. Sajnos, felettébb romlott másolatról van szó, s nem is teljes, minthogy hiányzik a vége, a visszaút leírása. Mindazonáltal jelentősége mégis hatalmas, mert a már korábban ismert, Yāqūt által kivonatolt részekben túlmenően nagyon sok új, páratlanul fontos információval gazdagította az erre a korra és vidékre vonatkozó ismereteinket.

⁴²³ Sawsan ar-Rassī neve alapján (Sawsan = 'liliom') ítélve korábban rabszolga lehetett. Kovalevszkij 1956, 14, 19.

⁴²⁴ Misin 2002, 7–26 (kutatástörténet), 29–33.

A kéziratra Ahmet Zaki Validov, egy baskír tanító fia bukkant rá. A bolsevik rendszer ellenségeként emigrálni kényszerült Oroszországból, s menekülése közben bukkant az értékes kéziratra, amelynek szövegét immár Zeki Velidi Togan néven publikálta roppant becses, részletes kommentárokkal ellátva, 1939-ben, Lipcsében.⁴²⁵ Ugyanebben az évben jelent meg Leningrádban az útleírás arab szövege (fakszimilében) orosz fordítás és gazdag magyarázatok kíséretében A. P. Kovalevszkij orosz arabista gondozásában, aki a kiadást egy fényképmásolat alapján készítette el, amelyet az iráni kormány ajándékozott a Szovjetunióknak 1935-ben. Minthogy 1938-ban letartóztatták, Kovalevszkij neve nem szerepelt a kiadványon. 1944–1945 táján szabadult, s lényegesen kibővítve 1956-ban újra publikálta művét Harkovban.

4.4.1.3. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Wīṣū országára és az egyszarvúra vonatkozó részleteiről

A mű kevés finnugor vonatkozású adata Ibn Faḍlān kíséretitől, Bāristól és Takīntól, illetve volgai bulgár udvari körökből származhat, tehát másodközlés jellegű.

Ibn Faḍlān hallott Wīṣū országáról és népéről, valamint értesült az északi vidékek különleges körülményeiről, a hosszú nyári nappalokról és téli éjszakákról. A későbbiekben ugyanezeket a motívumokat megtaláljuk a volgai bulgároknál járt többi utazónál és az egymás műveit feldolgozó, tovább alakító geográfusoknál is. A wīṣū nép neve az orosz krónikákból ismert *веси* (*ves'*) népnévvel azonosítható, amelyből a szakirodalom a mai *vepsze* népnevet származtatja.

A Wīṣū mellett más muszlim szerzőknél előfordul Arū és Yūrā országa is. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a muszlim geográfusok forrásul

425 Életének fordulatai nagyon tanulságosan világítanak rá a tudományos felfedezések véletlenszerű elemeire. Zaki Validov édesapja nem akármilyen tanító volt: egy medreszében, iszlám oktatási intézményben működött. 1890-ben született fia tudósaként készült: a török és tatár népek történelmét tanulmányozta. Ugyanakkor már az 1917-es forradalmak előtt az oroszországi iszlám politikai mozgalom egyik vezetője volt. Leninnel személyes kapcsolatban állt. Az októberi forradalom kitörése után a baskírok Zaki Validov vezetésével a bolsevikokat támogatták. Később azonban az oroszországi iszlám politikai mozgalmak viszonya megromlott az új hatalommal. A bolsevikok ellen Turkesztánban kibontakozó fegyveres ellenállás tagjait *baszmacsok*nak nevezték. 1923-ban, amikor a baszmacsok kilátástalan küzdelme elbukott, egyik vezetőjük, Ahmet Zaki Validov sikeresen megszökött a megtorlás elől. Iránban, Afganisztánban, Indián keresztül érkezett Európába. Már menekülése közben ismét feléledt benne a tudói hajlam, Mašhad város mecsetjében érdeklődve forgatta a régi könyveket, melyek között rábukkant Ibn Faḍlān úti beszámolójának kéziratára. A mű kritikai kiadása és német fordítása tette ismertté nevét az orientalisták körében.

szolgáló volgai bulgár mesélők-adatközlők *arū* névvel a közvetlen környezetükben élő finnugorokat illették, *yūrā* néven a tőlük északi irányban, a Kámán és a Pecsorán elérhető népeket nevezték. A *wīṣū* népnévből a *ves'* népnévvel való kapcsolata miatt a nyugat felé élő közép- és felső-volgai, valamint karjalai és baltikumi finnugorokra gondolhatnánk, de egyáltalán nem biztos, hogy ez helyes feltételezés.

A. H. Halikov szerint az Ibn Faḍlānnál olvasható „*wīṣūi emberek*”⁴²⁶ és az *eszkel/aszgi*⁴²⁷ nép azonosnak tekinthető a felső-kámai lomovatovói és a Csepca melléki polomi kultúra általa bulgár-töröknak vélt népességével. Ebből a feltevésből megfontolandó a *wīṣū* nép azonosítása a komi-permjákok elődeinek tekintett lomovatovói népességgel, mivel a muszlim geográfusok és utazók műveiben szereplő wīṣū és yūrā népek egymáshoz viszonyított földrajzi elhelyezkedéséből ez következik. A régészeti leletekből is jól látható a lomovatovói kultúra és a volgai bulgárok kapcsolata.⁴²⁸

Az úti beszámoló egyik különös története egy hatalmas méretű emberről szól, aki mégsem ember. Létezéséről Ibn Faḍlān már Bagdadban értesült Bāristól. A rendkívül hatalmas termetű, emberszerű lény az *Atil* (Volga) folyóban bukkant föl. Beszélni nem tudott, ellenállást nem tanúsított, így a kezdeti riadalom után a fejedelem elszállíttatta. E rémületet keltő lény meseje talán egy nagyra nőtt tokhal, vagyis viza látványa nyomán született.⁴²⁹

Önmagában a nagyméretű vízi szörny felbukkanása nem lenne finnugor történeti vonatkozású esemény. Ibn Faḍlān útleírásában azonban azt olvasuk, hogy a volgai bulgár uralkodó a *wīṣū* emberektől kért levélben információt a lény mibenlétéről. A levelezés említése meglepő: vajon milyen nyelven, milyen írásjegyekkel váltottak üzenetet a volgai bulgárok a finnugorokkal?⁴³⁰ Hogy ténylegesen történt-e ilyen levélváltás, bizonytalan. Elképzelhető, hogy ezzel az írói fogással Ibn Faḍlān csak arra akart utalni, hogy a történet a *wīṣū*któl származik.

A bulgár fejedelemnek jó oka volt a *wīṣū*khöz fordulni a különös élőlény ügyében: valószínűleg a bulgárok már hallottak a *wīṣū* körében élő legendáról, az óriási termetű vízi állatról.

426 Lásd a 4.4.1.4. fejezetben.

427 Simon 2007, 75, 83.

428 Halikov 1989, 48. Halikov feltevése megmagyarázná, hogy miként tudtak a volgai bulgárok és a wīṣūk levelezni: türk rovásírással. Ötlete azonban kemény bírálatban részesült. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a polomi kultúra nem sorolható az eszkil-bulgárokhoz, hanem az udmurtok elődnépességének tekinthető. Wīṣū helyéről részletesebben lásd al-Bīrūnīnál (Īsū néven említi), a 4.4.3. fejezetben.

429 Marquart főkére (*Robbe*) gondolt: Markwart 1924, 319.

430 Zeki Velidi Togan a türk rovásírásra gondolt, 1939, 193–196, idézi Simon 2007, 69, 253. j.

A wīsūk valóban ismertek egy különös viselkedésű, nagy termetű vízi állatot, ezért a Volgában felbukkant ijesztő lényt vele hozták kapcsolatba. A muszlim geográfiai irodalomban először Ibn Fadlānnál olvashatjuk a tengerpartra kivetődő nagy hal legendáját, amely húsával önként táplálja a partvidék lakóit. Ibn Fadlān ezt a jelenséget *Yāğūğ* és *Mağūğ*, vagyis Góg és Magóg népevel hozta kapcsolatba. Úti jelentésének ezt a részletét ezért majd a Góg és Magóg népről szóló hírek között tárgyaljuk.⁴³¹

Az úti beszámolóban Ibn Fadlān egy érdekes történetet is elmesél egy különös lényről, amely abban találja szórakozását, hogy a homlokán kinőtt szarvának hegyére szúrva a levegőbe dobálja a lovagló embereket, míg meg nem öli őket. A lovakat azonban sajátos módon nem bántja.

Az állat leírása igen részletes: „*A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy.*” A leírás ráillik az orrszarvúra. A történet végén Ibn Fadlān meg is jegyzi, hogy ez az állat a helybéliek szerint az orrszarvú. Erre az állatra utal az is, hogy a volgai bulgár udvarban látott „*tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek*”. A rinocérosz szarva rendelkezik igen széles, talpszerű alsó résszel.

Az orrszarvúra illő leírásban egyetlen pontatlanság van csak: az állat szarvának hossza, amely egyes esetekben „*öttől három könyök*”.⁴³² Ez minimum másfél méter.

Az állat viselkedésének és lakóhelyének leírásában találunk még egy-két nehezen hihető, illetve ellentmondásos elemet:

Amikor az orrszarvú a lovon ülő emberre támad, hogyan éri föl a lovast és hogyan tudja szarvával a lovast feldobálni a levegőbe?

A szövegrész elején azt olvassuk, hogy az orrszarvú a pusztaságban (a steppén) honos, majd később arról értesülünk, hogy a vadászok fáról nyilaznak rá, mert az orrszarvú magas fák között él.

Simon Róbert szerint a történet egyértelműen az orrszarvúról szól. Hosszú jegyzetben tárgyalja az orrszarvúhoz fűződő hiedelmeket, és megállapítja, hogy Ibn Fadlān leírása semmiféle arab irodalmi hagyományt nem tükröz, szerzőnk a volgai bulgároktól értesült ennek az állatnak a létezéséről.⁴³³ És valóban, Ibn Fadlān e különös lény leírása során kétszer is kiemeli, hogy hallomás alapján ír: „*(A helybéliek) mesélik*”, „*A helybéliek említették nekem*”. Ezt a fordulatot egyébként akkor használja, amikor fenntartásait szeretné jelezni.

431 Lásd a 4.5. fejezetet.

432 A könyök hosszára lásd Simon 2007, 68–69, 252. j.

433 Simon 2007, 76–79, 275. j., az idézett gondolat: 78.

Ha az orrszarvúról szóló történet a volgai bulgároktól származik, akkor a királynál látott három tállal együtt érkezhettek valahonnan dél felől, arab, perzsa, netán indiai kereskedők közvetítésével. Maga a volgai bulgár uralkodó is pontosan ismerte tálai eredetét.⁴³⁴ A történet déli kapcsolataira utalhat első mondata is, amelyből arról értesülünk, hogy ez a különös állat a steppén él.⁴³⁵

Ezek után jogos a kérdés: mégis, mi köze a finnugoroknak az orrszarvúhoz?

Kovalevszkij, az úti beszámoló oroszra fordítója azt írta, hogy összefüggés lehet az orrszarvú története és egyes finnugor régészeti leletek között. Az évszázadok folyamán Szibériából többször is kerültek elő őskori mamut-agyarak, de találtak már jégbe fagyott egész állatokat is. Véleménye szerint a múltban fellelt agyarak köré szőtték ezt a legendát, feltehetőleg finnugor közegben. Összefüggést látott az orrszarvú története és bizonyos régészeti leletek között. Úgy vélte, hogy az úgynevezett permi ezüstökön egyszarvú, különös állatok láthatók – úgy, ahogy megpróbálták elképzelni őket a megtalált mamutagarak alapján. Az egykor élt ötvösök úgy látszik, arra nem gondoltak, hogy egy állatnak két agyara is lehetett. Pedig talán már régen is bukkantak egész állatokra, nem csak elszórt agyarakra: az obi-ugoroknak és a nyenyeceknek saját szavuk van a mamutra.⁴³⁶

Kovalevszkij szellemes ötlete túl sok ellentmondásban van Ibn Fadlān szövegével. Alátámasztására hiányoznak a régészeti bizonyítékok is: egyelőre nincs nyoma, hogy a finnugorok feldolgozták volna a talált mamutagarakat. A permi ezüstökön kétségtelenül különös lények vannak, de azok inkább több fejjel, mint egyetlen hosszú agyarral rendelkeznek.

Ibn Fadlān leírása néhány adatot kivéve igen jól illik az orrszarvúra. Az állat szarvából készített tálak esetében a volgai bulgár uralkodó hangsúlyozza, hogy azok az állat szarvának gyökeréből készültek – ez is orrszarvúra utal.

Az orrszarvú történetének mégis lehet némi finnugor vonatkozása: az állat vadászatáról szóló rész önálló egységnek tűnik a mesében. A vadászok fáról nyilaznak az állatra: „*(A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy felmásznak a magas fákra, amelyek*

434 „*A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek.*” Lásd a szövegközlést – 4.4.1.4. fejezet.

435 „*E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéliek) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely [...]*” – és itt kezdődik az orrszarvú küllemének leírása (lásd a szövegközlést, 4.4.1.4. fejezet).

436 Kovalevszkij 1956, 62–65. A DEWOS a hanti szót *mes* alakban közli: Steinitz 1991, 1631–1632. Simon 2007, 79, 275. j. említi a szanszkrit *wisúna* 'szarv' szót. Talán érdemes lenne e két szó kapcsolatát megvizsgálni. Erről lásd még Herbersteinnél, a 3.3.4.7. fejezetben.

között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.”

Ezt mintha már olvastuk volna... Lássuk csak, mit írt másfél ezer évvel korábban Hérodotosz a jürkákról: „A közvetlen szomszédságukban, ugyan-ezen a tájon laknak a iürkák. Ezek is vadászatból élnek, és a következőképpen vadásznak. A vadász felmászik egy fára – mert sűrűn borítják fák a vidéket – és onnan figyel. Mindegyiknek ott van készenlétben a lova, amelyet megtanított hason fekiüdni, hogy alacsonynak látszék, továbbá a kuttyája. Ha a vadász megpillantja a fáról a vadat, nyilával rálő, lemászik a fáról, a lovára pattan, és üldözőbe veszi, nyomában a kuttyájával.”⁴³⁷

A jürkák népe talán finnugor volt, nevüket a muszlim földrajzi művek *yūrā* és az orosz krónikák jugor népnévvel azonosítják. Akár finnugorok voltak, akár nem, a két leírás ugyanarról: az erdős-ligetes vidék ősi vadászati módszeréről számol be.

4.4.1.4. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Wīṣū országaról és az egyszarvúról szóló részletei⁴³⁸

(IF⁴³⁹) így folytatta:

láttam, hogy a nappal rendkívül hosszú náluk, s ez így marad az év egy jelentős részében, ugyanakkor az éjszakák rövidek. Aztán pedig az éjszakák hosszabbodnak meg és a nappal lesz rövid. (57.)

A király elmesélte nekem, hogy három hónapnyi távolságban az országtól egy nép él, amelynek Wīṣū a neve. Az éjszaka egy óránál is rövidebb náluk. (57.)

Közöttük számos kereskedő található, akik fölkeresik a türkök földjét és juhokat hoznak onnan, s elmennek a Wīṣúnak nevezett országba, ahonnan coboly- és fekete róka(prémet) szállítanak. (66.)

E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéli) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely kisebb a tevénél, ám nagyobb a bikánál. A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy. Egyeseknek a hossza öttől három könyök, másoké ennél több

437 IV. 22., lásd a 2.2.5. fejezetben.

438 A részleteket Simon Róbert 2007-ben megjelent szövegkiadásából vettük. Az átvett részletekből az eredeti megfogalmazásra utaló, zárójel között kurzívval írt arab szavakat kihagytuk.

439 Ibn Faḍlān.

vagy kevesebb. A különlegesen zöld (khalandzs) fák levelét legeli. Ha meglát egy lovast, akkor ráront, s az még akkor is csak üggyel-bajjal menekszik meg tőle, ha egy jó paripa van alatta. Ha utoléri, akkor a szarvával megragadja a lova hátán, majd fölhajítja a levegőbe, elkapja őt a szarvával, és így folytatja egészen addig, amíg megöli őt. A lóban azonban nem tesz kárt semmi szín alatt. (A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy felmásznak a magas fákra, amelyek között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.

Láttam a királynál három kivájt, mély nagy tálat, amelyek a jemeni onyx-hoz hasonlítottak. A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek. A helybéliel emlétték nekem, hogy ez az állat az orrszarvú. (76–78.)

4.4.2. A *Ḥudūd al-‘ālam* szerzője a kimekek Y.ḡṣūnyāsū nevű területéről

1937-es publikációjában Minorsky fölvetette azt a lehetőséget, hogy a kimek népről szóló fejezetben (18.) az *Y.ḡṣūnyāsū* körzet neve a más muszlim szerzőknél előforduló *yūrā* és *wīṣū/īsū* népnevek összeolvasztásával keletkezett. E terület a leírás szerint az Etil és az Irtis között található. Minorsky feltételezi, hogy az Etil is elírás, itt valójában a *Ḥudūd al-‘ālam* 6. fejezetében említett Rasz/Ras folyó neve állhatott az eredeti szövegben.⁴⁴⁰

Ha így lenne, akkor sem tudnánk mit kezdeni ezzel a forráshellyel, mivel nyilvánvalóan tévedésen alapul: félreértett szóbeli információkon, avagy korábbi szövegek téves olvasatán. Más források ugyanis nem az Irtis folyó mellékéről említik a *wīṣū/īsū* népet. A *Ḥudūd al-‘ālam* ban másutt is találunk ilyen jellegű vaskos tévedést: jellemző példa a burtászok és a volgai bulgárok leírásának összekeverése.

Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István közös művükben a *yūrā* és *wīṣū/īsū* népnek a kimekektől távol eső lakóhelyére hivatkozva Minorsky elképzelését nem fogadták el.⁴⁴¹

440 Minorsky 1937, 100, 309.

441 Göckenjan–Zimonyi 2001, 204, 119. j.

4.4.2.1. A *Hudūd al-ʿālam*nak az Y.ğsünyāsü körzetre vonatkozó részlete⁴⁴²

§ 18. Leírás a kimekek országáról és városairól

3. Y.ğsünyāsü a kimek egy további körzete, az Etil és az Irtis folyók között. Lakói kulturáltak, letelepültek [= nem nomádok]. (204.)

4.4.3. Al-Bīrūnī Īsū és Yūrā országáról

Al-Bīrūnī sokoldalú munkássága főleg a természettudományokra terjedt ki. Indiába tett utazása, valamint csillagászati megfigyelései és számításai azonban elvezették őt Földünk leírásához is. E tevékenysége során pedig finnugor vonatkozású adatokat is följegyzett. Minket érdeklő művei a következők:

1. *Tahdīd nihāyāt al-amākin li-taṣṭiḥ masāfāt al-masākin* (A helyek koordinátáinak meghatározása a lakóhelyek közötti távolságok helyesbítésének céljából)⁴⁴³

2. *Kitāb al-taḥḥīm li-awāʾil šināʿat at-taḡīm* (Könyv az asztrológia művészete alapjainak megtanításáról)⁴⁴⁴

3. *Kitāb al-ğamāhir fi maʾrifat al-ğawāhir* (A nagyközönségnek szóló könyv a drágakövek ismeretéről)⁴⁴⁵

4. *Al-Qānūn al-Masʿūdī fī l-hayʾa wa t-taḡīm* (Az asztronómia és asztrológia Masʿūd-féle kánonja, más néven „Canon Masudicus”)⁴⁴⁶

Al-Bīrūnī geográfusi tevékenysége eddig kevés figyelmet kapott a szakirodalomban. Marquart⁴⁴⁷ után e téren a legjelentősebb munkásságot Zeki Velidi Togan fejtette ki, aki önálló tanulmányban tárgyalta al-Bīrūnīnak az északi népekről szóló híradásait,⁴⁴⁸ és hasonló kiadásban közölte al-Bīrūnī kéziratának földrajzi vonatkozású helyeit.⁴⁴⁹ A magyar nyelvű finnugrisztikai szakirodalomban Zsirai Miklós utalt arra, hogy al-Bīrūnī említi Yūrāt, de részletesebben nem elemezte ezt az adatot.⁴⁵⁰

442 A fordítás Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István német nyelvű forrásközléséből (Göckenjan–Zimonyi 2001) készült.

443 Bīrūnī 1967.

444 Bīrūnī 1934.

445 Bīrūnī 1936.

446 Bīrūnī 1954–1956. E művet szerzője Masʿūd gaznavida szultánnak (1031–1040) ajánlotta.

447 Marquart 1903.

448 Togan 1936.

449 Togan 1941.

450 Zsirai 1928–1930/1931, 291.

A *Tahdīd* kéziratát al-Bīrūnī 1025-ben fejezte be. E művében azt írta, hogy a bulgárok és Īsū között 20 napi szánkóút van, és onnan tovább Yūrāba még 12 nap az út szánkóval.⁴⁵¹ Az 1029-ben írt *Taḥḥīm* és az 1035-ös *Qānūn* a világ hetedik övezetében sorolja föl Īsūt és Yūrāt.⁴⁵² A *Qānūn* leírása szerint a Suwār és Bulgār városán túl, a hetedik övezet északi szélén található Īsū és Yūrā a *ṣaḡāliba* két csoportját alkotják.⁴⁵³

Ezek az adatok Zeki Velidi Togan szerint nyilvánvalóan a volgai bulgároktól származnak.⁴⁵⁴

Al-Bīrūnī az első muszlim tudós, aki Īsū országáról hírt adott. Elképzelhető, hogy az előző fejezetekben tárgyalt *Hudūd al-ʿālam* ismeretlen szerzője ismerte már az Īsū nevet, de nem tudott vele mit kezdeni: a nevet rosszul idézte, az országot rosszul lokalizálta. Al-Bīrūnī azonban igazi tudós volt, ezért feltételezhetjük, hogy adatait kellő forráskritikával kezelte. Habár nem volt geográfus, sem utazó, mégis fontos és alapvető információkat adott tovább.

A szövegkörnyezet alapján el kell fogadnunk Zeki Velidi Togan feltételezését arról, hogy a volgai bulgároktól származik al-Bīrūnī híre Īsūról és Yūráról, a két finnugor országról. Ezt bizonyítja, hogy a szerző Īsū és Yūrā távolságát a bulgárok földjétől adja meg. Ugyanakkor azt is olvashatjuk, hogy Īsū és Yūrā a *ṣaḡāliba*hoz tartozik. Ez jelentheti akár azt is, hogy az óoroszl állam fennhatósága alatt élnek, és akkor ez a hír Togan véleményével ellentétben származhat a kereskedelmi utak mellett fekvő orosz városokból is. Persze al-Bīrūnī mondata azt is jelentheti, hogy az *īsū* és *yūrā* emberek mások, mint a bulgárok. A *ṣaḡāliba* vagy *ṣaqlab*⁴⁵⁵ több muszlim szerzőnél az északi népek összefoglaló neve. Száz évvel al-Bīrūnī előtt Ibn Faḍlān a bulgárokat *ṣaqlabok*nak nevezte.⁴⁵⁶ Amint már fentebb említettük, ezt az eredetileg a szlávok nevéből származó elnevezést a muszlimok gyakorta használták más világos bőrrű, világos hajú és kék szemű (európai) népek jelölésére is.

Az adott információnak nem csak az eredete kérdéses. Etnikai értelmezése is problematikus. A. H. Halikov erre vonatkozó feltevését az Ibn Faḍlānnal foglalkozó fejezetben már említettük.⁴⁵⁷ A szakirodalomban uralkodó vélemény szerint az Īsū az orosz évkönyvek *весь* (vesʹ) népnévvel azonos. A vesʹ, mai nevén vepsze nép azonban nem ott élt és él, ahol al-Bīrūnī alapján keresnénk őket. A *Régmúlt idők krónikája* szerint „Beloozerónál a

451 Togan 1936, 50. (*Tahdīd* 136.)

452 Uo., 49–50. (*Taḥḥīm* 145, *Yāqūt* I 34, 21.)

453 Uo., 39. (*Qānūn* 153b.)

454 Uo., 50.

455 A *ṣaḡāliba* a *ṣaqlab* többes száma.

456 Simon 2007, 5, 4. j., további példákkal.

457 Lásd a 4.4.1.3. fejezetet, Halikov 1989, 48.

veszek vannak”. Beloozero városa (a mai Belozerszk) és a Beloje ozero, vagyis a Fehér-tó azonban nem húsnapi szánkóút a volgai bulgároktól, hanem jóval több. És nem abba az irányba, amerre Yürā található. Yürā ugyanis több körülményből is megállapíthatóan az obi-ugorokat jelöli. A szó a *jugor* népnévvel és a *Jugra*, *Jugria* országnévvel azonosítható. Az obi ugorok soha nem éltek a vepszék mögött, ahogy azt al-Birūnī alapján gondolhatnánk, ha elfogadjuk az īsū és a vepsze nép azonosságát. Az īsū és *ves* szavak etimológiailag összekapcsolhatók ugyan, de nagyon valószínű, hogy e két szóval a muszlim és az orosz források nem ugyanazt a népet jelölték.

Az īsū ország- és népnév a régészeti adatok alapján talán a permi finn-ugorokra vonatkozhatott, e csoporton belül is a komi-permjákok elődeire. E népesség tartotta fenn ugyanis a legélénkebb kapcsolatot a volgai bulgárokkal. Erről a lomovatovói régészeti kultúra leletei tanúskodnak. Ugyanakkor szintén régészeti bizonyítékaink vannak arra, hogy erről a területről, valamint a Volga–Oka közből kiindulva olyan kulturális hatás vagy bevándorlás érte a beloozerói vepszékét, amelynek szerepe volt e népesség etnikai jellegzetességeinek kialakulásában.⁴⁵⁸ Ha ez a kapcsolat tényleg fennállt, akkor is megoldatlan még a népnévátvitel problémája: hol keletkezett az īsū népnév orosz forrásokból ismert *вечь* változata, és melyik finnugor csoportra használták először?

A *wisük* és a permi finnugorok összekapcsolása természetesen szintén régóta olvasható a szakirodalomban, de kisebbségi vélemény maradt. 1899-ben F. Westberg bizonyította, hogy Ibn Faḍlān leírása a wisük lakóhelyéről nem vonatkozhat a Fehér-tó vidékén élő vepszék elődeire.⁴⁵⁹ Később M. V. Talickij⁴⁶⁰ és D. A. Macsinszkij⁴⁶¹ is a permi finnugorokat vélte a wisüknak.

A volgai bulgárok idején *yürā*nak az Urál európai oldalán élt obi-ugorokat nevezhették. Ezzel a kérdéssel más források kapcsán is foglalkozunk.⁴⁶² A bulgároktól Yürāba vezető úton kis kerülőt téve az udmurtokkal lehetett találkozni. Az út akár érintette az udmurtokat, akár nem, Yürā lakóival a komi-permjákok földjén áthaladva lehetett érintkezésbe kerülni. Mivel az udmurtok lényegében határosak voltak a bulgárokkal, valószínűbb, hogy a húsnapi szánkózás után elért īsū nép a komi-permják volt.

Számunkra al-Birūnī nemcsak az īsū ország- és népnév első említése miatt jelentős, hanem azért is, mert a muszlim szerzők közül először ő tudósít a

458 Rjabinyin 1988, 130–131.

459 Westberg 1899, 221–223.

460 Talickij 1951, 76–79.

461 Hivatkozás Westberg, Talickij és Macsinszkij nevére cím és oldalszám nélkül: *Археология Печноголук Кому* 1997, 564.

462 Lásd a *Régmúlt idők krónikájával* foglalkozó 5.2.2.4., 5.2.5. fejezetet, valamint a Herberstein művét tárgyaló fejezetekből a 3.3.4.7., a 3.3.4.8., a 3.3.4.9. és a 3.3.6. számút.

szánon való közlekedésről. A következő fejezetben tárgyalandó al-Marwazī-tól azt is megtudhatjuk, hogy a szánokat kutyák húzták. A kutyák fogatolására szolgáló hám tartozékait a komi-permjákok régészeti leleteiből ismerjük.⁴⁶³ Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy az īsū nép a mai komi-permjákok elődeivel lehetett azonos. A kutyaszánokat később Ibn Baṭṭūṭa és Herberstein is említi, utóbbi éppen Perm leírása kapcsán.⁴⁶⁴

Finnugor szempontból al-Birūnī harmadik kiemelkedő információja magának Yürā országnak az említése. A *Régmúlt idők krónikája* először az 1096. évnél említi Jugriát. A hírt valószínűleg 1118-ban jegyezték le. Al-Birūnī viszont 1025-ben fejezte be azt a művét, amelyben Yürāt említi. A keleti kereskedők – bizonyára volgai bulgár közvetítéssel – tehát jóval korábban fölvetették a kapcsolatot az obi-ugorok elődeivel, mint a novgorodi felderítők.

Al-Birūnī műveiben további új, figyelmünkre méltó információk is megjelennek: olvashatunk a *warangj* (varég) népről, a *Warangj-tengerről* és a varégok *blind* nevű városáról. A város nevével kapcsolatban Zeki Velidi Togan fölvetette azt a lehetőséget, hogy talán elírás, és az eredeti alak a Lappland szóval lehetett azonos, de bizonyosnak csak azt tartja, hogy a *blind* szóban a germán Land szó jelenik meg.⁴⁶⁵

4.4.4. Al-Marwazī īsū országáról, Yürā népéről és más északi népekről

Al-Marwazī és Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī kortársak voltak. Úgy tűnik, hogy az ő életük idején a volgai bulgár kereskedők közvetítésével újabb hírek érkeztek īsū és Yürā országáról és a két ország lakóiról.⁴⁶⁶

Ugyanekkor érkeztek az első hírek Novgorodba is Jugriáról. Gyurjata Rogovics szolgájának utazását az 1096-os évre datálva közli az orosz őskronika, lejegyzése azonban feltehetőleg csak az 1118-as szerkesztés alkalmával történt meg.⁴⁶⁷

463 A leletek a rodanovói kultúrához tartozó Anyuskar földvárának felső rétegéből kerültek elő. A kultúra más földváraiban feltűnő a kutyacsontok magas aránya (Rodanovóban a háziállatsontok 4,6%-a, Iszkorban pedig 10,6%-a), ami közvetve szintén a kutyák vontatta szánok használatára utal. Oborin 1999, 280.

464 Lásd a 4.8., a 3.3.4.8. fejezetet, valamint a 3.3.6. fejezet *Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre (161–164.)* című részét.

465 Togan 1936, 10.

466 Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭīról lásd a 4.4.6. fejezetet.

467 Erről lásd a *Régmúlt idők krónikája* című rész (5.2.) *Harmadik kronológiai csoport: a jugriai utazás 1096-os leírásától a krónika befejezéséig* (5.2.2.4.) és a *PVL 1118-as harmadik szerkesztése* (5.2.3.5.) című fejezeteit.

Al-Marwazī esetleg olvashatta al-Bīrūnī műveit, avagy a két szerző földrajzi adatai talán közös hagyományra vezethetők vissza. Al-Bīrūnī csak annyit ír, hogy a bulgárok és Isū között húsz napig tart az út szánkóval. Al-Marwazī a szakirodalom szerint főleg al-Ġayhānī művére támaszkodott, ugyanakkor az Isūra vonatkozó hírében ugyanazt írja, mint al-Bīrūnī: húsz napig tart az út a bulgároktól Isūba. Al-Ġayhānī Isūról egyáltalán nem tud, legalábbis az ő művét használó többi geográfusnál ez a név nem fordul elő.

Al-Marwazī hírei a *yūrā* emberekről láthatóan kereskedelmi érintkezésből származnak. Elsőként tőle olvashatunk részletes beszámolót a kutya-szánok használatáról és a kemény havon vagy jégen való közlekedésről.⁴⁶⁸ A szánokkal nemcsak az őslakos népesség, hanem maguk a kereskedők is eljuthattak a messzi északi vidékekre.

Al-Marwazī a néma kereskedelemről nem túl részletesen ír, inkább csak utalásszerűen, viszont kapcsolatba hozza azt a *yūrā* emberek félénkségével. A néma kereskedelem módszerét már korábban említette al-Isṭahṛī az *artānīya* néppel kapcsolatban,⁴⁶⁹ de részletesen csak Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī fejtette ki. Az ő leírása szerint Yūrā népe kereskedik így a sötétség országában lakókkal.⁴⁷⁰ A későbbi szerzők közül Ibn Baṭṭūṭa, valamint Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī nyomán al-Qazwīnī és ad-Dimašqī is említi az árucserének ezt a módszerét.⁴⁷¹

A néma kereskedelem gyakorlatát a muszlim források kizárólag a finn-ugor népekkel és a szamojédokkal kapcsolatban említik. N. V. Fjodorova a Nyugat-Szibériában talált déli eredetű tárgyak elemzéséből arra következtet, hogy a finnugor és szamojéd népek nem a néma kereskedelem módszerével cseréltek árut. Véleménye szerint az őslakók és a kereskedők viszonya bensőségesebb volt ennél, feltétlenül személyes kontaktusban álltak egymással. A néma kereskedelemről szóló híreket a volgai bulgárok terjesztették, hogy távol tartsák az idegeneket a finnugoroktól és szamojédoktól, hogy megőrizhessék monopóliumukat a velük folytatott kereskedelemben.⁴⁷²

A források tényleg leírnak személyes találkozásokat is: példaként idézhető az a történet, amely az őslakók látogatásáról szól a volgai bulgárok városaiban.⁴⁷³ Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a kapcsolatfelvétel nagyon

468 Később Ibn Baṭṭūṭánál és Herbersteinnél találkozunk ennek leírásával. Lásd a 4.8.3., a 3.3.4.8. fejezetet, valamint a 3.3.6. fejezet *Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre (161–164.)* című részét.

469 Lásd a 4.6.2.1. fejezetet.

470 Lásd a 4.5.6.2. fejezetet.

471 Lásd a 4.8. és 4.4.7. fejezetet, valamint Kmoskó 2007, 102–103, 129.

472 Fjodorova 2002.

473 Lásd a 4.4.5.2. fejezetet.

óvatosan indult. A mordvinokról⁴⁷⁴ és a szamojédokról⁴⁷⁵ is följegyezték, hogy megölik a területükre betévedő idegeneket.

A hírek fentebb említett kronológiai rendjéből arra következtethetünk, hogy Yūrā, vagyis az obi-ugorok bekapcsolódása a muszlim világgal folytatott távolsági kereskedelemben előbb volgai bulgár, majd novgorodi és ladogai⁴⁷⁶ kereskedők közvetítésével történt, valószínűleg az al-Bīrūnī és al-Marwazī írói tevékenysége közti periódusban, tehát az 1020-as évektől a század végéig. További adatok figyelembevételével azonban ez a kapcsolatfelvétel korábbra is datálható. Ibn Faḍlān leírása *Yağjuğ és Mağjuğ* népéről⁴⁷⁷ egyértelműen az északi tengerek partvidékéhez kapcsolható. *Yağjuğ és Mağjuğ* népe ennek megfelelően obi-ugor vagy szamojéd nyelvű is lehetett. Tehát amikor a 920-as években Ibn Faḍlān megírta úti jelentését, már lehettek szórványos kapcsolatok Yūrā lakossága és a volgai bulgárok között, de a *yūrā* népnév csak valamivel később vált ismertté a muszlim geográfusok körében.

4.4.4.1. Al-Marwazī *Tabāʾiʿ al-ḥayawān* című művének Isū és Yūrā országára vonatkozó részlete⁴⁷⁸

Isū és Yūrā

Húsz járónap távolságra tőlük (a volgai bulgároktól), észak felé van egy Isū nevű ország, és azon túl található egy *yūrā* nevű nép. Ez egy barbár nép, amelyik erdőkben él és más emberekkel nem érintkezik. Mivel ők félnek, ezért ebből káruk származik. Bulgar lakói elutaznak hozzájuk és [különböző] árukat visznek oda, mint ruha, só és más dolgokat, úgy előkészítve, hogy azokat a kuttyák az örökös mély hóban maguk után húzzák. Az embereknek lehetetlen a havon haladniuk, ezért a lábukra ökörcombsontokat kötöznek, és egy pár lándzsát a kezükbe fogva, azokat a havon hátrafelé lökik, így a lábuk a jégen előre siklik. Kedvező hátszéllel egy nap alatt nagy távolságot tehet meg az ember. Yūrā lakói jelekkel kereskednek, anélkül hogy jelen lennének, mivel ők bátortalanok és félnek az emberektől. Kiváló coboly(pré-

474 Lásd a 3.2.1.4. és a 4.6.2.1. fejezetet.

475 *Аузаулықке немеліктөөнуку* 1938, 114. – Richard Johnson beszámolója: »[Az Ob mentén élők] megpróbálnak minden embert lelőni, aki nem beszél az ő nyelvükön. A Pecsorától északra terül el Vajgacs, ott olyan vad szamojédok élnek, akik nem engedik az oroszokat partra szállni, megölik és megeszik őket, amint ezt az oroszok beszélik nekünk.»

476 Novgorodból Ladoga érintésével vezetett az út Jürába.

477 Lásd a 4.5.1. fejezetet.

478 A fordítás Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István német nyelvű forrásközléséből (Göckenjan–Zimonyi 2001) készült.

met) és más, jó szőrméket hoznak be tőlük. Állatokra vadásznak, amelyeknek megesszik a húsát, a prémét pedig (ruhaként) viselik. (261–262.)

4.4.5. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī regényes útleírásai

Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī úti beszámolóiban keverednek a csodás elemek az átélt élmények tényszerű leírásával. Ez a fajta meseszerű megfogalmazás különösen népszerűvé tette *Tuhfat al-albāb* (A szívek ajándéka) című művét, amely több mint húsz kéziratban maradt fenn. A *Tuhfat al-albāb* Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī második műve, 1162-ben írta Moszulban. Ez az útleírása az utazások során látott, hallott csodálatos eseményekre és furcsaságokra helyezi a hangsúlyt, s ezért vált népszerűbbé, mint első munkája, az 1155-ben Bagdadban írt *al-Muʿrib ʿan baʿd ʿaḡāʾib al-Maġrib* (Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló). Ez utóbbinak madridi kéziratát csak 1953-ban publikálták. Rövidesen kiderült, hogy a kézirat más címmel a németországi Gothában is megtalálható. Az *al-Muʿrib* Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī utazásainak története, ahogyan a szerző azt hallgatóságának mesélhette. A mű stílusa egyszerű, fordulatai a beszélt nyelvből valók. Történeti szempontból értékesebb, mint a *Tuhfat al-albāb*.

4.4.5.1. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī Wīṣū, Arū és Yūrā országáról

Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī utazásai során kétszer is érintkezésbe került a finnugor világgal. Először 1135–36-ban, amikor Volgai Bulgárországban járt, másodszor pedig 1150-ben, amikor a volgai bulgárok területén átutazva érkezett Kijevbe, s indult onnan tovább Magyarország felé. A volgai bulgárok nál három finnugor lakosságú területről hallott: Wīṣūról, Arūról és Yūráról.

Wīṣū az orosz krónikákban szereplő *весь* (*vesʹ*) népnévvel azonos elnevezés, később a vepsze népnév származott belőle.

Arū szintén összekapcsolható egy finnugor népnévvel. A csuvas *ar* szó 'udmurt, ember' jelentésű, tehát a muszlim források Arū országa az udmurtok lakóhelye lehetett. Arū minden bizonnyal azonos az orosz forrásokban szereplő Ar földdel. Az *ar* népnévből képződött az Arszk helynév. Arszk városa Kazanytól északra található kb. 60–70 km-re. Ez hajdanában a déli udmurtoknak volt a központja. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī az első szerző, aki hírt hoz az *arū* népről. Az udmurtok (votjakok) az orosz krónikákban csak a 14. század második felében bukkannak föl. A I. Mongajit Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī művéhez írt kommentárjában az *ar* népet azonosítja az al-Iṣṭahri-nál szereplő *artāniya* néppel. Ez azonban nem helytálló, a két forrásban két

finnugor népről van szó: Arū országa az udmurtok földjével azonos, míg az *artāniya* népnév a mordvinok erza ágát takarja.⁴⁷⁹

Yūrā országa azonos a más forrásokban szereplő Jugrával vagy Jugriával, tehát az obi-ugorok földjével. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī idején Jugria még az Urál hegység európai oldalán terült el, s csak a 14–16. századi orosz behatolás nyomán települ át európai Jugriából az obi-ugor lakosság zöme Nyugat-Szibériába, s ez időtől fogva Jugria már egy ottani, Ob melléki területet jelölt.

A volgai bulgárok azon szokása, hogy hadjáratokat indítanak a környező népek ellen, s tőlük asszonyokat, gyermekeket rabolnak, más forrásokból is alátámasztható. Történeti bizonyítékként szolgálhat Julianus, aki egy bulgár városban találkozott az első Magna Hungariából származó emberrel, egy magyar asszonnyal. Feltehető, hogy ez az asszony is ilyen akció eredményeképpen élt a bulgárok között. Régészeti bizonyítékok is vannak finnugor nők jelenlétére Volgai Bulgáriában. A feltárt volgai bulgár temetők közös jellegzetessége, hogy a férfiak a hagyományos sztyeppi lovasnomád öltözetet és felszerelést viselték, míg a nők ékszerei finnugor eredetűek.⁴⁸⁰

Wīṣū, Arū és Yūrā országáról Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī részben azt írja, amit máshonnan már ismerünk: beszámol a téli hosszú éjszakákról és a nyári hosszú nappalokról. Ír a néma kereskedelemről, amelyről már al-Iṣṭahri és más szerzők is írtak. A finnugor területek gazdagsága prémek állatokban és a finnugorok prémexportja szintén tudott dolog. A méztermelés jelentőségéről is tudunk. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī hírei főként kereskedőktől származnak, s ezért szerepel leírásában viszonylag sok tény a finnugorokkal folytatott kereskedelemről. A csontok és a kardvasak exportja más forrásokban nem szerepel. Ezekből az alapanyagokból Yūrā népe hiányt szenvedett. A kardokkal való kereskedelemhez hasonló hír fennmaradt az orosz őskronikában: Gyurjata Rogovics szolgája mesélte, hogy a jugorokon túl élő népek vastárgyakért – késekért, bárdokért – prémeket adnak cserébe. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī leírásából azonban azt is megtudjuk, hogy a kardok bálnavadászatra kellenek. A bálnavadászat leírásában Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī-nál meseszerű elemek is jelen vannak. Ilyen a kardok vízbe dobálása, amely valójában a kardokból készített szigonyokkal való vadászat híre lehet. A leírás alapján az is elképzelhető, hogy nem vadásztak rendszeresen bálnákra, hanem csak az esetenként partra vetődött állatokat ejtették el.

Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī leírása a sítalpakról pontos és tárgyyszerű, saját élményeiből táplálkozik. A téli közlekedésről más szerzők is írnak: al-Bīrūnī és al-Marvazī a szánokat említi.

479 Lásd a 4.6. fejezetet.

480 Például Bolsije Tarhaniban, lásd *Les anciens Hongrois* 1977.

Bulgar városában megfordultak emberek Wīṣū és Arū országából is. Szerzőnk ennek leírásában is keveri a valóságot a mesével. Egyrészt jellemzi a látogatók testi jegyeit, ruházatát, de azt is leírja, hogy megjelenésükkel a hideget is hozzák Volgai Bulgárországba.

A szlávok országáról is ír Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī, nyilván 1150-es utazásának élményei alapján. Története arról az erdei népről, amely a nagy folyó mellett él, s időről időre boszorkányait a folyóba dobálja, A. L. Mongajt szerint a mordvinokra vonatkozik. A mordvinokra illik, hogy a nagy folyó – a Volga és az Oka – mellett laknak, s szent fákat tisztelnek. A boszorkányok összegyűjtése és vízpróba alá vetése azonban régi orosz babonás szokás. Al-Qazwīnī, aki átvette Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī értesüléseit, ezt a közlést a szlávokra vonatkoztatta. Az erdei népről Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī mások elbeszéléséből értesült. Elképzelhető, hogy a hírben azért keverednek a mordvinokra és az oroszokra vonatkoztatható adatok, mert ekkoriban már megindult tényleges keveredésük is, különösen a mordvin területek nyugati határán, az Oka mellékén, ahonnan az oroszok lassacskán teljesen kiszorították a mordvinokat, *muroma* csoportjukat pedig asszimilálták.

A *Tuhfat al-albāb* rövidebben foglalkozik a finnugorokkal, mint az *al-Muʿrib*. A leírásban név szerint csak egy finnugor terület szerepel, Wīṣū országa. Emellett még a kardokkal folytatott kereskedelem és az óriási hal hújának megdézsmálása – vagyis a bálnavadászat – olvasható ebben a műben.

4.4.5.2. Az *al-Muʿrib* 'an ba'd 'aġā'b al-Maġrib finnugor vonatkozású részei⁴⁸¹

Bulgar is nagy város, az egész fenyőfából épült, a falai pedig tölgyfából. A falon kívül nagyszámú egyéb nép él [...] A király, amikor ilyen nagy a hideg, a hitetlenek elleni hadjáratra szokott vonulni, rabul ejtve asszonyaikat, gyermekeiket, lányait, és elköltözve lovaikat. (42–43.)

Bulgar városa fennhatóságot gyakorol egy Viszú nevű terület fölött, amelynek lakosai adóznak nekik. Ez a tartomány egyhavi járóföldre fekszik tőlük. Van egy másik [adózó] tartományuk is, ezt Arú névvel illetik. Itt hódra, hermelinre és szürke mókusra vadásznak. A nappal arrafelé nyáron huszonkét óra hosszat tart. Tőlük kerülnek ki a legkitűnőbb minőségű hódprémek. (45.)

481 A részletek O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt művének magyar kiadásából valók (*Abu-Hāmid al-Ġarnāṭī utazása* 1985), amelyben Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī műveit arab eredetiből fordította Iványi Tamás.

Viszún túl terül el a Júra néven ismert ország, a Sötétség Tengere partján. Náluk nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le sem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú. A kereskedők mesélik, hogy a Sötétség [földje] közel terül el, s Júra népe rendszeresen bemegy a Sötétségbe, kandelábereket víve magukkal. Ott egy hatalmas fához érnek, akkora, mint egy falu, rajta hatalmas állat, amelyről úgy mondják, hogy madár. Mindenféle árucikkeket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesznek, ismertetőjelekkel ellátva, majd hazatérnek. Később újra visszamennek, s ott olyan portékákat találnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni. Minden ember talál valamit a saját portékája mellett; ha megtetszik neki, hazaviszi; ha nem, úgy fogja a saját áruját és otthagyja a másikat, anélkül, hogy ezzel bárkit megsértett volna. Azt azonban nem tudják, kik is azok, akikkel kereskednek. (47.)

Az itteni emberek az iszlám területéről Zandzsánban, Abharban, Tabrizban és Iszfahánban készült kardokat hoznak be, de markolat és díszítés nélkül – csak a pusztá vasakat, ahogyan kikerülnek a tűzből [...] Az ilyen kardokat tudják aztán Júrába szállítani. Júra népe nem bocsátkozik háborúba, nincsenek is hátsállataik vagy egyéb négylábúik, csak óriási fáik és vadonjaik, amelyekben sok méz van. Országukban sok a coboly, amelynek megeszik a húsát. A kereskedők hozzák nekik a fent említett kardokat, valamint marhacsontot, juhcsontot, s ellenértékként cobolyprémeket visznek el, s ebből [a kereskedelemből] nagy haszonra tesznek szert. (47–48.)

A korábban említett kardokat az iszlám birodalmából viszik a kereskedők Bulgarba, nagy hasznót húzva belőlük; aztán a bulgárok továbbviszik Viszúba, ahol a hódbőrök vannak, majd Viszú népe Júrába szállítja, ahol cobolyprémért vásárolják meg azokat, esetleg rabszolgákat vagy rabnőket adnak értük cserébe. Júrában ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat, amelyet egy másik, még nála is nagyobb hal üldöz, föl akarván falni, mire a kisebb menekül a nagyobb elől, s egyre közelebb kerül a parthoz, mígnem olyan közel jut a szárazföldhöz, hogy már nem tud visszamenni a [nyílt] tengerre, s így ott marad. Az őt üldöző nagyobb hal ezzel szemben nem tud eljutni hozzá, s így visszatér a tengerbe. Ezután Júra népe kis hajókon bemegy a tengerbe a halhoz, és húsdarabokat kanyarítanak ki a hal oldalából, de az ezt meg sem érzi, és nem moccan. Húsából megtöltik házaikat, felmásznak a hátára – olyan, mint egy hatalmas hegy. A hal pedig hosszú ideig ott marad nekik, mindig vágnak belőle egy-egy darab húst, s mindazok, akik bedobták egy kardot a tengerbe, kiveszik a részüket belőle. Mihelyt azonban a tenger vízszintje megemelkedik, a hal pedig könnyebb lesz, visszatér a tengerbe, de addigra már száz vagy annál is több ezer ház megtelt húsával. (49.)

Azt mondják: Júrá népe, ha a fent említett kardokat nem dobja a vízbe és Isten nem hoz ki nekik halat a tengerből, elpusztulna az éhségtől. (50.)

A hozzájuk vezető utat hatalmas hótakaró fedi, ezért az emberek erre a célra készített lapokat tesznek a lábaikra, melyeknek a hossza egy öl, szélessége pedig arasnyi. Az eleje és a vége kicsit felemelkedik a földről, míg a közepén külön hely van a láb számára. Van rajta egy lyuk, amelybe erős bőrvöveget rögzítenek, s ezeket erősítik rá a lábaikra. A két lapot, amelyekre lábaikat helyezik, hosszú, a lovak kantárjára emlékeztető övvel kötik össze, amelynek a másik végét a bal kezükben tartják, míg a jobb kézben embernyi hosszúságú botot tartanak. A bot alsó végén egy sok gyapjúval kitömött, gömb alakú ruhadarab van, amelyik az emberi fejhez hasonlít, de nagyon könnyű. Erre a botra támaszkodnak a havon, majd hátrafelé lökik a botot, mint a tengerész teszi a csónakban [az evezővel], s gyorsan haladnak előre a havon. Ha ez az eszköz nem lenne, egyáltalán nem tudna senki arrafelé közlekedni, mivel a földön levő hó olyan, mint a homok – sohasem tapad össze. (48.)

Viszú és Arú népének nem szabad nyáron bemennie Bulgar területére, mert ha közülük belép valaki, a legmelegebb időben is fagyos lesz a levegő és a víz, mintha csak tél lenne, s elpusztul az emberek vetése. Egyszer télen láttam egy csoport embert közülük Bulgárban. Pirosposzgások, világoskék szeműek, hajuk, mint a vászon, fehérbe hajlik, s ebben a nagy hidegben is csak könnyű vászonruhákban járnak, bár van köztük olyan is, aki a legkitűnőbb cobolyprem bundát viseli, a szőrös felével kifelé. Ecetszerű, savanyú árpalevet isznak, mert ez felel meg forró vérmérsékletüknek, s ez esik jól a hód- és szürkemókus-húsrá meg mézre, amivel táplálkoznak. (50–51.)

A szlávok bátor emberek. A bizánciakhoz hasonlóan, a nesztoriánus keresztény vallási irányzatot követik. Körülöttük lakik egy erdei nép, melyben mindenki borotválja a szakállát. A nagy folyó mellett élnek, s hódra vadásznak, amelyik ebben a folyóban él. A következőt mesélték róluk. Minden tizedik esztendőben megsokasodik náluk a boszorkányok száma, s az öreg boszorkányok megrontják asszonyaikat. Ezért aztán országukban minden öregasszonyt összefogdosnak, megkötözik kezüket-lábukat, s bedobják őket a folyóba. Amelyikük elmerül a vízben, azt [életben] hagyják, tudván, hogy az nem [lehet] boszorkány. Amelyik azonban a víz felszínén marad, azt tűzben megégetik. Hosszú időt töltöttem köztük a karavánnal. Országuk biztonságos. Az adót Bulgárnak fizetik, vallásuk nincs, az egyik fát imádják, az előtt borulnak le. Így értesültem attól, aki jól ismerte viszonyaikat. (54.)

4.4.5.3. *A Tuḡfat al-albāb wa nuḡbat al-aḡḡāb* finnugor vonatkozású részlete⁴⁸²

Bulgárból a kereskedők rendszeresen eljárnak a hitetlenek egyik tartományába, melynek a neve Viszú. Innen kitűnő hódbőrt hoznak, s cserébe olyan fényezetlen kardokat szállítanak, melyeknek a pengéje Azerbajdzsánban készült [...] Ez az a kard, amire nekik szükségük van, s ezekért adják cserébe a hódprémeket.

Viszú népe aztán elviszi ezeket a kardokat egy, a sötétség országához közeli tartományba, amely a Fekete-tenger közelében terül el, s ott eladják őket, cobolypremekért cserébe. Azok meg fogják a kardpengéket, és beledobják a Fekete-tengerbe. A magasságos Isten erre kihoz nekik egy hegy nagyságú halat a vízből, amelyet egy, még az elsőnél is sokkal nagyobb hal üldöz, hogy megegye. Az első hal menekül, s közben a parthoz közeli sekély vízbe kerül, ahonnan már nem tud visszaúszni. Akkor az emberek bemennek a halhoz hajóikkal, és levágnak belőle egy darab húst. Ez így megy hónapokon keresztül, amíg csak meg nem töltik házaikat és raktáraikat végtelen mennyiségű felszeletelt és a napon kiszáritott hallal. Előfordul, hogy a tenger szintje megemelkedik, és a hal vissza tud úszni a nyílt tengerre – de addigra már százezer vagy még annál is több ház telis-tele lett a húsával. Ha a hal kicsi, félnek, hogy esetleg sikoltozni fog, amikor belevágnak a csontjai közé, s ilyenkor gyermekeiket és asszonyaikat a tengertől távoli helyekre viszik, hogy ne hallhassák a hal hangját. (87–88.)

4.4.6. Al-Qazwīnī Wīsū és Yūrā országáról

Wīsū országáról két, már ismert dolgot tudunk meg al-Qazwīnī művéből. Először a néma kereskedelmet ismerteti, majd azt a hiedelmet, hogy Wīsū népe nem léphet nyaranta a volgai bulgárok földjére, mert rettenetes hideget hoznak az ott lakókra, állataik elpusztulnak, a vetésük elfagy. Ezek a leírások Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī művei alapján készültek, csak hogy nála a néma kereskedelmet Yūrā népe folytatja a Sötétség Tengerségen partján lakókkal, és a volgai bulgárok területére nemcsak a wīsūiak, hanem az arūiak sem léphetnek be.⁴⁸³ Wīsū távolsága a volgai bulgároktól Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī szerint egy hónap, míg al-Qazwīnī szerint három hónap.

482 A részletek O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt művének magyar kiadásából valók (*Abu-Hāmid al-Ġarnāfī utazása* 1985), amelyben Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī műveit arab eredetiből fordította Iványi Tamás.

483 Lásd a 4.5.6.2. fejezetben.

Yūrāról írván al-Qazwīnī változatlanul Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī kivonatolja. Átveszi tőle a Sötétség Földjén lévő nagy fa legendáját, a fán ülő hatalmas madárral. Ezután a bulgároktól Wīsūba és onnan Yūrāba szállított kardok tengerbe dobálását, s a kardokért Isten által cserébe küldött nagy hal meséjét ismerteti. Erre a motívumra Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭīnál már részletesen kitértünk.

Al-Qazwīnī nem tud semmi újat Wīsū és Yūrā népéről, ezért szövegét itt nem közöljük.⁴⁸⁴

4.5. Muszlim geográfusok az északi vidékekről, valamint Góg és Magóg népéről

4.5.1. Ibn Faḍlān meséi Góg és Magóg népéről

Ibn Faḍlān leírása szerint „Allah – dicsértessék és magasztaltassék – mindennap kihoz [...] a tengerből egy halat” *Ya’ğūğ* és *Ma’ğūğ*⁴⁸⁵ népének. Ez a hal az arab folklór visszatérő eleme. A hiedelmekben ijesztő küllemű, hatalmas szájú, minden élőlényt elnyelő szörnyként jelenik meg. Félelmetessé mitizálódott alakjában már nehéz ráismerni a róla szóló történetek valós elemeire. E. W. Lane úgy vélte, hogy e szörny a tengerpartokat időnként elárasztó vízoszlop (szökőár) megszemélyesítése lehet.⁴⁸⁶ Elképzelhető, hogy a történet kikerekedésével, folklorizálódásával ilyen jelentést is magába olvasztott. A volgai bulgároknál hallott történet változatai azonban több olyan konkrét utalást is tartalmaznak, amelyek alapján felismerhetjük bennük a vizánál is nagyobb halszerű vízi lény, a bálna vagy a delfin partra vetődésének körülményeit.

Ugyanígy történik ez napjainkban is: bálnák és delfinek öngyilkos partra vetődéséről évente többször is értesülhetünk az írott és elektronikus sajtóból. Az állatok e tettének okai egyelőre ismeretlenek. Ha már azonban így történt, a lehetőséggel élni kell: „Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a családjának elegendő.” A könnyen szerzett zsákmány azonban mohóvá teheti az embert: „Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak.” A több napja elpusztult, már bomlásnak indult állat húsának fogyasztása végzetes lehet: megtalálójá „előfordul, hogy meghal, s

484 A szöveget lásd Kmoskó 2007, 102–103.

485 Góg és Magóg.

486 Lane 1863–1893 I., 318. Idézi Simon 2007, 72–73, 257. j.

vele együtt a családja is, ahányan csak vannak”. Idáig a száraz valóság, innen tovább pedig mese: „Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul és a tengerbe veti magát.” Ennek is lehet azonban valóságtartalma: „szép szóval, rábeszéléssel” állatvédőknek néha most is sikerül visszafordulásra bírni néhányat a partra vetődött állatok közül. Elképzelhető, hogy régebben a durvább módszer vezetett esetenként meglepő eredményre: egy jókora szelet kikanyarítása az állat húsából kijózanítólag hatott szerencsétlenre, és mégis inkább az életet választotta.

A partra kiúszó nagy hal legendáját a volgai bulgárok későbbi utazóknak is elmesélték. A Volgai Bulgárországban a 12. században megfordult Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī is feljegyezte.⁴⁸⁷ Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī valószínűleg nem olvashatta Ibn Faḍlān hamar feledésbe merült, a geográfusok által alig hasznosított úti jelentését, mégis tudott a nagy halról. Leírása részben eltér Ibn Faḍlānétól, de az ő változata mögött is látható, hogy a volgai bulgár mesélőig több változatban is eljutott történet még kevés torzuláson ment át. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī úgy tudja, hogy az iszlám birodalmából származó kardokat Wīsūból Yūrāba szállítják. „Júrāban ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat [...]”⁴⁸⁸ E mesészerű történet mögött nem nehéz meglátnunk a szigonyos bálnavadászatot. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī arról is ír, hogy a kardok tengerbe dobálása után felbukkanó „még nála is nagyobb hal” kergeti ki a partra a „hegy nagyságú halat” – közismert, hogy a kardszárnyú delfin (*orcinus orca*) megtámadja a kisebb delfin- sőt bálnafajokat is. A történet tehát ennek megfigyelését is tartalmazza. Valójában három esemény – bálnák vagy delfinek partra vetődése, bálnavadászat, valamint a ragadozó kardszárnyú delfin („gyilkos bálna”) támadása – keveredik az Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī által följegyzett elbeszélésben.⁴⁸⁹

A nagy hal legendája minden bizonnyal a geográfusok és utazók által *wīsū*, *arū* és *yūrā* néven ismert erdőövezeti finnugor népek közvetítésével került a volgai bulgárokhoz, s ők adták tovább a muszlim kereskedőknek. A történet létezése azt bizonyítja, hogy a finnugoroknak voltak ismereteik a tengeri népek kultúrájáról, kapcsolatban álltak Góg és Magóg (*Ya’ğūğ* és

487 Lásd a 4.5.6.2. és 4.5.6.3. fejezetet.

488 4.5.6.2. fejezet. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī másik művében ez a történet így olvasható: „Vízú népe aztán elviszi ezeket a kardokat egy, a sötétség országához közeli tartományba, amely a Fekete-tenger közelében terül el, s ott eladják őket, cobolyprémekért cserébe. Azok meg fogják a kardpengéket, és beledobják a Fekete-tengerbe. A magasságos Isten erre kihoz nekik egy hegy nagyságú halat a vízből [...]” (lásd a 4.5.6.3. fejezetet).

489 A partra kiúszó nagy hal esetében Marquart is bálnára vagy kardszárnyú delfinre gondolt. Markwart 1924, 312.

Ma'ǧūǧ) népevel. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy mely népet vagy népeket sejtünk ezen elnevezés mögött. A két említett muszlim szerző leírása ugyanis egy részletben eltér egymástól: Ibn Faḍlān szerint a nagy hal húsból élő *Ya'ǧūǧ* és *Ma'ǧūǧ* népe a wīṣūkon túl található, míg Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī szerint a nagy hal partra vetődésének avagy vadászatának színtere Yūrā országa. Ha a wīṣūkat a balti finn vepszék elődeivel azonosítjuk, akkor arra gondolhatunk, hogy *Ya'ǧūǧ* és *Ma'ǧūǧ* népe valamilyen skandináv (viking) etnikai csoporttal vagy a lappokkal azonos. Al-Bīrūnī finnugor vonatkozású értesüléseinek elemzéséből azonban arra is gondolhatunk, hogy a wīṣūk esetleg permi finnugorok voltak. Ebben az esetben *Ya'ǧūǧ* és *Ma'ǧūǧ* népe a permiektől északra élő finnugor vagy szamojéd csoport lehet. Ibn Faḍlān és Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī leírásának összevetéséből adódik a lehetőség, hogy az egyik szerzőnél szereplő *Ya'ǧūǧ* és *Ma'ǧūǧ* népe azonos a másik szerző által említett yūrā néppel.

E két forráshely inkább a finnugor folklórba, semmint a finnugor népek történetébe nyújt bepillantást.

A nagy hal húsnak megszerzése kapcsán egy másik vándormotívum is felbukkan az úti jelentésben: Ibn Faḍlān Volgai Bulgáriában úgy értesült, hogy a wīṣūk országán túl élő embereket (*Ya'ǧūǧ* és *Ma'ǧūǧ* népét) hegyek és falak választják el a többiektől. A falon vagy akadályon egy kapu vezet át. „Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik.” A hegyek mögé zárt barbár népek legendája a *Nagy Sándor-regény*ben is felbukkan, de Nagy Sándor makedón uralkodó kapuját a Korán is említi.⁴⁹⁰ Ezért Ibn Faḍlān nem is írt többet a fal mögé zárt emberekről, minden olvasója tudta, hogy mire gondol.

Később az orosz évkönyvírók összekapcsolták a *Nagy Sándor-regény* ezen motívumát a saját ismereteikkel, és a hegy mögé zárt embereket, tehát *Góg és Magóg népét* a szamojédokkal azonosították. Az őskrónika egyik kivételes helyén maga a krónikairó szólal meg: [a 6604. (1096.) évben] „Most pedig el akarom mondani [...] mit mesélt nekem a novgorodi Gyurjata Rogovics [...] »A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen, és a szamojédokkal szomszédosak az északi országokban. [...] azokban a hegyekben nagy kiabálás és beszéd van, és faragják a hegyet, igyekezvén kivágni magukat belőle [...]» Én pedig azt mondtam Gyurjatának: »Ezek a Nagy Sándor makedón uralkodó által bezárt emberek [...]»“⁴⁹¹

A jugorok feltehetőleg nem ismerték a *Nagy Sándor-regényt*, mégis tudtak a hegy mögé zárt emberekről. Yāqūtnál azt olvashatjuk, hogy maga Nagy

490 Korán 2001⁴, 18.93–97 (212–213).

491 Lásd az 5.2.5. fejezetben.

Sándor indult el a szőke és kék szemű embereket megkeresni. Ők adtak neki építőanyagot a fal megépítésére, s tőlük hallott az évente partra úszó halakról is, amelyek hússal táplálják Góg és Magóg leszármazottait. Ezeket az adatokat Kovalevszkij úgy értelmezi, hogy a hegyek mögé zárt emberek története is finnugor eredetű.⁴⁹² Kereskedők, utazók meséiből merítve került a *Nagy Sándor-regény*be.

4.5.1.1. Ibn Faḍlān úti beszámolójának Góg és Magóg különös népéről szóló részlete⁴⁹³

Takín⁴⁹⁴ mesélte el nekem, hogy a király országában található egy hatalmas termetű ember. Amikor megérkeztem az országba, kérdezősködtem a királynál felőle. „Igen”, felelte ő, „itt volt valamikor az országunkban, de már meghalt. Ő nem tartozott sem az ország népéhez, sem a (közönséges) emberekhez. A története úgy hangzik, hogy valamelyik nap a kereskedők, szokásuk szerint, fölkeresték az Atil folyót, amely éppen megemelkedett és kiáradt. Egy nap váratlanul fölkeresett engem egy csapat kereskedő, és azt mondták: »Ó, király, egy olyan ember úszik a víz felszínén, aki, ha hozzánk közelálló néphez tartozik, akkor nincs maradásunk ezen a vidéken, és nem marad más hátra, mint kivándorolni.« Én pedig kilovagoltam velük együtt, amíg a folyóhoz nem értem, ahol szembetalálkoztam az emberrel. Az én könyököm szerint (a hossza) tizenkét könyök volt. A feje akkora volt, mint a lehető legnagyobb üst, az orra pedig egy arasznál is hosszabb volt. Két nagy szeme volt és mindegyik ujjja hosszabb volt egy arasznál. Megrémített ennek az embernek a megjelenése, s ugyanolyan rémület fogott el, mint a többieket. Mi beszélni kezdtünk hozzá, ám ő egy szót sem nem szólt hozzánk, csak nézett bennünket. Elvittem őt a székhelyemre, és írtam a wīṣūi embereknek, akik három hónapra laknak tőlünk, és felvilágosítást kértem tőlük felőle. Ők visszaírtak nekem, s tudatták velem, hogy ez az ember a *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népéhez tartozik, akik tőlünk három hónapnyi távolságra vannak. Ők meztelenek. A tenger választ el bennünket, s ők annak a másik partján élnek. Úgy közösjenek egymással, mint a barmok. Allah – dicsértessék és magasztaltassék – mindennap kihoz nekik a tengerből egy halat. Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a

492 Kovalevszkij 1956, 58–59.

493 A részleteket Simon Róbert 2007-ben megjelent szövegkiadásából vettük (Simon 2007). Az átvett részletekből az eredeti megfogalmazásra utaló, zárójelek között kurzívval írt arab szavakat kihagytuk.

494 A Bagdadban megismert török ember, aki korábban kovácmesterként dolgozott a volgai bulgár fejedelmi udvarban.

családjának elegendő. Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak. Előfordul, hogy meghal, s vele együtt a családja is, ahányan csak vannak. Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul, és a tengerbe veti magát. Ők pedig mindennap így élnek.

Köztünk és köztük egyik oldalról ott van a tenger, a többi oldalról pedig a hegyek veszik őket körül, és egy fal választja el őket a kaputól, amelyen ki szoktak jönni. Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik, a tenger kiszárad és megszűnnek számukra a halak.” (68–72.)

4.5.2. Al-Marwazī észak népeiről

Al-Marwazī külön fejezetben foglalkozik az egyéb északi népekkel. Az északi emberek jellemzése után a sarkkörön túli tájak időjárási és naptári viszonyait tárgyalja. Mivel a tundraövezet őslakói a lappok és az északi szamojédok, így ez a leírás is tartalmazhat minket érdeklő információkat. Al-Marwazī északi népeinek harciassága és céltalan hajókázása miatt azonban inkább a normannokra (vikingekre, rúszokra) gondolhatunk. A szerző itt egy olyan hagyományt rögzít, amely más muszlim tudósoknál és útleíróknál nem olvasható. Ezek az információk Skandinávia felől érkezhettek. Ha nem a normannokról, akkor esetleg a Skandinávia északi tengerparti sávjában élő lapp emberekről szólnak. E híreket talán a Ladogában és Novgorodban letelepedett viking kereskedők adták tovább. Az északi hajósok harciasságáról szóló információ arról árulkodik, hogy al-Marwazīnak saját hírforrása lehetett e városokban. Novgorod, illetve a Kijev alá tartozó Ladoga kevert etnikumú volt – normann és orosz kereskedők alkották vezető rétegét, de e településeken és körzetükben jelentős számú finnugor lakosság is élt. Novgorodban és Ladogában ismerték az utat Jugria/Yūrā felé, és tudtak a tengerjáró vikingek harciasságáról is.

A muszlim geográfusok egyöntetű csodálatát vívták ki az északi tájak hosszú nyári nappalai és téli éjszakái. Al-Marwazī olyan vidékről számol be, ahol nyáron egyáltalán nem megy le a nap, hanem „láthatóan köröz a horizonton”. Két évszázaddal korábban Ibn Fadlān saját tapasztalatai alapján ezt írja: „Láttam, hogy a nappal rendkívül hosszú náluk, s ez így marad az év egy jelentős részében, ugyanakkor az éjszakák rövidek. Aztán pedig az éjszakák hosszabbodnak meg és a nappal lesz rövid.”

A bulgár uralkodótól azonban azt is hallotta, „hogy három hónapnyi távolságban az országától egy nép él, amelynek Wiszú a neve. Az éjszaka egy óránál is rövidebb náluk.”⁴⁹⁵

Abū Hāmid al-Ġarnāṭīnál Yūrā országa az a hely, ahol „nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le sem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú.”⁴⁹⁶

Al-Marwazī leírása az egyéb északi népekről feltehetőleg teljes mértékben a fantázia eredménye – vagy nem a finnugorokra és szamojédokra vonatkozik.

4.5.2.1. Al-Marwazī *Tabāʾiʿ al-hayawān* című művének az egyéb északi népekre vonatkozó részlete⁴⁹⁷

Egyéb északi népek

Mögöttük (az isük és yūrāk mögött) él egy nép a tengerparton, amelyik a tágas tengeren utazgat mindenféle szükség és cél nélkül, csak úgy; anélkül, hogy dicsekednének, hogy erre (vagy arra) a helyre eljutottak volna. Ez egy rendkívül buta és érzéketlen emberfajta. Hogy mennyire balgán viselkednek, a következő is mutatja: csónakra szállnak a tengeren, és amikor két csónak találkozik, a hajósok egymáshoz kötik őket, azután előrántják a kardjaikat és harcolnak egymással. Úgy üdvözlik egymást, hogy aki ugyanabból a városból származik, esetleg ugyanabból a városrészből, ellenségeskedés és rivalizálás nélkül alárendeli magát a másiknak. De ez csak egy szokás. Amikor az egyik (hajó) legénysége diadalmaskodik, az kormányozza a (két) hajót közös irányba. Ebben a tengerben él egy hal, amelynek fogát többek közt kés- és kardmarkolat készítésére használják.

(A tenger) mögött terül el egy fekete föld, ahová nem lehet eljutni. A tengeren elér az utas, észak felé utazva, egy pontot, ahol nyáron nincs éjszaka és télen nincs nappal. A nap láthatóan köröz a horizonton, úgy néz ki, mint egy malomkő; az év egy napból és egy éjszakából áll. [...] (263.)

495 Lásd a 4.4.1.4. fejezetet.

496 Lásd a 4.4.5.2. fejezetet.

497 A fordítás Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István német nyelvű forrásközléséből (Göckenjan–Zimonyi 2001) készült.

4.5.3. Góg és Magóg népének országa Ibn Ḥawqal térképén

Ibn Ḥawqal térképén a bulgároktól és rúszoktól, valamint a gúzoktól északra jelölve találjuk Góg és Magóg vidékeit. Góg és Magóg népét Ibn Faḍlān is említi. Ibn Faḍlān leírása szerint e népnek „*Allah – dicsértessék és magasztaltassék – mindennap kihoz [...] a tengerből egy halat*”. Ugyanez a történet Abū Ḥamid al-Ġarnāṭīnál Yūrā országával kapcsolatban szerepel. Yūrāban minden ember évente egy kardot bedob a tengerbe. „*Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat*.”⁴⁹⁸ E két forrással összevetve a térképet, arra gondolhatunk, hogy a Góg és Magóg vidékei kifejezés Ibn Ḥawqalnál az Északi-Jeges-tenger mellett élő finnugor és szamojéd népek lakóhelyét jelölheti.

4.6. Muszlim geográfusok és utazók Artā városáról és az artānīya népről

Az *artānīya* népnév és az *Artā* településnév először al-Iṣṭahṛīnál szerepel a muszlim geográfiai irodalomban. Talán al-Balḥītól származik, de saját információon is alapulhat. Al-Iṣṭahṛī művét Ibn Ḥawqal fejlesztette tovább. Ez a finnugor vonatkozású hírcsoport ebből a geográfusi körből került ki. Elsőként a *Ḥudūd-al-ʿālam* szerzője vette át al-Iṣṭahṛītól, még a 970-es években. Az információ a nyugaton élő geográfusokhoz is eljutott: a 11. század első felében al-Bakrī is felhasználta a rúszokról írván, egy évszázaddal később pedig al-Idrīsī sorolja fel a rúszok három csoportját, köztük az artānīyát.⁴⁹⁹ A mongol támadással lezárult a Volga-vidék felé irányuló kereskedelem nagy korszaka. Az aktualitásukat veszített híreket mégis átveszik, másolják a 12–14. századi szerzők is: Yāqūt, Abū l-Fidā' és ad-Dimašqī.

4.6.1. Kutatástörténet: az artānīya–erza-mordvin azonosítás

Az elért kutatási eredmények ismertetése során három korábbi műre érdemes támaszkodnunk: Ivan Hrbek 1957-es és Alf Thulin 1978-as tanulmányára, valamint A. L. Mongajt 1961-ben megjelent monográfiájának XI. fejezetére.⁵⁰⁰

498 Lásd a 4.4.1.4. és 4.5.6.2. fejezeteket.

499 *Arsanīya* alakban.

500 Hrbek 1957; Mongajt 1961, 98–114; Thulin 1978.

Frähn 1823-ban az általa arsanijának olvasott népnevet a mordvinok erza etnikai csoportjának nevével azonosította, és felvetette az *arsanīja* (er-sanīja) és *Arsa* (Ersa) szavak kapcsolatát Arzamasz városának nevével.⁵⁰¹

Negyedszázaddal később Reinaud a város- és népnevet *Arbā* és *armānīya* alakban olvasta, és a forrás alapján Góg és Magóg földje mellett próbálta *Arbā* helyét kijelölni a térképen. Szerinte az a volgai bulgárok közelében lehetett. Ennek alapján úgy vélte, *Arbā* azonos lehet Barmával, vagyis Perm-mel.⁵⁰²

Frähn véleményét fogadta el D'Ohsson, Szaveljev és Garkavi is.⁵⁰³

Garkavi művének megjelenésével szinte egy időben publikálta művét Hvolson. Lényegében Reinaud véleményéhez csatlakozott: úgy vélte, hogy az *Artā* és *artānīya* helyes olvasata *Abārke* (*Abārme*) és *Barmanīja*.⁵⁰⁴ A szakirodalomban élő Bjarmia = Perm azonosság feltételezése miatt ez egyben az artānīya nép permi finnugorokkal való összekapcsolását is jelentette.⁵⁰⁵ Ez azonban nem vált elfogadottá, inkább a mordvinokkal való azonosítás terjedt továbbra is a kutatók körében. Ezt támogatta Tomaschek és Marquart is.⁵⁰⁶

Hvolson után pár évvel Frähn véleményét csak részben elfogadva, Scseglov azt írta, hogy az *Artā* városnév nem Arzamasz, hanem Rjazany nevével azonosítható. A mordvinok iránt különösen érdeklődő Sahmatov nyelvi adatokkal is alátámasztotta, hogy Rjazany neve az erza népnévből származik.⁵⁰⁷

A nép- és városnév etimológiai kapcsolatainak keresése mellett az *artānīya* és *Artā* azonosításának másik lehetséges módja a forrásokban szereplő földrajzi környezet meghatározása. Mind az etimológiai, mind a földrajzi elemzéseket nehezíti azonban, hogy a fennmaradt szövegek a rúszok három csoportjáról szóló hírt több variánsban őrizték meg. A különböző változatokban eltér az artānīya és *Artā* írásmódja, de földrajzi környezetének leírása is.

Az orosz nyelvű szakirodalomban al-Iṣṭahṛī művének gothai kézirata alapján Artāt és az artānīya népet többen is a Krím-félsziget környékén keresték – a kézirat szerint ugyanis Artā a kazárok és Nagy Bulgária között terült el. Ettől még az artānīya nép lehetne azonos az erza-mordvinnal, amennyiben Nagy Bulgáriát a volgai bulgárok országával azonosítjuk. Csakhogy

501 Frähn 1823, 141, 162–168.

502 Reinaud 1848, 305–306.

503 D'Ohsson 1828, 220; Szaveljev 1847, CXVIII, CXX; mindkettőt idézi Garkavi 1870, 200; Hrbek 1957, 631. és Mongajt 1961, 101.

504 Hvolson 1869, 171–172.

505 Hvolson 1869, 173–179.

506 Tomaschek 1888/1889 II., 7–16; Marquart 1914, 30.

507 Scseglov 1876, 15; Sahmatov 1919, 35 f.; mindkettőt idézi Hrbek 1957, 631. és Mongajt 1961, 101.

olvasatuk szerint a következő mondat azt állítja, hogy Nagy Bulgária Bizánc északi területeivel határos.⁵⁰⁸ Ennek alapján a kutatók Nagy Bulgáriát az európai Bulgáriával azonosították, és Artāt a finnugor területektől délebbre kelesték. E nézet először Ilovajszkij művében jelent meg 1876-ban. A 20. század első felében többen csatlakoztak hozzá. A vélemények csak az artānīya nép és Artā város déli lokalizációjában egyeztek meg, a konkrét elképzelések azonban eltértek egymástól. Ilovajszkij Tmutarakany városával azonosította Artāt.⁵⁰⁹

Westberg a 20. század elején ad-Dimašqī alapján úgy vélte, hogy az artānīya nép az Atlanti-óceán mellett élt. Szerinte erre nemcsak a földrajzi környezet leírása utal, hanem az artānīya nép által exportált árucikkek jellege is. Az 1930-as években Westberghez hasonlóan Zeki Velidi Togan is az Atlanti-óceán mellett élő népként írta le az artānīyát.⁵¹⁰

Mongajt 1947-ben, csatlakozva Frähn, Tomaschek, Marquart és Sahmatov véleményéhez, az artānīya–erza azonosság mellett érvelt.⁵¹¹ Ugyanebben az időben Tadeusz Lewicki is ezt a véleményt vallotta.⁵¹²

A. M. Karaszik 1950-ben egy rövid cikket publikált a témában. Úgy vélte, hogy a kutatók rossz úton járnak, mert nem próbálkoznak az *artānīya* és *Artā* szavak jelentésének és nyelvi származásának megfejtésével. Véleménye szerint az *artānīya* népnév két elemre bontható. Második része (*tānīya* – *тания*) az „ugr” nyelvjárásban (így! – на угрском наречии) a következő jelentésekkel bír: ’местоположение, логово, местожительство’. A felsoroltakon kívül lehet még ’страна, родина’ jelentése is. A szó első tagjának (*ar* – *ар*) eredeti alakja ör, jelentése ’защищённый, ограждённый’. Az *Artā* városnév szerinte az *ört* szóból ered, amelynek jelentése ’крепость, сторож’. E szavak az „ugr” nyelv ugyanazon nyelvjárásából származnak. Az *artānīya* tehát nem

508 De Goeje szövegkiadásának apparátusa alapján Kmoskó lábjegyzetben idézi a gothai kézirat variánsát. Kmoskó 2000, 32, 171. j.: „*Arbā (vagyis Artā)* a kazárok és a Nagy-Bulgár között fekszik.” Ezt a részletet idézi Thulin is (Thulin 1978, 104). A Kmoskó-féle fordítás szerint azonban nem Nagy-Bulgár, hanem az oroszok (rúszok) határosak Bizánccal: „*Ezek az oroszok a kazárok, a rüm és Nagy-Bulgár felé folytatnak kereskedést; a rümmal azok északi vidékeik felől határosak.*” (Kmoskó 2000, 32.) A további finnugor szempontú elemzésnek meg kell várnia, amíg tisztázódik, hogy ki és mi határos egymással.

509 Ilovajszkij 1876, 246; Parhomenko 1913a; 1913b, 79–87; 1917, 127–140; 1924; Juskov 1940, 37–39; Szobolevszkij 1929, 57; *Очерки истории СССР* 1953 I. 70; mindet idézi Hrbek 1957, 632–633.; ezenkívül Thulin 1978, 105, 37. j.; idézi még: Ribakov 1939, 335 skk.; Naszonov 1940, 40–41; Grekov 1944, 55; Juskov 1949, 57; Vernadsky 1959, 198.

510 Westberg 1908, 397–400; Togan 1939, 320–321, 1. j.; mindkettőt idézi Hrbek 1957, 633, valamint Thulin 1978, 106.

511 Mongajt 1947a; 1947b

512 Lewicki 1949–1950, 360; 1961, 103, 123.

földrajzi név, a szó jelentése: ’страна на запое’. A. M. Karaszik írását azzal zárja, hogy a rúszok három központjáról az arab források nem tartalmaznak érdemleges információkat.

A szerzőnek és az *Исторические записки* című folyóiratnak is jobb lett volna, ha ez a bámulatos tájékozatlanságot és nyelvészeti dilettantizmust képviselő cikk nem jelenik meg. Írásában Karaszik nem nevezte meg, hogy melyik „ugr” nyelvjárásból vette adatait, de a *тания* szó átírásából (*tanya*), valamint e szó és az ör, ört szavak általa megadott jelentéséből megfejtethető, hogy egy orosz–magyar szótár került a kezébe, amelynek felhasználása során elárulta, hogy teljesen járatlan a magyar nyelvben. Nem volt tisztában azzal, hogy a magyarban az y betűnek nincs hangértéke, tehát a tanya orosz átírása nem *тания*, hanem *маня* lenne, továbbá tévesen vonta el az *ört* szót valamely összetételből, a megadott jelentés szerint talán az *örtorony* szóból. Nem ismerte a *finnugor* terminológiát sem, a helyette használt *ugr* alak nevetséges. A *наречие* ’nyelvjárás’ szó használata pedig arra utal, hogy naiv elképzelése szerint a finnugor nyelveket csak nyelvjárásai különbségek választják el egymástól.⁵¹³

1955-ben Minorsky a Hvolson-féle Abärke (Abärme) és Barmanīya olvasatot támogatta, de azzal már nem értett egyet, hogy az Abärke (Abärme) alakból rekonstruált Barma Permmel lett volna azonos. Barma települését és a Barmanīya népet a Fehér-tenger és a Ladoga-tó közti területen kereste.⁵¹⁴

A rúszok harmadik törzséről szóló információt Ivan Hrbek 1957-es közleményében a névváltozatok felől közelítette meg. A kutatók szemére vetette, hogy a forrást csak a történeti körülményeket mérlegelve vizsgálták, és elhanyagolták a különböző szövegváltozatok filológiai elemzését. Hrbek az *artānīyát* az *araānīya* vagy *aruyānīya* alak romlott változatának tekintette, *Artāt* pedig *Araān*nak olvasta.⁵¹⁵ Szerinte a muszlim források rús népneve szlávokat takar, így az *araānīya*/*aruyānīya* nép is szláv volt. Araāt a Balti-tengeri Rügen szigetén élt szlávok Arkona nevű szent helyével azonosította.⁵¹⁶ Hrbek után szinte senki sem emlegette ezt az eléggé erőltetett elképzelést. A rúszok és a szlávok egyszerű azonosítását sem fogadta el a kutatás. Hrbek munkájából azonban minden nézet képviselői számára értékes a kutatástörténeti áttekintés.

Ivan Hrbek tanulmányára több szerző is reagált, a kérdéses forráshely értelmezésére terelődött a figyelem.

513 Karaszik 1950, 305. Az „ugr” nyelvjárás rejtélyének megfejtését Csepregi Mártának köszönöm. A *tanya* egyébként szláv jövevényszó a magyarban, elsődleges jelentése ’halászhely’ – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3. Budapest, 1976, 841–842.

514 Minorsky 1955, 268, idézi Thulin 1978, 105.

515 Hrbek 1957, 637–638, 640–641.

516 Uo., 640–641.

A. L. Mongajt 1961-ben átértékelte korábbi véleményét. A jól használható, részletes kutatástörténeti bevezetése után hosszasan bizonygatta, hogy az *artānīya* népnév nem az erza-mordvinokat, hanem a keleti szláv vjatics törzset jelöli a muszlim forrásokban. A bizonyítás roppant nehézkes, mivel a szerző fönntartotta azon állítását, hogy maga a népnév az erza népnévből ered. Kiindulópontja az a tétel, hogy *Artā* városa nem lehet azonos Rjazanyal, mert Sztaraja Rjazany ásatása során nem találtak 9–10. századi szláv réteget. Ebből következik, hogy az al-Balhīra visszamenő adatot a rúszok három csoportjáról Mongajt a keleti szlávokra vonatkoztatta. A következő bekezdésben ugyanakkor azt írta, hogy Rjazany neve az erza népnévből ered, s ennek bizonyítására megemlítette, hogy Sztaraja Rajazanyból a szláv idők-nél korábról ismertek mordvin leletek.⁵¹⁷ Felmerül a kérdés: ha *Artā* neve az erza népnévből ered, sőt Rjazany neve is az erza népnévből ered, akkor *Artā* miért nem lehet azonos Rjazannal?⁵¹⁸ Az *Artā* helynév nyilván az *erza* szóból, Rjazany neve pedig az erza népnév *erzjany* alakból ered (erről lásd a fejezet végén a 7. pontot).

A. P. Novoszelcev 1965-ben nemcsak Hrbek elméletét bírálta, hanem azon korábbi kutatók nézeteit is, akik *Artā* városát délre helyezték, a Fekete-tenger–Azovi-tenger mellékére. Al-Idrīsī szövegéből kiindulva *Artāt* a Felső-Volga vidékére lokalizálta.⁵¹⁹ Ezt később I. V. Dubov is támogatta, *Artā* városát és az *artānīya* népet a Felső-Volga vidék régészeti leleteinek népességével azonosítva.⁵²⁰

Omeljan Pritsak 1967-ben visszatért a történeti megközelítéshez. Azért bírálta Hrbeket, mert csak a filológiai problémákra koncentrált és érzéketlenséget mutatott a történeti, földrajzi körülmények iránt.⁵²¹

Pritsak a szerint osztályozta a forrásokat, hogy melyek a korábbiak, a későbbiek pedig mely korábbi kézirat ismeretében készültek. Megállapította, hogy al-Idrīsī al-Iṣṭahīrī művét használta forrásként,⁵²² Ad-Dimašqī pedig al-Idrīsīét. Azt is felismerte, hogy az idegen neveket tartalmazó kéziratok másolásakor a diakritikus jelek gyakran lemaradtak a nevekről, mivel a másolók nem ismerték e nevek helyes kiejtését, ezért nem tudták őket pontosan leírni. Az *artānīya* és *Artā* szavak eltérő írásmódjában azonban egy másik jelenség is szerepet játszott. Pritsak szerint minden leírt alakváltozat két típusra vezethető vissza, melyek az *artānīya* és *Artā* szavakat a muszlim kereskedőknek továbbadó volgai bulgárok nyelvjárási különbségeiből erednek. Pritsak

517 Mongajt 1961, 103.

518 Gyanítható, hogy A. L. Mongajt politikai nyomásra változtatta meg nézeteit.

519 Novoszelcev 1965, 417–419.

520 Dubov 1981; Dubov 1982, 104–123; Kirpicsnyikov–Dubov–Lebegyev 1986, 206.

521 Pritsak 1967.

522 Noha al-Idrīsī forrásként Ibn Ḥawqalt említi.

szerint az *artānīya* népnév a végén lévő *īya* arab képző nélkül a következő két változatban létezett:

1. *ʾrthʾn*, eredeti kiejtése kb. *arDžan*,
2. *ʾryʾn*, eredeti kiejtése kb. *aryan*.

A cikk azzal a következtetéssel zárul, hogy az *aryan* alak az orosz évkönyvek *аряне* szavával azonosítható.⁵²³ Az *аряне* az *Arszk* városába való emberek gyűjtőneve. *Arszk* neve az *ar* népnévből származik, ami a muszlim forrásokban *arū* alakban szerepel (az *ar* az udmurtok neve a csuvasoknál).

Pritsak levezetése azonban alapjaiban elhibázott. Az *аряне* népnév az orosz *-анун/-янун* képző többes számú *-яне* alakjának köszönhetően hasonlít csupán az általa rekonstruált *aryan* alakra. Az *аряне* szó nem lehet az *aryan* szó átvétele, mivel az *аряне* az *ar* népnév orosz *яне* képzővel szabályosan képzett alakja. (Ugyanebből a töből jött létre az *-ck* képző segítségével *Arszk* város neve.) Az *аряне* etimológiailag nem vethető össze az *artānīya* népnév vagy az *Artā* városnév egyetlen kéziratossal sem.

W. Svoboda 1969-ben megjelent tanulmányának címéből – *ʾArū-ʾArīsū-al-Artānīya* – már sejthető, hogy a szerző az *arū* és *arīsū*⁵²⁴ népneveket az *artānīya* népnévvel hozta összefüggésbe. Etimologizálási kísérlete a Karaszik-féle vakvágányon fut tovább. Az *artānīya* alak szerinte is az *ar* és a „finnugor” (ugrofinnisch) **tanya* szavakból jött létre. Az összetétel azonban szerinte nem azt jelenti, hogy *ʾсрѣна на запоѣ* (Svoboda fordításában *ʾabgeschlossenes Gebiet*), hanem azt, hogy *ʾdie Heimat des Stammes Ar*.⁵²⁵ Sajnos, mindazon gondolatmenetek, melyek Karaszik elhibázott etimológiáira épülnek, nem vezetnek helyes eredményre.

Mongajt 1971-ben ismét átértékelte nézetét, és az Abū Ḥamid al-Ġarnāfī művéhez írt kommentárjában már az orosz forrásokban *ar* néven említett *arū* népet kapcsolta össze az *artānīya* néppel.⁵²⁶ Habár nem hivatkozott rá, de ezzel Pritsak koncepciójához csatlakozott. Mongajt véleményének később is akadt híve.⁵²⁷

Svoboda és Mongajt műve után nem sokkal jelent meg F. Kmietowicz közleménye *Artānīya-Artā* címmel.⁵²⁸ Kmietowicz elsősorban a történeti-földrajzi körülmények feltárásával foglalkozott, a muszlim geográfusok és kereskedők egymás közti információcseréjét elemezte. A *ar-rūs* népnév etnikai

523 Pritsak 1967, 4–8.

524 Az *arīsū* József kazár kagán levelében szerepel, lásd a 2.7. fejezetet és alfejezeteit.

525 Svoboda 1969, 293.

526 *Путешествие Абы Хамуда* 1971; *Abu-Ḥamid al-Ġarnāfī utazása* 1985, 114–115, a kérdésről lásd az Abū Ḥamid al-Ġarnāfīval foglalkozó 4.5.6.1. fejezetet.

527 Griskina 1994a, 12–19.

528 Kmietowicz 1972–1973.

jelentését úgy határozta meg, hogy a rúszok a Rúsiban (tehát az óorosz államban) élő viking (svéd) kereskedők voltak. Ezután tért rá az *artāniya* nép és *Artā* város helyének meghatározására. Helyesen állapította meg, hogy Novgorod és Kijev mellett Ladoga volt a harmadik korai óorosz hatalmi és kereskedelmi központ. E központban is vezető szerepük volt a normann/viking kereskedőknek. Ennek alapján úgy vélte, hogy *Artā* azonos a mai Sztaraja Ladogával, az *artāniya* név pedig a Sztaraja Ladogában élő svéd viking kereskedőket jelölte. Történeti-földrajzi alapon levezetett elmélete után megkísérelte összekapcsolni Ladoga városának viking nevét – *Aldeigjuborg* – az *Artā* városnévvel. Úgy vélte, hogy a szó *Aldeigju* eleme visszavezethető a Karaszik által rekonstruált **artu* szóra, ami a finnugor őrt szóban maradt fenn.⁵²⁹ Mivel Kmietowicz a rús nép név jelentését rosszul határozta meg, ezért egyébként logikus érvelése is tévútra vezette. Az *Aldeigjuborg* városnév összekapcsolása a Karaszik által alkotott, nem létező őrt finnugor szóval pedig súlyos hiba.

Alf Thulin pár évvel később a *Slavia Antiqua*-ban egy másik elméletet állított fel, a források számbavétele, az *Artā* és *artāniya* város- és népnév különböző írásmódjainak összegyűjtése, valamint a kutatástörténeti áttekintés után. A leírások ellentmondásos részleteit tanulmányozva azt az állítást tette elmélete alapjává (Kmietowiczhoz hasonlóan), hogy az *artāniya* nép a rúszok egyik törzse volt. Ennek alapján a vikingek közül is csak a svédek elődei között kereshette őket. Ugyanakkor megállapította, hogy *Artā* városa az Oka folyó mellékén, az erza-mordvinok vagy a keleti szláv vjaticsok területén volt. Az *artāniya*–erza azonosítást azonban elvetette, mert az erzák nem tartoztak a rúszok alá a 10. század első felében.⁵³⁰ A Mongajt által megfogalmazott elméletet, hogy *Artā* városa azonos lett volna Rjazannyal, szintén elvetette, mert Rjazanyról csak későbbi adatok találhatók az orosz őskronikában. Kmietowiczhoz csatlakozva úgy vélte, hogy a forrásokban szereplő *artāniya* nevű rús törzs valójában svéd kereskedők csoportjával azonos.⁵³¹ E tévedését azonban saját koncepciója alapján követte el. Véleményét leginkább arra alapozta, hogy az *artāniya* szóalak szövegromlás eredményeképpen jött létre, és csak a későbbi forrásokban szereplő *Armā/armāniya* lehetett az eredeti alak. Az *armā* pedig az *urman* (= normann) alakból jött létre a szövegmásolatok készítése során.⁵³²

L. Dralle 1985-ben elég különös tanulmányt publikált *Artaniya–Rus–Varjagi* címmel.⁵³³ A cikk lényegében semmit nem mond az *artāniya* nép et-

529 Uo., 245–260.

530 Thulin 1978, 110–115.

531 Uo., 122–123.

532 Uo., 134–138.

533 Dralle 1985.

nikai kapcsolatairól, holott a cím alapján ezt várnánk. A szerző számára nem kétséges, hogy a rúszoknak ez a harmadik törzse a svéd vikingek közé tartozik. A témakör szakirodalmából csupán Hrbek tanulmányával foglalkozik. Dralle elfogadja Hrbek véleményét, hogy az *artāniya* nép Rügen szigetéről származik, azzal azonban nem ért egyet, hogy *Artā* azonos lenne Arkonával, és cáfolja Hrbek állítását, hogy a rúszok szlávok lettek volna. Tanulmányában főleg a Balti-tenger melléki szláv–viking együttélést elemzi a régészeti adatok alapján. Hrbek mellett csak Novoszelvev nevét és művét említi a kutatástörténeti áttekintésben általunk felsorolt szerzők közül. Még Thulinra sem hivatkozik, aki pedig hozzá hasonlóan vélekedett az *artāniya* csoport etnikai hovatartozásáról.

Magyarországon e forráshelyről Bollók Ádám szolt érintőlegesen. Az al-Iszahrī leírásában szereplő *artāniya* népet egy Volga menti, a Volgai Bulgár Birodalomtól észak-északnyugatra élő 10. századi rús csoportnak tartotta.⁵³⁴ Nézete Kmietowicz, Thulin és Dralle véleményével áll összhangban. Az általa említett régészeti bizonyítékok alátámasztják a vikingek felső-volgai jelenlétét. Azokról az adatokról azonban nem tett említést, amelyek azt igazolják, hogy a rúszok *artāniya* nevű csoportja talán finnugor volt, és az *Artā/artāniya* alakok eddigi etimológizálási kísérleteire sem utalt.

4. térkép

534 Bollók 2004, 358–360.

E rövid kutatástörténeti áttekintésben felsorolt nézetek közül változatlanul Frähn véleménye tűnik a legvalószínűbbnek, tehát az artānīya nép a mordvinok erza csoportjával azonosítható. Frähn már 1823-ban értékelte az al-Balhī-kör rúszokról szóló híradásának folklorisztikus elemeit – szemben a későbbi tudósokkal. Az arab geográfusok által az artānīya nép tulajdonságairól írottakat párhuzamba állította a Julianus jelentésében és az ismeretlen magyar püspök levelében olvasható megfigyelésekkel a mordvinok harciasságáról és vadságáról. A kutatástörténeti áttekintésből látható, hogy a kutatók többsége éppen ezt a párhuzamot használja legkevésbé, midőn az artānīya nép meghatározásával próbálkozik. (Lásd 4. térkép.)

Az artānīya–erza-mordvin azonosítást elvető vagy figyelmen kívül hagyó nézetekkel szemben a következő érvek hozhatók fel:

1. Etnikai szempontból nincs jelentősége annak, hogy az artānīya nép a rúszok egyik csoportjaként szerepel a forrásokban. A muszlim kereskedők és az ő híreik alapján dolgozó geográfusok rendkívül bizonytalanok voltak a népek csoportosításában. Abban sem tudtak dönteni, kik a türkök, kik a szlávok. Még egy olyan jól tájékozott, és saját tapasztalatokkal rendelkező utazó, mint amilyen Ibn Fadlān is volt, a volgai bulgárokról a „világos bőrrű, világos hajú és kék szemű (európai nép)” általános jelentéssel is bíró *saqlāb* (= szláv) szót használta.

Túl sokat gondolunk azon 9–11. századi kereskedőkre, utazókra tájékozottságáról, akiktől a muszlim geográfusok hírei származtak. Abban az időben jóval nehezebb volt képet alkotni egy-egy terület vagy tájegység etnikai-politikai viszonyairól, mint napjainkban. Mások voltak a hírek terjedésének, torzulásmentes továbbadásának lehetőségei, mint most. Úgy tűnik, a geográfusok nem tudták kihámozni a hírekből a lényegét (mert azt a hírhozók sem értették): a vándoréletet élő vikingek és az őslakosság kapcsolatának jellegét. Ez egy igen bonyolult viszony volt, ráadásul olyan jellegű, amilyennel az utazók, kereskedők saját hazájukban nemigen találkozhattak. A vikingek vagy rúszok, normannok, varégek úgy közlekedtek rendszeresen más népek területén, hogy közben alkotó módon folytak bele az őslakosok életébe, társadalmi fejlődésének alakulásába. A rúszok egyszerre voltak átutazó kereskedők és rablók, ugyanakkor államalapító harcosok, akik a szláv törzsi vezetőkkel szövetségre lépve a két óorosz hatalmi központ, Novgorod és Kijev létrejöttében is döntő szerepet játszottak. Ez a különös jelenség tette lehetetlenné a muszlim geográfusok számára, hogy meghatározzák, kik is azok a rúszok. Ennek következtében az arab és perzsa forrásokban a rúszok nem ugyanazt jelentik, mint az orosz évkönyvekben vagy a nyugat-európai krónikákban. A muszlim geográfusok a rúszok alá sorolták be

mindazokat a területeket és népeket, melyekről úgy vélekedtek, hogy a vikingek politikai, gazdasági érdekkörébe tartoznak.

2. Nagyon óvatosan kell értékelni az egymásnak ellentmondó adatokat az artānīya nép lakóhelyéről. Általában valószínűbb, hogy inkább a kortárs források őrizték meg a helyes adatokat. A volgai kereskedelmi útvonal, amely a vikingeket és a finnugorokat a muszlim világgal összekötötte, a Kr. u. 2. évezred elején elvesztette jelentőségét. Az ekkor alkotó geográfusok már csak korábbi szerzők műveiből dolgozhattak, új adataik nem voltak a volgai út mentén élő népekről. Al-Idrīsī és ad-Dimašqī leírása az artānīya nép lakóhelyéről csak a korábbi forrásokkal együtt, és nem azok ellenében értelmezhető.
3. Al-Balhī és követői szerint az artānīya nép igyekezett minimális kapcsolatokat tartani az idegenekkel. Életükről, szokásaikról semmit nem lehetett tudni. Ez élesen elkülöníti őket a rúszok többi csoportjától. Az igazi rúszok, tehát a portyázó normannok egyáltalán nem titkolóztak: az utazók, kereskedők előtt életük minden részlete föltárult. Ibn Fadlānnál olvashatjuk is ezeket.
4. Az artānīya nép vagy törzs al-Iṣṭahri és Ibn Ḥawqal leírása szerint senki idegent nem engedett be a területére. – Ha ők vándorló rúsz kereskedők lettek volna, Kelet-Európában saját területük sem lett volna.
5. Az artānīya nép néma kereskedelmet folytatott a területének határait elérő idegenekkel. A néma kereskedelem leírása más muszlim szerzőknél is előfordul, de sohasem a rúszokkal, hanem mindig az őslakó finnugor-szamojéd népességgel kapcsolatban. (Jūrā népe, Góg és Magóg népe kereskedett ilyenformán. Lásd al-Iṣṭahri, al-Marwazi, Abū Ḥamid al-Ġarnāṭī, al-Qazwīnī beszámolóit.) Ez a kereskedelmi módszer az artānīya nép másik jellegzetessége a vadsága, zárkózottsága mellett. A néma kereskedelemről szóló híradást Frähn sem értékelte, pedig egyértelműen azt bizonyítja, hogy az artānīya egy finnugor csoport volt.
6. Frähn felismerése, hogy az artānīya nép vadságáról szóló hírek egybevetethetők a mordvinok vadságáról beszámoló későbbi híradásokkal,⁵³⁵ egyértelműen kijelöli a nép helyét. Az úgymond barbár, idegen népek vadságáról szóló beszámolókat sok kutató hajlamos toposzként kezelni. Ezzel a közhelyszerű megfogalmazással azonban

⁵³⁵ Már Frähn (Frähn 1823, 169) említi Julianus első úti jelentését és az ismeretlen magyar püspök levelét (lásd a 3.2.2.3. és a 2.6.4./2.6.5. fejezetet) ezzel kapcsolatban. Fletcher ugyanezt írta a 16. sz. végén, lásd Fletcher 1591, 73–74. – „*The most rude and barbarous is counted the Mordwit Tartar [...]*”

Kelet-Európában, a mai Oroszország területén a 9–13. században csak az artānīya népet és a mordvinokat illették. Két külön forráscsoportban való felbukkanásából következik, hogy talán mégsem volt toposz. A rúszok három törzse közé az artānīya azért került be, mert a mellékfolyókon leereszkedvén elérte a volgai vízi utat és bekapcsolódott a kelet-európai kereskedelembe. E nép egzotikus vonásai miatt (lásd vadságukat, kereskedelmi módszereiket) lett a geográfusok előtt ismertté.

7. Az *artānīya*, *Artā* elnevezések minden szövegromlás, elírás stb. erőltetett feltételezése nélkül utalnak az erza-mordvinokra. Az *Artā* az erza népnévvel azonosítható, az *artānīya* pedig a végén lévő arab népnévképző nélkül (lásd például a magyarokat jelölő *maġġar-īya*, *maġġar-īya* alakokat) az erza népnévnek a genitívusból eredő melléknévképzővel ellátott *erzjan* alakját őrzi. Az *erzjan* szóból jöhetett létre egyszerű hangátvetéssel Rjazany város neve is. Az artānīya népnevet először leíró al-Ištahri és a művét kiegészítő Ibn Hawqal információikat muszlim kereskedők közvetítésével szerezték, akik az erza népnevet feltehetőleg maguktól az erzáktól ismerték meg mindkét alakjában (*erza*, illetve *erzjan*). *Artā* városát nem az orosz alapítású Rjazannal kell összevetni, hanem azokkal az adatokkal, amelyek szerint Rjazany erza-mordvin területen jött létre. A kevert mordvin–orosz lakosságra lehet következtetni a város területén feltárt temetőből is.⁵³⁶
8. Az *artānīya* népnév és az *Artā* városnév al-Ištahri és Ibn Hawqal művének kiadott szövegében egy ت betűt (tā') tartalmaz, amely zöngétlen interdentalis t hangot jelöl (mint a *th* az angol „*thin*” szóban). Ez elég jó kísérlet az erza népnévben megtalálható, ám az arab nyelvből hiányzó ž hang visszaadására.

4.6.2. Al-Ištahri az artānīya népről

Al-Balhi húsz térképen ábrázolta az általa ismert világot. E művet továbbfejlesztve al-Ištahri bevezetőjében a klímákat (nagyobb tájegységeket) ismertette, városaikról, hegyeikről, folyóikról szólván, majd az iszlám országait írta le, húsz tájegységre osztva. Finnugor szempontból a klímák leírásában az a rész érdemel figyelmet, amelyben az *ar-rūs*⁵³⁷ népről van szó. Közéjük

⁵³⁶ Mongajt 1961, 103.

⁵³⁷ Az „ar-rūs” népnév a vikingek Kelet-Európában használatos egyik nevéből, a „rus”-ból ered.

sorolva ugyanis az *artānīya* népre bukkanhatunk, amely minden bizonnyal az erza-mordvinokkal azonos. A leírás szerint az *artānīya* nép uralkodója Artā városában lakik.

Az erzák al-Ištahri leírása szerint rendkívül veszélyesek, a területükre lépő idegent megölik, ugyanakkor mégis lehet velük kereskedni, mert folyóikon leereszkednek, hogy áruikat elcseréljék. Ezek az adatok hitelesítik Julianus és az ismeretlen magyar püspök beszámolóját⁵³⁸ a mordvinok vadságáról, valamint egybevágnak al-Marwazi és Abū Hāmid al-Ġarnāfi leírásaival,⁵³⁹ akik más finnugor népekkel kapcsolatban említik az ún. „néma kereskedelem” gyakorlatát.

4.6.2.1. Al-Ištahri *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* című művének az artānīya népre vonatkozó részlete⁵⁴⁰

Az oroszok három fajtából állnak: az egyik a Bulgār-hoz van legközelebb; ezek királya Kūyāba⁵⁴¹ nevű városban székel, amely Bulgār-nál [a városnál] nagyobb. A másik fajta az előbbinél távolabb lakik; nevük aš-šalāwīya.⁵⁴² Harmadik fajtájuk neve al-artānīya, ezek királya Artāban székel. Az emberek kereskedés közben egészen Kūyābaig jutnak el. Ami azonban Artāt illeti, arról említés nem történik, hogy az idegenek közül oda valaki eljutott volna, mert minden idegent megölnék, aki országukba beteszi lábát. Hanem ők mennek lefelé a vízen, hogy kereskedjenek, ámde dolgaikról és áruikról hírt nem adnak, és nem engedik, hogy bárki elkísérje őket és országukba bejusson. Artāból fekete cobolyokat és ólmot visznek ki. (32.)

4.6.3. Ibn Hawqal az artānīya népről

Ibn Hawqal leírása az *artānīya* népről teljes egészében al-Ištahriét ismétli, csak az *Artā* országból származó termékek felsorolásában van némi eltérés. Ibn Hawqal ugyanis az al-Ištahri által már említett fekete coboly és ólom

⁵³⁸ Lásd a 3.2.2. és a 2.6. fejezetet.

⁵³⁹ Lásd a 4.4.4.1. és a 4.5.6.2. fejezetet.

⁵⁴⁰ A részletet Kmoskó Mihály fordítása nyomán (Kmoskó 2000), Ormos István módosításaival közöljük.

⁵⁴¹ Kijev.

⁵⁴² Valószínűleg a Novgorodban és környékén államot alapító keleti szlávok szlovén törzset takarja ez a név. Az aš-šalāwīya népnév a szláv népnévből vagy a szlovén törzsnévből származik.

mellett fekete rókáról és higanyról is szól. A szinte teljes tartalmi egybeesés miatt Ibn Ḥawqal szövegét itt nem közöljük.⁵⁴³

4.6.4. Al-Bakrī az awṭānīya népről

Al-Bakrī a rúszokról szóló fejezetben átveszi al-Iṣṭahrī és Ibn Ḥawqal híreit a rúszok három csoportjáról. Egyik csoportjuk neve, az *awṭānīya* (al-Iṣṭahrīnél és Ibn Ḥawqalnál *artānīya*), feltehetőleg az erza-mordvin csoport nevéből származik. Al-Bakrī az *awṭānīya* népről és fővárosáról, *Awṭān*ról semmi újat nem tud, így ezt a szövegrészletét itt nem közöljük.⁵⁴⁴

4.6.5. Al-Idrīsī az artānīya népről

A korábbi szerzőkhöz képest al-Idrīsī *Nuḏḥat al-muṣṭāq* című műve új információkat tartalmaz a rúszokról. Talán nem véletlen, hogy al-Idrīsī földrajzi művet írt, mert a történelmi változások megértése nehézséget okozott számára. Az Ibn Ḥawqaltól származó 10. századi adatokat saját korára is érvényesnek tekintette. Így viszont ellentmondásba került kortárs informátoraival, a kereskedőkkel és utazókkal. A problémát úgy próbálta megoldani, hogy a rúszokról több helyen is írt: a 6. égvő 4–6. szekciójában, és a 7. égvő 4–5. és 7. szekciójában. Mivel a rúszok lakóhelyéről ellentmondásos adatokkal rendelkezett, két csoportra osztotta őket. Az egyikbe azt a három alcsoportba tartozó népet sorolta, amelyikről Ibn Ḥawqalnál olvasott, a másikat pedig a Kijevi Rusz népével azonosította: „*A rúszoknak két fajtájuk van. Az egyik az, amelyikről most beszélünk, de van egy másik fajtájuk is, amelyik Un-kariyya és Ġasuliyya országgal szomszédos.*”⁵⁴⁵

A rúszok első fajtájának leírása során al-Idrīsī teljes mértékben Ibn Ḥawqalt követi, ugyanakkor itt-ott kiegészíti. A kiegészítésekkel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy azok esetleg valami eredeti, teljesebb Ibn Ḥawqal-kéziratra mennek-e vissza, vagy al-Idrīsī saját betoldásai. Az új adatok egyrészt a városok pár szavas leírását tartalmazzák, tudósítanak a három

543 Ibn Ḥawqal szövegét lásd Kmoskó 2000, 80.

544 Al-Bakrī szövegét lásd Kmoskó 2000, 258. [Az arab írásban a *w* és *r* betű rendkívül könnyen összetéveszthető, tehát a témában nem járatos másoló minden további nélkül összeccserélhette őket. Márpedig aligha gondolhatjuk, hogy a különben is gyakorta műveletlen arab másolók között sokan érthettek volna ehhez a kérdéshez. Ily módon az *awṭānīya*–*artānīya* eltérésnek ebben az esetben nem kell jelentőséget tulajdonítani. Ormos István szíves közlése.]

545 A 6. égvő 6. szekciójának leírásában, lásd Bejlisz 1984, 218.

rúsz nép városainak egymás közti távolságáról, valamint a kereskedelmi kapcsolatokat jellemzik.

V. M. Bejlisz megállapítása szerint al-Idrīsī már nem tudta, hogy az általa használt Ibn Ḥawqal-kéziratban szereplő városok – Kuyāba, Salaw – Kijevvel és Novgoroddal azonosak. A Kuyāba elnevezés helyett Kijevet Kijjuv-nak nevezi, Salaw pedig nála a Trubezs partján fekvő Perejaszlavl Russzkij városával azonos.⁵⁴⁶ Artā városáról azonban saját információi lehettek. Hírei valószínűleg a szövegében emlegetett muszlim örmény kereskedőktől származtak.⁵⁴⁷ Al-Idrīsī megadja Kukiyāna, Arsā és Salaw egymás közti távolságát is. Tekintettel arra, hogy e települések pontos elhelyezkedésével sem volt tisztában, az általa megadott távolságok további elemzésekre alkalmatlanok.

Al-Idrīsī szövege nem nyújt támpontot az erza-mordvin–artānīya azonosság eldöntéséhez, értékelhető új információt sem tartalmaz. A forrásaival való összehasonlítás céljából azonban közöljük.

4.6.5.1. Al-Idrīsī *Kitāb nuḏḥat al-muṣṭāq* című művének az artānīya népre vonatkozó részlete⁵⁴⁸

A rúszoknak három csoportja van. Az egyik neve *rawas*, vezetője Kuk(i)yāna városában él. A másik csoportjukat *as-sālawīyān*nak nevezik, vezetője Salaw városában él. Ez a város egy hegytetőn áll. A harmadik csoportot *al-arsanīyān*nak nevezik, vezetője Arsā városában tartózkodik. Arsā szép, erődtített város egy hegyen Salaw és Kuk(i)yāna között. Kuk(i)yānától Arsāig négy átkelőhely van, Arsától Salawig négy nap az út. A muszlim örmény kereskedők Kuk(i)yānaig járnak. Ami Arsāt illeti, al-Ḥawqal sejk közlése szerint az idegenek közül senki nem megy be [oda], mivel ők minden idegent megölnek, aki a [földjükre] lép, és [ezért] senki sem bátorkodik a földjükre lépni. Kuk[i]yāna kereskedői fekete leopárdok⁵⁴⁹ és rókák bőrét, valamint ónt hoznak ki tőlük.

546 Kijjuv nemcsak Kijevvel, hanem Kanyevvel is azonos lehet. Bejlisz 1984, 224.

547 Konovalova 1995, 144; 1999, 150.

548 I. G. Konovalova orosz fordítása (Konovalova 1999) alapján.

549 A másolás során keletkezett elírás *coboly* helyett, lásd Bejlisz 1984, 215, 51. j.

4.7. Rašīd-ad-Dīn a moksákról és az erzákról

4.7.1. A *Ġāmiʿ at-tawārīḡ* és finnugor vonatkozásai

Rašīd-ad-Dīn történeti műve, a *Ġāmiʿ at-tawārīḡ* (Krónikák gyűjteménye) már szerepelt összefoglalásunk lapjain, most emlékeztetőül csak annyit idézzünk fel, hogy a mű 1310-1311 körül készült el.

Finnugor vonatkozású híradásai a második részben találhatók, amely az 1235–1241 közötti eseményeket tárgyalja. Az 1236–1237-es évek hadjárait ismertető fejezetből értesülünk a Volgai Bulgár Birodalom, az orosz fejedelemségek és a Volga középső folyása mellett élő népek elleni támadásról. Itt olvasható az *erza* (*arġan* alakban) a *moksa*, és a valószínűleg szintén a mordvinokkal összefüggésbe hozható *burtász* népnév. A szerző a felsoroláson kívül semmit nem árul el a moksa- és erza-mordvinokról. Leírásának jelentősége inkább a burtászok származásának vizsgálata szempontjából van, mivel a burtászokat együtt szerepelteti az erzákkal és a moksákkal. Ezt viszont a burtászok kapcsán már tárgyaltuk. Az eredeti szöveg részletei is ott olvashatók.⁵⁵⁰

4.8. Ibn Baṭṭūta rövid látogatása Bolgar városában

4.8.1. *A városok érdekességeiből és az utak csodáiból adott ajándék a szemlélődők számára*

Ibn Baṭṭūta az iszlám kultúra 9–14. századi virágkorának utolsó nagy utazója, egyúttal minden arab utazók legnagyobbika. Figyelme elsősorban az emberek felé fordult: mindenhol érdeklődéssel tanulmányozta szokásaikat, életmódjukat, a felkeresett országok gazdaságát és kereskedelmét, tudakozódott a vidék történelméről, nevezetesebb helyeiről. A földrajzi érdekességek nem vonzották különösebben, habár néhol azokról is beszámol. A nagy utazó utolsó, közép-afrikai útját befejezván visszatért Marokkóba. A fejedelmi udvarban, Fez városában az esti beszélgetések, mulatozások alkalmával mesélte élményeit. Abū ʿInān szultán utasította írnokát, Ibn Ġuzay al-Kalbīt, hogy foglalja írásba Ibn Baṭṭūta történeteit. Az írnok gyakorlott tollforgató és olvasott ember volt: Ibn Baṭṭūta élményeit nemcsak lejegyezte, hanem a próféta tiszteletének szentelt bevezetővel és itt-ott közbeszúrt versekkel

⁵⁵⁰ Lásd a 4.3.12.1. fejezetet.

díszítette. Az írásműbe beleszótta saját gondolatait és korábbi utazók értesüléseit is. Címet is ő adott a műnek: *Tuhfat an-nuẓẓār fi ġarāʾib al-amṣār wa-ʿaġāʾib al-asfār* (A városok érdekességeiből és az utak csodáiból adott ajándék a szemlélődők számára).

Ibn Baṭṭūta utazásai során jegyzeteket is készített, de azok elvesztek. Úti élményeinek tudományos elemzése során tehát feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy évek, sőt évtizedek távolába emlékezett vissza.

4.8.2. Ibn Baṭṭūta útleírásának finnugor vonatkozásai

Ibn Baṭṭūta Özbek kán udvarából indult Bolgar városának meglátogatására. Kíváncsiságát a rövid éjszakák és rövid nappalok időszakának változásai keltették fel. Ezt megtapasztalván, a sötétség országába tervezett utazást, amelyről aztán lemondott. Három napig tartózkodott Bolgar városában, s közben tájékozódott e vidékről. A sötétség országáról más arab utazóknál is olvashatunk. Az oda vezető utat azonban szerzőnk pontatlanul írja le: talán informátora volt rosszul tájékozott vagy ő maga emlékezett már rosszul a hallottakra. Ibn Baṭṭūta szerint Bolgar városából negyven nap alatt lehet a sötétség országába jutni, s az út végig jeges pusztaságon vezet keresztül. E pusztaság leírását olvasva a tundrai környezetre ismerhetünk: a kutyaszánon való közlekedés azon a tájon, ahol „*nincs se fű, se kő és semmiféle település*” pontosan idézi fel e tájék jellegzetességeit. A tundra azonban nem Bolgar városánál kezdődik, hanem tőle jóval északabbra: a sarkkör távolsága a Volga–Káma vidékétől kb. 1200 km. Tehát nem a „*jeges sivatagon*” át kell utazni negyven napon keresztül a „*sötétség országáig*”, hanem negyvennapos utazás után lehet elérni a kietlen, jeges vidéket, amely maga a sötétség országa. Az utazás a sötétség országa felé inkább erdős-mocsaras vidékeken át vezethetett.

A kereskedelem módjáról, a hozott árucikkek prémekre cseréléséről Abū Hāmid al-Ġarnāfihoz hasonlóan⁵⁵¹ számol be Ibn Baṭṭūta is. A kutyaszánon való közlekedés szokása és módja Ibn Baṭṭūta előtt csak al-Marwazī munkájában olvasható.⁵⁵² Ibn Baṭṭūta szövegében ugyan kutyákkal vontatott szekerek és kocsik szerepelnek, de természetesen szánokra kell gondolnunk ezeket olvasva.

⁵⁵¹ Lásd az Abū Hāmid al-Ġarnāfi útleírásaival foglalkozó fejezetben (4.5.6.2.).

⁵⁵² Lásd az al-Marwazīval foglalkozó fejezetben (4.4.4.1.). Ezt a részletet, némileg más fordításban Vásáry István (Vásáry 2008b) is idézi: 76, 9. j. Al-Marwazīnál korábban al-Birūnī említi a szánt mint közlekedési eszközt, de a szánt húzó kutyákról nem ír (lásd a 4.4.3. fejezetben).

A szánok helyett szereplő szekerek feltehetőleg az információ átadásakor kerültek a szövegbe. Valószínű, hogy a hír egy obi-ugor embertől származott. A magyar nyelvben megtalálható *szekér* szónak van osztják megfelelője, csak-hogy az osztjákban a szó nem 'szekeret', hanem 'szánt' jelent. Az ugor alapszó valószínűleg iráni eredetű. A délről érkező szó eredeti jelentése feltehetőleg a 'szekér' volt.⁵⁵³ Osztják közegben, nyilván a földrajzi körülmények hatására, új jelentést kapott. Az osztják mesélő szándéka szerint szánt mondott, ám a tolmács, aki viszont még ismerhette a szó eredeti jelentését, szekeret fordított. Így kerülhetett Ibn Battūta beszámolójába szekér a szán helyett.

A kutyaszánokról egy későbbi utazó, Herberstein is megemlékezik: „*Igavonó állatként a kutyák szolgálnak, amelyekből ebből a célból nagy testűeket tartanak, és segítségükkel a szánokon ugyanolyan könnyen szállítják a terhet, amint ezt az alábbiakban a rénszarvasokról elmondjuk.*”⁵⁵⁴ Ez az információ a Permi terület leírásában szerepel, tehát az erdős területeken és a tundrával határos vidékeken élő emberek – feltehetőleg a komik és a jugorok – ugyan-úgy ismerték ezt a közlekedési módot, mint a tundrán élő északi szamojédok. A kutyaszánon való utazás ábrázolásával az északi emberek hétköznapijairól tájékoztat minket Ibn Battūta.

4.8.3. Ibn Battūta útleírásának finnugor vonatkozású részlete⁵⁵⁵

Sokat hallottam már Bulgár városáról, oda akartam hát utazni, hogy magam is meglássam, amit mesélnek az elképzelhetetlenül rövid éjszakáról, és másrésről az ugyanilyen rövid nappalról az ellenkező évszakban. Bulgár tíznapi járóföldre feküdt a szultán táborától. Megkértem, hogy juttasson el oda. Adott is mellém egy kísért, aki elvitt engem oda és a szultánhoz.⁵⁵⁶ Ramadán havában értem el Bulgárt. Amint elvégeztük a napnyugtai imát, rögtön megtörtük a böjtöt, és már böjttörésünk közben hívtak az esti imára. Elvégezvén ezt, elimádkoztuk még a tarvíhot, sáfát és a vitrt, és máris földeregett a hajnal. Ugyanilyen rövid aztán a nappal abban az évszakban, amikor a nap rövidül. Három napot tartózkodtam itt. El akartam menni a sötétség országába is, ezt Bulgár városán keresztül lehet megközelíteni. Negyennapi járóföld választja el a két helyet egymástól. De elvettem ezt a tervet, mivel sok felszerelésre lett volna szükség, és kevés haszonnal járt vol-

553 *A magyar szókészlet* III. 1978, 576–577.

554 Lásd a *Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre (161–164.)* című részt a 3.3.6. fejezetben.

555 Az idézett részt az *Ibn Battūta zarándokútja és vándorlásai* című magyar kötetből vettük át (1964), fordította Boga István és Prileszky Csilla.

556 Mohamed Özbek ottani helytartójához.

na az utazás. Csak kis szekereken szoktak ide utazni, amelyeket nagy kutyák húznak, mivel ez jeges sivatag, az ember lába és a hátsóállatok patája nem áll meg rajta, a kutyák viszont körmeikkel meg tudnak kapaszkodni a jégen. Nem utaznak oda mások, csak tehetős kereskedők, akiknek mintegy száz kocszi áll rendelkezésükre, s akik bőviben vannak ételnek, itálnak, tűzifának. Ezen a sivatagon nincs se fa, se kő és semmiféle település. Itt azok a kutyák a kalauzok, amelyek már több ízben jártak erre. Egy ilyen kutya értéke 1000 dinárt is elér. A kocsit a nyakához kötik és három másik kutyát összekapcsolnak vele. Ez halad az élen, a másik három meg a kocsival követi. Ha megáll, a többiek is megállnak. Gazdája nem üti, és nem szidja meg. Amikor az étkezés ideje eljön, először a kutyákat eteti meg, az emberek csak azután kapnak, ellenkező esetben a kutya esetleg feldühödik és elfut, otthagyván gazdáját, akit így a pusztulásnak tesz ki. Ha az utazók ezen a sivatagon elérik a negyvenedik állomást, belépnek a sötétség honába. Ott leteszik mindazt az árut, amit hoztak, és visszatérnek lakhelyükre. Másnap a kereskedők odamennek árujuk megvizsgálására, és coboly-, mókus- meg hermelinprémeket találnak mellettük. Ha az áru gazdája megelégszik azzal, amit ott talál, magához veszi, ha pedig nem, akkor otthagyja, és ekkor az ottaniak még tesznek hozzá. Előfordul az is, hogy a sötétség népe viszi el a saját áruját, és a kereskedőket otthagyják. Ily módon bonyolódik le az árucseré közöttük. Akik idejönnek, nem is tudják, hogy az, akivel kicserélik áruikat, dzsinn-e, vagy pedig hús-vér ember, mivel nem látnak senkit. (192–193.)

4.9. Szövegközlések

Ibn Rusta

de Goeje 1892.

Göckenjan–Zimonyi 2001, 51–94.

Hvolszon 1869.

Kmoskó 1997, 173–216.

Wiet 1955.

Żródła arabskie 1977.

Ibn Faḍlān

Brøndsted 1983. (a vikingekre vonatkozó részek)

Canard 1988.

Czeplédy 1950–1951.

Frähn 1823.

(Kovalevszkij) 1939.

Kovalevszkij 1956.
Simon 2007.
Risālat Ibn Faḍlān 1987²
Togan 1939.

Ḥudūd al-ʿĀlam

Barthold 1930.
Göckenjan–Zimonyi 2001, 191–220.
Minorsky 1937. [1970, 1982]
Sotoodeh 1962.

Al-Balḥī, al-Iṣṭaḥrī, Ibn Ḥawqal

Garkavi 1870.
de Goeje 1870, 1873.
Kmoskó 2000, 11–56, 91–111.
Kramers 1938.
Moeller 1839.
Ouseley 1800.
Zahogyer 1967.

Al-Masʿūdī

Barbier de Meynard–Pavet de Courteille 1861–1877.
Carra de Vaux 1896.
de Goeje 1894.
Kmoskó 2000, 135–228.
A magyar honfoglalás kútfoi 1900.

Gardīzī

Kmoskó 1997, 206, 810. j.
Göckenjan–Zimonyi 2001, 95–190.

Al-Bakrī

Al-Bakrī, Das geographische Wörterbuch 1876–1877.
Göckenjan–Zimonyi 2001, 221–234.
Kunik–Rozen 1878.
Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik 1992.
Kmoskó 2000, 229–258.

Al-Bīrūnī

Bīrūnī 1934.
Bīrūnī 1936.

Bīrūnī 1954–1956.
Bīrūnī 1967.

Al-Marwazī

Göckenjan–Zimonyi 2001, 241–265.
Minorsky 1942.

Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī

Muʿrib: Dubler 1953.
Tuhfat al-albāb: Ferrand 1925.
Путешествие Абу Хамида 1971.
A *Muʿrib* és a *Tuhfat al-albāb* együtt: *Abu-Hāmid al-Ġarnāṭī utazása* 1985.

Al-Idrīsī

Bejlisz 1984.
Jaubert 1836–1840.
Opus Geographicum 1970–1984.

Yāqūt al-Ḥamawī

Kmoskó 2007, 9–76.
Wüstenfeld 1866–1870.

Al-Qazwīnī

Kmoskó 2007, 85, 102–103.
Wüstenfeld 1848.

Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh

Rašīd ad-Dīn 1960.

Ibn Baṭṭūṭa

Ibn Baṭṭūṭa útleírásának számos kiadása van, az érintett országok Marokkótól Indiáig publikálták a rájuk vonatkozó részeket. Készültek feldolgozások gyerekek számára is az útleírás egyes történeteiből.

Ibn Battūta zarándokútja és vándorlásai 1964.
The Travels of Ibn Battūta 1829.
Ibn Battūta: travels in Asia and Africa: 1325–1354. 1983.
The travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354. 1958–2000.
Voyages d'Ibn Batoutah 1874.

5. Orosz krónikák, évkönyvek és legendák

5.1. Évkönyvírás a középkori Oroszországban

Az orosz évkönyvek a legjelentősebb forráscsoportot képezik a középkori orosz történelem, és így a keleti finnugorság történelmének tanulmányozásában is. Számunkra kézenfekvő, hogy ezt a jelenséget a magyar viszonyokkal állítsuk párhuzamba. Magyarországon a királyi udvar, az egyházi központok és hiteleshelyek jelentős számú oklevelet állítottak ki. Az oklevelek birtok- és címadományokat szentesítenek, birtokösszeírásokat, -leírásokat tartalmaznak, vagy peres ügyekben tesznek igazságot. A középkori magyar történelmet elsősorban ezekből a forrásokból ismerhetjük meg. Oroszországban az államalapítástól a 15. századig lényegében ismeretlen az oklevél-kiállítás gyakorlata. Nagyobb számú hivatalos irat csak a 16–17. század fordulójától keletkezett az orosz bürokráciában.

E jelenség magyarázatát az orosz és magyar feudális rendszer eltérő vonásaiban kereshetjük. Ennek csak néhány vonására mutatunk rá, hiszen szöveggyűjteményünknek nem lehet célja e kérdéskör kifejtése. Az óorosz állam két központ, Kijev és Novgorod köré szerveződött kisebb fejedelemségekből állt. A fejedelmi Rurik-dinasztia tagjai egy meghatározott öröklési rend szerint szolgálati birtokként kaptak kisebb-nagyobb részfejedelemségeket. Az öröklési rend változásával folyamatosan cserélődtek a vezetők az egyes fejedelemségek élén. A kijevi vagy novgorodi fejedelmi székre esélyes családtagok egyre jelentősebb fejedelemségek javaiba ülhettek bele. Aki ezt a rendszert nem fogadta el, választhatott a testvérharc vagy az új területek keresése között. Feudális anarchia Magyarországon is volt, csak nálunk nem szolgálati, hanem örökbirtokokért folyt a harc. Ráadásul a rendelkezésre álló terület – a Kárpát-medence – sem volt tetszés szerint bővíthető. Új területek bevonása az osztozkodásba kizárt volt. Az orosz fejedelemségek egymásmellette körül azonban más államok által nem birtokolt, meghódítható területek voltak.

A hatalmas gazdátlan területek nem tették szükségessé a tulajdonviszonyok pontos rögzítését. Az elszórtan elhelyezkedő települések lakói távol éltek a fejedelmi és egyházi központoktól, nem állt módjukban, hogy ügyeik írásba foglalása céljából e központokba eljussanak. Ennek következtében az írástudóknak nem alakult ki ez a feladatkörük, még a nagyobb települések lakosai sem fordultak hozzájuk ilyen igénnyel. Feltéhetőleg ebben szerepet

játszott az egyház elutasító magatartása is. Az orosz egyházi központok, kolostorok tehát nem váltak szolgáltatókká, mint a magyar hiteleshelyek. Az évkönyvek másolása, szerkesztése azonban a szerzetesek állandó feladatává vált. Ezért az orosz évkönyvírás párját ritkítóan gazdag.

Az orosz szerzetesek többféle irodalmi műfajt olvastak, többen görögül is, de lényegében csak egy műfajt műveltek: az évkönyvírás. Leggyakrabban évkönyvekben maradtak fenn a más jellegű írásművek, például a külpolitikai egyezmények, oklevelek, törvények, szentek legendái és krónikák is.

Az orosz évkönyvírás Kijevben és Novgorodban kezdődött, nagyjából egy időben. Az első orosz évkönyv, a *Régmúlt idők krónikájának* keletkezésével a következő fejezetben, az évkönyv finnugor vonatkozásainak tárgyalása során foglalkozunk.

Körülbelül ötezer régi szöveg, évkönyv, évkönyvrészlet és -töredék maradt fenn napjainkig. Az iratok tanulmányozásának, rendszerezésének és publikálásának Oroszországban nagy múltja van. Ez a tevékenység most is jelentős tudományos apparátust foglalkoztat.

Az évkönyvírás korai századaiból nem maradtak fenn eredeti kéziratok. A legkorábbi ismert évkönyvek a 14. századból valók. Ezek azonban szövegükben őriznek korábbi évkönyveket is. Az évkönyvírás – vagyis a korábbi évkönyvek összeszerkesztése, újraírása és az események évenkénti feljegyzése – a 17–18. században fokozatosan megszűnt: előbb a fővárosban, Moszkvában, majd később a vidéki egyházi központokban és kisebb jelentőségű kolostorokban is. A 18. században már csak a távoli Szibériában, illetve a politikai jelentőségét veszített Novgorodban vezettek hagyományos stílusú évkönyveket.

A fennmaradt évkönyvek korábbi hasonló művek összeszerkesztésével születtek meg; az orosz évkönyvirodalomban nem ismert önálló, más művel kapcsolatot nem mutató évkönyv. Ebből következően, ha egy évkönyv keletkezésének történetét kutatjuk, akkor legfőképpen azt kell felderítenünk, hogy a vizsgált mű mely más évkönyvekből tartalmaz átvett részeket.

Az évkönyv orosz neve *letopisz*. A száz lapnál rövidebb évkönyvet *letopiszecnek* nevezik a szakirodalomban.⁵⁵⁷ A filológiai aprómunkával elkülönített évkönyvrészletek, egykor önállóan létezett egységek neve *letopisznij szvod*. A *letopisz* és *letopisznij szvod* fogalma gyakran keveredik a szakirodalomban: *letopisz*nek neveznek olyan műveket is, amelyek önálló kéziratban nem maradtak fenn, csak egy nagyobb kézirat részeként. A leghíresebb *letopisznij szvod* a *Régmúlt idők krónikája*.⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ Az orosz nyelv a *letopiszec* szót használja az évkönyv írójára is.

⁵⁵⁸ Az évkönyveken belüli szvodok elkülönítésének módszereiről lásd Ziborov 2002, 15–22.

Az évkönyvek általában több kéziratban is fennmaradtak, ezek között lehetnek kisebb-nagyobb eltérések, ami újabb kutatandó problémát jelent a filológusok számára. Ha a kéziratok között jelentősebb eltérés mutatkozik, akkor már nem egymás variánsai, másolatai, hanem önálló változatok. Az is komoly mérlegelést igényel, hogy a tartalmilag nagyon hasonló évkönyveket meddig tartják egy mű változatainak, avagy milyen mérvű eltérések után lehet önálló műveknek tekinteni őket.

Az évkönyvek és önálló részeinek (szvodjainak) elnevezése nem egységes rendszer szerint történt. A nevek gyakran az évkönyv egykori tulajdonosára utalnak. Más esetekben az előkerülési hely vagy az évkönyv írásának helye, esetleg a feltételezett író neve válik elfogadottá egy-egy évkönyv megnevezésére. Néhány évkönyv több nevet is kapott az idők folyamán. Ilyen az általunk is tárgyalt *Novgorodi I. évkönyv*. Egyik fennmaradt példánya után *Haratyejnaja letopiszként* is emlegették. Ez a név az évkönyv alapanyagára utal: nem papírra, hanem hártavékonyságú bőrre íródott.

Az orosz évkönyvek és krónikák datálása a bizánci rendszeren alapul. Az időszámítás kezdete – Krisztus születése – e rendszerben 5508. szeptember 1. A pravoszláv egyház azonban két másik változatát is használta ennek. Az egyik az úgynevezett *márciusi év*, ez 5509. március 1-jétől számította az évkezdetet, tehát fél éves lemaradásban volt a bizánci időszámításhoz képest, a másik pedig az *ultra márciusi év*, amely fél évvel előbbre járt, mint eredetije.

5.2. Régmúlt idők krónikája

5.2.1. Az évkönyv keletkezéstörténete

A legrégebbi orosz évkönyv a *Poveszty vremennih let*.⁵⁵⁹ Nemcsak a legrégebbi, hanem történelmi adatait, stílusát tekintve a legértékesebb is. Kijevben keletkezett a 11–12. század folyamán, amikor a Kijevi Rusz⁵⁶⁰ az orosz államiség központja volt. A *Régmúlt idők krónikája* számtalan finnugor vonatkozású adatot is megőrzött, egyrészt az évkönyv bevezető részében, másrészt pedig az események évszámok szerinti előadásában. A bevezető rész pontos

559 *Повесть временных лет* = *Régmúlt idők krónikája*, a szakirodalomban előfordul még *Nyesztor-krónika* vagy *Óskrónika* néven is, rövidítve PVL.

560 A *rūs/rúsz* népnév a muszlim források alapján hosszú ú-val írandó át: ū vagy ú. A *Rusz* államnevet, illetve a *rusz* népnévet azonban az orosz források alapján rövid *u* betűvel kell átírni. Ezért szerepel ebben a fejezetben *Rusz*, illetve *rusz* a *rūs* és *rúsz* helyett.

felsorolással szolgál a finnugor népek lakóhelyéről. Az értesülések feltehetőleg Novgorod közvetítésével érkeztek Kijevbe. Novgorodban szintén vezettek évkönyvet, s ennek közvetlen és közvetett hatása is volt a kijevi évkönyv formálódására. Az események évek szerinti elősorolásában főleg akkor találkozzunk finnugor népek említésével, amikor valamely csata vagy katonai akció résztvevőit említi az évkönyv. Emellett még egy-egy anekdotikus, mesészerű történet szereplői között is bukkanhatunk finnugorokra.

A *Régmúlt idők krónikájának* keletkezéstörténete viszonylag jól ismert. Első kiemelkedő kutatója a 19–20. század fordulóján tevékenykedett A. A. Sahmatov volt.⁵⁶¹ Feltevése szerint az orosz évkönyvírás a 11. század 20-as éveiben indult a kijevi fejedelmi udvar eseményeinek feljegyzésével. 1037–1039 között Kijev a metropolita székhelye lett. A metropolita udvarában tevékenykedő szerzetesek a helyi feljegyzéseket kiegészítették a szlávok történetére vonatkozó adatokkal, amelyeket főleg görög szerzőktől merítettek. Így létrejött az 1030-as évek végén az évkönyv első változata (*Drevnyejsij kijevszkij szvod* vagy *Drevnyejsaja kijevszkaja letopisz*). Ezzel egy időben Novgorodban is formálódott egy évkönyv, az ősi novgorodi évkönyv (*Drevnyejsaja novgorodszkaja letopisz*) 1050-ben készült el. A két évkönyvíró műhely között kapcsolat volt. Az 1060-as évektől az évkönyvíró műhely Kijevben áttevődött a barlangkolostorba. 1073-ban készült el az új változat (*Kijev-Pecszerszkij szvod* vagy *Pervaja Kijevo-pecszerszkaja letopisz*), amelyet Nyikon nevéhez kötnek, aki szerkesztője s részben szerzője volt az évkönyvnek. Nyikon alakította a művet évkönyv jellegűvé, ő tagolta évek szerint. A kijevi szerzetesek úgy tartották, hogy a világ teremtésétől Krisztus születéséig 5508 év telt el. Az évkönyvben ehhez az évszámhoz adják a további éveket. Nyikon halála után az évkönyvet tovább írták, 1095-ben elkészült az újabb variáns (*Nacsalnij szvod* vagy *Vtoraja Kijevo-pecszerszkaja letopisz*). Ebben felhasználták a görög Georgiosz Monakhosz (György barát) krónikáját is. A 11. század végén, a 12. század elején, amikor a Kijevi Ruszt már belső hatalmi torzsaladások taszították a végromlás felé, még az orosz egység szellemében megszületett a *Régmúlt idők krónikája*. Ekkor 1113-at írtak. Az évkönyv összeállítója, s részben szerzője is, Nyesztor volt.⁵⁶² Nyesztor nevéhez valószínűleg más művek is fűződnek, így a Feodoszj-legenda és a Borisz és Gleb-legenda egyik változata is. Az évkönyv eredeti, 1113-ban elkészült változatának vége nem maradt fenn az akkor már mind zavarosabbá váló politikai viszonyok miatt. 1116-ban Vlagyimir Monomah, az utolsó kiemelkedő kijevi uralkodó új befejezést íratott a vidubecki kolostor vezetőjével, Szilveszter apáttal. Ez a

561 Sahmatov 1908; 1916; 1940.

562 Ziborov szerint a PVL 1113-as első változatát nem Nyesztor állította össze. Ziborov 2002, 54–60.

változat maradt fenn az 1377-ben összeállított *Lavrentyij-kódex*-ben. A *Lavrentyij*- (vagy *Laurentius*-) kódex az északorosz évkönyvírás emléke. A kódexben az Őskrónikát az 1305-ig vezetett *Szuzdali évkönyv* követi. Az Őskrónika 1116-os változata után 1118-ban, ugyancsak a vidubecki kolostorban egy ismeretlen szerzetes újabb változatot készített, amely az 1116-os kézirat kevés változtatást tartalmazó másolata. Ez az *Ipatyjev- (Hypatius)-kódex*-ben maradt fenn, amely egy délorosz évkönyvgyűjtemény. Az Ipatyjev-kódex a *Régmúlt idők krónikája* után a *Kijevi évkönyvet*, majd az 1292-es évvel záródó *Halics-volhiniai évkönyvet* tartalmazza.

Sahmatov véleményétől részben eltér D. Sz. Lihacsov és B. A. Ribakov elmélete. Lihacsov szerint az évkönyv alapját a folklórhagyományok alkották – a kiemelkedő hősökhez, történelmi személyekhez kapcsolódó történetek, amelyeket Bölcs Jaroszlav (I. Jaroszlav) uralkodása idején írtak le. Ezek az évkönyvben most is olvasható elbeszélések egészültek ki az események lejegyzésével.⁵⁶³ Ribakov szerint az első évkönyvi adatot 867-ben jegyezték föl, és 996–997-ben már összeállt az első évkönyv. Az évkönyvírók a kijevi Tized-templomban dolgoztak Anasztáz belgorodi püspök irányításával. Az évkönyvírás kezdeményezője Vlagyimir (Vlagyimir Szvjatoszlavics) fejedelem nagybátyja, Dobrinya bojár volt.⁵⁶⁴ Ribakov I. I. Szreznyevszkij elméletét fejlesztette tovább, aki szerint a 10. század végén már létezhetett valamilyen krónika vagy évkönyv az orosz történelemről. Erről M. N. Tyihomirov és L. V. Cserepnin is Ribakovhoz hasonlóan vélekedett.⁵⁶⁵ A kutatók többsége Sahmatov véleményét fogadja el.⁵⁶⁶

5.2.2. Az évkönyv finnugor vonatkozású részeiről

A *Régmúlt idők krónikájának* összeállítói kiváló értesülésekkel rendelkeztek a finnugor népekről. Az évkönyv bevezetőjében a finnugor népek pontos felsorolását adják. Az események évek szerinti felsorolásában is rendre megemlítik a finnugorokat mint valamely fejedelmi hadsereg tagjait, és személyes beszámolókon alapuló, reális, illetve mesészerű elemeket ötvöző történeteket is megőrkítenek róluk.

A *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású hírei több kronológiai rétegre oszthatók, és jól mutatják a finnugor területekre történt orosz behatolás menetrendjét a 12. század első negyedéig.

⁵⁶³ Lihacsov 1945 [1986].

⁵⁶⁴ Ribakov 1963, 159–173.

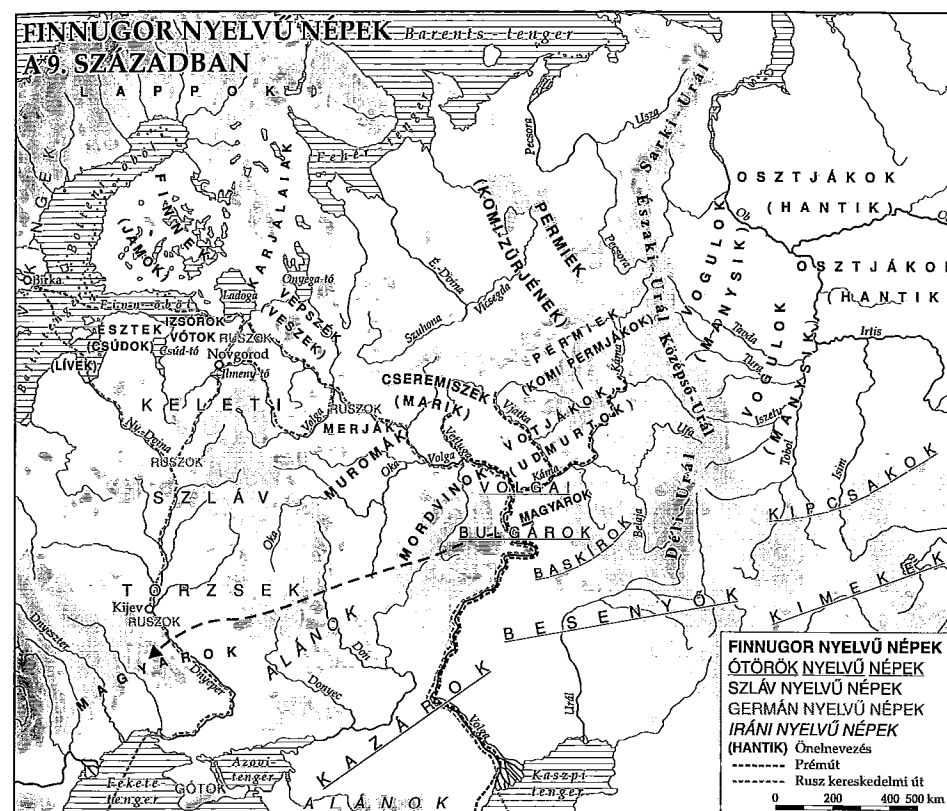
⁵⁶⁵ Ziborov 2002, 33.

⁵⁶⁶ Font 1996, további szakirodalommal.

5.2.2.1. Első kronológiai csoport: 859–980

Az első csoportot az évkönyv évszámokkal tagolt részének azon adatai jelentik, amelyekben a finnugor népek még saját népvénükön említve fordulnak elő. Finnugor nép először a 859. évnél szerepel, 1030 után az addig többször említett népek eltűnnek a *Régmúlt idők krónikájának* lapjairól.

Ebből a részből világosan kiderül, hogy az események feljegyzésének korai periódusaiban az évkönyvíró még nem ismert minden finnugor népet. A finnugor területekre történt orosz behatolás irányainak megfelelően először a Novgorod környéki és baltikumi, valamint a mai európai Oroszország középső részének – Rosztov környékének – finnugor népei kerültek a hatalom látókörébe. Az itt élt finnugor népek *csúd*, *vesz*, *merja* és *muroma* néven szerepelnek az évkönyvben. Távolabbi finnugor népként még a *jam* is előfordul. Ez a népnév a finnek *häme* törzsének nevével lehet azonos. A *Régmúlt idők krónikájának* évszámokkal tagolt részében a 6367. (859.), a 6370. (862.), a 6390. (882.), a 6415. (907.), a 6488. (980.), a 6496. (988.),

5. térkép

6538. (1030.), a 6550. (1042.) és a 6579. (1071.) évek között fordulnak elő saját népvükkel említve a *csúdok*, a *veszek*, a *jamok*, a *merják* és a *muromák*. (Lásd 5. térkép.)

Ez az időszak az orosz államiság kiépülésének korai szakasza, amikor a hatalmi szervezet még épít a népek hagyományos, valószínűleg törzsi struktúrájára. Amikor segédcsapatokra van szükség, akkor a népekhez fordulnak, a segédcsapatokat a népek állítják ki. Ez nem csak a finnugorokra vonatkozik. Ebben az időben az orosz etnikai csoportok – törzsek – is saját nevükkel (krivicsek, szlovének stb.) szerepelnek. Az évkönyv nem tesz különbséget keleti szláv és finnugor törzsek vagy népek között: itt-ott értesülünk valamely közösség etnikus sajátosságairól, de mindannyian az uralkodó egyenrangú alattvalói.

Az orosz évkönyvekben a finnugor népvégek bizonyos változásai figyelhetők meg: egyes népvégek kikopnak a használatból, helyettük újak tűnnek fel. Az is előfordul, hogy ugyanarról az időszakról írván az egyik krónikairó műhely más népvégeket használ, mint a másik. Egyes változások időrendbe is illeszthetők. A PVL-ben említett finnugor népek lakóhelye esetenként nehezen állapítható meg. Ez a helyzet a *csúd* és *vesz* nép lakóhelyével is.

A *csúd* népnév az idők folyamán több balti finn etnikai csoportot is jelölt. Az 1030-as és 1042-es év eseményeinél bizonyosan másik csúd csoportról van szó, mint a 980-ig terjedő időszakban. A. P. Kirpicsnyikov szerint csúdoknak eleinte a Ladoga városának környezetében élő finnugorokat nevezték.⁵⁶⁷ V. V. Szedov a régészeti adatokból arra következtetett, hogy a novgorodi hatalmi centrum kialakításában szintén a ladogai csúdok játszottak szerepet.⁵⁶⁸ A csúdok közül tehát elsőként a ladogaiakat ismerték meg a keleti szláv és viking hódítók, az óorosz állam megalapítói.

A *vesz* (*ves', vec'*) népnév a későbbiek folyamán nagyobb területi kiterjedésű csoportot jelölt, mint ebben az időszakban. A 862. évhez írt bejegyzés azonban eligazít: az évkönyvben vesznek nevezett nép Beloozero környékén élt. A vesz nép utódjának tartott vepszék Beloozero környékén már teljesen eloroszosodtak.⁵⁶⁹

A 859-es és a 862-es adat Rurik mitikus államalapítása kapcsán képet ad a Novgorod környéki földek etnikai viszonyairól: 859-ben a tengerentúli varégek adót szedtek a csúdoktól, a szlovénektől, a krivicsektől és a veszeektől. A varégek, ha valahol megjelentek, igyekeztek huzamosabban megvetni a lábukat. Az évkönyv szerint azonban ez először nem sikerült: 862-ben elűzték

őket, hogy behívjanak más varégeket – Rurikot és fivéreit. Ők a varégek rusz nevű csoportjához tartoztak.

A 859-es adat a Balti-tenger felől elérhető és megsarcolható finnugor és keleti szláv törzseket, népeket nevezi meg, a 862-es hír azonban már tágítja a kört: szerepelnek benne a merják és a muromák is. Ők azáltal váltak elérhetővé, hogy a három testvér révén a ruszok Novgorodban, Beloozeróban és Izborszkban ki tudták építeni állásaikat. Mondanivalónk szempontjából lényegtelen, hogy az évkönyvben szereplő Rurik és testvérei létező személyek voltak-e, ezzel a kérdéskörrel itt nem foglalkozunk. E két hír finnugor vonatkozásai ettől eltekintve is elemezhetők. A 859-es és 862-es híradás tehát a Balti-tenger melléke felől kiinduló terjeszkedést jelez a finnugor területek irányába. Ez nyilvánvalóan vízi úton történt: Beloozero a Néva, majd a nagy tavak (Ladoga-, Onyega-, Fehér-tó) vízi útján érhető el, Rosztov és Murom pedig a Volga mint fő vízi út segítségével közelíthető meg.

Az évkönyv a 882. év eseményeként számol be arról, hogyan terjesztette ki Oleg Kijevre a hatalmát. A vele harcoló csapatokat az évkönyvíró etnikai-törzsi származásuk szerint nevezi meg: Oleg kísérei között ugyanazokat a Balti-tenger és Felső-Volga melléki finnugorokat találjuk, akiket a korábbi hírekben: a csúdokat, merjákat és veszeket.

Az évkönyvi bejegyzés azzal zárul, hogy Oleg városokat alapított. Ez lesz az orosz államiság kiépítésének következő fokozata, de az évkönyvben még egyelőre nem követhetők nyomon a meginduló változások: Oleg változatlanul népeket, törzseket hív segítségül, midőn tovább indul, immár Bizánc felé. A 907. évnél említett támadás résztvevői kiegészültek a Kijev tágabb környezetében élő és hódoltatott törzsekkel: a drevljánokkal, radimicskekkel, poljánokkal, szeverjánokkal, vjaticsokkal, horvátokkal, dulebekkel, tivercekkel. Finnugor szövetségesei közül a csúdok és merják kísérték el bizánci portyájára.

A Bizánc elleni hadjáratokat Oleg fia, Igor folytatta. 941–944 között több támadást is indított. 944-ben varégek, ruszok, poljánok, novgorodi szlovének, krivicsek, tivercek és besenyők élén indult hadba. Habár a felsorolásban nem szerepelnek finnugor csoportok, a vezető emberek között mégis lehettek balti finn származásúak. Az évkönyvek a 945. évnél számolnak be a békekötésről. Igor főembereinek felsorolásában a következő finnugor hangzású nevek találhatók: Искусеви, Каницаръ, Алубкаръ (Iszkuszevi, Kanicar, Apubkar).⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Kirpicsnyikov 1988, 72.

⁵⁶⁸ Szedov 1979, 77.

⁵⁶⁹ Vepsze csoportok napjainkban a Ladoga- és Onyega-tó mellékén élnek. Az egykori ladogai csúdok szerepet játszottak a későbbi vepsze nép kialakulásában.

⁵⁷⁰ M. Taube 1935-ben így említi az általa észtnék vélt neveket: *Kanizar*, *Iskusewi*, *Pubjinksar* (Taube 1935, 377, 14. j.). Tévesen azt írja, hogy ezek a nevek a 907. év cseményei kapcsán szerepelnek az évkönyvben. Taubére hivatkozva J. Zutis az orosz nyelvű szakirodalomba is bevezeti ezt az adatot (Zutis 1940, 40). Később A. G. Kuzmin *Pubjinksar* helyett *Anub-*

Ezután hosszú finnugor szünet található az évkönyvben: 980-ig egyetlen hírben sem szerepelnek. Akkor azonban a mi szempontunk szerint minden úgy folytatódik, mint addig: Vlagyimir kíséretében varégek, szlovének, csúdok és krivicsek harcolnak Rogvolod polocki fejedelem ellen.

5.2.2.2. Az átmenet: 1030 és 1042

Az 1030-as és 1042-es évek híreit finnugor szempontból átmenetinek tekinthetjük: a finnugor–orosz viszonyban olyan változások történtek, amelyek az évkönyvben is észlelhetők. Az 1030-as adat mintha nem jelezne változásokat: szerepel benne egy finnugor nép, a csúd. Csakhogy ebben az évben Bölcs (I.) Jaroszlav a csúdok ellen indul harcba. Korábban semmiféle csúd–orosz konfliktusról nem értesültünk: 859-ben a varégek leigázták a csúdokat, majd később a csúdok az orosz fejedelmek hí katonai segítőivé váltak. Mi történthetett most, hogy Jaroszlav mégis a csúdok ellen támadt? Valószínűleg ezek a csúdok nem azok a csúdok, akik korábban a fejedelmek hí szövetségesei lettek. Jaroszlav új területek hódításába kezdett, olyan csúdok ellen indított hadjáratot, akik korábban nem tartoztak Novgorod fennhatósága alá. Ezt mutatja, hogy miután legyőzte a csúdokat, megalapította Jurjev városát.

Az új hódításokat jelzi az 1042. évi támadás is a jamok ellen: valószínűleg mindkét akció a kereskedelmi útvonalakat kívánta biztosítani. E hódítási törekvések egyben a hatalmi rendszer változását is jelzik: előtérbe került a városok alapítása. Városok alapításáról az évkönyv más helyein is olvashatunk. A városi iparos-kereskedő réteg egyszerre árutermelő és fogyasztó is, a városok a kereskedelem kiinduló- és célállomásai. A virágzó, fejlődő városok nagyobb adóbevétellel kecsegtették a fejedelmi udvarokat.

5.2.2.3. Második kronológiai csoport: 1071–1103

A városok alapításával és megerősödésével az orosz–finnugor viszony is új szintre lépett. Ennek első jele az évkönyvben az 1071-es finnugor vonatkozású hír. A 862. évnél arról értesülünk, hogy Beloozeróban a *veszek* (ves', везь) az őslakók. Két évszázad múlva azonban a város lakóit már nem népnevükkel azonosítják: ők már nem veszek, hanem beloozeróiak. A követke-

kszárt említ (Kuzmin 2003. VI/2. fej.). A *Lavrentyij-kódex*ben a 945. évnél *Iszkuszévi, Kanícar* és *Pubkszar* olvasható (*Исхусеви, Каницаръ, Пубьксаръ – Лаврентьевская летопись* 2001, 46–47), az *Ipatyjev-kódex*ben pedig *Iszkuszévi, Kanícar* és *Apubkar* (*Исхусеви, Каницаръ, Апубкаръ – Ипатьевская летопись* 2001, 35–36).

ző évek eseményeinél a *Régmúlt idők krónikája* már nem emleget finnugor népeket, csak különböző városok lakóiról szól. Eltűntek volna a finnugorok? Ilyen rövid idő alatt asszimilálódtak?

Természetesen nem tűntek el, de saját, még törzsi eredetű társadalmi struktúrájuk háttérbe szorult, saját vezetőik beilleszkedtek az orosz rendszerbe – vazallusként valamennyire átmentve hatalmukat, vagy jelentőségüket vesztvén, lesüllyedve a köznép közé.

A finnugor nyelvű embereket ott sejtethetjük minden olyan hír mögött, amely finnugor területeken létrejött városok eseményeivel foglalkozik. A 11. század közepétől tehát erős orosz–finnugor keveredést feltételezhetünk a Novgorod és Ladoga környéki csúdok, a beloozerói veszek, a Rosztov környéki merják, a Murom város környékén élő muromák, valamint a közük betelepülő, ott új kultúrát és életmódot meghonosító oroszok között.

A finnugor népnevek eltűnése a 11. század végi hírekből nemcsak az őslakók asszimilációjára utal, hanem a társadalmi fejlődés előrehaladását is jelzi. A városok lakossága ekkor szerveződik meg. Kialakul a végek és századok szerinti beosztás. A csoportokba sorolás érinti a városkörnyék földműves, állattenyésztő, erdőművelő népességét is. A szervezethez erő és hatalmat is ad a városoknak: fegyveres erővel képesek kiállítani, fejedelmet hívhatnak városukba ügyeik intézésére, vagy ha úgy tetszik, el is zavarhatják őt.⁵⁷¹ E városi közösségek némelyikében – Novgorodban, Ladogában, Beloozeróban, Rosztovban – a finnugor őslakosság egyenrangú félként vett részt. Ugyanakkor ez a kapcsolat siettette asszimilációjukat is.

E keveredés nyilván együtt járt azzal, hogy az oroszok kezdték megismerni az őslakók kultúráját: hagyományait és szokásait. Az évkönyv erről is árulkodik: 1071-ből két különös esemény leírását olvashatjuk. Mindkettő arról tanúskodik, hogy oroszok és finnugorok szoros kapcsolatban álltak egymással.

5.2.2.3.1. A finnugor–orosz kapcsolatok elmélyülése: folklorisztikus beszámolók

Az 1071. évhez kötődő első hír két varázsló (sámán) és a velük tartó mintegy háromszáz ember fosztogatásairól, gyilkosságairól szól. Az esemény társadalomtörténeti és etnikai szempontból is érdekes: kik voltak és mit akartak ezek az emberek?

A varázslók bandája egy rossz termést hozó esztendőben gazdag embereket rabolt ki, akik, úgymond „rejtegettek” bizonyos termékeket: mézet,

571 Frojanov–Dvornycsenko 1988, 153–154; Frojanov 1980, 241; Dubov 1985, 58.

gabonát stb. Éppen Beloozeróban fosztogattak, mikor a településre érkezett Jany Visatics adót szedni. A hivatalnok rövid úton véget vetett az akciónak. „Azt mondta a beloozeróiaknak: »Ha nem fogjátok meg ezeket a varázslókat, nem megyek el tőletek egész évben.« A beloozeróiak odamentek, elfogták és Jany elé vezették őket.” A fenyegetés tartalma sejthető: Jany addig marad a településen, amíg a többiek meg nem térítik a fejedelem kárát, vagyis elő nem teremtik újból azokat a javakat, amelyek őt illetik. A hírben a „rejtegettek” ige előfordulása nehezen érthető, mintha ennek használatával az évkönyvíró a varázslók és követőik szemszögéből fogalmazná meg az eseményeket. Mintha az elrejtett termékek valójában őket illették volna meg, s nem Jany Visaticsot, az adószedőt.

Társadalomtörténeti szempontból a hírben foglalt események talán egy olyan lázadásról szólnak, amely a Volga mentén és Beloozeróban a fejedelmi hatalom túlzott mértékű adószedése ellen robbant ki. A más években szokásos adómennyiség a rossz termés miatt irreális terheket okozott az embereknek. Jany azonban békességet teremtett. Valószínűleg erre éppen ő volt a legalkalmasabb személy: 1106-ban, kilencven éves korában bekövetkezett haláláról az évkönyv is megemlékezik, kiemelkedő, szent életű férfinak nevezi őt.

Etnikai szempontból vizsgálva a hírt, bizonyosan állíthatjuk, hogy az eseményekben finnugorok is részt vettek. Erre a terület utal: mint tudjuk, „az őslakosok [...] Beloozeróban a veszek”,⁵⁷² a Volga mentén pedig merja őslakossággal számolhatunk.⁵⁷³

Az események irányítói a varázslók voltak. Varázslók ekkoriban feltehetőleg még az oroszok között is voltak, ilyen emberek létezését azonban az évkönyvíró keresztény orosz ember, sőt pap lévén feltehetőleg elhallgatta volna. Az 1071. év következő eseménye pedig éppen arról szól, hogy „egy novgorodi ember csúd földre ment egy varázslóhoz, jóslatot kért tőle”. Az évkönyvíró tehát ugyanezen évnél finnugorokkal kapcsolatban említ ismét varázslót. Ezért talán arra gondolhatunk, hogy a fosztogatások kezdeményezői, felbujtói is finnugor – merja vagy vesz – varázslók voltak. Ha az eseményeket így rekonstruáljuk, akkor párhuzamként megemlíthető Permi Szent István legendája, amelyben a történet vezérmotívuma a helyi varázsló (Pam-szotnyik) és a keresztény hittérítő (Sztjefan) konfliktusa. Az idege-

572 Lásd az 5.2.5. fejezetben a 6370/862. évnél.

573 Az évkönyv ugyan csak a Rosztovi- és a Klescsino-tónál említ merjákat, de a régészeti leletek azt mutatják, hogy merja települések a Felső-Volga mellett is voltak: Leontyjev 1999, 28, 38–40.

nekkel szemben a Permi földön is a varázslók próbálták megszervezni az ellenállást.⁵⁷⁴

A fentiek alapján a hírnek lehetséges egy olyan magyarázata, hogy a rossz termés után előállt nélkülözések miatt a helyi vezetők/varázslók megakarták hiúsítani az adószedést. E lázadásnak talán etnikai alapja is volt, esetleg a finnugor őslakók körében robbant ki.

Az 1071. év híreihez tartozik az évkönyv második folklorisztikus jellegű finnugor híradása: egy novgorodi ember látogatása egy csúd varázslónál. Ebből a leírásból is nehéz kihámozni az eredeti eseményeket. Ezúttal azért, mert a történet az évkönyvben példabeszédként szolgál, célja a kereszténység felsőbbrendűségének hirdetése: a csúd varázsló addig nem tud kapcsolatba lépni az ő isteneivel (akik nem is istenek, hanem valójában ördögök), amíg a novgorodi ember keresztet visel magán. Mindebből következik, hogy a kereszténység magasabb rendű, mint a pogány csúdok vallása.

Az évkönyvíró a következőképpen meséli el az eseményeket: először a varázsló hívja az „ördögöket”, akik aztán „dobálják őt”, vagyis a varázsló révületbe esik, elveszíti öntudatát, és ennek során az ördögök elmondják a sámánnak azt, „amiért a novgorodi idejött”. Ez a leírás pontosan adja vissza egy finnugor sámánszertartás lényegét: a sámán kapcsolatba lép a szellemekkel, a szertartás csúcspontján elveszíti eszméletét, s eközben a szellemektől megkapja a szükséges információkat. Ilyen szertartásokat gyakran tartottak a közösség valamely tagjának megrendelésére. A „megrendelő” általában messi útra indult rokonai, elhunyt szerettei felől érdeklődött a szellemeknél, de a varázsló betegségek gyógymódja felől is tudakozódhatott.

E híradás alapján levonhatjuk a következőket: az oroszoknak ekkor már voltak információik az őslakók kultúrájáról, szokásairól.

A hírt olvasva joggal kérdezzük: miért kért a novgorodi keresztény ember jóslatot egy pogány csúd varázslótól? A legvalószínűbb válasz az, hogy ő maga is csúd származású volt, a Novgorodi Fejedelemség államalkotó csúd őslakosságához tartozott, azokhoz, akik a legenda szerint a szlovénnel, a krivicsekkal és a veszekkel együtt behívták Rurikot és testvéreit. Ha ez a novgorodi ember valamely keleti szláv törzsből származott volna, egy talán titokban még tevékenykedő szlovén vagy krivics varázslót keresett volna föl. Ő azonban olyan novgorodi polgár volt, aki keresztény hite mellett még ismerte és tiszteletben tartotta csúd ősei hitét is, ezért látogatott meg egy csúd varázslót. Az évkönyvíró azonban nem tartotta szükségesnek kitérni származására – ugyanolyan novgorodi embernek tekintette, mint a többieket.

574 Lásd az 5.4.4. fejezetet és az 5.4.7. fejezetben a *Hogyan győzte le vitában a varázslót* című részt.

A hírnek lehetséges egy másik magyarázata is: a „hivatalos” keresztény hit mellett Novgorodban divatos volt az „alternatív” pogány szokásrendszer is – oroszoknál, finnugoroknál egyaránt.

A 11. század végén több olyan fegyveres konfliktusról értesülünk az évkönyvből, amelynek lehetnek finnugor vonatkozásai, de az évkönyvíró már nem említi név szerint a csatározásokban részt vevő finnugor népeket. A finnugor népnevek elmaradása mögött különböző okokat sejtethetünk.

E hírek közül az első 1078-ból származik. Ekkor *Zavolocsjében* megölték Glebet, Szvjatoszlav fiát. A PVL bevezetője, amely a legutolsó kronológiai részét alkotja a műnek, zavolocsjei csúdokról ír. Ez a bevezető az 1110-es években keletkezhetett. Jogos a kérdés, vajon Zavolocsjében a zavolocsjei csúdok ölték meg Glebet? És mit keresett Gleb Zavolocsjében? Egyáltalán hol volt az a Zavolocsje? A „*zavolocsjei csúdok*” szókapcsolat az orosz évkönyvekben egyetlenegyszer fordul elő: a *Régmúlt idők krónikájának* bevezetőjében, a népek felsorolásánál, s minden olyan későbbi évkönyvben, amely ezt a bevezetőt átvette. A bevezető az 1110-es években íródott. Vajon az 1078-as hír megfogalmazása idején már tudták az évkönyvírók, hogy Zavolocsjében csúdok élnek, vagy ez egy későbbi információ? Az 1078-as Zavolocsje nem ugyanaz a Zavolocsje, mint amelyik a „*zavolocsjei csúdok*” összetételben szerepel?

A Zavolocsje földrajzi név vizsgálata talán közelebb visz kérdéseink megválaszolásához. A szó a „za volok” ragozott alakból származik. Az orosz évkönyvekben többször előfordul a *volok* földrajzi fogalom. E szó értelmezése számunkra azért fontos, hogy megállapíthassuk, laktak-e a voloknak nevezett vidékeken finnugor népek. A régi orosz nyelvben ez a szó a két hajózható folyó közötti szárazföldi átjárót jelölte, amelyen át kellett húzni-vontatni a csónakokat, hogy tovább lehessen hajózni. Ez a közlekedési mód, amely a sűrű erdőkön történő gyalogos átkelésnél gyorsabb és kevésbé fárasztó volt, a finnugor népek körében már évezredek óta ismert lehetett: a régészeti adatok szerint lakóhelyeik mindig valamely víz közelében helyezkedtek el. A földrajzi körülmények nagyon kedvezőek voltak a csónakon való közlekedésre: a sík vidékeken a különböző tengerek felé hőmpölygő nagy folyók kiterjedt vízgyűjtő területtel, sok mellékfolyóval rendelkeztek. A nagyobb folyókat nem magas hegyek vágták el egymástól, így a vízválasztókon különösebb nehézségek nélkül át lehetett juttatni a csónakokat. Az átvontatási területek, a volokok a különböző vidékekről érkezők találkozási helyeivé váltak: városi települések, kereskedelmi központok alakultak ki. Később sok volok helyén csatorna épült.

A *Régmúlt idők krónikájában* a *volok* szó alig szerepel: a *Lavrentyij kódex*beli változat bevezetőjében olvasható egyszer: „а в верховьях Днепра –

волок до Ловоти” (D. Sz. Lihacsov fordítása).⁵⁷⁵ Ezenkívül többször előfordul még a „Волок Ламский” összetételben. Figyelemre méltó, hogy az *Ipatyjev kódex*ben a *Régmúlt idők krónikája* után következő *Kijevi évkönyv* 1162-nél és 1172-nél említi ugyan volokot, de egyik adat sem vonatkoztatható az Északi-Dvina mellékére.⁵⁷⁶

A Zavolocsje mint valamely volokon túli terület megnevezése is igen ritka a *Régmúlt idők krónikájában*. A bevezetőben olvasható a *заволочьская чуда* összetételben, majd az 1078. évnél Gleb halálával kapcsolatban.⁵⁷⁷

A *Régmúlt idők krónikája* és a következő fejezetben tárgyalandó *Novgorodi I. évkönyv* szóhasználatában közöttük kronológiai úr van: az utóbbi rendszeresen csak az 1300-as évektől használja a *Zavolocsje* szót. A *Novgorodi I. évkönyv* adatait értékelve megállapítható, hogy az 1300-as években Zavolocsjének az Északi-Dvina mellékét nevezték.

Felmerül a lehetőség, hogy a két évkönyvben a *Zavolocsje* szó nem ugyanazt a területet jelöli. Ezt erősíti, hogy a PVL *Ipatyjev-kódex*ben olvasható változatában az 1078-as hírt Gleb zavolocsjei haláláról a következő kiegészítéssel olvashatjuk: „és Csernyigovban temették el”.⁵⁷⁸ Csernyigov Kijevtől észak-északkeletre található mintegy 140 kilométernyire. Az Északi-Dvina vidékétől azonban, amelyet majd a 14. századi hírek kapcsán többször is Zavolocsjének neveztek, több mint ezer kilométernyire. Vajon ilyen messzire szállították volna, csak azért, hogy eredeti székvárosában temethessék el? Ha az Északi-Dvina melléki Zavolocsjében hunyt volna el, akkor is elszállítják Csernyigovba?

A *Régmúlt idők krónikájában* szereplő Zavolocsje azonosításával kapcsolatban figyelemre méltó adat olvasható A. L. Schlözernél. A krónikáról oroszul megjelent művében azt írta, hogy a Pszkovi kormányzóságban, Polocktól délnyugatra volt egy Zavolocsje nevű település. Lábjegyzetben azt is hozzáfűzte, hogy új neve Novorzsev.⁵⁷⁹

A település történetéről P. Köppennél ezeket az adatokat találjuk: 1708-ban, amikor Nagy Péter cár birodalmát nyolc kormányzóságra osztotta, az Ingermanlandi kormányzóságban terült el Rzseva Pusztaja, valamint a Zavolocsje nevű település. P. Köppen szerint ez valójában egyetlen hely, éspe-dig Novorzsev, Pszkovtól 140 kilométernyire délkelet felé.⁵⁸⁰ A novgorodiak 1396-ban alapították ezen a helyen Rzsev erődjét, melyet pusztulása után Rzseva Pusztaja néven emlegettek. 1536-ban, egy újabb litván támadás után

575 Лаврентьевская летопись 2001, 7.

576 Ипатьевская летопись 2001, 509, 550.

577 Uo., 4, 190.

578 Uo., 191. (a 6586/1078. évnél).

579 Schlözer 1809, 69.

580 Köppen, P. 1861, 110.

a helyőrséget áthelyezték egy közeli másik erődbe, a Velikaja folyó forrásánál lévő Zavolocsjéba. 1777-ben Zavolocsjét megszüntették, illetve közelebb az eredeti Rzevhez, immár Novorzsev néven építették fel.⁵⁸¹ Ez az adat arra mutat, hogy a Zavolocsje elnevezés eleinte nem feltétlenül az Északi-Dvina mellékéhez kötődött, hanem a novgorodi állam elsődleges területéhez, a Pszkovtól délkeletre lévő volok körzetéhez is kapcsolódhatott. Ennek a területnek csúd, vagyis nagy valószínűséggel finnugor őslakossága lehetett.

Az orosz nyelvű szakirodalomban a PVL 1078. évnél szereplő Zavolocsje és a Novgorodi I. évkönyvben az 1324., 1342., 1386., 1419. és 1445. évnél szereplő Zavolocsje két külön területként való értelmezése eddig nem merült föl. Ugyanakkor a zavolocsjei csúdok régészeti emlékeinek szakirodalma egyre gazdagabb.⁵⁸² Az Északi-Dvina bal partján három csoportban figyelhetők meg a finnugor lakosság emlékei. E három csoport területe: 1. a Vaga középső folyásának melléke, 2. a Felső-Vaga és a Közép-Szuhona folyóköze, 3. a Koksenga középső folyásának melléke. Ezeken a területeken finnugor népesség legkorábban a 11. század végén jelent meg, a Közép-Vaga mellett.⁵⁸³ A *Régmúlt idők krónikájának* 1110-es években megfogalmazott bevezetője lehet tehát a legelső információ az Északi-Dvina mellé betelepült csúdokról. E terület ekkor még érintetlen volt az orosz hódítástól. Ha itt az orosz állam és az orosz telepesek már 1078-ban megjelentek volna, akkor az 1078 és 1324 közötti időszakból is találnánk zavolocsjei híreket az évkönyvekben.

A *Régmúlt idők krónikáját* összevetve más írott forrásokkal, valamint a régészeti adatokkal, megállapíthatjuk, hogy 1078-ban Glebet valószínűleg nem a finnugorok és oroszok által akkor még lakatlan Északi-Dvina mentén ölték meg, hanem Pszkovtól délkeletre a Velikaja folyó forrásvidékén.

1088-ban egy korábban (862-ben) finnugorként jellemzett település kerül ismét az évkönyvbe – Murom városa.⁵⁸⁴ Ebben az évben a volgai bulgárok támadtak Muromra. A volgai bulgárokról más forrásokból tudjuk, hogy sűrűn zaklatták a környező népeket. E támadások valójában fennhatóságuk évenkénti elismertetését célozták, s a zsákmány katonai módszerekkel beszédett adónak is nevezhető. A volgai bulgárok gyakorta raboltak nőket is a környező, túlnyomórészt finnugor népektől. A volgai bulgár–finnugor érintkezés a régészeti leletekben is nyomon követhető. 1088-ban azonban nem zsákmányszerző akcióról lehetett szó, hanem talán egy jól átgondolt megelőző támadásról. Volgai bulgár portyát a korábbi időkben nem említe-

581 Novorzsev 2011.

582 Csernyicin 1966; Rjabinyin 1981; Nazarenko–Ovszjannyikov–Rjabinyin 1984.

583 Rjabinyin 1988, 133–134.

584 5.2.5. fejezet, a 6370/862. évnél: „az őslakosok [...] Muromban a muromák”.

nek az orosz évkönyvek. A 11. század vége felé azonban megindulhatott az orosz felderítő csapatok óvatos tájékozódása kelet felé. Az érdeklődést olyan bejegyzések mutatják a *Régmúlt idők krónikájában*, mint 1096-ban Gyurjta Rogovics szolgájának jugriai útja és Jaroszlav (Jaroszlav Szyjatoszlavics) 1103-as akciója a mordvinok ellen. Az orosz fejedelmek keleti terjeszkedését kívánta a Volgai Bulgár Fejedelemség a Murom elleni akcióval megállítani – a mordvinok elleni későbbi orosz támadásból levonható következtetésként: sikertelenül.

Muromot az oroszok igen korán elérték, a város hosszú időre az orosz fejedelemségek egyik keleti végvára lett. E szerepéből adódóan nyilván az átlagnál jobban megerősítették, a korabeli viszonyok szerint jelentős helyőrség állomásozhatott a településen. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy finnugor őslakossága hamar eloroszosodott. Ehhez még hozzájárult, hogy a *muroma* az egyik legkisebb finnugor etnikai egység volt, a régészeti feltárások szerint alig kéttucatnyi muroma település létezett a város körül.⁵⁸⁵ A muromák az orosz behatolással szemben, ha akartak, sem tudtak volna ellenállást kifejteni. Az 1088-as volgai bulgár támadás tehát csak kismértékben nevezhető finnugor vonatkozású hírnek: Murom városában feltehetőleg éltek muroma származású emberek, de a muroma nép eloroszosodása ekkor már javában zajlott.

5.2.2.3.2. Orosz dinasztikus csatározások finnugor területeken

Az 1090-es években különös erővel lángoltak fel a Rurikidák között a belviszályok. Az ősi öröklési rendet megszegő Szyjatoszlav fiai és unokái idejében szinte az egész fejedelmi család bekapcsolódott a viszálykodásba. A csatákban fejedelmi hadseregek ütköztek meg egymással, nem népek, mint korábban. A harc fejedelemségekért s a központjukban álló városokért folyt. Ez lehet az egyik oka, hogy az ütközetek résztvevői között nem említenek finnugor népeket. A másik ok pedig a finnugorok asszimilációja az oroszok által legkorábban megszállt területeiken: Novgorod környékén, a Felső-Volga vidékén és a Volga–Oka közben. Az 1096. év eseményei között részletes leírást találunk a fejedelmi család belháborúiról. Az események Rosztov, Szuzdal, Murom és Rjazany városának birtoklása körül forognak. A harcokban a helyi emberekből toborzott seregek mellett beloozeróiak is részt vettek. A harcosok között nyilván lehettek finnugor nyelveket beszélő emberek is: beloozerói vepszék, rosztovi és szuzdali merják, muromi muromák és rjazanyi erza-mordvinok.

585 Grisakov–Zelenyev 1999.

5.2.2.4. Harmadik kronológiai csoport: a jugriai utazás 1096-os leírásától az évkönyv befejezéséig

E híradások közös jellemzője, hogy korábban nem említett finnugor népekről, sőt a szamojédokról is tartalmaznak információkat. Az évkönyv hírei azt sugallják, hogy északkelet és kelet felé folytatódott az orosz terjeszkedés.

Az 1096. év finnugor vonatkozású hírei között találunk egy folklorisztikus jellegű hosszabb beszámolót egy jugriai utazásról. Az évkönyv írója személyes információit rögzíti, azt, amit Gyurjata Rogovics mesélt neki. „*Most pedig el akarom mondani, mit hallottam négy évvel ezelőtt.*” Az 1096. évnél először szerepel az évkönyvben a *jugor* és a *szamojéd* népnév. Megtudjuk azt is, hogy a jugorok földje Pecsora felől érhető el. Pecsora mint terület, illetve őslakos nép elnevezése szintén itt bukkan fel először az évkönyvben.

Pecorában Novgorodnak adózó emberek élnek, említi mellékesen Gyurjata Rogovics. A novgorodi adószedés nem régóta folyhatott ezen a területen, korábbi hírekben nem fordul elő. Ebből arra következtethetünk, hogy a novgorodiak tájékozódása, érdeklődése Európa északkeleti csücske iránt ezekben az években támadt fel. A novgorodiak később többször hivatkoznak majd elsőbbségükre, amikor a feltörekvő újabb fejedelmi központok is erre a vidékre merészkednek. Ez a híradás a pecsorák, jugorok, szamojédok említése miatt sorolható a harmadik finnugor vonatkozású kronológiai fázisba. Az új népekkel történt kapcsolatfelvételtkor ugyanaz a társadalmi szituáció ismétlődik meg, mint korábban a csúdok, veszek, merják, muromák megismerésekor: az orosz hódítók e közösségeket önálló egységként kezelik, s úgy is nevezik meg az évkönyvben. Ez tehát a Gyurjata Rogovics meséjéből kínálózkodó történeti következtetés. E hírnek azonban vannak más vonulatai is. Gyurjata Rogovicsról egy jugor legendát hallott az évkönyvíró a hegyekbe zárt emberekről. Az 1071. évnél már olvashattunk két történetet, amely a csúdok életébe engedett bepillantást, most pedig egy másik finnugor nép hiedelmeiről hallunk. Az évkönyvíró a legendát összefüggésbe hozta a *Nagy Sándor-regénnyel*.⁵⁸⁶ a regényben szereplő fallal, amely mögé a makedón uralkodó bezárta a barbár népeket.

586 A *Nagy Sándor-regény* ismeretlen szerző műve Nagy Sándor makedón uralkodóról. A Kr. u. 2–3. században keletkezett Alexandriában a korábbi legendás történetek összeállításával. A különböző kéziratok szerzőként Aiszóposzt, illetve Kalliszthenészt tüntetik fel, ezért a szakirodalom *pszeudokalliszthenészi Nagy Sándor-regénynek* is nevezi. A mű rendkívül népszerűvé vált a középkori Európában, számtalan nyelvre lefordították. Az orosz fordítás az öt legfontosabb görög változat közül a β jelűből készült. A *Nagy Sándor-regény* magyar feldolgozói a 16–17. században Heltai Gáspár és Haller János voltak, ők a spoletói Quilichinus latin nyelvű verses feldolgozását használták. A középkori szerzők Nagy Sándor kapuját általában a Kaukázusban képelték el. Az orosz évkönyvekben azonban azzal

A *Régmúlt idők krónikájának* 1096-os bejegyzését író szerzetes (vagy főpap) azonban nem az eredetiből dolgozott. Elképzelhető, hogy ismerte a *Nagy Sándor-regényt*, de amit bizonyosan olvasott és itt felhasználta, az egy bizánci eredetű eszkatologikus⁵⁸⁷ mű volt, orosz címe szerint az Откровение Мефодия Патарского (Patarai Metód kinyilatkoztatása/látomása). Ebben éppenséggel az szerepel, hogy Nagy Sándor a tisztátalan népeket nem fal mögé, hanem egy megközelíthetetlen hegybe zárta be.⁵⁸⁸

A. P. Kovalevszkij úgy vélte, hogy a *Nagy Sándor-regény* ezen motívuma egy északi, talán finnugor legendából származik.⁵⁸⁹ A történet a hegybe zárt emberekről esetleg a kereskedelmi kapcsolatok révén vált ismertté a déli népek körében, és került bele a *Nagy Sándor-regénybe*.

1103-ban, „*március 4-én harcolt Jaroszlav a mordvinokkal, és Jaroszlavot legyőzték.*” Ez a hír egy szempontból közös az előzővel: ismét egy olyan finnugor népről olvashatunk benne, amely az évkönyvben korábban nem szerepelt. Az előbb említett hírrel együtt ez is a 11. század végén északkelet–kelet felé megindult orosz terjeszkedést jelzi, amely korábban nem ismert finnugor népeket érintett. Az oroszok talán már az 1080-as években megkezdték kelet felé az óvatos tájékozódást, terjeszkedési terveik ismertté válhattak a volgai bulgárok előtt, akik a Murom város elleni akcióval válaszoltak. Murom valóban veszélyes helyen volt a bulgárok szempontjából, kiinduló bázisul szolgált a mordvin és a távolabbi bulgár területek felé. Jaroszlav 1096-ban szerezte meg a Muromi Fejedelemséget, ahol 1129-ig uralkodott. Sikertelen mordvin hadjárata után további keleti akcióiról nem tudunk.

Az 1114. évnél egy különös hír szerepel az évkönyvben: Jugrán és a Szamojéd földön túl, az északi országokban mókusok és szarvasok potyognak az égből. Ez az értesülés csak a *Régmúlt idők krónikájának* *Ipatyjev-kódex*-beli változatában olvasható.

A történet a Ladoga városában megesett csodás eseményekhez kapcsolva szerepel. Állítólag Ladogában a viharok után üveggolyókat lehet találni a földön, és ugyanilyen golyókat mos ki a víz a Volhov folyó partjára is. Ezt a hírt még úgy-ahogy tudjuk értelmezni: feltehetőleg a nagy eső hozta felszínre ezeket a golyókat. Ha több alkalommal és ilyen nagy számban kerültek

a feltételezéssel találkozunk, hogy az Urálban volt (lásd még *A kazanyi história* szöveggözlésében *A kazanyi história finnugor vonatkozású részeit* című fejezetet és a mű 101. fejezetének szövegét, 5.5.5., illetve 5.5.7.).

587 Az *eszkatológia* általános értelemben az egyes vallásoknak a másik világgal, illetve a világ végével foglalkozó tanítása. A keresztény kultúrkörben eszkatologikus műnek általában azt nevezik, amely a világ végéről tartalmaz jóvendöléseket.

588 Ezt a művet csak a hagyomány kapcsolta Patarai Szent Metódhoz, nem ő a szerzője. Isztrin 1897; *Словарь книжников* I. 1987, 493; Sahmatov 1940, 92–103.

589 Kovalevszkij 1956, 58–61.

elő, akkor nem valami elfeledett temető gazdag sírjaiból származhattak, hanem egy kereskedő elrejtett árukészlete bukkanhatott ily módon napvilágra. A golyók valójában ékszerek készítésére, ruhák díszítésére használt üveggyöngyök lehettek. Az exportra szánt áru valami katasztrófa – például a város égése – során temetődött be, vagy egy támadás elől rejthették el.

E „csodás” jelenségnél azonban még nagyobb csodák is megesnek Jugrán és a Szamojéd földön (*Szamojagy*) túl, az északi országokban: „[...] *leereszkedik a felhő, és mókusok potyognak belőle [...] Mászor pedig másik felhő jön, és kicsiny szarvasok potyognak belőle.*” Nehéz elképzelni, hogy bármiféle megtörtént esemény rejtőzne e hír mögött. Inkább mitológiai eredetű lehet. Talán egy általános kozmogóniai mítosz része, vagy egy olyan mítosz eltorzulása, amely az állatok eredetét és földi világunkba kerülését magyarázza. Hasonlóképpen, ahogy az obi-ugorok vélekedtek a medvék égi eredetéről.

Ebben a hírben számunkra legfontosabb, hogy szerepel benne *Jugra* és *Szamojagy* mint terület vagy ország neve. E két vidék 1114-es említése szervesen összefügg a Gyurjata Rogovics szolgájának útját részletező 1096-os évkönyvi bejegyzéssel. *Jugra/Jugria* és a szamojédek abban a beszámolóban is olvashatók. Mindkét hír személyes jellegű, az évkönyv utolsó szerkesztőjéhez kapcsolható. Ő volt az, aki 1114-ben Ladogába látogatott, s közben Novgorodot is útba ejtette. *Jugra/Jugria* és *Szamojagy* neve éppen az 1114-es ladogai látogatás nyomán vált Kijevben ismertté.

Ezek a híradások azt is bizonyítják, hogy az utolsó szerkesztő 1118-ban fejezte be munkáját. Erre később még visszatérünk.

A *Régmúlt idők krónikája* finnugor vonatkozású híreinek kronologikus sorrend szerinti tárgyalását az évkönyv bevezetőjével zárjuk. A bevezetőt az évkönyv első szerkesztésekor, 1113-ban illesztették az évkönyv elejére, megírását a szakirodalom hagyományosan Nyesztornak tulajdonítja. A bevezetőben találjuk a sokat idézett felsorolásokat Jáfet országairól és a Rusznak adózó népekről.

A szövegben található felsorolásokat először filológiai szempontból kell megvizsgálnunk. A bevezetőben három helyen találkozunk az északi országok népeivel. Az első és a harmadik felsorolás szoros kapcsolatban van egymással, valójában variánsoknak tekinthetők. Az első úgy kezdődik, hogy „*Jáfet országaiban vannak az oroszok*” stb., a harmadik pedig a felsorolás végén tartalmazza azt a megjegyzést, hogy az említett népek „*Jáfet leszármazottai, az északi országokban élnek*”. A két felsorolás csak néhány ponton tér el egymástól. Középkori írásművekben gyakori, hogy a más szerzők műveit használó alkotók figyelmetlenségből egymás alá másolnak különböző helyekről származó, de ugyanarról szóló szövegeket. Itt azonban nem ez történt, látható a megszerkesztettség, a két szöveghely összehangolása.

Az első felsorolás célja a rendszerezés, alapja pedig a bibliai leszármazási rend. A lista az oroszokkal kezdődik, az évkönyvíró Nyesztor népével. A harmadik felsorolás praktikus okokból született: a Rusznak adózó népeket veszi számba, ezért az oroszok nem szerepelnek benne. A kezdeti eltérés után lényegében mindkét felsorolás ugyanúgy folytatódik: az elsőben: „*csúdok és mindenféle népek: merják*” stb., a harmadikban: „*csúd, merja*” stb. Ezután következnek a „*muromák, veszek*”, illetve a „*vesz, muroma*” nép. Egy helycserét leszámítva tehát a két felsorolás ugyanaz.

Tovább olvasva találjuk az első tartalmi eltérést a két felsorolás között: az elsőben a *mordvinok*, majd utána a *zavolocsjei csúdok* következnek, a párhuzamos részletben pedig a *mordvinok* előtt szerepelnek a *cseremiszek*, hiányoznak viszont a zavolocsjei csúdok. A cseremiszek hiánya az egyik, illetve megemlézése a másik helyen egyszerű szerkesztési kérdésnek tűnik. A második felsorolásban, ahol egyes finnugor népek lakóhelyét is megemlíti az évkönyvíró, már szerepelnek a cseremiszek, logikus, hogy fel kellett őket venni a harmadik szövegrészbe is.

Az első felsorolásban a zavolocsjei csúdok, a harmadikban pedig a mordvinok említése után teljesen azonos szakasz következik: „*permiék, pecserák, jamok*”, illetve „*permi, pecsera, jam*”. A baltikumi népek ezt követő felsorolásában azonban vannak apró eltérések: az első felsorolásban szerepelnek a *letgolok*, a *ljahok* és a *poroszkok*, a harmadikban azonban helyettük a *litva* és a *narova* népnév olvasható. E változások mögött az információk frissülését sejtethetjük. A bevezető talán nem egyszerre, de mindenképpen több forrás felhasználásával íródott, a második és a harmadik felsorolást Nyesztor már újabb információk birtokában vethette papírra.

E két, lényegében azonos felsorolás között találjuk azt a részt, amelyben az egyes finnugor népek lakóhelyének meghatározását is olvashatjuk: „*Belo-ozzerónál a veszek vannak, a Rosztovi-tónál a merják, a Klescsino-tónál szintén a merják. Az Oka folyónál pedig – ott, ahol az a Volgába ömlik – a muromák, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a cseremiszek, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a mordvinok, akik a maguk nyelvén beszélnek.*” Vajon mi indokolta e részlet beillesztését a bevezetőbe? Ez a leírás földrajzi szempontú, célja az orosz fejedelmek alá tartozó etnikai egységek: törzsek, népek területi elhelyezése. Ennek keretében az orosz földek északi-északkeleti végeit leírva emlékezik meg az évkönyvíró a veszekről, a merjákról és a mordvinokról, valamint említi a bevezetésen kívül az évkönyvben másutt nem szereplő cseremiszeket. Ez a rövid részlet finnugor szempontból különösen értékes része az évkönyvnek. Inkább tartalmi szempontból elemezhető, így most térjünk rá a bevezetés összes finnugor jelentőségű helyének tartalmi vizsgálatára.

Mindhárom részlet sajátossága, hogy nem szerepelnek benne a jugorok és a szamojédek, noha az 1096. és 1114. évben olvashatunk róluk az

évkönyvben. Ez az ellentmondás csak látszólagos: a jugorok és a szamojé-dok ugyanis a bevezetőben olvasható három felsorolás egyik rendező elvének sem feleltek meg. Az elsőben azért nem szerepelnek, mert nem Jáfet országában élnek, olyan távoli népek, hogy az évkönyvíró egyelőre nem tudta beilleszteni őket bibliai alapú világképébe. A második felsorolásba azért nem illenek bele, mert nem orosz fennhatóság alatt élnek, a harmadikba pedig azért nem, mert nem fizetnek adót Rusznak. De a jugorok és a szamojé-dok hiányára a PVL bevezetőjében ezeknél az érveknél döntőbb érvet találunk az évkönyv keletkezéstörténetében. Jugráról/Jugriáról, Szamojagyáról és lakóiról az évkönyv 1113. évi szerkesztője még nem kapott hírt, csak az utolsó, 1118-ban dolgozó szerkesztő hallott róluk, mikor Ladogában járt.

Az évkönyv bevezetője és kronologikus rendbe foglalt része között finnugor szempontból a következő feltűnő ellentmondás, hogy a permiek szerepelnek a bevezetőben, de a hírek között nem. Feltehetőleg velük kapcsolatban nem történt megörökítésre érdemes esemény. A hírek összehasonlításából arra következtethetünk, hogy a permiek is a 11. század végén válhattak ismertté az évkönyvíró előtt. Megemlítésükre az 1096. évnél kerülhetett volna sor, hiszen Gyurjata Rogovics Novgorod felől induló szolgálja Pecsorát és Jugriát csak a permi területeken át érthette el. A hír jellege azonban nem indokolta, hogy az évkönyvíró említse a Permi földön történt átutazás tényét.

Az 1078. év kapcsán már foglalkoztunk Zavolocsje és a *zavolocsjei csú-dok* kérdéskörével. Most elérkeztünk ahhoz az évkönyvbeli helyhez, ahol a „*zavolocsjei csú-dok*” népnév olvasható. A bevezető finnugor vonatkozású részletei közül csak a legelsőben szerepel, Jáfet országának népei között. A zavolocsjei csú-dok kimaradtak abból a felsorolásból, amely az orosz törzsek mellett megjelöli néhány finnugor csoport lakóhelyét, valamint a Rusznak adózó népek felsorolásából is. A zavolocsjei csú-dok területe az évkönyv bevezetőjének írása idején valószínűleg nem volt orosz fennhatóság alatt, ezért hiányoznak a második felsorolásból. Nem szerepelnek a harmadik felsorolásban sem, a Rusznak adózó népek között. Talán azért, mert ekkor még tényleg nem fizettek adót, de az is lehet, hogy csupán szerkesztési szempontok miatt: az évkönyvíró a csú-dok közé érthette a zavolocsjeieket is.

A *permiek* és a *pecserák* később íródott évkönyvekben is szerepelnek. E két népnév közül a permi magyarázata problémamentes, a Vicsegda, Vim és Sziszola mellékelő élő komi-zürjének elődeit kereshetjük a permiek között. Ezt későbbi források egyértelműen igazolják (pl. Permi Szent István legendája, a permi írásbeliség emléke stb.).

A pecsera vagy pecsora népnév mögött a kutatók többsége szintén egy komi csoportot sejt. A Pecsora és a Szoszva vízválasztójánál azonban viszonylag könnyen át lehetett jutni az Urál ázsiai oldalára, ennek az útvonalnak

a neve Jugrinszkij perehod, az itt található Jugra folyó után.⁵⁹⁰ A jugorok, vagyis a vogulok ezt a lehetőséget többször ki is használták. Az *Usztyuzsszkij letopisznij szvod*⁵⁹¹ szerint 1455-ben Aszika vogul fejedelem és fia, Jumsan megölték Pityirim permi püspököt, 1481-ben pedig Andrej Misnyev és uskujnyikjai⁵⁹² Cserdinnél legyőzték a vogulokat. Vannak tehát adataink az egyik obi-ugor csoport, a vogulok jelenlétéről ezen a vidéken. Ugyanakkor a Pecsora alsó folyásánál és torkolatvidékén az északi szamojéd nyenyecék éltek.

Gyurjata Rogovics azt mesélte az évkönyvírónak, hogy 1096-os útja alkalmával szolgálja Pecsorából ment a jugorok földjére. Ezek szerint valószínűleg a Pecsora felső folyását, a Jugrinszkij perehodot érintette útja során. A Pecsora folyó tehát fontos közlekedési útvonal volt, egyaránt használták a nyugat és kelet felől érkezők. A *Régmúlt idők krónikájában* a pecsera nép Rusz adófizetői között szerepel a bevezetőben, és Gyurjata Rogovics is azt meséli, hogy „*elküldtem a szolgálmat Pecsorába, azokhoz az emberekhez, akik adót fizetnek Novgorodnak*”. Az évkönyv tehát több helyen is világosan elkülöníti a pecsera népet a jugoroktól. Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy a *Régmúlt idők krónikájában* szereplő pecserák a finnugorok obi-ugor vagy permi ágához tartoztak-e.

A *jam* nép az évkönyv lapjain a bevezető után még egy 1042-es hírben szerepel. Ez a népnév más évkönyvekben is felbukkan, *jam* vagy *jem* alakban. A finn *häme* törzsnévvel való azonosítása problémamentesnek tűnik, az viszont kérdéses, hogy milyen balti finn csoportot jelöltek ezzel a névvel a *Régmúlt idők krónikájában*. Ha a térképre nézünk, azt látjuk ugyanis, hogy Oroszország felől nézve Häme Karélia mögött helyezkedik el. A *Régmúlt idők krónikájában* némileg meglepő a *jam* nép szereplése, leginkább amiatt, hogy a *karélok* viszont említetlenül maradnak. Ha azonban a *Novgorodi I. évkönyvet* a kezünkbe vesszük, azt látjuk, hogy a karél népnév csak 1143-ban szerepel először, ráadásul igen nehezen értelmezhető szövegkörnyezetben: 1142-ben a jemek támadtak a Novgorodi földre, de a *ladogaiak* visszaverték őket. Ezt a támadást bosszulják meg egy év múlva a karélok, amikor a jemekre támadnak. E két hírből arra következtethetünk, hogy a ladogaiak azonosak a karélokkal. A *Régmúlt idők krónikájában* a karél népnév talán azért nem fordul elő, mert a karél etnikum megerősödése, egységesülése a 12. század közepén indul meg. Ezt a kérdést majd a *Novgorodi I. évkönyv* híradásai alap-

590 Zsirai 1928–1930/1931.

591 *Устюжский летописный свод* 1950; *Устюжские и вологодские летописи XVI-XVIII вв.* 1982.

592 Az *uskujnyikok* vitorlás csónakokon (uskujokon) közlekedő, rablásból, tolvajlásból élő kalandorok voltak.

ján lehet elemezni. A *Régmúlt idők krónikája* alapján a jamokról csak annyit feltételezhetünk, hogy egy olyan finn nyelvű közösség volt, amely útjában állt a Novgorodi Fejedelemség terjeszkedési törekvéseinek.

A bevezető harmadik felsorolásában, a Rusznak adózó népek között a jam után különböző balti népek következnek – litva, zimigola és korsz –, majd ismét finnugorok: *narova*, *livon*.

A narova népnév egy balti finn, azon belül észti etnikai csoport neve lehetett. A szó kapcsolatban lehet a Narva folyó évkönyvekben szereplő Narova, Norova, Nerova, Nereva alakjával, valamint Novgorod *Nyerevszkij konyec* nevű városrészének nevével. Ez leginkább nyelvtörténeti kérdés, itt nem tárgyaljuk, csak utalunk rá. Ugyanakkor a narova népnév összefügghet a jereva népnévvel is: a *Novgorodi I. évkönyv* szerint az 1214. évben „*Msztyszlav fejedelem a novgorodiakkal a Csúdföldön át a tengerhez ment a csúd jerevák ellen*”. A jereva népnév egyébként jól magyarázható az észti *Järvamaa* tartomány nevéből is. A narova-jereva szavak esetleges összetartozása is olyan tudományos probléma, amely nyelvészt kíván, nem történészt – itt nem tárgyaljuk, csak utalunk rá. A felsorolt lehetőségek alapján a narovákat egyértelműen a baltikum, azon belül feltehetőleg a finnugor nyelvű észti etnikai csoportok közé sorolhatjuk.

A Jáfet országaiban élők, valamint a Rusznak adózó népek között utolsó finnugor népként szerepel a *lív* („livon”). A lív nép csak ebben a két felsorolásban szerepel, máshol nem találkozunk velük az évkönyv lapjain.

5.2.3. A *Régmúlt idők krónikájának* előzményei, különböző szerkesztései és a finnugor vonatkozású hírek

A *Régmúlt idők krónikájában* a finnugor és szamojéd népek előfordulását vizsgálva végezetül ki kell térnünk arra is, hogy van-e valami összefüggés a korai évkönyv-összeállítások (1037, 1073, 1093) és a PVL különböző szerkesztései, valamint a finnugor vonatkozású hírek kronológiai csoportjai és tartalmi jellemzői között.

5.2.3.1. A legelső évkönyv-összeállítás (*Drevnyejsij letopisznij szvod*)

A *Drevnyejsij letopisznij szvod* összeállítását a kutatók 1037-re datálják. A pontos dátumról vita folyik, de az bizonyosnak tekinthető, hogy az 1060-as évek előtt Kijevben már folyt évkönyvszerkesztési tevékenység.

A finnugor vonatkozású hírek 1. kronológiai csoportja a Rurik-legenda 862. évi finnugor vonatkozásainak kivételével azon híreket tartalmazza,

amelyekben a fejedelmek seregében hadba vonuló finnugorokról olvashatunk. E híradások 859–980 közti eseményekről számolnak be, és szemléletük közös: a fejedelmek alattvalói a törzsi struktúrába tartozó, saját törzs- vagy népnévükkel szereplő orosz és finnugor etnikai egységek. Ez a szemlélet az 1071-es hírben már nem szerepel, ott csak beloozeróiakról írnak, holott a beloozeróiakat nevezhetnék veszeknek is.

1030-ban és 1042-ben említ az évkönyv csúdokat és jamokat, de más környezetben: ezekben a hírekben nem azokról a finnugor csoportokról van szó, akik korábban a fejedelmek seregében etnikai önállóságukat megőrizve harcoltak, hanem újonnan meghódítandó népeiségekről.

A 11. század közepén – az 1071-es finnugor vonatkozású hír előtt – történik egy váltás a finnugorok társadalmi helyzetének megítélésében. Ezt a tanulmány korábbi fejezeteiben a finnugorok asszimilációjával magyaráztuk, ebben a fejezetben azonban fel kell vetni azt a lehetőséget is, hogy a szemléletváltás azért következett be, mert egy új évkönyvíró-szerkesztő, az 1073-as szvod összeállítója kezdte meg tevékenységét.

Megállapítható, hogy finnugor etnikai csoportok az orosz fejedelmi haderők segédcapataiként csak a *Drevnyejsij letopisznij szvod* összeállításának korszakában szerepelnek a PVL-ben.

5.2.3.2. Az 1073-as évkönyv-összeállítás és Jany Visatics finnugor vonatkozású információi

Az 1073-as szvod összeállítását a kutatók a Kijevo-Pecerszkij monostorhoz kötik. Sahmatov véleménye szerint Nyikon, a monostor egyik első vezetője volt ennek a szvodnak az összeállítója.

1071-es évszámmal két különös finnugor vonatkozású hír olvasható az évkönyvben. Az első a rosztovi területen a varázslók által szított és Beloozeróra is áttérjedő lázadásról szól, a másik pedig egy novgorodi ember csúdföldi látogatásáról. Ez a két hír és Gyurjata Rogovics 1096-os beszámolója alkotja a PVL anekdotikus jellegű finnugor híreinek csoportját.

Az 1071-es lázadás leverőjeként ekkor szerepel először az évkönyvben Jany Visatics is. Az ő kapcsolata az évkönyvírókkal hosszú korszakot ível át, és több évkönyvszerkesztésben (szvodban és redakciójában) is kimutatható, hiszen 1071 után megemlíti 1089-ben, 1091-ben és 1093-ban, valamint értesülünk 1106-ban bekövetkezett haláláról is. Halála kapcsán az évkönyvíró megemlékezik arról, hogy isten törvényei szerint élt, és sok történetet hallottak tőle, amelyeket az évkönyvben is megörökítettek. Jany Visatics istennel való kapcsolattartásának legfőbb színtere a Kijevo-Pecerszkij monostor lehetett: nyilván bensőséges kapcsolatot alakított ki a szerzetesi közösség

vezetőjével és tagjaival. Ezt bizonyítja, hogy 1106-ban ott is temették el. Az 1073-as szvod és az 1113-as első szerkesztés közötti időszakban a PVL éppen ebben a monostorban íródott, ezzel magyarázható Jany Visatics többszöri szerepeltetése az évkönyvben.

A Jany Visaticcsal kapcsolatos ismert tényeket azért éreztük szükségesszerűnek éppen az 1073-as szvod kapcsán kifejtteni, mert ezekből arra következtethetünk, hogy az 1071-es másik finnugor vonatkozású hír – egy novgorodi ember csúdföldi látogatásáról – szintén Jany Visaticstól származik. Talán az évkönyvben említett beloozerói útja alkalmával hallhatta ezt a történetet is. Finnugor vonatkozású híreit D. Sz. Lihacsov szerint akkor oszthatta meg az évkönyvíró Nyikonnal, amikor Tmutarakanyban tartózkodtak.⁵⁹³

5.2.3.3. Az 1095-ös évkönyv-összeállítás

Az 1071-es évnél olvasható finnugor híreket fentebb a második kronológiai csoport első híradásaiként tárgyaltuk. Idesorolhatjuk még Zavolocsje említését, valamint olyan orosz települések évkönyvbeli előfordulását, amelyeknek valószínűleg volt finnugor őslakossága is (1096: Rosztov, Szuzdal, Murom, Rjazany). Ezek közül 1095 előtti híradás Gleb zavolocsjei megölése, valamint a volgai bulgárok 1088-as támadása Murom városa ellen.

Az 1095-ös évkönyv-összeállítást a kutatás Iván igumennek tulajdonítja, ezért nevezik Iván szvodjának is.

Miként az 1073-as szvodnak, úgy az 1095-ösnek is jellemzője, hogy az orosz fejedelemségek részeivé vált meghódított finnugor területek finnugor vonatkozásai iránt nem mutat érdeklődést. Ez a szemlélet az 1095-ös évkönyv-összeállítás után is megfigyelhető: 1096-ban szerepel a fejedelmi csatározások kapcsán Rosztov, Szuzdal, Murom és Rjazany városa, amelyekben bizonyosan élt finnugor nyelvű lakosság is, de ez a tény már nem számít hírnék.

A PVL 2. finnugor kronológiai csoportjában csak a feltehetőleg Jany Visaticstól származó 1071-es híradás (egy novgorodi ember csúdföldi látogatásáról) tartalmaz konkrét finnugor utalást.

5.2.3.4. A PVL 1113-as első szerkesztése

Az évkönyv finnugor híreinek harmadik kronológiai csoportjába az 1096-os jugriai úti beszámolóval kezdődő finnugor hírek sorolhatók. A Gyurja-

⁵⁹³ Lihacsov 1945 [1986], 125–126. (az 1986-os kiadásban).

ta Rogovics szolgájának utazásáról szóló hír szorosan összefügg az 1118-as szerkesztéssel, ezért arra ott térünk ki. Ezenkívül még az 1103-as mordvin-földi támadás és az évkönyv bevezetőjében található finnugor vonatkozások tartoznak ide.

Az 1113-as szerkesztés a finnugor hírek terén nem mutat szemléletbeli változást. Az évkönyv összeállítója azonban szükségesnek látta, hogy magyarázatát adja a bevezető után olvasható népneveknek, ezért felsorolta az orosz fejedelemségek alattvalóit, megadva lakóhelyüket is. A bevezető azonban nem csak a mű jobb megértésének céljából íródott. A Rusz egységével kapcsolatban ugyanis a szerzőnek határozott véleménye volt: a testvérharcok valóságával szemben az egységet hirdette. E felfogásának is köszönhetjük a birodalomhoz tartozó népek – köztük a finnugorok – felsorolását.

5.2.3.5. A PVL 1118-as harmadik szerkesztése

Ez a szerkesztés tartalmazza a jugorokról és szamojédekről szóló híreket. E híreknek döntő szerepük volt a harmadik szerkesztés pontos datálásában is. A Gyurjata Rogovics szolgájának jugriai utazásáról szóló, 1096. évi finnugor vonatkozású hír első sora így szól: *„Most pedig el akarom mondani, mit hallottam négy évvel ezelőtt.”* Ez a *„négy évvel ezelőtt”* feltehetőleg 1114-ben lehetett. Az évkönyv írója ugyanis ennél az évnél megemlékezik saját ladogai látogatásáról. Nyilván ez alkalommal járhatott Novgorodban is, s akkor hallhatta Gyurjata Rogovics történetét. Az 1096. év eseményeit bevezető szavai szerint pedig mindezt négy évvel később írta le, vagyis bizonyítható, hogy 1118-ban dolgozott az évkönyv összeállításán.

Számunkra ez a két hír azért jelent új kronológiai fázist (a harmadikat) a PVL finnugor vonatkozású híreiben, mert azt mutatja, hogy a 11. század végén további finnugor területek kerültek az orosz fejedelemségek látókörébe. A hírből azt is látjuk, hogy Jugria felé Novgorodból indultak az első expedíciók. Éppen ezért a további jugriai orosz hadjáratokról – sikerekről, kudarcokról – a novgorodi évkönyvekből értesülhetünk.

A jugorokról és a szamojédekről a PVL-ben ez a két hír olvasható. A tanulmány korábbi oldalain, a tartalmi elemzés során nem lehetett egyértelmű választ adni arra, hogy a bevezetőben, a finnugor népeket is tartalmazó felsorolásokban miért nem szerepelnek a jugorok és a szamojédok. Most azonban már látjuk ennek okát: e híreket az utolsó szerkesztő jegyezte fel 1118-ban, később, mint ahogy a bevezető íródott.

Az 1118-as szerkesztés alkalmával kerülhetett az évkönyvbe a Rurik-legenda is. A 862. évnél elbeszélt történetnek finnugor vonatkozásai is vannak, ezért itt is ki kell térnünk rá. A hír szerint *„az őslakosok Novgorodban a*

szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a merják, Beloozeróban a veszek, Muromban a muromák.” Ez a felsorolás egyedi vonásokat mutat az 1. finnugor kronológiai csoport hírei között: csak ebben a hírben szerepelnek finnugor népek lakóhelyük szerint megkülönböztetve. Ez a felsorolás az évkönyv bevezetőjének második finnugor vonatkozású felsorolására emlékeztet: „Beloozerónál a veszek vannak, a Rosztovi-tónál a merják, a Klescsino-tónál szintén a merják. Az Oka folyónál pedig – ott, ahol az a Volgába ömlik – a muromák.” A két hely hasonlósága azt sugallja, hogy a 862. évi hír finnugor vonatkozásainak megfogalmazása során az évkönyv bevezetőjében írottak voltak az irányadók. A bevezető az évkönyv 1113-as szerkesztéséhez készült.

5.2.4. Szövegközlések, fordítások

Повесть временных лет I–II. 1950.

Régi orosz irodalmi szöveggyűjtemény 1971. (részletek)

Памятники литературы древней Руси I. 1978.

Az orosz irodalom kistükre 1981 [részletek]

Ипатьевская летопись 2001.

Лаврентьевская летопись 2001.

5.2.5. Az évkönyv finnugor vonatkozású részei⁵⁹⁴

Bevezetés

Jáfet országaiban vannak az oroszok, a csúdok és mindenféle népek: merják, muromák, veszek, mordvinok, a zavolocsjei csúdok, permiek, pecserák, jamok, zimgolák, korszok, letgolok, lívek. A ljahok meg a poroszok, a csúdok a Varég-tenger mellett vannak [...]

[...] Beloozerónál a veszek vannak, a Rosztovi-tónál a merják, a Klescsino-tónál szintén a merják. Az Oka folyónál pedig – ott, ahol az a Volgába ömlik – a muromák, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a cseremiszek, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a mordvinok, akik a maguk nyelvén beszélnek [...]

⁵⁹⁴ A fordítás az 1114. évi hír kivételével a *Lavrentyij-kódex*beli változat 1978-as kiadásából készült (*Памятники литературы древней Руси I.* 1978.). Fordította Katona Erzsébet. Az 1114-es hírt az *Ипатьев-кодex* 2001-es kiadásából (*Ипатьевская летопись* 2001) fordítottuk.

[...] És íme, a többi nép, amely adót fizet Rusznak: a csúd, a merja, a vesz, a muroma, a cseremis, a mordvin, a permi, a pecsera, a jam, a litva, a zimigola, a korsz, a narova, a livon, – ők a saját nyelvükön beszélnek – Jáfet leszármazottai, az északi országokban élnek [...]

Az események évenként

A 6367. (859.) évben. A tengerentúli varégek adót szedtek a csúdoktól meg a szlovénektől, meg a merjáktól, meg az összes krivicstől.

A 6370. (862.) évben. Elűzték a varégeket a tengeren túlra, és nem fizettek adót nekik, és a maguk urai voltak, és nem volt közöttük törvény, és nemzetség nemzetség ellen támadt, és viszálykodás volt közöttük, és harcot kezdtek egymás ellen. És azt mondták maguknak: „Keressünk magunknak fejedelmet, aki uralkodjon fölöttünk és törvény szerint ítéljen.” És elmentek a tengeren túlra a varégekhez, a ruszokhoz. Azok a varégek ruszoknak neveztek, ahogy mások svédeknek, mások pedig normannoknak és angloknak, ismét mások meg gotlandiaknak, – íme így neveztettek ezek. Azt mondták a ruszoknak a csúdok, a szlovének, a krivicsek meg a veszek: „Földünk nagy és bőven termő, de nincs rajta rend. Gyertek, uralkodjatok és birtokoljatok bennünket.” És felkerekedett három testvér a nemzetségével és magukkal hozták valamennyi ruszt, és megérkeztek, és a legidősebb, Rurik Novgorodba ült be, a másik, Szineusz Beloozeróba, a harmadik, Truvor pedig Izborszkba. Két év múlva pedig meghalt Szineusz meg a fivére, Truvor. És az egész hatalom egyedül Rurik birtokába került, és ő az emberei között szétosztotta a városokat – ennek Polockot adta, annak Rosztovot, amannak Beloozerót. A varégek ezekben a városokban jövevények, az óslakosok Novgorodban a szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a merják, Beloozeróban a veszek, Muromban a muromák, és mindezek fölött Rurik uralkodott.

A 6390. (882.) évben. Hadjáratra indult Oleg, sok harcost vitt magával: varégeket, csúdokat, szlovéneket, merjákat, veszeket, krivicseket [...] És a kijevi hegyekhez értek, és megtudta Oleg, hogy itt Aszkold és Dir uralkodik [...] És az Ugor hegyhez hajózott [Oleg] [...] És megölték Aszkoldot és Dirt, a hegyre vitték és eltemették őket: Aszkoldot azon a hegyen, amelyet ma ugor hegynak neveznek [...] És Oleg városokat alapított és adót vetett ki a szlovénekre, a krivicsekre meg a merjákra.

A 6415. (907.) évben. Oleg a görögök ellen vonult, Igort Kijevben hagyta; sok varéget, meg szlovént, meg csúdot, meg krivicset, meg merjást, meg drevljant, meg radimicset, meg poljant, meg szeverjant, meg vjaticсот, meg horvátot, meg dulebet, meg tивercet – akik tolmácsokként voltak isme-

retesek – vitt magával: ezeket a görögök együttesen „Nagy Szkítiának” nevezték [...] És Cárgrádhhoz [Bizánchoz] érkezett Oleg [...] és megindította a harcot és nagy gyilkolást rendezett a város környékén a görögök között és sok palotát lerombolt és sok templomot felégetett [...] és sok más gonosz-ságot is tettek az oroszok a görögökkel, ahogy általában az ellenség teszi [...] [VI.⁵⁹⁵] Leo és [I.] Alexander császár békét kötött Oleggel, adófizetésre kötelezték magukat és kölcsönösen esküt tettek [...]

A 6488. (980.) évben. [...] És elküldött [Vlagyimir Szvjatoszlavics] Rogvolodhoz Polockba, hogy mondják meg: „*Feleségül akarom venni a lányodat.*” Az pedig megkérdezte a lányától: „*Akarsz Vlagyimirhez menni?*” A lány így felelt: „*Nem akarom egy rabnő fiának lábbelijét lehúzni, [I.] Jaropolkhoz akarok menni.*” [...] És megjöttek Vlagyimir emberei és elmondták neki az egész beszédet, amit Rognyeda, Rogvolod polocki fejedelem lánya mondott. Vlagyimir pedig sok harcost gyűjtött, varégeket, szlovéneket, csúdokat meg krivicseket – és Rogvolod ellen vonult.⁵⁹⁶

A 6496. (988.) évben.⁵⁹⁷ [...] És megvilágosodott Vlagyimir [Vlagyimir Szvjatoszlavics ti. felvette a kereszténységet] meg az ő fiai meg a földje. Tizenkét fia volt [...] És ültette Jaroszlavot Rosztovba. Amikor meghalt Novgorodban a legidősebb fia, Viseszlav, [I.] Jaroszlavot ültette oda, Boriszt pedig Rosztovba, Glebet [Gleb Vlagyimirovics] meg Muromba [...] És azt mondta Vlagyimir: „*Nem jó, hogy kevés város van Kijev körül.*” És városokat kezdett alapítani a Gyesznán, az Oszteren, a Trubezsen meg a Szulán meg a Sztugnán. És összegyűjtötte a férfiak legjavát a szlovének meg a krivicsek, meg a csúdok, meg a vjaticsok közül és velük népesítette be a városokat, mivelhogy háború volt a besenyőkkel. És harcolt velük és legyőzte őket.

A 6538. (1030.) évben. [...] [I.] Jaroszlav ugyanebben az évben a csúdok ellen indult, és legyőzte őket, és megalapította Jurjev városát.

A 6550. (1042.) évben [...] Vlagyimir Jaroszlavics a jamok ellen indult és legyőzte őket.

A 6579. (1071.) évben. [...] Egyszer, rossz termés idején a rosztovi területen megjelent két varázsló, mondván: „*mi tudjuk, ki rejteget tartalékokat.*” És elindultak a Volga mentén, és bárhová mentek, azonnal megnevezték

595 Az orosz források gyakran nem nevezik meg pontosan a szövegben szereplő személyeket. A szögletes zárójelben a nevek elé vagy után illesztett kiegészítések segítenek a Kislexikon használatában.

596 „*Nem akarom egy rabnő fiának lábbelijét lehúzni*”: célzás arra, hogy Vlagyimir Szvjatoszlavnak Malusától, Olga fejedelemasszony kulcsárnőjétől született fia volt; a férj lábbelijének lehúzása az óoroszk esküvői szertartás része. Az elutasításon Szvjatoszlav annyira felbőszült, hogy haddal indult Polock ellen. Rogvolodot megölte, Rognyedát pedig ágyasává tette.

597 Ennél az évnél mintegy két évtized eseményeiről számol be az évkönyv.

a rangos asszonyokat, mondván, hogy ez gabonát rejteget, az mézet, amaz halat, amaz pedig prémet [...] A varázslók sok asszonyt megöltek, vagyontukat pedig elvették maguknak. És megérkeztek Beloozeróba, és mintegy háromszáz ember volt velük. Ebben az időben jött ide Szvjatoszlav [Jaroszlavics(1)] fejedelemtől Jany Visatics adót gyűjteni; a beloozeróiak elmondták neki, hogy két varázsló már sok asszonyt megölt a Volga meg a Sekszna mentén [...] Jany bement a városba és azt mondta a beloozeróiaknak: „*Ha nem fogjátok meg ezeket a varázslókat, nem megyek el tőletek egész évben.*” A beloozeróiak odamentek, elfogták és Jany elé vezették őket [...]

[...] egy novgorodi ember csúd földre ment egy varázslóhoz, jóslatot kért tőle. Az pedig szokása szerint elkezdte hívogatni az ördögöket a házába. A novgorodi annak a háznak a küszöbén ült, a varázsló dermedten feküdt és hirtelen rávágott az ördög. A varázsló felállt és azt mondta a novgorodinak: „*Az istenek nem mernék idejönni, van rajtad valami, amitől ők félnek.*” Az embernek eszébe jutott, hogy kereszt van rajta, elment, és letette a keresztet a házon kívül. A varázsló ismét hívta az ördögöket. Az ördögök meg dobálva őt elmondták, amiért a novgorodi idejött. Azután a novgorodi megkérdezte a varázslótól: „*Miért félnek az ördögök attól, akinek a keresztjét magunkon hordjuk?*” Az pedig azt mondta: „*Ez az égi isten jele, akitől a mi isteneink félnek.*” A novgorodi meg azt mondta: „*Milyenek a ti isteneitek, hol laknak?*” A varázsló meg azt mondta: „*A mélyben. Ábrázatuk fekete, szárnyuk, farkuk van; az égi is felszállnak, hogy meghallgassák a ti isteneiteket. Merthogy a ti isteneitek az égben vannak. Ha valaki meghal a ti embereitek közül, azt az égbe viszik, ha meg valaki a mieink közül hal meg, azt a mi isteneinkhez viszik, a mélybe.*” Így is van: a bűnösök a pokolban vannak, az örökös kínokat várják, az igazak pedig az égi lakban lakoznak az angyalokkal.

A 6586. (1078.) évben. [...] Ugyanebben az évben ölték meg Zavolocsjében Glebet, Szvjatoszlav fiát.

A 6596. (1088.) évben. [...] Ugyanebben az évben a volgai bulgárok elfoglalták Muromot.

A 6603. (1095.) évben. [...] Ugyanebben az évben a polovecek [kunok] Jurjevhez⁵⁹⁸ vonultak és egész nyáron a közelében maradtak és majdhogynem bevették. Szvjatopolk megbékítette őket. A polovecek a Roszon túlra vonultak, a jurjeiek kimenekültek és Kijev felé indultak. Szvjatopolk megparancsolta, hogy építsenek várost a Vityicsevszkij dombon, saját nevről Szvjatopolk városának nevezte el, és megparancsolta Marin püspöknek meg a jurjeieknek, hogy ott telepedjenek le, meg a zaszaiaknak [zszakoviaknak?] meg más városból valóknak is; az emberek által elhagyott Jurjevet

598 Ebben a hírben az Ukrajna Dnyepetrovorszki területén található Jurjevka szerepel Jurjev néven.

pedig a polovecek felégették. Ugyanez év végén David Szvjatoszlavics Novgorodból Szmolenszkbe ment; a novgorodiak pedig elmentek Rosztovba [I.] Msztyiszlav Vlagyimirovicsért [...] Ugyanebben az időben Vlagyimir fia, Izjaszlav Kurszkból Muromba ment. És a muromiak befogadták, és elfogta Oleg helytartóját.

A 6604. (1096.) évben. [...] Oleg [Szvjatoszlavics] kivonult Sztarodubból és Szmolenszkbe ment, és a szmolenszkiek nem fogadták be, és elment Rjazanyba [...]

[...] Most pedig el akarom mondani, mit hallottam négy évvel ezelőtt, és mit mesélt nekem a novgorodi Gyurjata Rogovics a következőképpen szólván: „Elküldtem a szolgálmat Pecsorába, azokhoz az emberekhez, akik adót fizetnek Novgorodnak. És elment a szolgálom hozzájuk, onnan pedig a jugorok földjére ment. A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen, és a szamojédokkal szomszédosak az északi országokban. Egy jugor azt mondta a szolgálomnak: »Nagy csodára bukkantunk, amiről azelőtt nem hallottunk, még három évvel ezelőtt kezdődött; hegyek vannak, tengerparti kiszögellésben végződnek, magasságuk az égig ér, és azokban a hegyekben nagy kiabálás és beszéd van, és faragják a hegyet, igyekezvén kivágni magukat belőle; és abba a hegybe egy kicsi ablakot vágtak, és onnan beszélnek, de a nyelvüket nem lehet megérteni, de a vasra mutogatnak és integetnek, vasat kérve; és ha valaki kést ad nekik vagy bárdot, prémet adnak helyette [...]«” Én pedig azt mondtam Gyurjatanak: „Ezek a Nagy Sándor makedón uralkodó által bezárt emberek [...]”

[...] De visszatérünk az előzőekhez [...] Oleg [...] Szmolenszkbe érve és harcosokat vevén maga mellé, Muromba indult, Muromban pedig akkor Izjaszlav Vlagyimirovics volt. Izjaszlav hírére vette, hogy Oleg Murom felé tart, és Izjaszlav harcosokért küldött Szuzdalba meg Rosztovba meg a belozeróiakért, és sok harcost gyűjtött össze [...]

[...] Oleg [...] elfoglalta az egész muromi földet meg a rosztovit, és helytartókat ültetett a városokba és adót kezdett szedni. És Izjaszlav követet küldött hozzá Novgorodból, mondván: „Menj Szuzdalból Muromba, ne ülj a más birtokán” [...] Oleg nem akart ráhallgatni [...] és kiállt a rosztovi mezőn [...] [I.] Jaroszlav még azon az éjszakán megfutamodott, Oleghez szaladt és elmondta neki, hogy jön [I.] Msztyiszlav [...] és Rosztov felé indult. Msztyiszlav pedig kijutott a Volgához, és elmondták neki, hogy Oleg visszafordult Rosztov felé, és Msztyiszlav utána indult [...] Oleg Murom felé menekült [...]

[...] Oleg bemenekült Muromba és bezárta Jaroszlavot Muromba, ő pedig Rjazanyba ment. Msztyiszlav Muromhoz érkezett, és békét kötött a muromiakkal, és magához vette az embereit, a rosztoviakat és a szuzdaliakat és Rjazany felé indult Oleg után. Oleg pedig kimenekült Rjazanyból, Msztyiszlav, amikor bevonult, békét kötött a rjazanyiakkal [...]

A 6611. (1103.) évben. [...] Ugyanezen évben, március 4-én harcolt Jaroszlav [Szvjatoszlavics] a mordvinokkal, és Jaroszlavot legyőzték [...]

A 6622. (1114.) évben. [...] Amikor Ladogába érkeztem, ladogaiak mesélték nekem, hogy mik történnek náluk: „Amikor nagy felhő kerekedik, a gyermekeink üveggolyókat találnak, kicsiket és nagyokat is, átfúrtakat, mások pedig a Volhovnál gyűjtik össze azokat [a golyókat], amelyeket kimos a víz.” Én is szedtem több mint százat, és mind másfolyen volt. Amikor ezen csodálkoztam, ezt mesélték nekem: „Nincs ebben semmi csodálatos, történnek ilyenek is: az idősebb férfiak elmentek Jugrán és Szamojéd földön is túl, és ők maguk látták az északi országokban: leereszkedik a felhő, és mókusok potyognak belőle, fiatalok, éppen csak megszülettek, aztán felnőnek és szétszélednek a földön. Máskor pedig másik felhő jön, és kicsiny szarvasok potyognak belőle, aztán felnőnek és szétszélednek a földön.” Erre nekem szemtanúm is van – a ladogai Pavel poszadnyik⁵⁹⁹ és minden ladogai ember.

5.3. Novgorodi I. évkönyv

5.3.1. Az évkönyv változatai

A *Novgorodi I. évkönyv* számos másolatban maradt ránk, melyekben kisebb-nagyobb eltérések vannak. A *Szinódusi másolat*ot nevezik „szatarsij izvod”-nak (korábbi kiadás v. változat), a többit „mladsij izvod”-nak (fiatalabb kiadás v. változat). A *Szinódusi másolat*ot a moszkvai Állami Történeti Múzeumban őrzik. Ez a legrégebbi fennmaradt orosz évkönyv- és krónikakézirat. A kutatások szerint hét ember dolgozott rajta. Az első két író-másoló szerzetes az 1016–1234 között történeteket dolgozta fel a 13. század második felében. Munkájukat a 14. század első felében újabb két évkönyvíró folytatta, akik 1333-ig írták le az eseményeket. Ezután még vannak kiegészítések, amelyek 1352-ig számolnak be néhány év történéseiről. Az alkotók sorát az a 19. században élt ismeretlen zárja, aki megjegyzéseket fűzött egyes szövegrészletekhez. A *Szinódusi másolat* több korábbi, sajnos elveszett, illetve hiányosan vagy csak átdolgozott változatban fennmaradt évkönyv összeszerkesztésével készült. A korábbi szövegrészletek meghatározásában ugyanaz a kutató, A. A. Sahmatov⁶⁰⁰ szerzett érdemeket, aki a *Régmúlt idők krónikájának* keletkezéstörténetével is foglalkozott. Munkáját többen foly-

599 A *poszadnyik* a družsina tagja, előkelő úr, egy voloszty helytartója. Kljucsevszkij 2009, 90–91.

600 Sahmatov 1938, 128–132.

tatták. A történészek jelenleg úgy vélik, hogy a Szinódusi másolat készítői használták a kijevi őskrónika „*Nacsalnij szvod*” néven emlegetett 1095-ös elődjét, ugyanezen évkönyv 1118-ból való harmadik változatát és több novgorodi évkönyvet. Novgorodban az évkönyvírás a fejedelmi udvarban indult a 10–11. században, Vszevolod Msztjiszlavics fejedelemsége alatt készült egy újabb évkönyv-kompiláció, a 12. század első felében pedig a Szófia-székesegyházban és a Szent György-monostorban is évkönyvíró műhelyek alakultak ki.

A „mladsij izvod” 1432-ig követi a novgorodi eseményeket. Változatai a következők: *Komisszionnij*-, *Akadémiai*-, *Tolsztoj*-, *Voroncov*- és *Rumjancev*-másolat, valamint ismert egy töredék is *Troicki*-másolat néven. A Komisszionnij-másolatot a 15. század elején vagy közepén írták, a Szinódusi másolat mellett forrásai voltak még: a *Vlagyimiri polihron*⁶⁰¹ 1423-ból és az 1421-es novgorodi évkönyv-kompiláció. Az Akadémiai másolat a 15. század közepén készült, a Komisszionnij-másolaton alapul, de a Troicki-másolat forrását is felhasználták hozzá. A Tolsztoj- és a Voroncov-másolat az Akadémiai alapján készült, az 1720-as, illetve az 1820-as években. A Rumjancev-másolat a Voroncov-másolatról készült, szintén az 1820-as években. A Troicki-másolat néven fennmaradt töredék 1015-ig, Borisz és Gleb tetteinek tárgyalásáig követi az eseményeket. Jelentősége abban áll, hogy a Szinódusi másolat hiányzó első részén alapul.

A „*sztarsij izvod*” vagy *Szinódusi másolat* a márciusi időszámítást használja, amely 5509. március 1-jétől számította az évkezdetet, helyenként azonban átvált az ultra márciusira, s előfordul néhány alkalommal két-három éves tévedés is.⁶⁰²

5.3.2. Novgorod és a finnugorok

Novgorod az Ilmeny-tó északi csücskénél található, a Volhov folyó két partján. A város napjainkban Oroszország Novgorodi területének központja. A régmúltban azonban jóval nagyobb területek felett uralkodott „Novgorod Nagyságos Úr”. A város felemelkedése az évkönyvek szerint azzal kezdődött, hogy három testvér érkezett a ruszok (vikinge) országából, rendet teremte-

601 A. A. Sahmatov véleménye szerint a 14. század elején a Kijevből Vlagyimirba költözött Péter metropolita elkezdett összeállítani egy orosz évkönyv-kompilációt. Ezt az elveszett művet nevezte Sahmatov *Vlagyimiri polihron*-nak. Feltételezése szerint a *Lavrentij-kódex* 1240–1305 közötti része ezen évkönyv felhasználásával készült.

602 Az ultra márciusi időszámítás szerint íródtak a következő évek eseményei: 6711, 6712, 6745, 6746, 6779, 6825, 6826, 6827. Két év lemaradásban vannak a 6717–6719-re, 6721-re és 6722-re datált események, három év lemaradás van 6720-nál.

ni a viszálykodó területek között. Rurik Novgorodban, Szineusz Beloozeróban, Truvor pedig Izborszkban kezdett el uralkodni. Rövid idő múlva Rurik egyeduralkodóvá vált.⁶⁰³ Ez nyilván együtt járt Novgorod hegemoniájának kiterjedésével a Rurik testvérei által uralt területekre. Novgorodban és a hozzá tartozó földeken együtt éltek a finnugor eredetű őslakók és a keleti szláv bevándorlók. A keleti szlávok szlovén, krivics és vjatics törzsének népessége a Kr. u. 1. évezred közepétől folyamatosan települt be a finnugorok által lakott erdőövezetbe. A vjaticsok új területeiken csak rövid ideig élvezhették elvándorlásukkal szerzett szabadságukat: a 11. század folyamán a Kijevi Rusz utolérte őket, könyörtelenül beszedve az őt megillető adót. A szlovének és krivicsok azonban új lakóhelyükre érkezve tevékeny szerepet játszottak az északi orosz államiság kialakításában, és így ők lettek mások adószedői. A novgorodi állam létrehozásában a bevándorlók mellett nem kevés szerep jutott az őslakos finnugor közösségnek is. Az orosz őskrónika legendaszerű leírása a három jövevény viking vezér államalapításáról valószínűleg a novgorodi állam hármas eredetének emlékét őrzi. Novgorod a szlovén törzs központja volt, Izborszk, majd később Pszkov a krivicské, míg Beloozero alá a túlnyomórészt balti finn közösségek által lakott területek tartozhattak.

A régészeti leletek tanúsága szerint a 6–7. században jelentek meg az első keleti szláv telepések ezen a vidéken. A finnugor őslakosság régészeti emlékei a korábbi időkben csak kevésbé ismertek, a szláv behatolással azonban könnyebben bedik a régészek dolga: a keleti szlávok temetkezési szokásaiban nyomon követhetők a helyi finnugor hagyományok. A 19. század második fele óta számtalan sírhalmot és ún. hosszú kurgánt tártak fel a hajdani Novgorodi Fejedelemség területén. Ezekben finnugor kulturális elemként tartják számon a kő használatát – kövekkel rakták körül a sírhalmokat, s köveket tettek a sírokba is –, valamint a tűz alkalmazását a temetkezési szertartások során: a Pszkov környéki hosszú kurgánokban tűzzel tisztították meg a sírhalom alapterületét, amelyre aztán a földet felhordták.⁶⁰⁴ A feltárások megmutatták, hogy mind Novgorod, mind Pszkov környékén a szlovének és a krivicsok békésen együtt éltek a finnugor őslakossággal. A novgorodi állam harmadik fő területe, a Ladoga- és az Onyega-tó vidéke pedig túlnyomórészt finnugor lakosságú volt. Novgorod föderatív jellege, a hajdani három hatalmi központ emléke magában a városban is tovább élt. Ezt bizonyítja, hogy az óváros három „vég”-re (kerületre) oszlott. Ezek a Szlovenszkij, Nyerevszkij és Ljugyin végek voltak. Ezek közül eredetileg a Nyerevszkij vég lehetett a finnugor őslakosság városrésze, azonban a városlakók körében nyilván rohamos volt az eloroszosodás.

603 Lásd a *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású részeit tartalmazó fejezetben (5.2.5.) a 862. évnél.

604 Szedov 1979, 74–80; Rjabinyin 1993.

A novgorodi orosz–finnugor együttélés bizonyítékai a nyírfakéregre rótt levelek, üzenetek. A város régészeti feltárása során 1951-ben találták az első ilyen emlékeket. Azóta évről évre újabbakra bukkannak, számuk már ezer fölött jár. Egyes levelekben karjalai nyelvű részletek is vannak, sőt a 13. század közepéről fennmaradt egy teljes egészében karjalai nyelvű szöveg, egy ráolvasás, így ezek a legrégebbi balti finn írásos emlékek.⁶⁰⁵

Novgorod a finnugor őslakosság jelenléte és az államalapításban történt részvétele ellenére ugyanolyan erőszakosan igyekezett adózásra kényszeríteni a meghódítani kívánt területek finnugor őslakosságát, mint más orosz fejedelemségek. Novgorod elsőként a történeti forrásokban *csúd*nak nevezett balti finn népesség ellen fordult. A 12–13. században a város további finnugor területek felé terjeszkedett: ekkor kezdődik a *vót* és *izsór* területek megadóztatása. A 13–14. század folyamán pedig Novgorod előbb szövetségi kapcsolatba került az évkönyvekben *korela* néven szereplő karél népcsoporttal, majd fokozatosan hatalma alá vonta.

Novgorod azonban nem csak a közvetlen környezete iránt érdeklődött, hiszen felemelkedését is a távolsági kereskedelemben játszott szerepének köszönhette. Az újabb távoli kapcsolatok kiépítésének szándékát tükrözi az orosz őskronikában olvasható beszámoló Gyurjata Rogovics szolgájának útjáról a jugorok földjére és a változó sikerű novgorodi kalandozások Jugriába.

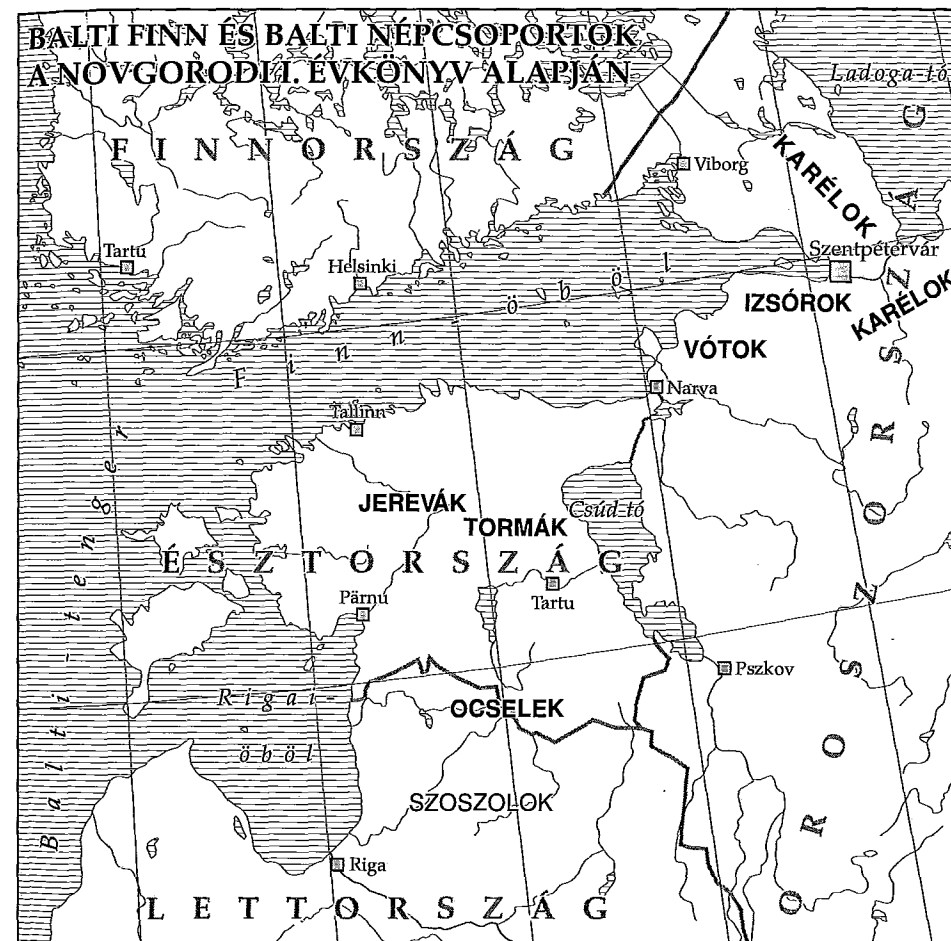
5.3.3. Az évkönyv finnugor vonatkozású részeiről

A *Novgorodi I. évkönyv* jóval több adatot közöl a finnugor népekről, mint az orosz őskronika. Természetesen novgorodi szemszögből örökíti meg az eseményeket, de az adatokból mégis árnyaltabban látjuk a finnugorság és az oroszok együttélését. Ez a kapcsolat a novgorodi kül- és belpolitika irányítói, a fejedelmek és bojárok számára mindennapos volt. Az évkönyv nem közöl mindent: leginkább a novgorodi hadjáratokra adott válaszcsepásokat hallgatja el, amikor novgorodi, pszkovi, izborszki területeken folytak a csatározások. Ezek azonban más forrásokban fennmaradtak (*Pszkovi évkönyvek*, *Lett Henrik krónikája*), és így a korszak eseményei átláthatók.

A kijevi keletkezésű *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású híreiből az 1071. év után eltűnnek a *csúd*, a *vesz*, a *merja* és a *muroma* finnugor népnevek. Ezután még beszámolókat olvashatunk a keleti finnugorok felé irányuló terjeszkedésről (1096: Gyurjata Rogovics beszámolója szolgájának pecsorai és jugriai útjáról; 1103: Jaroszlav [Szvjatoszlavics] csatája a mordvinokkal; 1114: utazás Jugrán és a szamojéd földön is túl), de a balti

605 Janyin 1984.

finn népek küzdelméről, őrlődéséről az idegen hatalmak között csak a novgorodi évkönyvek lapjain olvashatunk. A 12. század elején a Baltikum és a Felső-Volga vidéke Kijevtől Novgorod vonzáskörébe került. A *Novgorodi I. évkönyv* lapjain ekkor kezdődnek a saját információkon alapuló beszámolók a környező finnugor népekről. Ez alól csak egy korai kivétel van: az 1069-es évnél már szerepelnek a *vótok*. Ez a balti finn nép nem volt ismert a kijevi évkönyvíró műhelyben, legalábbis az őskronikában nem említik. A *Novgorodi I. évkönyv*ben található még két olyan korai finnugor vonatkozású hír, amely a *Régmúlt idők krónikáján* alapul: a *Szinódusi másolatban* egy beszámoló Vlagyimir Jaroszlavics 1042-es támadásáról a hámeiek ellen, a *Komisszion-*

6. térkép

nij-másolatban pedig a 989. évnél Gleb [Szvjatoszlavics] csúdok általi megöléséről értesülünk, amely valójában 1078-ban történt.⁶⁰⁶ (Lásd 6. térkép.)

Novgorod a legkorábbi időkben a város ősi területein kívül Ladoga és Beloozero városok körül érintkezhetett balti finn őslakossággal. A 12. század első felében a mai Észtország területe felé folytatta terjeszkedését. Medvefő és Jurjev városok bevétele (1116, 1131) jelzi ezt az irányt. A *Régmúlt idők krónikája* szerint 1030-ban „[I.] Jaroszlav [...] a csúdok ellen indult, és legyőzte őket, és megalapította Jurjev városát”.⁶⁰⁷ Az ellenséges környezetben nem sokáig tartotta magát az orosz helyőrség, a katonákat rövidesen elűzték. 1061-ben a csúdok (akik itt az észtekkel azonosak) egészen Pszkovig jutottak egy ellencsapásuk során.

A mai Észtország területén élőket az orosz évkönyvek a Novgorod környéki őslakókhoz hasonlóan a csúd népnévvel illették. Nem tudjuk, hogy a két finnugor népesség azonos névnek csak a kulturális hasonlóság volt-e az alapja, vagy a nyelvi kapcsolat is nyilvánvaló volt akkoriban ezen csúdoknak nevezett csoportok között.

Az 1143-ban történt események feljegyzésében egy újabb balti finn népnevet olvashatunk, a *karélokét*.

1142-ben a *hāme* közösség támadott a Novgorodi földre, de a *ladogaiak* tól vereséget szenvedtek. Ennek a népnévnek a felbukkanása a finn belső viszonyokról is tájékoztat: a támadás egy finn törzs önálló akciója volt, a törzsek tehát önálló gazdasági-politikai egységet alkottak. 1143-ban a karélok viszonzták a támadást, és megfutamították a hāmeieket. A két hír összevetése nyomán elgondolkodhatunk a *ladogai* és a *karél* etnikumjelző elnevezések kapcsolatáról. Ladoga város neve 1136-ban szerepel először az évkönyvben, a karél népnév hét évvel később. Valószínűleg Ladoga környékén karélok élhettek, akiket a városalapítás után a novgorodiak fennhatóságuk alá vontak, s így kerülhetett arra sor, hogy a Ladogát ért támadást a karélok torolják meg.

Nem sokkal ezen események után, 1149-ben a hāmeiek a *vótokra* támadtak. A támadást a vótok a novgorodiakkal együtt verték vissza. Ez a

606 A 6497/989. évnél a *Novgorodi I. évkönyv* több későbbi eseményről is beszámol. Lásd *Az évkönyv finnugor vonatkozású részei* című fejezetben (5.3.5.).

607 Lásd az 5.2.5. fejezetben. Az orosz évkönyvek *gorod* szava egyaránt jelenthet ’város’-t és ’vár’-at, mi ’város’-nak fordítottuk. A *gorod*nak nevezett nagyobb települések tipikus középkori városok voltak. Amikor azonban arról olvasunk, hogy valahol várost alapítottak, akkor inkább egy erődszerű katonai-igazgatási központra kell gondolnunk. Ezeket úgy képzelhetjük el, mint a magyar államalapítás első évtizedeiben emelt földvárakat, amelyekben katonaság állomásozott, esetleg még valamilyen szolgáló emberek, iparosok; a vár területén templomot is emeltek, valamint raktárakat és istállókat. A történelmi-földrajzi körülmények határozták meg, hogy az ilyen bázisok városokká váltak-e a későbbiekben, vagy szerepüket vesztrén elhagyták őket.

közös akció a legvalószínűbben úgy értelmezhető, hogy ekkor már a vótok Novgorod fennhatósága alatt éltek, amelynek így kötelessége volt alattvalói védelméről gondoskodni. 1241-ben azonban már arról értesülünk, hogy a vótok a németek alá tartoztak. Nyilván nem önszántukból. A lovagrendek – miként a svédek is – kihasználva a tatár támadást, fokozták aktivitásukat Novgorod ellen. Alekszandr Nyevszkij fejedelem azonban visszavágott: a novgorodiakkal, a ladogaiakkal, a karélokkal és az izseriekkel⁶⁰⁸ Kaporje városára támadt, azt visszavette, a vót és csúd árulókat pedig kivégeztette. E híradás egyrészt tájékoztat a vótok lakóhelyéről (Kaporje és környéke), másrészt pedig mutatja a finnugor népek tipikus sorsát: valamelyik oldalra feltétlenül oda kellett állni, a hadi szerencse forgandósága azonban nem mindig tette lehetővé a helyes választást.

Novgorod a közvetlen környezetének uralmáért folytatott harcban egymás után ismerte meg a különböző balti finn etnikai csoportokat. Ennek következtében a *csúd* népnév önálló használata visszaszorul az évkönyvben: mindig mellétársul valamilyen jelző vagy magyarázat. 1179-ben a csúdok *ocsel*⁶⁰⁹ nevű csoportját támadták meg a novgorodiak. A megtámadottak földjeiket elhagyván a tengerhez menekültek. 1212-ben a novgorodiak a csúdok ellen mentek, „*kiknek torma*”⁶¹⁰ volt a nevük. A torma elleni akció után a novgorodiak Medvefő városára támadtak. 1214-ben „*Msztjiszlav [Msztjiszlavics] fejedelem a novgorodiakkal a Csúdföldön át a tengerhez ment a csúd jerevák*”⁶¹¹ ellen. Bevették *Vorobiin* „városát” is, amely a Harju tartományban található Varbola földvárával azonos. A megnevezett csúd csoportok az ocselek kivételével az észti tartományok lakóival azonosíthatók, orosz elnevezésük egyes települések, illetve a tartományok nevéből ered. Az 1220-as évektől a csúd népnév ismét jelző nélkül fordul elő az évkönyvben, egyes híradásokban pedig helynevek szerepelnek a *csúd* népnév szinonimájaként: *kolivanyiak*, *rakovoriak* (1268). Ezután Novgorod figyelme Karjala felé fordul a svéd fenyegetés miatt. 1268 után legközelebb az 1343-as György-nap éjszakai lázadás kapcsán szerepel a csúd népnév. Ez egyben a csúdok utolsó említése az évkönyvben.

Az észtek az idegen hódítók megjelenése idején az államalapítás utolsó fázisában voltak. Létrejöttek területi egységeik (*maakond* = tartomány), amelyek tekintélyes vezetők (*vanem*) irányítása alatt álltak. A vanemek sikeresen fogták össze az egész népet az idegen hódítók elleni küzdelemben.

608 Az évkönyv általában *izseriekk*nek nevezi az *izsárokat*, a továbbiakban azonban az utóbbi, nálunk meghonosodott elnevezést használjuk.

609 Az *ocselek* neve Ocsela város nevéből ered.

610 Az elnevezés Torma település nevéből eredhet.

611 A *jerevák* neve talán Järvamaa tartomány nevéből ered, amelyen a novgorodiak átvonultak hadjáratuk során.

A csúd közösségek megkülönböztetése az évkönyvben azt mutatja, hogy Novgorodban tisztában voltak az észti belső viszonyokkal.

A ma ismert balti finn népnevek közül még az *izsór* és a *liv* fordul elő a *Novgorodi I. évkönyv*ben. Az izsór először az 1228-as évnél. A leírás szerint *hámeiek* (jemek) jöttek rablóportyára csónakon a Ladoga-tóhoz. A beérkező novgorodiakkal megütköztek, majd kénytelenek voltak elmenekülni. Rajtuk ütöttek azonban az *izsórok*, akik a menekülőket üldözve levágtak minden *karélt*, több mint 2000 embert. Ezt a hírt olvasva egyrészt örvendezhetünk, hogy milyen jól ismerték Novgorodban a különböző balti finn népeket, lám még az izsórokról is tudtak, másrészt pedig nehezen értjük: tulajdonképpen kik támadtak? A *hámeiek* vagy a *karélok*? Az évkönyvíró nyilván tudta, miről van szó: a támadókat esetleg megsegitették a *karélok*, avagy *Häme* bizonyos fokú önállósággal bíró területi egység volt, s *karélok* is tartoztak alá. Esetleg a két népnevet egyetlen népre használta? Csak találgathatunk, az esemény etnikai háttere örökre homályban marad.

A *lívek* első említése 1219-ből való. Ebben az évben egy portyázó novgorodi csapat megütközött a németek, litvánok és lívek közös seregével. A lívek elég távol éltek balti finn testvéreiktől, lakóhelyük csak az észtek területével érintkezett. Novgorodtól viszonylag távol élve természetesen módon más szövetségi körbe tartoztak. Az 1228-as híradás is úgy említi őket, mint akiket Novgoroddal szemben inkább Pszkov fejedelme irányított.

A balti finn népnevek közül egyedül a *vesz* az, amelyik az orosz őskronikában már szerepel, de a későbbi keletkezésű *Novgorodi I. évkönyv*ben nem. Arra nem gondolhatunk, hogy ez a nép a két évkönyv írása közti időben kihalt volna, hiszen utódaik, a *vepszék* ma is élnek a Ladoga- és az Onyega-tó vidékén. A magyarázatot a *karél* népnévben és a *Korela* nevű etnikai-társadalmi egységben⁶¹² találhatjuk meg. A *karélokról* szóló híradások azt sugallják, hogy a 12. században kibontakozóban volt egy *karél* vezetésű társadalmi alakulat, amely szerencsésebb helyen és szerencsésebb időben állammá alakulhatott volna. Ott és akkor azonban felőrlődött a svéd–orosz kettős nyomás alatt. Ebbe a laza szerveződésbe tartozhatott bele a *vesz* nép is, amely így, egy nagyobb egység részeként már nem volt önálló szereplője a politikai és harci eseményeknek. Ezért nem olvasható nevük az évkönyvben, noha a novgorodiak minden bizonnyal ismerték őket, sőt kapcsolatban is álltak velük. A *vesz* népnév azonban tovább élt, 1470-ben ismét előfordul az évkönyvek lapjain.

A *karélok*, miként a csúdok és a finnek csoportjai-törzsei, képesek voltak együtt fellépni közös célok érdekében, csak még ezt a képességüket nem tudták állandóvá tenni. Ehhez hiányzott a vezető réteg állandó jövedelme.

612 „A svédek eljövén várost építettek Korela földjén.” Lásd a 6801/1293. évnél (5.3.5. fejezet). A város Viipuri (Viborg) volt.

Korela körülbelül azon a szinten állt tehát, mint a honfoglaló magyarok. Elődeink vezetői a kalandozások rablóhadjárataival biztosították fegyveres kíséretük javadalmazását – erre a *karéloknál* is látunk példát: 1143-ban „a *karélok a hámeiek ellen mentek*,⁶¹³ és ezek megfutamodtak és 2 hajójuk összetört”. A fejlődés következő lépcsőfoka a saját népesség megadóztatása lett volna. A *karéloknak* azonban nem sikerült határaikat megvédeni, mint a honfoglaló magyaroknak, így területükön Novgorod szedte be az adót a saját javára, s ezzel bezárult az önálló *karél* állam kialakulásához vezető út.

A *vepszék*hez hasonlóan a *merják* sem fordulnak elő saját nevükön a *Novgorodi I. évkönyv*ben, noha a *Régmúlt idők krónikája* többször említi őket. Egy adat értelmezése azonban segít rájuk bukkanni: a csúd népnév mögött rejtőznek ők is. 1131-ben „*Vszevolod [Msztyiszlavics(1)] a csúdok ellen ment; és nagy kár keletkezett: sok jó novgorodi férfit öltek meg Klinben január hó 23-án, szombaton.*” Klin Novgorod egyik *volosztja* volt, nevét székhelyéről kapta.⁶¹⁴ A napjainkig lakott Klin városa Oroszország moszkvai területén található, finnugor régészeti leletekben bővelkedő vidéken. Ezeket a leleteket a *merjakkal* hozhatjuk összefüggésbe.⁶¹⁵ Novgorodban tehát a *merjákat* is a csúdokhoz sorolták. Tárgyi és szellemi kultúrájuk nyilván közel állt egymáshoz, az újabb kutatások szerint talán nyelvük is: a *merja* nyelvet Bereczki Gábor javasolta a volgai finnugor csoportból a balti finn nyelvek közé átsorolni.⁶¹⁶

Az évkönyvben csúd csoportként szereplő *ocselekről* a szakirodalomban elterjedt az a vélemény, hogy az észtekhez tartoztak. Pontosan ismert lakóhelyük (a Gauja – észtil *Koiva* – folyó mente) alapján elképzelhető azonban, hogy lett nyelvűek voltak, talán gyakori érintkezésben észti szomszédokkal, és a kapcsolatuk eredményeképpen létrejött kulturális átfedések – a szokások, a viselet, az eszközök területén – okozták, hogy a novgorodiak a csúdokhoz sorolták őket. Hasonló jellegű etnikai keveredésre ismerünk példát: a csuasokat (cseremiszi kapcsolataik miatt) a múltban többen a finnugor népekhez sorolták.

Az *ocselek* mellett talán az évkönyvben a 6568. évnél (1060) szereplő *szoszol* nép is balti eredetű. A *szoszoloktól* a híradás szerint [I.] Izjasz-

613 A szöveg szerint *Korela a Jem* ellen ment. Az évkönyvben gyakran előfordul, hogy a népnevek egyes számban szerepelnek, ez olyan benyomást kelt, mintha nem népekről, hanem államokról lenne szó.

614 A novgorodi állam az öt nagy részterület (pjatyina) alatt kisebb közigazgatási egységekre oszlott, melyeket *volosztj*nak neveztek. A *volosztjok* élén helytartók (namesztnyik, poszadnyik) vagy fejedelmek álltak, akik feleltek az adott terület adójának begyűjtéséért, illetve saját szükségleteikre gyűjthették a *volosztj* adóját.

615 Rozenfeldt 1982; Leontyjev 1999, 16–67.

616 Bereczki 1989, 439–442.

lav fejedelem adót szedett, ők azonban válaszul Jurjev és Pszkov környékét fosztogatták. A helyszín alapján finnugor vagy balti népre gondolhatunk. A *Novgorodi I. évkönyv* mutatóinak összeállítója, I. P. Doronyin a szoszolt csúdtörzsnak határozta meg Észtország területén.⁶¹⁷ Nevük azonban más évkönyvekben *sszol* alakban is előfordul,⁶¹⁸ és ez megengedi azt a lehetőséget, hogy a szoszolokat a balti *sel* törzsszel azonosítsuk. Bojtár Endre összefoglaló művében a *sel* népről vagy törzsről azt írja, hogy nyelve közelebből ismeretlen, a lett vagy a litván nyelv változata is lehetett. Mindenesetre a *sel* törzs nagyon kis létszámú csoportot alkotva élt a Daugava (Dvina) bal partján: a 13. században már csak kb. 5–7 ezren lehettek, s a 14. század elejére teljesen beolvadtak a litvánokba, illetve a lettekbe. A németek az 1218-ban alapított selföldi püspökséget már 1225-ben zemgalei püspökségre keresztelték át, ami szintén a *sel* közösség asszimilációjára utal.⁶¹⁹ 12–13. századi történelmi-földrajzi térvesztésüket a *Novgorodi I. évkönyv* is igazolja: a szoszolok csak egyszer szerepelnek benne, ez a híradás azonban igen korai. Nevüket Sēlpils falu őrzi a mai Lettországon, Jēkabpils közelében.

Az 1140-es években svéd hajók bukkantak föl a Finn-öbölben, vagyis lényegében novgorodi felségvizeken. A finnek ellen vezetett I. kereszties háború (1155–1157) pedig már azt jelezte, hogy Svédország kelet felé kíván terjeszkedni, s ennek keretében vállalni fogja a hadviselést is Novgoroddal szemben. Rövidesen kitört a fegyveres konfliktus. A *Novgorodi I. évkönyv* az 1164. évnél számol be a svédek támadásáról. Az első akció sikertelen volt, az ostromlott Ladoga városát a beérkező novgorodi sereg felmentette, a portyázók közül csak kevesen tértek haza. Ez a vereség jó időre visszavetette a svéd terjeszkedést. Következő expedíciójukat 1240-ben vezették. Támadásukat akkor indították, amikor az orosz föld kritikus óráit élte: 1235–1240 között a tatárok elfoglalták az orosz fejedelemségeket. Novgorod is megrendül, noha egyetlenként elkerüli a pusztulást: Torzsok városának védői hősies ellenállással megállítják a tatár sereget. Északnyugat-Oroszország tehát megmenekül, de rettegve várja az újabb keletről jövő támadást. Ehelyett azonban nyugatról éri a német lovagok és a svédek agressziója. Ezekről az eseményekről nem csak a történelem iránt érdeklődők hallhattak: Szergej Eizenstein a *Jégmezők lovagja* című filmjében állít emléket Alekszandr Jaroszlavics fejedelemnek, aki éppen a svédek legyőzéséért kapta a *Nyevszkij* (Névai) melléknevet. A Svéd Királyság és Novgorod konfliktusának legfőbb finnugor vonatkozása, hogy az ellenérdekelte felek mindig finnugor területeken csaptak össze, elsődleges céljuk éppen ezen területek birtoklása volt.

617 *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* 1950, 616.

618 Lásd a *Pszkovi III. évkönyv*-ben: *Псковские летописи* 2000, 76.

619 Bojtár 1997, 113–114.

Az ütközetekben mindkét oldalon találunk finnugor szereplőket: 1240-ben „*nagy haderővel jöttek a svédek, a murmanok, a suomiak és a hämeiek*”, „*Olekszandr fejedelem [...] a novgorodiakkal és a ladogaiakkal ellenük ment*”.

A történészek egy része már ezeket az eseményeket is a svédek II. kereszties hadjáratához sorolja. Többségük azonban csak azt a katonai akciót nevezi II. kereszties hadjáratnak, amelynek során a svédek megszerezték Közép-Finnország területét 1249–1250-ben. Ekkor Svédország és a Novgorodi Fejedelemség alá tartozó Korela, vagyis Karjala/Karélia közvetlen szomszédságba került egymással.

A svédeket az 1283-as év eseményeitől kezdve néhány híradásban németeknek nevezik a *Novgorodi I. évkönyv* lapjain. Ennek a gyakorlatnak pontos hátterét nem ismerjük, de összevetve más adatokkal megállapítható, hogy az 1283., 1284., 1311., 1313., 1314., 1317., 1322., 1337., 1338., 1350. és 1396. év krónikájában előforduló *német* népnév a svédekre vonatkozik.

1293 és 1300 között több svéd támadásról értesülünk a Karélföld ellen. Ezek az ún. III. kereszties háború eseményei. A háborúskodást az 1323-as *pähkinäsaari béke* zárta le, azonban nem végérvényesen. A *Novgorodi I. évkönyv* újabb kiadásában azt olvashatjuk, hogy 1339-ben megerősítették a békét. Korelát illetően a felek megegyeztek abban, hogy „*ha a mieink hozzátok menekülnek, fejezzétek le vagy akasszátok fel őket; vagy ha a tieitek hozzánk jönnek, mi ugyanúgy bánunk velük [...]*”. A „mieink” és a „tieitek” többségében a finnugor őslakosok voltak...

Az 1348-as svéd–orosz összetűzést a svédek provokálták ki. A novgorodi évkönyv leírásából értesülhetünk arról, hogyan fonódott össze a hódítás és a hit: Magnus svéd király először egy hittudományi vitára invitálta a novgorodiak hittudósait, s feltételei szerint a vita vesztesének fel kell vennie a győztes hitét. A szellemi párba elhárítása esetén azonban megindítja csapatait. Így is történt, Orehovc városára támadt. Hadba vonulását az izsórok szenvedték meg: igyekezett őket „*a saját hitére keresztelni, akik pedig nem keresztelkedtek meg, azok ellen hadat indított*”.

A svéd–novgorodi viszony jellegére érdekesen világít rá az évkönyv 1337-es és 1338-as híradása. Megtudjuk, hogy a németek (= svédek) sokat háborúztak a korelaiakkal az Onyega-tó vidékéért, ugyanakkor jelen vannak Korela városán belül is, ahol saját városrészük van. Hogyan lehetséges ez? Nyilvánvaló, hogy az évkönyv csak a rendkívüli eseményekről számol be, a kisebb-nagyobb háborúkról. Novgorod bevételeinek jelentős része a Balti-tengeri kereskedelemről származott, így érdekelt volt a béke megőrzésében. Az államok közti háborúskodás ellenére a kereskedők igyekeztek fönntartani a kölcsönös érdekeken alapuló kapcsolatokat. Ez a békés-békétlen viszony alakította ebben az időben a baltikumi finnugor népek sorsát.

A kereskedelmi kapcsolatok, illetve az együttélés emlékeit a régészek is megtalálták. A legszebb leletek a Karéliában több helyen – így Korela városában is – megtalált skandináv típusú fibulák.⁶²⁰

A kereskedelem zavartalanságát a háborús idők között egyezményekkel igyekeztek szabályozni. Az egyezmények híre, sőt egyes esetekben teljes szövege is megőrződött. Ezek az évkönyvek háborús hírei mellett szintén a korszak fontos dokumentumai.

A svéd mellett már az 1240-es támadásuk alkalmával felbukkan egy érdekes népnév, a *murman*. Ez a normann egyik változata, a belőle származó *Murmanszk* városnév nagyjából ki is jelöli, hogy merre kereshetjük a murmanok lakóhelyét. A népnév etimológiája alapján valószínűleg nem finnugor: nem valami északon élő karél, finn vagy lapp közösség lehetett, hanem egy normann–viking etnikai csoport. 1240-ben a murmanok együtt támadtak Novgorodra a svédekkel és a finnekkel. 1339-ben a svédek és a novgorodiak Murmanföldön erősítik meg korábbi békéjüket. Az 1411-es svéd támadást megtorlandó a novgorodiak nemcsak Viborgot és környékét támadják, ahogy azt az előbb már említettük, hanem Jakov Sztyepanovics dvinai helytartó a murmanokra is rátámad. Az 1400-as évek elején több hír is beszámol a murmanok önálló akcióiról: 1419-ben karél és orosz falvakra támadtak, templomokat, monostorokat pusztítottak el, 1445-ben szintén ugyanezt a területet, a dvinai volok vidékét támadták meg. Ez utóbbi akciójuk azonban kivételesen nem öncélú rablóportya volt: a korelaiak előző évi támadását torolták meg. Ebben a híradásban a *svéd murmanokról* esik szó. A két népnév együttes használatával talán arra utal az évkönyv írója, hogy a murmanok svéd fennhatóság alá tartoztak. Az is lehetséges azonban, hogy ezekben a hírekben a murman a korábban használt *varég* népnév szinonimájaként értelmezhető.

Novgorod a Baltikum birtoklásáért vívott küzdelemben a svédek mellett a németekkel került összetűzésbe. A német terjeszkedés első jeleként a 12. század végén kereskedők hajóztak be a Nyugati-Dvina torkolatába. A területi igények ez alkalommal is a keresztény térítés igényével párosultak. 1201-ben Albert püspök a folyó torkolatánál lív falvak helyén megalapította Riga városát, a további hódítások fő támaszpontját. A terjeszkedés végrehajtói a lovagok voltak, akik a pápa által Szűz Máriának felajánlott terület megszerzéséért bűnbocsánatban részesültek. A 13. század elején a *Kardtestvérek* lovagrendje már a délszti területeket támadta a szövetségeseiké tett finnugor lívekkel és balti latgálakkal.⁶²¹ A hódítóknak kapóra jött a területet kereső Német Lovagrend segítsége.

620 Kocskurkina 1982, 103–108.

621 A latgálók törzse a lettek egyik elődnépessége volt.

A *Német Lovagrendet* 1189-ben alapították, a harmadik keresztes hadjárat alkalmával. A következő század első felében tevékenykedő nagymestere, Hermann von Salza a kezdetektől fogva törekedett arra, hogy rendje Európában is megvesse lábát. Első államalapítási kísérletük nem sikerült: II. András magyar király ugyan jó szívvel adott nekik birtokot a Barcaságban, de tapasztalván függetlenedési törekvéseiket, 1225-ben fegyverrel kergette ki az országból a lovagokat. Ekkor támogatóra leltek a német-római császárnál, a császárság több részfejedelménél és az egyházi vezetőknél is, akik keleti terjeszkedési politikájuk végrehajtóját és a poroszok leendő megtérítőit látták a lovagokban. Így kerültek a Baltikum területére, ahol 1237-ben egyesültek az Albert püspök által 1202-ben alapított Kardtestvérek rendjével. Az új szervezetben a lovagrend külön ágát képezte a Kardtestvérek maradványából⁶²² létrehozott és megerősített *Livóniai Lovagrend*. A Német Lovagrend nagymestere alá három egyenrangú mester tartozott. Közülük az országos mester Riga várában tartotta székhelyét, onnan irányította a livóniai lovagokat.

A német hódítók a novgorodi évkönyvben először 1217-ben szerepelnek. A híradás szerint a csúdok hívták segítségül őket, akik ekkor már több ellenség szorításában éltek, s csak azt választhatták meg, hogy éppen melyik oldalára állnak.

A *Novgorodi I. évkönyv* a 13. század első felében a németekkel kapcsolatos eseményekkel foglalkozik a legtöbbit. Ezek leginkább fegyveres konfliktusok, amelyekben természetesen a kis balti finn népek is érintettek voltak. A 13. század második felétől azonban a svédek válnak Novgorod legfőbb ellenlábasává, és a 14–15. században a németeket már csak három hírben említik.

A németek gyorsan terjeszkedtek a Baltikumban: 1224-ben bevették Tartu (Jurjev) városát. A 13. század első felétől kezdve számíthatjuk azt a német betelepülést, amely megváltoztatta a Baltikum társadalmi struktúráját: a német földbirtokosok rátelepültek a paraszti gazdaságokra, a városi kereskedők és iparosok pedig új társadalmi réteget alkottak. A betelepülés nyomán külön német városrészek jöttek létre, erről tanúskodik az évkönyv 1328-as bejegyzése, amely azt adja hírül, hogy leégett az „*egész német Jurjev [...] 2530 német égett benn a palotákban meg 4 orosz ember*”⁶²³

1234-ben a novgorodiak, visszavágva Tartu elvesztéséért, nagy győzelmet arattak. A városokat azonban nem sikerült elfoglalniuk. A beszámolóból

622 A Kardtestvérek 1236-ban katasztrofális vereséget szenvedtek a litvánoktól, ez indokolta beolvasztásukat a Német Lovagrendbe.

623 A korabeli városok lélekszámával összevetve ez az adat eltúlzottnak tűnik. Egyes vélemények szerint a tűzvész során nem pusztulhattak el ennyien, legfeljebb hajléktalanná váltak (*Eesti ajalugu. Kronoloogia*. 1994, 39.)

azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a lovagok már több megerősített helyet birtokoltak a mai Észtország területén. Nem rendelkeztek azonban akkora erővel, hogy újabb hódításokra gondoljanak, de a kínálkozó lehetőséget haladéktalanul megragadták: a mongol hadjáratot kihasználva 1238-ban több támadást is indítottak a Novgorodnak adózó kisebb balti finn népek területei felé. Csúdotak maguk mellé véve a vótokra támadtak, s Koporje környékén erődöt emeltek új területeik védelmére. Ugyanakkor másfelől is betörték Novgorod birtokaira: Lugát és környékét fosztogatták a litvánokkal és a csúdokkal együtt. A megtorló akciót Alekszandr Nyevszkij fejedelem vezette. 1242-ben a Csúd-tó mellett csaptak össze a novgorodiak az egyesült német-csúd seregekkel. A leírás szerint a németek elpusztultak, illetve nagy számban estek fogságba, a menekülő csúdotok pedig a tó jegén vívott csatában verték meg.

A *Novgorodi I. évkönyv* híradásaiból azt is megtudhatjuk, hogy a város a keleti finnugorok felé is terjeszkedett. Erről az első beszámolót az 1187-es évnél olvashatjuk. A hír szerint novgorodi adószedőket öltek meg Pecserában és a volokon túl. A *Régmúlt idők krónikája* 1096-ból említi Gyurjata Rogovics szolgájának útját Pecserába és a jugorok földjére.⁶²⁴ Akkor a pecsoraik már adót fizettek Novgorodnak, Jugria lakói viszont még nem. A két esemény között eltelt száz évben azonban Novgorod elérte és adófizetésre kötelezte Jugriát is. Az évkönyvek adatai szerint a Jugria név ekkor még a Felső-Káma és a Pecsora vidékére vonatkozott. A 13–14. században azonban tágabb értelmezést kapott, már Urálon túli területeket is beleértettek.⁶²⁵ Az első hírek Jugria kapcsán még nem utalnak arra, hogy a novgorodiak átkeltek volna az Urálon. Jugria nagyon távol esett Novgorodtól, az állandó jelenlétet, az adószedők védelmét nehéz volt biztosítani. Ugyanakkor a megszerezhető zsákmány a novgorodiakat újabb hadjáratokra csábította. Az 1193-as hír más jellegű, mint az 1187-es: nem adószedőkről, hanem fegyveres hadjáratról, „kalandozásról” szól. Ezért úgy értékelhetjük, hogy a novgorodi sereg ekkor a hódítások kiterjesztésével próbálkozott, és mélyen behatolt Jugriába. Az akció azonban csúfos kudarcba fulladt. Okát csak a *mladsij izvod* változatai őrizték meg: árulás történt. A kalandozó seregből csak 80-an maradtak életben. Egy év múlva értek haza, s igazságot tettek: a főbűnösöket kivégezték, a többiek pedig „*kunával váltották meg magukat*”.⁶²⁶

624 Lásd a *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású részleteit tartalmazó fejezetben (5.2.5.).

625 Zsirai 1928–1930/1931.

626 A *kuna* (más forrásokban *kunyica*) coboly- vagy hermelinprém volt. Novgorodban kötegekbe fűzött prémek szolgáltak értékmérőül. A bűnösök tehát lényegében pénzbüntetést fizettek. Kljucsevszkij 2009, 184–186.

Ezután sokáig nem kapunk hírt Novgorod és Jugria kapcsolatáról. A kereskedelmi érintkezés meggyengüléséről tanúskodik, hogy a novgorodi prémexportban csökken a cobolyprém aránya. Ezt az értékes árucikket Pecserából szállították Novgorodba.⁶²⁷ A jugriai kereskedelmi útvonal a Pecsora mellékén vezetett az Urál hegység felé.

Több mint száz éves szünet után Novgorod az 1300-as évek elején próbálta felújítani pecsoraik és jugriai érdekeltségét. Ekkor azonban más városok ellenérdekeltségébe ütközött, a Moszkva támogatását élvező Usztyuggal keveredett konfliktusba. Az 1323. évtől olvashatunk ezekről az eseményekről. Ekkor az usztyugiak rátámadtak a Jugriába tartó novgorodiakra, és kirabolták őket. Usztyug jóval közelebb feküdt Jugriához, mint Novgorod. A kereskedőváros erejének hanyatlása az usztyugiakat arra sarkallta, hogy megpróbálják rátenni a kezüket a Jugriából kiáramló javakra. A következő évben azonban Novgorod visszavágott, és bevette Usztyugot.

1329-ben arról értesülünk, hogy megölték a novgorodiakat, akik Jugria ellen mentek. Sajnos többet nem tudunk meg erről az eseményről. 1332-ben ismét szerepelnek a keleti területek a hírek között: Ivan Kalita [I. Iván] vlagyimir–szuzdali és novgorodi fejedelem „*haragját Novgorod ellen fordította, Kámán túli adót kérvén tőlük*”. Ez az esemény is Novgorod hatalmának gyengülését mutatja: Oroszország jövődő ura, a tatárok elleni küzdelem vezetője a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemségből kinövő új hatalmi centrum, Moszkva lesz. A gazdasági alapokat kétségtelenül Pénzeszsák Iván (Ivan Kalita) fektette le. Ennek egyik fontos eleme volt azon kísérlete, hogy rátegye a kezét a keleti területek, tehát főként az obi-ugorok által lakott vidék adójára.

A további híradásokból változatlanul az tűnik ki, hogy Novgorod keleti érdekeltségeit Usztyug veszélyeztette. 1425-ben az usztyugiak fosztogatták a Novgorodnak adózó „*volokon túli földet*”. A keletről megszerezhető javak később is kalandokra csábították a novgorodiakat: 1445-ből arról értesülünk, hogy háromezer fős volokon túli haddal mentek Jugra (Jugria) ellen. A sereg tehát nem magából Novgorod városából toborzódott, a résztvevők a Jugria közeli vidék lakói voltak.

A *Novgorodi I. évkönyv* híreiben megfigyelhetjük a *Zavolocsje* ('volokon túli terület') szó újjászületését: újbóli képzését és használatbavételét. Egy 1178-as hírben azt olvassuk, hogy „*a pecserieket és a jugraiakat [a Pecserába és Jugrába küldött adószedőket] Pecserában megölték, másokat pedig a volokon túl*”. Itt tehát még nem szerepel a *za volokból* képzett *Zavolocsje* szó. Ezután mintegy másfél évszázadig nem találkozunk ezzel a földrajzi fogalommal. Talán Novgorodot lekötötték a baltikumi események, s a keleti területekre kevesebb figyelmet fordított. Első előfordulására az 1324. évnél bukkanha-

627 Horoskevics 1963, 51, idézi Fjodorova 2002.

tunk. Ezután lesz igazán érdekes Novgorod számára a volokon túli terület, de a szóhasználat még igen változó, a következő alakok fordulnak elő: 1337 – *за Волокъ*, 1342 – *за Волокъ* és *Заволочкую*, 1386 – *за Волокъ, на Заволочкую землю* és *заволочанъ*, 1419 – *в земли Заволочкой* és *заволочанъ*, 1445 – *патию заволочкою* és *за Волокъ*.

Az 1324-es híradás szerint „*a novgorodiak Jurij fejedelemmel Zavolocsje ellen mentek és zsákmányként bevették Usztyugot, a Dvinához értek*”. Az 1324-es hírből annyi megállapítható, hogy Zavolocsjén át Usztyugba lehet jutni. A térképre pillantva látható, hogy Usztyug városa Novgorod felől a Suzhona folyón volt megközelíthető. A Suzhonát Novgorod felől a Volhov folyó – Ladoga-tó – Szvir folyó – Onyega-tó – Fehér-tó útvonalon lehetett elérni. Az Onyega-tó és a Fehér-tó, valamint a Fehér-tó és a Suzhona felső folyása között előfordulhattak olyan szakaszok, ahol át kellett tolni a hajókat. Ez a volok tehát ezt a területet jelenthette. E hír alapján ettől keletre volt Zavolocsje, amely a Suzhona és mellékfolyói vidékével lehetett azonos.

1337-ben a volok felől éri támadás Novgorodot: „*Iván nagyfejedelem összekülönbözött a novgorodiakkal, és sereget küldött a Dvinán a volokon túl*”. E hírből arra következtethetünk, hogy a volokhoz tartoztak az Északi-Dvinától nyugatra lévő területek. 1342-ben egész pontos meghatározását kapjuk a volokon túli területnek: Orlec és Jemca környéke tartozik alá az Északi-Dvina mentén. A volokon túli területekkel kapcsolatban nagyon gyakran olvashatunk erről a vidékről. Ennek alapján a szakirodalomban elterjedt az a vélekedés, hogy Zavolocsje az Északi-Dvina, a Jemca és a Vaga folyók vidékével azonos. Az 1324-es hír alapján azonban a Suzhona mellékét is feltétlenül Zavolocsje területéhez kell sorolnunk.

A *Novgorodi I. évkönyv* alapján a volok felől nemcsak a Suzhonát és az Északi-Dvinát lehetett elérni, hanem a Fehér-tótól dél felé haladva a Volga vízgyűjtő területét is: 1386-ban Novgorod büntetőadót rótt ki a volokon túli földre, amiért az ott lakók a Volgára mentek engedélye nélkül, vagyis hajóra szállva rablóportyára indultak.

1419-ben a volokon túli vidékkel kapcsolatban több karél település szerepel, 1445-ben pedig Nyenoksza, amely már az 1419-es hírben is előfordult mint karél falu. Mindkét alkalommal a murmanok támadtak a volokon túli vidékre. Ezt a két hírt csak úgy érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy itt a dvina-i volok nyugati peremterületeiről van szó. A murman támadás hírére a dvinaiak mentek oda, s futamították meg az ellenséget.

A felsoroltak alapján megállapítható, hogy a *Novgorodi I. évkönyv*ben szereplő *volok* a Ladoga-tó – Onyega-tó – Fehér-tó és a hozzájuk kapcsolódó kisebb-nagyobb tavak és folyók vízrendszerét jelöli. Ezen a nagy, voloknak nevezett területen belül azonban külön számon tartották és szintén voloknak nevezték a szárazföldi átjárókat, amelyek a távoli folyók vízrend-

szeréhez vezettek. Ezek közül a legészakibb, az Északi-Dvinához vezető volok nyugati határvidéke a források alapján karél őslakossággal rendelkezett, a volokon túli terület, az Északi-Dvina túlpartja pedig már Pecsera határvidéke volt, talán komi őslakossággal. Az Onyega- és a Fehér-tó vidéke, ahonnan a Suzhonára jutva Usztyug felé vezetett az út, vepsze őslakossággal rendelkezett. A *Novgorodi I. évkönyv* a vepszét a karélok között tartja számon. A Volga felé vezető volok nem tartozott az ősi finnugor területekhez, de ezen a volokon túl, a Felső-Volga és mellékfolyói vidékén a régészeti feltárások tanúsága szerint merja lakosság élt.

A *Novgorodi I. évkönyv*ben szereplő Zavolocsje határvidéknek tekinthető a különböző őslakos finnugor népek között. Délnyugat felől balti finn (karél, vepsze), délkelet felől volgai (merja), kelet felől pedig permi (zürijén) lakosságú területekkel érintkezett. Viszonylagos lakatlansága magyarázza a novgorodi betelepülők érdeklődését iránta: 1342-ben „*Luka Valfromejev [...] vakmerő jobbagyokat gyűjtött maga köré, és elment a volokon túlra a Dvinán, és felépítette Orlec városát*”.

A fenti véleménnyel szemben a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy Zavolocsje lakossága *csúd*, vagyis finnugor volt. Heikki Kirkinen az inkerik (izsórok) történetét összefoglaló műben közölt térképén az Onyega, Jemca és Vaga folyók mellékét, tehát Zavolocsje egy részét a *zavolocsjei csúd* népeség lakóhelyeként ábrázolja.⁶²⁸ Ez a felfogás két évkönyvíró műhely hagyományait és ismereteit mossa össze. Amint láttuk, a *Novgorodi I. évkönyv* a 14. századtól használja a Zavolocsje földrajzi fogalmat, és nem tud *zavolocsjei csúd* lakosságról. Ez utóbbi kifejezést egy korábban és máshol működött évkönyvíró műhely használta: a *Régmúlt idők krónikájának* bevezetőjében szerepel, valamint az 1078. év eseményeinek leírásában. A volok és Zavolocsje szavak használatának ideje és körülményei alapján feltehető, hogy a *Novgorodi I. évkönyv* és a *Régmúlt idők krónikája* nem ugyanazt a területet nevezi Zavolocsjénak. A zavolocsjei csúdok nem az Északi-Dvina mellékén éltek.

5.3.4. Szöveghozzátételek

The Chronicle of Novgorod 1016–1471. 1914.

Новгородская первая летопись по синодальному списку 1971.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов 1950.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов 2000.

⁶²⁸ Kirkinen 1991, 37.

5.3.5. Az évkönyv finnugor vonatkozású részei⁶²⁹

Az évkönyvből lefordított és itt közölt részletek sokszor éppen csak megemlítik a különböző finnugor népeket. Egyes részek csak a bennük említett vidékek és városok miatt kerültek válogatásunkba. Az évkönyvben szereplő települések többsége ősi finnugor területeken jött létre. A falakon belül, s a városok körzetében finnugor lakosság is élt. A történelmi események következtetésének érdekében olyan részleteket is közlünk, amelyeknek nincsenek finnugor szereplői. A Szinódusi másolat („*sztarsij izvod*”) és a Komisszionnij-másolat („*mladsij izvod*”) finnugor vonatkozású részeit együtt, időrendben közöljük. A szövegrészletek végén zárójelben utalunk az eredetre: (Sz., K.). A szinódusi másolat közlésénél a későbbi kiadás többet tartalmazó helyeit a szövegbe illesztettük a következő magyarázó jelekkel: A = Akadémiai másolat, K = Komisszionnij másolat, T = Tolsztoj-másolat. Az évkönyv különböző változataiban előfordulnak olyan finnugor vonatkozású események, amelyeket a *Régmúlt idők krónikájából* már megismerhettünk, ezeket itt nem közöljük. Az évkönyvben a földrajzi, a nép- és személynevek írásmódja változó. A fordításnál mindig az eredetit követtük, a különböző változatokat nem egységesítettük.

A 6430. (922.) évben. [...] Oleg Novgorodba ment, és onnan Ladogába. A barátai azt mondják, hogy a tengeren túlra mentében egy kígyó megmarta a lábát, és ettől meghalt; Ladogában van a sírja. [...] (K. 109.)

A 6497. (989.) évben.⁶³⁰ [...] És felosztották a földet, és a nagyobbik [fivér], [I.] Izjaszlav Kijevet választotta és Novgorodot és sok más várost Kijev határai között; Szvjatoszlav [Jaroszlavics(1)] meg Csernyigovot és a keleti országrészt Muromig; [I.] Vszevolod pedig Perejaszlavlt, Rosztovot, Szuzdalt, Beloozerót, a Volga mentét. [...]

És [Novgorodba] Szvjatoszlav fiát, Glebet ültette, és kiűzték a városból, és a volokon túlra menekült, és a csúdok megölték [...] (K. 160–161.)

A 6568. (1060.) évben. [...] Ezután pedig [I.] Izjaszlav a szoszolok ellen ment és 2000 grivnányi adót vettetett ki rájuk; ők pedig kezességet vállalván elűzték az adószedőket; tavasszal pedig, eljövén, feldúlták a Jurjev körüli falvakat, és a várost és a templomokat felgyújtották, és sok kárt okoztak,

629 Az idézeteket a *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (1950) című kötetből a német kiadás (*Новгородская первая летопись по синодальному списку* 1971) felhasználásával Hollós Attila fordította.

630 Ennél az évnél az évkönyv részletesen kitér a Rurik-dinasztia leszármazási rendjére, felsorolja az orosz püspökségeket, a magas egyházi méltóságok visclőit és a novgorodi előkelőket, tehát jóval későbbi eseményeket és személyeket tárgyal. Az általunk kiemelt két részlet a 11. század történéseivel foglalkozik.

s harcolva eljutottak Pszkovig. És a pszkoviak és a novgorodiak hadra keltek ellenük, és 1000 rusz elesett, szoszol pedig számtalan. (K. 183.)

A 6576. (1068.) évben. Idegenek jöttek orosz földre, sok polovec; [I.] Izjaszlav és Szvjatoszlav [Jaroszlavics(1)] és [I.] Vszevolod ellenük vonult [...] és megfutamodtak az orosz hercegek és legyőzték őket a polovecek [...] Izjaszlav és Vszevolod Kijevbe menekült, Szvjatoszlav pedig Csernyigovba, és a kijevi emberek Kijevbe menekültek és vecsét⁶³¹ tartottak a piactéren [...] És az emberek [...] a tanácskozásról felmentek a hegyre [...] És kétfelé osztottak: egyik felük a tömlöchöz ment, a másik átment a hídon, ezek a fejedelem udvarába mentek [...] Amikor a fejedelem az ablakból kinézett, és a druzsina⁶³² a fejedelem mellett állt, s mondá Tuki, Csud fivére, Izjaszlavnak: „*Látod, fejedelem, az emberek feldühödtek, küldj követet, hogy vigyázzanak Vszeszlavra.*” [...] (K. 187–189.)

A 6577. (1069.) évben. [...] Ugyanebben az évben, ősszel, október 23-án,⁶³³ Szent Jakabnak, az Úr fivérének napján, pénteken, nappal 6 órakor, ismét eljött Vsze[slav] Novgorodba; a novgorodiak pedig sereget állítottak ellenük, a Vadaskertben [Zverinyec], a Kzeml pataknál; és az Úr megsegítette Gleb [Szvjatoszlavics] fejedelmet és a novgorodiakat. Óh, nagy csata volt a vótokkal, és közülük számtalan sokan elestek; magát a fejedelmet Isten hírével elengedték. [...] (Sz. 17.)

A 6613. (1105.) évben. Kinevezték az új püspököket: Lazar, Mina, Anflochij. Ugyanebben az évben haddal mentek Ladogába. És felégették a házakat a pataktól, a Szlavno⁶³⁴ mellett, Szent Illés templomáig. (K. 203.)

A 6621. (1113.) évben. [...] Ebben az évben [I.] Msztyszlav Bornál legyőzte a csúdokat. [...] (Sz. 20.)

A 6624. (1116.) évben. [I.] Msztyszlav a novgorodiakkal a csúdok ellen ment, és a 40 szent ünnepén [március 9-én a régi naptár szerint] bevette Medvefőt. [...] (Sz. 20.)

631 A *vecs* itt egyszerűen tanácskozást jelent, egyébként a *vecs* a városok és a hozzájuk tartozó volosztyok rendkívül fontos hatalmi szerve volt: magyarul kb. ’népgyűlés’-nek fordítható. A *vecs* azonban nem önkormányzati szerv volt, hatalmi kérdésekben nyilvánított véleményt, rivalizált a fejedelemmel.

632 A *druzsina* a fejedelmek fegyveres kísérete. A druzsinához tartoztak a főurak kíséretükkel, valamint a fejedelmi testőrség tagjai.

633 Ez az esemény valójában 1068 őszén történt, nem sokkal azután, hogy Vszeszlavot a kijevi nép kiszabadította börtönéből.

634 A *Szlavno* elnevezés itt valószínűleg a település szláv (orosz) negyedére utal. Szlavónak hívták egyébként Novgorod Szlovenszkij városnegyedét, valamint a novgorodi szláv lakosságot is.

A 6638. (1130.) évben. A téli böjt idején Vszevolod [Msztiszlavics(1)] a novgorodiakkal a csúdok ellen ment és lemészárolta őket, házaikat felégette, asszonyaikat és gyermekeiket hazavitte. [...] (Sz. 22.)

A 6639. (1131.) évben. [...] Ugyanebben az évben Vszevolod [Msztiszlavics(1)] a csúdok ellen ment; és nagy kár keletkezett: sok jó novgorodi férfiút öltek meg Klinben január hó 23-án, szombaton. [...] (Sz. 22.)

A 6640. (1132.) évben. [...] És [Vszevolod Msztiszlavics(1)] ismét Novgorodba jött; és nagy zavargás lőn az emberek között; és Novgorodba jöttek a pszkoviak és a ladogaiak, és elűzték Vszevolod fejedelmet a városból; és meggondolván magát, megint visszatért és ismét Usztyjibe; Miroslavot Pszkovban, Raguilt meg Ladogában tette meg helytartójául. (K. 207.)

A 6641. (1133.) évben. [...] Ugyanebben az évben, télen Vszevolod [Msztiszlavics(1)] a novgorodiakkal a csúdok ellen ment, és szent Nikeforosz napján, február 9-én bevette Jurjev városát. (Sz. 23.)

A 6644. (1136.) évben. Az indictio 14. évében a novgorodiak elhívták a pszkoviakat és a ladogaiakat, és megegyeztek, hogy fejedelmüket, Vszevolodot [Vszevolod Msztiszlavics(1)] elűzik, és május 28-án feleségével és gyermekeivel és anyósával együtt a püspöki palotába zárták; és éjjel-nappal őrség őrizte, naponta 30 fegyveres férfiú. És 2 hónapot volt fogva, és július 15-én engedték ki a városból, a fiát, Vologyimirt⁶³⁵ pedig befogadták. [...] (Sz. 24.)

A 6649. (1141.) évben. [...] és Jakunt a fivérével [Prokopijjal] együtt a csúdokhoz száműzték, kezüket a nyakukhoz bilincselve. [...] (Sz. 26.)

A 6650. (1142.) évben. [...] Ugyanebben az évben eljöttek a hámeiek és feldúlták a Novgorodi földet; 400 ladogai megverte őket, és egyetlen férfiú sem menekült meg. [...] (Sz. 26.)

A 6651. (1143.) évben. [...] Ugyanabban az évben a karélok a hámeiek ellen mentek, és ezek megfutamodtak, és 2 hajójuk összetört. [...] (Sz. 27.)

A 6657. (1149.) évben. [...] Ugyanazon télen a hámeiek néhány ezer főnyi sereggel mentek a vótok ellen; és meghallván ezt a novgorodiak, mintegy 500-an a vótokkal ellenük mentek, és egyetlen férfiú sem menekült meg előlük. [...] (Sz. 28.)

A 6668. (1160.) évben. A novgorodiak elfogták Szvjatoszlav Rosztiszlavicsot és Ladogába küldték, a fejedelemnének pedig megengedték, hogy a Szent Borbála monostorba menjen, a fejedelem druzsináját azonban börtönbe vetették; és június 21-én Msztiszlav Rosztiszlavicsot [Bezokij], Jurij unokáját iktatták be. Ugyanezen a télen Nyezsatát tették meg helytartónak,

635 Az évkönyv más helyein: Vlagyimir. Vszevolod Msztiszlavicsnak a genealógiai táblázatok szerint nem volt Vlagyimir nevű fia, csak Vlagyimir nevű testvére. Vszevolod Msztiszlavicsot azonban nem valamilyen Vlagyimir, hanem Szvjatoszlav Olgovics (1136–1138) követte a novgorodi fejedelmi székben.

és Szvjatoszlavot Ladogába vitték, ahonnan Szmolenszkbe szökött. [...] (Sz. 30–31.)

A 6672. (1164.) évben. A svédek⁶³⁶ a Ladogához jöttek, és a ladogaiak felégették házaikat, maguk meg Nyezsata helytartóval bezárkóztak a városba, és a fejedelemtől meg a novgorodiakért küldtek. Ők [a svédek] meg szombaton értek a város alá, de semmit sem értek el a városnál, hanem nagy vereséget szenvedtek; és visszavonultak a Voronaja folyóhoz. Az ötödik napon megérkezett Szvjatoszlav [Rosztiszlavics] fejedeleme a novgorodiakkal és Zaharij helytartóval, és május 28-án, szent Elládiosz napján, csütörtökön 5 órakor rájuk támadtak [a svédekre], és Isten segítségével legyőzték őket, némelyeket megöltek, másokat foglyul ejtettek: ötvenöt hajóval jöttek, 43-at elfogtak; csak néhányan menekültek meg, azok is megsebesültek. (Sz. 31.)

A 6684. (1176.) évben. [...] Ezen a télen az egész Csúdföld Pszkov ellen ment, és megütköztek velük, és azok [a csúdok] megölték Msztiszlavot és Mikita Zaharjinicsot és Sztanyimir Ivanicsot és másokat, de sok csúdot is lekasaboltak. [...] (Sz. 35.)

A 6687. (1179.) évben. [...] Télen pedig Msztiszlav [Rosztiszlavics Hrabrij] a novgorodiakkal a csúdok, az *ocselek* ellen ment, és felperzselt az egész földjüket, maguk pedig a tengerhez menekültek, de közülük itt is elég sokan elestek. (Sz. 36.)

A 6691. (1183.) évben. [...] Ugyanebben az évben [III.] Vszevolod egész tartományával a bulgárok ellen ment, és Bulgáriában megölték Izjaszlav Glebovics fejedelmet. [...] (K. 227.)

A 6695. (1187.) évben. [...] Ugyanekkor a pecsericket és a jugraiakat [a Pecserába és Jugrába küldött adószedőket] Pecserában megölték, másokat pedig a volokon túl, és száz főember feje hullt le. [...] (Sz. 38.)

A 6698. (1190.) évben. [...] Ebben az évben a pszkoviak lekasabolták a tenger melléki csúdokat, akik 7 hajóval jöttek, s átvontatták azokat a zuhogó mellett a [Pszkovi-] tóba, és a pszkoviak rájuk támadtak, és egyetlen férfiú sem menekült meg, a hajókat pedig Pszkovba vitték. (Sz. 39.)

A 6699. (1191.) évben. A novgorodiak a karélokkal a hámeiek ellen mentek, feldúlták és felperzselték földjüket és a marháikat lemészárolták. [...] Ugyanebben az évben Jaroszlav [Vlagyimirovics (1)] fejedeleme a litvánok ellen ment, mivel a polocki fejedeleme és a polockiak hívták, és magával vitte a novgorodi druzsina előőrsét; és a határon találkoztak, és megegyeztek, hogy a télen mindnyájan összejönnek vagy Litvánia, vagy Csúd ellen; és Jaroszlav ajándékokkal tért vissza Novgorodba. (Sz. 39–40.)

A 6701. (1193.) évben. [...] Ugyanebben az évben egy sereg Jadrej vajdával Novgorodból Jugriába ment; és Jugriába értek, egy várost bevettek,

636 Az eredeti szövegben a *szve* népnév szerepel.

és egy másik városhoz mentek, de [annak lakói] bezárkóztak a városba, és 5 hétig táboroztak e város alatt; és a jugorok kiküldtek hozzájuk, ravaszul azt mondván, hogy „összeszedünk ezüstöt és cobolyprémet és más drágaságokat, ne veszejtsétek el alattvalóitokat és az adótokat”, ezzel rászedve őket, egybegyűjtötték harcosaikat. És amint harcosaik egybegyűltek, kiküldtek a városból a vajdához: „gyere a városba, s hozd magaddal 12 főemberedet”; és a vajda bement a városba, magával vivén Ivanko Legen papot és más főembereket, [a jugorok azonban] lemészárolták őket Szent Borbála napjának előestéjén; és ismét elküldtek 30 főembert, de ezeket is elfogták és lemészárolták, és további 50-et (AT: és ezekkel ugyanazt tették. KAT: Erre azt mondta Szavka a jugorok fejedelmének: „Fejedelem, ha te nem öleted meg Jakovec Proksinicset is, és hagyod, hogy élve visszajusson Novgorodba, akkor csapatokat hoz reád és az országot feldúlja.” Ekkor a fejedelem hívatta Jakovec Proksinicset és parancsot adott, hogy öljék meg. És Jakovec azt mondta Szavicának: „Testvér, Isten és a Szent Szófia ítél el téged, amiért terveket szőttél a testvéreid ellen; és velünk együtt fogsz Isten előtt állni és vériünkért felelni.” S miután ezt elmondta, megölték. Mivel Szavica a jugorok fejedelmével összeesküdött.) És midőn, hallgatván a cselükre, a 6 heti ostrom kiéheztette őket, Szent Miklós napján [a jugorok] kijöttek a városból, és mindnyájukat lemészárolták; és az életben maradottnak gyász és ínség volt osztályrészük, mivel csak 80-an maradtak. És egész télen nem jött hír Novgorodba róluk, sem az élőkről, sem a holtakról; és a fejedelem és az érsek és egész Novgorod kesergett. [...] (Sz. 40–41.)

A 6702. (1194.) évben. [...] És akkor megjöttek Jugrából az életben maradottak. És maguk e hadfiak ölték meg Szibiska Voloszovicsot és Zavid Nyegocsevicset és Moiszlav Popovicsot, míg a többiek kunával váltották meg magukat; ezt tették, mert [azok a jugorokkal] tanácsot tartottak társaik ellen, de ezt csak Isten ítélheti meg. [...] (K. 234.)

A 6720. (1212.) évben. Msztyiszlav [Msztyiszlavics Udaloj] a novgorodiakkal a csúdok ellen ment, kiknek torma volt a nevük, és sokukat foglyul ejtették, számtalan marhát hajtottak magukkal. Ezután télen Msztyiszlav fejedelem a novgorodiakkal egy csúd város ellen ment, melyet Medvefőnek neveztek, feldúlta falvaikat; és a város alá értek, és a csúdok behódoltak a fejedelemnek, és ő adót szedett tőlük, és mindnyájan épségben hazatértek Novgorodba. (Sz. 52.)

A 6722. (1214.) évben. Február 1-jén [...] Msztyiszlav [Msztyiszlavics Udaloj] fejedelem a novgorodiakkal a Csúdföldön át a tengerhez ment a csúd jerevák ellen; a falvaikat feldúlta és a faerődítményeiket bevette; a novgorodiakkal ostrom alá vette Vorobiin várost, és a csúdok behódoltak neki. Msztyiszlav fejedelem adót szedett be tőlük, és annak kétharmadát a novgorodiaknak adta, a harmadik részét pedig a nemeseknek; ott volt Vszevolod

Boriszovics⁶³⁷ pszkovi fejedelem a pszkoviakkal, és David toropeci fejedelem, Vologyimir [Msztyiszlavics] fivére; és mindnyájan sok zsákmánnyal, épségben tértek haza. [...] (Sz. 52–53.)

A 6723. (1215.) évben. [...] Azon az őszön nagyon sok baj történt. Szörnyű fagy volt az egész volosztyban [...] Novgorodban pedig nagyon rossz volt: [...] az emberek fenyőfakérget és nyírfalevelet és mohát ettek. Oh, jaj volt: a vásártéren hullák, az utcákon hullák, a mezőn hullák, a kutyák nem győzték felfalni az embereket; a vótok pedig meghaltak, a maradványuk szétszéledt; és ekképpen, a bűneink miatt, szétesett a hatalmunk és a városunk. [...] (Sz. 54.)

A 6725. (1217.) évben. [...] És a litvánok a Selonynál harcoltak; a novgorodiak üldözték, de nem értek utol őket. És Vologyimir [Vlagyimir Msztyiszlavics] fejedelemmel és Tvergyiszlav helytartóval együtt Medvefőhöz mentek, és letáboroztak a város alatt. A csúdok pedig csalárd üdvözléteket kezdtek küldeni, közben a németekért küldtek; és a novgorodiak tanácskozni kezdtek a pszkoviakkal a csúdok üzeneteiről, és eközben eltávolodtak a táboruktól, az éjjeli őrseg pedig megjött, a nappali meg még nem ment el; [a csúdok] pedig váratlanul megtámadták a táborot, a novgorodiak azonban a vecséről a táborukba siettek, fegyvert fogtak, és kiűzték őket a táborból; és a németek a városhoz menekültek, és a novgorodiak két vajdát megölték, és egy harmadikat foglyul ejtettek, 700 lovat zsákmányoltak, és mindnyájan épségben tértek haza. [...] (Sz. 57.)

A 6727. (1219.) évben. [...] Ugyanebben az évben Vszevolod [Msztyiszlavics(2)] fejedelem a novgorodiakkal Pertujevbe ment, és a németek, litvánok, lívek rábukkantak az őreikre, és megütköztek; és Isten a novgorodiakat támogatta, a város alá mentek, és 2 hétig ostromolták, nem vették be a várost, és épségben hazatértek. [...] (Sz. 59–60.)

A 6731. (1223.) évben. [...] [II.] Jaroszlav fejedelem fivérétől az egész tartományával Kolivanyba ment, és feldúlta az egész csúd földet, és számtalan foglyot hoztak, de a várost nem vették be, azonban sok aranyat hoztak magukkal, és mindnyájan épségben jöttek meg. [...] (K. 263.)

A 6732. (1224.) évben. Vszevolod Jurjevics fejedelem Novgorodba jött. Ugyanebben az évben a németek megölték Vjacsko fejedelmet Jurjevben, és bevették a várost. [...] (Sz. 61.)

A 6735. (1227.) évben. [II.] Jaroszlav fejedelem a novgorodiakkal a hámeciek ellen ment, és meghódította az egész földet, és számtalan foglyot hozott. [...] (Sz. 65.)

637 1214-ben a pszkovi fejedelem Vszevolod Msztyiszlavics volt. A Boriszovics talán elírás lehet.

A 6736. (1228.) évben. [...] Ugyanebben az évben a hámeciek csónakkal a Ladoga-tóhoz jöttek, hogy hadakozzanak; és e hír a Megváltó napján⁶³⁸ érkezett meg Novgorodba. A novgorodiak pedig hajóra szállva, [II.] Jaroszlav fejedelemmel a Ladogába eveztek. Vologyiszlav ladogai helytartó nem várva a novgorodiakra, a ladogaiakkal csónakokon [a hámeciek] nyomába eredt, oda, ahol harcoltak, és elérte őket, és megütközött velük; és az éj beálltával egy kis szigetre vonultak vissza, míg a hámeciek foglyaikkal a parton [maradtak]; mert a [Ladoga-] tó körül a réveknél és Olonesznél harcoltak. Miután ezen az éjen békét kértek, de a helytartó és a ladogaiak nem adták meg, ők [a hámeciek] lemészárolták összes foglyaikat, maguk pedig, csónakjaikat hátrahagyván, az erdőbe menekültek; sokuk gyalogosan ott esett el, a csónakjaikat pedig [a novgorodiak] felgyújtották. Míg a novgorodiak néhány napig a Néván maradtak, vecsét tartottak, és Szugyimirt meg akarták ölni, de a fejedelem elrejtette őt a hajóján; innen visszatértek Novgorodba, nem várván be a ladogaiakat. Ezután a visszamaradó izsórok rátaláltak a [háméi] menekülőkre, és sokukat megölték, a többi meg szertefutott, ki merre látott; de a karélok, bárhol találtak is reájuk, akár az erdőben (*KAT: akár a mezőn vagy a sátrakban*), előhozták, és megölték: mivel 2000-en vagy többen is voltak, Isten tudja, és mindnyájan meghaltak. [...]

Akkor [II. Jaroszlav] csapatait odahozta Perejaszlavból, mondván: „*Riga ellen akarok menni.*” [...]

És a pszkoviak meghallván, hogy a fejedelem csapatait odavezeti, megijedtek, és Novgorodot kizárva, békét kötöttek a rigaiakkal, mondván: „*Ezek vagytok ti, ezek meg a novgorodiak; nekiünk egyikőtökhöz sincs közünk; de ha megtámadnának, akkor legyetek segítségünkre*”; és ők azt mondták: „*úgy legyen*”; és 40 férfit túszként tartottak. A novgorodiak azonban [erről] értesülve, azt mondták: „*A fejedelem Riga ellen hív bennünket, de Pszkov ellen akar menni.*” Ekkor a fejedelem Misát küldte Pszkovba, mondván: „*Jöjjetek velem hadba, mert ellenetek nem forralok semmi rosszat; és adjátok ki azokat, akik elöttetek megrágalmaztak.*” És a pszkoviak Grecsint küldvén, azt üzenték: „*Téged, fejedelem, köszöntünk és novgorodi társainkat is, de hadba nem vonulunk, és társainkat nem adjuk ki, a rigaiakkal pedig békét kötöttünk. Ti Kolovanyba mentetek, az ezüstöt elvettétek, s magatok visszatértetek Novgorodba, de igazságot nem tettetek, a várost nem vettétek be, ugyanez [történt] Kesznel és ugyanez Medvefőnél, és ezután a [Ladoga-] tónál megölték társainkat, mások meg fogságba estek, ti pedig viszálykodván, inkább távozzatok. Ha valamit ellenünk forralnátok, akkor mi Isten szent anyjával és [imára] borulva állunk ellen; akkor inkább mérsároljatok le bennünket, és vegyétek el asszonyainkat és gyermekeinket, nem lévén jobbak a pogányoknál; ezzel köszön-*

638 Az Úr színeváltozása, augusztus 6. a régi naptár szerint.

tünk benneteket.” A novgorodiak azonban azt mondták a fejedelemnek: „*Társaink, a pszkoviak nélkül nem megyünk Riga ellen; előtted pedig, fejedelmünk, meghajlunk.*” A fejedelemnek nagy szüksége lett volna rájuk, nem indultak útnak. Ekkor [II.] Jaroszlav fejedelem hazaküldte seregét. A pszkoviak akkor németeket és csúdokat, lotigolaiakat [latgálokat] és líveket mozgósítottak, és ismét elengedték őket; azokat azonban, akik Jaroszlavtól fizetséget kaptak, elűzték Pszkovból: „*Kövessétek fejedelmeteket, nem vagytok a testvéreink.*” [...] (Sz. 65–66.)

A 6742. (1234.) évben. [II.] Jaroszlav fejedelem a novgorodiakkal és egész tartományával és csapataival Jurjev alá ment a németek ellen; mielőtt a várost elérte volna, megállt csapataival, és embereivel felperzseltette [a vidéket]; a németek azonban kitörték a városokból, mások meg Medvefőből, ahol elővédként voltak, és egészen a seregig verekedték magukat. És Isten megsegítette Jaroszlav fejedelmet a novgorodiakkal, és [a novgorodiak] visszaverték őket a folyóig, és ott elestek néhányan a németek legjobbjai közül; és amikor a németek az Omovizs folyón átkeltek, beszakadt [alattuk a jég], és sokan belefulladtak, néhány sebesült pedig Jurjevbe menekült, mások meg Medvefőbe; és országuk nagy részét feldúlták, a termést pedig megsemmisítették (*KAT: Jurjev és Medvefő környékén*). És a németek behódoltak a fejedelemnek, Jaroszlav pedig saját feltételei alapján békét kötött velük; és a novgorodiak mindnyájan épségben hazatértek, míg néhány *nyizover*⁶³⁹ fogságba esett. [...] (Sz. 72–73.)

A 6744. (1236.) [...] Ugyanebben az évben eljöttek az istentelen tatárok, leigázták az egész bulgárföldet, és a nagy városaikat bevették, mindenkit lemészároltak, az asszonyokat és gyermekeket is. (K. 285.)

A 6745. (1237.) évben. [...] Ugyanebben az évben a németek nagy erővel jöttek a tengeren túlról Rigába, s amikor mindnyájan összegyűltek: a rigaiak és az egész Csúdföld meg a pszkoviak is küldtek 200 férfit maguk közül segítségül, az istentelen litvánok ellen mentek; és így bűneink miatt az istentelen pogányok által legyőzettek, minden tizedik tért csak haza. [...] (Sz. 74.)

A 6746. (1238.) évben. [...] Abban az évben idegen törzsbeliak, akiket tatároknak neveznek, számtalan sokan, mint a sáskák, jöttek Rjazany földjére; kezdetben előnyomulván Nuzlánál megálltak, és bevették, és itt ütöttek táborn. És innen küldték követeiket, egy varázslónőt két férfival Rjazany fejedeleméhez, mindenből tizedet kérve a rjazanyiaiktól, mind a közemberektől, mind a fejedelmektől, a lovakból is, mindennek a tizedét. Rjazany fejedelmei – Jurij [Igorevics], Ingvor fivére; Oleg [Ingvarevics Krasznoj], Roman Ingvorovics – és Murom és Pronyszk [fejedelme], akiket nem engedtek a váro-

639 *Nyizover*: „Nyizbe való személy”.

saikba, eléjük mentek Voronyazsba. És a fejedelmek így szóltak hozzájuk: „*Ha közülünk többé senki sem lesz, minden a tiétek lesz.*” Erre elengedték őket [II.] Jurijhoz Vologymirba, és szabadon engedték a tatárokat Voronyazsból Nuhlába [Nuzlába]. A rjazanyi fejedelmek a vologymiri Jurijhoz küldtek, segítségét kérve, vagy azt, hogy maga jöjjön el. Jurij maga nem ment el és nem is hallgatta meg a rjazanyi fejedelmek kérését, hanem egymaga akart hadat viselni. De már nem lehetett Isten haragját elkerülni, amint egykor Isten megmondta Józsuénak, Nún fiának; amikor [Józsué] az ígért földjére vezette őket [az izraelieket], [az Úr] így szólt: „*fejvesztettséget, iszonyatot, félelmet és remegést küldök rájuk elöttetek*”. Hasonlóképp ezek előtt az Úr elvette erőnket és bűneinkért fejvesztettséget, iszonyatot, félelmet és remegést oltott belénk. Ezután a pogány idegenek ostromolni kezdték Rjazanyt és karósáncsal vették körül. Jurij [Igorovics], Rjazany fejedelme azonban az emberekkel bezárkózott a városba, Roman Ingorvovics fejedelem pedig emberekkel harcra szállt ellenük. Jurij vologymiri fejedelem elküldte egy csapat élén Jeremejt, aki Romannal egyesült; és a tatárok Kolomnánál bekerítették őket, és hevesen küzdöttek, és [a tatárok] visszaűzték őket a városfalakig, és ott megölték Roman fejedelmet és Jeremejt, és sokan elesetek a fejedelemmel és Jeremejjel együtt. A moszkvaiaiak azonban (KAT: *elmenekültek*), noha semmit sem láttak. A tatárok december 21-én bevették a várost, amelyet ugyanazon hónap 16-án kezdtek ostromolni. Hasonlóképp megölték a fejedelmet és a fejedelemt és a férfiakat meg az asszonyokat és a gyermekeket, a szerzeteseket és az apácákat, a papokat, némelyeket tűzzel, másokat karddal, megbecstelenítették az apácákat, a papnékat, a jó asszonyokat és leányokat anyjuk és nővéreik előtt; de a püspököt Isten megmentette: elmenekült a városból, midőn az ellenség bekerítette a várost. És, testvéreim, az életben maradottak közül ki ne szomorkodna azon, hogy milyen erőszakos és keserű halált szenvedtek? És mi is, akik azt láttuk, megrémültünk és éjjel-nappal siratjuk bűneinket; éjjel-nappal sóhajtozunk, aggódván javaink és testvérgyűlöletünk miatt. [...]

Ezek az átkozottak onnan idejőve bevették Moszkvát, Perejaszlavlt, Jurjevet,⁶⁴⁰ Dmitrovot, Volokot, Tvert; itt megölték Jaroszlav [Vszevolodovics] fiát is. [...] (Sz. 74–76.)

A 6748. (1240.) évben. Nagy haderővel jöttek a svédek, a murmanok, a suomiak és a háméek nagyon sok hajókon; a svédek a hercegeikkel és püspökeikkel megálltak az Izsera torkolatánál, mert el akarták foglalni Ladogát, és egyszerűen szólva, Novgorodot és az egész novgorodi tartományt is. A végtelenül jó, kegyelmes, emberszerető Isten megmentett bennünket,

640 Itt nem Tarturól van szó, ez a Jurjev Oroszország Vlagyimiri területén található a Koloksa partján. Mai neve Jurjev-Polszkij.

és megvédett az idegen törzsbeliectől, akik isteni megbízás nélkül hiába fáradoztak: mert híre jött Novgorodba, hogy a svédek Ladoga ellen mennek. Olekszandr [Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij] fejedelem semmiképp sem késlekedett, a novgorodiakkal és ladogaiakkal ellenük ment, és július 15-én, szent Cericus és Julitta napján, a 630 szent egyházatya kalcedoni zsinatának vasárnapján Szent Szófia ereje és Úrnőnk, Isten anyja, a szeplőtelen Mária imádsága révén legyőzte őket; és nagy csata volt a svédekkel. És ott megölték a hadvezérüket, Spiridont; mások pedig azt állítják, hogy egy püspököt is megölték; és sokuk elesett; előbb két hajót, megtöltvén a főemberekkel, a tengerre bocsátottak, majd a többieknek gödröt ásván, számtalant belevetettek; és sokan mások megsebesültek; ezen az éjen, a hétfő hajnalt be sem várva, megszágyenülve elmentek. A novgorodiak közül ott estek el: Konsztantyin Lugotyincis, Gyurjata Pinyescsinics, Nameszt, Drocsilo, Nezdilo tímár fia, a ladogaiakkal együtt mintegy 20-an vagy annyi sem, Isten tudja. Olekszander fejedelem a novgorodiakkal és ladogaiakkal mindnyájan épségben tértek vissza az övéikhez, Isten és Szent Szófia és minden szenteknek imája megvédte őket. Ugyanezen évben a németek, a medvefőiek, a jurjeviak, a veljadiak Jaroszlav Vologymirovics [(2)] fejedelemmel együtt bevették Izborszkot. [...]

Ezen a télen a németek a csúdokkal a vótok ellen mentek, és győztek, és adót vetettek ki rájuk, Koporja környéken pedig erődtményt építettek. [...]

[...] A novgorodi területre betörték a litvánok, a németek és a csúdok, és Lugában összefogták az összes lovat és marhát, úgyhogy a földeken nem volt mivel szántani, amíg [II.] Jaroszlav nem adta vissza a fiát, Alekszandert. (Sz. 77–78.)

A 6749. (1241.) évben. Olekszandr [Jaroszlavics Nyevszkij] fejedelem Novgorodba jött, és a novgorodiak örvendeztek. Ugyanebben az évben Olekszandr fejedelem a novgorodiakkal és a ladogaiakkal, a karélokkal és az izsórokkal a németek ellen ment Koporjába, és bevette a várost, a németeket Novgorodba vitte, a többieket meg szabadon engedte; a vót és csúd árulókat azonban felakasztották. (Sz. 78.)

A 6750. (1242.) évben. Olekszandr [Jaroszlavics Nyevszkij] fejedelem a novgorodiakkal és fivérével, Andrejjel és a nyizovecekkel Csúdföld ellen és a németek ellen ment, és egészen Pszkovig elfoglalt minden utat; a fejedelem betört Pszkovba, a németeket és a csúdokat foglyul ejtette, és megbilincselve Novgorodba küldte őket, maga azonban a csúdok ellen ment. És amikor a [csúdok] földjén voltak, hagyta az egész seregét élelmet harácsolni; midőn Domas Tvergyiszlavics és Kerbet felderíteni mentek, a hídnál németekkel és csúdokkal találkoztak, és megütköztek velük; és ott megölték Domast, a helytartó fivérét, egy derék embert, és rajta kívül másokat is agyonütöttek, megint másokat meg foglyul ejtettek, többen azonban a fejedelem seregéhez menekültek; a fejedelem meg visszafordult a [Csúd-]tóhoz, míg a németek

és a csúdok üldözték. Amint ezt Olekszandr fejedelem és a novgorodiak meglátták, csapataikat a Csúd-tónál, Uzmeny mellett a Hollókőnél állították fel; a németek és a csúdok megrohanták a csapatokat, és ék alakban áttörtek, és nagy csata volt a németekkel és a csúdokkal. Isten és Szent Szófia és a két szent mártír, Borisz és Gleb, akikért a novgorodiak vérüket ontották, hosszú imáinak hatására Isten megsegítette Alekszander fejedelmet; és a németek itt estek el, a csúdok pedig megfutamodtak; és üldözték, megverték őket a jégen 7 versztnyre a Szubolicsszkij parttól; és számtalan csúd elesett, míg 450 németet ejtettek foglyul, és vittek Novgorodba. Isten szent anyja dicsőségére harcoltak április 5-én, szombaton, szent Claudius (*KT: Theodulosz*) mártír napján. Ugyanebben az évben a németek tisztelettel üzenték: „*A fejedelem (T: fejedelmek) [beleegyezése] nélkül karddal betörtünk Votföldre, Lugába, Pszkovba és Lotigolába, és mindezekről a területekről visszavonulunk; és azokat az embereiteket, akiket elfogtunk, kicseréljük: a tieiteket szabadon engedjük, és ti szabadon engeditek a mieinket.*” És a túszoikat Pszkovból elengedték, és békét kötöttek egymással. [...] (Sz. 78–79.)

A 6761. (1253.) évben. [...] Ugyanebben az évben a németek Pszkov alá jöttek, és a külvárost felgyújtották, de a pszkoviak sokukat megölték. És a novgorodiak sereggel jöttek [a segítségükre], de azok [a németek] elmenekültek. Visszatérvén Novgorodba, a novgorodiak felkészültek, hogy átlépjék a Narovát, és pusztává tették azok [a németek] tartományát, és a karélok is sok kárt okoztak azok tartományában. [...] (Sz. 80.)

A 6764. (1256.) évben. Eljöttek a svédek, a suomiak és a hämeiek, és Didman az alattvalóival és (*KAT: harcosok*) sokaságával, és hozzákezdték, hogy a Narován erődöt építsenek. Ez idő tájt a fejedelem nem volt Novgorodban, és a novgorodiak elküldtek a fejedelemhez Nyizbe csapatokért, saját tartományukban pedig [hírnököket] küldtek szét (*K: hogy szintén csapatokat gyűjtsenek*). Azok az átkozottak pedig ezt meghallván, a tengeren túlra menekültek. Ugyanezen év telén eljött Olekszandr [Jaroszlavics Nyevszkij] fejedelem és vele a metropolita; és a fejedelem útra kelt, s a metropolita vele; és a novgorodiak nem tudták, hová megy a fejedelem; némelyek azt gondolták, hogy a csúdok ellen mehetett. Miután elérték Koporját, Alekszandr a hämeiek ellen ment, a metropolita pedig Novgorodba ment, és sokan mások is visszafordultak Koporjából. És a fejedelem a csapataival és a novgorodiakkal ment, az út rossz volt, úgyhogy sem nappal, sem éjjel nem láttak; és sok fejedelmi harcosnak lón veszte, míg Isten a novgorodiakat megoltalmazta. És elérték a hämeiek földjét, egyeseket megöltek, másokat foglyul ejtettek; és a novgorodiak Olekszandr fejedelemmel mindnyájan épségben visszatértek. [...] (Sz. 81.)

A 6770 (1262). évben. [...] Ezen év őszen a novgorodiak [I.] Dmitrij Alekszandrovics fejedelemmel és erős haddal Jurjev alá mentek; ott volt

Konstantin [Rosztyiszlavics] fejedelem, Alekszandr sógora, és [III.] Jaroszlav, Alekszandr [Jaroszlavics Nyevszkij] fivére az embereikkel, valamint Tovtivil, Polock fejedelme, akivel 500 polocki és litván volt, és az Isten tudja mily roppant nagy novgorodi sereg. Jurjev városa erős volt, 3 fallal vették körül, és számtalan különböző ember volt benne, és a városfalhoz erős védművet építettek; a Szent Kereszt és Szent Szófia azonban mindig a törvényteleneket fosztja meg hatalmuktól: így ezt a várost is, bármily erős volt is, Isten segítségével egy rohammal bevették, és sok lakóját megölték, másokat élve foglyul ejtettek, és megint másokat megégettek, asszonyaikat és gyermekeiket is; és [a novgorodiak] roppant sok zsákmányra és foglyokra tettek szert. Egy jeles [novgorodi] férfit lelőttek a városból, és Petr Mjasznyikovicsot is megölték. Dmitrij fejedelem az összes novgorodival és sok zsákmánnyal tért vissza Novgorodba. [...] (Sz. 83.)

A 6776. (1268.) évben. [...] A németek követeket küldtek Rigából, Veljadból, Jurjevől és más városokból, akik ravaszul azt mondták: „*Békénk van veletek; győzzétek le a kolivanyiakat és rakovoriakat, mi nem állunk melléjük, a feszületre esküszünk.*” És a küldöttek megcsókolták a feszületet; és Lazor Moiszijevics odamenvén mindnyájukat – a püspököket és a lovagokat – megeskette, hogy nem segítik a kolivanyiakat és rakovoriakat; s miután a feszületet megcsókolták, kezesként átvettek egy novgorodi jeles férfit, Semjunt. És a fejedelmek mind egybegyűltek Novgorodban: [I.] Dmitrij; Szvjatoszlav [Jaroszlavics(2)], a fivére Mihailo [Jaroszlavics]; Konsztantyin [Rosztyiszlavics], Jurij [Andrejevics], Jaropolk, a pszkovi Dovmont és néhány más fejedelem, és január 23-án Rakovorba mentek; s midőn elérték a területét, 3 részre váltak, és számosan harcoltak. És egy megközelíthetetlen barlanghoz értek, amelyben sok csúd rejtőzött, és nem tudták őket elfogni, és 3 napig ostromolták őket; akkor egy faltörő kost készítő mester fortélyosan vizet eresztett reájuk, a csúdok meg kimenekültek, és lemészárolták őket, a novgorodiak pedig minden zsákmányukat átadták Dmitrij fejedelemnek. És ezután Rakovorhoz közeledtek; s amikor a Kegola folyóhoz értek, ott találták hadrendben az egész német sereget; és olyannak látszottak, mint az erdő, mivel az egész német területről egybegyűltek. A novgorodiak pedig, csöppet sem késlekedvén, átkeltek hozzájuk a folyón, és hozzákezdték hadaik felállításához: a pszkoviak a jobb szárnyon álltak fel, Dmitrij és Szvjatoszlav még távolabb jobbra állt, míg Mihailo a bal szárnyon állt fel, a novgorodiak pedig a vértés had nagy támadó ékével szemben álltak fel. És megütköztek; s midőn összetalálkoztak, rettentő csata kezdődött, amelyet nem láttak sem apáik, sem nagyapáik. És ekkor nagy baj történt: Megölték Mihail helytartót és Tvergyiszlav Csermniyt, Nyikifor Ragyatinyicset, Tvergyiszlav Moiszijevicset, Mihail Krivcevicset, Ivacsot, Borisz Ilgyatinyicset, a fivérét, Lazort, Ratsát, Vaszil Vojborzovicset, Oszipot, Zsiroszlav Dorogomilovicset, Poro-

man kikiáltót, Poljudot és sok jeles bojárt és számtalan más egyszerű embert; megint mások eltűntek: Kondrat hadvezér, Ratyiszlav Boldizsevic, Danyilo Mozotyinyicset és még Isten tudja hány pszkovit és ladogait; Jurij fejedelem azonban megfutamodott vagy áruló lett, Isten tudja. [...] (Sz. 86.)

A 6777. (1269.) évben. [...] Ugyanezen évben, télen [III.] Jaroszlav fejedelem a novgorodiakkal megtanácskozva a Nyizovi földre küldte Szvjatoszlavot [Jaroszlavics(2)] csapatokat gyűjteni, és összegyűjtven a hercegeket és töméntelen csapatot, Novgorodba ment; és volt egy nagy vologyimiri [tatár] adószedő, név szerint Amragan, és Kolivany ellen akart menni. És a németek ezt megtudván, követeket küldtek ezzel a kéréssel: „*elismerjük minden birtokodat, visszavonulunk a Norova mögé, csak vért ne onts*”; és így a novgorodiak ezt kitalálván, békét szereztek az egész területükre. A fejedelem [III. Jaroszlav] pedig Korela ellen akart menni, és a novgorodiak kérlelték, hogy ne menjen Korela ellen; a fejedelem pedig hátrahagyta a seregeit. (Sz. 88.)

A 6778. (1270.) évben. [...] Ugyanebben az évben zendülés volt Novgorodban: arra készültek, hogy [III.] Jaroszlav fejedelmet elűzzék a városból, és vecsét hívtak össze Jaroszlav udvarába [...] A fejedelem kényszerűségből elhagyta a várost [...] És egybegyűlt Novgorodban az egész novgorodi terület, a pszkoviak, ladogaiak, a karélok, izsórok, vótok; és a kicsik és nagyok Golinóba mentek, és egy hétig álltak a gázlónál, míg Jaroszlav serege a túlparton (KAT: állt). [...] (Sz. 88–89.)

A 6786. (1278.) évben. [I.] Dmitrij fejedelem a novgorodiakkal és az egész Nyizovi földdel megbüntette Korelát, és a földjüket zsákmányul ejtette. (K. 323.)

A 6788. (1280.) évben. [I.] Dmitrij nagyfejedelem Mihail helytartóval és a főemberekkel ostromzár alá vették Koporija kőből épült városát. Ugyanebben az évben elvették a helytartóságot a novgorodi Mihail Misinyicstől és Szmena Mihajlovicsnak adták, felmentvén Ladogából. És 3 hónap múlva Mihail Misinyics, november 9-én, szent Hitvalló Pál napján elhunyt. (K. 323–324.)

A 6791. (1283.) évben. [...] Ugyanebben az évben a németek sereggel jöttek a Néván a Ladoga-tóba, lekaszabolták a novgorodiakat, az obonyezsi kereskedőket; a ladogaiak a Névába mentek, és megütköztek velük. (K. 325.)

A 6792. (1284.) évben. [...] Ugyanebben az évben Trunda német hadvezér a németekkel hajókon és vitorlásokon a Néván a Ladoga-tóba jött csatázni, mivel Korelában adót akart szedni; a novgorodiak azonban Szmena helytartóval és a ladogaiakkal megfutamították őket szeptember 9-én, a szent életű Akim és Anna napján. [...] (K. 325.)

A 6800. (1292.) évben. [...] Ugyanebben az évben a novgorodi ifjak a hadvezérekkel és fejedelmekkel harcolni mentek a hämei föld ellen; a harc

után mindnyájan épségben visszatértek. Ugyanebben az évben 800 svéd jött harcolni: 400 Korela ellen ment, 400 pedig Izsora ellen; az izsórok legyőzték őket, a karélok is, néhányan pedig fogságba estek. (K. 327.)

A 6801. (1293.) évben. A svédek eljövén várost építettek Korela földjén. [...]

Ugyanezen böjt idején [III.] Andrej nagyfejedelem Roman Glebovics fejedelmet és Jurij Misinyicset, Andrej ezrednagyát, néhány novgorodival a svéd városhoz küldte; a nagyböjt 6. hetének keddi napján keményen megütköztek; és a városból meglőtték Ivan Klekacsevics jeles férfiút, és sokan megsebesültek; azon az éjszakán a mi bűneink miatt olvadás volt, a víz a város alatt szétáradt, a lovaknak meg nem volt eleségük; és elmentek, és megjöttek mind szerencsésen, de sebesülten; Ivan Klekacsevics, miután hazahozták, belehalt sebesülésébe. [...] (K. 327–328.)

A 6803. (1295.) évben. A svédek Szig hadvezérükkel várost építettek Korelában;⁶⁴¹ a novgorodiak pedig odamenvén, a várost lerombolták, Sziget pedig megölték, nem engedtek el egyetlen férfit sem. (K. 328.)

A 6808. (1300.) évben. [...] Ugyanebben az évben nagy haddal jöttek a tengeren túlról a svédek a Néván, mestereket hoztak a saját földjükről, a nagy Rómából, a pápától kiváló mestereket hoztak, és várost építettek a Néván, az Ohta folyó torkolatánál,⁶⁴² rettentő erődítménnyel látták el, és hajítógépeket állítottak fel benne, dicsekedvén az átkozottak, és a Föld koronájának nevezték, mivel a király Maszkalko nevű helytartója volt velük, és kiváló férfiakat helyeztek el benne Szten hadvezérrel, és eltávoztak; [III.] Andrej nagyfejedelem akkor nem volt Novgorodban. (K. 330–331.)

A 6809. (1301.) évben. [III.] Andrej nagyfejedelem a Nyizbeli seregekkel jött, és a novgorodiakkal ahhoz a városhoz ment,⁶⁴³ és megérkeztek a városhoz május 18-án, Szent Patrikiosz napján, pénteken, a Szent Lélek leszállása előtt [...]; Szent Szófia ereje meg Borisz és Gleb segítségével révén az az erőd jelentéktelen volt a büszkeségük miatt; mert hiábavaló volt a munkájuk az Isten parancsa nélkül: a várost elfoglalták, egyeseket megöltek, és lekaszaboltak, másokat pedig megkötözve elvezettek a városból, a várost meg fölgyújtották és lerombolták. Adj, Uram, nyugalmat azok lelkének, akik annál a városnál életüket áldozták Szent Szófiáért [...] (Sz. 91.)

A 6819. (1311.) évben. A novgorodiak Dmitrij Romanovics fejedelemmel Németföldre, a tengeren túlra a hämeiek ellen mentek hadat viselni, s

641 A svéd város ebben az esetben egy erődöt jelent, amely Korela városában (Käkisälmi, Kexholm, ma Petrokreposzty) vagy mellette épült fel.

642 Neve Landskrona volt, Svédországban szintén található egy Landskrona nevű város, amely azonban későbbi alapítású.

643 Az előző hírben említett svéd Landskronához.

átkelvén a tengeren, először a Kupeckaja folyót vették be, a falvakat felgyújtották, foglyokat ejtettek, és a marhákat leölték; és üldözés közben elesett Konsztantyin, Ilja Sztanyimirovics fia. Ezután elfoglalták a Csornaja folyó egész hosszát; s így a Csornaja mentén eljutottak Vanaj városáig, bevették és felgyújtották a várost; a németek azonban a belső várba [gyetyinec] menekültek: mivel az védekezésre igen alkalmas, erős volt, magas sziklára épült, és sehonnan sem lehetett hozzáférni; és kiküldtek békét kérve; a novgorodiak azonban nem járultak hozzá a békéhez. A vidéket feldúlva, 3 nap és 3 éjjel maradtak ott, a nagy falvakat felgyújtották, a lábon álló termést tönkretették, és egyetlen marhát sem hagytak meg; s azután elvonulván, bevették a Kavga-folyót és a Perna folyót, és kijutottak a tengerre, és mindnyájan épségben tértek vissza Novgorodba. [...] (Sz. 93.)

A 6821 (1313.) évben. A ladogai helytartó a ladogaiakkal hadra kelt; és bűneinkért a németek bevették Ladogát és felgyújtották. [...] (Sz. 94.)

A 6822 (1314.) évben. A karélok megölték azokat a lakosokat, akik városukban oroszok voltak, és németeket hoztak magukhoz; a novgorodiak azonban Fedor helytartóval ellenük mentek, és a karélok megadták magukat, és a novgorodiak megölték a németeket és az áruló karélokat. [...] (Sz. 94.)

A 6824. (1316.) évben. A Mihailo helytartói elhagyták Novgorodot, és Mihailo fejedelem az egész Nyizovi földdel Novgorod ellen ment; a novgorodiak azonban a várost mindkét oldalon sánccal vették körül, és egybegyűlt az egész novgorodi tartomány: Pszkov, Ladoga, Rusza lakói, a karélok, izsórok és vótok. Mihailo [Jaroszlavics] fejedelem, nem jutván el a városig, Usztyjaniban letáborozott; s mivel nem kötött békét, semmire sem jutott, viszont nagy csapás érte: a visszavonulás során eltévedtek a tavak és mocsarak között; az éhhalál fenyegette őket, még lóhúst is ettek (*KAT: és némelyek a pajzs bőrét lehúzták és megették*), elégették felszerelésüket, mások meg eldobták; és gyalog, ínségtől gyötörtén tértek haza. [...] (Sz. 95.)

A 6825. (1317.) évben. [...] Ugyanebben az évben a németek a Ladoga-tóba mentek és sok obonyezsi kereskedőt megölték. (K. 337.)

A 6826. (1318.) évben. A novgorodiak haddal mentek a tengeren túlra, a Polnaja folyóba, és sokat harcoltak, és elfoglalták Luder soumi fejedelem és püspök városát;⁶⁴⁴ és mindnyájan épségben jöttek meg Novgorodba. [...] (K. 337.)

A 6830. (1322.) évben a novgorodiak hívására [III.] Jurij fejedelem Novgorodba jött és faltörő kosokat készíttetett. Ekkor a németek sereggel

⁶⁴⁴ Ennek a helynek értelmezése bizonytalan, más évkönyvek adatai úgy is fordíthatók, hogy a hírben csak két földrajzi fogalom szerepel, személynév pedig nem. Heikki Kirkinen véleménye szerint itt Turkuról és Kuusisto püspöki váráról történik említés (Kirkinen 1991, 44.)

törtek Korela városára, de nem vették be. Ugyanebben az évben Jurij nagyfejedelem a novgorodiakkal a német város, Viborg ellen ment; és hat faltörő kossal megrohamozták, mivel meg volt erősítve, és sok németet megölték a városban, némelyeket felakasztottak, másokat Nyizbe vittek; egy hónapi ostrom után megrohamozták, de nem tudták bevenni [a várost], bűneinkért azonban néhány jeles férfiú elesett. [...] (Sz. 96.)

A 6831. (1323.) évben. A novgorodiak együtt mentek [III.] Jurij fejedelemmel, és várost építettek a Néva torkolatánál, az Orehov-szigeten; ekkor nagykövetek érkeztek a svéd királytól, és örök békét kötöttek a fejedelemmel és Novgoroddal az ősi szokás szerint. [...] Ugyanebben az évben az usztyugiai hadat viseltek a novgorodiak ellen: elfogták azokat a novgorodiakat, akik Jugriába mentek, és kirabolták őket. (Sz. 97.)

A 6832. (1324.) évben. A novgorodiak [III.] Jurij fejedelemmel Zavolocsje ellen mentek és zsákmányként bevették Usztyugot, a Dvinához értek, és ekkor az usztyugi fejedelmek követeket küldtek a fejedelemhez és a novgorodiakhoz, és az ősi jogok szerint békét kötöttek; és a novgorodiak mindnyájan épségben tértek vissza, míg Jurij fejedelem a Káma folyón Zavolocsjéból a Hordához ment. [...] (Sz. 97.)

A 6835. (1327.) évben. [...] Ugyanezen a télen hatalmas tatár sereg jött, és bevették Tvert, Kasint és Novij-torg földjét, egyszóval az egész orosz földet pusztává tették, csak Novgorodot védte meg Isten és Szent Szófia. Alekszandr [Mihajlovics] fejedelem pedig Pszkovba menekült; fivére, Konsztantyin és Vaszilij meg Ladogába [...] (Sz. 98.)

A 6836. (1328.) évben. [...] Ugyanebben az évben leégett az egész német Jurjev és a templomaik, és kőpalotáik összeomlottak; és 2530 német égett benn a palotákban, meg 4 orosz ember. (K. 341.)

A 6837 (1329). [...] Ugyanebben az évben megölték Jurjevben egy jeles férfit, Ivan Szip novgorodi követet. [...] (Sz. 98.)

A 6837. (1329.) évben. [...] Ezen a télen megölték a novgorodiakat, akik Jugra ellen mentek. [...] (K. 342.)

A 6840. (1332.) évben. [...] Ugyanebben az évben [I.] Iván nagyfejedelem megjött az [Arany] Hordából és haragját Novgorod ellen fordította, Kámán túli adót kérvén tőlük, és ezért, megesküdvén a keresztre, elvette Torzsokot és Bezsickij Verhet. [...] (K. 344.)⁶⁴⁵

A 6841. (1333.) évben. [...] Ugyanebben az évben isten sugallatára Gedimin litván nagyfejedelem fia, Narimont litván fejedelem, akit a keresztségben Glebnek neveztek, Novgorodba küldött, mivel köszönteni akarta Szent Szófiát, és a novgorodiak érte küldték Grigorijt és Olekszandert,

⁶⁴⁵ A *Sztarsij izvod*-ban ez másként szerepel. A Moszkvába vitt kéziratból kivakarták azt a részt, hogy „megesküdvén a keresztre” és arra javították, hogy „Novgorod árulása miatt”.

és magukhoz hívták; és [ő] Novgorodba jött, köszönteni akarván [Szent Szófiát] október hónapban; és tisztelettel fogadták, és a keresztre esküdött a nagy Novgorodnak, mint egy ember; és örökbirtokként neki és gyermekeinek adták Ladogát, és Orehovot és Korelát és a korelai földet és Koporja felét. [...] (K. 345–346.)

A 6845. (1337.) évben. [...] Ezen a télen [I.] Iván nagyfejedelem összekülönbözött a novgorodiakkal, és sereget küldött a Dvinán a volokon túl, megfélemlítve a keresztre tett esküjéről, és ott a keresztre ereje által megszenyültek és megsebesültek. [...]

Ezen a télen a korelaiak, rászedvén a németeket, megölték az oroszokat, sok novgorodit és ladogai keresztényt és Korelában élő keresztényeket, maguk [az oroszok] meg a német városrészbe menekültek, és azután [a karelok] sok keresztényt lemészároltak a német városrészből. (K. 347–348.)

A 6846. (1338.) évben. [...] A németek sokat háborúztak a korelaikkal Obonyezsért, végül Ladogát is felgyújtották, odavágtatva az elővárost elfoglalták, de a várost nem. Azután pedig a novgorodi ifjak hadvezéreikkel jártak, és feldúlták a német városi Korelát, és pusztává tették sok földjüket és gabonájukat felgyújtották és a barmaikat lemészárolták, s mindnyájan épségen megjöttek a foglyokkal együtt. Ugyanebben az évben a németek eljártak a városból Toldoga ellen harcolni, és onnan a vót földre kíváncsoztak, s nem foglaltak el semmit sem: mivel a koporjaiak elsáncolták magukat, és Fedor Vasziljevicsel kitörtek, és megverték a németeket; és ott megölték Mihej Koporjanyint, a jeles férfiút, Fedor alatt pedig megsebesítették a lovát, de neki magának nem esett bántódása, mivel csak néhányan törtek ki. [...]

Ugyanazon a télen Viborg német városból követeket küldtek Novgorodba Petrik hadvezértől, hogy békét kössenek, mondván, hogy a svéd fejedelem nem tudja, mi okozott ellenségeskedést Novgoroddal, de azt Sten hadvezér dolgozta [gondolta] ki a fejében. A novgorodiak pedig Kuzma Tvergyiszlavicsot és Olekszandr Boriszovicsot küldték követségbe, és megkötötték a békét, megegyezve abban a békében, amit Jurij nagyfejedelemmel kötöttek Névában,⁶⁴⁶ a kobilicsi karélok dolgában pedig a svéd fejedelemhez küldtek. (K. 348–349.)

A 6847. (1339.) évben. [...] Ugyanebben az évben a novgorodiak Kuzma Tvergyiszlavljot és Olekszandr Boriszovicsot a társaikkal, a vladikától⁶⁴⁷ pedig Matfejt, a nővére fiát követségbe küldték a tengeren túlra a svéd fejedelemhez [királyhoz]; és a Murmanföldön találkoztak vele, Ljudovlj városában, és a régi oklevelek alapján békét kötöttek vele; Koreláról pedig így

646 Az 1323-as pähkinäsaari (orchovi) békére utal itt az évkönyv.

647 A *vladika* a régi oroszban többféle jelentéssel bírt, melyek mind valamilyen előkelő személyre utalnak. Itt 'érsek'-et jelent. (*Словарь русского языка XI-XVII. вв.* 1975, 242.)

szóltak: „*ha a mieink hozzátok menekülnek, fejezzétek le vagy akasszátok fel őket; vagy ha a tiéitek hozzánk jönnek, mi ugyanígy bánunk velük, hogy ne keltessenek viszályt köztünk; azokat pedig nem adjuk ki, akik a mi hitűnkre vannak megkeresztelkedve; enélkül is kevesen maradtak, mivel isten haragjától elpusztultak.*” [...] (K. 350.)

6850. (1342.) évben. [...] Ugyanebben az évben Luka Valfromejev, nem hallgatván Novgorodra, a metropolita és a vladika áldására, vakmerő jobbágyokat gyűjtött maga köré, és elment a volokon túlra a Dvinán, és felépítette Orlec városát; és összegyűjtve a jemcákat, elfoglalta a volokon túli földet a Dvina mentén, minden adót zsákmányul ejtett. [...] (K. 355.)

A 6852. (1344.) évben. Nagy lázadás lőn a Narván túl: a csúdok megölték a földesuraikat, a kolivanyi földön és a rugogyivi járásban, 300-an voltak; azután a velnyevicek⁶⁴⁸ a jurjeiekkal támadtak rájuk és megölték 14 000 csúdot, a megmaradtak pedig az osztrovi földre menekültek; a velnyevicek odamentek utánuk az osztrovi földre, de nem fogták el őket, hanem maguk szenvedvén vereséget, elmentek.⁶⁴⁹ (K. 357.)

A 6856. (1348.) évben. Magnus svéd király a novgorodiakhoz küldött, mondván: „*küldjétek el a hittudósaitokat egy megbeszélésre, én is elküldöm az én hittudósaimat, hadd beszéljenek a hitről, tudják meg, kié lesz a jobb: ha a ti hitetek lesz a jobb, én térek át a ti hitetekre; ha pedig a mi hitűnk lesz a jobb, ti tértok át a mi hitűnkre, és mindnyájan egyek leszünk; ha viszont nem egyeztek bele, egész seregemmel ellenetek fogok menni.*” Vaszilij püspök pedig és Fedor Danyilovics helytartó és Avram parancsnok és a novgorodiak mindnyájan, megfontolván, azt válaszolták Magnusnak: „*ha meg akarod tudni, kinek jobb a hite, a miénk vagy a tiétek, küldjél Konstantinápolyba a pátriárkához, mivel mi a görögöktől vettük át az igaz hitet, s a hitről veled nem vitatkozunk; s ha valamilyen sérelem adódna közöttünk, azt követek útján tárgyaljuk meg.*” És a novgorodiak Magnushoz küldték Avram parancsnokot, Kuzma Tvergyiszlavot és más bojárokat. Avram pedig a társaival megérkezett Orehovecbe, és Magnushoz kívánt menni, Magnus pedig akkor egész seregével a Nyírfa-szigeten volt. Az orehoveciek pedig alázatosan kérték Avraamot, hogy ne menjen el a városukból; és Kuzma Tvergyiszlavics ment a társaival Magnushoz. Magnus pedig azt válaszolta Kuzmának: „*semmilyen sérelem sem ért részetekről engem, térjete az én hitemre; ha nem tértok át, seregemmel ellenetek megyek*”; és elbocsátá Kuzmát a társaival. Megérkezvén Orehovecbe, mindnyájan bezárkóztak a városba, Magnus meg teljes seregével megtámadta a várost; s az izsórokat

648 Ugyanaz, mint a veljadiak: a mai Viljandiba (Észtország) való emberek.

649 Ebben a hírből az észtek György-nap éjszakai lázadásáról van szó, amely 1343. április 23-án kezdődött. Más forrásokkal nem lehet összevetni a megölt emberek számát. Az biztos, hogy a bosszú kegyetlen volt: 1346-ban Harju tartományt üres, elhagyott földnek írják le.

kezdte a saját hitére keresztelni, akik pedig nem keresztelkedtek meg, azok ellen hadat indított. Hallván a novgorodiak, hogy a király hadat indított az izsórok ellen, elküldték velük szemben Oncifor Lukinyicsot, Jakov Hotovot, Mihail Fefilatovot csekély haddal; imádságaik és a Szent Szűzanya és Szent Szófia, valamint Szent Borisz és Gleb vértanúk segítségével isten megsegítette Oncifort; 500 németet megöltek, másokat meg élve foglyul ejtettek, az árulókat pedig kivégezték; és a novgorodiak mind épségben megjöttek, csak 3 novgorodit ölt meg. Fedor Danyilovics poszadnyik pedig és a nagyfejedelem helytartói és a novgorodiak mind és néhány pszkovi és Novij Torg-i és az egész novgorodi tartomány a Ladogára mentek, Szimeon [Szemjon] Ivanovics fejedelemhez pedig követeket küldtek, mondván: *„jöjj hozzánk, urunk, s védd meg az örökbirtokodat; ellenünk jön a svéd király esküvővel”*. Szimeon nagyfejedelem pedig ezt felelte a novgorodiaknak: *„örömmel megyek hozzátok”*. A fejedelem pedig sokáig késlekedvén, Novgorodba jött; Torzsokból Szitnóba menvén, visszament Moszkvába, Novgorodba pedig fivérét, [II.] Ivánt küldte. Iván fejedelem pedig Novgorodba jött, és nem ment a novgorodiakhoz Ladogába. Ebben az időben Magnus király bevette Orehovcet a Megváltó napján; Avraamot pedig és Kuzmát és 8 más bojárt magához vette, a többieket pedig mind elengedte a városból, maga meg elment a várostól; Orehovceben pedig otthagyta a seregét. Iván fejedelem pedig meghallván, hogy Orehovcet a németek bevették, visszament Novgorodból, és nem fogadta a püspök áldását és a novgorodiak alázatos kérelmét. A novgorodiak pedig elmentek Ladogából, és letáboroztak Orehovcénál. [...] (K. 359–360.)

A 6858. (1350.) évben. A novgorodiak hadba mentek Németföld ellen, Borisz helytartó fiával, Ivan Fedorovics ezrednaggal, Mihail Danyilovics, Jurij Ivanovics, Jakov Hotov hadvezérekkel, és hétfőn, március 21-én megérkeztek Viborg városa alá, és felégették az egész elővárost. Másnap a németek kijöttek a városból, és a novgorodiak rajtuk ütöttek, és a németek visszamenekültek a városba, és itt néhány németet megöltek, és a város körüli tartományt feldúlták és felégették, és sok németet lekaszáboltak, asszonyokat és gyermekeket is, más élőket pedig foglyul ejtettek; és mindnyájan épségben jöttek meg Novgorodba. Ugyanebben az évben a novgorodiak Jurjevbe mentek, és kicserélték a németeket, akiket Orehovnál fogtak el, a svédeket Avramra és Kuzmára és Olekszanderre és Ondrejra és druzsinájukra, amely a tengeren túl Magnus svéd királynál volt; és isten kegyelméből és a szent kereszt ereje által, amelyben bíztak, mindnyájan egészségben tértek vissza Novgorodba; és visszatértek június 9-én, Szent Alekszander vértanú napján. [...] (K. 361–362.)

A 6868. (1360.) évben. [...] Ezen az őszön váratlanul leégett Korela városa, és sok kár keletkezett a fegyverzetben és a javakban, a város lakói pedig csak az életüket menthették meg. [...] (K. 367.)

A 6891. (1383.) évben. [...] Novgorodba jöttek Patrikij Narimantovics fejedelem, és a novgorodiak fogadták őt, és adóbeszédre neki adták Orehov városát, Korela városát és Koporje város felét és Luszkoje falut. (K. 379.)

A 6892. (1384.) évben. Az orchovi és a korelai lakosok panaszt tenni jöttek Novgorodba Patrikij fejedelem ellen; és Patrikij fejedelem mozgósította a Szlavnót,⁶⁵⁰ és zendülést keltett Novgorodban; és a szlávok a fejedelem oldalára álltak, és vecsét tartottak Jaroszlav udvarában, a másik vecse pedig a Szent Szófia templomnál volt, mindkettő fegyveresen, mint amikor hadra kelnek, és a nagy hidat szétverték; az isten és Szent Szófia azonban megmentett a belháborútól, a fejedelemtől pedig elvették azokat a városokat, és Ruszt⁶⁵¹ és Ladogát adták neki. [...] (K. 379.)

A 6894. (1386.) évben. Leégett Orehov városa, Novgorodban pedig leégett a Mikita utca vége. [...]

Ugyanebben az évben a litvánok megölték Szvjatoszlav [Ivanovics] szmolenszki fejedelmet. [...]

Ugyanezen a télen a volokon túlra ment Fedor Timofejevics helytartó, Timofej Jurjevics, és a bojárok emberei (liberi bojarum) velük, hogy 5000 rubelt beszedenek, amit Novgorod rótt ki a volokon túli földre, amiért a volokon túliak a Volgán voltak. (K. 380–381.)

A 6904. (1396.) évben. [...] Ugyanezen évben a németek Korela földjére jöttek, és feldúltak két falut: Kjurjeszkijt és Kjulolaszkijt, a templomot pedig felgyújtották; és Konstantin [Ivanovics] fejedelem a korelaiakkal üldözőbe vette őket, foglyot ejtett, és Novgorodba küldte. [...] (K. 387.)

A 6915. (1407.) évben. [...] A pszkoviak megtámadták a Németföldet Konstantinnal [Konsztantyin Dmitrijevics], a fejedelem fivérével, és bevették Porh városát, és számos falvaikat feldúlták, és visszatértek Pszkovba, Konstantin fejedelem pedig Moszkvába. [...] (K. 400.)

A 6919. (1411.) évben. A svédek megtámadták és bevették Novgorod Tiverszkij elővárosát,⁶⁵² és a novgorodiak, ezt hallván, hamarosan a svédek ellen mentek, mindössze 3 nappal e hír vétele után, Szemeon Olgerdovics fejedelemmel. És Svédföldre érkezvén, falvaikat feldúlták és felégették; és sok svédet lekaszáboltak, másokat meg foglyul ejtettek, és március 26-án, Gáb-

650 Szlavno az ősi három véggel szemben a Volhov túlsó partján terült el. E hír alapján feltehető, hogy Patrikij az uralma alá tartozó finnugor lakosság ellen hangolta az oroszokat, végül azonban kompromisszumos megoldással más területet kapott.

651 Valószínűleg ugyanaz, mint a 6824/1316-os évnél szereplő Rusza városa.

652 Karél neve Tiuri. Más évkönyvek pontosabban tudják a helyét: Korela elővárosának nevezik. Ebben az esetben nem olyan településre kell gondolnunk, amely kívülről tapad a város falaihoz, hanem egy erődszerű megfigyelő helyre, amely előre tudja jelezni a támadásokat. A *prigorod* szó itt 'előerőd'-öt jelent.

riel arkangyal ünnepén elfoglalták és felégették Viborg elővárosát, és számos fogollyal tértek vissza Novgorodba. [...]

A németek meg Viborgnál csak egyetlen embert öltek meg: Pavelt a Nyitnaja utcából. Ioan püspök a szent hitvallóknak csodatévő templomot építtetett. A novgorodiak parancsára pedig Jakov Sztjepanovics hadvezér, a dvinai helytartó zavolocsjeikkel megtámadta a murmanokat, és elpusztították őket. [...] (K. 402–403.)

A 6920. (1412.) évben. [...] Lugven [Szemeon Olgerdovics] pedig Litvániába ment, és a helytartóit eltávolította Novgorod elővárosaiból. [I.] Vaszilij moszkvai, Iván [Mihajlovics] tveri fejedelem pedig az Arany Hordába Zeleni Szultán császárhoz, Tahtamis fiához mentek. Jagailo király és Vitovt és Lugven pedig január 2-án hadat üzentek Novgorodnak, a király és Vitovt azt mondták, hogy: „*elköteleztétek magatokat irántunk; ha a németek felmondják velünk a szövetséget, nektek is fel kellett volna mondanotok a németekkel a szövetséget és velünk egyesülnötök, hogy a biztonság érdekében mindkét oldalt megerősítsük* [...] *Mi viszont elküldtük bojárjainkat, Nyemirt és Zinovij Bratosicsot, álljátok-e az előbb mondott szavaitokat; és ti Nyemirnek azt válaszoltátok: Novgorod ezt nem teheti, mivel a litvánokkal békében vagyunk, így a németekkel is békében vagyunk. Lugven fejedelmet tőletek magunkhoz hívtattuk, a németekkel pedig örök békét kötöttünk, és az ugorokkal és minden szomszédunkkal békében vagyunk; ti pedig szavakatok elfeledvén, nem tartottátok meg, amire nekiünk elköteleztétek magatokat. És még az embereitek is szidalmaztak, megrágalmaztak és megszegyénítettek bennünket; pogányoknak neveztek minket; és mindezen felül ellenségünket, Jurij Szvatoszlavics fiát, Fedort befogadtátok.*” Lugven pedig így szólt: „*eltartottátok engem, de ez most idősebb fivéreimnek, a királynak és Vitovtnak nem tetszik, és nekem sem tetszik, mert egy vagyok velük; az esküim érvénytelen.*” És Fedor fejedelem azt mondta a novgorodiaknak: „*miattam Vitovttal haragot ne tartsatok*”; és a németekhez ment. (K. 403–404.)

A 6925. (1417.) évben. [...] Ugyanebben az évben Vjatkából, a nagyfejedelem örökbirtokáról, Gleb Szimeonovics, Jurij fejedelem bojárja a novgorodi menekültekkel, Szemeon Zsadovszkijjal és Rosszohin Mihaillal, és az usztyugiakkal és a vjatkaiakkal titokban hajókon a volokon túli földre mentek, és feldúlták Ivan Vasziljevics gyermekeinek Borok tartományát, és Jemcát és Kolmogorit bevették és felgyújtották, és foglyul ejtették a novgorodi bojárokat: Jurij Ivanovicsot és fivérét, Szamszont. Ivan Fedorovics és a fivére, Athanasz, Gavрила Kirillovics, Iszak Ondrejovics utolérték őket Morzs alatt a szigeten, fivéreiket, Szamszont és Jurijt és az összes foglyot a jószágaikkal együtt kiszabadították, őket meg elengedték. Vaszilij Jurjevics, a helytartó fia, Szamszon Ivanovics, Gavрила Kirillovics, a fivére, Grigorij, a volokon túliakkal a rablók után eredtek és kifosztották Usztyugot. Ebben az

időben a novgorodiak békét kötöttek a németekkel. Ugyanebben az évben, télen szörnyű pestisjárvány pusztított Novgorodban az emberek között, és Ladogában is, Ruszban is, Porhovban is, Pszkovban is, Torzsokban is, Dmitrovban is, Tverben is, a tartományokban és a falvakban. [...] (K. 407–408.)

A 6927. (1419.) évben. [...] Ugyanebben az évben 500 főnyi haddal jöttek a murmanok, hajókon és vitorlásokon, és Varzugában feldúltak egy korelai falut és Zavolocsjében [a következő] falvakat: a korelai Nyenokszában szent Nyikola monostorát, Jakov küriosz⁶⁵³ Konyecsnij falvát, Ondrejan partját, Kig-szigetet, Kjar-szigetet, Mihail monostorát, Csiglonimot, Hecsinimát; 3 templomot felgyújtottak, a keresztény szerzeteseket pedig lekaszábolták, a zavolocsjeiek meg szétzúzták a murmanok 2 vitorlását, mások meg a tengerre menekültek. Varlam archimandrita⁶⁵⁴ pedig kőtemplomot emelt Jurjevben,⁶⁵⁵ a Szűzanya születése monostorban. [...] (K. 411–412.)

A 6932. (1424.) évben. [...] Ugyanebben az évben Pszkovban is pénzt vertek, és elkezdtek az egész Orosz földön pénzzel kereskedni. És pestisjárvány volt a korelai földön. Ugyanebben az évben pestisjárvány volt Novgorodban is, hólyagokkal és vérköppéssel. [...] (K. 414.)

A 6933. (1425.) évben. [...] Ugyanebben az évben az usztyugiak feldúlták Zavolocsjét; és a novgorodiak haddal mentek ellenük Usztyugba, és váltságdíjat szedtek tőlük, 50 000 nyúl- és 6-szor negyven cobolyprémet. [...] (K. 415.)

A 6952. (1444.) évben. [...] Ezen a télen a novgorodiak Ivan Vologymirovics fejedelemmel Németföldre, a Narván túlra menvén, sokakat foglyul ejtettek, és sokat felgyújtottak Rugogyiv körül a Purdoznaig és a Narva közelében a Csúd-tóig. [...] (K. 424.)

Ugyanebben az évben a korelaiak a murmanok ellen mentek, szétverték őket, és [a földjüket] feldúlták, és foglyokat ejtettek, és egészségben hazatértek. (K. 424.)

A 6953. (1445.) évben. [...] Ugyanebben az évben Vaszilij Senkursz-kij és Mihail Jakol novgorodi hadvezérek háromezernyi zavolocsjei haddal mentek Jugra ellen; és sok jugrai férfit elfogtak, és az asszonyaikat és gyermekeiket is, és felbátorodtak; a jugraiak pedig, miután hatalmuk alá kerültek, azt mondták: „*adót kívánunk nektek fizetni, [...] meg kívánjuk mutatni nektek a szállásainkat és szigeteinket, határainkat*”; ezalatt egybegyűltek és rajta-

653 Az évkönyvben e helyen olvasható *κюриос* szó a görög *χρίσιος* 'úr' jelentésű szóból ered. A régi oroszban ez a fejedelmek, illetve magas rangú egyházi személyek titulusa volt. (*Словарь русского языка XI-XVII. вв.* 1980, 133.)

654 Az *archimandrita* kolostori előljáró, illetve misszióvezető, a latin egyházbeli apáttal azonos tisztség.

655 Nehéz eldönteni, hogy itt melyik Jurjevről van szó.

ütöttek Vaszilij várán, és sok jeles embert, bojárok gyermekeit és 80 vakmerő embert öltek meg; és fájdalmas volt halálukról hallani. [...]

Ugyanebben az évben a svéd murmanok haddal mentek a volokon túlra Dvina, Nyenoksza ellen, és feldúlták és felgyújtották, és az embereket lekaszabolták, másokat meg fogságba vetettek. Meghallván ezt a dvinaiak, gyorsan odamentek, némelyeket lekaszaboltak, némelyeket meg Novgorodba küldtek, mintegy negyvenet; a hadvezéreiket pedig, Ivort és Pétert és egy harmadikat, megölték; némelyek pedig, alig férvén a hajókra, elmenekültek. [...] (K. 425–426.)

5.4. Jepifanyij Premudrij:⁶⁵⁶ *Permi Szent István legendája*

5.4.1. A legenda műfajáról

A *legenda* sajátos keresztény irodalmi műfaj, a szentek életét dolgozza fel. A legendák célja, hogy leírják azokat a csodás eseményeket, amelyek alapján a történet főhőse szentté avatható, illetve szentté avatása már meg is történt. A határozott cél és mondanivaló kialakította a legendák szerkezetének klaszszikus formáját: először a szent életéről olvashatunk, majd a hitéért vállalt szenvedéseiről, végül csodatételeiről. A legendák tartalmi és formai jegyei fokozatosan alakultak ki: már legendának nevezhetők az Ószövetségben Sámuelről, Illésről, Ézsaiásról olvasható történetek is. A kereszténység korai évszázadaiban a legendák a hitükért vértanúságot vállalók életét mutatták be, példájukat hirdették. A gyülekezetekben a vértanúkról szóló történeteket olvasták fel. E tevékenység adta nevét a műfajnak – a *legenda* latinul annyit jelent: 'olvasandó', 'olvasnivaló'. A kereszténység térhódítása után a vértanúság ritka eseménnyé vált, a legendák immár a csodatévőkkel és az ő tetteikkel foglalkoztak. Ebbe a körbe illik bele *Permi Szent István legendája* is, amely azonban nem tipikus példája műfajának. Sztjefan csodatétele abban állt, hogy Isten egyházába vezetett egy írástudatlan, pogány népet. Más csodát sem életében, sem halálában nem tett. Ez a látszólag jelentéktelen, hétköznapi cselekedet azonban az apostolokkal tette őt egyenrangúvá, így szentté avatása nem lehetett kérdéses.

⁶⁵⁶ A *premudrij* 'bölcs'-et jelent, a szerző neve magyarul: Bölcs Epifan.

5.4.2. A szerző...

Jepifanyij Premudrij a középkori orosz irodalom kimagasló alakja, a 14. század közepétől kb. 1420-ig élt. Tevékenysége arra az időszakra esik, amikor a történelem folyamán másodszor érte termékenyítő balkáni–délszláv hatás az orosz kulturális és egyházi életet. Az irodalomtörténet legendaíróként emlékezik rá: Permi Szent Istvánról és Radonyezsi Szergijről írt művei kiemelkedő irodalmi értéket képviselnek. Ezek a legendák történeti, néprajzi forrásként is jelentősek, ugyanis a szerző kortársa és személyes ismerőse volt mind Permi Szent Istvánnak, mind Radonyezsi Szergijnek. Az előbbiben barátját, az utóbbiban tanítómesterét tisztelhetette. A személyes emlékezet sok valós momentumot őrzött meg a legendás barátok életéből.

Jepifanyij Premudrij szintén szerzetes volt, a Teológus Szent Gergelyről elnevezett rosztovi kolostor Zatvor⁶⁵⁷ nevű, kollégiumszerű részlegében együtt élt és tanult Sztjefannal – Permi Szent Istvánnal. Gyakran vitatkoztak olvasmányaikon, együtt elemezték, értelmezték az Ó- és Újszövetség könyveit, a szentatyák és az életrajzírók műveit. Jepifanyij később a radonyezsi Szentháromság⁶⁵⁸-kolostorba került, ahol csodatévő Szergij volt az igumen.⁶⁵⁹ Átköltözése még 1380. szeptember 21-e előtt történt, a kolostor énekeskönyvében ugyanis ehhez a dátumhoz köthető az első bejegyzés Jepifanyij kézírásával. Az 1390-es évektől azonban már Moszkvában élt. Még itt is találkozhatott régi barátjával, hiszen tudjuk, hogy Permi Szent István térítő tevékenysége után több utazást is tett, Moszkvában és Novgorodban járt. Jepifanyij Sztjefan halála után nem sokkal hozzákezdett barátja életrajzának megírásához. Művéhez gondosan gyűjtögette az adatokat, kikérdezvén a Moszkvába látogató ismerősöket, szemtanúkat Sztjefan térítő útjának eseményeiről. Az 1390-es évek végén fejezhette be a legenda írását. Permi Szent István legendája mellett még két irodalmi alkotás fűződik a nevéhez. A Radonyezsi Szergij életét és csodatételeit megörökítő legendáját mintegy két évtizeden át írta. Ez visszafogottabb, kevésbé expresszív alkotás, mint első műve. Írt még egy levelet Kirill archimandrita, a tveri Megváltó-Afanaszjev kolostor főnöke számára, akinél az 1408-as, Moszkva elleni tatár támadás idején menedéket talált, könyveivel együtt. A levél válasz Kirill 1415-ben írt levelére, s benne Feofan Grek művészetéről értekeznek. Ennek kapcsán Jepifanyij ikonfestőnek nevezi magát. Jepifanyij szerzetesi életéhez tehát az

⁶⁵⁷ A *zatvor* jelentése: cella. Permi Szent István legendája alapján úgy képzelhetjük el, mint az egyházmegyei központban működő továbbképző intézményt, szemináriumot.

⁶⁵⁸ A kolostor későbbi neve: Troica-Szergijev Lavra, magyarul Szentháromság-Szergij kolostor. Nevét éppen a mondatban említett csodatévő Szergijre való emlékezésül egészítették ki.

⁶⁵⁹ Az *igumen* a szerzetesi közösség vezetője, szerepe és hivatala az apátéhoz hasonló.

írás, festés egyaránt hozzátartozott. Kevés szerzetesnek adatott meg, miként Jepifanyijnak, hogy legendát írhatott. A mindennapi irodalmi tevékenység csak a másolásra, jobb esetben évkönyvszerkesztésre korlátozódott. Jepifanyij Premudrij ebből is kivette részét. A Dmitrij Ivanovics Donszkoj életéről és haláláról szóló dicsőítő beszédet is az ő művének tartják. Ezenkívül szerzője lehetett még egy 1415-ből származó körlevélnek, amelyet Fotyij metropolita helyett írt meg.

5.4.3. ...és műve

Permi Szent István legendája a műfaj egyik legkülönösebb alkotása. Ez két rendkívüli egyéniség találkozásának köszönhető. Az egyik a legenda főhőse, Sztjefan, a másik pedig az író, Jepifanyij. A rendkívüli élettörténet és a korszakra nem jellemző írói egyéniség a korai orosz irodalom kimagasló alkotásában talált egymásra.

Jepifanyij Premudrij eredetiben olvasta a klasszikusokat – történetírókat, filozófusokat, szépírókat egyaránt. Tudásának alapjait még a rosztovi évek alatt szerezte, de amint azt Radonyezsi Szergijről írt legendájában elárulja, járt a Balkánon, Konstantinápolyban és Athénban is. Olvasmányaiából nemcsak a cselekményt, a mondanivalót igyekezett kihüvelyezni, hanem felfigyelt az írásművek formai kérdéseire is. Kutatta a szó és gondolat összefüggéseit, amellyel igencsak megelőzte korát. Láta a szavakba önthető gondolatok és megfogalmazhatatlan érzelmek közti különbségeket, és szerette volna írásaiiban az érzelmeket is közvetíteni. Ennek érdekében – a középkorban igencsak szokatlan módon – szépírói fogásokat alkalmazott. Művének egyes részletei az alkalmazott eszközök következtében ritmizálhatók, verses formában is leírhatók. Ezt a fogást akkor alkalmazta, amikor a szavakkal nem kifejezhető érzelmek átadására törekedett. Jepifanyij ismerte és alkalmazta a *homeoteleuton*-nak és a *homeoptoton*-nak nevezett retorikai-szépírói eszközöket. A *homeoteleuton*⁶⁶⁰ a görög *homios* 'hasonló' és *teleute* 'végződés' szavakból származik. E módszer szerint a szövegben olyan szavakat kell egymás szomszédságában elhelyezni, illetve a mondatban olyan rokon jelentésű szavakat kell használni, amelyek végződése összecseng. A *homeoptoton*⁶⁶¹ előtagja szintén a *homios*, utána pedig a *ptosis* 'eset' szó áll. Ez a költői fogás az előbb említettnek egy speciális változata: a mondatban azonos mondatrészekként funkcionáló rokon értelmű szavak azonos névszóragokat kapnak, ezáltal csengenek össze a szövégek. A hatás mindkét esetben különös: a szöveg túl-

660 Előfordul *homioioteleuton*, *homoeoteluton*, *omoioteliton*, *omoioteleton* alakban is.

661 Előfordul *homioptoton*, *homeoptoton* alakban is.

zsúfolttá, mégis monotonná válik. Ez valóban nem az értelemre, hanem az érzelmekre hat. Ugyanazzal az eszközzel, mint egy sámán éneke: a szavak végtelen láncolatával és ritmusával. Elismerve a szövegalkotás mögötti írói bravúrt, megállapíthatjuk, hogy mai szemmel és füllel nem kellemes olvasni és hallgatni egy ilyen szöveget:

„és útnak indult, az előbb említett módon nagy bátorsággal elindult, és országját a Permi föld felé fordította [...] Elment arra a földre, ahova nem vezetett az apostolok útja, ahol nem hangzott az apostolok beszéde és igehirdetése, ahol nyoma sem volt jámborságnak és értelemnek, ahol még soha nem ejtették ki Isten nevét, ahol bálványokat imádnak, ahol áldozatok bemutatásával érzéketlen bálványoknak szolgálnak, ahol fából faragott bálványokhoz imádkoznak.”⁶⁶²

A Jepifanyij Premudrijra is jellemző expresszív-emocionális stílus eredetét, jellegzetességeit Iglói Endre elemezte *Az orosz irodalmi múlt* című könyvében.⁶⁶³

Az írói tehetség azonban ott is felszínre tör, ahol nem a felvett stílus jegyeit találjuk. Megrázó erejű *Pam-Szotnyik*, a permi varázsló vallomása ősi hite és szokásai mellett, a keresztény hit és egyház felsőbbrendűsége ellen:

„Abban a hitben, amelyben születtem, nevelődtem, éltem és megöregedtem, amelyben egész életemet eltöltöttem, abban is halok meg. Megszoktam, és most öregségemben nem tudom megtagadni és becsmérelni. És ne gondold, hogy ezt én csak a magam nevében mondom, nem – hanem valamennyi ember nevében, aki ezen a földön él. Valamennyi permi nevében mondom ezt neked, hiszen őseink, atyáink, dédapáink, ükapáink is így éltek. Talán én több vagyok náluk? Nem, ez nincs így. Mondd meg nekem, miféle igazság birtokában vagytok ti, keresztények, hogy ilyen merészen megvetitek a mi életünket?”⁶⁶⁴

Jepifanyij szeretett barátja iránti megbecsülését kimutatva a legenda műfajában szokatlan részleteket is beillesztett a szövegbe: imákat, sirató és dicsőítő énekeket. Jepifanyij Premudrij büszke volt írói módszerére, a szövegben ő maga hívta fel a figyelmet „szófüzéseire”. A legendában egyéb nyomait is találjuk az írói öntudatnak. A szerző hangsúlyozza, hogy személyes ismerőse volt Permi Szent Istvánnak, s a panegirikus⁶⁶⁵ részekben mindig utal arra, hogy ki akarja fejteni vele kapcsolatos érzelmeit. Azt is megemlíti, hogy milyen nagy gondossággal és szeretettel írta művét. Az élettörténet tárgyalása során az események leírását szerzői reflexiók kísérik. Ez ugyanúgy ismeretlen és különös abban a korban és abban a környezetben, mint Jepi-

662 Lásd a legenda *Élettörténetének kezdete* című fejezetében (5.4.7.).

663 Iglói 1988, 160–168.

664 Lásd a legenda *Hogyan győzte le vitában a varázslót* című fejezetében (5.4.7.).

665 Görögül: *panégyrikoz* 'ünnepi', 'dicsőítő'. Eredendően ünneplő tömeg előtt elmondott dicsőítő beszéd. A Kr. e. 4. században keletkezett irodalmi műfaj. A középkorban igen népszerűvé vált, jelentése kibővült, mindenféle dicsőítő irodalmi alkotást így neveztek.

fanyij itt-ott fellelhető ironizálása: saját magán, az egyházi karrieristákon és Pam-Szotnyikon élcelődik finoman. A szavak mestere természetesen nem hagyhatja ki a szójátékokat kínáló lehetőségeket, még akkor sem, ha éppen Sztjefan haláláról ír: „Az »episzkop«, püspök szó »látogatót« jelent, úgyhogy a látogatót meglátogatta a halál.”⁶⁶⁶ A felsoroltakból egy eleven szellemű, öntudatos író képe bontakozik ki előttünk, aki büszkén vállalta író mivoltát.

Jepifanyij Premudrij azonban elsősorban szerzetes volt, egyháza szolgálja. A legendában bizonyítékát adja bibliai ismereteinek is: 340 idézetet szerepeltet művében. Leginkább a Zsoltárok könyvéből idéz, 158 alkalommal. Bibliai ismereteit is átszűri írói eszközein: gyakran nem szó szerint idéz, az eredeti szöveget mondanivalójához igazítja. „Eljátszik” az idézetekkel is: a szófüzéshez hasonlóan kedvelt fogása az idézetek halmozása, láncra fűzése, az idézetek egymásutániségával a legendába illeszkedő önálló szövegrész alkotása. Játékos kedvének akkor sem tudott ellenállni, midőn Permi Szent István és Pam-Szotnyik vitáját vetette papírra: mindkét vitázó fél a Bibliával érvel igaza mellett, bizonyítván, hogy csak egy igaz Szentírás van.

5.4.4. Permi Szent István – egy legendás élet

Permi Szent István élettörténetének legfontosabb forrása a róla írt legenda. Életének egyes adatai évkönyvekben is felbukkannak, és számtalan legenda-szerű történet is keringett róla a permi nép körében.

A korai történetek egyike a születését megelőző látomást örökíti meg. Usztyugi Prokopij életrajzát a 17. században állították össze korábbi feljegyzések és a szájhagyomány alapján. A félkegyelmű Prokopij egy alkalommal az usztyugi Uszpenszkij-templom mellett megszólított egy embert és annak három éves leányát, így szólván a férfihez: a te lányod, Marija lesz Sztjefan püspöknek, a permiek tanítójának anyja!⁶⁶⁷

Permi Szent István születésének pontos ideje nem ismert. Életének eseményeiből visszakövetkeztetve az 1340-es évek elején születhetett. E dátum onnan adódik, hogy még 1365 előtt érkezett Rosztovba. Egyházi pályája kezdetén, kb. 20-25 éves fiatalemberként indulhatott útnak, hogy a püspöki székhelyen tovább képezze magát.

Születésének helye Usztyug városa, a mai Velikij Usztyug. A város fontos folyami útvonalak találkozásánál fekszik: itt ömlik a Jug a Szuhona folyóba. A Szuhonán Novgorod felől érkeztek a kereskedők, a Jug folyó pedig a Volga vízrendszere felé kínált összeköttetést. A két folyó egyesülése után

666 Lásd a legenda *Sztjefan haláláról* című fejezetében (5.4.7.).

667 Житие Прокопия Устюжского 1988, 323.

Északi-Dvina néven hömpölyög tovább, hogy aztán Arhangelszknél a Fehér-tengerbe torkollva fejezze be útját. Az Északi-Dvinán hajózva a karélok keleti határvidékeire, a Kotlasz városánál betorkolló Vicsegdán pedig a Permi földre lehetett eljutni. A leendő Usztyug vidéke az orosz hódítók felbuknása előtt a különböző finnugor népek peremterülete volt, gyér lakossággal. Eleinte Novgorod felől érkeztek portyázó felderítők, de hamarosan a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség emberei is megjelentek itt. Usztyugot ők alapították a 12. század végén – 13. század elején.

Permi Szent István szülei orosz emberek voltak. Erről Jepifanyij Premudrij a legendában világosan ír: „Ez a mi szent életű Sztjefan atyánk származása szerint orosz volt, a szláv népből.”⁶⁶⁸ Későbbi életrajzírói közül azonban többen megkockáztatták, hogy esetleg permi, tehát zürjén származású lett volna. E feltételezések azért születtek, mert semmiféle adat nem maradt fenn arra vonatkozóan, honnan tudott Sztjefan zürjénül. A legvalószínűbb, hogy Usztyugban, amely kereskedelmi székhely volt, zürjének is élhettek, s Sztjefan már gyerekkorában, zürjén játszótársaitól megtanulta a nyelvet. Ezt a feltételezést elfogadva, a zürjén nyelvtudása körüli másik probléma, hogy miként tudta megőrizni azt Rosztovban, szerzetesi elzártságban töltött majd másfél évtizede alatt? A Bratszkij Zatvorban kb. 1365-től 1379-ig élt. Ekkor dolgozta ki ábécéjét, s könyveket fordított zürjén nyelvre. Zürjén származása ellen szól, hogy a permiek moszkvainak vagy oroszoknak nevezték a legenda szerint, tehát világosan megkülönböztették maguktól.

L. N. Szmolencev könyvében ismertet egy zürjén szájhagyományt arról, hogy Sztjefan anyja megkeresztelt zürjén családból származott, neve *Dzebasz* volt.⁶⁶⁹ Usztyugi Prokopij legendájában azonban azt találjuk, hogy Prokopij Máriával történt nevezetes találkozása és látomásos kinyilatkoztatása idején még egyetlen megkeresztelt permi ember sem volt.

A Sztjefan orosz származása és zürjén nyelvtudása közötti ellentmondást életrajzírói nagy fantáziával igyekeztek feloldani. Sz. P. Otragyinszkij szerint Sztjefan fiatalkorában szívesen járt ki a Jug partjára, ahol elüldögélvén szemlélte a vásári forgatagot, találkozott és beszédbe elegyedett a rénszarvas-szánokon érkezett, állatbőrökbe öltözött zürjén kereskedőkkel, így tanulta meg nyelvüket.⁶⁷⁰

Az ózürjén nyelvemlékek elemzői szerint Permi Szent István az alsóvicsegdai (AV) nyelvjárást sajátította el.⁶⁷¹ A Vicsegdá torkolata mintegy 60 km-re található Usztyug városától. Ha Sztjefan idegenektől tanulta meg a

668 Lásd a legenda *Élettörténetének kezdete* című fejezetében (5.4.7.).

669 Szmolencev 1993. A *dzebasz* szó jelentése 'rejtékhely'.

670 Otragyinszkij 1896, 10.

671 Rédei 1993, 5; Baker 1983, 83.

permi nyelvet, akkor természetes, hogy a legközelebb élők, az alsó-vicsegdai zürjének Usztyugba látogató képviselői voltak a tanítómesterei.

A felsorolt feltételezések egyike sem értékeli Sigmund Herberstein osztrák diplomata „moszkoviai” útleírását, pedig abban a következő idevágó hír olvasható: „Az Usztyugi Terület arról a városról és erődről kapta a nevét, amely a Szuhona folyó partján terül el. [...] Saját nyelvük is van, bár inkább oroszul beszélnek.”⁶⁷² Herberstein tehát eldönti a vitát: ha Usztyugban még a 16. század elején is beszélték a saját nyelvüket – amely csak a permi lehetett –, akkor a 14. század közepén, Sztyefan születése idején a város lakossága még feltétlenül kétnyelvű volt. Azzal ugyanis nem számolhatunk, hogy a zürjének 14–16. századi másodlagos betelepülők lettek volna: az oroszok közelsége csak egy-két kereskedő család számára volt kedvező, a földművelő vagy vadászó-halászó közösségek vándorlása mindig üres területek felé irányult. Usztyug városának és környékének tehát zürjén őslakossága lehetett, amelyet a századok folyamán asszimiláltak a betelepülők. A várost viszonylag korán alapították, első említése 1207-ből való. Az orosz–permi együttélés Usztyugban tehát Permi Szent István születésének idején mintegy másfél évszázadra tekintett vissza. Ennyi békésen együtt eltöltött év után a nyelvi különbségeknek, az etnikai tudatnak már nem volt jelentőségük – elképzelhető, hogy a legendaíró határozott kijelentése ellenére, miszerint „ez a mi szent életű Sztyefan atyánk származása szerint orosz volt, a szláv népből” a család zürjén gyökerekkel rendelkezett, s beszélték is őseik nyelvét.

A legendában Jepifanyij is megidézi Sztyefan gyermekkorát: apja, egy bizonyos Szimeon nevű igaz keresztény ember, a Szent Istenanya-katedrális egyik klerikusa⁶⁷³ volt, aki ügyes fiacskáját korán bevonta a szertartásokba: mivel Sztyefan egy év alatt megtanult írni és olvasni, ezért hamarosan *kano-narh*,⁶⁷⁴ majd felolvasó lett a székesegyházban. Pajtásai közül kitűnt kiváló szellemi képességeivel – olvassuk tovább a legendában – és korán megnyilvánuló elhivatottságával. Kortársainál mindig érettebbnek mutatkozott, társaságuktól visszahúzódott. Szórakozásaikban nem vett részt, inkább sokat olvasott, a szép beszédet és az írást gyakorolta. Kamaszkora elteltével nyil-

672 Lásd a Siegmund Herbersteinnel és művével foglalkozó fejezetben *A moszkoviai úti jegyzetek finnugor vonatkozású részeit* (3.3.6.).

673 A klerikus olyan személy, aki felszentelése által az egyház – a klerus – tagja lesz. A klerikusok kötelesek tiszteletet és engedelmisséget tanúsítani feljebbvalóik iránt, és az egyház által rájuk osztott feladatokat el kell látniuk. Mintaszerű életükkel példát kell mutatniuk a hívő közösség számára.

674 Görög eredetű szó. Magyarra talán ’élőénekes’-nek vagy ’énekvezető’-nek lehetne fordítani. A *kano-narh* hirdette ki, hogy melyik zsoltár hányadik sorától kell kezdeni az éneklést, és megadta a hangot.

vánvalóvá vált, hogy Usztyugban minden elérhető tudást megszerzett, a hely szűk lett számára.

Sztyefan elhatározta, hogy szerzetes lesz. A helyi kolostorok azonban nem kínáltak további lehetőséget az önművelésre. Usztyug és környéke, Vologda, Beloozero, az egész Dvinai földnek nevezett tájegység a rosztovi püspökség alá tartozott. Sztyefan a vidék szellemi központjába, Rosztovba indult. A püspöki székhely távolabbi egyházi központokkal is kapcsolatot tartott, a papi előjárók közül többen is tudtak görögül, a székesegyházban a bal oldali kórus görögül énekelt. A város központjában állt a Teológus Szent Gergely kolostor, amelyben valamiféle oktatóintézmény működött. Jepifanyij Premudrij ezt Zatvornak, ’cellának’ nevezi. Az elnevezésből sajnos nem tudunk következtetni eme intézmény méretére, az ott lakók és tanulók számára. A legendából pedig csak azt tudjuk meg, hogy itt találkozott és élt együtt Permi Szent István és Jepifanyij Premudrij.

Rosztov fejedelmi székhely, tehát világi központ is volt. Egyik korábbi fejedelme, Konsztantyin Vszevolodovics a könyvek nagy barátja volt, művelt emberekből álló udvartartást vezetett, gyűjtötte és oroszra fordíttatta a görög nyelvű könyveket.⁶⁷⁵ A Zatvorban tanuló szerzetesek talán a fejedelmi könyvtárban felhalmozott könyveket is használhatták.

A tanulni vágyó Sztyefant egy Makszim nevű öreg presbiter, a tanintézet előjárója fogadta szerzetessé. Keresztnevét a papi rendbe lépve is megtartotta. Társai azonban a *Hrap* gúnynevet akasztották rá. Egyes későbbi évkönyvek, elvesztvén a fonalat, a *Hrapot* tartják Permi Szent István családnevének, a Jepifanyij által írt legendát ismerők azonban tudják, hogy ez csak gúnynév.⁶⁷⁶ A mai oroszban a *hrap* jelentése ’horkolás, horkantás’. Régi jelentése azonban más volt, azt a *nahrapisztij* ’erőszakos, szemtelen’ szó őrizte meg. Szinonimája még a mai oroszban a *naglij* ’szemtelen, arcátlan’ és a *naglec* ’szemtelen fickó’ szó.⁶⁷⁷ Permi Szent István családnevét nem ismerjük. Szülei keresztneve Marija és Szimeon. Usztyugi Prokopij legendájának egy közöletlen változata szerint Marija apjának Szekirin volt a családneve.⁶⁷⁸

A rosztovi tanuló évekről Jepifanyij Premudrij saját emlékei alapján számol be: Sztyefan szorgosan művelte magát, elemezte, fordította a görög szerzők műveit. Megtanult görögül és permiül. Megalkotta a permi nyelv ábécéjét, könyveket fordított permi nyelvre. „És egyedül megtanulta a permi nyelvet”⁶⁷⁹ – írja Jepifanyij. Tehát a Zatvorban nem volt olyan társa, akitől

675 Markov 1896, 12, 2. j.

676 A 15. század végi moszkvai évkönyvben már Sztyefan Hrap néven szerepel. *Московский летописный свод конца XV века* 2004, 211.

677 Hadrovics–Gáldi 1968³ II., 904. és I., 919, 867.

678 Prohorov 1995, 4.

679 Lásd a legenda *Élettörténetének kezdete* című fejezetében (5.4.7.).

permi nyelvtudását gyarapíthatta volna, nyelvismerete még az usztyugi évekből származott. Természetesen egyedül, írott tananyag nélkül nem lehet egy nyelvet megtanulni. A Jepifanyij-féle mondat inkább arra vonatkozhat, hogy rendszerezte tudását, a permi nyelvről korábban szerzett ismereteit. Permi és orosz fordításait ő maga formálta könyvvé: leírta, illusztrálta, bekötötte őket, mint minden szerzetes.

Az önművelésen kívül Sztjefan másik módszere volt, hogy a kolostoron belül és kívül egyaránt kereste a bölcs emberek, idősebb szerzetesek társaságát. Velük beszédbe elegyedett, olykor meg is szállt náluk, hogy kifaggathassa őket. Tevékenysége egyetlen célt szolgált – permi térítőútját.

Munkájának, megszerzett tudásának elismeréseként Arszenyij herceg és püspök, a rosztovi fejedelmi család tagja *diakónussá* szentelte. Ez rendkívül fontos, datáló értékű adat a legendában. Karamzin szerint Arszenyijt 1365-ben Alekszj metropolita szentelte püspökké,⁶⁸⁰ tehát Sztjefan felszentelése 1365 után történt, Rosztovba érkezése pedig még 1365 előtt.

A permi ábécé megalkotása már Szent István életében nagy csodálatot és meglepetést váltott ki. „*Különösen Moszkvában csodálkoztak, mondván: »Hogyan tudott ez az ember permi könyveket alkotni?«*”⁶⁸¹ A csodálat azóta is tart, a 19. századtól azonban tudományos elemzés tárgya is az első két betűje után *abur*-nak nevezett írás. Az ábécé betűinek felsorolása a különböző kéziratokban kismértékben eltérő. Sztjefan görögül is kiválóan tudott, s a permi írás megalkotásakor, a betűk megrajzolásakor inkább a görög, mint a Konstantin (Cirill)-féle szláv ábécére támaszkodott. Egyes betűk azonban sem görög, sem orosz előképpel nem rendelkeznek. Ezekről azt feltételezte még a 19. században Makarij archimandrita, hogy zürjén nemzetségelek vagy tulajdonjegyek alapján rajzolta meg Permi Szent István.⁶⁸² Ez az elképzelés széles körben elterjedt a szakirodalomban, noha nem tudjuk, ábécéje megalkotásakor honnan ismerhette a *tamgákat* és *paszokat* Sztjefan. Legendájából nem következtethetünk ilyen jellegű ismereteire.⁶⁸³

A permi írással, az ózürjén nyelv jellegzetességeivel a zürjén nyelv és kultúra legjobbjai foglalkoztak: G. Sz. Litkin 1889-ben publikálta művét, V. I. Litkin pedig 1952-ben.⁶⁸⁴ Az óegyházi szláv – ózürjén kapcsolatokat

680 Prohorov 1995, 18, 1. j.

681 Lásd a legenda *A permi ábécéről* című fejezetében (5.4.7.).

682 A(rhimandrit) M(akarij) 1856, 47.

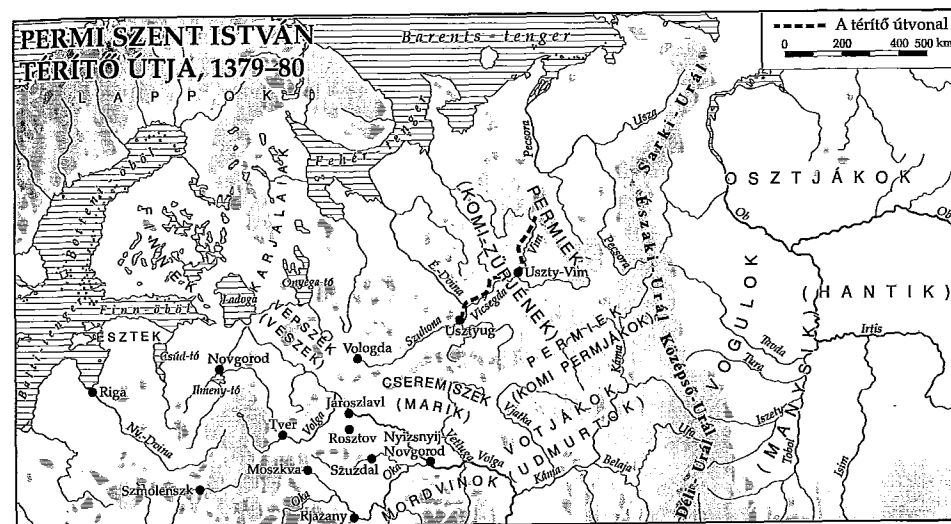
683 G. Sz. Litkin szerint a paszok és a Sztjefan által alkotott betűk között semmiféle kapcsolat nincs: Litkin, G. Sz. 1889, 60, 1. j., a jegyzet szövegében a 61. oldalon a 2) pontban olvasható a következő: «между пасами и Стефановскими буквами нельзя делать никаких сближений».

684 Litkin, G. Sz. 1889; Litkin, V. I. 1952.

Rédei Károly elemezte.⁶⁸⁵ Permi Szent István halálának 600. évfordulója alkalmából 1996-ban konferenciát rendeztek Sziktivkarban. Az akkor elhangzott előadások jegyzetei, bibliográfiái eligazítanak a kérdés kiterjedt szakirodalmában.⁶⁸⁶

Az önképzéssel elért tudását elismerve, 1379-ben Geraszim, kolomnai püspök Sztjefant presbiterré szentelte. Az ábécé megalkotásával, zsoltároskönyvek, bibliarészletek fordításával töltött felkészülési idő lassan lepergett a rosztovi kolostorban. Sztjefan elhatározta, hogy útra kel a Permi földre. Az igehirdetésre ismét Geraszimtól kért és kapott áldást, aki ekkoriban az orosz egyház ügyeinek irányítója volt, az új metropolita kinevezéséig. Az áldás tehát a legfelső helyről érkezett. Ez még szintén 1379-ben történt, nyáron.

Sztjefan nyár végén, ősz elején útra kelt, megkezdte misszióját. A Vicsегда folyót használva közlekedésre, először Piraszban – a mai Kotlaszban – kezdett téríteni. 1379-ben a Vicsегда és a Vim folyó mellékén térített, majd 1380-ban felépítette az első templomot Permi földön. A hely: Uszty-Vim, az idő: 1380 tavasza. A templom az Angyali Üdvözlét nevet kapta. (Lásd 7. térkép.)

7. térkép

A legendát továbbolvasva hajmeresztő kalandokról értesülünk: Sztjefanra feldühödött permiek támadtak, körbevették, nyílzáport zúdítottak rá. Ő mégsem félt, „*lövéseiket gyermekek játszadozásának vette*”⁶⁸⁷ Neki lett iga-

685 Rédei 1993.

686 Христианизация Коми края 1996.

687 Lásd a legenda *A permi egyházzól* című fejezetében (5.4.7.).

za, nem találták el. Egy másik alkalommal, midőn kedvenc foglalatosságát űzte – vagyis a permiek áldozóhelyeit dülta fel, bálványait döntötte le – ismét megtámadták. Ő azonban Istenhez imádkozott: „*És akkor ő átment közöttük és távozott, mivel Isten megóvta jámbor szolgáját.*”⁶⁸⁸

E jelenetek leírásával Jepifanyij a hit erejét és Sztjefan csodálatos képességeit mutatja be. A legenda olvasóiban felmerülhet a kérdés: mennyi igaz ezekből a történetekből? A legendaírónak legfőbb törekvése éppen az események eltúlzása, csodaszerűségük hangsúlyozása volt, ez óvatosságra inthet minket, hogy minden szavát elhiggyük. Ugyanakkor bizonyosnak vehetjük, hogy Sztjefan kész volt mártíromságot vállalni, s ennek megfelelően végezte térítő tevékenységét. Akárhogy is történt, tény, hogy nem vált mártírrá, épségben hazatért a Permi földről. Adjunk hálát Istennek, hogy megúsza.

A kalandok sértetlen átvészélése tekintélyt adott Sztjefannak, igehirdetési során „*nyílt, látható helyre állva a nép között*”⁶⁸⁹ egyre többen hallgatták szavát. Sokan jöttek megcsodálni az újonnan épített templomot is. A permi emberek között elterjedt érkezésének híre. Távolabbi helyekről is felkeresték Sztjefant, beszélgettek vele. Megtört a jég. Csoportosan járultak elé megkezeszkelkedni.

Szaporodni kezdett Krisztus nyája. Sztjefan a megtérteket megtanította írni-olvasni az általa alkotott ábécé segítségével. A legjobb tanítványokat papnak tette meg, volt, akit diakónusnak vagy előénekesnek nevezett ki – írja Jepifanyij. Ez a tudatos egyházszervező tevékenység eredményei ellenére később mégis vitát váltott ki: Sztjefannak ugyanis – ekkor még nem lévén püspök – erre nem volt felhatalmazása.⁶⁹⁰

A legenda szerint Sztjefan egyedül indult útnak. Már az első templom építéskor nyilván helyi segítői voltak. Ezek száma a későbbiekben csak szaporodott. Híveinek két újabb templomot emelt. Az 1380. évben már mélyen bent járt a Permi földön. Tevékenységét a helyi hatalmasságok nem nézheték tovább tétlenül, kirobbant konfliktusa Pam vezérrel. Ez volt a térítő út legfontosabb eseménye, ami ennek megfelelően központi helyet tölt be a legendában is. A találkozás télen történt, amikor már zajlott a Vicsegda folyó, hiszen az egyik próbatétel a hitvita során éppen a jég alá merülés volt.⁶⁹¹ Legkorábban tehát november végén – december elején történt az összecsapás.

A legendában az olvasható, hogy Pam jós, varázsló és méregkeverő volt, a helyi szellemek jó barátja. A szövegben *Pam-Szotnyik* néven szerepel.

688 Lásd a legenda *A permi egyházzól* című fejezetében (5.4.7.).

689 Lásd a legenda *A tanítás* című fejezetében (5.4.7.).

690 Prohorov erre vonatkozóan Sesztakov (Sesztakov 1871) és Otragyinszkij (Otragyinszkij 1896) műveit idézi (Prohorov 1995, 20.).

691 Lásd a legenda *Hogyan győzte le vitában a varázslót* című fejezetében (5.4.7.).

A *szotnyik* a régmúltban 'százados'-t jelentett. Ebből arra következtethetünk, hogy Pam valamiféle társadalmi funkcióit is viselhette. Törzsi vezető volt, ha talán nem is a legmagasabb rangban. Az orosz eredetű szotnyik azonban arra is utalhat, hogy Pamot státuszában az oroszok is elismerték, tehát olyan helyi vezető volt, aki felelt az adószedésért, és biztosította a vidék nyugalalmát. A nevét és cselekedeteit megőrző helyi hagyományok szerint nem vallási vezető volt, hanem a Vim folyó mellékén élők főnöke, aki megerősített szállását Knyazspogosztban tartotta.⁶⁹²

A hitvitát megelőzően Sztjefannak már jelentős tábora volt a permiek között. Az emberek meggyőződtek arról, hogy önzetlenül, hitéért cselekszik: az áldozati helyeken felhalmozott javakat sohasem vitte el, mindig a helyszínen semmisítette meg. Az emberek azt is látták, hogy ezt büntetlenül tehette: isteneik nem bosszulták meg Sztjefan cselekedeteit. Az új hit a régi fölött állt. Pam-Szotnyik azonban ellenpropagandába kezdett. A megtérteket és ingadozókat felkereste, próbálta őket visszacsábítani. A permi emberek biztatták: „*Ha erős vagy a beszédben, vele szállj vitába, ne velünk.*” De Sztjefannál is betelt a pohár: „*Bármennyit építek, ő lerombolja.*”⁶⁹³ A vitázók egymásnak feszültek. Párbeszédük mintha süketeké lett volna. Jepifanyij a vitát rekonstruálva számtalan bibliai idézetet ad Sztjefan szájába. Vele szemben Pam-Szotnyik semmilyen tételes vallást nem képviselt, nézeteit a legendaírónak kellett megalkotnia. Jepifanyij intelligens ember volt, bele tudta magát élni a permi emberek gondolatvilágába, ebből következően igen meggyőző érvekkel látja el a kereszténység és az idegen hatalom képviselője ellen érvelő pogány vezetőt.

„*amikor már minden szóból kifogytak [...] úgy döntöttek, hogy próbára teszik hitüket. És azt mondták egymásnak:*

– *Menjünk, rakjunk tüzet és lépünk bele, hogy átalmenjünk az égő tűzön, a lángokon. Ketten menjünk, együtt, te meg én. És akkor megvizsgáljuk, próbára tesszük hitünket, megtörténik a próbatétel: aki épen, sértetlenül kerül ki, annak a hite igaz, azt követjük majd mindnyájan. Azután hasonló módon tesszünk egy másik próbát: kézen fogva egy lékbe lépünk és a mélybe merülünk, a Vicsegda folyó mélyére, és a jég alá bújunk, jó idő múltán, egy szakasszal lejjebb, egy másik léken együtt kibújunk. És annak a hite lesz igaz, aki épen és sértetlenül jön ki, és akkor mindenki annak engedelmeskedik.*”⁶⁹⁴

Ezzel a vita véget ért. Pam-Szotnyik azonban nem mert a tűzbe lépni. Nyilvánosan megszégyenült. Egy törzsi társadalomban ennél nagyobb büntetés nem érhetett vezetőt. Tekintélye megszűnt a közösség előtt. A legjobb

692 Prohorov 1995, 19.

693 Lásd a legenda *Hogyan győzte le vitában a varázslót* című fejezetében (5.4.7.).

694 Lásd uo.

ban tette, ha elbujdokolt. További sorsáról krónikások és mesélők emlékeznek meg: a *Vicsегда-vími évkönyv* szerint később Pam-Szotnyik fegyveresek seregével támadt a térítőre, de az akció során kétszer vesztette el és nyerte vissza látását Sztyefan imái hatására.⁶⁹⁵ Otragyinszkij könyvében azt olvasuk, hogy a többszörösen pórul járt vezér és varázsló Szibériába menekült. Altim faluban, az Ob alsó folyása mentén élő osztjások körében telepedett le. A falu népe Pam-Szotnyiktól és a vele menekült családoktól származtatta magát.⁶⁹⁶

Sztyefan a megtérített vidéket be szeretne volna vezetni az egyház kebelébe, ezért, elhagyva a permi tájat, Moszkvába ment, hogy püspököt kérjen népének. Ez már politikai kérdés volt, erről a metropolita és a nagyfejedelem csak együtt dönthetett. Ha létrehozzák a permi püspökséget, azzal egyben deklarálják a terület Moszkvához tartozását is. Mérlegelni kellett a várható ellenlépéseket. Dmitrij Donszkoj és Pimen a tatároktól tarthatott elsősorban, és Novgorod tiltakozásától, amely érsekségének területéhez számította a Permi földet is. A tatárok moszkvai betörése utáni télen (1382–1383) Sztyefant szentelték permi püspökké. Jepifanyij Premudrij a legendában érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, hogy Sztyefan püspököt kért Moszkvától, s végül ő maga lett püspökké. Ekkor még nem volt negyvenéves. Püspökként visszatérve a permi tájakra, tennivalói megszorodtak, a térítéshez, nyájának lelki gondozásához adminisztrációs teendők is járultak. Védenie kellett a permi népet a szomszédos Vjatka föld és a vogulok támadásaitól, valamint a novgorodiak zsákmányszerző akcióitól. A novgorodi érsekséggel hatásköri súrlódásai is voltak. A viták elsimítására Sztyefan 1386-ban Novgorodba látogatott.⁶⁹⁷

Sztyefan hivatali kötelezettségei miatt többször kényszerült útra kelni. Leginkább Moszkvát kereste fel, a metropolia székhelyét. 1391-ben részt vett a püspöki szinóduson, erről a látogatásáról az évkönyvek is megemlékeznek.⁶⁹⁸

A permi püspök életének utolsó éveiről Jepifanyij némileg homályosan számol be. A *permi ábécéről* című fejezetben Sztyefan, halálát érezvén közeledni, utolsó tanításban részesíti híveit, majd Moszkvába távozik. A leírásból úgy tűnik, hogy ez végleges távozás, de nem tudjuk meg okát, hogy a püspök miért hagyja el egyházmegyéjét. A következő bekezdésben pedig arról olvasunk, hogy „amikor elérkezett élete éveinek vége [...] úgy alakult, hogy

695 *Документы по истории коми* 1958, 258–259. [1380 r.] A kötetet Vaszolyi Eriktől kaptam.

Köszönet érte. A *Vicsегда-vími évkönyv* újabb közlése: Szaveljeva–Koroljov 1997, 83–92.

696 Otragyinszkij 1896, 31.

697 *Документы по истории коми* 1958, 260. [1386 r.]

698 *Московский летописный свод конца XV века* 2004, 219. [В лето 6899].

azokban a napokban Moszkvába ment Kiprian metropolitához”. E mondat szerint viszont közvetlenül a halálát megelőző napokban ért Moszkvába, a helyszín véletlen események eredője. Sztyefan összegyűjti kíséretének tagjait, elbúcsúzik tőlük, s visszabocsátja őket a Permi földre.

Nehezen tudjuk Jepifanyijnak elhinni, hogy oly sikeres térítő tevékenysége után Sztyefan önként elhagyta permi népét. Ezt a részt talán csak azért illesztette a szövegbe Jepifanyij, hogy a bibliai idézetekkel teletűzdelt utolsó tanítást megírhasssa. A szöveg jellege szerint ekkor a főpap búcsúzik híveitől. A halálos ágyán elmondott búcsú viszont másokhoz szól, más közegben hangzik el: Sztyefan közvetlen munkatársaihoz, permi barátaihoz szól, sokkal személyesebb hangnemben, bibliai idézetek nélkül. Jepifanyij írói talentumát mindkét szituációban meg kívánta mutatni, ezért a búcsú megkettőzése. A legendában nemcsak a búcsúmotívum szerepel többször, hanem azokra mintegy rímelve a siratás eseményei is: Sztyefant elsíratják a permi emberek, a permi egyház és maga Jepifanyij is. A búcsú megkettőzése talán azt az írói célt is szolgálta, hogy a siratásra is többször vissza lehessen térni, több oldalról is bemutatva a gyász mélységét.

A permi emberek siratója több szemrehányást is tartalmaz Moszkvának címezve: Sztyefan népe nem érti, miért kellett püspökének Moszkvába mennie, s ha már ott hunyt el, miért nem nyugodhat Permi földben. A legenda szerint a püspök halála rendkívül megrázta a permi népet. Ha ez nem egyszerű költői túlzás, akkor mégis feltételezhetjük, hogy Sztyefan nem önként távozott a Permi földről – egyházi előjárói talán féltékenységből igyekeztek elszakítani népétől. Temetkezési helyétől sem véletlenül választották Moszkvát: halála utáni kultuszát is a fővárosban kívánták kialakítani.

Permi Szent István 1396. április 26-án hunyt el. Kortársai által tisztelt, megbecsült vezető volt. Bírta a fejedelmek barátságát is. A tisztelet jeléül a Szpasszkij-(Megváltó-)székesegyházba⁶⁹⁹ temették el, a fejedelmi család tagjainak temetkező helyére. A pravoszláv egyház a 17. században emelte szentjei sorába, de már közvetlenül halála után rendkívüli tisztelet övezte.

A Permi földön számtalan legenda és anekdota született cselekedeteiről: 1384–1385-ös útja alkalmával Tuglim faluba érkezett. Egy nő, meglátván lyukas bocskorát, új rongyokat tépett neki, hogy beburkolja beteg lábait.

699 A Szpassz (Спасъ) ’Megváltó’-t jelent, a templom több néven ismert: Святыи Спасъ (Szent Megváltó), Спасъ на Бору (A Megváltó temploma a fenyőligetben: a bor ’kis kiemelkedésen elhelyezkedő fenyves’-t jelent, amelyben bokrok is találhatók – Dal 1955, 118), Спасъ Преображения на Бору (A Megváltó színeváltozásának temploma a fenyőligetben).

Sztyefan ekkor azt mondta: e hely kereskedelmi központ lesz. Természetesen úgy is lett.⁷⁰⁰

Egy másik történet szerint Sztyefan legyőzte és távozásra bírta Kert-Ajkát, a 'vas-apóst', aki Kert-Keresz, 'Vashegy' faluban lakott.⁷⁰¹ Kert-Ajka egy széles láncot húzott át a Vicsegda folyón. A láncon lévő harang éjjel is jelezte, ha idegen közeledett. Kert-Ajka a folyami közlekedés ellenőrzése révén az egész környéket uralta már több mint száz éve. Sztyefannak azonban ő sem tudott ellenállni.⁷⁰²

A hagyományok szerint Permi Szent Istvánhoz kell imádkozni, ha valami elveszett, ha viszályok marcangolják a házastársi köteléket, ha sikereket szeretnének elérni a tanulásban, vagy valamely hivatal elnyerésére vágyunk.⁷⁰³

Sztyefan természetesen halála után is megjelent a nép előtt: egy frissen megkeresztelt falu népe Uszty-Vim közelében megpillantott a folyón egy csónakot, amely az árral szemben haladt, a folyó túlsó partján pedig egy öreg szerzetest. A csónakban egy Istenanya-ikon volt, a szerzetesben pedig Sztyefant ismerték fel.⁷⁰⁴

Permi Szent István tisztelete kiterjedt a hozzá kapcsolódó tárgyi emlékekre is. Az emberek tudni vélik, hol emelt templomot, hol állított keresztet, mely ikon őrzi keze nyomát:

- A Vaska folyó mellett Vendinga faluba is eljutott, ahol az 1840-es években még állt az általa állított kereszt. Felirata azonban már olvashatatlan volt.

- A Sziszola mentén Votcsa faluban alapított kolostort, amelyet később róla neveztek el. A 19. század közepén már csak egy kápolna maradt belőle kereszttel.⁷⁰⁵

- A Vicsegdán hajózva útjának legtávolabbi pontján megalapította az Uljanovói Megváltó kolostorát. A rendház Alekszij pátriárka testvérének, Julianijának nevét őrzi, akinek közvetítésével egy konstantinápolyi ikon került a kolostorba. Az ikon neve: „Megváltó a lepedőn” vagy másként „Nem emberi kéz alkotta Megváltó”, s azt a leplet ábrázolja, amellyel Krisztus testét betakarták a keresztről való levétele után.⁷⁰⁶ 1883-ban az ikon Uszty-Sziszolszkba került, a Permi Szent István tiszteletére épülő, és 1896-ban felszentelt templomba.⁷⁰⁷

700 Otragyinszkij 1896, 33.

701 A mai térképeken Kortkerosz néven található meg.

702 Kraszov 1896, 141–142.

703 *Коми легенды и предания* 1984, 21, 22, 25–27, 71, 76.

704 Prohorov 1995, 38.

705 A kolostor 1996 óta újra működik.

706 *Ma torinói lepel* néven ismert.

707 A templomot 1933-ban lerombolták, napjainkban építették újjá. Az ikonnak sajnos nyoma veszett.

Az emlékezet tud egy Szentháromság-kolostorról is, amelyet szintén Sztyefan alapított a Pecsora folyó mentén. A kolostor az idők folyamán lakatlanná vált és elpusztult, de temploma tovább szolgálta a falu⁷⁰⁸ népét.⁷⁰⁹

E két kolostor alapításáról fennmaradt egy legenda is, amely szerint élt egyszer egy Uljana nevű, Sztyefan által megkeresztelt permi leányka. A pecsoraí varázsló, Kiszka, akinek nem tetszett, hogy Uljana a kereszténységet hirdeti, hal képében felúszott a Vicsegdán, felgyújtotta a harangtornyot, és foglyul ejtette a lányt. Uljana azonban a folyóba vetette magát és megfuladt. Sztyefan a lány halála helyén alapította a róla elnevezett kolostort, majd elment a Pecsorához, megbüntette Kiskát, és a háza helyén felépítette a Szentháromság-kolostort.⁷¹⁰

Az ikonfestés a pravoszláv egyház szerzeteseinek, papjainak egyik állandó tevékenysége volt. Permi Szent István is foglalkozott vele. Négy általa készített ikont tartanak számon:

- Szent Miklós – a cserdini székesegyházban volt, csodatévő erőt tulajdonítottak neki;

- Nem emberi kéz alkotta Megváltó – Irta faluban volt, 17 versztára Jarenszktől, szintén csodatévő;

- Szentháromság (zürjén felirattal) – Vozsem faluban volt, Jarenszk közelében;

- A Szentlélek alászállása (zürjén felirattal) – szintén Vozsemben volt.

Az ikonok közül napjainkig fennmaradt a Szentháromságot ábrázoló. A hiedelem szerint bizonyos Osztolkov nevű emberek háromszor is elvitték az ikont Vozsemből, de az minden alkalommal visszatért.⁷¹¹ A történet folytatása szerint az ikont később maga Sztyefan vitte Vologdába, utolsó moszkvai útja alkalmával. Először a székesegyházban volt, majd átvitték a Feltámadás-templomba. Most a vologdai helytörténeti múzeumban őrzik. Az ikon alján hatsoros zürjén szöveg van. P. D. Sesztakov olvasata szerint a Teremtés könyve 18. fejezetének eleje.⁷¹²

A másik vozsemi ikonon, a Szentlélek leereszkedésén öt sor zürjén szöveg van, Sesztakov szerint az Apostolok cselekedeteinek 2. fejezetéből.

708 A település feltehetőleg a mai Troicko-Pecsorszkkal azonos.

709 *Сказание о Стефане Пермском* 1992, 25–26.

710 Rogacsov 1996, 140. Rogacsov szerint az uljanovói kolostort valószínűleg nem Permi Szent István alapította, mivel az ő idejében a pecsoraí vogulok állandó betörései miatt a Felső-Vicsegda lakatlan vidék volt. A kolostor egyébként 1994 óta újra működik.

711 *Сказание о Стефане Пермском* 1992, 63.

712 Sesztakov 1871, 11–17.

P. Szavvaitov publikálta először zürjén nyelvtanában.⁷¹³ Nálunk Zsirai Miklós közölte a *Finnugor rokonságunk* 217. oldalán.⁷¹⁴

E két ikon feliratán és egy kódex lapjára rótt 12 szavas széljegyzeten kívül több abur-írással nyelvelméket nem ismerünk. Fennmaradtak azonban orosz betűs átírású ózürjén szövegek: részletek az újszövetségből, liturgikus énekek, a Miatyánk, a niceai és a konstantinápolyi zsinat hitvallása. E szövegek eredetijét feltehetőleg Sztjefan fordította permi nyelvre. Ezt a feltételezést legendáját ismerve fogalmazhatjuk meg – csak az ő tudása, a hosszú tanulóévei alatt felhalmozott nyelvi ismeretei, fordítási gyakorlata állhat e szövegek mögött. Tanítványai, utódai nem folytattak olyan alapos görög és zürjén nyelvi tanulmányokat, mint ő. Halála után a zürjén egyházi nyelvnek nem akadt hozzá hasonló tudású művelője.

Rédei Károly Medvigy Mihályra hivatkozva azt írja, hogy e szövegek „az ortodox liturgiának kizárólag azokat a részeit tartalmazzák, amelyeket a kórus, illetőleg a nép imádkozott vagy énekelt”.⁷¹⁵ A szövegek szolgálai követik az eredetit. Ez feltehetőleg megnehezítette megértésüket, ugyanakkor valamiféle misztikus fényt is kölcsönzött nekik.⁷¹⁶

Az ikonokhoz és a Sztjefan által írt könyvekhez hasonlóan több Sztjefanhoz kapcsolódó tárgy is elveszett sajnos az idők folyamán. Sokáig őrizték egy miseruháját Szolvicegodszkban, a település Angyali üdvözlés templomában Makarij archimandrita híradása szerint. A *szakkosz*⁷¹⁷ a 16. században a Sztroganovokhoz került.⁷¹⁸

Nincs már meg az a naptár sem, amit Sztjefan alkotott zürjén mintára. Az eredeti ötletet felhasználva a kalendáriumot a pravoszláv egyház jeles napjait feltüntetve alkotta meg. A fából faragott eszköz hatszögű volt, rajta kisebb-nagyobb bevágások jelezték a napokat és hónapokat.⁷¹⁹

Szerencsésen fennmaradt Sztjefan püspöki pásztorbotja. Sokáig temetkezési helyén őrizték, sírja közelében lehetett, talán rajta a síremléken. 1612-

713 Szavvaitov 1850.

714 Zsirai 1937, 217. A zürjén szöveg fölött kézzel írt cirill betűs orosz szöveg olvasható: Таблица Н. 3. Коми надпись на иконе «Сошествия духа» (3. kép. Komi felirat a „lélek alászállása” ikonon). Az írás nem orosz kéztől származik, mivel a betűk nem dőlnek jobbra. Talán Zsirai írása.

715 Rédei 1993, 26–27.

716 Baker 1983, 106; Rédei 1993, 30.

717 A *szakkosz* eredetileg a bizánci uralkodók díszruhája volt, főpapi ruhává a 11–12. században vált. Omofóriumot (széles szalag keresztábrázolással) és Panagiát (nyaklánc Krisztus vagy Mária képével) viseltek fölötté.

718 A(rhimandrit) M(akarij) 1856, 53.

719 A naptárról P. Szavvaitov tartott előadást az I. oroszországi régészeti konferencián. Publikációja alapján a naptár rajzát és az egyes napok jelentését közli Litkin, G. Sz. 1889, 21–24; a naptár két leírását ismerteti Prohorov 1995, 15, 4. j.

ben Chodkiewicz hetman⁷²⁰ elvitte Litvániába, ahol egy kolostorban őrizték. 1848-ban került a permi székesegyházba. A pásztorbotot csontkarikák és áttört, faragott csontlemezek díszítik. Ezek egy része már Sztjefan halála után készült, és az életéből vett jeleneteket ábrázol.⁷²¹

Sztjefan és a permi emberek találkozása sok író, költő és képzőművészt megihletett. Elsőként Ivan Alekszejevics Kuratov írt drámai költeményt a térítő út legjelentősebb eseményéről: Permi Szent István és Pam összecsapásáról, az ősi hit és az idegen kereszténység hirdetőjének szellemi párbajáról. A műből töredékek maradtak fenn: a bevezető és Pam monológja.⁷²²

Kallisztrat Zsakov szintén a mitológia bűvkörében élt: meséiben, elbeszéléseiben a legendák hősei mellett általa kitalált szereplők is felbukkannak. Pam személye őt is foglalkoztatta.

E két kiemelkedő művészt nem csak a drámai konfliktus feldolgozása, továbbgondolása vezette a permi sámán felé, hiszen a legendának irodalmilag is legértékesebb része Pam hitvallása, megkapó ragaszkodása ősei hitéhez.

Az 1917-es forradalom után a zürjén és a permjék irodalom új témák felé fordult. Ha érdeklődött is a kulturális hagyományok iránt, azoknak osztályharcos feldolgozásával állt elő. A keresztény hit terjesztőjének személye és permi utazásának eseményei nem tartoztak a szovjet állam által támogatott irodalmi témakörök közé. Csak a Szovjetunió felbomlása után kibontakozó pravoszláv reneszánsz irányította újra a figyelmet Permi Szent Istvánra. Az írókat, költőket változatlanul foglalkoztatja Sztjefan és Pam konfliktusa, de felkeltette érdeklődésüket a kereszténység térítőjének személye is. E témakörök felé fordult költeményeiben D. Frolov, A. Sebirev, E. Kozlov, V. Babin, A. Luzsikov, A. Rasztorgujev, prózai műveiben Sz. Zsuravljov és G. Juskov. Permi Szent István életének történetét Szergej Zsuravljov a gyerekek számára is megírta. A kétnyelvű képeskönyvet V. B. Oszipov képei díszítik.⁷²³ O. I. Uljasov drámát írt az uljanovói kolostor alapításáról, amely szintén kapcsolatba hozható Permi Szent István tevékenységével.

A komi és permjék képzőművészetben már a múlt század ötvenes éveiben felbukkantak folklorisztikus és irodalmi témák. V. G. Ignatov *Sztrasztyi* (Szenvedés) című képe Permi Szent Istvánhoz kapcsolódik. Napjaink fiatal képzőművészei közül többen merítenek az ősi hagyományokból: P. G.

720 A *hetman* jelentése 'parancsnok, vezér'. A *hetman wielki* 'nagyhetman' volt a lengyel hadsereg főparancsnoka. A hetman szó változatai ismertek a cseh, ukrán, román és moldáv nyelvekből is. Az eltérő alakok mind a német *hauptmann* különböző korai változataira vezethetők vissza.

721 Csernyecov 1988.

722 A töredékek orosz nyelvűek.

723 Zsuravljov 1996.

Mikusev művein ornamentális elemként gyakran jelennek meg Permi Szent István ábécéjének egyes betűi.

Permi Szent Istvánt a rendkívüli megbecsülés jeleként a moszkvai Kreml területén lévő Megváltó székesegyházba temették. A templom a Rurik-dinasztia nem uralkodó tagjainak temetkezési helyéül szolgált. A zavaros időkben,⁷²⁴ a lengyel támadás idején a koporsót elrejtették. A templom ikonostázán egy 17. században festett portré ábrázolta Permi Szent Istvánt, a kép alatt felirat foglalta össze származását, tevékenységét. A székesegyházat 1856–1863 között tatarozták, ekkor a déli mellékoltárt Sztjefan dicsőségére szentelték fel. A sír fölé kőszarkofágot emeltek. 1930-ban a szovjet állam három nap alatt elbontatta a templomot. A sírokat exhumálták, a maradványokat különböző moszkvai temetőkre vitték. Egy visszaemlékezés szerint Permi Szent István koporsóját sikerült megmenteni, és a Mária mennybemenetele székesegyház alá temették újra.⁷²⁵

Sztjefan, a permiek térítője a pravoszláv egyház egyik legnépszerűbb szentje; hivatalos ünnepe április 26., halálának napja.

5.4.5. A legenda finnugor néprajzi és történeti vonatkozásai

Permi Szent István legendája rendkívüli jelentőségű történeti forrás. Elsősorban Sztjefan, a térítő életéről és missziójának mindennapjairól közöl információkat. Az eseményeket Jepifanyij Premudrij a kortárs szemével láttatja. A legenda a legfőbb forrása e téma minden későbbi feldolgozásának. A mű forrásértékét emellett még növeli a Permi föld és környékének rövid leírása, a szomszédos népek felsorolása. Egyéb apró utalásokat is találunk a szövegben a finnugor területek adóztatásáról, a moszkvai bürokrácia jelenlétéről és a vidék javaival folytatott kereskedelemről. Jepifanyij Premudrij az egyház belső életének visszasságait is említi, midőn Sztjefan püspökké választásáról ír. Ezek a hírek nem különlegesek, nem egyediek, de alátámasztják a máshol olvasottakat.

A legenda nem történeti műfaj, szerzőjét nem az események részletes, valóságghű leírásának igénye vezérli. Permi Szent István legendája ebből a szempontból kivétel, tartalmát nem a csodálatos események, hanem a való élet történései alkotják. A legendát összevetve az évkönyvekkel, mégis bizonyos szemléletbeli különbségeket tapasztalunk: Jepifanyij Sztjefan felma-

724 1598–1613. Oroszul Смутное время (Smutnoje vremja), a Rurik-dinasztia kihalása utáni időszak. A Romanov-dinasztia alapítójának, I. Mihálynak (uralkodott 1645-ig) trónra lépéséig tartott.

725 Szmolencev 1993, 16.

gasztalása érdekében nem ír a térítő segítőiről, a templomépítés körülményeiről, Pam-Szotnyik fegyveres támadásairól, míg a 15. században virágzó usztyy-vimi évkönyvíró műhely egy másik műfajban alkotva törekszik a történeti hűségre, és megemlékezik ezekről az eseményekről is. Ezen évkönyvek híradásai két-három emberöltővel Sztjefan tevékenysége után még az élő szájhagyományt rögzítették.

Permi Szent István életének leírása a tárgyi néprajz és a néphagyományok kutatói számára nem tartalmaz rendkívüli információkat. Bálványokra, kultikus helyekre, szertartásokra olvashatók itt-ott utalások. Ezek részletesebb kifejtése más művekben megtalálható, a Jepifanyij Premudrij által írottak csak megerősítik azokat.

A legenda elején, az *Élettörténetének kezdete* című fejezetben olvashatjuk a finnugor történeti szempontból legjelentősebb adatsort. Jepifanyij Premudrij bemutatja, hogy Permi Szent István milyen módszeresen készült feladatára – a permiek térítésére. Sztjefan csak hírből hallott a permiekről és lakóhelyükről, midőn elszánta magát térítő útjára. Meg kellett tehát tudnia, hol él ez a nép, s kik a szomszédai. A püspök gondolatmenetét bemutatva Jepifanyij pontosan leírja a Permi földet, felsorolja szomszédait, majd közli elérésének legrövidebb útját-módját is. Jelentősége miatt álljon itt a környező népeket felsoroló eredeti szöveg:

Я се имена мѣстомъ, и странамъ, и землямъ, и иноязычникомъ, живущимъ въкругъ около Перми: двиняне, устьюжане, вилежане, вычегожане, пинежане, южане, сырьяне, гагане, вятчане, лопь, корела, югра, печера, вогуличи, самоедь, пертасы, пермь великая, гаголемая чусовая.*

mai orosz átírata:

Вот названия мест, стран, земель и других народов, живущих вокруг, около Перми: двиняне, устюжане, вилежане, вычегожане, пинежане, южане, сырьяне, гагане, вятчане, лопь, корела, югра, печера, вогуличи, самоедь, пертасы, пермь великая, называемая чусовая.

és magyar fordítása:

„Íme, azon helyek, országok, földek és más népek neve, amelyek Perm körül élnek: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, zürjének, gaijanok, vjatkaik, lapp, karél, jugor, pecsera, vogulok, szamojéd, pertaszok, csuszovajainak nevezett ó-permiek.”

Az eredetit és a mai orosz átíratot összevetve rögtön feltűnik, hogy számunkra fontos eltérés van a kettő között: az *inojazicsnyikom* szót a *drugih narodov* szókapcsolattal ültették át. Az *idegen nyelvűek*, illetve *más népek* nem egyenértékű kifejezések: az eredetiből egyértelműen kiderül, hogy a felsorolt etnikai csoportok, néprészek nem orosz nyelvűek.

Az említett elnevezések mindegyike ismert, megfejtethető, csupán két-három név értelmezése okoz gondot. E szövegrészletet kimerítően tárgyalta Vászolyi Erik *Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain* című tanulmányában:

„Dvinaiak: az Északi-Dvina mentének lakosságáról van szó. A lokalizálás világos, azt viszont nem tudjuk, hogy ezt a népességet is »idegen nyelvű«, tehát nem orosz lakosságnak tartjuk-e vagy sem. A XIV. század végén ugyanis a Dvina mellékén már jócskán vannak orosz telepések, viszont még számolni lehet, esetleg kell egyéb etnikummal is: a fentebbi krónikák és egyéb orosz kútfők számtalanszor emlegetnek nagyjából ezen a vidéken egy *zavolocsszkaja csud* nevű népességet, amelynek etnikai hovatartozását ugyan nem tekinthetjük tisztázottnak, annyi azonban bizonyos, hogy nem oroszokról van szó, hanem valamiféle finnugor nyelvű lakosságról, feltehetően karjalai vagy még valószínűbben vepsze kirajzásról. Az utóbbiak jelenléte a Dvina környékén a zürjén-vepsze érintkezések és jövevényszavak alapján is valószínűsíthető. Ebből következően viszont egyes zürjén csoportok is eljuthattak a jelzett tájra. Epifán adata a *dvinaiak*ról tehát etnikailag nehezen vagy egyelőre esetleg sehogy sem azonosítható.”⁷²⁶

A dvinai területekre történt orosz betelepülésre a *Novgorodi I. évkönyv* egyik híradása szolgálhat bizonyítékkul: „A 6850. (1342.) évben. [...] Ugyan-
ebben az évben Luka Valfromejev, nem hallgatván Novgorodra, a metropolita és a vladika áldására, vakmerő jobbagyokat gyűjtött maga köré, és elment a volokon túlra a Dvinán, és felépítette Orlec városát; és összegyűjtve a jemcaikat, elfoglalta a volokon túli földet a Dvina mentén, minden adót zsákmányul ejtett.”⁷²⁷ E hírből látjuk, hogy a 14. század közepén a kalandvagyó novgorodi telepések már nem szűz területre érkeztek. Földfoglaló akciójukban számíthattak a korábban érkezettek segítségére.

Vászolyi Erikkel szemben úgy véljük, hogy a *Régmúlt idők krónikájá-*ban szereplő *zavolocsszkaja csugy* kifejezés nem biztos, hogy az Északi-Dvina mellett élt finnugorokra vonatkozott. Az Északi-Dvina mellékét általában csak Zavolocsjénak nevezték a későbbi évkönyvek, lakosságát pedig zavo-

726 Vászolyi 1967, 293.

727 Lásd az 5.3.5. fejezetben.

locsjeieknek.⁷²⁸ Ez utóbbi nem jelenti azt, hogy e terület finnugor lakossága asszimilálódott. Inkább azt jelenti, hogy az orosz fejedelemségek érdekszférájába sorolták őket, ugyanakkor az őslakosság nem érte el azt a társadalmi szervezettséget, hogy önálló népként írjanak róluk. Ezt feltehetőleg szórványos, kis létszámú jelenlétük indokolta. A Zavolocsje és Dvinai föld tájegységnevek ugyanarra a vidékre utalnak, csak más nézőpontból: Zavolocsjénak Novgorodban nevezték e tájat, mert a Volokon, vagyis a vízválasztón keresztül érték el. Dvinai földnek pedig azok hívták, akik a Dvinán lefelé hajózva közelítették meg.

E kiegészítések, pontosítások után is a következtetés ugyanaz marad: „Epifán adata a *dvinaiak*ról tehát etnikailag nehezen vagy egyelőre esetleg sehogy sem azonosítható.”

„Usztyugiak: Usztyug városának lakosaira és a környékeliekre kell gondolnunk. Etnikailag ez a megfogalmazás is kérdéses: a túlsúlyban levő oroszokon kívül vepszék, zürjének is lakoztak vagy lakozhattak ott akkoriban.”⁷²⁹

Maga Permi Szent István is Usztyugban született, legendája szerint orosz emberként. Ugyanakkor szülővárosában tanulta meg a permi nyelvet. A település tehát minden bizonnyal vegyes lakosságú volt.

„Vilegyiek: a Vilegy folyó mentének lakosai. Nagy valószínűséggel zürjénekre gondolhatunk, akikkel fentebb *Vilegodszkaja Permca* néven már találkoztunk.

Vicsegdaiak: nyilván az Alsó-Vicsegda zürjénjeiről van szó.

Pinyegaiak: A Pinyega mentének lakosai. Oroszok, vepszék, zürjének egyaránt lehettek, akár az előbbi *dvinaiak*.

Jugiak: A Jug folyó mentének lakosai, Usztyugtól délre. Oroszok már lehettek itt, de ha Epifán úgy gondolta, hogy a jugiak is »idegen nyelvűek«, tehát nem oroszok, akkor egy délnyugatra húzódott zürjén néprészt kell itt gyanítanunk, esetleg a *Luzsszkaja Permca* néven emlegetett luzai zürjéniséget, illetve annak diaszpóráit. A kérdés azonban ebben az összefüggésben eldönthetetlen.”⁷³⁰

A következő népnév az orosz eredetiben *szirjanye*, magyarul *zürjének*:

„S z i r j á n o k: aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a *zürjén* szó első előfordulásával állunk szemben! Az orosz szövegben szereplő *syrjaŋe* alak PlurNom forma, amelynek SgNom-a *syrjan* vagy *syrjaŋin*. Az *-an(in)*, illetőleg *-jaŋ(in)* szegmentum képző, amelynek jelentése valamely vidék, ország

728 Lásd a *Régmúlt idők krónikájánál* és a *Novgorodi I. évkönyvnél* (5.2.2.3.1., 5.2.2.4. és 5.3.3. fejezetek).

729 Vászolyi 1967, 293–294.

730 Vászolyi 1967, 294.

lakosa, szülötte. A tóalak ezek szerint *syr* avagy *syrja*. Hasonló származékszavak voltak Epifán idézett részletében a *dvinahe*, *južahe* stb. a Dvina, Jug stb. földrajzi névből.

A *syr* vagy *syrja* tő jelentését nem ismerjük. Találgatásokba nem óhajtok kezdeni. Ha a belőle képzett származékszót próbáljuk szemantikailag értelmezni, akkor az *syr*-i vagy *syrja*-i embert, lakost jelenthet, illetve jelenthetett. Ez viszont azt sugallná, hogy az alapszóban valamilyen helynek, vidéknek a megnevezőjét, magyarul: földrajzi nevet kell keresnünk. Bizonyos mértékig erre ösztönöz a szövegösszefüggés is. Nézzük csak meg Epifán felsorolását: *dvinaiaiak*, *usztyugiaiak*, *vilegyiek*, *vicsegdaiak*, *pinyegaiak*, *jugiak* után következik a rejtélyes *syrjahe* alak, majd – az utána álló *galicane* avagy *gaijane* szót egyelőre, rögvést ismertető okok miatt átugorva – a *vjatcane*, azaz *vjatkaiaiak* adat. Világos, hogy különféle v i d é k e lakosairól van szó; mindegyik elnevezés alapja egy-egy földrajzi név [...] Óhatatlanul fölmerül a kérdés: nem vezették Epifánt a leírásban logikusan földrajzi, topográfiai szempontok? Következésképpen: a *syrjan* ~ *syrjanin* származékszó *syr* vagy *syrja* töve nem afféle földrajzi név, mint a környezetében szereplő összes többi szó? Nem helységnek, vidéknek vagy folyónak az elnevezése volt ez valaha?⁷³¹

Rédei Károly többször foglalkozott a *zürjén* népnév különböző megjelentéseivel. Saját véleményét 1975-ben tartott előadásában fejtette ki: az ósogul **sērān* vagy az ósosztják **sarūn* szóból származtatta. Szerinte a szó iráni eredetű, az átvétel az ósiráni, az óiráni és a középiráni korban egyaránt történhetett. A 'tenger' jelentésű *žraya-*, **zraya-*, **zray-* szó iráni **-ān* melléknévképzős alakjának jelentése 'tengerpart-lakó' lehetett. Az obi-ugor elnevezés feltehetőleg nemcsak a *zürjénekre*, hanem az északi szamojéd nyelvekre is vonatkozhatott.⁷³²

731 Uo., 294.

732 Rédei 1975, 187–189. A javasolt etimológia történeti-földrajzi problémákat vet fel. A kérdés az, hogy az obi-ugorok miért éppen a tőlük délre élő irániaktól vették át a tőlük északra lévő földrajzi jelenség, a tenger elnevezését? Ezt legfeljebb abban a történeti közegben lehet elképzelni, midőn az ósugor nyelvi közösség még nem bomlott fel, és az együtt élő ugarságot jelentős kulturális hatás érte az andronovói régészeti kultúra déli csoportját alkotó ósiráni népességtől. Az ósugor népesség ekkor még az Urál-hegység ázsiai oldalának déli részén élt, ugyanezen andronovói régészeti kultúra északi csoportját alkotván, de jelentős távolságban az északi tengerektől. Ebben az esetben az átvett szó credendően valamelyik déli tengerre vonatkozhatott. Még így sem túl valószínű azonban az átvétel, hiszen a jelenségtől – vagyis a tengertől – távol a tengert jelölő szóra sem volt különösebb szükség. Ha netán ekkor történt a szó átvétele, akkor azt is fel kell tételeznünk, hogy valamikor az ősmagyarban is megvolt, később azonban a magyarság délebbre költözésével a szó eltűnt a nyelvünkéből. Az ugor egység felbomlása után is fennmaradtak az obi-ugorok kapcsolatai az iráni kultúrkörrel, de már csak kereskedelmi jellegű érintkezésekre korlátozódtak. Az ósobi-ugor közösségek északra költözvén jelentősen közelebb kerültek a

Ismerünk két újabb ötletet is. Anu-Reet Hausenberg szerint a népnév a *zürjén* *šir* 'Hecht' szóból származik, amely finnugor töre megy vissza (**šur3* 'Hecht', l. UEW 492.). Adolf Turkin pedig az iráni nyelvcsaládba tartozó pastu nyelv *šarai* 'человек, муж, мужчина' szavából származtatja. Rédei Károly szerint hangtani problémái miatt mindkét etimológia elfogadhatatlan.⁷³³

A szövegrészletet tovább elemezve Vászolyi Erik a *galicsanye* 'galicsiak' csoportnév megjelentésével kísérletezik. A különböző szövegváltozatok közötti eltéréseket elemzi. A legenda általunk is használt variánsában nem a *galicsanye*, hanem a *gaijanye* szó olvasható. Véleményem szerint feltétlenül ez az eredeti. A szó a legenda későbbi másolói számára értelmezhetetlen volt, ezért cserélték ki egy számukra ismerős szóra. A galicsiak elvben azonosak lehetnének a Kosztromai területen, a Galicsi-tó partján fekvő Galics város lakóival, de ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor sem érthető szerepeltetésük a felsorolásban, hiszen ez a Permi földhöz legközelebb fekvő Galics (több ilyen nevű település ismert az orosz történelemből) is még mindig túl messze van tőle. Az érvek tehát amellettszólnak, hogy az eredeti változat a *gaijanye*, magyarul *gaijanok*. Vászolyi Eriknek erre a névre is van egy figyelemre méltó megfigyelési javaslata, melyet azonban csak nagyon óvatosan vet fel:

„*Gai* vagy *Gaj* hely-, illetve víznévről én nem tudok. Magára vonja azonban a figyelmet egy jelentős *zürjén* település, járási székhely, amelynek nevét az orosz okiratokban és térképeken Гайны alakban találjuk meg, a róla elnevezett körzet pedig korábban Гайнская волость, később Гайнский район elnevezést viselt. A község a Felső-Káma partjára épült, a Lupja folyó torkolatától tizenegynehány kilométerrel délkeletre. [...] Van-e valószínűsége, hogy ezen a területen Epifán korában is jelentősebb helyzetű és szerepű *zürjén* népcsoport létezett [...] a vitatott adattal kapcsolatban semmiféle feltevést nem kockáztathatunk meg.”⁷³⁴

A *gaijan* népnevet a Gajni járás (Гайнский район) nevéből vezette le V. V. Nyizov is, hivatkozva az ott élők körében élő hagyományra, miszerint ők *csüd emberek* leszármazottai.⁷³⁵

A földrajzi névből képzett etnikai csoportnevek közül az utolsó a *vjatkaiaiak*:

„Epifán következő adata: *vjatcane*, azaz *vjatkaiaiak*, a Vjatka folyó mellékének lakosai. Ezekre is vonatkozhat az »idegen nyelvű« megjelölés? Ha

Jeges-tengerhez, maguk is eljuthattak a partjaira, ebben a helyzetben pedig már szinte elképzelhetetlen, hogy iráni szót vegyenek át a tenger elnevezésére, sokkal valószínűbb, hogy a magukba olvasztott északi ósuráli csoportoktól vagy az északi szamojédoktól kölcsönöztek volna kifejezést a tenger megnevezésére.

733 Rédei 1992, 128–130.

734 Vászolyi 1967, 297.

735 Nyizov 1996, 196, 198, 24. j.

igen, kiket értünk rajta? Délnyugati zürjéneket? Esetleg votjákokat vagy cse-remiszeket? Vagy már oroszok lennének, akikre ezek szerint nem vonatkozna az »idegen nyelvű« jelző, és csupán egy Permmel ha nem is szomszédos, de ahhoz közeli jellegzetes tájegység, a Vjatka völgyének lakosaiként szerepelnének a felsorolásban? Az adat, sajnos, kérdéseknél többre nem jogosít.⁷³⁶

A felsorolásból áttekintettük az első egységet, amelynek jellemzője, hogy a népnéveket földrajzi nevekből képezték. A rendelkezésünkre álló alapos elemzést bőven idézve azt tapasztaltuk, hogy történeti ismereteink ellentmondanak a szöveg azon értelmezésének, mely szerint az idegen nyelvűek (*inojazicsnyiki*) szó a felsorolásban szereplő összes etnikai csoportra vonatkozna. Vászolyi Erik jól látta, hogy az említett népek, néprészek között orosz, vegyes orosz–finnugor és finnugor nyelvű közösségek egyaránt lehetnek. Nem is jutunk tovább az értelmezésben, ha nem találunk az eredetiben valami olyan fogódzót, ami eddig elkerülte a figyelmünket. Visszalapozva az idézett szövegrészhez, arra kell felfigyelnünk, hogy felsorolással kezdődik, melynek elemei természetesen mellérendelő viszonyban állnak egymással. Magyar fordításban: „Íme, azon helyek, országok, földek és idegen nyelvűek (más népek) neve.” A felsorolásban tehát vegyesen fordulnak elő különféle típusú helynevek, valamint nem orosz nyelvű etnikai csoportok nevei. A szöveg értelméből következően a felsorolt csoportok nem mindegyike idegen nyelvű, de vannak köztük idegen nyelvűek is.

A legendát a későbbi történetírók felhasználták évkönyvszerkesztő munkájuk során. Érdekes módon már a 15. században félreértették Jepifanyij szövegét. Az *országok, földek, helyek és idegen nyelvűek* (tkp. 'idegen nyelvű emberek') egyszerű felsorolása helyett műveikben az *inojazicsnij* ('idegen nyelvű') szó áll az *inojazicsnyik* ('idegen nyelvű ember') szó helyett, és a felsorolásban előtte állók: *mesztom, sztranam i zemljam* ('helyek, országok, földek') jelzőjévé válik:

- Szofijszkaja I. évkönyv: *okolpermszkim mesztam, sztranam i zemljam inojazicsnim* ('a Perm környéki idegen nyelvű helyek, országok és földek')
- Nyikon-évkönyv: *Permi zemljam, i sztranam i mesztam inojazicsnim* ('Idegen nyelvű Permi földek, országok és helyek')⁷³⁷
- Russzkij Hronograf: *zemljam inojazicsnim* ('idegen nyelvű földek').⁷³⁸

Permi Szent István a felsorolt etnikai csoportokat azért illeti egyszerre négy elnevezéssel, mert maga sem volt tisztában mindegyik néprész társadalmi-politikai státuszával. Ez a korai orosz viszonyok néhány jellegzetességével magyarázható. A felsorolásban szereplő földrajzi nevekből képzett csoport-

nevek jogilag bizonytalan státuszú közösségeket takarnak: ezek a Perm környéki emberek olyan területeken éltek, amelyek még nem tartoztak stabilan Moszkva hatalma alá, és korábbi Novgorod alá tartozásuk is jelképes volt. Ugyanakkor jelentős önszerveződés hozta létre őket, amely a külső szemlélőben erősítette azt a feltételezést, hogy itt önálló, független egységekre, népekre gondolhatunk: az orosz közösségek a települések életét demokratikusan irányították, amelyben a legjelentősebb szerep a *vecsének*, a népgyűlésnek jutott. Az őslakos finnugorok közösségei pedig szintén az államszervezetet közvetlenül megelőző szinten, a szokásjog alapján szabályozott, laza hierarchiában éltek.

A felsorolás további részében következnek azok a nevek, amelyek többsége nem földrajzi névből képzett gyűjtőnév, mint a *dvinyanye, usztyuzsanye* = 'dvinaiak, usztyugiak', szó szerint: 'dvinaiak emberek, usztyugi emberek' stb., hanem világosan népnév. Tehát ezekre a népekre vonatkozhat az *idegen nyelvűek* kategória. Ugyanakkor egynémelyikükre az *országok* megnevezés is vonatkozhatott. Itt olvashatjuk a *lapp, karél, jugor, pecsera, vogulicsi, szamojegy, pertaszi* népnéveket. Ragozatlan formájukban állnak, a vogulicsi és a pertaszi kivételével egyes számban. Permi Szent István és legendájának írója nem járt e népek körében, politikai berendezkedésükkel, társadalmi állapotukkal nem volt tisztában. Nem tudta, hogy nevük népeket vagy országokat takar. Nyilván ismerte az orosz évkönyvek híradásait, amelyek róluk szóltak, s láthatta, hogy az évkönyvírók szintén nem tudtak állást foglalni. Az évkönyvek talán legtöbbet a *Korela* nevet írták le, hol országgént, hol népként határozva meg azt. E bizonytalanságnak még az is okozója lehet, hogy a karélok önszerveződésük során már erősen megközelítették az ország vagy állam kategóriát. A jugorok, pecserák stb. társadalmi fejlődése lassabban zajlott, az ő esetükben a kevés információ miatt nem lehetett dönteni besorolásukról.

E népek/országok azonosítása első pillantásra nem okozhat gondot, de azért akadnak problémák itt is. Vászolyi Erik úgy gondolja, hogy a *lappok* nem férnek bele a Jepifanyij-féle felsorolásba: a szerző láthatóan a Permi földek közvetlen szomszédságát írja le, attól pedig a lappok igen távol vannak. Olyan földrajzi neveket keres ezért a Permi föld körzetében, amely tartalmazza a lapp népnévet. A karél népnévvel is ugyanaz a problémája, mint a lappal: hogy kerülnek ebbe a felsorolásba? A legendaíró jól ismerhette ezt a vidéket, miért említi akkor a karélokat? Valamit már megint nem értünk Jepifanyij gondolatmenetéből. A tájleírás logikája Vászolyi Erik szerint a következőképpen magyarázható:

736 Vászolyi 1967, 297.

737 Никоновская летопись 2000, 165. [В лето 6904]

738 Русский хронограф 2005, 423. [В лето 6901]; Nyizov 1996, 191.

„Epifán északról délre halad, majd nyugatról keletre. Először a permi vidék nyugati határait sorolja fel észak–déli irányban, a Dvinától és Pinyegától a Jug folyóig, majd [...] a még délebbre lejtő Vjatkáig.”⁷³⁹

Ezt a megfigyelést úgy egészíthetjük ki, hogy ezután a legendaíró mint ha egy nagyobb kört húzna a Permi föld körül, s még egyszer körbejárna azt. A kisebb kör felsorolásába tartoznak a földrajzi nevekből képzett etnikai csoportnevek, a nagyobb körbe pedig a népnevek. A szerző által említett *ino-jazicsnyiki*, ’idegen nyelvűek’ szó feltétlenül az önálló népnévvel említettekhez vonatkoztatható. Ez a felismerés – részletesebb kifejtés nélkül – jelen van már Vászolyi Erik művében is:

„Epifán [...] A kört fokozatosan tágítja: előbb Perm közelebbi szomszédságát ismerteti [...], majd távolabbi »idegen nyelvű« nációkra is utal: szamojédokra, vogulokra stb.”⁷⁴⁰

A népnévvel vagy országnévvel szereplők felsorolásában nem látni különösebb módszerességet. A lappok után a karélok következnek: ez értelmezhető úgy, hogy Jepifanyij itt is északról délre halad – ekkor a Permi földek nyugati határán. Majd egy ugrás következik: jugra, pecsera, a vogulok – a szerző talán megint északról dél felé halad gondolatban, de most a Permi föld keleti végein. Ekkor azonban a szamojédok és a pertaszok következnek: nem kimondottan egymás mellett élő népek. A szamojédok talán mint a Permi föld északi határán lakozó nép éltek Jepifanyij képzeletében, a pertaszok pedig a déli határon.

A *pertasz* nép sem Vászolyi Erik, sem a későbbi elemzők figyelmét nem keltette föl, pedig előfordulása e helyen szintén nehezen értelmezhető. A *pertasz* a *burtász* romlott alakja, orosz évkönyvekben is olvasható e változat. Burtászokról először a mohamedán geográfusok-történetírók műveiben olvashatunk. Ibn Rusta, al-Ġardīzī, a *Ḥudūd al-‘ālam* szerzője, al-Bakrī, al-Marwazī és al-‘Auḡi adataikat legfőképpen al-Ġayhānī leírásából merítették. A különböző leírások kevés adatot tartalmaznak, részben egymásnak is ellentmondanak. Ezért a burtászok nyelvéről, etnikai besorolásáról több elmélet is született. Ezek a szöveggyűjtemény korábbi fejezeteiben olvashatók.⁷⁴¹ A Közép-Volga mellé települő burtász csoport valóban a Permi földtől délre élt, de attól jelentős távolságra, feltehetőleg az évkönyvekben Mescserának nevezett vidéken.

A. I. Popov egy 1974-ben megjelent tanulmányában úgy vélekedett, hogy a *pertasz* népnév nem a burtászból származik, hanem a komi *нэрмац* ’общее очертание, облик’ szóból. Elmélete szerint a Permi Szent István le-

739 Vászolyi 1967, 295.

740 Uo.

741 *Muszlim geográfusok és utazók a burtászokról* (4.3.).

gendájában felbukkanó komi szó azt bizonyítja, hogy a Permben és Perm környékén élő népek felsorolása egy komi nyelvű szövegből származik. A *burtász-pertasz* azonosítás ellen azt az érvet is felhozta, hogy a burtászok törökök voltak, és sosem éltek a permi tájak szomszédságában.⁷⁴²

A. I. Popov feltehetőleg téved. A legenda írója, Jepifanyij Premudrij nem tudott komiul, és ezért valószínű, hogy a legenda írásakor nem használt komi szövegeket. A burtászok talán tényleg törökök voltak, de az bizonyos, hogy a mongol támadás után közelebb települtek az erdőövezeti finnugor népekhez (a 16. században be is költöztek a mordvinok és mescserek közé). A burtászok nem éltek távolabb a Permi földtől, mint a legenda népnév-felsorolásában a permiek szomszédaiként említett lappok, karélok, jugorok, vogulok és szamojédok.

A Perm körül található *helyek, országok, földek és más népek (idegen nyelvűek)* felsorolását már elemeztük abból a szempontból, hogy az egyes nevek helyeket, országokat vagy idegen nyelvű népeket takarnak, és vizsgáltuk a vitatott vagy nehezen értelmezhető elnevezéseket. Már csak egy szempont maradt hátra az elemzésből: vajon ezek a helyek, országok stb. valóban Perm körül találhatók-e? Ennek a kérdéskörnek az áttekintése V. V. Nyizov tanulmányában olvasható. A legendában a tárgyalt felsorolás után a Permi föld folyóiról olvashatunk:

„Az egyik ottani folyót Vimnek hívják, miután körül folyja az egész Permi földet, a Vicsegdába ömlik. A másik folyó, név szerint a Vicsegda, miután kifolyik a Permi földről, északi irányba halad, és tizennégy napi járásnyira Usztyug alatt a Dvinába torkollik. A harmadik, a Vjatkának nevezett folyó Perm más tája felé folyik és a Kámába ömlik. A negyedik folyó név szerint a Káma. Ez a folyó keresztülfolyik, átfolyik az egész Permi földön és sok nép él a partján, folyása egyenesen dél felé irányul, és a Bulgárnak nevezett város közelében a Volgába ömlik.”⁷⁴³

Ezt olvasva V. V. Nyizov a következő ellentmondásokra figyelt fel:

- Hogyan lehetséges, hogy a „*csuszovajainak nevezett ó-permiek*” a Permi föld körül laknak, nem a Permi földön?
- Hogyan lehetséges, hogy a Vicsegda „*kifolyik a Permi földről*”, de a vicsegdaiak mégis a Permi föld körül laknak?
- Hogyan lehetséges, hogy a „*Vjatkának nevezett folyó Perm más tája felé folyik*”, de a vjatkaiak mégis a Permi föld körül laknak?

A kérdéses szövegrészletet elemezve megint vissza kell térnünk az eredeti változathoz: a felsorolásban szereplő helyek, országok és népek Jepifanyij Premudrij szóhasználatára szerint *zsivuscsh vokrug okolo Permi*. A szó-

742 Popov 1974.

743 Lásd a legenda *Élettörténetének kezdete* című fejezetében (5.4.7.).

tárat forgatva azt találjuk, hogy a *vokrug* és az *okolo* jelentése lényegében azonos: 'valami körül, valami mellett',⁷⁴⁴ tehát e két szó egymás szinonimája, és a Jepifanyijra jellemző halmazás miatt került egy mondatba. A leírtakat így értelmezve, a későbbi évkönyvírók egyszerűsítik a szöveget, és a hírt meg szerkesztve csak az *okolo* szót használják. V. V. Nyizov a két szó jelentését és fejlődését elemezve azonban arra a következtetésre jut, hogy *vokrug* helyett itt a szó eredetijét (*v krug*) kell olvasnunk, a *krug* szó egyik, mára elhomályosult jelentéséből pedig az következik, hogy a *v krug Permi* úgy fordítható: Perm területén. A kérdéses szókapcsolat helyes olvasata tehát: *v oblasztyi (da) okolo Permi*, magyarul: *Perm területén és környékén*.⁷⁴⁵ A *vokrug okolo* szókapcsolat a legendában máshol is előfordul, használata Jepifanyij Premudrijra jellemző. Írói tehetsége itt nem a terjengősségben, hanem éppen a tömörítésben nyilvánul meg.

A legenda kisebb jelentőségű történeti híradásai közül még ehhez a témához kapcsolódik kettő, amelyekben szintén a Perm körüli népekről esik szó. A *permi emberek siratója* című részben azt olvassuk, hogy „*csúfságul vetettél oda minket szomszédainknak – az idegen nyelvű lappoknak, voguloknak, jugoroknak és pinyegaiaknak*”. Ez a hír az előzőhöz képest annyiban szolgál több információval, hogy a felsorolt népek egyértelműen idegen nyelvűeknek neveztetnek, köztük a pinyegaiak is. Vászolyi Erik úgy foglalt állást, hogy a pinyegaiak egyaránt lehettek oroszok, vepszék, zürjének. A Perm körül található helyeket, országokat, földeket és más népeket (idegen nyelvűeket) felsoroló bekezdés alapján azonban oroszok és zürjének nem lehettek, csak valami olyan finnugor csoport, amely később beolvadt a zürjénségbe.⁷⁴⁶ Ebben a mondatban igen különös a lappok szerepeltetése – a legendaíró egyértelműen a permiek közeli szomszédjainak nevezi őket, nem tudjuk, miért.

A *permi egyház siratója* című fejezetben még egyszer előkerülnek az idegen nyelvű vogulok. Az eretnekekkel és a rablókkal szerepelnek egy sorban, mint akik a püspök halála után elárvult Permi földet veszélyeztetik.

A legenda néhány részlete a Permi föld és Moszkva viszonyáról tartalmaz információkat. Pam-Szotnyik szerint Moszkvából ered minden rossz: a súlyos adók, az erőszak, onnan jönnek a hivatalnokok és felügyelők. A vita hevében azt is részletezi, hogy milyen bőséget kínálnak a Permi földek, majd

744 Hadrovics-Gáldi 1968³, 187, 1055.

745 Nyizov 1996, 191, 193–195. E szövegrészlet fentebb idézett magyar fordításában a *Perm körül élnek* változat olvasható. Mint láttuk, évszázadokra visszamenően ez a hagyományos olvasat. Az új értelmezést itt bemutatva, a legenda magyar fordításában ezen a helyen természetesen az „*Íme azon helyek, országok, földek és más népek neve, amelyek Perm területén és Perm körül élnek [...]*” korrigált mondat olvasható (lásd az *Élettörténetének kezdete* című fejezetben, 5.4.7.).

746 Vászolyi 1967, 294.

megjegyzni, hogy azok manapság „hozzátok” (azaz Moszkvába) is eljutnak. A legendaíró ezen a helyen és másutt is a társadalmi igazságtalanságokat Pam-Szotnyikkal mondatja ki: „*Azzal, amit mi fogunk, a ti hercegeitek is, a bojáraitok is, a főuraitok is gazdagszanak, és abba öltözködnek, abban járnak, dicsekszenek ruhájuk szegélyével*.”⁷⁴⁷ Az elcserélt vagy elvett javakat a moszkvai kereskedők messzire szállították. A távoli vidékek és népek híre nem valószínű, hogy eljutott a permi emberekhez. Pam-Szotnyik e vidékeket említve megint Jepifanyij Premudrij értesüléseit, ismereteit közvetíti: „*És az [amit mi fogunk] eljut magához ama bizonyos képzeletbeli cárhoz, még Cárgrádba is, a németekhez is, Litvániába is, és más városokba és a távoli népekhez is*.”⁷⁴⁸ A szerzőnek láthatóan az volt a legnehezebb feladata, hogy rekonstruálja egy pogány vezér vagy sámán gondolatait. Beleélve magát a permi emberek helyzetébe, tanúságot tesz igazságérzetéről és a társadalmi-gazdasági viszonyokban való tájékozottságáról.

Jepifanyij Premudrij természetesen az egyház belső életével is tisztában volt. Mindenféle kommentár nélkül, tényként értesülünk a pravoszláv egyházban is jelen lévő korrupcióról. Permi Szent István természetesen fölötte állt az ilyen dolgoknak. A legendaíró szerint „*senkit sem fizetett le, nem adott baksist. Senkinek sem adott semmit, és senki sem fogadott el tőle semmit a kinevezésért*.”⁷⁴⁹ – Egyszerűen érdemeiért nevezték ki püspöknek.

A legenda néprajzi és folklórjellegű részletei az ősi hit elemeit tárgyalják. Az erről szóló híradások a legenda különböző helyein, elszórva találhatók. Nem tudunk arról, hogy Jepifanyij Premudrij találkozott és beszélgetett-e valaha országa pogány őslakóival. Sok információt nem közöl róluk, de értesülései helyesek, tisztában lehetett hitük és szokásaik jellegével. A legenda szerint Permi Szent István *erősen búslakodott*, amikor látta, hogy a permiek *a varázslás foglyai, és elhomályosítja őket a bálványimádás*.

A bálványokról megtudjuk, hogy tulajdonképpen fatuskók. Vannak köztük nagyobbak és kisebbek, egyesek művészi megmunkálásúak. Fara-gással vagy kivájással készültek, tehát szobrok, illetve domborművek voltak. A bálványok közül egyeseket különösen kedveltek, hozzájuk *távoli helyekről is eljöttek – háromnapi járóföldről is, négynapiról is, de még egyheti járóföldről is*. Az áldozóhelyek erdőkben, kis mélyedésekben vagy mezőkön, néptelen helyeken voltak. Bálványokat azonban a falvakban is tartottak: a házban vagy a ház körül minden családnak megvoltak a saját bálványai, amelyeket otthon is tisztelhettek. A főbb áldozóhelyeken több bálványt is imádtak. A leírások alapján magunk elé képzelhetjük egy áldozóhely berendezését: a bálványokat

747 Lásd a legenda *Hogyan győzte le a vitában a varázslót* című fejezetében (5.4.7.).

748 Uo.

749 Lásd a legenda *Püspöki szolgálatáról* című fejezetében (5.4.7.).

az adományként hozott állati prémekbe öltöztették, följük védőtettő ácsoltak. Sztjefan az áldozóhelyeket módszeresen feldúlta, a bálványokat fejszével felhasogatta, majd elégette. A keresztény hit terjesztése érdekében végzett rituális tevékenységének érdekes módon pogány eleme is volt: a bálványokat először a balta fokával fejbe vágta – jelképesen megölte –, s csak azután hasogatta fel őket.

A bálványok és áldozóhelyek mellett még használható információkat kapunk a sámánok tevékenységéről is. A *sámán* szót Jepifanyij Premudrij nem használja, Pam-Szotnyikot varázslónak nevezi. Egy permi varázsló a legenda szerint értett a hamis látomások előidézéséhez, mesteri jövőmondó és méregkeverő volt. Csodát tudott tenni és az istennel társalgott, őket különböző cselekedetek végrehajtására kérte meg. Képességeit felhasználva távoli vidékek eseményeiről is hírt kapott. Ezek mind olyan tevékenységek, amelyek egyéb ismereteink szerint is egy finnugor sámán fő jellemzői.

A legendában emellett még azt is olvashatjuk, hogy egy sámánnak gyakorlata volt a beszédben és vitában, a talányokban és kérdésekben. Ez a bájos híradás elénk idézi a korabeli viszonyokat: akinek egy kicsit is nagyobb beszélőket adtak az istenek, ezzel a képességével már el tudta kápráztatni az embereket, s hatalomra, tekintélyre tehetett szert.

A legenda egyik helyén a permi írás áldásairól olvashatunk, majd Jepifanyij Premudrij megjegyzi, hogy az írásbeliség előtti időkben a permieknek „csak mesemondók voltak, akik a világ teremtéséről és Ádámról és a népek szétválásáról és más egyebekről meséltek, inkább hazugságokat mondván, mint igazat”.⁷⁵⁰ Ez a mondat a néprajzi és folklór jellegű utalások harmadik csoportját jelenti: az ősi mítoszok és legendák létezéséről tudósít.

5.4.6. Szövegközlések

Iglói 1981, 177–188. (részletek)

Jepifanyij Premudrij 1993.

Prohorov 1995.

Великия Муней Четун 1915, 988–1109.

Житие св. Стефана 1897.

⁷⁵⁰ Lásd a legenda *A permi ábécéről* című fejezetében (5.4.7.).

5.4.7. *Permi Szent István legendája*⁷⁵¹ (részletek)

Áldd meg, Atyám, a jámbor, szent életű szerzetesnek, Jepifanyijnak szent életű atyánk, Sztjefan, az egykori permi püspök életéről és tanításairól írott szavait.

Hasznos dolog meghallgatni, avagy az emlékezet számára lejegyezni a szent életű férfiak életének történetét, mivel ezzel a sokat tudó elbeszélők nem kevés hasznót hoznak a hallgatóknak. [...]

[Mert] [...] én, az alkalmatlan és méltatlan, szegény szerzetes, óhajjal eltelve és szeretettől indítatva, visszaemlékezésnek és emlék gyanánt, szeretnék írni egy kicsit, egy keveset a sokból atyánkról, Sztjepanról, aki püspök volt Permben – először a születéséről, gyermekkoráról, azután a fiatalkori, szerzetesi életéről, tanítói, térítői munkásságáról, egészen a haláláig. (50–51.)

Ezért kinyitom ajkam, és az megtelik lélekkel, és szavakat ejtek ki. És azt mondom: [...] (52–53.)

[...] hiszek az Atya Istenben, tisztelem a fiát, Krisztust is, ugyanúgy hálás vagyok a Szentléleknek és tisztelem, és imádkozom az egy és oszthatatlan szentháromsághoz, kérem adományát: küldje el segítségemre kegyelmét, adjon nekem bőséggel okos, találó szavakat, mozgassa meg elernyed, nehézkess testemtől terhelt agyamat, tisztítsa meg szívemet [...], hogy legalább egy keveset írassak Sztjefan, az igehirdető és Perm tanítója, az apostolok örököse dicséretére. (54–55.)

Élettörténetének kezdete

Ez a mi szent életű Sztjefan atyánk származása szerint orosz volt, a szláv népből, a dvinainak nevezett északi vidékről, az Usztyug nevet viselő városból való, tekintélyes szülők gyermeke – egy bizonyos krisztustisztelő férfi, a Szimeon nevű igaz keresztény, az usztyugi Szent Istenanya katedrális egyik klerikusának, és a szintén keresztény, Mária nevű anyának a fia volt.

⁷⁵¹ Permi Szent István legendájának több mint ötven kézírata ismert. Ezek fele rövidített, szerkesztett változat. Az itt közölt részleteket G. M. Prohorov publikációjából (Prohorov 1995) Katona Erzsébet fordította. A szövegközlés alapja a legenda egyik legrégebbi kézírata, amely P. P. Vjazemszkij herceg gyűjteményében maradt fenn.

Már kisgyermek korában elküldték írást tanulni, mely írást gyorsan, kb. egy év alatt teljesen elsajátította, és *kanonarh* lett, majd felolvasó a székesegyházban. Városában sok kortársát felülmúlta jó és gyors emlékezetével, éles eszével, melynek segítségével tanult; és gyors észjárásával, és nagyon értelmes kamasz volt. Lelki adottságaival, testi növekedésével és kegyes voltával is kitűnt. Nem csatlakozott a játszadozó gyermekekhez, akik haszontalanul töltötték idejüket, semmiségekkel foglalkoztak, és nem hallgatta meg a hiábavalóságokra törekvőket, nem járt el otthonukba, és mindenféle szokástól, vígságtól és játéktól elzárkózott, és csak a szép beszédet gyakorolta, az írást tanulta, és mindenféle könyvek tanulmányozásának adta át magát. És így Isten adta tehetségének és természetes éles eszének köszönhetően rövid idő alatt sok mindent megismert, Usztyug városában kitanulta az egész grammatikai és könyvtudományt.

Szüességekben nőtt fel, tisztán és kegyesen, az Ó- és Újszövetség sok könyvét elolvasta. És azokból megállapította, hogy az evilági élet rövid ideig tart, gyorsan elszáll, elmúlik, mint a folyó hulláma vagy a fű virága [...] (56–57.)

És már fiatalon, ifjú korában, még kamaszként beöltözött szerzetesnek Rosztov városában, Parfenij rosztovi püspök idejében, a Teológus Szent Gergely monostorban, a püspökség közelében lévő, Zadvornak nevezett szerzetesi cellában – mivel ott sok könyv volt, amelyekre szüksége volt az olvasáshoz. Egy bizonyos öreg szerzetes, egy Makszim nevű apát, méltósága szerint presbiter, ragadványnevén Kalina nyírta meg, és avatta be a szerzetességbe. (58–59.)

Az volt a szokása, hogy figyelmesen átolvasta, amit a könyvben olvasott, és a megértés érdekében gyakran lassítva olvasott, amíg teljes egészében meg nem értette minden sor jelentését, hogy az mit jelent, és utána megfejtette. Mert imádsággal, imádkozva tett szert okosságra. És ha bölcs és könyveket ismerő embert látott, avagy okos és buzgó öreg szerzetest, akkor kérdéseket tett fel neki, beszélgetett vele, megszállt nála, ott töltötte az éjszakát és a reggelt, kikérdezte arról, amit meg akart tudni. És a tanítás értelme nem siklott el előle, megfejtette azt, a nehezen érthető megvilágosodott előtte, felfogta azt. És minden istenes elbeszélést hallani akart, meg akarta ismerni azok szavait, szövegét és tanításait. És nem vált meg a remetékről szóló elbeszélésektől, a szent atyák élete szerint élt, mindig róluk olvasott, és ezzel nagy okosságra tett szert. Kérdéseket tett fel okos és nagyon bölcs embereknek, minden gondolata és beszéde Isten törvénye körül forgott [...]

Ily módon, szerzetesként szép, krisztusi életével nemcsak a többi szerzetes, hanem az egyszerű emberek csodálatát is kiváltotta. Mert dolgozott napról napra, akár a termékeny föld, barázdákat szántott az értelemben, és jó szándéka különféle gyümölcsöket termett Istennek. Mindenkinél előbb

ment be a templomba imádkozni és a legkésőbb jött ki. Fülét értelmesen a tiszta elbeszélések és a tanító szó felé fordította, és ezek vezették a nagy bölcsesség felé és juttatták nagy tudáshoz. Sohasem ült munka nélkül, hanem mindig szorgalmasan csinált valamit a kezével. És nagy hozzáértéssel, szépen és gyorsan másolta a szent könyveket. Erről mind a mai napig tanúskodik a sok könyv, melyeket saját kezével írt és szeretettel bekötött – ezek munkája gyümölcsei.

És mivel a kegyelem őt jól irányította, így dolgai rendben voltak. És nagy erényei miatt Arszenij rosztovi herceg és püspök diakónussá tette. Ezután hamarosan pedig, Alekszej metropolita elhunytával annak Mihail nevű helyettese – akit csak Mityajnak hívtak – rendelkezésére Geraszim kolomnai püspök presbiterre tette.

És egyedül megtanulta a permi nyelvet, és új permi írást alkotott, és sohasem látott betűket talált ki, amelyek szükségesek voltak a permi nyelvű íráshoz, és permi nyelvre fordította az orosz könyveket – és áttette és átírta őket.

Nagy okosságra akarván szert tenni a görög filozófia ismeretében, megtanulta a görög írást és magáévá tette a görög könyveket, és jól értette és mindig magánál tartotta őket. És három nyelven tudott beszélni, és három írást ismert, mégpedig: az orosz, a görögöt és a permit. [...]

És erősen hatalmába kerítette a gondolat, hogy a Permi földre menjen és tanítsa azt. Hiszen azért igyekezett megtanulni a permi nyelvet és azért alkotta meg a permi írást, mert erősen óhajtott, nagyon akart Permbe menni, és a keresztleletlen embereket tanítani, a hitetleneket megtéríteni, és a keresztény hitbe, Krisztus Istenhez⁷⁵² vezetni őket. És nemcsak gondolkozott a dolgon, hanem meg is valósította azt.

És végiggondolván a dolgot – régen kigondolta ő már ezt –, azt hallotta a szent életű a Permi földről, hogy ott bálványimádók vannak, és hogy ott az ördög tisztelete uralkodik. Mert Permbe az emberek állandóan áldozatokat vittek az élettelen bálványoknak és az ördögökhöz imádkoztak, mivel a varázslás hívei voltak, az ördögben, a bűbájosságban és a csodákban hittek. És Isten szolgálja nagyon szomorkodott tévelygéseik miatt, és fájt a lelke, hogy Isten teremtette és kegyében részesíti az embereket, ám azok az ellenség rabjaivá lettek. És ezen sokat bántódott, gondolkozott, hogyan ragadja ki őket az ellenség markából.

Meg kell keresni, ki kell kutatni, és pontosan meg kell tudni a Permi földről, hogy hol van, mely helyeken helyezkedik el, mely földek között ta-

⁷⁵² Krisztus Isten: a nyugati keresztény világban nem használt szókapcsolat. Jepifanyij Premudrij többször használja legendájában. Teológiaiag kifogástalan: Isten három isteni személyben – Atya, Fiú, Szentlélek – létezik.

lálható, milyen folyók veszik körül, vagy folynak át rajta, a szomszédságában élven milyen népek érintkeznek vele.

Íme, azon helyek, országok, földek és más népek neve, amelyek Perm területén és Perm körül élnek: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, zürjének, gaijanok, vjatkaik, lapp, karél, jugor, pecsera, vogulok, szamojéd, pertaszok, csuszovajainak nevezett ó-permiek.

Az egyik ottani folyót Vimnek hívják, miután körül folyja az egész Permi földet, a Vicsegdába ömlik. A másik folyó, név szerint a Vicsegda, miután kifolyik a Permi földről, északi irányba halad, és tizennégy napi járásnyira Usztyug alatt a Dvinába torkollik. A harmadik, a Vjatkának nevezett folyó Perm más tája felé folyik és a Kámába ömlik. A negyedik folyó név szerint a Káma. Ez a folyó keresztülfolyik, átfolyik az egész Permi földön és sok nép él a partján, folyása egyenesen dél felé irányul, és a Bulgárnak nevezett város közelében a Volgába ömlik. Érthetetlen, hogyan eredhet egy vidékről két folyó, a Vicsegda és a Káma, és egyiknek vize észak felé folyik, a másiké dél felé.

Mindenki számára, aki a Permi földre kíván indulni, az a kényelmes út, ha Usztyug városától felfelé halad a Vicsegdán, amíg csak magába Permbe nem ér. Erről nem beszélek sokat, nehogy az legyen, hogy erről szól elbeszélésem. Térjünk vissza a Permi földről szóló előző elbeszéléshez, amelyről már szóltam, és elkezdtem mondani, mely népek élnek körülötte az északon fekvő tájakon.

Nekem úgy tűnik, hogy ez a Permi föld Hám birtokaival együtt az ősi bálványimádó tévelygésben maradt, nem szentelte meg a szent keresztség, nem taníttatott meg a keresztény hitre, senkitől sem hallván az ígét, amellyel Urunk Jézus Krisztust hirdette volna valaki. Hiszen az apostolok sem mentek el hozzájuk, sem tanítók, sem prédikátorok, és senki sem vitte el hozzájuk Isten ígétjét.

De valaki azt vetheti ellenem: hogyhogy nem mentek az apostolok a Permi földre, mikor Dániel próféta megmondta: „Szózatuk kihat az egész földre, és a világ végére az ő mondásuk.” (Zsolt. 19,5.)⁷⁵³ [...] Urunk tanítványai, bár Permbe nem jártak, jártak sok más földön és sok országban hirdették Isten ígétjét. És sok népet tanítottak és megkereszteltek, mert nem egyedül a permi nép él az égbolt alatt a földön, hanem a permin kívül sok más nép is a világon, amelyeket az apostolok megkereszteltek. Ha Permbe nem is jutottak el, sok más földön hirdették Isten ígétjét [...] (60–67.)

⁷⁵³ A bibliai idézetek magyar megfogalmazását a Károli Gáspár-féle fordításból vettük át. Archaikus nyelvezete jobban illik a régi orosz szöveghez, mint az újabb bibliafordításoké. Az egyes bibliai könyvek jelölése is a Károli-bibliában szokásos rendszert követi.

Igen, egyik apostol sem járt Permbe. Ezért is maradt a Permi föld keresztlehetlen, mindenestől bálványimádó, tévelygett a bálványimádásban, varázslásban, jövendőmondásban, bűbájoskodásban. (70–71.)

[...] megkönyörült rajtuk Urunk, nem engedte elveszni őket a bálványimádásban. És abban az időben elküldte Isten hozzájuk szentjét, Sztjefant, és úgy rendezte el, hogy ő az igaz ige hirdetője és szolgálója, titkainak felelőse, Perm tanítója lett. És mint régen Izraelben Bésalélt, betöltötte bölcsességgel, értelemmel és tudománnyal (vö. 2 Móz. 31,2–3.), melyekkel eltelve és Krisztus hitének tüztől megperzselve ő nagyon a Permi földre óhajtott menni, és a permieket a pravoszláv keresztény hitre akarta tanítani.

És ezt elgondolván elment az említett főpaphoz, Geraszim kolomnai püspökhöz [...] hogy az áldását adja erre az útjára [...]

– Ó, püspök atyám, uram! Add rám áldásodat, püspököm, hogy a Permnek nevezett pogány földre menjek, a tévelygő népekhez, a hitetlen emberekhez, a keresztlehetlen emberekhez. Ha Isten megsegít és a te imáid is hozzájárulnak, tanítani szeretném és meg akarom keresztelni őket. Vagy megtanítom, megtérítem, Krisztus Istenhez vezetem őket, vagy életemet áldozom Krisztusért, a hitért, a jónak hirdetéséért, amint azt az apostol mondotta: „Mert néktek adatott az a kegyelem a Krisztusért, nemcsak hogy higgyetek Ő benne, hanem hogy szenvedjétek is Ő érte.” (Fil. 1,29.) [...]

Geraszim püspök [...] megáldotta, útjára bocsátotta, és azt mondta:

– [...] Menj, gyermekem, békével, Isten segítségével és áldásával. [...]

Meddig rejtőzködsz még, mint „sötét helyen világító szövétnék”? (2 Pét. 1,19.) Meddig nem mutatod meg a neked adott és benned megnyilvánuló isteni kegyelmet? Meddig rejtegeted a gyertyát a takaró vagy az ágy alatt, miért nem teszed gyertyatartóba (vö. Luk. 8,16.), hogy mindenkinek világítson Permbe? Menj és világosítsd meg azokat az embereket, „a kik sötétségben és a halálnak árnyékában ülnek” (Zsolt. 107,10.), akik abban az országban a bálványimádás sötétségében tévelyegnek [...]

Isten jámbor szolgája, Sztjefan így válaszolt a püspöknek:

„Mostan bocsátod el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben.” (Luk. 2,29.) [...]

E szavak után örvendezve elment a jámbor, mint aki megkapta az óhajtott ajándékot [...] Szentek erekljeit vette magához, antimenzionokat⁷⁵⁴ és egyéb szükséges dolgokat, melyekre szükség van a szent templom felszenteléséhez, és szentelt olajat és mirhát, és más hasonló szükséges dolgokat, és

⁷⁵⁴ Az antimenzion görög eredetű szó, jelentése: 'asztal helyett való'. A keleti keresztényeknél így nevezik az oltárterítőt. Általában sclymból vagy vászonból készül, a 14. századig azonban fából is készítették. A mise elengedhetetlen kelléke. Permi Szent István feltehetőleg szövet antimenzionokat vitt magával a nagy útra.

útnak indult, az előbb említett módon nagy bátorsággal elindult, és orcáját a Permi föld felé fordította, mert orcája menet közben a nevezett föld felé, a feledékenység földje (vö. Zsolt. 88,13.) felé, az áthatolhatatlan és víztelen, a pusztá, éhség sújtotta föld felé volt fordítva. Nem a kenyér hiánya okozta éhségről beszélnek, hanem az Isten ígéjének hiánya miatti éhségről [...]

Elment arra a földre, amelyet nem érintett az apostoloknak, Urunk tanítványainak lába. [...] Elment arra a földre, ahova nem vezetett az apostolok útja, ahol nem hangzott az apostolok beszéde és ígéhirdetése, ahol nyoma sem volt jámborságnak és értelemnek, ahol még soha nem ejtették ki Isten nevét, ahol bálványokat imádnak, ahol áldozatok bemutatásával érzéketlen bálványoknak szolgálnak, ahol fából faragott bálványokhoz imádkoznak [...]

Mielőtt azonban arra a földre ment volna, könnyörgéssel fordult az Úr-hoz, ekképpen szólván: (72–83.)

A könnyörgés

Uram, Mindenható Istenem, halld meg imámat, fogadd el könnyörgésem, váltsd valóra, amit kérek, teljesítsd óhajomat. Add meg nekem, alázatos szolgádnak, hogy isteni nevednek szolgáljak, hogy azok közé a hitetlen emberek közé menjek, ahhoz a tévelygő néphez, és a te szent és félelmetes nevedet hirdessem. Uram, légy a „menedékem és pajzsom” (Zsolt. 119,114.), erősíts meg engem, hogy néhányat közülük megtérítsek, és kegyelmedbe vezessek.

Így imádkozott Istenhez, és az imádság után bátorságot nyert [...] és elment országukba, mint bárány a farkasok közé (vö. Mát. 10,16.), és elkezdett beszélni nekik Istenről, elkezdte tanítani őket a keresztény hitre [...]

Hallván a keresztény hit hirdetését, néhányan közülük hinni akartak, és meg akartak keresztelkedni, mások azonban nem akartak hinni, és azoknak, akik hinni akartak, megtiltották, hogy higgyenek. Először kevesen hinni kezdtek közülük és megkereszteltettek általa, és azok az emberek gyakran elmentek hozzá és állandóan mellette tartózkodtak, beszélgettek vele, kérdezgettek tőle. Állandóan mellette tartózkodtak és nagyon szerették őt. De akik nem hittek, azok nem szerették, elkerülték, és elhatározták, hogy megölik. (82–85.)

Elcinte ez a Sztyefan sok rosszat eltűrt a hitetlen, keresztleetlen permiektől: morgolódást, piszkálódást, szemrehányást, becsmérlést, sértést, bosszantást, szidalmazást, megalázást, aljasságot, olykor pedig fenyegetést. Olykor halállal fenyegették, meg akarták ölni. Egyszer megállították, minden oldalról körülvették, dorongokkal, bunkókkal akarták halálba juttatni. Más alkalommal ismét sok elégedetlen gyűlt össze körülötte és több köteg száraz szalmát hoztak. És akkor tüzet hoztak, és a szalmát Sztyefan köré rakták, el-

szántan meg akarták égetni Isten szolgáját, ezzel a tűzzel akarták kegyetlenül halálba juttatni. (86–87.)

Mert az én kívánságom az, hogy ezt a permi népet elfordítsam a bálványimádó tévelygéstől, mivel „besülyedtek a pogányok a verembe, a melyet ástak; a hálóban, a melyet elrejtettek megakadt a lábok.” (Zsolt. 9,16.) Kezük által készített bálványokat imádtak. És a gonoszt annak keze munkája ejtette el. (Vö. Zsolt. 9,17.) [...]

„Hogy hirdessem minden dicséretedet” (Zsolt. 9, 15.) ebben az országban [...] a permi emberek között magasztallak Téged, és megismertetem nevedet ezekkel az emberekkel, „hogyan megismerjenek Téged, az egyedül igaz Istent.” (Ján. 17,3.) (88–89.)

A permi egyházzól

Miután Istenhez imádkozott, Isten szolgája, Sztyefan sietett lerakni Isten szent templomának alapjait. És lerakta, és felállította, erős hittel és szeretettel eltelve körülkerítette, tiszta lelkiismerettel emelte, forró óhajással hozta létre, mindenféle dísszel feldíszítette, akár egy szép és nagyon díszes menyasszonyt (vö. Ésa. 61,10.), megtöltötte templomi tartalommal, amikor készen lett, nagy szentséggel felszentelte, magasra és jóra építette, szépen, gyönyörűen berendezte, feldíszítette, ahogyan kell, remekül és csodálatosan, mert az valóban csodálatos. (90–91.)

Ezt a templomot az Uszty-Vimnek nevezett helyen emelte, ahol a Vim folyó a Vicsegdába ömlik, ahol a későbbiek során egy nagy monostor épült, amelyet később az ő püspökségének neveztek.

Amikor felszentelte ezt a templomot [...] az Angyali Üdvözlés nevet adta neki. Ezt az ünnepet március hónap 25-én szokás ünnepelni [...] (92–93.)

És miként az Angyali Üdvözlés ünnepe sorrendben az első nagy, isteni ünnepeink közül, üdvözülésünk kezdete és az örök titok megnyilvánulása, úgy a permi templom is a Permi föld üdvözülésének kezdete és Krisztus hitének megnyilvánulása.

Ezért igyekezett Isten embere Isten templomát szépre és pompásra építeni. Odamenve nagy igyekezettel maga vitte véghez a dolgot, nagy nyugtalanság közepette, nagy igyekezettel és sok munkával véghez vitte a nagy tettet. Erősen búslakodott az emberek tévelygése miatt, és nagyon szomorú volt, amikor látta, hogy azok a varázslás foglyai, és elhomályosítja őket a bálványimádás. És nagyon bántódott ezen, és éjjel-nappal imádkozott Istenhez az emberek megtéréséért. Sőhajtozva, könnyezve és sírva könnyögött Istenhez [...] (94–95.)

De a sötétségben leledző emberek, nem értvén az isteni kegyelem nyelvét, a számukra valóban hasznosra úgy tekintettek, mint valami hiábavaló dologra. Nem könnyen hittek, nem hallgattak egyből mindjárt arra, amit beszélt, hanem haragudtak jötevőjükre és gyűlölték a velük jót cselekvőt a hálátlanok.

És aztán egyszer, az egyik napon, egyedül találván Isten szolgáját, sok hitetlen, kereszteleetlen permi támadt rá, indult ellene, hogy megölje. És miután rátámadtak, haraggal, dühvel támadták, mert meg akarták ölni és el akarták pusztítani. Együttesen támadtak ellene, csoportosan körülvették, megfeszítették íjaikat (vö. Hab. 3,9.), és erősen meghúzva mind reá irányították az íjaikban feszülő, halált hozó nyilakat. És az íjából közről kilőtt nyilakkal le akarták lőni, így akarták halálra juttatni.

Isten mártírja egyáltalán nem ijedt meg a reá támadók láttán, a támadók szándékaitól és nem félt a nyilaiktól [...] És nem félt, hogy lelővik, lövéseiket gyermekek játszadozásának vette. (Vö. Zsolt. 64,2.) (94–97.)

Isten szolgája a permi emberekhez fordulva ezt mondta nekik:

– Testvéreim! Embernek fiai, forduljatok a Mindenható Úristenhez hittel, bűnbánattal, keresztelkedjete meg, térjete meg! Térjete meg! *„Ha meg nem tér a gonosz, kardját élesíti, kezét felvonja és felkészíti azt. Halálos eszközöket fordít reá, és megtüzesíti nyilait.”* (Zsolt. 7,13–14.) Ha ti ezt cselekszitek, megfeszítve íjaitokat reám akarjátok irányítani nyilaitokat, akkor magatok lesztek ennek elszenvedői: az új ellenetek feszül majd, és reátok szállnak a nyilak.

Mert Ésaia, a nagy próféta, mintegy az Úr nevében szólva, azt mondta: *„Mosódjatok, tisztuljatok meg”* (Ésa. 1,16.), vagyis keresztelkedjete meg. Mert, amikor azt mondja, „mosódjatok meg”, azt parancsolja, keresztelkedjete meg, mert ha megkeresztelkedtek, üdvözültök. Mert, ha rám hallgattok [...] dicsőségben él majd a lelketek. De ha nem hallgattok reám, kard esz meg benneteket, fegyver esz meg – mert az Úr ajka erről szól.

Mert az én Uram megtiltotta, hogy elrejtőzzek nyilaitok elől, mert azt írja szent Evangéliumában: *„Menjete el: Ímé én elbocsátlak titeket, mint bárányokat a farkasok közé.”* (Luk. 10,3.) [...]

Mert a nyilaitok által ránk hozott testi halál rövid idejű, és nem hosszú időre szól, ez inkább csak átmeneti halál, és inkább nem is halál, mert az élet okává lesz. Az a baj és szörnyűség, ha az ember lelke hal meg.

Egy napon a jámbor Isten szolgája, miután Istenhez könyörgött, imát mondott, imádkozás után elment egy bizonyos helyre, ahol az ő fő áldozóhelyük volt, és megpróbálta lerombolni bálványait. És felborogatta oltárait, isteneiket pedig összetörte, és Isten erejével felégette fő áldozóhelyüket, lánggal égette el. És ezt teljesen emberek nélkül tette, úgy, hogy a bálványimádók ezt nem tudták, és a bálványimádók nem voltak jelen [...] Miután

ezt a nagy tettet véghez vitte, nem menekült el arról a helyről, nem bújt el más helyre, és sehova sem ment el onnan, hanem ott ült azon a helyen, és ott volt, mintha valamire várna, aminek meg kell történnie, de Isten kegyelmével erősítette magát.

És hirtelen, amikor egymást értesítve hamarosan tudomást szereztek a dologról, akkor mindnyájan gyorsan odaszaladtak. És amint összeszaladtak, nagy haraggal, óriási dühvel, vadállatok módjára üvöltözve reá támadtak – egyesek doronggal, mások pedig, sokan, éles baltát ragadva kezükbe. Minden oldalról körülvették és éles baltákkal azonnal le akarták kaszabolni, egyszerre kiabáltak és értelmetlen dolgokat mondtak, illetlenségeket kiabáltak neki. És körülvéve őt, baltáikat rázták. És ő olyan volt közöttük, mint bárány a farkasok között. Nem szállt vitába, nem verekedett velük, hanem Isten ígését hirdette nekik, Krisztus hitére tanította és mindenféle nemes dologra oktatta őket.

És kezét összetéve, mintha halálra készülne, könnyek között mondotta Istennek:

– Uram, *„kezedre bízom lelkemet”* (Zsolt. 31,6.) [...] Mert teérted akartam elszenvedni mindezt, a Te nevedet hirdetem ezeknek az embereknek. Tedd, Uram, pogányokból keresztényekké ezeket az embereket, és miután elfogadták a kereszténységet, testvéreinkké lesznek és velünk együtt fognak dicsérni Téged, és ezáltal szent neved dicsőítetté lesz örökkön örökké, ámen.

És, miután így imádkozott Istenhez, sértetlen maradt közöttük, és senki nem emelt kezét reá, senki nem ütötte meg, nem sebesítette meg, hanem Isten kegyelmével épen, sértetlenül hagyták. És akkor ő átment közöttük és távozott, mivel Isten megóvta jámbor szolgáját. (98–103.)

A tanítás

És akkor Isten szolgája, miután imádkozott, megpróbálta ismét tanítani őket. És egy nyílt, látható helyre állva a nép között, elkezdte tanítását Isten Országáról, és mintegy az apostolok szavaival azt mondta nekik:

– *„Ó, emberek, mit csináltok? Én is ember vagyok, és üzenetet hirdetek nektek.”* (Vö. Csel. 14,15.) Isten nevében megparancsolom néktek, hogy hagyjátok el ezeket a haszontalan bálványoknak adott áldozatokat! Szabaduljatok meg a bálványimádó tévelygéstől! Kerüljétek el az utolsó ítéletet és az örök tüzet! Miért hajlongtok a bálványok előtt, miért tisztelitek, imádjátok, és miért nevezitek isteneknek őket? Szoborrá alkotott, faragott faszentjeitek tulajdonképpen lélektelen fatuskók, *„[...] emberi kezek munkája. Szájuk van, de nem szólnak; szemek vannak, de nem látnak; füleik vannak, de nem hallanak; orruk van, de nem szagolnak; Kezeik vannak, de nem tapintanak, lá-*

baik vannak, de nem járnak, nem szólnak az ő torkukkal. Hasonlóak legyenek azokhoz készítőik, és mindazok, a kik bíznak bennök!” (Zsolt. 115,4–8.) Én azt hirdetem nektek, akiben a keresztények hisznek, akit tisztelnek és dicsőítenek, vagyis az igaz Istent, és rajta kívül nincs más Isten.

Úgyhogy, permi férfiak, testvérek, atyák és gyermekek, hallgassatok reám, aki jót akar nektek: higgyetek Urunkban, a Jézus Krisztusban, akit én nektek ma hirdetek. Mert Krisztus a mi igazi Istenünk. Mert ő minden embernek – a benne hívő keresztényeknek megváltója.

Fogadjátok el az értelem világosságát, eszetek szemével tekintsetek az értelem magasába. Hagyjátok el a fatuskókat és a varázslókat, hagyjatok el minden permi szokást. Ismerjétek meg az igaz Istent, mindenek Teremtőjét, aki képes megmenteni lelkeiteket. Mert én azért jöttem hozzátok, testvéreim, hogy a nekem adatott kegyelemnél fogva elmondjam nektek: ha hisztek és megkeresztelkedtek, akkor üdvözültök. A mennyeknek országát hirdetem nektek. Ha pedig nem hisztek, és nem keresztelkedtek meg, akkor kárhozatra és örökös kínokra ítéltettek. (vö. Márk 16,16.)

És hosszú ideig így tanítván őket, sokakat meggyőzött, hogy hagyjanak fel a bálványimádó tévelygéssel, és higgyenek a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban, és ők megígérték, hogy megkeresztelkednek. Bár korábban haraggal és dühvel támadtak ellene, szelídsége folytán hajlottak a békességre. Bár korábban gyilkolásra készen dorongokkal támadtak reá, jóságos szavainak és szent tanításának köszönhetően megszélidültek, lecsendesedtek és békésen beszélgettek. Amikor szétszéledtek, nem okoztak neki semmi kárt, és közülük sokan megkeresztelkedtek. És így valamelyest szaporodott Krisztus nyája és valamivel nagyobb lett a keresztények száma. Azt mondják, egy város is fokozatosan épül. A többiek pedig keresztetletlenek maradtak.

Az volt a szokásuk, hogy összejöttek, összegyűltek egy helyen: hol a permiek mentek el hozzá abba az újonnan épített templomba, amelyről már szoltunk, hol ő ment el hozzájuk egy megbeszélte helyre beszélgetni és kérdéseikre válaszolni. Ám attól az időtől kezdve, hogy temploma felépült, a keresztetletlen permiek is kezdtek összegyülekezni nála, de nem azért, hogy imádkozzanak, nem az üdvözülésre áhítozva, hanem hogy a szép és jól megépített templomot megnézzék. És miután egy darabig álltak és gyönyörködtek a látványban, ismét szétszéledtek.

Elmenőben pedig, mivel hitetlenek voltak, így beszéltek egymás között:

– Mégis csak nagy lehet ez a keresztény Isten, és úgy tűnik, úgy látjuk, hogy le fogja rombolni isteneink régi templomait és régi áldozó helyeit. Mert szavakkal nem tudunk ellenállni a szerzetesnek, aki nemrég jött Moszkvából. Ha erőszakkal eltávolítjuk, elüldözzük, ha sok fekélyt fakasztunk, sebet ejtünk rajta, csak úgy űzhetjük el földünk színéről, hogy legyen tele egész földünk a tanításaival. De van egy rossz szokása – nem kezd harcba. Csak ezt

várjuk állandóan, de ő nem teszi, inkább várja, hogy mi kezdjük a harcot. Így nem győzzük le egyhamar. Ha harcot merne kezdeményezni, már rég darabokra téptük volna, és azonnal megszűnne élete e földön, még az emlékezete is elveszne. (Vö. Zsolt. 9,7.) Mivel azonban végtelenül türelmes, nem tudjuk, mit tegyünk vele.

És akkor látni lehetett, hogyan vitatkoznak és osztódnak meg az emberek. És megtörtént, hogy az emberek két csoportra oszlottak: az egyik csoport az „újonnan megkeresztelt keresztények”, a másik meg a „hitetlen bálványimádók” nevet kapta. És nem volt közöttük egyetértés, csak viszály és békétlenség, csak ellentét. [...] És [...] a bálványimádók gyűlölték a keresztényeket és állandóan szidalmazták, becsmérelték a jámbort és az újonnan megkeresztelt keresztényeket, szitkozódtak, káromkodtak, heccelődtek és ocsmányságokat csináltak, és minél inkább megtudták, hogy a keresztények sokasodnak, annál inkább megvadultak és nem hagyták őket nyugodtan élni, ártottak nekik, sokszor megsértették őket.

Ezt látva a szent életű nem tűrhette, hogy a keresztényeknek bosszúságot okozzanak, ettől nagyon elszomorodott, és gyakran, éjjel és nappal kérte az emberszerető Istent, hogy őket [a permieket] bálványimádó tévelygésükből a maga igaza felé fordítsa.

Egyszer, pár nap múlva ismételten sok permi gyűlt össze, zord férfiak, egyikük varázsló volt, a másik jövőmondó, a harmadik csodatévő, és még sok más öreg, akik hitüket és a permi szokásokat védelmezték, és le akarták rombolni a keresztény hitet, haragosan sokáig bosszantották a szent életűt, vitatkoztak vele, saját hitüket dicsérték, a keresztény hitet pedig szidalmazták és ócsárolták. És ezt cselekedvén gyakran okoztak bosszúságot neki, amikor is ellenkeztek vele a hit kérdéseiben.

Sztyefan pedig, bár ők erősen ellenálltak, Isten kegyelmével és a maga tudományával meggyőzte őket. Bár nagy volt a versengés közöttük, mindnyájukat meggyőzte. Mivelhogy a szent könyvekre, az Ó- és Új Szövetségre utalva azok sok igéjét elmondta nekik, és azokkal győzött, megszégyenítette őket.

És később is sokszor legyőzte őket, és azután senki sem merészelt vitatkozni vele a hit kérdéseiről, mert mindenkinek befogta a száját, és leplezte az ellene beszélőket, és ez a csodálatos férfiú, csodálatra méltó tanító, aki telve volt bölcsességgel és értelemmel, aki ifjú korától kezdve megtanult minden világi filozófiát, könyvbéli bölcsességet és birtokában volt a grammatika művészetének, elhallgattatta a vele vitába szállókat. Emellett még a hit helyes gyakorlása és az alapos műveltség révén, amelyet nem mindennapi tanulmányainak köszönhetett, megadatott neki az értelmes és bölcs beszéd adománya is, amelyről a Megváltó az ő szent Evangéliumában ezt mondja: „*Annakokáért minden írástudó, a ki a mennyeknek országa felől megtanítta-*

tott, hasonlatos az olyan gazdához, aki őt és újat hoz elő az ő élestarából.” (Mát. 13,52.) Így ő is, beszédét régi és új könyvekből merítve, tanítva, értelmezve, nevelve és térítve gondoskodott az eltévelyedett emberekről, igyekezett kiszakítani őket az ördögi szövetségből és a bálványimádó tévelygésből.

Ennek érdekében túrt el tőlük nagy szenvedések közepette sok bosszúságot, mivelhogy kemény volt, mint a kő, és a hit erőit adott neki, a nagy kísértések és bajok közepette Istenhez imádkozott, könyörgések és böjtök közepette, éhségtől és szomjúságtól szenvedve Perm megmentésére áhítozott, és még csak nem is haragudott rájuk. Mindezekért a vele történekekért nem sértődött meg, nem panaszkodott, mivelhogy nem volt kishitű és bosszúálló. Meg akarván téríteni őket, megmentésük érdekében inkább a szeretetet gyakorolta, mindnyájukat tanította és oktatta, kérlelte és szelídítette őket – az öregeket atyjaiként, a középkorúakat testvéreiként, a kisgyermeket pedig saját gyermekeiként.

Amikor Isten kegyelmesen megengedte, a szent keresztséggel akarta megvilágosítani a Permi földet. Mivel Isten meghallotta szolgájának, Sztjefannak imáját, meglátta könnyeit [...]

És akkor összegyűltek mind a permiek, akik abban az országban éltek, az apraja és nagyja, megkereszteltek és kereszteleetlenek, csodálkoztak és így beszéltek egymás között:

– Hallottátok, testvérek, annak az embernek szavait, aki Oroszországból jött? Láttátok, milyen türelmes és mennyire szeret bennünket? Hogy ilyen szorongatott helyzetben nem ment el tőlünk? Pedig mi megvetéssel és engedetlenséggel válaszoltunk neki, ám ő nem haragudott meg ezért reánk, és egyikünknek sem mondott egy rossz szót sem, nem fordult el tőlünk, nem perlekedett, nem verekedett velünk, hanem örömmel eltűrt mindent. Isten küldte hozzánk, hogy éljünk és üdvözlünk. Amit pedig a Mennyeeknek országáról, az örök kárhozatról, a bosszúállásról és arról mondott, hogy *„mindenkinek az ő cselekedetei szerint”* (Róm. 2,6.) – ha nem így lenne, akkor nem túrt volna így. Hiszen az áldozó helyeinket is lerombolta és isteneinket is összetörte, és azok nem tudtak ártani neki. Valóban annak a nagy és élő Istennek a szolgája ő, aki megteremtette az eget és földet. (Vö. Csel. 14,15.) És valahány szót is szólt, az mind igaz. Úgyhogy menjünk és higgyünk Istenben, akit Sztjefan hirdet nekünk, és mondjuk el neki, hogy *„Dicsőség Néked mennybéli Isten, aki elküldted hozzánk szolgádat, hogy megmentsen bennünket az ördög csábításaitól.”*

Akkor meg akartak keresztelkedni a kereszteleetlen permiek. És sok ember gyűlt össze nála, a nép, férfiak, nők és gyermekek, mintegy tanításra várva. Ő pedig, látván, hogy keresztelkedni jöttek, nagyon megörült megtérésüknek és vidám szívvel, figyelmesen fogadta őket. És szóra nyitotta száját, és szokása szerint ismételt tanította őket, és sokat beszélt nekik Istenről

és annak törvényéről és a keresztény hitről, meg arról, hogy *„mindenkinek cselekedetei szerint”*, és a szörnyűséges kínokról és az örök életről úgy, hogy megértsék, szavait a szent Evangéliumból, az isteni apostoloktól, az arany-szájú prófétáktól és a szent életű atyáktól kölcsönözte.

Azok pedig szívesen hallgatták tanításait, örömmel fogadták prédikációit és szívesen elhitték szavait, mert a kegyelmes, emberszerető Isten kegyelménél fogva megnyitotta értelmüket és lelki szemeiket a megváltás számára. És mindnyájan meghajoltak előtte, lábaihoz borulva kérték a szent keresztséget és a krisztusi jeleket.

Ő pedig mindegyikükre rárajzolta a jelet, és ezt kihirdette, és imát mondott és mindegyiküket megáldotta, és békével útjukra bocsátotta őket, meghagyván, hogy mindennap jöjjenek el Isten szent templomához – jöjjenek el a kihirdetendő kihirdetésére. És mindennap imádkozott értük, és a megfelelő rövid idő elteltével, amikor már eleget imádkozott értük, feleségükkel, gyermekeikkel együtt megtanította őket a pravoszláv keresztény hitre, *„megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében.”* (Mát. 28,19.)

És megtanította őket a permi írásra, amelyet előzőleg elsőként ő alkotott meg. És minden újonnan megkereszteltnek – férfiaknak és ifjoknak, fiatal kamaszoknak és kicsi gyermekeknek – megparancsolta, hogy tanulják meg az írást, vagyis a szent könyveket és minden más könyvet, és azok közül, akik megtanulták a szent könyveket és eligazodtak bennük, egyeseket papnak tett meg, másokat diakónusnak, ismét másokat alszerpapoknak, felolvasóknak és előénekeseknek, előénekelve és előmondva nekik a szövegeket, és permi könyvek írására tanította őket. És ő maga, segítve őket, az orosz könyveket permire fordította és nekik adta.

És attól az időtől kezdve azok egymást tanították az írásra, és a könyveket másolva megsokasították a könyvek számát. És ezt látván örvendezett a szent életű lelke, és éjjel-nappal hálásan imádkozott Istenhez az emberek megváltásáért, szüntelenül tanította az embereket, hogy Krisztus nyája minden nappal szaporodjon és sokasodjon, a hitetlenek nyája pedig szegényedjen, kisebbedjen és csökkenjen.

És akkor Isten segedelmével, kegyelmével és közreműködésével a már korábban említett és ismertetett mintájára egy másik, csodálatos és gyönyörű szent templomot épített és felszerelte azt ikonokkal és könyvekkel. Valamint – más helyen – egy harmadik templomot is épített. A következőképpen döntött: nem egy templomot kell emelni, hanem sokat, mivel az újonnan megkeresztelt permi emberek nem egy helyen laknak, hanem itt is, ott is, egyesek közelebb, mások pedig távolabb. Ezért gondolta, hogy különböző helyeken, meghatározása szerint, ahol lehetséges, a folyók mentén és a falvakban templomokat kell építeni. Íme így épültek a templomok Permben, a bálványok pedig ledőltek.

És mekkora buzgalmat tanúsított a szent életű a fatuskók, az úgynevezett bálványok iránt, mennyire gyűlölte őket sok undokságuk miatt! Mélységes gyűlölettel viseltetett irántuk és teljesen kiirtotta őket: a faszentekeket lábbal tiporta, a bálványokat ledöntötte, isteneiket összetörte, bármilyenek voltak is azok, akár faragással, akár kivájással készültek, akár szobrok voltak, mind egy szálígg ledöntötte, baltával szétvágta, lánggal égette, tűzzel hamuvá tette, mind egy szálígg elpusztította őket.

Nem volt lusta, és maga járta az erdőket a tanítványaival, kutatta a falvakat, a házakban kutakodott, megtalálta őket az erdőkben és a kis mélyedésekben, itt is, ott is, mindenütt rájuk talált, amíg csak el nem pusztított minden kis bálványt és teljesen ki nem irtotta őket. És egy sem menekült meg közülük.

Azt pedig, amit a bálványok körül felakasztva talált, avagy a tetőt felettük, vagy amit adományként, vagy díszítésükre hoztak – legyen az bár coboly vagy nyuszt, vagy hermelin, vagy hód, vagy róka, vagy medve, vagy hiúz, vagy menyét, vagy mókus prémje – mindet összegyűjtötte, egy csomóba rakta és a tűz martalékául vetette. A bálványt először bunkóval fejbe vágta, azután pedig apróra hasogatta, tüzet rakott, és ezt is, azt is elégette – a sok prémet és a bálványokat velük együtt. Semmit sem vett el belőle a maga hasznára, hanem mindet elégette, mondván, hogy az ellenséges tulajdon.

És a permiek, nagyon csodálkozva ezen, azt kérdezték:

– Miért nem vetted el ezt zsákmányul a magad számára? Miért nem kerestél magadnak hasznát vele? Miért dobtál el, miért vetettél el ekkora vagyon? Miért dobtál el és tiportál lábbal ekkora értéket?

És a permiek egymás között így beszéltek:

– Ez valóban Isten szolgálja és jámbora. Valóban a mi megmentésünkre küldte Isten, és mindezt Istenért teszi, a mi megmentésünk érdekében, nem pedig a saját hasznára, avagy kincsek birtoklása érdekében, a keresztény hit megerősítéséért teszi, nem pedig kapzsiságból és haszonlesésből, amint azt az apostol mondja: *„nem keresvén a magam hasznát, hanem a sokaságát, hogy megtartassanak”*. (1 Kor. 10,33.)

Permben különböző bálványok voltak: nagyok is, kisebbek is, közepek is, és egyesek művészi munkák voltak és híresek, és volt még sok más is. De ki tudná felsorolni őket? Egyesekhez ritkán imádkoztak és kevésbé tisztelték őket, másokhoz pedig sokan imádkoztak, és nem csak a közelben lakók, hanem távoli helyekről érkezettek is. És voltak olyan bálványok, amelyekhez távoli helyekről eljöttek – háromnapi járóföldről is, négynapiról is, de még egyheti járóföldről is, és ajándékot hoztak, nagyon szorgalmasan hordták és küldték az ajándékokat.

Hogyan magyarázzam meg tetteiket? Az ördögök kisajátították a permiek eszét és akaratát, az egész ottani földet betöltötték bálványimádó té-

velygessel. Az emberek durvasága, műveletlensége és tudatlansága folytán történt ez így. Így töltötték napjaik minden idejét, ilyen tévelygésben életük minden napját, amíg el nem érkezett hozzájuk a Megváltó a maga kegyelmével és el nem küldte hozzájuk szolgáját, Sztjefant, reá ruházván kegyelmét, amellyel az megvilágosította őket, akik sötétségben, a halál pitvarában ültek, bálványimádásban tévelyegtek. És megszentelte őket a szent keresztséggel, bálványait pedig mind elpusztította, minden imádkozóhelyüket elpusztította, áldozóhelyeiket széttúrta, végleg lerombolta bálványimádó helyeiket, és mint nagy hatalommal rendelkező, megsemmisítette azokat. Így *„még az emlékezetük is elveszett”*. (Zsolt. 9,7.)

Más alkalommal nagy csodálkozások közepette így beszéltek a permiek:

Hogyan történhetett, hogy a bálványokat ütlegetve ő ép és sértetlen maradt? És éjjel-nappal a bálványok között forgolódva és azokat ledöntve, ép és sértetlen maradt! És a bálványok nem tudtak ártani neki, és az ördögi varázslatok semmi kárt nem okozhattak neki, semmi rosszat nem tettek vele!

Mert náluk Permben azelőtt, a megkeresztelkedés előtt rendszerint az történt, hogy ha valamelyik permi hozzányúlt a bálványhoz, vagy valamit elvett az áldozati ajándékokból, a szobroknak adományozottakból, a nekik hozott dolgokból, az ördögök számára kiválasztott és ígért dolgokból, avagy valami más megpróbált eltulajdonítani, kárt okozott, eltörte, összetörte a bálványt, akkor ezért a varázslók varázsigéket mormolva megverték az illetőt. Így aztán sem titokban, sem nyíltan senki sem mert elvenni vagy ellopni bármit is az áldozati helyről, abból, amit a bálványok számára hoztak.

A jóságos Sztjefan, aki a jó segítségével győzött, nem ismervén félelmet, rémüldözés nélkül éjjel-nappal járta az áldozóhelyeket az erdőben, a mezőn, a néptelen helyeken, és a balta fokával verte fejbe a bálványokat, és ledöntötte őket a lábukról, és a baltával szétverte, darabokra hasogatta és forgáccsá vágta, és végleg elpusztította, és lánggal égette, tűzzel hamuvá tette őket, közben pedig ő maga épen maradt közöttük. És a bálványok nem tudtak ártani neki, semmi rosszat nem tudtak tenni vele az ördögök.

De mit is tehetnek az ördögök, vagy mivel tudnak ártani a bálványok, vagy mit vihetnek véghez a varázslók, a bálványosok, a bűbájosok, amikor Isten óvja az ő szolgáját és őrzi hívét és angyali seregekkel vigyázza [...] (102–121.)

Egyik nap elmentek hozzá a permiek és megkérdezték:

– Kérünk téged, jóságos tanítónk és igaz hitre okítónk, mondd meg nekünk, miért pusztítottál el magad ekkora gazdagságot, mindent, amiről fentebb említés történt, ami a mi áldozati helyeinken volt, és inkább elégetted, semhogy elvetted volna magadnak, a saját kincstáradba és a tulajdon sekrestyédbbe, a magad és a veled együtt lévő tanítványok szükségleteire, amint az megmondott: *„méltó a munkás az ő táplálékára”*. (Mát. 10,10.)

A szent életű így válaszolt nekik:

– Talán nem hallottátok, mit válaszolt az istenes Pál apostol az efézusbelieknek: „Azért vigyázzatok – mondta – megemlékezvén arról, hogy én három esztendeig éjjel és nappal meg nem szüntem könnyhullatással inteni mindenkit” (Csel. 20,31.), és még: „Senkinek ezüstjét, vagy aranyát, vagy ruháját nem kívántam. Sőt magatok tudjátok, hogy a magam szükségéről és a velem valókról ezek a kezek gondoskodtak. Mindenestől megmutattam néktek, hogy ily módon munkálkodva kell az erőtlenekről gondot viselni”. (Csel. 20,33–35.) (122–123.)

Hogyan győzte le vitában a varázslót

Egyszer elment hozzá egy bizonyos jós, egy öreg varázsló, aki hamis látomásokat tudott előidézni, mesteri jóvendőmondó, a legnagyobb méregkeverő volt, aki szüntelenül gyakorolta a varázslás művészetét, nagy híve volt a bűbájosságnak. Pam-Szotnyiknak hívták, a keresztleletlen permiek régtől fogva jobban tisztelték a többi csodatevőnél, oktatójuknak és tanítójuknak nevezték. És azt mondták, hogy az ő varázslatainak kell irányítaniuk a Permi földet, és hogy az ő tanítása erősíti a bálványokba vetett hitet. És ő, a teljességgel hitetlen és keresztleletlen, aki mindig is gyűlölte a keresztény hitet és a keresztényeket, nem engedte a keresztleletlen és hitetlen permieknek, hogy higgyenek és megkeresztelkedjenek, azt pedig, aki hinni akart, szidalmazta, eltiltotta, elcsábította őket és a megkeresztelkedetteket.

És egy bizonyos helyre menve egyes újonnan megtanított és megkeresztelkedett permiekkel találkozott, akik azonban még nem erősödtek meg szent keresztény hitükben, és régi, hamis és hiábavaló tanításaival elkezdte csábítani őket, és sok varázsigével és bűbajos szóval igyekezett meggyőzni őket. Ha pedig vitában, szavakkal nem tudott meggyőzni, becsapni valakit, azokat hízkeléssel és ajándékokkal próbálta meggyőzni. Hiszen másképpen senkit sem tudott volna eltántorítani a keresztény hittől, csakis ajándékokkal, megvesztegetéssel: azokat, akiket nem tudott meggyőzni a sok beszéd, ajándékokkal akarta megnyerni. Mivelhogy tanítása tele volt mindenféle szidalommal, eretnekséggel, rontással és hitetlenséggel, gyalázkodással, és olyasmivel, ami méltó arra, hogy egy gyermek is kinevesse.

Amikor ezt a szent életű meghallotta, mivel nem tetszett neki, nagyon nyugtalan lett és elszomorodott, és ezt mondta az embereknek:

– Bármennyit építék, ő lerombolja.

És sokszor vitatkoztak ők ezen egymással, és nem volt nyugodt a beszélgetésük, és vég nélkül beszélgettek: egyik sem engedett a másiknak, és nem hallgattak egymásra, és egyik a másikat oktalannak nevezte. És megegyezés

nélkül váltak el, mivel egyik is, másik is a saját hitét dicsérte, az egyik nem fogadta el a másik szavait, a másik pedig elhárította az okítást.

A varázsló azonban gyakran odament, és néha titokban, olykor pedig nyíltan csábította az újonnan megkeresztelkedett embereket, és ezt mondta nekik:

– Testvérek, permi férfiak! Ne hagyjátok el hazai isteneiteket, és ne felejtsetek el szertartásaikat, és ne felejtsetek el áldozatokat mutatni be nekik, ne feledkezzetek meg a régi szokásokról, ne hagyjátok el az ősi hitet! Amit atyáitok tettek, azt cselekedjétek. Reám hallgassatok, ne pedig Sztjefanra, aki nemrég jött Moszkvából. Jöhet-e bármi jó is számunkra Moszkvából? Nem onnan erednek-e nehézségeink, a súlyos adók, az erőszak, nem onnan jönnek-e a parancsolók, a csinovnyikok és felügyelők? Ezért ne hallgassatok reá, inkább énám hallgassatok, aki jót akar nektek. Hiszen én veletek egy népből, egy földről származom, azonos nemzetségből és törzsből, egy a nyelvünk. Sokkal jobb nektek, ha reám hallgattok, hisz én régtől fogva a tanítótok vagyok, és az kell, hogy reám hallgassatok, aki öreg, szinte az apátok, és ne erre az oroszra, aki ráadásul még moszkvai is, aki hozzám képest fiatal, gyermek, fiatakorú, aki évei számát tekintve a fiam vagy az unokám lehetne. Ezért ne hallgassatok reá, énám hallgassatok, az én tanításaimra figyeljétek. És erősítsétek meg magatokat, hogy ne legyetek legyőzöttek, hanem ti győzzétek le őt.

Az újonnan megkereszteltek pedig válaszként így beszéltek:

– Mi, öreg, nem győztünk, inkább teljességgel legyőztünk. És a te isteneid, az úgynevezett bálványok, ledöntettek és nem keltek fel, eltaszítottak és nem állhatnak fel. (Vö. Zsolt. 36,13.) [...] Nem állhattunk ellen Sztjefannak, értelmességének, okosságának, amikor az evangéliumi, apostoli, prófétai, de még inkább atyai, tanítói szavakkal erősen harcolt ellenünk. És mi legyőztünk szavai által, és foglyul ejtett bennünket a tanítása, megsebzett a szeretete, mintha nyilai belénk akadtak volna (Vö. Zsolt. 38,3.), és mintha éles nyílként járt volna át bennünket a tanítása. És ezért nem tudjuk megtenni, hogy ne hallgassunk reá vagy ellenkezzünk vele. Mert nem lehetünk az igazság ellen, hanem csakis az igazság mellett.

A varázsló pedig ezt mondta:

– Bizony, értelem nélküli emberek vagytok ti, gyengék, durvák, nagyon ijedősek és kishitűek. De én jól felfegyverkeztem ellene, és imádkozom isteneimhez, és áldozatot mutatok be, és varázslást végzek, és reá bocsátom sok istenemet, és azok elijesztik, elűzik őt és megsemmisítik, és akkor eltűnik a szemem elől. És amikor legyőztem, akkor ismét magamhoz hívok mindenkit a régi hitemre.

A keresztények pedig kinevették és ezt mondták:

– Esztelen öreg! Miért hencegsz hiábavaló módon, hogy legyőződ Isten igazi szolgáját? Hiszen Sztjefan lerombolta isteneiteket, és azok nem tudtak ártani neki, letépte a lepleket a tisztelt bálványokról, és szolgálja, név szerint

Matfejka elé dobta, és az lábra tekerhető kapcát csinált belőlük és viselte minden akadály és kár nélkül. És ezt nem kapzsiságból tette, hanem hogy a bálványokat meggyalázza. És ha az említett Matfejkanak – aki permi, és azelőtt hozzánk tartozott, később pedig megkeresztelkedett és a szent életű tanítványa lett –, a tanítványnak nem tudtak ártani, még kevésbé [árthattak] a tanítónak! Ezért ettől kezdve mi jobban észbe vettük és megértettük, és meggyőződünk, hogy haszontalanok, erőtlenekek és csalók a te isteneid. Ha önmagukon sem tudnak segíteni, vajon rajtad segítenek-e? Ha magukat nem tudták megvédeni, megóvnak-e téged? [...]

Te pedig, öreg varázsló, miért kerülted ki a fejet és fordultál a lábhoz? Ha erős vagy a beszédben, vele szállj vitába, ne velünk. Ha meg erőtlenséged, miért háborgatsz és bosszantasz bennünket? Menj, ne kísérts minket. Tudd, hogy nem az ajtón mész be a juhok aklába, hanem más módon lopakodsz be, a hangod a tolvajé, a kinézeted a rablóé. Mert mi az „*ige nyájának bárányai*” vagyunk, és ismerjük pásztorunk hangját, és az ő parancsaira hallgatunk, őt követjük. Téged, idegent nem követünk, hanem menekülünk tőled, mert nem ismerjük az idegen hangot. (Vö. Ján. 10,1–8.)

Ő pedig hátrahőkölve ezt mondta:

– Mert fiatal ész és szegényes gondolkodás vezérel benneteket, éppen azért szedett rá álnokságával ez a szerzetes – az olyan félkegyelműeket, amilyen ő maga. Az olyanokat, amilyen ő maga, benneteket, hozzá hasonlókat teljesen hatalmába kerített. Ám engem nem tud legyőzni az álnokságával, mert én gyorsan legyőzöm.

És ez a varázsló megveszekedett ellensége volt a szent életűnek, harcos ellenfele, aki le akarta rombolni a keresztény hitet. És sokszor vadul háborgatta a hívőket, állandóan vitatkozott Sztyefannal, sokszor ellentmondott neki a hit kérdéseiben [...]

Így ez a gonosz varázsló, ez a bűbajoskodó nagyon magabiztos lett, szidalmazó szavakkal illette Isten szolgáját és Istent, szemrehányást tett nekik, szidta a keresztény hitet, becsmérelte az evangélium hirdetését és ezt mondta az embereknek:

– Nem félek én a ti Sztyefanotok ellenkezésétől és hiábavaló beszédeitől és az őt körülvevő tanítványoktól. Egyedül mindnyájuk ellen felvém magam. És semmit sem jelent számomra, hogy mit beszélnek, még ha bölcsnek tűnnek is. Úgy tűnik, gyorsan legyőzöm őket, és úgy fognak elhullani, ahogyan a szélről reszkető falevelek lehullanak. Mert nem tudnak megállni előttem, de nem is mernek a szemem elé kerülni, elolvadnak, mint a lánghoz közelítő viasz, így nem mernek velem versenyre kelni szavakban, talányokban, vitákban és kérdésekben.

Isten embere, Sztyefan pedig isteni kegyelemmel megerősítette magát, és ezt mondta a varázslónak:

– Ó, te csaló, megrontás forrása, bábeli ivadék, káldeus származék, kánaáni törzs, a sötét homálynál is sötétebb gyermek, értelem nélküli ifjú, az egyiptomi sötétség unokája, a szétzúzott bábeli zűrzavar unokája! Hallgasd meg, mit mond Izajás próféta: „*Jaj annak, a ki megitatja felebarátját, épét keverve belé*” (Hab. 2,15.). Dávid próféta pedig így szól hozzád: „*Mit dicsekedel gonoszságodban, oh, te magabíró? [...] Nyelved ártalmakon elmélkedik, s olyan, mint az éles olló, te álnokságnak mestere! Szeretted a gonoszt inkább, hogy nem a jót, és hazugságot inkább, mint igazságot szólni. [...] Szeretsz minden ártalmas beszédet, és az álnok nyelvet. Meg is ront az Isten téged, teljesen eltakarít, kigyomlál téged a te hajlékodból és kiszaggat téged az élők földéről*” (Zsolt. 52,3–7.), azért, mert szidalmazod a kereszténységet. Mondd meg nekem, te megátalkodott, eszetlen bestia, miért szidalmazod és alacsonyítod le a megmentő keresztény igehirdetést, melynek köszönhetően a sötét emberek megvilágosítottak, melynek köszönhetően az elveszettek megtaláltak, melynek köszönhetően több tízezernyi jótett történt? Mi jobb az élő Isten szolgálatánál? (Vö. Zsid. 9,14.) [...] Őbenne kell inkább hinni, és jó, ha tiszteljük, és jobb neki szolgálni, mint a romlást hozó ördögöknek, a lélektelen bálványoknak, megmintázott, kifaragott isteneiteknek, hangtalan tuskóitoknak, néma szobraitoknak, amelyek telítve vannak mindenféle becsutelséggel és szégyenletes dologgal, elkészítőik mindenféle undokságával, minden gonoszságával, megalkotóik minden bűnével. Mert amilyenek maguk a bálványok, olyanok a bennük hívők is, mivelhogy hasonlatosak hozzájuk. Mert Dávid megmondta, hogy „*Hasonlók lesznek hozzájuk alkotóik és mindazok, a kik bíznak bennök*”. (Zsolt. 135,18.) Akik a mostani időben a bálványokat szolgálják, az elkövetkező időben „*az örök tűzre [jutnak], a mely az ördögöknek és az ő angyalainak készítettett*”. (Mát. 25,41.)

A varázsló és bűbajoskodó először hengegett és dicsérte magát, és egész idő alatt büszkén beszélve így válaszolt:

– „*Micsoda hatalommal cselekszed ezeket? És ki adta néked ezt a hatalmat?*” (Mát. 21,23.) Avagy ki küldött téged a mi földünkre, hogy így cselekedj? Hiszen gúny tárgyává tetted isteneinket, szentélyeiket leromboltad és a tűz martalékául adtad, szolgálatunkat és tiszteletadásunkat megbecsuteltetted, és ki akartad irtani hitünket. És nem csak ezt tetted: mert bennünket is, mindnyájunkat rabul akarsz ejteni ravaszságoddal, és magadhoz hasonlókká akarsz tenni. És olyan gonoszul ravasz dolgot tettél, amelyet senki más nem tett, nem tehet, nem mer és nem képes megtenni. Olyan dolgot tettél, amit fülünk nem képes befogadni és nyelvünk nem mer kimondani, mert, aki ilyet tesz, az én megítélésem szerint, méltó a büntetésre és halált érdemel, amit hamarosan el is nyersz tőlem. Mert én nem késlekedek csodát tenni, hogy megsemmisítselek, és sok istenemet megtanítom, hogy elpusztítsanak, hogy az emlékedet is kiirtsák a földről. És hamarosan valóra váltom isteneim

bosszúját, és ez lesz a bosszú minden emberemért, aki magáévá tette téled az üdvözülés óhaját.

Isten szerzetese ezt mondta neki:

– Isteneid, akikkel hencegsz, elpusztultak. Mert megmondatott: „*Az istenek, a kik az eget és földet nem alkották, el fognak veszni*” (Jer. 10,11.). Vajon nem ilyen volt mindegyik, amelyet kezünkkel ledöntöttünk, doronggal szétvertünk, baltával szétvagtunk, tűzzel megégettünk, és azok erejüket vesztették és eltűntek? És beteljesedtek a híres próféta, Mózes szavai: „*Az istenek, a kik az eget és földet nem alkották, el fognak veszni*.” (Jer. 10,11.) [...] Szégyelljétek magatokat bálványaitok miatt, és nehogy csalódjatok, amikor bennük reménykedtek. [...]

A varázsló és jövőmondó pedig ezt mondta:

– Isteneink, noha te becsmérelted őket, jóindulatuk folytán nem pusztítottak el téged. Ha nem lettek volna könyörületesek, már rég összetörtek, megsemmisítettek volna. Ezért vedd észbe, hogy ők jószágosak és kegyesek, és hogy a mi hitünk sokkal jobb a ti hiteteknél. Mert nektek, keresztényeknek, egy Istenetek van, nekünk pedig sok istenünk, sok segítőnk, sok védelmezőnk van. Jó halzsákmányt adnak, és mindent, ami a vizekben, a levegőben, és ami a mocsarakban és a tölgyesekben és a fenyvesekben és a réteken és a cserjésekben és a sűrűkben, a nyíresekben és az erdeifenyők és a lucfenyők között, és a körülöttük lévő szántóföldeken és más erdőkben található, és mindent, ami a fákon él: mókust vagy cobolyt vagy nyestet vagy hiúzt, és más egyebet, amit fogunk, részt adnak abból, ami manapság hozzátok is eljut. Azzal, amit mi fogunk, a ti hercegeitek is, a bojáraitok is, a főuraitok is gazdagszanak, és abba öltözködnek, abban járnak, dicsekszenek ruhájuk szegélyével, büszkék, hogy alattvalóik, embereik között olyan népek vannak, amelyek mindezekben bővelkednek, hosszú éveken át bővelkednek e javakban és vadásznak rájuk. Vajon nem abból küldenek a Hordába, amit mi fogunk? És az eljut magához ama bizonyos képzeletbeli cárhoz, még Cárgrádba is, a németekhez is, Litvániába is, és más városokba és a távoli népekhez is.

Más vonatkozásban is sokkal jobb a mi hitünk a tieteknél, mert nálunk sokszor egy ember vagy kettő megy el a medvével harcolni, és legyőzi, leteríti és elhossa a bőrét. Nálatok meg sokan mennek egy medve ellen, akár százan is, vagy kétszázan, és néha megtalálják, elhosszítják a medvét, néha azonban nélküle jönnek vissza, siker nélkül, semmit sem hoznak, fölöslegesen fáradoztak, ami nekünk nevetségesnek és gyaláznak tűnik.

De még egyéb vonatkozásban is jobb a mi hitünk: az újdonságok nálunk gyorsan ismertté válnak. Ha valami történik egy távoli vidéken, valamely városban, hetedhét országon is túl: amelyik napon történik valami, még azon a napon, azonnal pontos ismereteink vannak róla. De ti, keresztények, nem egykönnyen tudjátok meg, és sok napon át, hosszú ideig nem tudtok

róla. Ezáltal a mi hitünk sokkal jobb a tieteknél, mivel nekünk sok istenünk van, akik segítenek nekünk.

Isten papja válaszul ezt mondta neki:

– Azzal hencegsz, te átkozott, hogy a sok istenbe vetett hitet emlegeted, és sok istenről beszélsz, ami miatt inkább szegyenkezni kellene, mert megmondatott: „*Megszégyenülnék mind a faragott képek szolgálói, a kik bálványokkal dicsekednek, meghajolnak előtte*.” (Zsolt. 97,7.) És hallgasd meg Dávidot is, aki azt mondja: „*a mi Istenünk az égben van, és a mit akar, azt mind megcselekszi*.” (Zsolt. 115,3.) „*Kicsoda olyan nagy Isten, mint az Isten?*” (Zsolt. 77,14.) „*Mert nagy az Úr és igen dicséretes, rettenetes minden isten felett*” (Zsolt. 96,4.) [...]

Ezért nem kell nektek sok istenben hinnetek – a sok istenben hívés bálványozó tévelygés –, hanem egyedül Istenben kell hinnetek. Hiszen a szent atyák megmondták [...]: „*Hiszek egy Istenben*.” (122–141.)

Ezért el kell vetnetek a sok istenhez kapcsolódó tévelygést, el kell távolodnotok a bálványimádástól, meg kell tagadnotok azt. Szakítsatok az atyáitoktól örökölt hiábavaló étellel, mert Pál apostol megmondta, hogy „*ti többé ne járjatok úgy, mint egyéb pogányok is járnak az ő elméjöknek hiábavalóságában. Kik értelmökben meghomályosodtak, elidegenültek az isteni ételtől a tudatlanság miatt, mely az ő szívök keménysége miatt van bennök*.” (Efész. 4,17–18.)

Ezt én nemcsak neked mondom, hanem az egész permi népnek – azoknak is, akik itt vannak, meg azoknak is, akik innen hiányoznak.

Válaszul a varázsló ezt mondta:

– Abban a hitben, amelyben születtem, nevelődtem, éltem és megöregedtem, amelyben egész életemet eltöltöttem, abban is halok meg. Megszoktam, és most öregségemben nem tudom megtagadni és becsmérelni. És ne gondold, hogy ezt én csak a magam nevében mondom, nem – hanem valamennyi ember nevében, aki ezen a földön él. Valamennyi permi nevében mondom ezt neked, hiszen őseink, atyáink, dédapáink, ükapáink is így éltek. Talán én több vagyok náluk? Nem, ez nincs így. Mondd meg nekem, miféle igazság birtokában vagytok ti, keresztények, hogy ilyen merészen megvetitek a mi életünket?

Isten szerzetese így válaszolt neki:

– Halljad, mily erős a mi Istenünk, és melyek hitünk titkai. – És elkezdett Isten kegyelméről beszélni meg arról, hogyan gondoskodik rólunk. És így, a Szentírás segítségével a világ teremtésétől kezdve, az ember, vagyis Ádám megteremtésén át eljutott egészen Krisztus keresztre feszítéséig, feltámadásáig és mennybemeneteléig, aztán pedig a világ végéig.

És csak kettesben voltak, beszélgettek egész nap és egész éjjel, nem ettek, nem aludtak, nem tartottak szünetet se, aludni sem feküdtek le, egész

idő alatt vitában mérkőztek, szavakkal hadakoztak. És bár a szerzetes sok mindent mondott a varázslónak, úgy tűnt, mintha vízbe öntötte volna a szavait. Mert megmondattott, hogy az együgyű lelkébe nem hatol be a bölcsesség, nem ver gyökeret a tisztátalan szívben.⁷⁵⁵

A varázsló pedig, noha sok tanítást végighallgatott, egyiket sem hitte el, nem fogta fel, amit mondtak neki, nem fogadta el a fentebb elmondottakat, vitába szállt velük és ekképpen válaszolt:

– Én ezt nem hiszem el, mindez hazugságnak tűnik számomra és kitalált dolognak, amit te agyaltál ki. És én nem hiszem el, ha meg nem látom a hit próbáját!

Ezen szavak után, amikor már minden szóból kifogytak, hosszas vita és szóváltás után úgy határoztak, mindketten úgy döntöttek, hogy próbára teszik hitüket. És azt mondták egymásnak:

– Menjünk, rakjunk tüzet és lépünk bele, hogy átalmenjünk az égő tűzön, a lángokon. Ketten menjünk, együtt, te meg én. És akkor megvizsgáljuk, próbára tesszük hitünket, megtörténik a próbatétel: aki épen, sértetlenül kerül ki, annak a hite igaz, azt követjük majd mindnyájan. Azután hasonló módon teszünk egy másik próbát: kézen fogva egy lékbe lépünk és a mélybe merülünk, a Vicsegda folyó mélyére, és a jég alá bújunk, jó idő múltán, egy szakasszal lejjebb, egy másik léken együtt kibújunk. És annak a hite lesz igaz, aki épen és sértetlenül jön ki, és akkor mindenki annak engedelmeskedik.

És ezeket az egész egybegyűlt nép helyeselte. És minden ember azt mondta:

– Valóban helyesen mondtátok azt, amit most mondtatok.

És amikor a számtalan sok ember összegyűlt, közöttük állva Sztjefan megkérte az egybegyűlteket:

– Férfiak és testvéreim! Hallottátok az ajkunkról elhangzott szavakat? Értsétek helyesen a mondottakat és ítéljetek személytől függetlenül, ne szégyelljétek magatokat egyikünk előtt sem, „*hanem igaz ítélettel ítéljetek!*” (Ján. 7,24.) Mert nehéz tettet kell végrehajtanom, és én kész vagyok örömmel megtenni és szenvedni. És nem csak erre vagyok kész, hanem örömmel meg is halok az igaz hitért az apostol szerint: „*Mert néktek adatott az a kegyelem a Krisztusért, nemcsak hogy higgyetek Ő benne, hanem hogy szenvedjétek is Ő érte.*” (Fil. 1,29.) Mert számomra – mondta ő – Krisztus az élet, a halál pedig az Ő elnyerése.

A varázslóhoz fordulva pedig ezt mondta:

⁷⁵⁵ Az általunk használt szövegközlés szerint ez a mondat egy bibliai helyre utal. A közölt hivatkozás azonban téves, így egyelőre nem sikerült az idézett bibliai helyet megtalálni. Lásd Prohorov 1995, 145.

– Te meg jobban tetterd volna, ha vita nélkül rám, az istenfélőre hallgatsz, aki a jót hirdeti, és tovább semmit sem kérdezel. És a próbatétel nélkül el kellett volna fogadnod az ismertetett tanítást. Mivel azonban olyat akartál, ami kimeríti türelmemet és meghaladja erőmet, és többet jelent a méltóságomnál, így én a Mindenható Isten nagylelkűségére hagyatkozom, és kegyelmében reménykedem, mivel Ő mélységesen bölcs (vö. Róm. 11,33.), mindeneket elrendezett, és amit kérnek tőle, mindenkinek hasznára megadja, megváltásunkat akarja és megtérésünket várja. (Vö. Ez. 18,32.)

És az előtte álló emberekhez fordulva ezt mondta:

– Áldott az Úr! (Vö. Dán. 3,26.⁷⁵⁶) Vegyetek tüzet, hozzátok ide, gyűjtsetek meg ezt a nyitott ajtóval álló szélső házat, és alaposan szítsátok [a tüzet], amíg az egész le nem ég.

És amikor ezt megtették, imádkozni kezdett ekképpen: (142–147.)

Az ima

Kegyelmes, Mindenható Isten! „*Segíts ki minket a nyomorúságból*” (Zsolt. 60,13.), küldd el kegyelmedet (vö. Zsolt. 57,4.), nyilvánítsd ki emberszeretetedet, mutasd meg nekünk az igaz hitet, hadd ismerjék meg az itt lévő emberek, és megismervén azt, megcségyenüljenek és megtudják, hogy „*egy-magad vagy felséges Isten az egész földön*” (Zsolt. 83,19.), én pedig a szolgád vagyok, Téged szolgállok, eltűröm mindezt, és a Te „*ellenségeid lármázní kezdtek, és a Téged gyűlölők felemelték fejüket*”. (Zsolt. 82,3.) „*Boruljanak le előtte a pusztalakók, és nyalják ellenségei a port*”. (Zsolt. 72,9.) Ezért „*adj nekem jelt javamra, hogy lássák az én gyűlölőim és szégyenüljenek meg, a mikor te, Uram, megsegítesz és megvigasztalsz engem*” (Zsolt. 86,17.), mert „*jó vagy és kegyelmes*”. (Zsolt. 86,5.) [...]

És imáját befejezván „Ámen”-t mondott. Ezután pedig az embereknek ezt mondta:

– Béke veletek! Üdvözljétek! Bocsássatok meg nekem és imádkozzatok érettem! „*kitartással fussuk meg az előttünk lévő küzdő tért. Nézőn a hitnek fejedelmére és bevégezőjére, Jézusra [...]*” (Zsid. 12,1–2.)

És akkor nagy bátran készült belépni a tűzbe. És a varázslóhoz fordulva ezt mondta neki:

– Menjünk együtt, kézen fogva, ahogyan megígértük.

Ám a másik nem ment, megijedt a sitergő tűztől, elszörnyedt és nem lépett bele.

⁷⁵⁶ A Károli-bibliából ez a rész hiányzik, az új katolikus fordításban azonban megtalálható: „Áldott vagy, Urunk, atyáink Istene, és minden dicsőretre méltó.”

A nép pedig csak állt, az emberek együtt voltak és néztek, és saját szemükkel jól látták, hogyan ég a tűz és lobog a láng, a szent életű pedig határozottan megragadta a varázslót, megfogta a ruháját, erősen szorította és erővel a tűz felé húzta a varázslót. A varázsló hátra hőkölt. És ahányszor ez megismétlődött, a varázsló, akit vonszoltak, ordítva azt mondta:

– „*Eressz el*”, (Bír. 16,26.), hagyj békén!

És a szent életű ismét, harmadszor is próbálkozott, hívta a varázslót, mondván:

– Menjünk, lépünk mindketten a lángoló tűzbe, amint mondtad, amint elhatároztad, és ahogy azt akartad.

De a varázsló nem akart menni.

És Szttyefan azt mondta neki:

– Hát nem a te szavaid voltak, amelyeket korábban mondtál? Nem te válogattad meg, és akartad ily módon az élő Istent megkísérteni? (Vö. 1. Tim. 4,10. és Csel. 15,10.) Hogyhogy most nem akarod megtenni?

A varázsló pedig a földre borult, mélyen hajlongott, a lábai elé borult, elismerte, hogy hibázott, erőtlenségét hangoztatta, elismerte, hogy túlbuzgó volt és tévedett.

Az ott lévő emberek pedig háromszor is biztatták, mondván neki:

– Menj, te szerencsétlen! Miért nem mész?

A varázsló pedig háromszor is nemet mondott:

– Nem mehetek, nem merek a tűzhez érni, remegek és félek a nagy égő lánghoz közelíteni, mivel olyan vagyok, mint a száraz széna, nem merek belelépni, hogy elolvadjak, mint a viasz a tűz előtt (vö. Zsolt. 68,3.), ha nem olvadok el, és nem hamvadok el, mint a viasz és a száraz széna, akkor hirtelen megperzselődöm, és meghalok a tűztől, „és nem leszek többé”. (Zsolt. 39,14.) És „mit használ vérem, ha sírba szálllok?” (Zsolt. 30,10.) Varázsló helyemet „más foglalja el”. (Zsolt. 109,8.) És udvarom pusztá lesz és hajlékomban nem leszen lakos. (Vö. Zsolt. 69,26.)

A szent életű Szttyefan, miután ily módon legyőzte a varázslót, más módon is győzelmet aratott fölötte: a néppel együtt megfogta és a folyóhoz vezette. És a folyón vágtak két nagy léket, az egyiket feljebb, a másikat távolabb, lejjebb. A felsőt, hogy abba kézen fogva együtt beleugorjanak, az alsót pedig azért, hogy miután a jég alatt odáig mentek, ott kibújjanak.

A varázsló pedig ott is legyőzve szégyenben maradt. Ott is, háromszoros felszólítás után is nemet mondott.

– Én ezt nem tudom megtenni, ha tízezerszer is azt mondjátok, hogy bűnös vagyok.

Az emberek megkérdezték tőle, mondván:

– Megrokkantál gonosz napjaidban, és most utolérték hibáid. Mondd meg, te átkozott, miért nem léptél be se a tűzbe, se a vízbe, hanem teljesen megszégyenültél?

Válaszul a varázsló ezt mondta:

– Én nem tanultam meg engedelmességre bírni a tüzet és a vizet, de ez a ti Szttyefanotok már gyermek- és ifjúkorában megtanulta atyjától, hogyan bírja rá varázslással és bűbájossággal a tüzet és a vizet, hogy a tűz ne égesse meg, a víz ne fullassa meg – mivelhogy kitanították, és ő ezt jól tudja. Én is sok ravaszságot megtanultam életem során, és tudok varázsolni, megbabonázni, ráolvasni, kötni és oldani, látomásokat küldeni, de ezt az egyet nem tudom: rábeszélni a tüzet és a vizet, vagy engedelmességre bírni őket: azt nem tanultam meg az apámtól.

Az emberek ismét kérdést tettek fel neki, mondván:

– Mondd meg nekünk, te varázsló, miért cselekedtél így? Tudván, hogy erőtlen vagy, rosszhiszeműen, hitetlenül azt ígérted, hogy hitedért bátran a tűzbe és vízbe mész?

Ő pedig így válaszolt nekik:

– Szttyefan túljárt az eszemen. Amikor megkérdeztem tőle, meg tudja-e tenni azt a ravasz dolgot, azt válaszolta: „*Nem tudom megbabonázni a tüzet és a vizet, én ezt nem tanultam meg.*” És ezt hallván tőle, én elhittem szavait és azt gondoltam: „*Ha nem tudja, amint azt maga mondja, akkor ráijesztek, noha én sem vagyok képes rá.*” És mivel ő nem tudta, hogy én nem vagyok képes megtenni, abban reménykedtem, hogy ravaszabb leszek nála, legyőzőm őt és megszégyenítem, és az elcsábított embereket gyorsan kiszabadítom a kezei közül, és visszavezetem őket a régi szokásaikhoz. De, jaj, mindez nem sikerült, és a gödörbe, amelyet én ástam, magam estem bele (vö. Zsolt. 7,16.), a hálóba, amelyet elrejtettem, az én lábam akadt bele. (Vö. Zsolt. 9,16.) És állapotom gonoszabb lett az előzőnél (vö. Mát. 12,45.), mivel Szttyefan legyőzött, megszégyenített és balgává tett, teljesen erőtlenné állított be. És nem tudom, mit tegyek, hová bujdokoljak. Szégyen pírja borítja el orcámat, az ócsárlás és szégyen miatt nem nyithatom szóra ajkamat. [...]

Az emberek pedig azt mondták neki:

– Te átkozott, magad ismerted el teljes vereségedet. Azt képzeled, hogy Szttyefan varázslattal győzött fölötted, de nem így van, ne ámítsd magad ezzel az evilági hiábavalósággal. Ő egyáltalán nem tanulta ezt, hanem ifjúkorától kezdve a szent könyveket tanulmányozta, hogy Istennek tetsszék. És olyan három dologra lelt, mint a hit, remény és szeretet. (Vö. 1. Kor. 13,13.) A remény nem csal meg, a hittel pedig a szentek „megoltották a tűznek erejét” (Zsid. 11,34.), a szeretet – annak pedig semmi sem állhat ellen. [...] Úgyhogy jól értsd meg, ember, hogy ezzel a három erénnyel tudott győzni fölötted, a hit, remény és szeretet erejével. Mivel ő nagyon reménykedett Istenben, megper-

zselte az isteni szeretet, és a hitért harcolva gondolkodás, minden kétség nélkül be mert lépni a tűzbe és a vízbe. És te, ember, ha hinni fogsz, még ennél is többet láthatsz. Tehát, akarsz-e hinni és megkeresztelkedni?

A kábult és bűnös nem akarta megérteni, mi is az igazán ésszerű, és ezért kereken megmondta:

– Nem akarok hinni és megkeresztelkedni.

A szent életű az emberekre tekintve ezt mondta:

– Mindannyian tanúi voltatok mindennek. Mondjátok meg nekem, mit gondoltok.

És ők így válaszoltak:

– Büntetést érdemel.

Ekkor a permi férfiak a varázslóhoz léptek, megfogták és átadták Sztjefannak, mondván:

– Fogd és büntesd meg, mert megérdemli a halált, és szokásainknak megfelelően meg kell halnia, mivelhogy nem hajlik Isten szavára, ócsárolja az Evangéliumot, szidalmazza az Evangélium hirdetését, gúnyolja a keresztény hitet, nem hisz Istenben, nem fogadja el a tanítást, konkolyt vet a búza közé (vö. Mát. 13,15.), és megy, és eltántorítja az újonnan megkeresztelt embereket, megparancsolja, hogy faragjanak ismét bálványokat, és erősen ellentmond szavainknak. Most pedig, mindenek után és mindenek tetejébe, végezetül vitába szállt veled, és nem győzött, hanem legyőzetett, akadékoskodott a hit dolgában, és nem ő győzött a vitában, hanem alulmaradt, nagyon igyekezett, de eredménytelenül, és legyőzetett, minden téren megszégyenítettetett és meggyaláztatott. És mindezek után még csak nem is hisz, és nem akar megkeresztelkedni. Hát hogy ne lenne méltó a halálbüntetésre? Hogy ne kellene meghalnia? És ha te élve elengeded, halálos büntetés nélkül, akkor további aljasságokat fog elkövetni.

Válaszul Sztjefan ezt mondta az embereknek:

– Nem, nem így lesz: nem emelünk kezét ellenségünkre! Nem sietek kezét emelni reá, és nem büntetem halállal, és nem juttatom halálra, mert Krisztus nem ölni küldött engem, hanem örömhírt bízott rám, és azt hagyta meg, hogy ne kínozzak, hanem szelíden tanítsak és csendesen intsek, azt hagyta, hogy ne büntessek, hanem kegyesen neveljek, amint az megmondott: *„Ha igaz fedd meg engem: jól van az, ha dorgál engem: mintha fejem kenne.”* (Zsolt. 141,5.) *„Forduljanak hozzám, akik téged félnek, és ismerik a te bizonyosságaidat”* (Zsolt. 119,79.), mert Krisztus a szent Evangéliumban meghagyta, mondván: *„Elmenvén a széles világra, hirdessétek az evangéliumot minden teremtésnek. A ki hiszen és megkeresztelkedik, idvezül, a ki pedig nem hiszen, elkárhozik.”* (Márk, 16,15–16.)

Én nem henyéltem, erőm szerint teljesítettem dolgomat, beszédem gyümölcsét felajánlottam, Isten nevét hirdettem, és a pravoszláv hitet magya-

ráztam, elmondtam az Ó- és az Új Testamentum tanításait, és semmit sem hallgattam el, és semmit sem titkoltam el. Sőt, azt sem tettem meg vele, amit meg akartam tenni. Csak annyival egészítem ki, hogy a következőt teszem vele: szigorúan megtiltjuk neki, hogy a jövőben a hamis tanítást hirdesse. Egy szó se hangozzék el tőle a bálványok imádatáról és a bálványokba vett hitről, eltávolíttatik az egyháztól és mindentől, ami a gyülekezetet illeti. Sújtsa őt a lélek kardja, távolíttasson el, mint Simon mágus Péter apostol által (vö. Csel. 8,20–23.), vettessék ki az igaz hitűek közül, ne mutakozzék a keresztény településeken és határokon, ne legyen az újonnan megkeresztelkedettek között se része, se öröksége (vö. Csel. 8,21.), soha ne egyen és ne igyon velük, semmi közös dolga ne legyen velük. Mert mi köze van a fénynek a sötétséghez? Vagy milyen egyetértés lehet a hívő és a hitetlen között? Az apostol azt mondta: Vessétek ki azért a gonoszt magatok közül, ne poshassza meg egy kicsiny kovász az egész tésztát. (Vö. 1. Kor. 5,6.)

Ezután Sztjefan a varázslóhoz fordult és ezt mondta:

– Hallottál mindent, te, csaló?

A varázsló így válaszolt:

– Igen, tisztelt atya, mindent hallottam, ami elhangzott, és jól megjegyeztem.

A szent életű ismét megkérdezte:

– Többé nem fogsz aljasságot elkövetni, nem fogod a hitet gyalázní?

A varázsló így felelt:

– Nem, tisztelt atya! Ha aljasnak tűnök szemedben, avagy hited gyalázójának, akkor haljak meg a lábaid előtt.

A szent életű még azt mondta neki:

– Most sok tanú előtt mondom neked: szigorúan megtiltom, hogy bárhol és bármikor bűnösnek mutakozz a fentebb elmondottakban. Ha néhány nap múltán kiderül, hogy megszegted tilalmunkat, semmibe vetted szavainkat, akkor a jövőben kanonikus büntetésben, valamint polgári törvények szerinti büntetésben lesz részed. Most pedig azt parancsolom, hogy engedjétek szabadon. Távozz a szemünk elől épen és sértetlenül, de a jövőben vigyázz, mert ha nem vigyázol, azt nagyon megszenveded.

És amikor Sztjefan ezt mondta, a varázslót fogva tartó emberek elengedték a foglyot. Az pedig elugrott, akár egy szarvas, távozott a gyűlésről, örült, hogy nem ölték meg.

Alighogy távozott a varázsló, bizonyos emberek Sztjefanhoz léptek, azt mondták neki, hogy a varázsló hirtelenjében mutatott bűnbánata nem őszinte. Amikor a varázsló Sztjefan okosságán és bölcs szavain csodálkozott, *„lelkiismeret által vádoltatván”* (Ján. 8,9.) tudta, hogy Sztjefan igazat beszélt, és jámborságra okítja. De fogságban tartotta a saját ravaszsága, amely a varázslásnak köszönhetően rögződött nála, s az, mint kantár és zabola (vö.

Zsolt. 32,9.) szorította, ködöt bocsátott reá varázslói mivolta, nem akart a való világra tekinteni, de többet mondok: nem is volt képes rá. És ezért, feledvén Sztjefan minden szavát, ismét visszatért régi, gonosz szokásához.

Az igazhitű pedig ezt mondta:

A varázslóval folytatott vitánkról, amely alatt ő majdnem meghalt, elmondhatjuk, hogy *„tűzbe-vízbe jutottunk, de kihoztál bennünket bőségre”* (Zsolt. 66,12.) Mert, miután a varázsló távozott, a hosszas vita után mi békére leltünk. A nagy fáradtság és a sok beszéd után nyugalomhoz juttattál bennünket.

Ezzel befejezzük a varázslóról szóló elbeszélésünket, és itt pontot teszünk utána.

Ezenközben az igazhitű az ott lévő és különböző helyekről jött emberek közül megkeresztelte azokat a férfiakat, nőket és gyermekeket, a csecsemőket is beleértve, akik hittek, és készen álltak a szent keresztségre, akik újjá akartak születni *„az újjászületésnek fürdőjé”*-ben (Tit. 3,5.), akik fel akarták venni Krisztus jelét, akik a szent keresztséghez járultak. Mindnyájukat hívta, tanította és megkeresztelte, és ez valósággal szokásává vált, és állandóan így cselekedett.

A munka pedig, amellyel ő foglalatosskodott, a könyvírás volt, mégpedig oroszról permire fordította őket, de sok esetben görögről permire is. És nem keveset pazarolt el egészségéből ezen foglalatossága során, hol szent könyveket olvasva, hol azokat másolva. Ez volt az állandó dolga, eközben szokásos virrasztásai során sok éjszakát töltött alvás nélkül. Jórészt nappal is dolgozott, hol két kezével dolgozott, hol a templom számára vagy a maga és emberei számára szükséges dolgokat szervezte és rendezte. (146–161.)

Püspöki szolgálatáról

És amint szaporodtak a tanítványai, a különböző helyeken, a különböző folyók mentén és a településeken nőtt a keresztények száma, itt is, ott is szent templomok épültek. És Sztjefan szükségesnek találta, hogy püspököt kereszen, állítson és hozzon oda. Egyszerűen szólva, az a föld határozottan püspököt követelt magának, mivelhogy a metropolita és Moszkva messze van tőle: amilyen messze van Cárgrád Moszkvától, olyan messze van Moszkva a távoli Permtől.

No meg, hogyan is lehetnének püspök nélkül? Ki tud ilyen távoli, hosszú utat gyakran megtenni a püspöki teendők ellátása érdekében, a püspökre tartozó dolgok elvégzése vagy az egyház irányítása érdekében, vagy azért, hogy lelkészeket, papokat, diakónusokat és szerzeteseket szenteljen, vagy templomot alapítson vagy szenteljen, vagy még sok olyan dolgot elvégezzen, amihez azokon a helyeken püspökre van szükség?

És miután mindezt megtanácskozta fő segítőivel, ezen okokból útnak indult a távoli földről, vagyis Permből Moszkvába Dmitrij Ivanovics nagyfejedelemhez és Pimenhez, aki akkor metropolita volt. És elmondta nekik, mi célból jött a távoli földről Moszkvába, és ezt előadván ezt mondta:

– Keresni és találni kell itt maguknál egy olyan embert, akit megtesznek püspöknek és elküldenek velem a Permi földre. Azoknak az embereknek nagy szükségük van püspökre, mivelhogy beérett a termés, *„az aratni való sok, de a munkás kevés”*, és ezért kérjük *„az aratásnak Urát, hogy küldjön munkásokat az ő aratásába”* (Mát. 9,37–38.), hogy az eljöjjön oda a püspökségébe, hogy Isten közreműködésével és segedelmével társam legyen az ige hirdetésében. És én együtt szolgállok és dolgozom és szenvedek vele minden jóra irányuló tevékenységben.

Ezt hallván, a nagyfejedelem és a metropolita elcsodálkozott, dicsérték az elképzelést, nagyon tetszettek nekik Sztjefan szavai, és megígérték, hogy teljesítik kérését.

A metropolitának sok volt a gondja, miközben szüntelenül felügyelt a békességre, a metropoliaiához tartozó városokra és falvakra, egyházmegyékre, a sok lelki bárányára, különösen pedig az újonnan megkereszteltre. És állandóan ezen gondolkozott és találgatott, keresgélt és kérdezősködött, hogy találjon, leljen, kiválasszon valakit, akit elküldhetne Permbe püspöknek.

[...]

Egyiknek egyvalaki jutott eszébe, a másik mást jelölt, a harmadik megint más nevet említett. A metropolita pedig azt mondta:

– Nem, nem így lesz. Bár valóban jók ezek is, de egyikük sem lesz püspök. De íme, találtam az Ószövetségben egy sokatmondó részt: *„találtam szívem szerint való férfit, Dávidot, a Jesse fiát”* (Csel. 13,22.) – ugyanígy én is megtaláltam most Sztjefant magát, a jóságos, okos, bölcs, meggondolt és hozzáértő, és minden erénnyel ékes férfit, aki sokakkal összehasonlítva, sokakhoz képest méltóbb, és a mostani időkben alkalmas erre a méltóságra. Úgy gondolom, hogy alkalmas, hogy tevékeny ember. Azonkívül pedig Isten kegyelmével teljes, a tanításhoz tehetsége van, amelyet ő elnyert, és tálentuma, amely rábízott, és okos, bölcs beszédű férfiú. És különböző írásokat ismer, és különböző nyelveken beszél az emberekkel, és lelki és testi érzéseinél fogva jóra alkalmas ember.

Amint ezt a főpapok, az öregek, a könyvek ismerői és a klerikusok meghallották, egy emberként ezt mondták:

– Valóban jó ember és méltó a kegyre.

Különösen a nagyfejedelemnek volt kedvére ez a megbízatás, mivel ő régtől fogva ismerte és szerette Sztjefant.

A metropolita és a nagyfejedelem, miután végiggondolták és megvizsgálták, látták és hallották, mily jámbor ez a férfi, hogy nemes kívánságok

töltik el, és szilárd a hite, és hogy tanítói cím ékesíti, és hogy térítői munkába kezdett és azt folytatja, és hogy méltó a kegyre, egybegyűjtötték a püspököket, papokat és egyéb klerikusokat, és a metropolita Isten kegyelmével, a nagyfejedelem engedelmeivel, saját belátása szerint és az egész papság és az emberek kívánságára megtette Sztjefant a Permi föld püspökének, amelyet ő szentelt meg szent keresztséggel, amelyet ő tanított keresztény hitre, ahol ő Isten nevét hirdette, ahol ő különleges, félelmetes és dicső dolgokat vitt véghez, amilyeneket előtte ott senki sem vitt véghez, ahol ő bálványokat döntött le és szent templomokat emelt és zárandoklatokat szervezett és szent ikonokat állított és megtanította az embereket Isten tiszteletére és ezeket a megkeresztelt embereket megmentette az ámtástól és Istenhez vezette. Ezen emberek számára térítőnek és törvényhozónak tétetett meg, ahogy azt Dávid mondta: „*Rettentsd meg, Uram, őket, tudják meg a pogányok, hogy balandók ők.*” (Zsolt. 9,21.)

A Tohtamissal vívott csata utáni télen nyert felszentelést.⁷⁵⁷ Amikor Mihail, a szmolenszki püspököt is felszentelték. Egy időben szentelték fel őket.

Felszentelése valahogy szokatlanul szép és meglepő volt, úgyhogy én kész voltam csodálkozni. Amint azt az Ószövetségben, a Saulról, Kis fiáról szóló részben olvashatjuk, akit apja, Kis elküldött, hogy keresse meg a szamarakat, és az elmenvén Sámuel prófétával találkozott, aki is felkente Izráel királyává (vö. 1. Sám. 9–10.), s így váratlanul többet kapott a várhatónál, ugyanígy szent életű atyánk, Sztjefan püspök is váratlanul többet kapott a vártnál. Hiszen a permiek ezzel küldték Moszkvába: „*Menj, és keress nekünk püspököt, keress nekünk szentatyát, s amint megtalálod, térj vissza hozzánk, hozd magaddal őt is.*” Ő pedig, aki püspököt keresni indult el, nélküle tért vissza, egyedül jött, senkit sem hozott magával. Elment püspököt keresni, és váratlanul maga lett a püspök, hiszen nem tudhatta, mi fog történni, hogy ő maga lesz a püspök. És nem törekedett főpapi méltóságra, nem ravaszkodott, nem igyekezett, nem akart feltörni, senkit sem fizetett le, nem adott baksist. Senkinek sem adott semmit, és senki sem fogadott el tőle semmit a kinevezésért – sem ajándékot, sem baksist, sem egyebet. Hiszen nem volt mit adnia, mert nem szerzett vagyont, neki magának is a jólelkű, Krisztust szerető és szenvedést tűrő emberek adták, amire szüksége volt, mivel látták, hogy Istenért történnek a dolgok. És a metropolita Isten kedvéért és az újonnan megkereszteltek megváltásáért tette meg püspöknek.

És amikor a felszentelés után megfelelő számú nap telt el, a nagyfejedelem és a metropolita elbocsátotta Sztjefant, a fejedelem, a metropolita, a bojárok és más krisztushívő emberek ajándékokkal látták el, ő pedig visszatért

⁷⁵⁷ Tohtamis 1382-ben égette fel Moszkvát, a püspökké szentelés tehát 1382–1383 telén történt.

a saját földjére és ment a maga útján, örvendezett és áldotta Istent, aki igen jól elrendezett mindent. (Vö. 1. Móz. 1,31.)

És megérkezvén püspökségébe, ismét hozzálátott előző munkájához, és tette megszokott dolgát, és merészen hirdette Isten igéjét, és akadály nélkül tanította az embereket, mindenütt kutatta, nem maradtak-e valahol megkeresztetlenek. És bárhol talált rájuk, pogányságukból megtérítette és megkeresztelte őket.⁷⁵⁸

Minden megkereszteltjét arra tanította, hogy hitben éljen és továbbra is előre haladjon, amint azt az apostol meghagyta: „*azokat, a melyek a hátam megett vannak, elfelejtvén, azoknak pedig, a melyek előtttem vannak, nékik dőlven [...]*” (Fil. 3,14.) És a permi írásra tanította őket és könyveket írt nekik és szent templomokat épített és szentelt fel nekik, ikonokkal díszítette, könyvekkel látta el őket, és monostorokat épített, és szerzeteseket avatott és apátokat nevezett ki, papokat és diakónusokat maga szentelt fel, és alszerpapokat állított.

És papjai permi nyelven mondták a liturgiát, tartották a reggeli és esti istentiszteletet, permi nyelven énekelt a kórusvezető, a felolvasók permi nyelven olvastak, az énekesek minden éneket permi nyelven énekeltek.

És csodát láthattak azon a földön: ahol azelőtt bálványimádók és ördögimádók voltak, ott istenimádók jelentek meg, ahol azelőtt bálványtemplomok és imádóhelyek, áldozóhelyek és szertartáshelyek voltak, ott szent templomok és monostorok emelkedtek, és imádkozó helyek keletkeztek, kiűzetett a bálványokról szóló hazugság, a bálványimádat, felragyogott az isteni értelem kegyelme, felvirágzott a keresztény hit.

És erről más földeken, sok városban és faluban is tudomást szereztek. És ezt hallván az emberek Istent dicsőítették érte, és módfelett örvendeztek. Hiszen valóban örülni kell, amint azt a Megváltó mondta: „*örvendezés van az Isten angyalainak színe előtt egy bűnös ember megtérésén*” is (Luk. 15,10.) – itt pedig nem egy, nem két ember van, hanem az egész Permi föld!

És ki ne csodálkozna ezen? Hogy ne örülnének őszintén? Sőt, nagyon is hálát kell adni érte Istennek, és dicsőíteni kell Őt, aki ilyen nagy kegyet gyakorolt a Permi földdel. Dicsőség Istennek a kimondhatatlanul nagy ajándékért, aki az elbitangolt és elveszett népeket a megváltás felé terelte, a hitleneket hívőkké tette, a keresztetleneket a keresztelés által magához terelte!

Mert mi lehetne jobb annál, amikor az addig hitetlen népek az Istenben való hit felé fordulnak, a hitetlenségből a hitre váltanak, megkeresztelkednek? [...] „*És minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.*” (Fil. 2,11.) (160–171.)

⁷⁵⁸ Az általunk használt szövegközlés szerint a *megtérítette és megkeresztelte őket* fordulat egy bibliai helyre utal. A közölt hivatkozást azonban nem sikerült beazonosítani a magyar bibliafordításokban. Lásd Prohorov 1995, 169.

Sok nép elhivatásáról és megtéréséről

Így ez a most Perminek nevezett föld hosszú ideig keresztleletlen maradt, keresztleletlenül élt, amíg az utóbbi időben Isten kegyelme által, és Sztjefan, a dicső püspök erőfeszítései és hősi tettei segítségével meg nem keresztlelettetett, mely Sztjefan a szent tanítás fényében felragyogott a Permi földön, megvilágosítván azokat, „*a kik sötétségben és a halálnak árnyékában ülnek*” (Zsolt. 107,10.), bálványimádásban tévelyegnek, ahhoz hasonlóan, ahogy azt Péter apostol mondta: mint sötét helyen világító szövétnek, amíg virradni nem kezd, és fel nem ragyog a hajnal a szíveikben. (Vö. 2. Pét. 1,19.) Mert, amint az olajjal töltött mécses is erősebben világít, szüntelenül fényt bocsát ki, így Sztjefan is fényre gyúlt Isten ígéje által, és megvilágosította vele az embereket, szorgalmasan tanította, térítette őket, amíg Krisztus be nem világította lelküket.

És mint az isteni gondoskodás által felizzított szén, felégetett a Permi földön minden bálványozó csalárdságot, és a hitetleneket hittel világosította meg. Mert ez a püspök kitartó türelmet tanúsított, nagy energiával dolgozott és munkálkodott, nevelte az embereket, térítette és okította őket, az igaz hit minden tételét megmagyarázta, a szent Evangéliumot szabadon idézte, s közben az isteni apostoli tanításokkal is nevelt, elmondta a próféták és a próféciák ígéit is. Ez az Isten által tanított férfiú mind az ószövetségi, mind pedig az újszövetségi tanítást az ajkán hordozta, és az isteni Lélek irányította, vezette és mozgatta, igazi isteni értelemmel világosította meg az embereket. (178–179.)

A permi ábécéről

És nemcsak a szent keresztség segítségével oktatta őket, hanem ábécét is alkotott nekik, könyvbéli ismeretekkel ajándékozta meg őket és írást adott nekik – új ábécét, amelyet ő alkotott meg, az addig ismeretlen permi ábécét, amelyet ő állított össze, és azokkal a betűkkel sok könyvet írt, megadta nekik azt, amivel addigi létük során nem rendelkeztek. Mivel a megkeresztelkedés előtt a permieknek nem volt írásuk, és nem értették meg a leírottakat, és egyáltalán nem tudták, mi a könyv. Csak mesemondók voltak, akik a világ teremtéséről és Ádámról és a népek szétválásáról és más egyebekről meséltek, inkább hazugságokat mondván, mint igazat. Így pazarolták el valamennyi évüket és egész életüket.

Ám a kegyelmes, emberszerető Isten, aki mindent az ő emberei javára fordított, és nem hagyta értelem nélkül az emberiséget, hanem minden eszközzel az értelem, a megváltás irányába terelgette, megsajnálta a permi

nyelven beszélő embereket és kegyet gyakorolt velük, kiemelte és nekik ajándékozta – mint régen Besáléelt Izraelben, miután eltöltötte azt bölcsességgel és mindenféle mesterséghez értő tudománnyal (vö. 2. Móz. 31,1–5, 36,1.) – ezt a Sztjefant, a jóságos és áhítattal teli férfiút, és elküldte hozzájuk. Ő pedig írást alkotott nekik, összerakta és kialakította a permi ábécét.

És amikor ez megtörtént, ezt látván és hallván, sok ember elcsodálkozott, nemcsak a Permben élők, hanem a más városokban és földeken élők is. Különösen Moszkvában csodálkoztak, mondván: „*Hogyan tudott ez az ember permi könyveket alkotni?*” És: „*Honnan adatott neki a bölcsesség?*” Mások pedig azt mondták: „*Valóban, ez az ember egy új filozófus.*” Konsztantyin, akit Kirill filozófusnak is neveztek, alkotta meg a szláv ábécét harmincnyolc betűből. Sztjefan a görög ábécé betűinek számához hasonlóan huszonnégy betűt alkotott. Egyes betűk a görög jelek formáját követik, mások pedig a permi nyelv hangjainak jelölését szolgálják. Az első betű, csakúgy, mint a görög ábécében az „*az*”.

Legelőször a zsidó ábécé létezett, ezt vették mintául a görög grammatikusok, utánuk következett a római ábécé és a többi, sok másik, sok év múltán pedig megalkották az orosz ábécét, mindezek után pedig a permit. A zsidó ábécé első betűjét „*alf*”-nak nevezik, a görög ábécé első betűi az „*alfa, béta*”, a szíriaié pedig „*alef, be*”, a jugoré „*afaka, baszaka*” [sic!],⁷⁵⁹ az oroszé „*az*”, a permié pedig „*a, bur*”.

De nem nyújtom az elbeszélést azzal, hogy mindegyikről beszélek – hiszen sok írás és sok ábécé van –, inkább felsorolom a permi ábécé betűinek

759 Az eredeti szövegben *jugor ábécé* szerepel, amelyet mai orosz nyelvre G. M. Prohorov *magyar ábécéként* fordított. Ez a pontatlanság a szövegnek egy finnugor szempontból különösen érdekes helyén található. A *jugor* népnév az orosz nyelvben a középkori évkönyvek óta egyes obi-ugor csoportok megnevezésére szolgált. Ugyanakkor már arról is régóta tudtak az orosz fejedelemségekben, hogy a jugorokat szoros szálak fűzik az Európa más tájain élő magyarokhoz. Erről a tényről Siegmund Herberstein is Moszkvában értesült, első követjárása alkalmával (lásd a *Visszatérek a moszkoviai fejedelemségekre 161–164.* című részt a 3.3.6. fejezetben). Vajon kikre gondolt Jepifanyij a jugorokról írván? Rendkívül meglepő, hogy a legendában a jugor ábécé mint önálló jelrendszer szerepel. Az obi-ugorok esetleges ősi írásáról nem szólnak adatok. Vajon melyik ábécére gondolt Jepifanyij? A magyar nyelv latin betűs ábécéjére? Ez nem túl valószínű, hiszen latin betűs ábécéje számtalan nyelvnek volt, miért éppen a magyart emelte volna ki? Ha nem arra gondolt, akkor ismerhette-e vajon a mongolok által szétszórta és a Volga mellékére menekült keleti magyarok rovásjeleit? Ez talán nem is olyan merész ötlet, noha ennek a feltételezésnek a háttere teljesen kidolgozatlan. Ugyanakkor rá kell mutatni, hogy a szakirodalomban már felmerült a Sztjefan-féle ábécé egyes betűinek a türk rovásjelekből való származtatása (Ponarjadov 1996), amely írásrendszerről azonban Jepifanyij nem emlékezik meg. A türk rovásjelekből fejlődött ki a magyar rovásjelek ábécéje is. Elképzelhető, hogy Jepifanyij ezt a türk–magyar rovásírást nevezi magyar ábécének.

nevét: *a, bur, gai, doi, e, žoi, džoi, zata, zita, i, koke, lej, meno, neno, vo, pei, rei, sii, tai, cū, čery, šaj, y, e, ō*.⁷⁶⁰

Egyes korlátolt elméjük azt mondták: „*Miért csináltak permi (nyelvű) könyveket?*” Vagy: „*Miért alkották meg a permi ábécét?*” Hiszen azelőtt, régtől fogva nem volt írás Permben: ez a szokásuk, régtől fogva nincs írásuk, és úgy élték életüket írás nélkül. Most pedig, amikor véget érnek az évek, az utolsó napokban, a hetedik ezres számainak végén, ilyen rövid időre, mindössze 120 évre a világ végezetétől ábécét alkotni?! Ha szükség van rá, jobb lett volna a meglévő orosz ábécét átadni nekik és megtanítani őket rá. (178–183.)

Ezért azt gondolom, hogy az orosz írás nagyobb tiszteletet érdemel, mint a hellén, mivelhogy szent ember alkotta meg. Kirillre, a filozófusra gondolok. A görög ábécét pedig keresztleletlen hellének hozták létre, akik pogányok voltak.

Ugyanígy a permi írás is, amelyet Sztjefan alkotott meg, jobb a hellénél: ott Kirill, itt Sztjefan, mindketten jó és bölcs emberek voltak és egyformán gondolkoztak, hasonló módon nagy tetterre vállalkoztak, és azt véghez is vitték. És mindketten Istenért munkálkodtak: az egyik a szlávok, a másik a permiek üdvözléséért. Fényes csillagként megvilágították a népeket. [...]

Ha pedig valaki egy szót is szól a permi ábécé ellen, szidja azt, hogy nem jól alkották meg ezt az ábécét, és ki kellene javítani, még azt is mondjuk nekik, hogy:

A görög ábécét is sokan csiszolgatták: [...] Hisz sokkal kényelmesebb a készet javítgatni, mint nekilátni valaminek, és elejétől megalkotni. Mert, ha valaki egy görög írástudót megkérdez: „*Ki alkotta meg az ábécéteket vagy fordította a könyveiteket, és mikor?*” – ritka, amelyik válaszolni tudna rá, és kevesen tudják. Ám ha az orosz grammatikusoknak teszik fel a kérdést: „*Ki alkotta meg az ábécéteket és fordította a könyveiteket?*” – mindegyik tudja, és azonnal azt válaszolja:

– A Kirillnek nevezett Szent Konsztantyin filozófus – ő alkotott ábécét nekünk, és fordította le görög nyelvről a könyveket oroszra a testvérével, Metóddal együtt, aki később püspök volt Moráviában. [...]

Ha pedig egy permit kérdeznek meg: „*Ki szabadított ki benneteket a bálványimádás rabságától, és ki alkotott számotokra ábécét, és ki fordított könyveket?*” – akkor a permiek mély átérzéssel, örömmel és készségesen azt válaszolják:

760 A permi ábécé betűinek átírásában nem az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírását követtük, hanem az orosz ábécé nemzetközi latin betűs átírását. A legendának az általunk használt kéziratában az abur ábécé betűi a következők: *a, бур, гаи, дои, е, жон, джон, зата, зита, и, коке, лей, мено, нено, во, пей, реи, сии, таи, цю, черы, шюй, ы, е, ю, о*. Lásd: *A cirill betűs* 1985, 36–37, 200.

– A mi jóságos, szent életű Sztjefanunk, aki teljesen megvilágosított bennünket, a bálványimádás sötétségében élőket. Mert nemcsak a szent kereszttség által világosított meg bennünket, hanem minden oldalról megvilágított szent könyvekkel is, bőségesen ontotta ránk az isteni kegyelem kettős sugarát. Az Úr adta őt nekünk, mivel: „*Nem bűneink szerint cselekszik ve-lünk, és nem fizet nékünk a mi álnokságunk szerint. Mert a milyen magas az ég a földtől, olyan nagy az ő kegyelme az őt főlők iránt.*” (Zsolt. 103,10–11.) „*Nem az igazságnak cselekedeteiből, a melyeket mi cselekedtünk, hanem az ő irgalmasságából tartott meg minket az újjászületésnek fürdője és a Szent Lélek megújítása által, Melyet kitöltött reánk bőséggel a mi megtartó Jézus Krisztusunk által; Hogy az ő kegyelméből megigazulván, örökösök legyünk az örök élet reménysége szerint.*” (Tit. 3,5–7.)

Ez a Sztjefan sok jót adott nekünk és sok jót előmozdított. Törvényt, hitet, kereszttséget adott nekünk. Megadta az írás ismeretét és a könyvek megértését is. Ábécét alkotott számunkra egyes-egyedül. Egyedül találta, gondolta ki, állította össze, és senki sem segített neki, és senki sem tanította rá, nem irányította, egyedül az Úr segített neki és okosította meg. Hiszen beszédének „*megnyilatkozása világosságot ad, és oktatja az együgyűeket.*” (Zsolt. 119,130.)

És Isten áldása volt rajta. Egyedül az Úr okosította meg, egyedül az Úr vezette, aki úgy vezette Józsefet, mint juhnyáját, őrizte Izráelt (vö. Zsolt. 80,2.), és nem volt neki idegen istene, egyedül Izráel Istene, aki nagy kegyelmet gyakorolt, miáltal megszeretett bennünket, megkegyelmezett nekünk, nekünk adta szolgáját, Sztjefant. Az pedig oroszról permire fordította nekünk a könyveket.

– És mikor történt ez, mely időben?

– Nem régen, a világ teremtésétől számítva a 6883. [1375.] évben [...] akkor a Hordában, Szarajban Mamaj „uralkodott” a tatárok fölött, „de nem örökre”, Oroszországban pedig Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem, metropolita pedig egyáltalán nem volt azokban a napokban Oroszországban, de várták, hogy metropolita érkezzen Cárgrádból, akit az Isten ad.

Ezek az adományok, amelyekkel Isten megajándékozta a Permi földet. Innen kezdődött a hit, a gonoszság pedig elűzetett. Így vették fel a kereszttséget azok az emberek, így váltak méltóvá az ábécére, így sokasodtak a keresztények, így szaporodott az ige nyája, így virágzott szépen „*a seregek Urának szőlője*” (Ésa. 5,7.), bővelkedett az erény gyümölcsében, így sokasodott Krisztus egyházának papsága és terjedt az igaz hit.

Sztjefan püspök pedig látván, hogy emberei megkeresztelkednek és Istenhez fordulnak, megerősödnek hitükben, örvendezett nekik. Ezért a jót nagyra értékelő atya hálával dicsérte Istent, nem a maga javát óhajtotta, hanem sokakét, hogy azok üdvözljenek.

Egyszer azonban, ellenőrizni akarván híveit, és meg akarván győződni, erős-e a hitük, meg hogy jobban higgyenek, hogy megerősítse őket hitükben, azt mondta nekik:

– Eleddig tejjel tápláltalak benneteket, mostantól kezdve azonban kemény eledellel kell etetnem és száraz kenyérrel kell táplálnom titeket. (Vö. Zsid. 5,12–14.) Tehát most már „*mutasd meg nekem a te hitedet a te cselekedeteidből!*” (Jak. 2,18.) Ha erősen hisztek, akkor most már tegyetek bizonyosságot hitbéli meggyőződésetekről. És ha valaki közületek hűséges és bölcs akar lenni, legnagyobb akar lenni mindenki között, és mindenkinél jobban szeret engem, az keresse meg és derítse ki, van-e valahol eltitkolt bálvány: vagy a saját házában, vagy valamelyik hozzátartozójánál, vagy a szomszédjánál, avagy valahol máshol elrejtve, ha pedig megtalálta, hozza elő, hogy mindenki lássa, és hitbéli buzgalmában saját kezével törje össze. Ha pedig valaki így cselekszik, azt én mindenkinél jobban fogom szeretni, megdicsérem és megajándékozom.

Ezt hallván, az emberek egymást megelőzve igyekeztek megtudni, hol található elrejtett bálvány, és megtalálni azt, nehogy valaki más őket megelőzve mutassa ki igyekezetét. És érdekes volt akkor megfigyelni őket: ha valaki képmutató módon hívőnek mutatván magát, el akarta volna titkolni a bálványát, nem tehette volna meg. Mert mindegyikük megkereste a saját házában, mivel félt, nehogy valaki más leleplezze. Sőt még nagyon jó vádlói is voltak egymásnak, mivel szomszédok lévén, ismerték egymás titkait. És ezen oknál fogva házaik végezetül megtisztultak, teljesen megszabadultak a bálványoktól. És az emberek, a feleségeket és gyermekeket is beleértve, megerősödtek hitükben.

Sztyefan püspök nagyon értett a könyvekhez. Ezzel az erénnyel ékesen tettekkel és szavakkal is szembe tudott szállni a bálványimádókkal, és le tudta leplezni azokat, akik ellentmondtak neki. Jól ismerte a könyveket és mindent értelmezni tudott, meg tudott magyarázni, ami a Szentírásban nehéz és érthetetlen volt. És ezzel az adománnyal bőségesen ellátta a Szentlélek, úgyhogy sok ember csodálkozott, álmélkodott az általa kapott isteni kegyen: a hitetlenek körében, közöttük élén, egyedül ő tudott jól beszélni, ő volt az apostoli és prófétai igék egyetlen hirdetője, aki jól értelmezte a próféták beszédeit és jóslatait. A sok hasonló közül egyedül reá emlékeznek.

Szeretett alamizsnát osztani, szívesen befogadta a zarándokokat, táplálta a koldusokat, ellátta a vendégeket. Emberek segítségével hányszor – sokszor – hozott gabonát Vologdából Permbe, és azt semmi másra nem használta fel, még a maga számára sem, csakis a zarándokok, a vándor emberek és más rászorulóknak szükségleteire fordította. És amint régen József búzát osztott Egyiptomban és táplálta az embereket és etette őket az éhezés napjaiban, ugyanúgy Sztyefan is kenyérosztó volt, aki jóllakatta az embereket. De Sztye-

fan még több is volt Józsefnél. József csak azért volt az emberek táplálója, mert ő osztotta a gabonát, de nem ingyen adta, mindenkitől megkérte az árát, emez pedig jól elrendezte a dolgot, ára nélkül, ingyen adta mindenkinek. Amint azt Ésaías próféta mondta: Akinek nincs kenyere, gyertek, vegyetek és egyetek pénz nélkül. Mire értékelitek a kenyereket? (Vö. Ésa. 55,1–2.) És József csak a testet táplálta, Sztyefan pedig nemcsak a testüket, hanem a lelküket is táplálta – a tanításra, a Szentírással való tanításra gondolok –, kétszeresen is táplálta az embereket: a testüket a föld gyümölcseivel, a lelküket tanítással, ami az ajkak gyümölcse. Ily módon ő mindkét értelemben táplálta az embereket és oltotta éhségüket.

Mert éhségen én nemcsak a kenyér hiányát értem, hanem a másik éhséget is, amelyik nem kevésbé kínzó az előzőnél, amikor egyáltalán nem lehet meghallani Isten szavát. Így az a föld, amelyiket azokban a napokban kétféle éhség kínzott, kétféle táplálékot is kapott. Hiszen megmondatott „*hogy nem csak kenyérrel él az ember, hanem az Istennek minden igéjével!*” (Luk. 4,4, vö. még 5. Móz. 8,3.) [...] Így nemcsak az érzékek által élvezhető étel adatott meg, hanem megadatott a lelki táplálék is. És szüntelenül folyt az isteni tanítás: étkezés előtt, étkezés alatt és étkezés után is a zsoltárokat olvasták, miután pedig ittak – énekeltek.

Mert gyakran rendezett nagy vendégséget a sok zarándoknak és érkező vendégnek, a csónakkal érkezőknek és távozóknak, és nem engedte, hogy csak úgy egyszerűen, ahogy adódik, elmenjenek, mindenkinek legelőször nála kellett látogatást tennie, hogy áldását fogadja, egyen és igyon, üdvözlésben részesüljön tőle, tanításban és megvendégelésben és vigasztalásban és imádkozásban legyen része, és csak miután áldását vette, mehetett tovább eltervezett útján, mivel Isten Sztyefant sok lélek megmentésére küldte el.

Amikor pedig közeledett halálának ideje, úgy két vagy több hónappal előtte, összehívta az újonnan megkeresztelt permi embereket, és miután öszszegyűjtötte, a szokásos tanításban, de inkább utolsó tanításban akarván részesíteni őket, azt mondta nekik:

– Testvérek, atyák és fiúk, permi férfiak! Hálát kell adnunk Istennek, Urunk, Jézus Krisztus Atyjának és dicsőítenünk kell Őt hitünkért, a ti megtérésetekért és megkeresztelkedésetekért, aki nagy kegyelme által az újjászületés medencéjében az élet reményére, a mennyekben rátok váró szépséges és véget nem érő örök élet reményére megszült benneteket. [...]

És íme, most itt van elmenetelem ideje, tudjatok róla. De ha valaki kishitű, helyesebben rosszhiszemű lesz, úgy gondolja, azt találja ki, hogy a fényből a sötétségbe távozik, el akarja hagyni az élő Istent, meg akarja tagadni a keresztény hitet, és le akarja rombolni, amit felépített, mit mondunk válaszként az ilyen embernek? Csak annyit, hogy én mentes vagyok ettől, ez engem nem érint. Ez az ember maga feleljen magáért a végítélet napján. Vagy pedig egy-

általán ne feleljen. Mert én teljesítettem, ami erőmből telt, és Isten sok igéjét elmondtam nektek, és mindet, amit meg kellett tennem, megtettem, és nem hagyván pihenést állkapcsomnak, belefáradtam a tanításotokba. Túlerőltetem magam a hangos beszédben. Elhallgatott a torkom. Ennél többet mit akartam még tenni, amit nem tettem meg? Csak azt, amit most elmondok:

[...] És ismét Pál szavait idézem, aki azt mondta: „*Vigyázzatok atyámfiai, hogy valaha ne legyen bármelyikőtöknek hitetlen gonosz szíve, hogy az élő Istentől elszakadjon.*” (Zsid. 3,12.) [...] És Pál, amikor Milétoszból Jeruzsálembe ment, azt is mondta az Efézusbeli papoknak: „*Viseljétek gondot azért magatokra és az egész nyájra, melyben a Szent Lélek titeket vigyázókká tett, az Isten anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével szerzett. Mert én tudom azt, hogy az én eltávozásom után jönnek ti közétek gonosz farkasok, a kik nem kedveznek a nyájnak. Sőt ti magatok közül is támadnak férfiak, kik fonák dolgokat beszélnek, hogy a tanítványokat magok után vonják.*” (Csel. 20,28–30.)

Ezért, testvéreim, senki se tántorítson el benneteket hazug tanításokkal és eretnokséggel, „*senki titeket meg ne csaljon üres beszédekkel.*” (Eféz. 5,6.) [...]

És beszédemet befejezve Istenre bízlak benneteket, amint Pál mondotta: „*És most, atyámfiai, ajánllak titeket az Istennek, és az ő kegyelmessége igéjének, a ki felépíthet és adhat néktek örökséget minden megszenteltek közt.*” (Csel. 20,32.) Ő megmenthet benneteket, mert Ő a mi üdvözítőnk, dicsőség néki örökkön-örökké, ámen.

Az emberek pedig végighallgatván beszédét, azt mondták:

– Dicsőség Istennek, aki bölcsességet adott néked, dicsőség annak, aki téged okossá tett, dicsőség annak, aki rajtad keresztül minket megvilágosított!

A szent életű Szttyefan püspök eleget tanította az embereket, mivel nemcsak a mostani egy alkalommal tette, hanem máskor is, szünet nélkül. Mert megszokott dolog volt számára, hogy mindig tanítsa az embereket. Mivel elmenetelére, az előtte álló útra készült, és ezért imádkozott az emberekért, a következő imát mondta el: (186–203.).

Az ima

Hálát adok neked, Uram, Mindenható Szent atyám, az egyszülött Fiadnak és életet adó Szent Lelkednek. Tekints le, Uram, ezekre az újonnan megkeresztelt emberekre és ezekre az igehirdető bárányaidra, akiket én méltatlanként hozzád vezettem a hitben, és kegyességeddel tisztítsd meg lelküket és testüket, és tekintsd meg a szőlődet, amit jobboldal ültettél. (Vö. Zsolt. 80,15–16.) [...]

Miután az embereket tanította és megáldotta és imát mondott, Szttyefan távozott. Amikor először ment arra a földre és elkezdett tanítani, imádkozott, és amikor elment, ismét imát mondott. Ahogyan kezdte, elvégezvén dolgát, imával zárta le és pecsételte meg azt. És azután elment a Permi földről Moszkvába.

Amikor elérkezett élete éveinek vége, elkövetkezett elmenetele, és eljött elhunytának órája, úgy alakult, hogy azokban a napokban Moszkvába ment Kiprian metropolitához. A metropolita pedig igen szerette őt, valamint ő is a metropolitát. Hozzá igyekezett, nagy utat tett meg, és hosszú ideig volt úton bizonyos szent dolgok és egyházvezetési kérdések miatt, és törvények, szabályok, és egyéb, az emberek üdvözülésével kapcsolatban szükséges kérdések miatt. És akkor néhány napos betegség után Moszkvában elhunyt. Mert az apostol szavai szerint, miután a nemes harcot megharcolta, teljesítenie kell a természet rendjét. (Vö. 2. Tim. 4,7–8.)

De elhunyt előtt, amikor beteg volt, és betegágyán feküdt, és a testvérek gyakran meglátogatták, és egyesek körbeállták, mások előtte ültek, és még a nagyfejedelem is eljött látogatására, és sok bojár többször is meglátogatta, ő pedig ott nagyon beteg volt, akkor egyszer csak magához hívta papjait, sekrestyéseit, alszerpapjait és mindenkit, aki vele volt, valahányan csak vele érkeztek a Permi földről, és így szólt hozzájuk: (202–205.)

Tanítás

Testvéreim, hallgassátok meg ajkaimról elhangzó szavaimat. Most visszabocsátalak titeket a Permi földre. Elmenetelem után menjetek és mondjátok meg nekik, az újonnan megkeresztelt permi embereknek és minden közeli és távoli embernek, tudassátok velük szavaimat – amit én nekik írva írván vagy szóban parancsolok. Mondjátok el nekik, amit hallottatok és láttatok.

Mert az utolsó szavaimat akarom elmondani, melyek után már nem fogok beszélni, hiszen elér a vég: eljött a napja, közeleg az órája, itt az ideje. Mivel azonban jó, ha az ember utolsó leheletéig igaz hitéhez tartja magát, mondjátok meg nevemben az embereknek a következőket.

Én most elmegyek tőletek, és a továbbiakban nem fogok veletek élni.

Elmegyek atyáim útján, ahová mind elmentek.

Meghalok, mint minden élő a földön.

Tartsátok be, emberek, Istennek törvényét.

Vigyázzatok magatokra, gyermekeitekre, őrököljétek és imádkozzatok, tántoríthatatlanok maradjatok a hitben.

Ne csüggedjétek és erősítsétek meg szíveteket.

Védellemezzétek a hitet keményen, óvakodjatok az eretnekektől, őrizkedjétek a hit megmetyélezőitől, védekezzétek az előforduló egyházszakadásoktól és az adódó viszálykodástól, őrizkedjétek minden végzetes eretnecségtől, tartózkodjatok egykori bálványimádásoktól, senki se csábítson el benneteket gonosz szavakkal.

Hiszen tudjátok, testvéreim, milyen szerencsétlenség ért engem, milyen gyötrelmet éltem át a Permi földön, és mennyit szenvedtem abban az országban, miközben a hitet erősítettem, kereszteltem, törvényt adtam, szüntelenül nagy gondban voltam, éjjel-nappal kértem Istent, nyissa meg előttem kegyelme kapuját, fogadja el könyörgésemet és mentse meg gyermekeit. Isten pedig szereti az embereket, nem utasította el kérésemet, a hithez vezette az embereket.

És íme, most végbe ment megkeresztelésetek.

És most, testvéreim, Isten ígéjének kegyelmére bízlak benneteket, amely képes megóvni, megőrizni és megmenteni benneteket.

A jövőben pedig, testvéreim, legyetek szilárdak, megingathatatlanok a hitben. Őrizzétek a hagyományt, amelyet tovább adtam nektek, és a hitet, amelyet elfogadtatok tőlem. Ne tegyetek hozzá a meglévő törvényekhez, de ne is vegyetek el belőle.

Figyelmezzetek Isten törvényére, amelyet Ő a parancsolataiban számotokra megszabott. Figyelmezzetek Krisztus szent Evangéliumára és szent apostolaira.

Figyelmezzetek a szent atyák rendelkezéseire, akik részt vettek a hét nagy világzsinaton, szent életű atyáinkra, ahogy azt szabályaik előírják.

Ha pedig elmenetelem után eretnek vagy csábító, vagy egyházszakadást, vagy viszályt okozó ember megy el hozzátok, avagy a keresztény hit gyalázója, vagy varázsló vagy vajákos vagy ártalmas ember – ne fogadjátok az ilyent. Az ilyenekkel nem kell sem együtt enni, sem együtt inni, nem kell velük barátkozni, sem szövetkezni, hanem mindenkinek kerülni kell őket. És egy ilyen ember tanítását ne hallgassátok, és szavaira ne figyeljétek, és dogmáikat ne fogadjátok el. Mert Pál apostol azt mondta Titusznak:⁷⁶¹ „Az eretnek embert [...] kerüld; Tudván, hogy az ilyen romlott és vétkezik, önmaga is kárhoztatván magát.” (Tit. 3,10–11.) Mert ha valaki olyanra akar tanítani benneteket, ami ellenkezik a keresztény hittel, az kívül áll a szent zsinati apostoli egyházon, azt a tanítást ne fogadjátok el. Még ha az az ember bölcsnek tűnik is, még ha erőszakoskodik is, ne hallgassatok reá. Mert az isteni Pál apostol azt mondta: „De ha [...] mennyből való angyal hirdetne is néktek

761 A szöveg szerint Tyimofejnek, tehát Timótheusnak mondta, az idézett helyet azonban a Tituszhoz írt levélben találtuk meg. A legenda írója vagy másolója valószínűleg eltévesztette a nevet.

valamit azon kívül, a mit néktek hirdettünk, legyen átok” (Gal. 1,8.), vagyis legyen átkozott.

Ti pedig aszerint éljétek, amit én hirdettem néktek, milyen tanítást átadtam, azt őrizzétek, amit tőlem elfogadtatok, ahhoz tartsátok magatokat, amit tőlem hallottatok és tanultatok, aszerint cselekedjétek, azt őrizzétek. És a világ Istene legyen veletek. Ámen. (204–209.)

Sztyefan haláláról

És miután kevés ideig beszélgetett az előtte állókkal a léleknek hasznos dolgokról, mindent előkészített, mindent eligazított és elrendezett, mindent helyreigazított, kinyújtotta lábát nyoszolyáján. És miközben az ott álló testvérek a szokásos kánont és magasztaló dicséreteket énekelték, különböző rövid utasításokat adott nekik: az egyik presbitert utasította, hogy füstöljön a tömjénes füstölővel, a másikat, hogy mondja a haldokló imáját, a harmadikat, hogy olvassa a lélek eltávozásának kánonját.

És, amikor még ajkán volt a hálaadás, és az ima még hangzott a szájából, Sztyefan édesdeden elaludt, mint egy elalvó vagy elszenderedő ember, halkán és békésen kilehelte lelkét, megjelent Isten színe előtt – a húsvét utáni 4. hét szerdáján este [...] április 26-án [...] a világ teremtésétől fogva, vagyis Ádámtól kezdve a 6904. [1396.] évben [...] az igazhitű [I.] Vaszilij Dmitrijevs nagyfejedelem idejében, uralkodásának hetedik évében, Kiprian, egész Oroszország pátriárkája idején – aki akkor, azokban a napokban Kijevben tartózkodott [...] Tohtamis uralkodásának tizenhatodik évében, aki a Mamaji Hordában uralkodott, a Volgán túli birodalomban egy másik uralkodó uralkodott, név szerint Temir-Kutluj birtokolta azt a vidéket.

Azokban a napokban történt elhunyt. Április 26. napján érte a halál a püspököt, április hónapban talált rá a halál Sztyefanra. Az „episzkop”, püspök szó „látogatót” jelent, úgyhogy a látogatót meglátogatta a halál. És ő levetkőzte testét, akár egy bőrt, és megszabadult testétől, mint egy ruhától. Elmentekült a mindennapok zavaros tengeréből, és semmiféle szokásos vonzódást nem érzett iránta, elvált testétől és az Úrhoz távozott. Mivel jó életben nevelkedett és jól élt a földön. Meghalt és csatlakozott a megholtakhoz – az apákhoz és ősapákhoz, a nagyapákhoz és ükapákhoz. Elhagyva földi testét, örömmel adta át lelkét az Úrnak, a lelkek teremőjének és a javak osztójának. Jóságos hitbéli harcosunk ebből az életből az ottaniba távozott, örök álomra szenderült az Úrban, a munkából a nyugalomba ment át, Jób szerint, aki azt mondta, hogy a halál nyugalom a férfinak. (Vö. Jób, 3,11.13.) Megpihenhetett a munkától és a hőstettektől. Itt hagyván ezt a rövid idejű, tűnékeny, gyorsan elmúló és bizonytalan árnyékvilágot, kilépett belőle, elment oda, ahol fizetség jár mun-

kájáért, és fizetség a fáradozásáért. Az Úrhoz ment, akit ifjúkorától kezdve szeretett, akinek kedvéért a földön tevékenykedett, akit a bűnösök előtt hirdetett, akiről a földeken prédikált, akiben hinni is megtanított.

És amikor elhunyt, búcsúztatására emberek sokasága gyűlt össze: hercegek, bojárok, szerzetesek, papok, városiak és más emberek – és tisztességgel elbúcsúztatták. Elénekeltek fölötte a szokásos temetési énekeket, és becses testét átadták a sírnak. A dicső Moszkva városában temették el, a Szent Megváltó kolostorban, kőtemplomban, a templom bejáratától balra eső oldalon.

És sokan gyászolták, szomorkodtak miatta, felemlegették jótevényt, a lélek számára hasznos tanítását és erkölcsös szokásait. Különösen az újonnan megkeresztelt permi nép bánkódott halálán. (208–213.)

A permi emberek siratója

És amikor eljutott hozzájuk ez a hír, tudatták velük, mondván hogy: *„Gyer-
tek újonnan megkeresztelt permi közösségek, és lássátok és halljátok, hogy tanító-
tok elhalálozott, az Úrhoz távozott töletek, titeket pedig árván hagyott. Hiszen
mi magunk voltunk tanúi elhalálozásának és szolgáltunk mellette. Amit sze-
münk látott, azt kezünk érzékelte. Mivel Moszkvában lett beteg, ott halálozott
el, ott is temették el tisztességgel. Ha pedig nem hisztek szavunknak, és szavunk
hazugságnak tűnik számotokra, menjetek el és nézzétek meg papi ruháit, sekres-
tyéjét, a könyveit és egyéb holmijait”* – a permiek pedig, alig hogy meghallották
Sztyefan halálának hírért, szívszorító zokogásban törtek ki, bánatosan jajgat-
tak és mind így beszéltek:

- Ó jaj nekünk, testvérek! Mi lesz velünk jó urunk és tanítónk nélkül?
- Ó jaj nekünk, mert megfosztattunk jó pásztorunktól és vezetőnktől!
- Jaj, miért vették el tőlünk, aki oly sok jót adott nekünk!
- Jaj, megfosztattunk lelkünk megtisztítójától és testünk oltalmazójától!

Megfosztattunk jóakarónktól és közbenjárónktól, aki közbenjárónk volt Isten és az emberek előtt. Istenhez lelkünk megmentéséért imádkozott, a fejedelem előtt pedig panaszainknak adott hangot, kedvezményekért könyör-
gött. Buzgó pártfogónk volt a bojárok, vezetők, a világi hatalmasságok előtt, sokszor megmentett bennünket az erőszaktól és rabságtól, a csinovnyikok árulásától. Sokszor az ő szavai győzték meg a novgorodiakat, a folyami kaló-
zokat, rablókat, hogy ne támadjanak meg bennünket. Most mindkét oldalon
vesztést szenvedtünk, mindent elvesztettünk: nincs, aki forrón imádkoz-
zon értünk Istenhez, és nincs buzgó védelmezőnk az emberek előtt.

Jaj, hogyan történt, mely irányból jött életünknek összeomlása? *„Csúf-
ságul vetettél oda minket szomszédainknak”* (Zsolt. 44,14.) – az idegen nyelvű
lappoknak, voguloknak, jugoroknak és pinyegaiaknak.

Jaj, jóságos püspökünk, mint élőhöz szólunk hozzád: Jaj, te jóságos
harcosa az igaz hitnek! Jaj, te szent titkok tudója és igehirdető, aki Istent
hirdetted nekünk, a bálványokat pedig eltiportad, hízelkedéstől mentes ve-
zetőnk és nevelőnk, eltévelyedettek prédikátora! Ha aranyat vagy ezüstöt
vesztettünk volna, megtaláljuk azokat más helyen, de téged elveszítvén, más
ilyet nem találunk.

[...]

Miért is engedtünk el Moszkvába, hogy ott meghalj? Jobb lenne ne-
künk, ha koporsód a mi földünkben nyugodna a szemeink előtt, hogy kissé
megkönnyebbüljünk, és nagy vigasztalásra leljünk árvaságunkban. És eljön-
nénk hozzád, mintha csak élnél, megáldanál bennünket, és mi itt nálad, mint
életedben, emlékeznénk Istentől kapott szavaidra. Most pedig teljességgel
megfosztattunk mindentől: nemcsak te magad nem lettél számunkra, hanem
még koporsód birtoklására sem voltunk méltók.

Miért sértett meg ennyire bennünket Moszkva? Szerinte ez igazságos
ítélet? Neki van metropolitája, vannak főpapjai, nekünk pedig ez az egyetlen
püspökünk volt, és őt is elvette, még a püspök koporsóját sem birtokoljuk.
Egyetlen püspökünk volt, ő volt a törvényhozónk és a törvények őre, meg-
keresztelőnk és apostolunk, prédikátorunk és az isteni jóság kinyilatkoztá-
tója, gyóntatónk és szent atyánk, tanítónk, megtisztítónk, pártfogónk, jóra
vezető kalauzunk, gyógyítónk, főpapunk, legfőbb őrzőnk, pásztorunk, ne-
velőnk, atyánk, püspökünk.

Moszkva pedig bővelkedik főpapokban, nekünk azonban csak ez az egy
volt, de még erre az egyre is méltatlannak bizonyultunk és nyomorúságra
juttattunk, és hiányt szenvedünk és panaszkodunk, mert teljesen koldusokká
lettünk, *„mert megnyomorodunk nagyon”* (Zsolt. 79,8.), eszünket veszítet-
tük, mert útmutatóra és vezetőre van szükségünk.

[...]

Jaj, hogyne panaszkodnánk, amiért nem püspöki székhelyeden huny-
tál el! Jó lenne nekünk, ha tested ereklyetartója nálunk lenne, a mi földün-
kön, a püspökségedben, nem pedig Moszkvában, nem saját földeden. Mert
a moszkvaiak nem tisztelnek téged annyira, mint mi, nem keresik annyira
a kedvedet. Mert mi ismerjük azokat, akik gúnynevet akasztottak rád, mi-
nek következtében is egyesek Hrapnak neveztek, mivel nem értették meg a
benned és rajtad keresztül megnyilvánuló isteni erőt és kegyelmet. Mi pedig
megadnánk neked a kellő tiszteletet mint tanítványaid és örökre a gyerme-
keid, adósaid vagyunk, mivel a te réveden ismertük meg Istent, és kerültük el
az elmúlást, neked köszönhetően szabadultunk meg az ördögi tevélyegéstől,
lettünk méltóak a keresztségre. Mivel valóban tisztelnünk kell téged mint
dicséretre méltót, mivel megmondatott, hogy *„méltó a munkás az ő táplálé-
kára”*. (Mát. 10,10.)

Hogyan járhatnánk jobban kedvedbe, vagy dicsérhetnénk téged méltóképpen, amikor te apostolokhoz méltó dolgot vittél véghez? A római föld két apostolt dicsér, Pétert és Pált, Ázsia földje János apostolt tiszteli és dicséri [...] az orosz föld az őt kereszténységre térítő nagy Vlagyimirt. [...] Téged pedig, ó, Sztjefan püspök, a Permi föld tisztel és dicsér apostolként, tanítóként, vezetőként, oktatóként, nevelőként és prófétaként, mert neked köszönhetően szabadultunk meg a sötétségtől, mert neked köszönhetően ismertük meg a világosságot. Ezért tisztelünk téged mint Krisztus szőlőjének munkását, mert megsemmisítetted a tüskés bokrokat – a bálványimádást a Permi földön, az ige hirdetésével, akár egy ekével, felszántottad azt, a lelki barázdákat könyvbéli tanítások szavaival vetetted be, és azokból az erény kalászhai sarjadtak ki, a Permi föld fiai pedig a hit sarlójával learatják, az öröm markáiként a lélek számára hasznos kérékbe kötik, és a megtartóztatás szarítóiiban megszarítják, és a türelem cséphadaróival kicsépelik, és lelkük magta-raiban őrzik ezt a bűzát, utána pedig fogyasztják a nem fogyó eledelt, mert megmondattott: *„Esznek a nyomorultak és megelegészenek, dicsérik az Urat, a kik őt keresik. Éljen szívetek örökké.”* (Zsolt. 22,27.)

De ó, szent életű atyánk, szentséges Sztjefan püspökünk! Bár lelked eltávozott tőlünk, bár koporsódat nagy messzeség választja el tőlünk, imádságod legyen mindig velünk. Bár csontjaid messze vannak tőlünk, áldásod örökre legyen közel hozzánk, közöttünk és rajtunk. Emlékezz meg rólunk imáidban. Imádkozz nyájadért. Mert mi *„a te néped és a te legelőd nyája”* (Zsolt. 79,13.) vagyunk, amelyet te nemrég kezdted pásztorni, új nyáj, újonnan tanítottad. És megkeresztelt nyáj vagyunk – a permi nép. Mert nem mi választottunk téged, hanem te választottál bennünket, és szíveskedtél eljönni hozzánk, és tanítani óhajtottál bennünket, ide akartál jönni, együttérzéssel megnyertél, az Evangélium által újjászültél, és a szent keresetséggel megszenteltél bennünket. Ezért aztán ne feledkezz meg rólunk szent imáidban, mert a te imáiddal fordulunk Istenhez, akit te hirdettél nekünk, és imáiddal mondhatjuk mi is: Uram! Uram! *„tekints alá az egekből és lásd és tekintsd meg e szőlőtőt! És a csemetét, a mit jobbold ültetett.”* (Zsolt. 80,15–16.) Tekints szolgáládra, a te új népedre *„és áldd meg a te örökségedet.”* (Zsolt. 28,9.) Uram, mondd nekünk is: *„Ne félj, te kicsiny nyáj.”* (Luk. 12,32.) Kicsiny, azaz a legkisebb, a legfiatalabb, mert mindenkinek utána születünk meg az újjászületés medencéjében. Mert elkéstünk, mint akik *„a tizenegyedik órában”* (vö. Mát. 20,6.) jöttek. Mi fiatalabbak és kisebbek vagyunk minden megkeresztelt népnél. Mert minden népnél később keresztelkedtünk meg, mert mi, Uram, többet imádkoztunk minden népnél, és most bűneink okán megaláztattunk az egész földön. Bár püspökünket elvetted tőlünk, Uram, azért ne vond el tőlünk kegyelmedet. (Vö. Zsolt. 66,20.) Hiszen Te adtad őt nekünk és Te vetted el. Mi is mondjuk Jób szavaival: *„Az Úr adta, az Úr*

vette el. Áldott legyen az Úrnak neve.” (Jób 1,21.) Legyen örökre áldott az Úr dicsősége az Ő szent helyén! Szented imáiért, a mi Sztjefan püspökünk imáiért, Uram, Jézus Krisztus, Istenünk, könyörülj rajtunk! Ámen. (212–221.)

A permi egyház siratója, midőn megözvegyült, és püspökét siratta

És amikor a permi emberek sírtak és bánkódtak püspökük miatt – mert van az embereknek egy olyan szokásuk, hogy állandóan templomba járnak, különösen, ha bánatuk van –, meghallotta a permi egyház is, hogy püspöke elhalálozott. És megérezte lelki gyermekei bánatát, tudomást szerzett az emberek fájdalmáról, mivelhogy meghallotta sírásukat. Meghallván, nagyon zavarba jött és megváltozott szépségében. Jaj, ez szörnyűséges és fájdalmas hír! Ó, jaj, keserű és szomorú számomra ez a hír! Sajnálak téged, permi egyház! És azt is mondom, hogy: sajnállak téged, aki ezt a szomorú, gonosz hírt kaptad. Ki lesz az, aki közölve az egyházzal ezt a hírt, megmondja az egyház gyermekeinek, hogy elárvultak? Ki mondja meg a menyasszonynak, hogy árva lett?

Amikor az egyház megtudta pontosan, hogy püspöke meghalt, és erről teljesen meggyőződött, igencsak megriadt és nagyon összezavarodott, és bánata keserves zokogásba ment át. Siratja a permi egyház püspöke halálát, és így beszél:

– Jaj, jaj! Ó, egyházunk gyermekei, miért titkoljátok előttem, ami eltitkolhatatlan? Miért leplezitek, ami leplezhetetlen? Hol tartózkodik az én vőlegényem? Ha azt mondjátok, elhalálozott, és a moszkvai egyház, ahogy ezt nekem szintén mondtátok, befogadta a maga őrzőhelyére, akkor miért nem cselekszetek Izráel fiainak példája szerint, akik felszedték József csontjait Egyiptom földjéből, az ígért földjére vitték, mely földet Isten atyáinknak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak ígért? Megadván a tiszteletet tanítótoknak, ugyanúgy eltemettétek volna. Miért nem hoztátok el saját földetekre, püspökségébe, amelyet Isten reábizott?

[...]

Ó, jaj, kit hívok segítségül sírásomban? Ki segít nekem sírni? Ki törli le könnyeimet? Ki csillapítja sírásomat? Ki vigasztal meg bánatomban? Talán püspökömet hívjam vigasztalóul? Mert néki megadatott az a kegyelem, rendelkezett azzal a kegyelemmel, a vigasztaló szóval, hogy megvigasztalja a bánatban lévőket és a fájdalmas szívűeket, mert megmondattott, hogy *„kedvesség ömledez ajakidon.”* (Zsolt. 45,3.) De ő már nincsen, hiszen nem hallom hangját a templomban. Ajkát hallgatás zárja le, ajka nem beszél. És a kedvesség, mely ajkáról folyt, mely néki adatott, elszállt. Hangja elhalt, nyelve megszűnt beszélni, tanítása kimerült, tanításának forrása elapadt, és a folyó

kiszáradt, megfogyatkozott Permben a tanítás. Hiszen nem látom orcáját a templomban, nem látom a szemét, Krisztus egyházának szemét a templomban. Fekélytől beteg az egyház teste, és orvos híján, aki meggyógyíthatná, az egyház több tagja megbetegedett. A bárányok csintalankodnak, a farkasok pedig garázdálkodnak, és pásztor híján nincs, aki füttyentsen, hogy elijessze és elkergesse a farkasokat. Úszik a lélek hajója az élet tengerén, ide-oda himbálózik és nincs kormányosa.

Nagy volt a zavarodottság Permi földön a püspök halála miatt, sok rombolás történt, nagy volt az emberek bánata, nagy volt a sírás-rívás a permi egyházban, mivel megdőlt az egyház támasza, és odalett az egyház oszlopa úgy, hogy maga az egyház is belerendült. Támadásba lendülnek az eretnek farkasok, a rablógyilkosok, az idegen nyelvű vogulok, támad az eretnek sereg, vad dühvel fegyverkezik az egyház ellen, és nincs vajda, aki a lélek fegyverével szétverné, szétkergetné, darabokra törné és szétszórná. (Vö. Ján. 10,12.)

Ezért aztán keservesen sír a permi egyház, vigasztalanul és fájdalmasan zokog, és nem tud vigasztalódni, mivel nincs, aki megvigasztalja. Amint azt régen Jeremiás próféta megmondta: „Szó hallatszott Rámában, sírás és keserves jajgatás, Rákhel siratta az ő fiait, nem akart megvigasztaltatni az ő fiait felől, mert nincsenek.” (Jer. 31,15.) Most nem Rákhel sír, hanem a permi egyház, és nem a gyermekeit siratja, hanem a férjét – a püspökről beszélek, a koszorút áldom, mivel a „Sztjefan” „koszorúnak” fordítandó –, mert miatta sír, szomorkodik a permi egyház, és nem akar megvigasztaltatni, mert ő nincsen. Ha minden permi összegyűlne őt vigasztalni, akkor sem tudnák megvigasztalni. És ő nem is akart megvigasztalódni, sőt el sem fogadta a vigasztalást, azt mondta:

– Hagyjatok, hagyjatok, engedjétek, hogy kisírjam magam! Ne nyúljatok hozzám (vö. Bír. 16,26.), hagyjatok, hogy kisírjam magam!

Mert a frissen megözvegyült özvegyeknek az a szokásuk, hogy keservesen megsiradják özvegyiségüket. Érezvén a veszteséget, amelyet elszenvedett, keservesen sír az özvegy, jajveszékel, emlékezik [...] (222–227.)

De, ó, püspököm, Tanítóm! Én, a te egyházad, hozzád kiáltok: ha tetteidet valóban Isten kedvéért vitted véghez, ha igyekezetedért Isten kegyelmében részesültél, ha részesültél a megmentettek hálijában, ha az jutott osztályrészedül, hogy Isten kegyeltjei sorába kerülj, ha bizodalmad van (vö. 1. Ján. 3,21.) hozzá imádkozni, könyörögi, ó, te szent életű, a híveidért, mondj fohászt az újonnan megkeresztelt permi emberekért, szüntelenül imádkozz nyájadért, imáiddal óvd meg ezt a nyáját a pusztító farkasoktól. És imádkozz értem is, a te permi egyházadért, amely immár megözvegyült és sír. És imádkozz, szent életű, értem is a mindenható Istenhez, aki képes megvigasztalni a bánatban lévőket, letörölni minden arcáról minden könnyet. (Vö. Jel. 7,17.) [...]

„Hozzá kiálték az én szájjammal, és magasztalás volt nyelvem alatt” (Zsolt. 66,17.), noha Permben vagyok, „a kiaszott, elepedt földön, a melynek nincs vize”. (Zsolt. 63,2.) „Örvendezz Istennek, oh te egész föld” (Zsolt. 66,1.) Permben és mindenütt. [...]

Ó, püspököm, szent tanítóm, egyházad, amelyet te alapítottál, és sok munkával és verejtékkel létrehoztad azt, amelyet megszenteltél, tanítottál és eljegyeztél, permi egyházad hozzád kiált panaszos hangon és azt mondja:

Ó, püspököm! Én, a te örökkévaló egyházad, amelyet te alapítottál, eljegyeztél, ám házasságot nem köthettél vele, kérelemmel fordulok hozzád, és kérésem őszinte. Ne vesd meg, hanem fogadd el kérésemet, utolsó kérésemet, végső kívánságomat: imádkozz értem Istenhez, mutasd meg szeretetedet egyházad iránt, amelyért oly sokat tettél a bűn ellen tusakodván (vö. Zsid. 12,4.), és sokszor veszélynek tetted ki magad, és nem sajnáltad életedet, életet adván a juhokért (vö. Ján. 10,11.), mi értünk. Ó, püspököm, szent egyházfőm! Imádkozz érettem, a te egyházadért, ilyen könyörgéssel fordulj Istenhez: (232–237.)

Ima az egyházért

[...] És mivel, mintegy a meddőnek, egyháza született a pogányoknak, erősítsd meg, Krisztus, a te ártatlanul fogant egyházadat, amelyet a Te kereszted erejével hoztál létre, amelyet a pogányoktól megszerezte, amelyet drága véreddel szereztél [...]

Mentsd meg, Uram, ezt az egyházadat minden eretnekségtől és minden rontástól, és az eretnekek fennhéjázásától, és szégyenítsd meg orcájukat, simítsd el az egyházi viszályokat, törd le a pogányok büszkeségét, csillapítsd le az idegen törzsbeli vadságát, az eretnekek lázadását törd le, és a hit meghamisítóit gyorsan dönts meg, és az egyházi szakadást előidézőket vesd alá. Erősítsd meg, Uram, és építsd és erősítsd ezt a te szent egyházadat [...]

Erősítsd meg, Uram, ezt az egyházadat és őrizd meg az időknek végezetéig. Most és mindörökké vigyázz reá, hogy szemeid mindig láthassák. És füleid vigyázzanak imáim hangjaira, amelyeket könyörgéseim hozzájuk juttatnak:

Fogadd el, Uram, egyházad könyörgését. A fejedelemnek adj hosszú életet és boldogságot, és csendes békességet és hosszú napokat adj neki. (Vö. Zsolt. 91,16.) A metropolitának is, „a ki helyesen hasogatja az igazságnak beszédét” (2. Tím. 2,15.) [...] adj hosszú életet e világban. A mostani permi püspöknek is add meg, hogy istenszerető legyen, és gondos mind a jelenben, mind pedig a jövőben, valamint add meg ezt a nyájának is. És küldj békét világodra. Mert Te jószágos vagy és szereted az embereket. (236–239.)

A szerzetes író siratója és dicsérete

Én pedig, atyám, püspök uram, ámbár te meghaltál, dicsérni akarlak, vagy a szívemmel vagy a nyelvemmel vagy az eszemmel – én, aki életedben bosszantód voltam, most pedig dicsérod vagyok [...] (238–241.)

Bár meghaltál, én, mint élőhöz beszélek hozzád, felidézve hozzám való egykori szeretetteljes viszonyodat. Ezért is szándékozlak dicsérni, bár nem vagyok képes rá. Mert az, amit elmondok, szegényes szavak és durvák. [...]

Minek is nevezzelek, ó püspököm? [...]

Talán prófétának, mivel prófétákat értelmezte [...] ? [...]

Apostolnak, mivel apostoli tettet hajtottál végre [...] ? [...]

Törvényhozónak nevezzelek, avagy törvényalkotónak, mivel a törvény nélküli embereknek törvényt adtál [...] ? [...]

Keresztelőnek nyilvánítsalak talán, mivel sok embert megkereszteltél, akik a keresztségért folyamodtak hozzád? [...]

Evangelistának nevezzelek [...] mivel a Szent Evangéliumot hirdetted?

Szentatyának nevezzelek, mivel főpap voltál [...] más papok fölött álltál?

Talán tanítónak nevezzelek, hiszen tanítóként tanítottad az eltévelyedett népet és a hitetlen embereket, a tudatlan embereket a hitre vezetted?

Hogyan nevezzelek még? Szenvedést vállalónak vagy vértanúnak, mivel vértanú módjára önként a legvadabb emberek kezére adtad magad a szenvedésre, és mint bárány a farkasok között (vö. Mát. 10,16.), bátran szembenézte a szenvedéssel, a kínzattal. Bár nem ömlött véred vértanúként, választásod alapján vértanú voltál. Bár nem haltál vértanúhalált, amelyre felkészültél, sokszor szembetalálkoztál a vértanúhalállal. Ám az Úristen minden alkalommal megmentett. Bár nem fűródott bordáid közé kopja, bár nem kard vette fejedet, belső döntésed szerint vértanú voltál. Mert a hitetlen permiek sok esetben el akartak pusztítani, váratlanul rád támadtak, olykor botokkal, husángokkal, dorongokkal és nagy bunkókkal, olykor pedig baltákkal, néha pedig íjból kilőtt nyilakkal olykor felgyújtották melletted a szalmát, azzal akartak elégetni, és még sok módon is el akartak pusztítani, de Isten megóvott a maga akaratából, amelyet Ő ismer. Egyedül a Megmentő mentett meg téged. Akit te hirdettél, az mentett meg a maga szolgálatára, mivelhogy kellettél neki, szüksége volt rád. [...]

Látogatónak nevezzelek, hiszen ellátogattál a feldühödött emberekhez, hiszen ellátogattál a Permi földre, meglátogtad a földet és megittatad azt (vö. Zsolt. 65,10.), és azok az emberek csak isznak bőségesen, isznak – azaz bölcses lesznek a könyv szavaitól, tanításod szavaitól? Ellátogattál a permi emberekhez és a szent keresztségben részesítetted őket.

Orvosnak nevezzelek, mivelhogy meggyógyítottad az ördög által bálványimádással megfertőzött embereket?

Hát hogyan nevezzelek, püspököm?

A permiek atyjának vagy nevelőjének nevezzelek, mivel Jézus Krisztus által a szent Evangélium segítségével újjászülte a permieket és az igaz hitre tanítottad [...]

Minek mondjalak még téged?

Hitvallástevőnek nevezzelek, mivel Istenről tettél vallomást a hitetlen emberek előtt? Mert maga a Megváltó mondta: „*Valaki azért vallást tesz én rólam az emberek előtt, én is vallást teszek arról az én mennyei Atyám előtt.*” (Mát. 10,32.) Valóban jól hallgattál Krisztus hangjára, vallást tettél róla Permben az emberek előtt, Isten fia, Krisztus pedig vallást tesz rólad az ő Atyja előtt [...] (242–247.)

[...] így szólván:

Könyörület, öröktől való, szent Atyám! Elmondom neked, Atyám, egeknek és földeknek Ura, hogy az a Sztjefan vallást tett nevedről az emberek előtt. (Vö. Mát. 10,32.) Vállalta érted a halált is, és nem félt a haláltól, csak hogy nevedet hirdethesse az emberek előtt. Dicsőségedet hirdette az emberek előtt, felsorolta nagyszerű csodáidat, és beszélt megszámlálhatatlan jótéteményedről. Nemcsak maga hitt, hanem másokat is megtanított a hitre. És a méltatlanokat méltókká tette. A permieket, a hitetlen, pogány és tudatlan embereket tanításával eltántorította az ördögtől, és feléd, Isten felé fordította, és megkeresztelte őket az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Istennek nevében, és megtanította őket, hogy higgyenek az egy és oszthatatlan Szentháromságban, az egy igaz Istenben, és szent könyvek segítségével tanította őket, a Szentírással oktatta, és énekekre és ékesszólásra tanította és neved híveivé tette őket, és új híveket vezetett hozzád, és nagy dicsőséged magasztalására tanított. És amint Sztjefan magasztalta nevedet az emberek előtt, úgy dicsérd Te is, Atyám a mennyekben a Te szent angyalaid előtt. (248–249.)

És Isten, az Atya, így válaszolna Sztjefannak:

– „*Jó és hű szolgám!*” (Mát. 25,21.) Krisztus szőlőjének jó munkása! Hű voltál a kevesen, és a sokon is hű voltál. „*Kevesen voltál hű, sokra bíztalak ezután; menj be a te uradnak örömébe.*” (Mát. 25,21.) „*Örüljete és örvendezetek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben.*” (Mát. 5,12.)

Úgyhogy, püspököm, jó dolgot tettél, és méltó voltál a dicséretre. [...]

Téged az Isten is megdicsért, és az angyalok is dicsértek, az emberek is tiszteltek, a permiek is kedvedet keresték. Az idegen törzsbeliak engedelmeskedtek, az idegen ajkúak elszégyelltek magukat, a pogányok megszégyenültek, a bálványok ledöntettek, az ördögök eltűntek, a faszentek eltiportattak. [...]

Kinek nevezzelek még? [...] Isten szolgájának, a bölcsesség bajnokának, a filozófia művelőjének [...] a permi írás megalkotójának. Sok neved van, ó,

püspököm, sok névre tettél szert, sokféle tehetséget érdemeltél ki, sok erénnyel gazdagodtál. [...]

Mint annak idején valaki, aki a földi király harcosaként, avagy e világ fejedelmének (vö. 1. Kor. 2, 6–8.) vajdajaként merész volt, bátorságot tanúsított a csatában az idegenek földjén, avagy sokszor harcolva legyőzte az idegen törzsbeliakat, teljes győzelmet aratott fölöttük, azok pedig, akik krónikájukat megírják, igyekeznek dicsérni az illetőt, kiszínezni a róla szóló történetet, mármint arról, aki cárjáért vagy hercegéért harcolva bátorságot, merészséget tanúsított – vajon nekünk nem kell-e még nagyobb buzgalommal dicséretet dicséretre halmozni? Talán nem helyénvaló, ha dicsérjük ezt a derék, bátor harcost, aki nem a földi király, vagy e világ fejedelmének, hanem a mennybéli királynak volt a bajnoka és az egyház vajdája volt, a hitért és szent egyházáért harcolva nagy bátorságot tanúsított és az ellene támadókat legyőzte?

Amint Dávid legyőzte az idegen nevű Góliátot a parittyából kilőtt kővel (vö. 1 Sám. 17,50.), azonképpen győzte le a mi püspökünk a varázslót, az idegen törzsbeli Pam-Szotnyik nevű vajákost – mintha parittyából lőtte volna ki a Szentlélek segítségével, és lélekkardjával elvágta Isten egyházától, ahogyan azt Pál is mondotta: a léleknek kardjával, amely Isten ígéje. (Vö. Eféz. 6,17.) Mert nemcsak hogy legyőzte, megfosztotta hatalmától, hanem nyájától is elválasztotta, elűzte egyházától és elválasztotta tőle, mivel a varázsló nem változott, nem keresztelkedett meg. Ahogyan azt a tapasztalt orvosok is teszik, amikor kiderül, hogy a sérült rész üszkösödik a testben, késsel kivágják és eldobják, hogy ne okozzon nagyobb romlást, és ne szenvedjen tovább a test attól a fekélytől, és ne rothadjon el az egész.

Amint az erős Sámson ezer idegen fölött győzedelmeskedett egy számár állkapcsával (vö. Bír. 15, 16.), úgy győzött Sztjefan is szavaival egy másik nép fiainak sokaságán kitartóan tanítván őket [...]

Ó, szálnalmas tudatlanságom és gyenge emlékezetem! Miért felejtettem el fényforrásnak is nevezni Sztjefant, holott ő világosította meg a bálványimádás köde által elhomályosított embereket: „*A nép, a mely sötétségben ül vala, láta nagy világosságot, és a kik a halálnak földében és árnyékában ülnek vala, azoknak világosság támadta*” (Mát. 4,16.), a bálványimádás sötétségében lévő embereket megvilágosította. [...]

Ó, lámpás, aki megvilágosítottad a permi embereket a keresztséggel, a törvénnyel és hittel és a szent könyvekkel! Ó, te hozzáértő orvos, aki kiragadtad az ördög áldozatait annak torkából, miután az már elnyelte őket. De nemcsak kiragadtad az áldozatokat onnan, hanem lelki sebeiket is begyógyította a püspök. (250–255.)

Mert, amikor a Permi földre érkezett, egyetlen keresztény sem volt a permiek között, azután pedig Isten kegyelmével ő valamennyit kereszténnyé

tette. Hány permit keresztelt meg ő maga? Vagy hétszáz lelket. És hányat kereszteltek meg az ő permi papjai? (256–257.)

Az igazság hirdetője volt és sokakat Krisztus Istenhez vezetett, keresztény hitre térített [...] Mindenek az élő, egy és oszthatatlan Szentháromságot áldják, amelyet ő Permi földön hirdetett. [...]

Bár többször abba akartam hagyni elbeszélésemet, ám a Sztjefan iránt érzett szeretet az ő dicséretére és a szavak tovább fűzésére készítet. Megengedett nekem, mindenek között egy idéetlennek (vö. 1. Kor. 15,8.), hogy szent életű Sztjefanunkról írjak, aki püspök volt Permben. (258–259.)

És kérek mindenkit, kicsiket és nagyokat, imádkozzatok érettem Istenhez, hogy imádságokkal véget vetvén a beszédnek, elmondhassam:

– Dicsőség neked, Uram, ki teremtettél mindeneket! Dicsőség neked, aki Sztjefant adtad nekünk, és ki vissza is vetted! Dicsőség az őt okossá, bölcsé tevőnek! Dicsőség az őt erőssé tevőnek és őt irányítónak! Dicsőség neki, aki eljött a Permi földre és megvilágosította azt! Dicsőség az emberi nem megmentőjének! Dicsőség annak, „*a ki azt akarja, hogy minden ember idvezüljön és az igazság ismeretére eljusson*”! (1. Tim. 2,4.) Dicsőség annak, aki nekem életet adott, hogy ezt megírhasam! Dicsőség Istennek mindent! Dicsőség az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Istennek, most és mindörökké. Ámen. (262–263.)

5.5. Kazanyi história⁷⁶²

5.5.1. A Kazanyi história keletkezése

A *Kazanyi história* a középkori Oroszország történetének fontos eseményeiről számol be. A mű középpontjában az orosz–tatár viszony áll az 1230-as évek nagy tatár betörésétől kezdve egészen 1552-ig, amikor az oroszok Kazany megvívásával a térség kizárólagos uraivá váltak. A krónika az orosz uralkodó, Rettegett (IV.) Iván szemszögéből követi végig az eseményeket. Iván 1533-tól, hároméves korától viselte a moszkvai nagyfejedelmi címet. Természetesen eleinte mások kormányoztak helyette: előbb anyja, Jelena Glinszkaja, majd az ő halála után 1547-ig a bojárok tanácsa intézte az ország ügyeit. 1547-ben Ivánt nagykorúsították, és ekkor felvette a minden oroszok cárja

⁷⁶² Pontos címe az első szerkesztés legteljesebb változatában: Új elbeszélés, amely röviden elmondja, hogyan keletkezett a Kazanyi Kánság, és hogyan háborúztak a moszkvai nagyfejedelmek a kazanyi kánokkal és arattak fölöttük győzelmet, és hogyan hódították meg a Kazanyi Kánságot (*Казанская история* 1985).

és nagyfejedelme címet. Hatalmas lendülettel kezdett uralkodni. Egyre-másra alkotta a különböző rendeleteket, új törvénykönyvet adott ki, és hatalmi szóval lezárta az állam irányítását is akadályozó egyházi vitákat. A rendteremtéssel egy időben ütőképes reguláris hadsereget szervezett a korábbinál jóval hatékonyabb tűzérsséggel. A sikerek nem is maradtak el: 1552-ben Rettegett Iván meghódította a Kazanyi Kánságot, majd 1556-ban az Asztrahanyi Kánságot, 1558-ban pedig kirobbantotta a livóniai háborút. Az energikus uralkodó tevékenysége azonban előbb-utóbb sérteni kezdte tanácsadóinak és a bojárarisztokráciának az érdekeit, a livóniai háború pedig váratlan kudarcokat hozott. Mindezekhez járult IV. Iván szeszélyes, kegyetlenkedésekre hajló természete. Az uralkodó sorban elvesztette támogatóit. Száműzte, kivégeztette őket, többen pedig ellenségeinél kerestek menedéket. A bojárdumával vívott harca során 1564-ben lényegében kettészakította országát: létrehozta az *opricsnyinának* nevezett országrészt, amelyet közvetlenül irányított hű, bizalmi emberei, az *opricsnyikok* által.

A *Kazanyi história* ebben a történelmi pillanatban íródott, 1564–65 között. Kazany bevétele már több mint egy évtized távolába került. Az állandó külső és belső konfliktusok közepette jó volt emlékezni a korábbi sikerekre. Ezt az igényt elégítette ki a krónika szerzője, akiről annyit tudunk, hogy orosz anyanyelvű ember volt, és hadifogságba esvén mintegy két évtizedet töltött Kazanyban, Szafa-Girej kán udvarában szolgálva. Egyes kutatók feltételezik, hogy már akkor a Moszkvai Fejedelemség érdekeit képviselte, és titkos megbízatásokat is teljesített Moszkva számára. A város elfoglalása, a tatár kánság bukása a krónikaíró számára is elhozta a szabadulást. Uralkodója, IV. Iván iránt joggal érezte magát elkötelezettnek, és így uralkodójához lojálisan értékelte a közelmúlt eseményeit. Kazany elfoglalását a cár személyes érdemének mutatja be. Az ellenséget igyekszik tárgyilagosan ábrázolni, ezzel is növelvén a cár győzelmének értékét, az aktuálpolitikai célok érdekében pedig megvetéssel szól az árulókról.

5.5.2. A *Kazanyi história* kutatásának rövid története

A *Kazanyi história* keletkezésének körülményeivel, a mű fennmaradt másolatainak kérdéskörével a 18. század óta foglalkozik a történettudomány. Ezt a tevékenységet még V. N. Tatyiscsev kezdte, ő állította fel azt az elméletet, hogy a mű szerzője Joann Glazatij pap volt.⁷⁶³ Feltételezését sok kutató elfogadta, noha az nem volt kellően alátámasztva. A 19. században felfigyeltek a *Kazanyi história* irányzatosságára, ezért a művet megbízhatatlan forrás-

763 Tatyiscsev 1786, 12.

nak tartották. 1905-ben G. Z. Kuncevic monográfiát publikált a krónikáról, foglalkozott a fennmaradt kéziratok egymáshoz való viszonyával, és feltárta, hogy milyen források alapján íródott.

A *Kazanyi história* több mint 200 másolatban maradt ránk. Kuncevic ezeket 8 szerkesztésbe sorolta.⁷⁶⁴ G. N. Mojszejeva 1954-ben csak két szerkesztést különböztetett meg: az első 1564–1565 között keletkezett, ennek jelenleg 8 kézírata ismert. A második szerkesztés 1592-ben készült, amikor a leginkább tendenciózus részeket más forrásokból vett részletekkel váltották fel. Ezt a változatot a befejezés eltérései alapján 7 alcsoportra lehet osztani.⁷⁶⁵ A *Kazanyi históriát* először 1791-ben adták ki nyomtatásban, két véletlenül megtalált kézirat alapján, amelyek a 2. szerkesztéshez tartoztak. 1902-ben Kazanyban szintén a 2. szerkesztés egyik kéziratát adták ki. Kuncevic már mindkét redakcióból dolgozott.

A művet több címmel is publikálták: 1903-ban Szentpétervárott az orosz évkönyv- és krónikaközlések XIX. köteteként *Isztorija o Kazanszkom carsztve* (*Kazanszkij letopiszec*) címmel jelent meg. E kiadás reprint változatát 2000-ben ismét kiadták. Ismeretes még *Poveszty o Kazanszkom carsztve* címen is.

5.5.3. A *Kazanyi história* stílusa és műfaja

A 16. századi orosz irodalom egyik sajátos alkotása a *Kazanyi história*. Szépirodalmi eszközök felhasználásával alkotott történelmi témájú elbeszélés. Szerzőjétől a politikai agitáció sem áll távol, művében IV. (Rettegett) Iván cár lelkes hívének mutatkozik. Az író nem hiteles történeti forrásnak szánta művét. Szívesen használt fel mondákat, szóbeli információkat is. Szépirodalmilag több értékes rész található a műben, ilyen például Szumbeka kánnő visszaemlékezése férjére fogságba hurcolásakor.

5.5.4. Két úr szolgálai...

A Volga–Káma vidéki finnugorok az oroszok és a nomád hódítók között⁷⁶⁶

A Kr. u. 7. század végétől a kelet-európai sztyeppövezet feletti uralmat a Kazár Birodalom szerezte meg. A 8. századtól azonban a kazárok súlyos har-

764 Kuncevic 1905.

765 *Казанская история* 1954.

766 Az orosz–finnugor viszony rövid összefoglalását lásd Zsirai 1942.

cokba keveredtek: előbb az arabokkal, majd a 9. század végén a besenyőkkel. E háborúskodások jelentős létszámú közösségeket késztettek menekülésre. Az észak felé vándorlók két nagyobb hullámban érték el a Volga és a Káma találkozásának vidékét. A 10. század elején iszlám hitre tértek és kereskedelmi bevételeikre alapozva államot alapítottak. A kialakuló Volgai Bulgár Birodalom függőségébe vonta a környező finnugor népeket: a mordvinokat, marikat, udmurtokat.

A Volga–Káma vidéki finnugorokat azonban az orosz hódítók is fenyegették. A *Régmúlt idők krónikája* a 11. század végéig követi az orosz fejedelmi központok keleti terjeszkedésének főbb irányait. A részletekből kitűnik, hogy abban az időben Rjazany és Murom városáért és környékükért folyt a harc a fejedelmek között, s ebben a harcban a volgai bulgárok oldalán tevékenyen részt vettek az őslakos mordvinok is. A mordvin–bulgár ellenállás a Volga mentén hosszú időre megállította az oroszok keleti terjeszkedését. A határvonal az Oka folyó lett. A Volgai Bulgár Birodalom virágzó kereskedelmi központokat működtetett a Volga és a Káma összefolyásának vidékén. Meghódítása igen kíváncsú volt, azonban a békés kereskedelmi kapcsolatok ápolása is rendkívüli előnyöket kínált a különböző orosz fejedelemségek számára.

A békés–békétlen orosz–volgai bulgár kapcsolatok a 13. század elejéig tartottak. Akkor a keletről előtörő mongolok elsöpörték a volgai bulgárokat, finnugor alattvalóikat uralmuk alá hajtották, és lendületesen haladtak Európa szíve felé, nem kis riadalmat okozva a keresztény világban. A mongol hódítók vazallusaikká tették az orosz fejedelemségeket, amelyek elől ily módon továbbra is elzárva maradtak a keleti területek. Dzsingisz kán leszármazottai a megszerzett hatalmas területet az utódlási harcok, egyezségek során többször felosztották egymás között. A nyugati területeket, amelyeket előbb még meg kellett hódítani, Dzsocsi, Dzsingisz elsőszülött fia kapta meg. Dzsocsi utóda másodszülött fia, Batu volt, aki nagy szervezőkészséggel és katonai talentummal létrehozta a nagyapja által elképzelt birodalmat. Ezt orosz és mohamedán források eleinte *Dzsocsi ulusza*⁷⁶⁷ néven emlegették, később azonban az oroszok az *Arany Horda* elnevezéssel illették, s ez honosodott meg a történeti irodalomban is.

A világbirodalmak azonban nem állnak fenn örökké, belső ellentétek előbb-utóbb szétfeszítik őket. 1359-től kezdve mintegy két évtizedig az Arany Hordát állandó trónharcok gyengítették. Az eseményeket az orosz fejedelmi udvarokban nagy figyelemmel kísérték, és igyekeztek egy olyan orosz egységet összekovácsolni, amely sikeresen léphet fel a tatárok ellen. A nagy összezsugorodás 1380-ban a Don folyó közelében Kulikovo mezején

767 Az *ulusz* földet, birtokot, illetve közigazgatási egységet jelent (török szó).

zajlott, ahol Dmitrij Ivanovics moszkvai fejedelem legyőzte a Mamaj emírt vezette mongolokat (ekkor kapta a Donszkoj melléknevet). Ezzel a győzelemmel még korántsem sikerült megszabadulni a tatár függőségtől (1382-ben Tohtamis felégette Moszkvát), de megkezdődött az a folyamat, melynek során Moszkva fokozatosan kiemelkedett, és az orosz fejedelemségek vezetőjévé vált. Az Arany Hordának időközben új, rettegett ellenfele támadt: Timur Lenk. A közép-ázsiai hadúr több alkalommal is legyőzte a tatárokat, területüket feldúlta. Az Arany Horda ereje fogytán volt, ám a belső harcok változatlan erővel zajlottak. Az 1410-es évektől a birodalom hanyatlásnak indult. Ebben az időben Litvánia és Moszkva már aktívan beleszólt a tatár hatalmi harcokba.

Az Arany Hordában 1419-ben Ulug-Muhammed vette át a hatalmat, amelyet azonban nem tudott egész birodalmában gyakorolni. A belháborúk során 1437–1438-ban bevette Kazany városát, ahol végre biztos támaszpontra lelt, majd a Volga és a Káma találkozásánál, a hajdani Volgai Bulgár Birodalom romjain létrehozta a Kazanyi Tatár Kánságot. A finnugor népek közül birodalmában éltek a marik és udmurtok. A mordvinok ekkoriban már Moszkva alá tartoztak. A 14. századtól Moszkva fokozatosan átvette a vezető szerepet az orosz fejedelemségek között. Ennek több oka volt: egyrészt a város ügyesen kihasználta földrajzi helyzetéből fakadó kereskedelmi lehetőségeket, és fokozatosan a fejedelemségek pénzügyi központjává vált; másrészt a rivális fejedelmi központoknál (Tver, Novgorod) közelebb volt az Arany Horda hatalmi centrumaihoz, így átvette a tatár–orosz kapcsolattartás terhet a többiektől, egyúttal élvezve ennek előnyeit is. A Kazanyi Tatár Kánság megalakulásakor Moszkva már felfutóban lévő dinamikus hatalmi központ volt, amely lendületesen terjeszkedett a világ mind a négy égtája felé. Politikai hatalma egyelőre még nagyobb volt, mint fegyveres ereje, de már folyamatosan készült a Kazannal vívandó mindent eldöntő ütközetre. Ennek az ütközetnek a finnugor népek csak vesztesei lehettek. A mordvinok az egyik oldalon, a marik és az udmurtok a másik oldalon.

Ulug-Muhammed halála után fiai összekaptak a hatalom megszerzéséért. A kazanyi trónt Mahmutek szerezte meg, Kászim és Jusuf kíséretével Moszkvába menekült. A tatár hercegek II. Vaszilijtől 1452-ben jelentős birtokot kaptak, egy egész országot: a Moszkvai és a Rjazanyi Fejedelemség közti területet, Mescserát. Központja az Oka folyó mellett elterülő Gorogyec városa volt, amelyet rövidesen csak Kaszimov néven emlegettek, az új birodalom pedig a Kaszimovi Tatár Kánság néven szerepel a történelemkönyvekben. Egy évszázadig, Kazany bevételeig az új hatalmi alakulat páratlan lehetőséget kínált Moszkvának, hogy beavatkozzon a kazanyi politikai viszonyokba. Kaszimovból legális trónkövetelőket küldhetett Kazanyba, ugyanakkor megőrizhette semlegességét a kaszimovi–kazanyi konfliktusokban.

Mescsera, a Kaszimovi Kánság területe a mordvinok ősi földje, a 15. századra azonban a vidék lakosságának etnikai összetétele jelentősen megváltozott. Már a 13. században, a mongol betörés nyomán érkeztek ide menekülők a Volgai Bulgár Birodalom területéről: valószínűleg bulgár-törökök és magyar nyelvű etnikai csoportok Magna Hungariából.⁷⁶⁸ E népekhez csatlakozott most a kazanyi tatár fejedelemség kísérete. A helyi mordvin őslakosságból, a burtaszokból, a keleti magyarok ide menekült maradékából és a különböző török nyelveket beszélő etnikai csoportokból alakult ki a *mi-sar-tatárok* ma is élő csoportja. A Kaszimovi Kánság az 1600-as évek végéig maradt fenn, Kazany 1552-es bevétele után azonban már semmi szerepe nem volt, és amikor az utolsó „kán” megkeresztelkedett, megszűnt létezni.

A 16. század kezdetétől Moszkva folyamatosan szervezte a Kazany elleni akciókat. 1505, 1513, 1524, 1530 a legfontosabb dátumok ebben a küzdelemben. A védekezésben a Kazanyi Kánság számíthatott testvére, a Krími Kánság segítségére, sőt alkalmanként Moszkva más ellenlábasaira: a lengyelekre, litvánokra és a Moszkva által bekebelezett kisebb orosz fejedelemségek csapataira is. A fél évszázados küzdelem végül Moszkva javára dőlt el. A krónika tanúsága szerint az ő oldalán harcoltak a mordvinok, a tatárok oldalán pedig a „gonosz” cseremiszek. A leírások azt sejtetik, hogy a cseremiszt gyűjtőnév: a marikkal együtt e név alá sorolt udmurtok és a csuvasok is kénytelenek voltak harcolni a tatár érdekekért. Kazany bevétele után a század második felében folyamatos „cseremiszt” lázadások zaklatták a térség új urát. A küzdelmekben a cseremiszek nagy vérvesztéseket szenvedtek el. A kifosztott, felégetett területekre orosz telepések költöztek be.

A Volga-Káma-vidéki finnugorok szenvedéstörténete különböző stációkon keresztül vezetett a teljes megtöretésig. Másként zajlott a mordvin és a „cseremiszt”-nek nevezett területek meghódítása. Ennek magyarázatát több történelmi-földrajzi körülményben találjuk meg. A finnugor népek az eurázsiai erdőövezetet lakták Skandináviától Nyugat-Szibériáig. Körülményeik eredendően a halász-vadász-gyűjtögető életmódot tették lehetővé számukra. Lakóhelyük éghajlata azonban megfelelő volt egyes növények termelésére és az állattenyésztésre is. Az újkőkor végétől – a bronzkor elejétől déli szomszédai hatására meg is honosodott a termelőgazdálkodás a finnugor népeknél. Fő tevékenységgé nem vált, „háztáji” jellegű maradt, mivel a gabonatermés általában csak az elvetett mag kétszerese volt, de a hagyományos erdei gazdálkodással együtt biztosította a finnugor közösségek megélhetését, lassú gyarapodását. A finnugor népek hatalmas területen éltek, népsűrűségük igen alacsony volt. Ez a terület és ez a lakosság egy bizonyos mértékig be tudta

fogadni az orosz telepeseket. Novgorod kialakulásának története mutatja, hogy az orosz paraszti bevándorlás nem okozott feszültséget. A novgorodi államot az orosz betelepülők és a finnugor őslakók közösen hozták létre. Az őslakosság ellenséges hódításként értékelte azonban, ha a paraszti betelepülők előtt druzsinája élén megérkezett valami távoli, ismeretlen orosz fejedelem: úgymond adót szedni, valójában fosztogatni. A katonai akciók után a „meghódított” területekre érkező telepések már maguk is másként viselkedtek: a területet sajátjuknak tekintették, hódítókként léptek fel, és nem törekedtek együttműködésre az őslakókkal.

A betelepülő orosz népesség életében a földművelésnek meghatározó szerepe volt. Szüksége volt a termőföldre, amely azonban az erdőövezetben a csekély népsűrűség ellenére sem állt rendelkezésre végtelen mennyiségben. A mordvinoknál inkább, a „cseremiszeknél” kevésbé. A sztyepp és az erdőövezet határán jelentős művelhető területtel rendelkező mordvinok közé betelepültek az oroszok, a kevesebb földdel rendelkező cseremiszeket pedig területük egy részéről elűzték, besorozták őket erdeikbe. Ez a folyamat az után is zajlott, hogy a tatár hódítók megszerezték az uralmat az orosz fejedelemségek fölött. A mordvinok közvetlen környezetükben kerestek még szabad földeket. A művelésre befogható szabad területek orosz megszállása és a mordvin közösségek belső mozgása ősi területeiken azt eredményezte, hogy mozaikszerű tömbökben egymás mellé kerültek orosz és mordvin falvak, a mordvinok pedig hamar kisebbségbe kerültek hazájukban. Földjeiket mégis megőrizhették, ezért ezt az állapotot a mordvinok viszonylag jobban tűrték, mint a cseremiszek a magukét. Tudunk időnként fellángoló mordvin-orosz háborúskodásokról, amelyeket nyilván az adószedés és a keresztény térítés területén elkövetett egyes orosz túlkapások váltottak ki, de ennek ellenére az orosz források a mordvinokkal szemben nem olyan ellenségesek, mint a cseremiszek nevezett, főleg finnugor etnikai csoportokkal.

A cseremiszek számára élet-halál kérdése volt földjeik megvédése. Elkeseredetten védekeztek. Hamar felfedezték, hogy a keleti és a nyugati hódítók közül a tatárok jelentik a kisebbik rosszat. Azok csak adót szedtek tőlük, míg az oroszok területeikre is igényt tartottak. Ez az elemi érdek vitte a cseremiszek nevezett marikat, udmurtokat, csuvasokat a tatárok táborába, ahol a legvégsőig kitartottak: hű szövetségesei voltak a Kazanyi Tatár Kánságnak, annak 1552-ben bekövetkezett bukásáig. Nem törődtek bele helyzetükbe Kazany orosz bevétele után sem: a 16. század második felében évekig elhúzódozó felkelésekben próbálták függetlenségüket kivívni. Sokan közülük az elvándorlást választották, ennek eredményeként jött létre a keleti marik etnikai csoportja, amely ma is létezik Baskíria területén.

⁷⁶⁸ Egyes vélemények szerint a *mescser* népnév levezethető a *magyar* népnévből, a kérdés összefoglalása: Vásáry 1977, 282–290.; Vásáry 2008a, 50–67.

5.5.5. A *Kazanyi história* finnugor vonatkozású részéről

A krónika szerzője – mint tudjuk – két évtizedet töltött Kazany városában, és jó ismerője volt a kánság belső viszonyainak. Természetesen tudott a birodalmat alkotó különböző népekről is. A fővárost azonban valószínűleg nem hagyta el, ezért információi a városba látogatók híradásain alapulnak, illetve később, már Moszkvába visszatérve krónikája megírásához korábbi műveket is felhasználhatott.

Az 1. fejezetben az oroszok és a barbárok egybehangzó állítására hivatkozva ősi orosz földekké nyilvánítja a Volga folyó mindkét partját a bulgár határokig, illetve a Káma folyóig. Ezzel igazolja Rettegett Ivánnak a Kazanyi Tatár Kánsággal szemben folytatott katonai akcióit. Az Oka és a Káma torkolata közötti középső Volga-szakasz azonban inkább amolyan senki földjének volt nevezhető, a mordvin, mari és udmurt őslakosság pedig hol az orosz, hol a volgai bulgár félhez csapódott a területükön folyó konfliktusokban. Az 1230-as években a mongolok megszerezték maguknak ezt a vidéket, és egészen az 1550-es évekig birtokolták.

A krónikában négy finnugor népnév fordul elő: a *cseremisiz*, a *mordvin*, a *szamojéd* és az *osztják/otják*. A szerző kiemelkedően sokat foglalkozik a cseremiszekkel, míg a többi népet csak megemlíti egy-egy alkalommal. Véleményt egyedül a mordvinokról nem nyilvánít, a szamojédokról, osztjákokról tett megjegyzései ellenszenvről tanúskodnak, a cseremiszeket pedig az oroszok ellenségeiként mutatja be.

A szamojédok a krónika 7. és 101. fejezetében szerepelnek. A 7. részben arról esik szó, hogyan alapította meg Szain kán Kazany városát. A fejezetben leírást találunk a táj szépségéről, a Kazany környéki területek kiterjedéséről, és a vidék lakóiról. A halban és vadban gazdag, bőven termő vidék leírása mesészerű, fiktív személy lehet a főszereplő, Szain is, neve talán Batu kán állandó jelzőjéből származik, jelentése: 'hatalmas, bátor'. A földrajzi környezet leírása azonban pontos, és a történelem valós szereplői az említett népek is.

A bulgárok jellemzése kapcsán a szamojéd népet megemlíti. A leírás szerint a bulgárok kegyetlenségüket és szokásaikat tekintve hasonlatosak a gonosz kutyafejűekhez, a szamojédokhoz. A *kutyafejű* jelző talán antik hagyományokra vezethető vissza. Hérodotoszig visszamenően találunk a történetírásban ehhez hasonló jelzőket a távoli, egzotikus vidékeken élő emberekről: az arimaszposzok (nevük jelentése szerint is) *egyszeműek* voltak, a „*kopaszok*” szerint a hegyekben *kecskelábú* emberek laktak stb. A messzi tájak lakói között a *Nagy Sándor-regény*ben is szerepelnek a kutyafejűek.⁷⁶⁹ Az is

769 Hérodotosz IV. 24., IV. 27., lásd a *Hérodotosz negyedik könyvének esetleg finnugorokra vonatkozó részei* című fejezetben (2.2.5.).

elképzeltető azonban, hogy ez a pejoratív szó Oroszország területén széles körben elterjedt a mongolos arcú emberek jelzőjeként.⁷⁷⁰

A 101. a mű utolsó fejezete, benne az uralkodó dicsőítését olvashatjuk. Rettegett Ivánt a szerző Nagy Sándor makedón uralkodóval állítja párhuzamba, akiről azt olvasta, hogy a barbár népeket áthatolhatatlan hegyek mögé zárta. Hozzá hasonlóan zárta hegyek mögé a szamojédokat az orosz cár is. Ez a mesészerű fordulat a *Nagy Sándor-regényre* utaló bizánci eredetű eszkatologikus műből (*Омкповенуе Мефодуя Памарскозо*) származhat, esetleg közvetlenül a *Nagy Sándor-regényből*, de lehetséges, hogy szerzőnk a *Régmúlt idők krónikájából* vette át, ahol az 1096-os évnél bukkanhatunk erre a motívumra.⁷⁷¹ A középkori szerzők Nagy Sándor kapuját általában a Kaukázusban képzeltek el. Az orosz évkönyvekben azonban azzal a feltételezéssel találkozunk, hogy az Urálban volt.

A 7. fejezetben szerepelnek az osztjákok/otjákok is. A szerző azt írja, hogy az osztják egy nép a cseremiszek közül. Ez a megfogalmazás konkrétan is bizonyítja azt az állításunkat, hogy a cseremisiz hajdanán gyűjtőnév volt. Főleg finnugor népeket illettek ezzel az elnevezéssel, rajtuk kívül talán még a csuvasok elődeit értették bele ebbe a fogalomba. A *Kazanyi história* egyes kézírataiban *osztják* helyett *otják* olvasható.⁷⁷² Ez nagyon bizonytalanra teszi a nép azonosítását: az *otják* az *udmurtok* elnevezése a korai orosz forrásokban, ismert *oti*, *otin* alakban is, ebből származik a *vojják* népnév. Az osztjákokról/otjákokról az olvasható a 7. fejezetben, hogy „*rosztovi nép, amelyik elmenekült a keresztes elöl*”. Ez tovább bonyolítja a rejtélyt. Egyes orosz évkönyvek híradásai szerint ugyanis a Rosztovi Fejedelemségben élő merják költöztek a volgai bulgárok földjére, hogy ne kelljen keresztényekké lenniük.⁷⁷³

A mordvinok tízezer fős serege a Kazany elleni utolsó rohamra induló orosz csapatok segítőjeként szerepel a mű 56. fejezetében. A korábbi események tárgyalása során nem esik szó a mordvinokról. A szerző az évkönyvekben feltehetőleg olvasott a mordvinok korábbi tetteiről, de a Moszkva–Ka-

770 A *kutyafejű* jelző bekerült a magyar irodalomba is, közismertségét elsősorban a *János vitéz*-nek köszönheti. Legkorábbi magyar írásos adatunk rá az orosz szolgálatot vállalt Turkolly Sámuel 1725-ös leveléből származik (lásd Domokos 1998b, 44–46.). Turkolly vagy az orosz évkönyvekből ismerhette meg, vagy a 18. században még használatban volt. További magyar irodalmi előfordulásait lásd Petőfi 1997, 321.

771 Lásd a *Régmúlt idők krónikájának* finnugor vonatkozású részeit tartalmazó fejezetben (5.2.5.) a témához tartozó jegyzetet.

772 Az általunk használt két szövegkiadás közül az 1954-es Mojszejeva-féle (*Казанская история* 1954) az első szerkesztés legrégebbi változatát közölte, amelyben az otják népnév szerepel, az 1985-ös, Volkova által gondozott kiadás (*Казанская история* 1985) pedig az első szerkesztés legteljesebb változatát adta közre, amelyben az osztják népnév szerepel.

773 *Казанская история* 1985, 607.

zany viszony szempontjából mellékesnek tartotta azokat. Pedig 1377-ben a mordvinok tatár segítséggel rajtaütöttek az oroszokon, felégették Nyizsnyij Novgorodot, és feldúlták a Volga menti orosz településeket. Az 1500-as évekre azonban már Moszkva megbízható szövetségesei lettek, s nyilván ennek köszönhető, hogy a *Kazanyi história*ban említésük negatív felhang nélküli.

A *Kazanyi história* felfogása szerint az oroszok ellenségei a tatárok mellett a cseremiszek voltak. Számtalan fejezetben fordul elő nevük, általában valami sértő jelző kíséretében. Az 1. fejezetből rögtön megtudhatjuk, hogy a cseremiszek pogányok, Batu kán felbukkanásáig a szintén pogány bulgárok alattvalói voltak, de mind ők, mind a bulgárok adót fizettek az oroszoknak. Ez utóbbi állítást nem kell készpénznek vennünk.

A 11. fejezetbeli egyszerű említésük után a cseremiszek a 14. fejezetben többször is említetnek az 1508-as hadjárat kapcsán. Ez az esemény nagy orosz győzelemként indult, de csúfos vereség lett belőle. Az orosz seregek rajtaütöttek a kazanyiak ünnepi multságán és az összegyűlt vásári sokadalmon. A kán főembereivel italozott, mulatott. A meglepett tömeg szerteszét szaladt, sok embert fogságba ejtettek, mások az erdőbe futottak, a kán és emberei pedig a városfalak mögé menekültek. A vásár teljes árukészlete az oroszok hadizsákmánya lett, és rengeteg foglyot is ejtettek. Ekkor azonban a támadók kezdtek el ünnepelni, mulatozni. A városfalak mögül figyelő kán és serege nem is késlekedett az ellencsapással, és nagy győzelmet aratott a tatár medve bőrére előre ivó oroszokon.

Ennek a változatos ütközetnek a cseremiszek csak epizodistái voltak. A leírás szerint „*nagy népség és sok cseremis*” jött el „*a távoli körzetekből*” a tatárok által rendezett ünnepségre. Itt a cseremis népnév a falusi, vidéki ember szinonimájaként értelmezhető. A leírás további részeiből megtudjuk, hogy a harmadnap a városból kitörő tatárok által keltett zűrzavarban a „*gonosz cseremiszek*” csak azzal törődtek, hogy minél kevesebb bajjal elmeneküljenek. Ez nehezen értelmezhető adat. A szerző által pontatlanul megfogalmazott eseményeket talán úgy magyarázhatjuk, hogy az oroszok által korábban fogságba ejtett cseremiszek, kihasználva a tatár támadást, kiszabadították magukat az orosz fogságból és elmenekültek. Itt megint úgy értelmezhetjük a cseremis népvét, mint ami falusi, vidéki emberekre utal, semmiképpen sem katonákra, hiszen csak a saját bőrüket igyekeztek menteni.⁷⁷⁴

A 18. fejezet az 1524-es orosz hadjáratról szól. Ennek az akciónak a megghiúsításában a cseremiszeknek döntő szerepük volt. Az orosz seregek vízen és szárazföldön vonultak fel. A Volga szigetes, gázlós szakaszait kihasz-

⁷⁷⁴ Elképzelhető az a magyarázat is, hogy a kazanyi seregbe erőszakkal besorozott cseremis emberek a tatár főerőkkel együtt a városból kitörvén nem törődtek a csatával, csak saját menekülésükkel: egyszerűen haza akartak menni.

nálva a cseremiszek vízi akadályokat építettek, ahol rátámadtak a hajókon érkező és feltorlódó orosz hadra. Ez tipikus partizánakciónak nevezhető: a terepadottságokat ismerő, hazájukat védő emberek támadtak az idegen betolakodókra. A leírás igen részletesen szól erről az eseményről, és kiemeli, hogy a cseremiszek nagy hadizsákmányt szereztek. A szárazföldön felvonult orosz főszereg közben a Volgán meglepett és megtizedelt csapatok nélkül is legyőzte a kazanyiakat. Ekkor érkeztek meg néhányan a vízi sereg pusztulásának hírével. Ezután az oroszok még legyőzték a hegyi cseremiszeket, majd a visszavonulás mellett döntöttek, mivel élelmük elfogyott, és a vízen szálított faltörő ágyúk hiányában nem merték megkezdeni Kazany ostromát. Az események arról tanúskodnak, hogy ekkor a cseremiszek még önállóan tevékenykedtek, nem sorozták be őket a kánság reguláris haderejébe.

A 19. fejezet az 1530-as orosz támadást tárgyalja. Az események ismertetésénél többször előfordulnak a cseremiszek. Az orosz támadás hírére Szafa-Girej kán megparancsolta, hogy „*a közeli helyekről hajtásák oda a cseremiszeket*”, akiknek a kazanyi városfalakon kívüli települések védelmére erődöt kellett építeniük, majd azt védelmezniük. E hír szerint a cseremiszek a birodalom kiszolgáltattott, alsóbb rétegét alkották. Katonai segédnépként, a tatár főerők védelmére alkalmazták őket. Ez a tatár taktika nyilván rengeteg cseremis életébe került. A harci cselekmények további leírásából megtudjuk, hogy a kán elmenekülésének hírére a cseremiszek önállósították magukat, kitértek a falak mögül és nehézfegyvereket: faltörő eszközöket, ágyúkat zsákmányoltak. Ez a tettük is azt bizonyítja, hogy szülőföldjüktől távol csak kényszer alatt harcoltak a tatárok oldalán, és igyekeztek minél előbb hazajutni.

Ezek után nagyon meglepő, hogy továbbolvasva az év eseményeit, azt találjuk, Szafa-Girej kánnal együtt tizenkétezer harcos menekült a Krímbe, a gonosz cseremiszek. Kik lehettek ezek a cseremiszek? Marik, udmurtok, tehát finnugorok? Vagy inkább valamilyen Volga vidéki török néphez tartoztak: csuvasok, baskírok, tatárok voltak? Esetleg ennek a hírnek semmiféle történelmi alapja sincs? Nem tudjuk eldönteni.

A 23. fejezet a tatárok és a cseremiszek által az oroszokkal szemben elkövetett kegyetlenkedésekről szól. A leírás párját a 65. fejezetben találjuk, ahol az oroszok által fogságba ejtett hétezer cseremis változatos kegyetlenkedésekkel kísért kivégzése olvasható. A háború borzalmairól, az okatlan pusztításról, emberek ezreinek megöléséről más helyeken is megemlékezik a krónikás, például a 26., 59., 74. és a 100. fejezetben. A középkorról szóló egyéb ismereteink alapján feltehetjük, hogy a szerző különösebb túlzások nélkül írta le ezeket az eseményeket.

A 27. fejezet rendkívüli fontosságú finnugor szempontból: a szerző a cseremiszek különböző csoportjairól ír. Információi szerint két csoportjuk

van, és három népet alkotnak. A Volga innenső (tehát a déli) partján, a magas hegyek között élnek a *hegyi cseremiszek*, a másik parton, lapos, sík vidéken a *mezeiek*, és „*ugyanazon a lapályos oldalon*”, de megközelíthetetlen erdőkben laknak a *koksajszki és vetlugai cseremiszek*.

A krónikaíró ebben a fejezetben a mari etnikai viszonyok kiváló ismerőjének tűnik. A „*kétfajta cseremiszek*” terminológia a *hegyi és mezei marik* csoportjait jelentheti. A mezeieket is két csoportra osztja azonban: a földművelőkre és az erdőlakó koksajszki és vetlugai cseremiszekre. Ezeken a területeken ma az északnyugati és a joskar-ola-i nyelvjárást beszélő marik élnek. Köztük félúton, a Kundis és a Bolsaja Koksaga mentén él a magát erdei marinak (*kožla-marā*) nevező közösség.⁷⁷⁵ Az erdei és a földművelő életmódot folytató marik kulturális különbözősége vezethetett oda, hogy valamikor megszületett az *erdei mari* elnevezés. Talán még a *Kazanyi história* írásakor nem létezett, a szerző legalábbis nem használja. Egykor bizonyosan nagyobb terület népessége használhatta önmegnevezésként, mint most. Erre utal, hogy a 19. század végén a nyelvtudomány is ingadozott: a hegyiek mellett a másik mari csoportot egyes kutatók erdeieknek nevezték, s nem mezeieknek.

A magyar fordításhoz használt Volkova-féle krónikakiadás kommentárjai szerint⁷⁷⁶ a hegyi cseremiszek a csuvasokkal azonosak, a mezei, a koksajszki és vetlugai cseremiszek együttesen a második cseremisz néppel azonosak, a harmadik cseremisz csoport pedig, amelyre itt csak utalás történik, de nem szerepel név szerint, az udmurt.

E magyarázatok közül a hegyi cseremisz–csuvas azonosítás nem fogadható el. A hegyi cseremisz elnevezéshez a csuvasokkal együtt feltétlenül oda sorolhatjuk a hegyi marikat is. A csuvasok és a hegyi marik szétválasztása mindig is gondot okozott, még a helyszínen járt kutatóknak is. Életmódjukban, kultúrájukban oly sok közös vonás van, hogy a felületes szemlélő nem tudja őket elkülöníteni. Nagyon erős volt a két nép nyelvének egymásra hatása is. A 18. századi nyelvészek, kutatók közül ezért többen – például J. E. Fischer, Gyarmathi Sámuel – a csuvas nyelvet a finnugor nyelvek közé tartozónak hitték. Napjainkban léteznek olyan csuvas nyelvű közösségek, amelyek nevükben őrzik hajdani hegyi mari származásukat.

A 28. fejezet már Kazany 1552-es ostromának előkészítéséről szól. A hadművészetben később is gyakran alkalmazták a megelőző támadást, hogy az ellenséget még felkészületlenül ériék, s bázisain semmisítsék meg. Ilyen csapást szenvedtek el a cseremiszek is: a cár falvaikra küldte embereit, hogy még hadba hívásuk előtt leszámolhasson velük.

⁷⁷⁵ Bereczki 1971, 27.

⁷⁷⁶ *Казанская история* 1985, 615.

A következő fejezetből megtudjuk, hogy már két nappal a hegyi és mezei cseremiszek ellen indított támadás után a hegyi cseremiszek követek útján békét kértek és felesküdték a cárra. Az uralkodó azonnal elrendelte összeírásukat. Az írnokok negyvenezer lövést írtak össze. Ez a szám alkalmat ad egy összehasonlításra: a honfoglaló magyarok Ibn Rusta leírása szerint húszezer lovassal rendelkeztek.⁷⁷⁷ Ebből az következik, hogy a „hegyi cseremiszek”, tehát feltehetőleg a hegyi marik és a csuvasok együttes létszáma – miként betelepülő elődeinké – százezres nagyságrendű volt.⁷⁷⁸

A 33. fejezet Szvizjasszk várának felépítéséről szól. Ezt a Kazany közelében, a Szvizjaga folyó mellett felépített erősséget az orosz seregek felvonulásának és utánpótlásnak biztosítására emelték. A Szvizjaga torkolata kb. 30 km-re található Kazany városától. A fejezet finnugor szempontból azért jelentős, mert megtudjuk belőle, hogy az új erőd a mezei cseremiszek földjén épült. A mezei cseremiszeket a krónikaíró a *cserny* névvel illeti. Ezzel lényegében a „fekete emberek” (csornije ljugyi) csoportjába sorolta be őket. A „fekete emberek” földesúrtól és egyháztól független parasztok voltak a korabeli orosz társadalomban.⁷⁷⁹ A *csornije ljugyi* jelentése: alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó, jog nélküli emberek, illetve csőcselék. A *cserny* szó itteni használatában talán szerepet játszott, hogy egybecseng a cseremisz népnév első szótagjával. A fekete színhez hagyományosan negatív érzelmek kapcsolódnak. A középkorban a fehér–fekete ellentétpár olyan viszonyt fejezett ki, mint napjaink politikai szimbólumrendszerében a jobboldal–baloldal.⁷⁸⁰

A krónika további fejezetei a moszkvai és szövetséges hadak felvonulását mutatják be. Az 56. fejezet szerint az orosz seregeket támogatták a tatárok, a cserkaszkok, a mordvinok, a németek, a frjagok és a ljahok csapatai. A mordvinok igen nagy és előkelő népekkel együtt szerepelnek itt: az oroszokhoz hű tatárok, a kaukázusi származású cserkaszkok, valamint a svéd, olasz és lengyel zsoldoscsapatok között.⁷⁸¹

A 63. fejezet teljes egészében finnugor vonatkozású, a végső ütközet előtti feszült időszakról szól. Az orosz sereget és szövetségeseit a partizánharc eszközeit alkalmazó cseremiszek éjjel-nappal zaklatták. A nyílt ütközetet nem vállalták a reguláris haderővel szemben, hanem a táborokat támadták, harcosokat ejtettek foglyul és elhajtották a ménceket. A kazanyiak tizenötezer cseremisz lovassal és tízezer naszádossal folytatták ezt a hadviselést.

⁷⁷⁷ Kmoskó 1997, 207.

⁷⁷⁸ Pontosabb becslésre nem vállalkozhatunk. Sem a krónikások szavahihetőségét, sem a cári számlálóbiztosok munkáját nem tudjuk más források alapján ellenőrizni.

⁷⁷⁹ Kljucsevszkij 2009, 52–53.

⁷⁸⁰ Klima 1993. Az Árpád-kori Magyarországról ismertek a „fekete magyarok”.

⁷⁸¹ A Volkova-féle szövegközlés kommentárja szerint a *németek* elnevezés a svédekre vonatkozik, a *frjagok* az olaszok, a *ljahok* pedig a lengyelek. *Казанская история* 1985, 620.

A folyami cseremisiz harcosok azonban nem tudtak kárt okozni az oroszoknak, mivel azok a korábbi példából tanulva nagy erővel védték hajóikat. Az oroszok végül radikális lépésre szánták el magukat: több osztagot küldtek a cseremisiz erődtített helyek ellen. E haderő ellen a cseremisizek már nem tudtak ellenállást kifejteni. A legnagyobb ütközet Arszk vára körül bontakozott ki, de az is csak három napig tartott. Az oroszok tüzéséget vetettek be, ami a cseremisizeket páni félelemmel töltötte el, és megadták magukat. Arszk bevételkor a fogságba ejtettek közül az oroszok kiválogattak ötezer embert, köztük a cseremisizek legfőbb vezetőit, akiket más cseremisiz foglyokkal rendszeresen Kazany városfala alá hajtottak, hogy a védőket megadásra szólítsák fel. Arszk városa ma is létező hely, mintegy 50-60 km-rel Kazanytól északra található, a Kazanka folyó mellett. A város neve az udmurtok egyik külső elnevezéséből, a csuvas *ar* 'udmurt' jelentésű szóból származik. Más forrásokból is tudjuk, hogy a mezei cseremisizeket a déli udmurtoktól nem különböztették meg. Így feltételezhető, hogy ebben a hírben a hajdani déli udmurtokról olvashatunk.⁷⁸²

A foglyul ejtett cseremisizek sorsáról két fejezettel később értesülünk. A cár, haragra gerjedvén amiatt, hogy a kazanyiak nem fogadták el békekötési ajánlatát, „*halálra ítélte az erődtítményekben elfogott valamennyi cseremisizt*”. A védők elrettentésére a foglyokat Kazany városfalai alatt végezték ki. A középkorban számtalan véres terrorakciót követtek el az egymással háborúzó felek. Ezek általában kapcsolódtak a hadműveletekhez. A tatár hódítók megjelenése hozta el Európába a polgári lakosság elleni hadviselést. A leírások szerint a városokat elfoglaló tatár harcosok válogatás nélkül ölték az embereket. A már legyőzött ellenfél más helyszínen történő későbbi tömeges legyilkolása azonban ilyen előzmények után is páratlan esemény. Nemcsak az orosz hadviselésre gyakorolt tatár példát láthatjuk benne, hanem Retteggett Iván bomlott elméjét is.

A 88. fejezet a cseremisizek háború utáni sorsáról tudósít: Kazany bevétel után a megmaradt cseremisizek vezetői a cár elé járultak, és hűségnyilatkozatot tettek. Az uralkodó kegyesen vendégül látta, majd elbocsátotta őket. Később azonban összeírásukról és megadóztatásukról döntött. Kilencvenháromezer-hetvenöt cseremisizt írtak össze.

A 100. fejezet visszatekint a nagy küzdelemre, Kazany bevételére, ugyanakkor már beszámol arról is, hogy a város eleste után sem teljes a béke: a cseremisizek fellázadtak. A lázadások végigkísérik az egész 16. századot. A cseremisizek nem fogadták el új uraikat, az adót sem fizették rendszeresen. 1575-ben és 1582-1584-ben a krími tatárok is segítették a cseremisizek oroszellenes harcát. Moszkva válaszul a hagyományos módszerekkel élt:

782 Griskina 1994b, 24-48.

erődöket hozott létre az elfoglalt területeken. A Kazany bevétel utáni fél évszázad az egyik leggyötrelmesebb időszak volt a marik és udmurtok életében. Az adóterhek mellett természeti csapások is sújtották őket. A krónika ebben a fejezetben már erre az időszakra is visszatekint, amikor azt írja, hogy „*az életben maradt kazanyiak és cseremisizek összesámlálták a Kazany bevétel közben, bevétel előtt és bevétel után elpusztult embereket*”. A szám megdöbbentő és nehezen is hihető: elpusztult hétszázötvenezer-kétszázhetven fő. „*Kevesen maradtak életben az egész kazanyi földön – csak az egyszerű emberek, a betegek és tehetetlenek és a szegény földművelők.*”

5.5.6. Szövegközlések

История о Казанском царстве (Казанский летописец) 2000.

Казанская история 1954.

Казанская история 1985.

5.5.7. A Kazanyi história finnugor vonatkozású részei⁷⁸³

A Kazanyi históriából lefordított és itt közölt részletek nem minden esetben tartalmaznak konkrét utalásokat a különböző finnugor népekre. Egyes részletek csak a bennük említett városok miatt kerültek válogatásunkba. Ezek a települések mind ősi finnugor területeken jöttek létre. A falakon belül, s a város körzetében finnugor lakosság is élt. Más részleteket a történelmi események követésének érdekében közlünk.

783 Az itt közölt szövegrészleteket a Szaltikov-Scsedrinről elnevezett szentpétervári állami könyvtár (Государственная публичная библиотека имени Салтыкова-Щедрина), F IV. 578 jelzetű kéziratának (17. sz. 60-as évek) 1985-ös publikálásából (*Казанская история 1985*) Katona Erzsébet fordította. Ez az első szerkesztés szerinti legteljesebb szöveg. A fordításhoz felhasználtuk az első szerkesztés legrégebbi ismert példányának közlését is, amely 1954-ben jelent meg (*Казанская история 1954*). A *Kazanyi história* különböző szerkesztéseiben egymástól eltérő a szöveg tagolása, ezért nem ugyanannyi fejezetet tartalmaznak, illetve azonos témakörök más-más fejezet alá tartoznak.

Új elbeszélés, amely röviden elmondja, hogyan keletkezett a Kazanyi Kánság,⁷⁸⁴ és hogyan háborúztak a moszkvai nagyfejedelmek a kazanyi kánokkal és arattak fölöttük győzelmet, és hogyan hódították meg a Kazanyi Kánságot

A Kazanyi Kánságról

1. fejezet

Amióta van az Oroszföld, így beszélnek ezt az orosz emberek és a barbárok, ott, ahol most Kazany városa áll, az egész egybefüggő orosz föld volt, amely hosszában Nyizsnyij Novgorodtól terjedt kelet felé a nagy Volga folyó mindkét partján lefelé, a bulgár határokig, a Káma folyóig, szélénben pedig észak felé a Vjatkai és Permi földekig, dél felé pedig a kun határokig. És ez az egész kijevi és vlagyimiri birodalom és terület volt. A Káma folyón túl pedig a bulgár és barbár hercegek éltek a saját földjükön, uralmuk alatt tartva a pogány cseremiszi népet, amelyik nem ismerte istent, nem volt semmiféle törvénye. Mind ezek, mind pedig amazok az orosz cárságnak szolgáltak, és Batu kán idejéig adót fizettek [...] (300–303.)

A Kazanyi Kánság eredetéről és a helyi birtokokról, és a sárkány lakhelyéről
7. fejezet

[...] És keresgélve, egyik helyről a másikra menve, Szain kán talált a Volga mentén, az Oroszföld legszélén, a Káma folyó innenső partján egy nagyon szép helyet, amely egyik szélén a Bulgár földdel, másik szélén Vjatkával és Permmel érintkezett, gazdag volt legelőiben az állatok és méhek számára, megtermett benne mindenféle gabona és bőségesen gyümölcs, tele volt vadállattal, és mindenféle, az élethez szükséges javakkal – szépségét és gazdagságát tekintve nem találni még egy ilyen helyet egész orosz földünkön [...] (314–315.)

[...] Szain megalapította azon a helyen Kazany városát [...] És hozott a Káma folyó vidékéről egy vad és pogány népet, az egyszerű bulgárokat a hercegeikkel és vezetőikkel, nagyszámú nép, kegyetlenségét és szokásait

784 A krónika a *Kazanyi Cárság* – *kazanyi cár* terminológiát használja. A magyar szakirodalomban azonban a *cár* elnevezés teljesen Oroszországhoz kötődik, ugyanakkor az Arany Horda és utódállamai esetében a *kánság* – *kán* terminusok honosodtak meg, ezért mi is ezeket használjuk.

tekintve hasonlatos a gonosz kutyafejúekhez, a szamojédekhez. És ilyen emberekkel népesítette be azt a földet [...]

[...] Van a cseremiszek között egy nép, amelyet osztjáknak neveznek. Így nevezik a legalja rosztovi népet, amelyik elmenekült az oroszok keresztelési szándéka elől, és a Bulgárföldön és a Hordában telepedett le, hogy a kazanyi kán fennhatósága alatt legyen [...] (316–317.)

Kazany második alapításáról. A kazanyi kán orosz városok elleni hadjáratáról és a haláláról, és Vaszilij nagyfejedelem fogságba ejtéséről
11. fejezet

[Ulug-Muhammed] [...] átkelt a Volgán, és beült Szain üresen álló birtokába. Kevés lakosa volt akkor a városnak, és kezdtek odagyűlni a szaracénok és cseremiszek, akik a kazanyi birtokokon éltek és nagyon örültek neki. És a bulgárok fogságtól megmenekült maradványaival együtt arra kérték a kazanyiak [Ulug-Muhammedet], hogy legyen védelmezőjük és segítőjük nyomorúságukban, melyet az oroszok támadásai és hadjáratái miatt szenvedtek el, és legyen kánságuk vezetője, nehogy végleg tönkremenjenek. És alája vetették magukat.

A kán letelepedett közöttük. És egy új helyen, nem messze a moszkvai hadak által lerombolt régi Kazanytól erős fővárost épített magának, az előzőnél erősebbet. És különböző országokból sok barbár jött a kánhoz: az Arany Hordából és Asztrahanyból és Azovból és a Krímből [...] (326–327.)

Kazany második bevételéről és Aleham [Ulu-Ahmed] kán és valamennyi hozzá közelálló fogságba ejtéséről, és Mahmet Amin kán kazanyi kánságba ültetéséről és a kazanyi keresztények lekasabolásáról

12. fejezet

Vaszilij Vasziljevics nagyfejedelem fia, Ivan Vasziljevics [III. Iván] apja halála után vette át a Moszkvai Fejedelemséget. Megtámadta Velikij Novgorodot és merészen és bátran meghódította [...] akkor hódította meg Tvert is, Vjatkát is, Rjazant is [...] és attól kezdve nevezte magát egyeduralkodó moszkvai nagyfejedelemnek [...] (328–329.)

A moszkvai vajdák Kazany ellen küldéséről és a harcosoknak a városnál történt elpusztulásáról

14. fejezet

Vaszilij Ivanovics nagyfejedelem [III. Vaszilij] bosszút akart állni az áruló Mahmut Aminon [...] ismét el akarta hódítani tőle Kazanyt, Kazanyba küldte maga helyett fivérét, Dmitrij uglicsi herceget [...] más hercegekkel, vajdákkel és sok orosz harccsal, szárazföldön lovakkal és a Volgán csónakokon a 7016. (1508.) esztendőben.

És amikor az orosz harcosok Kazanyhoz érkeztek, először győzelemre segítette őket isten a kazanyiak ellenében. Ám később, ó jaj, megharagudott rájuk az úr, és a pogányok legyőzték a keresztényeket [...]

A nagy réten, az arszki mezőn ezer sátrat állíttatott fel a kán ünnepi multságok céljából [...] Sok ember és sok cseremiszi jött el az ünnepre az áruival a távoli körzetekből, és kereskedtek a városiakkal, eladtak, vettek, cseberéltek.

És amikor a kán, a főemberei és valamennyi kazanyi ember ivott és mulatott [...] a kazanyiakra rontott a dicső orosz sereg, és szétverte a barbárokat, egyeseket fogságba ejtett, mások a kán után a városba menekültek, egyesek az erdőbe, mentette magát mindenki, ahogy tudta. A nagy szorosságban az emberek a városban fuldokoltak és agyonnyomták egymást, és ha az orosz sereg még három napig a városnál marad, harc és nehézségek nélkül bevette volna.

A mezőn ott maradt a kán minden sátra, a főemberek szekerei sok étellel és borral és mindenféle ruhaneművel. Az orosz harcosok a nehéz csata után, gondolván, hogy már bevették Kazanyt [...] elkezdtek enni és mértéktelelenül inni [...] mulattak, szórakoztak és mélyen aludtak délig. A kán pedig a várfal lőrésén keresztül a kazanyiakkal együtt figyelte az orosz harcosok garázdálkodását és esztelen mulatozását, és amikor azt látta, hogy az oroszok apraja-nagyja részeg, a vajdákat is beleértve, azon kezdett el gondolkodni, mi lenne a megfelelő idő, hogy rájuk támadjon és mindőjüket elpusztítsa.

Megharagudott akkor az úr az orosz harcosokra, megfosztotta őket bátorságuktól és erejüktől, és bátorságukat és erejüket a pogányoknak adta. Ó jaj! Az orosz haderő Kazanyhoz érkezése után a harmadik napon, délben két órakor kinyíltak a város kapui, és kijött a kán húszezer lovassal és harmincezer gyalogossal – a gonosz cseremiszek csak azon igyekeztek, hogy minél kevesebb bajjal kitörjenek [az orosz fogságból] és elmeneküljenek, nehogy fogságba essenek [...] (334–337.)

Arról, hogy a nagyfejedelem egy időre abbahagyja a Kazany elleni hadakozást, és a háborúról, és arról, hogy kibékül a lengyel királlyal, és a moszkvai vajdák másodszori Kazany ellen küldéséről

18. fejezet

[...] És [III. Vaszilij] másodszor is nagy sereget gyűjtött, nagyobb annál, mint amit a fivérével küldött, és a 7032. [1524] esztendőben elküldte csapatait: tizenkét vajdáját és ötvenezer harcost, hogy bosszút álljanak a kazanyiakon. Felsorolom a főbb vajdák nevét: a lovas sereggel szárazföldön ment Borisz Szuzdalszkij Gorbati, meg Ivan Ljackij, meg Habar Szimszkij, meg Mihajlo Voroncov hercegek, hajón pedig Ivan Paleckij meg Mihajlo Jurjevics hercegek.

Ó, bűnös [vízi]akadályok, ó, eltitkolható szerencsétlenségünk! És ezt a sereget, bizonyos gonosz ravaszság segítségével, elpusztították a kazanyi cseremiszek: a felderítő egységből ötezer főt és az egész elővédet – tizenötezer főt és tízezret a főseregből. Azokon a szűk helyeken, ahol kis szigetek voltak, nagy fákkal és kövekkel elrekesztették a folyót, és sellőkhöz hasonló akadályokat képeztek, és amikor sok csónak ért oda, összetörték egymást. És mindehhez a cseremiszek előlről is, hátulról is zaklatták, lötték, öldökölték, nem engedték tovább őket. Vastag fákat vágtak ki, tölgy- és nyárrönköket készítettek, kötelet kötöttek rájuk, és a magas partról a csónakokra dobták úgy, hogy nem lehetett menekülni előlük. Egyetlen rönktől öt vagy még több csónak is elsüllyedt az emberekkel és a készletekkel együtt. És sok faltörő eszköz, nagyobb és kisebb ágyú a vízbe merült és sok ember megfulladt, rémületében maga ugrott a vízbe. Később pedig, amikor lefolytak a tavaszi vizek, még abban az évben a cseremiszek kihalászták a faltörő ágyúkat, a puskaport és a golyókat, és elvitték Kazanyba. Sok egyéb holmit is összeszedtek maguknak a halottakról, akik a csónakokkal együtt süllyedtek el, levették a nagy, ezüsttel bevont vérteteket, mások díszes ruhákat találtak a homokban és sok fegyvert, amelyeket a folyó sodrása vetett a partra. És a pogány emberek számára a Volga arannyal folyó Tigrissé lett, amely vizéből munka nélkül adta a gazdagságot: az aranyat, a gyöngyöt és drágaköveket.

A vajdák hosszú napok múlva áthaladtak a nagy síkvidéken, mit sem tudván arról, hogy mi történt a csónakokon haladó harcosokkal. És elérték a Kazanyi földet és közeledtek a Szvizjaga folyóhoz, és kiléptek a nagy mezőre, ahol is már ott voltak a kazanyi vajdák a hadaikkal, várták az orosz hadakat. Atalik herceg vezette őket, a kánjuk pedig bezárkózott a városba. És három napig harcolt a szárazföldi sereg egyedül a kazanyiakkal annál a folyónál, és ezek a moszkvai vajdák egyedül is legyőzték a kazanyi sereget. És az Kazanyba menekült. A vajdák a Volgáig üldözték, gyilkolták őket. Egyesek csónakjukba ugrottak és a Volgába fulladtak, mások az erdőbe futottak, és csak

kevés embernek sikerült Kazanyba menekülnie és a kánnal együtt a városba zárkózni. És ebben a csatában negyvenkétezer kazanyit öltek meg.

Miközben a moszkvai vajdák ezen a csatahelyen tartózkodtak és pusztították a kazanyi ulusokat, várták a folyón utazó sereget, és csodálkoztak annak szokatlan késlekedésén; utolérték őket a cseremiszeztől megszabadult vajdák, az a néhány, aki nem halt éhen, és azért késtek, mert nagy nehézségek árán jutottak át a szűk helyeken és sellőkön, és elbeszélték harminczes seregük pusztulását. A vajdák beleremegtek és elszörnyedtek. És úgy gondolták, hogy a Volgába veszett faltörő ágyúk nélkül nem tudják rohammal bevenni a várost.

És a hegyi cseremiszek legyőzése után minden vajda visszafordult: az is, amelyik csónakon jött, az is, amelyik a lovasságot vezette, a megmaradt csónakokat elégették. És nem maradtak a városnál egyetlen napig sem, mivel éhség kínozza és félelem fogta el őket. És csapataikat hiába elpusztítván, nem örömmel, hanem nagy bánatban érkeztek meg Moszkvába. Sok harcos éhen halt útközben Kazanyból jövet. Mások sokáig kóboroltak Oroszföldön, gyomorbetegségekben haltak meg a saját földjükön, csak fele maradt életben annak a seregnek, amelyik Kazany ellen indult. (346–351.)

A moszkvai vajdák harmadszori Kazanyba küldéséről és a nagy kazanyi erőd bevételéről

19. fejezet

Ezután hat évig türelemmel volt [III. Vaszilij], és összeszorult halandó szíve a kazanyiak miatt érzett nagy fájdalomtól [...] És ismét, harmadszor is összehívta fő vajdáit, és harcedzett sereget küldött Kazanyba – lovasságot és naszádokat, amint azt ezelőtt kétszer is tette [...]

Amikor Szafa-Girej, a kazanyi kán meghallotta, hogy híres moszkvai vajdák vonulnak ellene nagy erővel, követeket küldött valamennyi kazanyi kerületbe a hercegekhez és mirzákhöz,⁷⁸⁵ parancsba adta, hogy birtokaikról jöjjenek Kazanyba és készüljenek az ostromra, értesítette őket az oroszok szokatlan haderejéről, amiért is ő nem mert eléjük menni és megütközni velük. Megparancsolta, hogy a közeli helyekről hajtsák oda a cseremiszeket, azoknak parancsba adta, hogy a Bulak mellett építsenek erődot – az Arszk mezei váralja-település mellett, a Bulak és a Kazanka folyó között –, és ásanak árkot az erőd mögött, hogy az erődbe üljenek be a cseremiszek, meg az érkezett sereg, ez a városnak is segítséget jelent és a váralját sem engedik felégetni.

785 A *mirza* előkelő személy (török szó).

Ugyanakkor a kán segítségére, pontosabban saját pusztulására érkezett harmincezer nogaj, akik szerettek volna meggazdagodni az orosz foglyokon és a kántól kapandó fizetésen. Így Kazany városa nem tudta befogadni egyszerre valamennyi lakóját és az érkezett embereket, nagyon szűk lett benne a hely, és a kán parancsára földből és kőből gyorsan nagy erődot emeltek, amely két oldalával a városnak támaszkodott. És összegyűltek a kazanyi vajdák és beletelepedtek teljes haderejükkel: a nogajokkal és cseremiszekkel, a kán pedig a város lakóival és kevés kiválasztottal a városba zárkózott [...] (350–351.)

[...] A kazanyi kán rájött, hogy ha a városban ül, beveszik a várat, őt magát elfogják és háromezer megbízható tatárjával éjjel kitört a városból. A kán elmenetele miatt nyugtalanság tört ki a csapatok között. A cseremiszek kivonultak az erődből, kezükre kerítették nyolcvan városi mozgó faltörőt és bennük hét ágyút. A kán keményen harcolt, áttört az orosz seregen, gyors lovait váltva a feleségeivel együtt testvéréhez, Szahib-Girej krími kánhoz menekült, sebekkel borítva jóformán a markából csúszott ki az oroszoknak, és üresen hagyta Kazanyt: csak a kazanyiak maradtak a városban, a nők és a gyerekek, öregek és fiatalok. Tizenkétezer harcos a Krímbe menekült, a gonosz cseremiszek. És egy évet meg hat hónapot töltött a Krímben a testvérénél [a kán]. (354–355.)

Ivan Vasziljevics nagyfejedelem [IV. Iván] trónra kerüléséről, és az ő eszességéről és nagy bölcsességéről, és arról, hogyan ölte meg bojárjait, és hogyan járta be földjét, és mennyire szerette a harcosait, és arról, hogy mit tudott meg a kazanyi kánságról

22. fejezet

[...] És mindenhova elment [IV. Iván], egész földjét megszemlélte a saját szemével, látta, hogy Oroszföld sok városát elpusztította a pogány: a rjazanyi és az északi földeket krími kard tette tönkre, az egész Nyizovi föld és Galics és Usztyug és Perm a kazanyiak miatt pusztult el [...] (362–363.)

Arról, hogy miként igázták le a kazanyiak az orosz földet és gyalázták meg Isten szent templomait, és hogyan bántalmazták a keresztényeket

23. fejezet

De hogyan tudnám elmondani vagy leírni azokat a szörnyűséges bajokat és félelmetes viharfelhőket, amelyek akkor az orosz emberekre zúdultak. Mert erőt vesz rajtam a rettenet, és összeszorul a szívem, és sírás fojtogat, és ma-

guktól csurognak a könnyeim. Ó, ortodoxok, ki tudná elsorolni a Batu által okozottaknál is sokkal szörnyűbb bajt, amelyet sok éven át a kazanyiak és a pogány cseremiszek okoztak a pravoszláv keresztényeknek [...]

[...] A kazanyi szaracénok és cseremiszek naponta hurcolták fogságba a pravoszláv keresztényeket, a munkára alkalmatlan öregeknek kiszúrták a szemét és levágták a fülét, az orrát és az ajkát és kiráncigálták a fogait és kivágták az orcáját, és ilyen állapotban, hogy alig lélegeztek, sorsukra hagyták őket. Egyeseknek levágták kezét, lábát, és ezek az emberek élettelen kövekként heverték a földön és kis idő múltán meghaltak. Egyes embereket lekaszabolnak, másoknak a bordái közé, a mellébe és arcába vasrudakat szúrtak, egyeseket kettéhasítottak, másokat városuk közelében karóba húztak és szégyennek tettek ki, gúnyolódtak rajtuk [...]

[...] A kazanyiak pedig, amikor orosz foglyokat vittek Kazanyba, csábították és kényszerítették őket, a férfiakat és nőket, hogy vegyék fel a muzulmán hitet. Ó jaj, sok okatlan elcsábult és felvették a szaracén hitet: egyesek félelmükben tették, féltek, hogy megkínózzák, rabszolgának adják el őket. Isten ments az ilyenektől: nem értem, hogyan csábulhattak el és homályosodott el az agyuk, de rosszabbak voltak a keresztényekhez, mint a barbárok és a gonosz cseremiszek [...] (364–369.)

A cár és nagyfejedelem fohászkodása istenhez, hogy az könyörüljön meg a fogságba esett keresztény népen

24. fejezet

A pravoszláv cár és nagyfejedelem, Ivan Vasziljevics [IV. Iván], amikor mindent meghallotta, és látta a sírás-rívást és embereinek pusztulását, minden alkalommal nagyon elszomorodott, égett a bensője, mint egy sebesültnek, és fájt a szíve, és sóhajtozott, amikor a pravoszláv keresztényekre gondolt, és állandóan azon törte a fejét, hogyan állhatna bosszút a kazanyiakon és a pogány cseremiszekon [...] (370–371.)

Szafa-Girej harmadszori káni trónra ültetéséről, és fájdmáról és haláláról, és a feleségéről, és a moszkvai főurak kivégzéséről, és a moszkvai vajdák halálba küldéséről

26. fejezet

[...] És lángra lobbant annak a vajdának, Szemjon hercegnek és a másik vajdának a szíve, alaposan felfegyverkeztek és sok bátor harcossal elmentek, sok

kazanyi földet elpusztítottak, vérrel árasztották el a cseremiszi mezőket, és barbár halottakkal terítették be a földet [...] (384–385.)

A cár és nagyfejedelem első személyes hadjáratáról Kazany ellen, és arról, hogyan szemelt ki egy helyet erődépítésre

27. fejezet

[...] És uralkodásának harmadik évében [IV. Iván] összegyűjtötte valamenyi herceget és vajdát és az egész orosz sereget, és téli időben a 7058-as (1550.) esztendőben sokezers sereggel maga indult Kazany ellen.

Hosszú és hideg volt akkor a tél, hozzá még a tavasz is korán beköszöntött, egy egész hónapon át zuhogott az eső [...]

Ezért kevés ideig tartózkodtak Kazanyban az oroszok, csak három hónapig – december 25-től március 25-ig. Mindennap ostromolták a várost, nagy ágyúkkal lötték a falakat. Nem adta meg az Isten a moszkvai cárnak, hogy bevegje Kazanyt, mert ebben az időben nem volt kánja a kánságnak, és ezért nem lett volna dicsőség bevenni.

És miután felégette, pusztává tette az egész Kazanyi földet, visszatért Ruszba. És amikor a Volgán mentek visszafelé a jégen, Kazanytól tizenöt versztányira, a Szvijagának nevezett folyó partján, amelyik a Volgába ömlik, a két folyó között meglátott egy hegyet és erődépítésre alkalmas helyet, egy tágas, erős és szép helyet. És egész lelkével megszerette azt, ám nem mondta el akkor elképzelését a vajdának, egyiknek sem mondott semmit, nehogy azok megharagudjanak rá, mivel az lakatlan, sűrű erdővel borított hely volt, de méginkább azért, mert nem volt erre idő akkor. A két folyó, a Szvijaga és a Volga mindkét partján szép és fűben gazdag rétek húzódnak. A folyóktól távol, a hegy lejtőjén kazanyi falvak vannak, amelyekben mezei cseremiszek élnek – mivelhogy a kazanyi földeken kétfajta cseremiszek élnek, s azok három népet foglalnak magukban, a negyedik nép a barbárok, akik uralkodnak rajtuk: az első fajta cseremiszek a Volga innenső partján élnek, a magas hegyek közötti völgyekben és hegyieknek neveztetnek, a másik fajta cseremiszek a Volga másik partján élnek és mezeieknek neveztetnek lakóhelyük alacsonyan fekvő és sík volta miatt. Ennek a földnek a lakói mind földművelők és dolgos emberek és vad harcosok. Ugyanazon a lapályos oldalon élnek a koksajszki és a vetlugai cseremiszek is, lakatlan erdei helyeken élnek, nem vetnek, nem szántanak, vadászatból és halászatból táplálkoznak, és úgy élnek, mint a vadak [...] (388–391.)

A cár és nagyfejedelem által látott álmóról, és vajdáinak másodszori Kazany ellen küldéséről és Szvijazsszk várának építéséről

28. fejezet

[...] És minden neves vajda és az egész moszkvai sereg örömmel indult a Kazany elleni hadjáratra, mintha előre érezték volna a győzelmet, gyorsan haladtak csónakokban a nagy Volga folyón – amely Ruszból egyenesen kelet felé folyik, ötversztányira oldalt, a bal parton található Kazany városa –, és nagy „belozerkákon”⁷⁸⁶ abban az évben ügyesen megépített, kész favarat vittek magukkal.

Harminc napig hajóztak, és május hónap tizenhatodik napján, a húsvét utáni kilencedik szombaton érkeztek meg a kijelölt helyre, a kazanyi földre, a Szvijaga folyóra. És ott megálltak, nem tették meg a Kazanyig hátralévő tizenöt versztát. És nagyon jó és szép hely tárult eléjük, és az nagyon tetszett Sigalej (Sah-Ali) kánnak és valamennyi főembernek, és örült az egész sereg. És másnap reggel, vasárnap a cár a kazanyi uluszokra küldte seregét, hogy elpusztítsák és foglyul ejtsék a hegyi és mezsei cseremiszeket. Az első csapatnak, a gyalogosoknak pedig megparancsolta, hogy vágják ki az erdőt, és tisztítsák meg a helyet az építendő város számára. És isten akaratából és segítségével, mindössze néhány nap elteltével végéhez közeledett az építkezés, összeszerelték a kész részeket, felépítették a szép, nagy várat a 7059. [1551] év június havának harmincadik napjára [...] (392–393.)

Azon a helyen felhangzó harangzúgásról és Csodatévő Szergij megjelenéséről

29. fejezet

[...] És ő hozta meg elsőként az örömteli és igaz hírt, amely szerint ellenségeink, a kazanyiak és valamennyi cseremiszkük legyőzettek [...]

[...] És az isteni segítség első jelét a szentséges Szűzanya és valamennyi új csodatévő orosz szent imáinak köszönhetően kapták meg: három nappal azután, hogy a cár és a vajdák megérkeztek és elkezdték építeni Szvijazsszk várát, követtek útján történt előzetes értesítés után ajándékokkal jelentek meg a hegyi cseremiszek vénei és századosai, és azért könyörögtek a cárnak és a vajdáknak, hogy ne pusztítsák el őket, elmondták, hogy hercegeik és mirzáik otthagyták őket, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt Kazanyba menekültek. És akkor valamennyi hegyi cseremiszk hűségét esküdött a cárnak és

⁷⁸⁶ *Belozerkának* az olyan hajót nevezték, amelyik a tatjától az orráig tizenhárom szazseny, tehát kb. 27 méter volt.

nagyfejedelemnek, az ő oldalára állt a kazanyi föld népességének fele. A cár és a vajdák írnokokat küldtek [a cseremiszek] uluszaiba, akik a fiatalokat és öregeket nem számítva negyven ezer hozzáértő lövést írtak össze – az éretlen ifjakat és az öregeket nem írták össze.

És a Szvijazsszk közelében élő hegyi cseremiszek vénei és századosai szomorúan és panaszosan elmesélték a cárnak és a vajdáknak azt, amit azok jól és részletesen tudtak: *„E vár építése előtt öt évvel, amikor az uralkodónk már meghalt, Kazany pedig békében élt, és maguk nem nagyon pusztították földünket, gyakran hallottunk itt orosz módra zengő egyházi harangszót. És félelem költözött belénk, nem értettük a dolgot és csodálkoztunk, és sokszor küldtünk gyorslábú ifjakat, hogy menjenek el arra a helyre, és nézzék meg, miért történik így. És azok nagyon szépen zengő énekek hangokat hallottak, ahogyan az egyházi szertartásokon énekelnek, de az éneklőket magukat nem látták, csak egyetlen öreg kalugyert⁷⁸⁷ láttak, aki ikonnal és kereszttel járkált azon a helyen, és minden oldalra áldást osztott és szentelt vizet hintett, mintha csak gyönyörködött volna ebben a helyben, és azt méricskélte volna, hová építsék a várost. Az egész helyet kellemes illat töltötte be. Az általunk sokszor odaküldött ifjak nekibátorodtak, bevárták [a kalugyert], hogy elvigyék Kazanyba és kivallassák, honnan jött erre a helyre. De nem adta magát a kezükre. Nyilat lőttek ki rá, hogy meglőve elfogják, de ő láthatatlanná vált. A nyilak nem értek el hozzá és nem sebeztek meg, fölötte szálltak el, kettétörtek és a földre hullottak. És az ifjak rémülten elszaladtak. Mi pedig csodálkoztunk. És csodálkozva azon gondolkodtunk: »Vajon mit jelent számunkra ez a jel?« És elmondtuk a dolgot urainknak, a hercegeinknek és mirzáinknak. Azok pedig Kazanyba mentek és elmondták az egészet kánnőnknek⁷⁸⁸ és a kazanyi főembereknek. A kánnő és a főemberek szintén csodálkoztak és elrémültek a sztarec megjelenésén.» (392–397.)*

A városban élő embereket látomásokkal csábító ördögről

32. fejezet

Ottani tartózkodásom alatt, amikor Kazanyban éltem, volt egy harmadik jel is. Az egyik uluszban, a Káma folyó magas partján volt egy kis elhagyott város, amelyet az oroszok ördögvárnak neveznek. Az ördög lakott benne, és hosszú évek óta csábította az embereket. Már a régi bulgárok idején is pogány áldozati hely volt. És sok ember jött el ide az egész kazanyi földről:

⁷⁸⁷ Szerzetes.

⁷⁸⁸ Szafa-Girej halála után Kucsak kánfi vezetésével a krími párt ragadta kezébe a hatalmat, kánnak kiáltotta ki Szafa-Girej 1549-ben született fiát, Utemis-Girejt, anyját, Szüjün-Bikét (a krónikában: Szumbekát) pedig régensnek tette meg.

barbárok és cseremiszek, férfiak és nők, áldozatot mutattak be az ördögnek és tanácsot kértek az itt élő varázslóktól. Az ördög mintha meggyógyította volna az ilyen embereket, de aki nem törődött vele és elkerülte, nem hozott neki semmiféle áldozatot, azt megölte, a folyón utazók csónakjait felborította és mindnyájukat a folyóba fullasztotta. Néhány keresztényt is elpusztított [...] Amikor háborúba indultak, áldozatot mutattak be neki, a varázslók segítségével megtudakolták, hogy zsákmánnyal térnek-e vissza, avagy üres kézzel [...]

[...] És a kánnő elküldte magát a kazanyi főpapot, tudakolja meg, vajon a moszkvai cár és nagyfejedelem győzi-e le Kazanyt, avagy a kazanyiak őt [...] és minden ott tartózkodó ember meghallotta a hangját [az ördögét]: „Miért zavartok engem, mátol kezdve nem reménykedhettek bennem és a segítségemben, mert Krisztus erejétől űzve pusztaságba, megközelíthetetlen helyekre költözöm el tőletek, mivel ő dicsőséggel bevonul ide és ő akar uralkodni ezen a helyen, a szent keresztségben akarja részesíteni azt.” [...] (400–401.)

Arról, hogy miként irányította a kánnő Kazanyt az ő főembereivel, és mennyire szomorkodott Szvjazsszk várának felépítése miatt
33. fejezet

[...] És meglátta akkor a kánnő és minden említett kazanyi vezető, és az egyszerű ottani emberek – a mezei cseremiszek, oroszul *cserny*, aljanép, hogy nagyszámú orosz sereggel és nagy faltörő ágyúkkal odaérkezett Sigalej kaszimovi kán, és csodálkozásukra szinte gúnyolódva rajtuk, és játszva, mindössze néhány nap alatt várat épített a földjükön, már-már az orruk előtt. És amikor a hegyi cseremiszek elárulták őket [a kazanyiakat], és egész seregükkel a moszkvai egyeduralkodónak esküdtek fel, a kazanyiak hosszú ideig semmit sem tudtak a dologról: sem a várépítésről, sem a cseremiszek árulásáról. És bár sokan beszéltek nekik erről, a kazanyiak góggal eltelve nem hittek nekik, azt gondolták, hogy csak kis, úgynevezett „sétáló” várat építettek. Ilyen kezekre szerelt és láncsal megerősített kis várakkal sokszor vonultak a vajdák Kazanyhoz, egyszer a kazanyiak hét ágyúval együtt meg is szerezték egy részüket.

És csak akkor tudták meg az igazat, amikor a nagy szvjazsszki vár készen állt, akkor kezdtek búslakodni és szomorkodni [...] (402–403.)

Arról, hogyan ment harmadszor is Kazanyba Sigalej kán, hogyan lett harmadszor kán, és hogyan ölte meg a kazanyi főembereket
42. fejezet

[...] A kazanyiak pedig nagy örömmel tették kánjukká, holott azelőtt kétszer meg akarták gyilkolni, amikor kán volt Kazanyban. És átadták a kazanyiak városukat a nagyfejedelemnek, a moszkvai egyeduralkodónak, a földjük másik részén lakó mezei cseremiszekkel együtt önként, harc nélkül, vérontás nélkül fennhatósága alá helyezték, teljesen a hatalmába adták magukat, hogy uralkodjon rajtuk, ahogy akar. És megígérték, hogy odaadón fogják szolgálni, adót fizetnek neki, mint minden megelőző kazanyi kánjuknak, és szokásuknak megfelelően írásban tettek hűségesküt [...] (424–425.)

Az orosz harcosok összehívásáról és megszemlélésükről
51. fejezet

[...] És mielőtt maga [IV. Iván] elindult volna a hadjáratra, harcosokat válogatott az egybegyűltek közül, tizenkét vajdáját indította Kazany ellen a harcosokkal, nagy haderővel, május kilencedikén, két folyón, a Volgán és a Kámán csónakokon és bárkákon. A Volga folyón az egész nagyszámú sereg számára szükséges élelmiszert és egyéb tartalmakat és nagy faltörő ágyúkat szállító harcosokat indította, hogy a harcosok ne szenvedjenek sokáig az élelmiszerhiánytól. A Kámán utazók azt a feladatot kapták, hogy pusztítsák a Vjatka fölötti megtelepedett gazdag kazanyi falvakat.

A Káma nagy folyó, három földön folyik keresztül, a Permi földön, a Vjatikai földön és az egész Kazanyi földön, és Kazany alatt hatvan versztával a Volgába ömlik. Rajta hajóztak Kazany felé a moszkvai vajdák az usztyugi, meg a vjatikai bátor emberekkel és pusztították a gazdag kazanyi falvakat. [...] (450–451.)

A cár és nagyfejedelem Kolomnából való kivonulásáról és a csapatok rendjéről
56. fejezet

[...] És Kolomnából a dicső Vlagyimir városába érkezett [IV. Iván], és csak egy hétig pihent benne, imádkozott istenhez a templomokban és alamizsnát osztott a koldusoknak. Vlagyimirből Murom városába ment és tíz napig tartózkodott benne, egy kis sereget gyűjtött, várta Sigalej kánt.

Tíz nap múlva földjéről, Kaszimovból Murom városába érkezett Sigalej kán is a maga haderejével – és vele volt harmincezer máshtű, és idejött vele két kánfi is az Asztrahanyi Hordából: az egyiket Kajbulának hívták, a másikat pedig Derbis-Alejnek [...] és velük jött húszezer tatárjuk [...]

[...] És összegyűjtve az egész haderőt, elindult Murom városából a nagyfejedelem, a cár [...]

[...] És nagy vajdából volt összesen kilencven, mind híres, neves herceg, elsőik a cári tanácsban, nekik engedelmeskedtek a többi: a közepes és kisebb vajdák. Az orosz haderő valamennyi egységében volt akkor nemes hercegekből és bojárokból, nagy vajdából és bátor szolgálókból és erős lovasokból és jól betanított lövészekből és kemény páncélba és vértbe öltözött erős harcosból harmincezer fő; a naszádos sereg százezer fős volt; Sigalej kaszimovi kánnal és az idegen tatár haderővel, az orosz cárt szolgáló hercegekkel, mirzákkal és kozákokkal érkezett sereg hatvanezer főt számlált; ehhez jött még tízezer kozák és tízezer mordvin, és német, frijag és ljah szintén tízezer, mindez a felszerelést szállító lovasokon és gyalogosokon felül [...]

[...] És ment a cár a nagy tiszta sík vidéken át Kazany felé az orosz sereggel és sok idegen harcossal, akik neki szolgáltak: tatárokkal és cserkaszokkal és mordvinokkal és frijagokkal, németekkel, ljahokkal – óriási és nagyon félelmetes haderővel, szekerekkel és lovakkal három úton, negyedikként csónakokon a folyókon, nagyobb sereget vitt magával, mint a Kazanyi föld [...] (462–465.)

A végtelen sztyeppről, és arról, hogy nem volt elég víz a harcosok számára, és a cár és nagyfejedelem Szvijazsszkba történt bevonulásáról
57. fejezet

[...] A cár, a nagyfejedelem a sztyeppén átvezető útnak a kazanyi uluszokhoz tartozó részét, az új Szvijazsszk városáig öt hét alatt tette meg [...] (464–465.)

A cár és nagyfejedelem vajdáknak adott parancsáról, hogy keljenek át a Volgán, és a kazanyiakkal vívott csatáról
58. fejezet

[...] És augusztus tizenötödikén valamennyi csapat megkezdte az átkelést a nagy Volga folyón a szvijazsszki hegyes oldalról a lapályra [...] (466–467.)

A cár és nagyfejedelem Kazanyba érkezéséről, és serege nagyságáról, és Kazany város erősségéről és a város megszemléléséről
59. fejezet

[...] És harcosaival, lovasaival és gyalogosaival az egész Kazanyi földet betöltötte [Rettegett Iván]. És vitézei elborították a mezőket, hegyeket és völgyeket, és szerteröppentek, akár a madarak az egész földön, és pusztították azt, a lakóit foglyul ejtették, akadálytalanul jártak Kazany körül, egészen annak széléig. És sok embert megöltek, és vér árasztotta el az egész barbár földet, és a szakadékok, tavak és folyók cseremiszek csontjaival voltak tele [...] (470–471.)

A cseremiszek fölött aratott győzelem
63. fejezet

A városiaknál is több kellemetlenséget okoztak az orosz csapatoknak az erdei erődítésekben érkező és hátulról támadó cseremiszek: a táborokra rontottak, éjjel nagy zűrzavart okoztak az oroszok között, nappal öldökölték, élve elfogták a harcosokat és elhajtották a méneseket. Amikor pedig az oroszok támadták meg őket, megfutamodtak, elbújtak az erdő sűrűjében és a hegyi szakadékokban, és a megközelíthetetlen helyeken rejtőzködve megmenekültek.

És a cár, a nagyfejedelem és valamennyi vajdája nagyon szomorú volt emiatt, mivel nagyon nehéz volt a közelükbe férkőzni. De őszintén hívó emberhez méltóan, istenben bízva, sok harcossal együtt ellenük küldte a vajdáit: Alekszandr Szuzdalszkij Gorbatij herceget és Andrej Kurbszkij herceget. És azok nagy nehézségek árán, három nap alatt elvergődtek azokig a helyekig, ahol a cseremiszek éltek, azután dél felé haladva megkerülték azokat a szakadékokat, hasadékokat és hegyeket, és ily módon körbe kerítették a cseremiszerődített helyeket.

És leszállt rájuk az éjszaka. Nem tudván, hogy körül vannak véve, [a cseremiszek] menekültek az elől lévő csapatok elől és a hátul lévőkhöz ütköztek. És az oroszok hamarosan legyőzték őket, erődítményeiket lerombolták és felégették, és élve elfogtak öt cseremisz vajdát és velük együtt ötszáz jó cseremiszt és feleségeiket és gyermekeiket is foglyul ejtették, maguk a vajdák sértetlenül tértek vissza. És a cseremiszek nem támadtak többé az erdőből.

A kazanyiak tizenötezer cseremisz lovast tartottak arra, hogy az orosz harcosokat támadják, és tízezret a Volgán, csónakokon. Ám ezek a naszádos cseremiszek semmi kellemetlenséget nem okoztak az orosz csapatoknak, amelyek csónakokon mentek a folyóparti cseremisz falvakat pusztítani, csak a

tartalék csónakokat próbálták támadni, de nem jártak sikerrel, mivel a Volga partján lévő tartalék csónakokat erős és nagy erődítmény védte, és két vajda őrizte kis ágyúkkal, sok harcossal a környékbeli cseremiszek ellen, az újabb váratlan támadásoktól és a saját csapataikban bekövetkező zűrzavartól tartva. A naszádos cseremiszek nem óvatoskodtak, mivel nem tudnak vízen harcolni az oroszok ellen.

És a már említett vajdák után megjött a hadjáratból Szemjon herceg is a többi vajdával, akik a kazanyi földeket pusztították, és egy alkalommal tíz nap alatt harminc kisebb-nagyobb megerősített helyet vettek be, amelyekbe a harc alkalmával a cseremiszek menekültek és ott rejtőzve kerestek menedéket. És sok cseremisz megölték feleségeikkel és gyermekeikkel együtt, és nagyon sok holmijukat és állatukat megszerezték. És az orosz csapatok nem szenvedtek vereséget egyetlen várnál, egyetlen megerősített helynél sem: az erős helyek megnyíltak előttük, megadták magukat, az íjakat sem kellett megfeszíteni, nyilakat sem kellett kilőni, köveket sem kellett szórni, csak az első nagyobb erődnél álltak három napig a harcosok, de ott is emberi veszteség nélkül.

Az a régi, Arsznak nevezett erődítmény olyan, mint egy erős vár: tornyokkal és lőrészekkel, és sok ember él benne és jól védik. És [korábban] egyszer sem vették be semmiféle harcban. Kazanytól hatvanversztányira fekszik, nehezen megközelíthető helyen, járhatatlan szakadékok és mocsarak között, és csak egy helyen lehet odamenni és kijönni belőle.

A fő vajda, Szemjon herceg rájött, hogy nem lehet egyszerűen bevenni, mivelhogy sok ember tartózkodik benne – csak harcosból tizenötezer – ezért nagyobb és kisebb ágyúkat vontattatott oda, és elkezdte veretni az erődöt. A benne lévő arszki hercegek és valamennyi cseremisz tüvöltésben tört ki és kinyitották a kapukat és a kezüket nyújtották, mivel isten félelmet ültetett a szívükbe. És az oroszok foglyul ejtették őket. És elvittek tizenkét arszki herceget és hét cseremisz vajdát és jobb embert, kiválasztottak háromszáz századost és vezetőt, összesen mintegy ötezer embert.

A cár, a nagyfejedelem pedig nagyon örült, köszönetet mondott istennek, megjutalmazta a vajdáit és minden harcosát megdicsérte. Megparancsolta, hogy a foglyokra egyelőre vigyázzanak, és sokszor vigyék őket a város alá, hogy azok felszólítsák a kánt és a kazanyiakat, hogy vérontás nélkül adják meg magukat. De azok nem hallgattak a foglyok siránkozására és kéréseire. És fogságba esésük nagyon elkésértette a kazanyiak szívét, Szemjon herceg pedig nagy rémületet hozott rájuk [...] (478–481.)

A harcok félbeszakításáról, és a városba zárkózott kazanyiakról, és a nagyfejedelem kazanyiak iránt érzett haragjáról
65. fejezet

[...] A cár, a nagyherceg, látván, hogy a kazanyiak hajthatatlanok, nem hallgatnak az intelmeire, és szidják őt, és gőgösek, és nem akarnak megbékélni vele, és harcra készülnek, nagyon méregbe jött és lángoló düh töltötte el, és irántuk érzett addigi jóindulata haraggá változott. És halálra ítélte az erődítményekben elfogott valamennyi cseremisz, mintegy hétezer embert: egyeseket a város közelében karóba húztak, másokat egyik lábuknál fogva, fejjel lefelé felakasztottak, volt, akit a kazanyiak elrémítésére főbe lőttek, hogy azok, embereik keserves halálát látván megrémüljenek és feladják neki [IV. Ivánnak] a várost és engedelmeskedjenek. A haldokló cseremiszek pedig átkot szórtak a kazanyiakra: „*Hogy utánunk ti is ilyen keserves halált szenvedjete a feleségeitekkel és a gyermekeitekkel együtt!*” [...] (486–487.)

A kazanyiak gonoszságáról, a cár és nagyfejedelem hozzájuk intézett utolsó figyelmeztetéséről és nagylelkűségéről

74. fejezet

[...] A cár, a nagyfejedelem hétszer is elküldte követeit a kazanyiakhoz, maga is velük ment, nem mint cár, hanem mint egyszerű harcos, egyszerű ruhában, és hallgatta beszédüket. Olykor a hozzá érkező kazanyi hercegeket és mirzákat küldte el, hogy magyarázzák el a kazanyiaknak az ő nagylelkűségét, mint földijeiknek és rokonaiknak; magyarázzák ezt meg és győzzék meg róla őket, és adják át nekik a következőket: „*Ó, engedetlen és keményszívű kazanyi emberek, hát nem látjátok egész földetek pusztulását, és nem tudjátok, hogy minden erődítményeteket bevettük a benne lévő sok emberrel együtt, és megöltük a cseremiszeiteket és rokonaitokat és ismerőseiteket – mindenkit az emberektől kezdve az utolsó állatig, rajtatok kívül, akik úgy ültök városotokban, akár a börtönben?*” [...] (504–505.)

A többi cseremisz önkéntes behódolásáról a cár és nagyfejedelem előtt, és a cár ígéretének betartásáról

88. fejezet

És minden megmaradt mezei cseremisz, még aznap értesülvén nagy városuk bevételéről, előjött erődítményeiből, azokkal a vezetőikkel és századosaikkal együtt, akik még nem estek fogságba. És amikor sokan összegyűltek, enge-

delmesen és alázatosan elmentek Kazanyba az uralkodó cárhoz, mindnyájan alája rendelték magukat és új cáruknak nevezték őt. A cár pedig megkedvelte és megsajnálta őket, ebédjével, italával kínálta, és magvakat és lovakat és ökröket adott nekik, hogy szántani tudjanak – egyeseknek ruhát is adott és egy kevés ezüstöt. Azok pedig örvendeztek nagylelkűségén. És hazaküldte őket, hogy éljenek félelem nélkül, meghagyta vajdáinak, hogy parancsolják meg harcosaiknak, hogy semmivel se bántsák meg őket [a cseremiszeket]. És összeírták a háború után életben maradtakat, kilencvenháromezer-hetvenöt főt. És attól kezdve nem pusztították a kazanyi földeket [...] (536–537.)

A cár és nagyfejedelem Kazany elleni hadjáratáról és a megölt pogányok számáról, és a városba való bevonulásáról
100. fejezet

Mert kétszer maga [IV. Iván] vonult Kazany ellen az egész orosz haderővel, kétszer pedig Sigalej kánt küldte, s vele első vajdáit szintén az egész orosz haderővel. Uralkodása közben, kilenc év alatt, téli és nyári időszakban összesen hétszer vonultak Kazany ellen: ötször Kazany bevétele előtt, kétszer a bevétele után – hogy végleg leszámoljanak vele, leverjék és elpusztítsák a mezei cseremiszeket, akik először megadták magukat, de azután hamarosan, még abban az évben ismét árulókká lettek.

Hat hónap múltán ismét fellángolt a háború, s az a következőképpen történt: a kazanyi vajdák kisebb haderővel kiküldték Borisz Szaltikov szvizszki vajdát bizonyos cseremisiz ulusokba, amelyek még nem hódoltak be, hogy hódoltassa és engedelmességre bírja őket. És ezek miatt fellázadt az összes ember, és ismét nyugtalanság töltötte be az egész földet. És azt a vajdát élve elfogták, húszezer harcosát megölték, és őt elvitték a baskír ulusokba és a távoli cseremiszek földjére, Kazanytól hétszáz versztányira és ott halálra kínozták. És öt évig harcoltak, nem tágitottak Kazanytól, vissza akarták venni városukat, nem engedték, hogy a város orosz lakosai dolgaik végzése céljából elhagyják a várost. Csak sok harcos segítségével sikerült elűzni őket, és akkor kimehettek munkájukat elvégezni, mindaddig, amíg bűneiért el nem pusztult, nem került kardélre valamennyi cseremisiz az ulánjaival,⁷⁸⁹ hercegeivel és mirzáival együtt.

És az életben maradt kazanyiak és cseremiszek összeszámolták a Kazany bevétele közben, bevétele előtt és bevétele után elpusztult embereiket – a városi és az erődítésekbeli tatárokat és cseremiszeket, a fogságba esetteket és éhen haltakat és megfagyottakat és a más okok folytán más helyeken elpusz-

789 Az *ulan* előkelő személy, katonai parancsnok.

tultakat, akikről tudtak és akiket feljegyeztek; és összeszámoltak az ismeretleneken és megszámlálatlanokon kívül hétszázötvenhétezer-kétszázhetven főt. Kevesen maradtak életben az egész Kazanyi földön – csak az egyszerű emberek, a betegek és tehetetlenek és a szegény földművelők.

November hónap első napján, az önzetlen szentek, Kozma és Damján emléknapján bevonult Iván Vasziljevics [IV. Iván], a nagy uralkodó, igaz hívó cár és nagyfejedelem dicső székvárosába, Moszkvába, és nagy orosz birodalma trónjára ült, kormányozta birodalmát, miután leigázta a kegyetlen és ravasz kazanyiakat és a gonosz, pogány cseremiszeket, letörölte véres verejtékét, nagy dicsőséget szerzett magának és az orosz embereknek, nagyobb, mint elődei, és örök emléket. (560–561.)

Dicsőség a cárnak és nagyfejedelemnek és valamennyi vajdájának és harcosának
101. fejezet

[...] És nagy csend volt uralkodása idején egész Orosz földön, és véget értek a mindenféle bajok, és megszűntek a lázadások, és vége lett a nagy rablásoknak és lopásoknak, amelyek apja idejében előfordultak, megszűntek a barbárok támadásai, mivel megijedtek nagy erejétől a pogány uralkodók, és félték kardját a tisztességtelen királyok, meg a nogaj hadvezérek és mirzák [...] gátat vetett a harcias kazanyiak törekvéseinek és alázatos engedelmességre kényszerítette a cseremiszeket! [...]

[...] És minden országban hatalmas és legyőzhetetlen cárnak nevezték, és hallván, hogy még él, a pogány népek félték háborúval támadni Ruszra, mint a nyershúsevők,⁷⁹⁰ a szamojédok, akiket Alexander makedón király a magas hegyek mögé zárt közvetlenül a Vörös-tenger szélén. [...] (562–564.)

790 Сыроядцы.

6. Kislexikon

6.1. Helyek

- Arszk:** város mintegy 50-60 km-re Kazanytól északra, a Kazanka folyó mellett
- Asztrahany:** a Volga tölcseértorkolatának „fővárosa”, Oroszország Asztrahanyi területének székhelye
- Azov:** város a Don torkolatánál, az Azovi-tenger taganrogi öblének partján, Oroszország Rosztovi területén
- Balh:** város Afganisztán északi részén. Baktra néven az egykori Baktria székhelye volt.
- Baskíria:** a Baskír Köztársaság (Baskortosztán) Oroszországban a Káma folyó és az Urál hegység között, a Belaja és az Ufa folyók vidékén található. Fővárosa Ufa.
- Belgorod:** ma Oroszország Belgorodi területének székhelye. Voronyezs városától délnyugatra található.
- Beloozero:** ma Belozerszk, város Oroszország Vologdai területén, a Fehér-tó ('Beloje ozero') mellett.
- Bezickij Verh:** ma Bezseck, város és terület a Mologa felső folyásánál, Oroszország Tveri területén
- Breslau:** Wrocław, régi magyar neve Boroszló, város Lengyelországban
- Bukhara:** város Üzbegisztán déli részén, egykor a bukhari emír székhelye
- Cassan:** a Kazanka folyó Kazany közelében
- Ceuta:** Spanyolországhoz tartozó autonóm város, beékelődve Marokkó területébe
- Csúd-tó:** Észtil *Peipsi järv*, ebből származik másik ismert neve, a Pejpusz-tó. Az évkönyvekben *Csúd-tó* néven emlegetik, ezért szöveggyűjteményünkben ezt az elnevezést használjuk.
- Dmitrov:** város Oroszország Moszkvai területén
- Galics:** A *Kazanyi históriában* szereplő Galics mai neve Galics Merszkij, Oroszország Kosztromai területén található, a Galicsi-tó partján
- Gardiz (Gardez):** Afganisztán Paktia nevű tartományának fővárosa
- Gauja:** egy rövid szakaszon Észtország és Lettország határfolyója (másik neve Koiva)
- Gazna:** mai nevén Gazni. Afganisztánban található város, Kabultól délnyugatra.
- Gurgandzs (Gorgan, Dzsurdzsania):** a Kaszpi-tenger délkeleti sarkához közeli város és tájegység neve, ókori görög elnevezése Hyrcania. A város mai neve Ürgencs, Türkmenisztánban található.
- Güzgán:** ma Gurziwan körzet, Afganisztán Färyāb nevű tartományában

- Gyeszna:** a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, torkolata Kijev fölött található
- Hlinov:** ma Kirov, Oroszország Kirovi területének székhelye
- Ilhánida (İlhánida) Birodalom:** másik nevén: Hülegida Birodalom. A Hülegidák Birodalma a mongolok világhódítása nyomán jött létre Irán, a Kaukázus és a korábbi Bagdadi Kalifátus területén. Dzsingisz kán ezt a területet Dzsocsinak szánta. Unokája, Hülegü – Möngge nagykan testvére – azonban megszerezte a maga számára. Uralmát Möngge utóda, Kubilaj 1261-ben elismerte. A Hülegidák 1256–1353 között uralkodtak, címük *Ilkán* (törzsek kánja) volt. A 13. század végétől birodalmukban a mohamedán vallás vált uralkodóvá, a mongol nagykan hatalmát nem ismerték el maguk fölött.
- Ilovja:** a Don bal oldali mellékfolyója a Szaratovi és a Volgográdi területen. Folyásiránya: északkelet–délnyugat.
- Isztahr:** az egykori városnak már csak romjai találhatók meg Irán délnyugati részén
- Iszfahán:** város Iránban, tartományi székhely
- Izborszk:** Oroszország Pszkovi területén található, a Velikaja folyó partján, a Pejpusz- (Csúd)-tó közelében
- Izsora:** a folyó eredeti neve Inkere, mai orosz neve Izsora. A Ladoga-tavat a Finn-öböllel összekötő Néva bal oldali mellékfolyója. Az izsór (inkeri) nép és Inkeri (Ingermanland) földrajzi tájegység névadója.
- Jemca:** az Északi-Dvina mellékfolyója Oroszország Arhangelszki területén, partján található Jemca városa.
- Jurjev (1):** Tartu, Észtország
- Jurjev (2):** mai neve Jurjev-Polszkij. Oroszország Vlagyimiri területén található, a Koloksa partján.
- Kamenka:** folyó Szuzdal közelében, Oroszország Vlagyimiri területén
- Kanyev:** mai neve Kaniy, város Ukrajna Cserkaszi területén
- Kasin:** város Oroszország Tveri területén, a Volgába ömlő Kasinka folyó mellett
- Kat:** ez a város a mai Üzbegisztán területén volt
- Kazanyi Tatár Kánság:** főbb területei a mai Tatársztán Káma melléki körzeteiben voltak: a Kazanka folyó régiójában a Mesa (a Káma jobb oldali mellékfolyója) középső folyásánál és az Asita (a Volgába ömlő Iljaty) felső folyásánál, valamint a Volga jobb partján (nyugaton a Szyijaga folyóig, délen a mai Tyetyusi városáig). A kánsághoz tartoztak a Közép-Volga vidék más népek által lakott földjei is. A kánság nyugati határa a Szura folyót követte. Északi határvonala bizonytalan volt: a kánság ezen szélén élő marik és udmurtok lakóhelyük déli részén Kazany alá tartoztak, az északiakon pedig az orosz fejedelemségek fennhatósága alá.
- Kazvin:** város Irán északnyugati részén. Tartományi székhely.
- Kert-keresz:** a falu a mai térképeken Kortkerosz néven található meg, a Vicsegda mentén, a Komi Köztársaságban (Oroszország)

- Kesz:** másik neve Pertujev, ma Cēsis, Lettország
- Kjulolaszkij:** Kylänlahti, Finnország
- Klescsino-tó:** mai neve Plescsjevo-tó, Oroszország Rosztovi területén található
- Knyazspogoszt:** a Vim folyó partján terül el. A Moszkva–Vorkuta vasút építése során 1941-ben Knyazspogoszt vasútállomása mellett új település jött létre, amelyet Zseleznodorozsnijnak neveztek el. A település várossá fejlődött, és 1985-ben felvette a Jemva nevet. A hajdani kis falu tehát ma az új város része. A Jemva a Vim zürjén neve.
- Kobilics:** ebben a helynévben a feltételezések szerint az orosz *кобыла* 'kanca' szó rejlik. Ennek alapján Tamma-Karjala földrajzi tájegységgel azonosítják (a finn *tamma* szintén 'kancát' jelent). Ez az Észak-Inkeriben található vidék lótenyésztéséről volt híres.
- Kolivany:** Tallinn orosz neve a 13–18. században. Valószínűleg az észti *Kalev* személynév birtokos esetű alakjából származik. Idrīsi arab nyelvű térképén 1154-ben Tallinn neve Qlwri (az orosz évkönyvekben Kolovany néven is előfordul).
- Kolomna:** város Oroszország Moszkvai területén, az Oka és a Moszkva folyók találkozásánál, Moszkva városától délkeletre
- Koporja:** ma Koporje, falu Oroszország Leningrádi területén. (Variánsai: Kopo-rija vagy Koporje.)
- Kulikovo mezeje:** a Don felső folyásának közelében található, Oroszország Lipceki területén
- Kurland:** mai neve Kurzeme, Lettország öt történelmi tájegységének egyike, a finnugor népek közül a lívek éltek a területén
- Kurszk:** ma Oroszország Kurszki területének székhelye, a Szejm folyó mellett található
- Ladoga:** mai neve Sztaraja Ladoga, a Volhov alsó folyásánál található, közvetlenül a torkolat felett, Oroszország Leningrádi területén. A Volhov a Ladoga-tóba ömlik.
- Lahidzsán (Lahijan):** iráni város a Kaszpi-tenger partján
- Lenkorán:** mai neve Lankaran, város Azerbajdzsánban
- Livónia:** először a balti finn csoportba tartozó lívek lakhelyét jelölte, a Nyugati-Dvina és Dél-Észtország közti területet, valamint a Kurland-félszigetet. Később a német lovagrendhez tartozó egész terület nevévé vált, majd az Észak-Lettországot és Dél-Észtországot magában foglaló területet nevezték Livónia tartománynak.
- Luga:** város Oroszország Leningrádi területén, Szentpétervártól kb. 140 km-nyire délre, a Luga folyó partján.
- Maran (Meran):** ma Merano, város Olaszországban, Bolzano tartományban. Innen származott „Gertrúd, meráni hercegnő”, II. András magyar király (1205–1235) felesége.

- Medvefő:** Otepää, város Észtországban. A *Novgorodi I. évkönyv* az eredeti név orosz tükörfordítását (*Медвежья голова*) használja, ezért fordítottuk le mi is Otepää nevét magyarra.
- Marw (Merv):** a település maradványai a mai Türkmenisztán területén, Mari városa közelében találhatók
- Murom:** város Oroszország Vlagyimiri területén, az Oka alsó folyása mentén. Neve összefüggésben van a *muroma* népnévvel.
- Narova:** a Narva folyó Észtország és Oroszország határán
- Narovcsat:** ma járási központ Oroszország Penzai területén
- Novgorod:** ma Oroszország Novgorodi területének székhelye, a Volhov folyó két partján terül el, az Ilmeny-tó közelében
- Novij-torg:** másik neve Torzsok; város Oroszország Tveri területén, a Tverca folyó mellett
- Nuzla:** más néven Onuza, tatárok által elpusztított település a Rjazanyi Fejedelemség területén
- Nyiz (Nyizovi föld):** másként Nyizovszkaja zemlja vagy Ponyizovje. A 12–13. században Novgorodtól délkeletre elterülő vidék a Volga felső folyásának medencéjében. A 14–16. században a Volga–Oka közt nevezték így a Közép-Volga vidékén.
- Nyizsnij Novgorod (Nisna):** Oroszország Nyizsnij Novgorod-i területének központja, ott található, ahol az Oka beletorkollik a Volgába. Nevének első tagja a **Nyiz** tájegység nevéből származik. A szovjet időkben a város nevét Gorkijra változtatták.
- Obonyezs:** eredetileg az Onyega-tó egyik partszakaszának neve volt. Névadója a Novgorodi Fejedelemség egyik pjatynájának (ötödének). A Novgorodi Fejedelemség területének öt egysége (pjatynája) volt: Gyerevszkaja, Selonszkaja, Bezseckaja, Votszkaja, Obonyezsszkaja pjatyna.
- Ocsela:** eredeti nevén Adzele vagy Atzele; egykori település a Gauja (észtül *Koiva*) folyó partján, a mai Lettország területén
- Olonesz:** mai nevén Olonyec, város és tartomány a Karjalai Köztársaságban (Oroszország). Karjalai neve Aunus.
- Omovizs:** Emäjogi; Észtország legnagyobb folyója, a Csúd-tóba ömlik
- Oresk (Orehov, Orehovec):** a település Orehov szigetén volt a Ladoga-tavon a Néva eredeténél. Későbbi neve Schlüsselburg, majd Petrokreposzty, finn elnevezése Pähkinäsaari. Itt kötötték meg a békét 1323-ban.
- Oszter (Osztyor):** a Gyeszna bal oldali mellékfolyója
- Osztrov:** város a Velikaja folyó partján, Pszkov közelében, Oroszország Pszkovi területén
- Perejaszlavl:** mai neve Pereszavl Zaleszkij; város Oroszország Jaroszlavl területén. Ott található, ahol a Trubezs a Plescsjevo-tóba torkollik.

- Perejaszlavl Russzkij:** mai neve Perejaszlavl-Hmelnickij; város Ukrajna Kijevi területén
- Perm:** város a Káma mellett, a Csuszovaja torkolata alatt. Ma Oroszország Permi nagytájának (Permszkij kraj) székhelye.
- Permi föld:** A Permi föld neve a *perm* népnévből származik, amely valószínűleg egy komi etnikai csoport önelnevezése lehetett. Népnévként a komi-permjákok nevében él tovább. Az idők folyamán két Permi föld nevű terület is létrejött. Az eredeti Perm vagy Ó-Perm a Vicsegda folyó mellékén volt a mai Uszty-Vim közelében. Az évkönyvekben említett Nagy-Perm nevű terület a Káma mellékén alakult ki.
- Pertujev:** másik neve *Kesz*; ma Cēsis; város Lettországból
- Polock:** város és járás Fehéroroszországban, a Nyugati-Dvina mellett, Vityebszk közelében
- Pusztoszjorszk:** város a Pecsora folyó torkolatánál, Narjan-Mar közelében. Az első orosz alapítású (1499) város a sarkkörön túl. 1780-ig a Pecsorai körzet központja. Az 1920-as évektől fokozatosan elnéptelenedett, 1962-ig lakták.
- Pronyszk:** ma Pronszk, város Oroszország Rjazanyi területén
- Pszkov:** ma Oroszország Pszkovi területének központja. A terület Észtországgal határos.
- Radonyeys:** a hely mai neve ismét Radonyeys, a szovjet időkben Zagorszknak hívták. Moszkvától kb. 50-60 km-nyire északkeletre található.
- Rakovor:** Rakvere; város Észtországban
- Rjazany:** ma Oroszország Rjazanyi területének székhelye, az Oka középső folyásánál található, Moszkvától délnyugatra
- Rosz:** a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója. Kijevtől délre, a mai Ukrajna Cserkasszi területén torkollik a Dnyeperbe.
- Rosztov:** város Oroszország Jaroszlavl területén, a Nyero-tó partján, a Felső-Volga vidékén
- Rosztovi-tó:** mai neve Nyero-tó, Oroszország Jaroszlavl területén található, partján terül el Rosztov városa
- Rugovigy (Rugogyiv):** ma Narva; város Észtországban
- Rusza:** ma Sztaraja Russza; város az Ilmeny-tótól délre, Oroszország Novgorodi területén
- Swiasko:** Szvijaszk; falu a Szvijaga folyó torkolatánál, egykor erődítmény volt
- Sekszna:** a folyót a mai térképek már nem tüntetik fel, mert a mesterségesen létrehozott Volga-Balti-tengeri csatorna részeként felduzzasztották. A Fehér-tó és a Ribinszki-víztároló között található.
- Selony:** folyó; az Ilmeny-tóba (Oroszország, Novgorodi terület) torkollik
- Szakszin:** egykori város a Volga torkolatánál vagy az Alsó-Volga mentén, pontos helye ismeretlen. Egyesek Itillel, az egykori kazár fővárossal azonosítják.

- Szamarkand:** város Üzbegisztánban, a Selyemút fontos állomása, egykor Szogdia fővárosa, majd Timur Lenk székhelye
- Szitno:** a település a Novgorodi földön Valdaj városától északra, a Borovno-tó partján volt (ma Oroszország Novgorodi területe)
- Szlavno:** Novgorod egyik városrésze. Az ősi három véggel szemben a Volhov túl-só partján terült el.
- Szmolenszk:** ma Oroszország Szmolenszki területének központja, Moszkvától délnyugatra található.
- Szolvicegodszk:** település a Vicsegda partján, Kotlasz fölött mintegy 18 km-rel, az Arhangelszki területen. Ma gyógyüdülőjéről híres.
- Sztarodub:** város Oroszország Brjanszki területén, Brjanszk városától délnyugatra
- Szula:** a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, napjainkban a mesterségesen létrehozott kremencsugi víztárolóba torkollik
- Tiverszkij:** karél neve Tiuri. Az évkönyvek vagy Novgorod, vagy Korela elővárosának (tulajdonképpen a várost védő erődnek) nevezik.
- Toldoga:** település Nyugat-Inkeriben
- Torma:** település Észtország Vaiga tartományában, a Peipusz (Csúd)-tótól nyugatra
- Torzsok:** város Oroszország Tveri területén, a Tverca folyó mellett. Másik neve Novij-torg.
- Tmutarakany:** mai neve Tamany, város Oroszországban, a Tamany-félszigeten (Krasznodari nagytáj). Stratégiai helyzeténél fogva ellenőrizhette a Fekete- és az Azovi-tenger közti szoros forgalmát. Görög gyarmatvárosként alapították, Hermonassa néven. A kazár időkben neve Szamkerc vagy Tamatarka volt. A 12–15. században Matregának, illetve Matrikának hívták, ekkor genovai fennhatóság alatt állt.
- Tuglim:** falu a Vicsegda jobb partján, a folyón felfelé haladva még Jarenszk előtt 30 km-re
- Tver:** Oroszország Tveri területének székhelye a Felső-Volga mellett található (a szovjet időkben Kalinyinnak hívták)
- Usztyjani/Usztyji:** falu a Lovaty és a Pola folyók között. Az Ilmeny-tótól délre terült el (a mai Oroszország Novgorodi területén).
- Usztyug:** mai neve Velikij Usztyug, város Oroszország Vologdai területén, a Jug és a Szuhona folyók találkozásánál
- Vanaj:** Vanaja, egykori város Hämeenlinna közelében, Finnországban
- Vardehus:** ma Vardø, kikötőváros és sziget Norvégia északkeleti részén
- Veljad:** ma Viljandi, város Dél-Észtországban
- Vjatka:** mai neve Kirov, Oroszország Kirovi területének székhelye
- Vjatikai föld:** A Vjatikai föld nevű politikai-gazdasági alakulat az udmurtok által lakott területeken jött létre a betelepülő orosz lakosság képviselőinek vezeté-

sével. Formáját tekintve ún. népgyűlési köztársaság volt, laza függő viszony fűzte Novgorodhoz, később a Szuzdali Fejedelemséghez. A 14. század végén Moszkva fokozatosan hatalma alá vonta. A Vjatikai föld vezetői azonban továbbra is önállóan próbálták saját ügyeiket intézni, ezért az 1450-es években II. Vaszilij két hadjáratot is vezetett ellenük: adófizetésre kötelezte őket, és eltiltotta a Vjatikai földet az önálló külpolitika folytatásától. A Vjatikai föld neve Vjatka városának nevéből származik.

Vlagyimir: Oroszország Vlagyimiri területének a székhelye, Moszkvától keletre található.

Volok: mai neve Volokamszk, város Oroszország Moszkvai területén. A *volok* eredeti jelentése: vízválasztó, az a terület, ahonnan több irányba is crednek folyók.

Vorobiin: Varbola, egykori földvár Észtországban

Voronaja: a Ladoga-tóba ömlő folyócska

Wippach: mai neve Vipava, település Délnyugat-Szlovéniában, a Vipava folyó völgyében. Herberstein idején Stíria osztrák örökös tartomány része.

6.2. Emberek

Abū 'Abdallāh Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥwārizmī: matematikus, geográfus, Horezm (ma Khiva/Hiva, Üzbegisztán) városában született 780 körül. Legfontosabb műveit Bagdadban írta 813–833 között. 845–850 körül hunyt el.

Abū-Sa'īd: az İlkhānida Birodalom uralkodója 1317–1335 között

Aleham (Ulu-Ahmed): kazanyi kán 1479–1484 és 1485–1487 között

Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij (1221–1263): II. Jaroszlav (Jaroszlav Vszevolodovics) fia, III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod) unokája. Novgorodi fejedelem 1236–1240, 1241–1252 és 1257–1259 között, vlagyimir–szuzdali fejedelem 1252–1263 között.

Alekszandr Mihajlovics (1301–1339): III. Jaroszlav (Jaroszlav Jaroszlavics) unokája, Mihail Jaroszlavics fia. Novgorodi fejedelem 1325–1327 között.

I. Alexandrosz: bizánci császár 912–913 között. 912 előtt Bölcs Leó társuralkodója.

III. Andrej (Andrej Alekszandrovics, 1263 előtt–1304): Jaroszlav Vszevolodics unokája, Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij fia. Novgorodi és vlagyimir–szuzdali fejedelem 1281–1285 és 1292–1304 között. Harcban állt Dmitrij bátyjával. A nagyfejedelmi cím használatára jogosító jarlikot 1294-ben, Dmitrij halála után kapta a tatároktól.

Aszkold és Dir: viking vezérek. Az évkönyvek általunk nem idézett helye szerint Ruriktól engedélyt kaptak, hogy Bizáncba menjenek, de útközben megállván Kijevnél, saját birodalmat alapítottak.

Batu kán (1205 körül – 1255): Dzsocsi fia, Dzsingisz unokája. Az 1235-ben Európa ellen indult mongol hadak vezére.

Borisz Vlagyimirovics: Szvjatoszlav Igorevics unokája, Vlagyimir Szvjatoszlavics fia. Testvére, Viseszlav Vlagyimirovics 1010-ben halt meg, Borisz 1010 után rosztovi fejedelem lett.

Chodkiewicz hetman (1561–1621): Jan Karol Chodkiewicz, lengyel hadvezér, ősi litván család sarja. 1612-ben Zsigmond király a Moszkvában körbezárt lengyel csapatok felmentésére küldte.

Csodatévő Szerгий (Radonyezsi Szerгий, 1314–1322 körül – 1392): az orosz szerzetesi mozgalom megújítója, a leginkább tisztelt orosz szentek egyike. Testvérevel együtt erdei remeteéletet élt. Társak gyűltek körük, megalapították a Szentháromságról elnevezett kolostort (mai neve Szentháromság-Szerгий kolostor – Troica-Szerгийev Lavra). Szerгий hatására és közreműködésével föllendült az északorosz hitélet és szerzetesi mozgalom, sorra jöttek létre az új kolostorok.

David Msztyszlavics: toropeci fejedelem 1225-ig

David Szvjatoszlavics: I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. Szmolenszki fejedelem 1087–1097 között. 1095-ben rövid ideig novgorodi fejedelem.

Didman: Dietrich von Kiewel, dán hadvezér

I. Dmitrij (Dmitrij Alekszandrovics, 1250?–1294): Jaroszlav Vszevolodics unokája, Alekszandr Nyevszkij legidősebb fia. Novgorodi fejedelem 1259–1264, 1272–1273, 1276–1281 és 1285–1292 között, vlagyimir–szuzdali fejedelem 1276–1281 és 1284–1292 között.

Dmitrij Ivanovics (Dmitrij Donszkoj, 1350–1389): Ivan Danyilovics (Ivan Kalita = Pénzeszsák Iván, I. Iván) unokája, Ivan Ivanovics (Ivan Krasznij, II. Iván) fia. 1359–1389 között moszkvai, 1363–1389 között novgorodi fejedelem.

Dmitrij Romanovics: Roman Glebovics fia, Gleb Rosztyszlavics szmolenszki fejedelem unokája. Brjanszki fejedelem volt.

Dovmont: litván származású fejedelem, eredeti neve Daumantas. Pszkovban uralkodott 1266–1299 között.

Dzsingisz kán (kb. 1162–1227): Eredeti nevén Temüdzsin. A Mongol Birodalom uralkodója 1206–1227 között.

Dzsocsi: Dzsingisz fia, meghalt 1225-ben

I. Ferdinánd (1503–1564): I. (Szép) Fülöp kasztíliai király fia, V. Károly testvére. 1521-től az osztrák örökös tartományok (Alsó- és Felső-Ausztria, Stí-

ria, Karintia és Krajna) főhercege, 1526–1564 között magyar és cseh király, 1556–1564 között német-római császár.

Fischer, Johann Eberhard (1697–1771): német származású nyelvész. 1730-tól Oroszországban élt.

Gedimin: Gediminas (meghalt 1341-ben), a Jagelló-dinasztia alapítója

Gleb Szvjatoszlavics: I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. Novgorodi fejedelem 1069–1078 között.

Gleb Vlagyimirovics (kb. 987–1015): Szvjatoszlav Igorevics unokája, Vlagyimir Szvjatoszlavics fia. Muromi fejedelem 1015 előtt. Vlagyimir Szvjatoszlavics számtalan fia közül Boriszt, Glebet és Szvjatoszlavot (fél?)testvérük, Szvjatopolk Vlagyimirovics Okajannij (= Átkozott Szvjatopolk) megölte, azért, hogy ő kerülhessen trónra.

Gúrída-dinasztia: tagjai 1148–1215 között az afgán hegyekből kiindulva egészen Észak-Indiáig tartó birodalmat építettek ki.

Igor (meghalt 945-ben): Az évkönyvek szerint Rurik fia, de a szakirodalomban találkozunk ezt tagadó véleménnyel is. Elképzelhető, hogy Oleghez hasonlóan Rurik rokona volt.

I. Iván (Ivan Danyilovics Kalita = Pénzeszsák Iván, meghalt 1340-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Danyiil Alekszandrovics fia. Vlagyimir–szuzdali fejedelem 1328–1340 között, novgorodi fejedelem 1328–1337 között, e hatalmi központok mellett több más kisebb fejedelemség ura is.

II. Iván (Ivan Ivanovics Krasznoj = Szép Iván, 1326–1359): Danyiil Alekszandrovics unokája, I. Iván (Ivan Danyilovics Kalita = Pénzeszsák Iván) fia. 1354-ben megkapja a nagyfejedelmi címet a tatároktól. 1353–1359 között vlagyimir–szuzdali, 1355–1359 között pedig novgorodi fejedelem is.

III. Iván (Ivan Vasziljevics, 1440–1505): Vaszilij Dmitrijevics (I. Vaszilij) unokája, Vaszilij Vasziljevics (II. Vaszilij = Vaszilij Tyomnij) fia. Moszkvai fejedelem 1462–1505, novgorodi fejedelem 1462–1480 között.

IV. Iván (Ivan Vasziljevics = Rettegett Iván, 1530–1584): III. Iván (Ivan Vasziljevics, 1440–1505) unokája, III. Vaszilij (Vaszilij Ivanovics, 1478–1533) fia. 1533-tól moszkvai uralkodó.

Ivan Mihajlovics: tveri fejedelem 1399–1425 között

I. Izjaszlav (Izjaszlav Jaroszlavics, 1024–1078): Vlagyimir Szvjatoszlavics unokája, I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) fia. Kijevi fejedelem 1054–1067, 1069–1073 és 1077–1078 között. Novgorodban 1052–1054 között uralkodott.

Izjaszlav Glebovics: Jurij Dolgorukij unokája, Gleb Jurjevics fia. A volgai bulgárok elleni hadjáratban hunyt el.

Izjaszlav Vlagyimirovics: Vszevolod Jaroszlavics unokája, Vlagyimir Vszevolodics Monomah fia, Kurszki fejedelem 1085-ig, muromi fejedelem 1095–1096 között.

Jagailo: Jagelló (lengyelül: Jagiello, litvánul: Jogaila, meghalt 1434-ben): litván nagyfejedelem, majd lengyel király. Gediminas unokája, Algirdas (Olgerd, Olgierd) fia. Királlyá koronázása fejében vállalta, hogy megkeresztelkedik és népét is megkereszteli. A keresztségben a Władysław (Ulászló) nevet kapta. Fia, III. Władysław 1434–1444 között lengyel, 1440–1444 között pedig I. Ulászló néven magyar király is volt.

I. Jaropolk (Jaropolk Szvjatoszlavics, meghalt 980-ban): Igor unokája, Szvjatoszlav Igorevics fia. Kijevi fejedelem 972–980 között. Testvére, Vlagyimir 980-ban ravaszul leszámolt vele.

I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv, 978 körül – 1054): Szvjatoszlav Igorevics unokája, Vlagyimir Szvjatoszlavicsnak Rognyeda polocki fejedelem lányától született fia. Rosztovi fejedelem 1010 előtt, novgorodi fejedelem 1010–1036 között, kijevi fejedelem 1016–1018 és 1019–1054 között.

II. Jaroszlav (Jaroszlav Vszevolodovics, 1190–1246): Jurij Dolgorukij unokája, III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod) fia. Novgorodi fejedelem 1215-ben, 1221–1223, 1224–1228 és 1230–1236 között.

III. Jaroszlav (Jaroszlav Jaroszlavics, meghalt 1271-ben): III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod) unokája, II. Jaroszlav (Jaroszlav Vszevolodovics) fia. 1270-ben az északi orosz föld ura, mivel 1247–1271 között tveri fejedelem, 1264–1271 között pedig vlagyimir–szuzdali és novgorodi fejedelem.

Jaroszlav Szvjatoszlavics: I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. 1096–1129 között muromi fejedelem.

Jaroszlav Vlagyimirovics (1): 1187–1196 között novgorodi fejedelem

Jaroszlav Vlagyimirovics (2): Vlagyimir Msztiszlavics fia, Msztiszlav Romanovics Sztarij unokája. Ősei pszkovi fejedelmek voltak, az ő uralkodásának idejéről nem rendelkezünk adatokkal. A *Novgorodi I. évkönyv*ben az 1240. évnél szerepel.

II. Jurij (Jurij Vszevolodovics, 1188–1238): Jurij Dolgorukij unokája, III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod) fia, II. Jaroszlav testvére. 1212–1216 és 1218–1238 között vlagyimir–szuzdali fejedelem.

III. Jurij (Jurij Danyilovics, meghalt 1325-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Danyiil Alekszandrovics legidősebb fia. Novgorodi fejedelem 1322–1325 között.

Jurij Andrejevics: Andrej Jaroszlavics fia, Jaroszlav Vszevolodovics (II. Jaroszlav) unokája. Szuzdali fejedelem 1264–1279 között.

Jurij Dmitrijevs: II. Iván (Ivan Ivanovics Krasznij) unokája, Dmitrij Ivanovics Donszkoi fia. 1389–1433 között Galics Merszkij fejedelme (nem azonos a magyar történelemből ismert Haliccsal, ez Oroszország Kosztromai területén található, a Galicsi-tó partján). A nagyfejedelmi címre és hatalomra tört, erőszakkal támadt unokaöccsére, II. Vaszilijra (Vaszilij Vasziljevics Tyomnij = Sötét Vaszilij). 1434-ben bevette Moszkvát, ahol rövid ideig uralkodott.

Jurij Igorevics: rjazanyi fejedelem 1235–1237 között

Jurij Szvatoszlavics (Szvjatoszlavics): szmolenszki fejedelem 1386–1392 között

V. Károly (1500–1558): I. (Szép) Fülöp kasztíliai király fia, I. Ferdinánd testvére. 1516–1556 között spanyol király (I. Károly néven), 1519–1556 között német-római császár.

Konsztantyin Dmitrijevs: II. Iván (Ivan Ivanovics Krasznij) unokája, Dmitrij Ivanovics Donszkoi fia, I. Vaszilij (Vaszilij Dmitrijevs, 1371–1425; moszkvai fejedelem 1389–1425 között) testvére. Uglicsi fejedelem kb. 1410-től 1433-ig.

Konsztantyin Ivanovics: belozerszki fejedelem a 14. század végén

Konsztantyin Rosztjiszlavics: Rosztjiszlav Msztjiszlavics fia

Konsztantyin Vszevolodovics (1185–1218): Jurij Dolgorukij unokája, III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod) elsőszülött fia. 1207–1218 között rosztovi fejedelem.

II. Lajos (1506–1526): II. Ulászló magyar király fia. 1508-tól magyar, 1509-től cseh király. 1516-ban vált teljes jogú uralkodóvá.

VI. León (Bölcs Leó): bizánci császár 886–912 között

Lugven: másként Szemeon Olgerdovics (lásd ott)

II. Magnus (Magnus Eriksson): svéd király 1319–1363 között

Mahmet Amin: kazanyi kán 1484–1485, 1487–1495 és 1502–1518 között

Mahmūd Ġāzān: az İlĥānida Birodalom uralkodója 1295–1304 között

Mahmutek: Ulug Muhammed fia. Kazanyi kán 1445–1462 között.

Mamaj emír (1335 körül – 1381): az Arany Horda hadvezére. Nem volt a Dzsingisz-dinasztia tagja, tekintélye és hatalma onnan eredt, hogy Berdibek kán lányát vette feleségül.

Maszalko: Torgils Knutsson marsall. Birger király (Birger Magnusson, 1280–1321, uralkodott 1290–1318 között) helytartója és Svédország kormányzója.

Mihail Jaroszlavics (1271–1318): Jaroszlav Vszevolodovics (II. Jaroszlav) unokája, Jaroszlav Jaroszlavics (III. Jaroszlav) fia. Tveri fejedelem 1282–1318, vlagyimir–szuzdali fejedelem 1304–1318, novgorodi fejedelem 1308–1314 és 1315–1316 között.

I. Miksa (1459–1519): III. Frigyes német-római császár fia. 1493–1519 között német-római császár.

II. Miksa (1527–1576): I. Ferdinánd magyar és cseh király, majd német-római császár fia. 1564–1576 között német-római császár, I. Miksa néven magyar király.

I. Msztjiszlav (Msztjiszlav Vlagyimirovics, 1076–1132): Vszevolod Jaroszlavics unokája, Vlagyimir Vszevolodics Monomah idősebb fia, 1088–1093 és 1095–1117 között novgorodi fejedelem, 1125-től haláláig kijevi fejedelem.

Msztjiszlav Msztjiszlavics Udaloj (Merész Msztjiszlav), meghalt 1228-ban. Msztjiszlav Rosztjiszlavics Hrabrij (Bátor Msztjiszlav) fia, Rurik és David Rosztjiszlavics unokaöccse. 1210–1215 között novgorodi fejedelem.

Msztjiszlav Rosztjiszlavics Bezokij (Világtalan Msztjiszlav), novgorodi fejedelem 1160-ban, 1175–1176 között, majd Jaroszlav Msztjiszlavics Krasznij után, 1177–1178 között.

Msztjiszlav Rosztjiszlavics Hrabrij: 1179–1180 között novgorodi fejedelem

Al-Muqtadīr: bagdadi kalifa az 'abbászida dinasztiából. 908–932 között uralkodott.

Oleg (meghalt 912-ben): A *Régmúlt idők krónikája* általunk nem idézett helyein azt olvashatjuk róla, hogy Rurik halála után régensként uralkodott a kis-korú trónörökös, Igor helyett. A korábbi változat (*Nacsalnij szvod*, lásd *Az évkönyv keletkezéstörténete* című fejezetben – 5.2.1.) szerint azonban Rurik hadvezére volt csupán. Régenssége nem valószínű, mert a régensi hivatal általában a trónörökös nagykorúságáig tart, Igor pedig uralkodása kezdetén, mikor Oleget felváltotta, már legalább 33 éves volt. A szakirodalom alapján feltehető, hogy Oleg teljes jogú fejedelem volt, Rurik rokona.

Oleg Ingvarevics Krasznij: valószínűleg Ingvor Igorevics (rjazanyi fejedelem 1217–1235 és 1238–1252 között) fia, Roman Ingvarevics testvére, Jurij Igorevics unokaöccse. 1252–1258 között rjazanyi fejedelem. Nem tudni, hogy korábban milyen módon részesült a hatalomból.

Oleg Szvjatoszlavics (meghalt 1115-ben): I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölc Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. Kalandos életű, rokonaival több háborúba keveredő fejedelem. Bizánci száműzetésben is volt, Rodosz szigetén élt. Hazájába visszatérve 1083–1094 között tmutarakanyi fejedelem, 1094–1097 között pedig csernyigovi fejedelem. Leszármazottai az „*olgovicsok*”.

Öldzsejtü: az İlĥānida Birodalom uralkodója 1304–1316 között

Özbek: az Arany Horda uralkodója 1313–1341 között

Patarai Szent Metód: a kisázsiai Patara, más adatok szerint Olimposz püspöke. Teológus, Órigenész tanainak támadója. Kr. u. 313 körül vértanúhalált halt.

Patrikij Narimantovics: litván származású fejedelem, Gediminas unokája, Narimont fia. 1383-ban lényegében ugyanazt a területet kapta meg, mint 1333-ban apja.

Radonyecki Szergej: lásd Csodatévő Szergej

II. Roger (1095–1154): Szicília grófja, majd királya. Egyesítette a dél-itáliai normann grófságokat.

Rogvolod, másként Rogvold: polocki fejedelem a 970-es évekig

Roman Glebovics: Gleb Rosztyszlavics szmolenszki fejedelem (1249–1278) fia

Roman Ingvorovics: valószínűleg Ingvor Igorevics (rjazanyi fejedelem 1217–1235 és 1238–1252 között) fia, Oleg Ingvarovics Krasznij testvére, Jurij Igorevics unokaöccse. A szakirodalom nem adja meg uralkodásának éveit, valamilyen egyezség keretében Jurij Igorevics társuralkodója lehetett.

Rurik (meghalt 879-ben): az orosz uralkodóház, a Rurik-dinasztia ősapja. Származása napjainkig vitatott. A legelterjedtebb vélemény szerint dán viking vezér volt.

Sigalej (Sah-Ali): a Moszkva-barát Kaszimovi Kánság uralkodója volt, a háborúkban Moszkva szövetségese. Két alkalommal Kazanyban is uralkodott: 1519–1521 és 1551–1552 között.

Szafa Girej: kazanyi tatár kán. Két megszakítással uralkodott: 1524–1531, 1533–1546, 1546.

Szahib Girej: krími tatár kán. 1532–1551 között uralkodott.

Szemeon (Szimeon) **Olgerdovics:** a litván Jagailo testvére, Olgerd (Algirdas) fia, Gediminas unokája. Eredeti neve Lugven. A szakirodalom szerint 1389–1407 között volt novgorodi fejedelem.

Szemjon Ivanovics Gordij (= Büszke Szemjon, 1318?–1353): Danyil Alekszandrovics unokája, I. Iván (Ivan Danyilovics Kalita = Pénzeszsák Iván) fia. 1341–1353 között vlagyimir–szuzdali, 1346–1353 között pedig novgorodi fejedelem.

Szig: Sigge, svéd hadvezér a 13. század végén

Szumbeka: kazanyi tatár kánnő. Eredeti nevén Szüjün-Bike. Férje, Szafa-Girej halála után, 1549–1551 között régensként uralkodott gyermeke, Utamis-Girej helyett.

II. Szvjatopolk (Szvjatopolk Izjaszlavics, 1050–1113): I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) unokája, Izjaszlav Jaroszlavics fia. Polocki fejedelem 1069–1071, novgorodi fejedelem 1078–1088, turovi fejedelem 1088–1093 és végül kijevi fejedelem 1093–1113 között.

I. Szvjatoszlav (Szvjatoszlav Igorevics, 942–972): I. Igor fia (és amennyiben létező személy volt), Rurik unokája. Kijevi fejedelem 945-től 972-ig. 960-ig anyja, Olga uralkodott helyette.

Szvjatoszlav Ivanovics: Alekszandr Glebovics unokája, Ivan Alekszandrovics fia. Mindhárman szmolenszki fejedelmek. Szvjatoszlav Ivanovics 1359–1386 között uralkodott.

Szvjatoszlav Jaroszlavics (1) (1027–1076): Vlagyimir Szvjatoszlavics unokája, I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) fia. 1054-ig vlagyimir–volinszki fejedelem, a csernyigovi trónon 1054–1073 között ült. Testvérétől, Izjaszlavtól elvette a kijevi trónt, három évig (1073–1076) azt is birtokolta.

Szvjatoszlav Jaroszlavics (2): Jaroszlav Vszevolodovics (II. Jaroszlav) unokája, Jaroszlav Jaroszlavics (III. Jaroszlav) fia. Pszkovi fejedelem 1264–1266, tveri fejedelem 1272–1282 között.

Szvjatoszlav Olgovics: novgorodi fejedelem 1136–1138 között

Szvjatoszlav Rosztyszlavics: novgorodi fejedelem 1158–1160 és 1162–1168 között

Tahtamis (Tohtamis): 1378–1395 között az Arany Horda uralkodója

Teológus Szent Gergely: az orosz egyházban Grigorij Bogoszlov néven ismert. Kappadokiában született, Nazianszosz (Nazianszosz, Nazianz) közelében, 329/330-ban. Püspöki hivatalait több alkalommal is megszakítva félrevo-nult az egyházi közélettől elmélkedni. Élete végén a konstantinápolyi érsek-ségtől is visszavonult, költészettel, teológiával foglalkozott. 389/390-ben hunyt el. A költők védőszentje.

Timur Lenk (Tamerlan): mongol származású hadvezér, 1370-től szamarkandi emír (1336–1405)

Tovtil: Polock fejedelme az 1260-as években. Litván származású volt, eredeti neve Tautvila.

Trahanyiot, Jurij Dmitrijevs: előkelő görög család sarja. Gyerekként érkezett Oroszországba, édesapja vezette Szofja Fominyicsna Paleolog (Sophia Paleologosz), III. Iván felesége udvartartását. III. Vaszilij alatt kincstárnok és pecsétőr volt. 1522-ben kegyvesztett lett, 1525/26-ban hunyt el.

II. Ulászló (1456 k.–1516): IV. Kázmér András lengyel király fia. 1471–1516 között cseh király, 1490-től magyar király is.

Ulug Muhammed: 1422-ig uralkodott az Arany Hordában, 1437–1445 között pedig az általa alapított Kazanyi Tatár Kánságban.

I. Vaszilij (Vaszilij Dmitrijevs, 1371–1425): II. Iván (Ivan Ivanovics Krasznij) unokája, Dmitrij Ivanovics Donszkoj fia. Moszkvai fejedelem 1389–1425 között.

II. Vaszilij (Vaszilij Vasziljevics Tyomnij = Sötét Vaszilij, 1415–1462): Dmitrij Donszkoj unokája, I. Vaszilij (Vaszilij Dmitrijevs) fia. Moszkvai fejedelem 1425–1434 és 1434–1462 között. 1434-ben nagybátyja, Jurij Dmitrijevs rövid időre elűzte a trónról.

III. Vaszilij (Vaszilij Ivanovics, 1478–1533): Vaszilij Vasziljevics (II. Vaszilij = Vaszilij Tyomnij) unokája, Ivan Vasziljevics (III. Iván) fia. Moszkvai uralkodó 1505–1533 között.

Viseszlav Vlagyimirovics: Szvjatoszlav Igorevics unokája, Vlagyimir Szvjatoszlavics fia. Novgorodi fejedelem 987–1010 között.

Vitovt: Kejstut fia, Gediminas unokája, a dinasztiaalapító Jagelló unokatestvére. 1350–1430 között élt, 1392-től litván nagyfejedelem volt.

Vjacsko: orosz vagy lett származású vezér, születésének időpontja ismeretlen, neve talán a Vjacseszlav becézett alakja. Kezdetben a Polocki Fejedelemség alá tartozó Kukenois ura. A vár és környéke 1206-ban német fennhatóság alá kerül, Vjacsko ekkor elmenekült, és különböző orosz fejedelemségek szolgálatába állt (Pszkov, Polock, Szmolenszk, Novgorod). Jurjevbe Novgorod állította helytartónak, azonban nem adtak mellé elegendő fegyverest, így hatalmát nem tudta megőrizni.

Vlagyimir Jaroszlavics (1020–1052): Vlagyimir Szvjatoszlavics unokája, I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) fia. Novgorodi fejedelem 1036–1052 között.

Vlagyimir Msztyiszlavics: pszkovi fejedelem 1211–1213 között és 1214-től

Vlagyimir Szvjatoszlavics (meghalt 1015-ben): Igor unokája, Szvjatoszlav Igorevics fia. Kijevi fejedelem 980–1015 között.

Vlagyimir Vszevolodics Monomah (1053–1125): I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij = Bölcs Jaroszláv) unokája, Vszevolod Jaroszlavics fia. Szmolenszki fejedelem 1073–1078, csernyigovi fejedelem 1078–1093, perejaszlavi fejedelem 1094–1113 és végül kijevi fejedelem 1113–1125 között.

I. Vszevolod (Vszevolod Jaroszlavics, 1030–1098): Vlagyimir Szvjatoszlavics unokája, I. Jaroszlav (Jaroszlav Vlagyimirovics Mudrij) fia. Perejaszlavi fejedelem 1054–1073 között, kijevi fejedelem 1077-ben és 1078–1093 között.

III. Vszevolod (Vszevolod Jurjevics Bolsoje Gnyezdo = Nagy Fészek Vszevolod, 1154–1212, ragadványnevét sok gyermeke miatt kapta): Vlagyimir Vszevolodics Monomah unokája, Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij fia. Vlagyimir-szuzdali fejedelem 1177–1212 között.

Vszevolod Jurjevics: novgorodi fejedelem 1221-ben és 1223-ban

Vszevolod Msztyiszlavics (1): Msztyiszlav Vlagyimirovics fia, Vlagyimir Monomah unokája, meghalt 1138-ban. Novgorodi fejedelem 1117–1132 között.

Vszevolod Msztyiszlavics (2): Msztyiszlav (a keresztségben Borisz) Romanovics Sztarij fia. Pszkovi fejedelem 1214-ben, novgorodi fejedelem 1219–1221 között, szmolenszki fejedelem 1238 k.–1249 között.

Vszeszlav Brjacsizslavics (meghalt 1101-ben): Izjaszlav Vlagyimirovics unokája, Brjacsizslav Izjaszlavics fia. Polocki fejedelem 1044–1068 és 1071–1101 között. 1068 őszén a kijeviek kiszabadították a börtönből (ahová tavasszal

zárták be Novgorod elleni támadása miatt) és fejedelmüké tették. Ezután mintegy hét hónapig uralkodott a városban és birtokain.

Zeleni Szultán: = Ğalāl ad-Dīn, Tohtamis fia. Az Arany Horda uralkodója 1412–1413 között.

I. Zsigmond (?–1548): 1506–1548 között lengyel király

7. Irodalomjegyzék

7.1. Források

- Aalto–Pekkanen 1975, 1980
 Aalto, P. Pekkanen, T.: *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*. I–II. Wiesbaden, 1975, 1980. (Asiatische Forschungen, Band 44., 57.)
Abu-Hámíd al-Garnáti utazása 1985
Abu-Hámíd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985. [Eredeti orosz kiadását lásd: *Путешествие Абу Хамида* 1971.]
Английские путешественники 1938
Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Москва, 1938.
Annales monasterii de Waverleia 1865
Annales monasterii de Waverleia. Ed. H. R. Luard. London, 1865. (Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 36., vol. 2.)
Античная география 1953
Античная география. Сост. М. С. Бондарский. Москва, 1953.
Al-Bakrī, Das geographische Wörterbuch 1876–1877
Al-Bakrī, Das geographische Wörterbuch = Kitāb Mu'djam mā sta'djam [Dictionnaire des mots indécis], éd. et trad. en allemand par Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen, 1876–1877. [Reprint: Frankfurt am Main, 1994.]
 Barbier de Meynard–Pavet de Courteille 1861–1877
 Barbier de Meynard, C.–Pavet de Courteille, A.: *al-Mas'ūdī, Murūǧ ad-dahab wa ma'ādin al-ǧawhar.* Les prairies d'or et mines de pierres précieuses. Paris, 1861–1877. [Lényegesen átdolgozva Pellat, C. újra kiadta az arab szöveget (Beirut, 1966–1979), valamint a francia fordítást (Paris 1962–1987); lásd Pellat, C. alatt.]
 Barthold 1930
 Barthold, V. V.: *Hudūd al-'Ālam.* Рукопись Туманского. Ленинград, 1930.
 Bately 1980
 Bately, J.: *The Old English Orosius.* London–New York–Toronto, 1980.
Beschreibung Moskaus 1966
Beschreibung Moskaus, der Hauptstadt in Russland samt des Moscowitischen Gebietes 1557 von Sigmund Freiherr von Herberstein. Ausgewählt, übertr. und eingeleitet von B. Picard. Mit einem Vorwort von St. Verosta. Graz–Wien–Köln, 1966.

- Bīrūnī 1934
 Al-Bīrūnī: *Kitāb at-taḥḥīm li-awā'il šin ā'at at-tanǧīm.* Engl. tr. Ramsay Wright: *The Book of Instruction in Elements of the Art of Astrology.* London, 1934.
 Bīrūnī 1936
 Al-Bīrūnī: *Kitāb al-ǧamāhir fī ma'rifat al-ǧawāhir.* Hyderabad, 1936. [Reprint: Beirut, 1975.]
 Bīrūnī 1954–1956
 Al-Bīrūnī: *Al-Qānūn al-Mas'ūdī fī l-hay'a wa-t-tanǧīm.* Hyderabad, 1954–1956.
 Bīrūnī 1964
 Al-Bīrūnī: *Kitāb taḥdīd nihāyāt al-amākin li-taṣṣīḥ masāfāt al-masākin.* [Ed.] Bulgakov, P. G. Cairo, 1964.
 Bīrūnī 1967
 Al-Bīrūnī: *Taḥdīd nihāyāt al-amākin.* Engl. tr. Jamil Ali, *Determination of the Coordinates of the Cities.* Beirut, 1967.
 Bokor 1904
 Bokor János: *Jordanes. A gótok eredete és tettei.* Brassó, 1904. (Középkori krónikások 3.)
 Bolton 1962
 Bolton, J. D. P.: *Aristeas of Proconnesus.* Oxford, 1962. [A töredékek közlése kommentárokkal.]
 Canard 1988
 Canard, M.: *Ibn Fadlān, Voyage chez les Bulgares de la Volga.* Trad. de l'arabe et présenté par Marius Canard. Paris, 1988.
 Carra de Vaux 1896
 Carra de Vaux, B.: *Maṣoudi [al-Mas'ūdī]. Le livre de l'Avertissement et de la revision.* Paris, 1896.
A cirill betűs 1985
A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyestrása. Az újjörög nevek magyar helyestrása. Főszerk. Hadrovics László, szerk. Zoltán András. Budapest, 1985.
Claudii Ptolemaei, Geographia I–II. 1843–1845
Claudii Ptolemaei, Geographia. I–II. Ed. C. F. A. Noble. Leipzig, 1843–1845.
Claudius Ptolemy: The Geography 1932
Claudius Ptolemy: The Geography. Transl. and ed. by E. L. Stevenson. New York, 1932.
Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio 1967
Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins. New revised Edition. Washington, 1967.

- P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. II/2. Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus.* 1962
- P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. II/2. Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus.* Red. Köstermann, E. Leipzig, 1962.
- Czeplédy 1950–1951
- Czeplédy Károly: Zur meschheder Handschrift von Ibn Fadlān's Reisebericht. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* I. (1950–1951), 217–260. [A kézirat faksimile kiadását is tartalmazza.]
- Dal 1955
- Даль, В.: *Толковый словарь живого русского языка.* Т. IV. Москва, 1955.
- Dewing 1919
- Dewing, H. B.: *Procopius with an english translation by H. B. Dewing in seven volumes.* III. London, Cambridge, Massachusetts, 1919. (History of the Wars, Books V and VI.)
- Документы по истории коми 1958
- Документы по истории коми. Сыктывкар, 1958, 241–271. (Историко-филологический сборник. В. 4.)
- Dörrie 1956
- Dörrie, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren.* Göttingen, 1956. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse)
- Dubler 1953
- Dubler, C. E.: *Abū Ḥāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiáticas.* Madrid, 1953.
- Egy magyar püspök levele 1987
- Egy magyar püspök levele Guillaume d'Auvergne párizsi püspöknek (1240). Gy. Ruitz Izabella fordítása. In: *A tatárjárás emlékezete.* Vál., szerk. és jegyz. Katona Tamás. Budapest, 1987, 368–369.
- Ермолинская летопись 2004
- Ермолинская летопись. Москва, 2004. (Полное собрание Русских летописей XXIII.) [Reprint, eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1910.]
- Ferrand 1925
- Ferrand, G.: *Le Tuhfat al-albāb de Abū Ḥāmid al-Andalusī al-Ġarnāṭī* édité d'après les mss 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et le ms d'Alger. *Journal Asiatique*, 107 (1925), 1–148, 193–304.
- Fest 1934
- Fest Sándor: Egy magyar püspök levele volt párizsi iskolatársához a tatárokról. *Levéltári Közlemények* XII (1934), 223–225.

- Fletcher 1591
- Fletcher, G. (the Elder): *Of the Russe Commonwealth.* London, 1591. [Újabb kiadása: *Russia at the close of the sixteenth century.* Ed. Bond, E. A., Hakluyt Society, London, 1856. Az 1591-es kiadás reprintje: 1966.]
- Frähn 1823
- Frähn, Ch. M.: *Ibn Fozzlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit.* St. Petersburg, 1823. [Reprint: *Hamburger Philologische Studien*, 39. Hamburg, 1976.]
- Garkavi 1870
- Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. X.)* Санкт-Петербург, 1870.
- Геродот: История 1999
- Геродот: История. Пер. и прим. Г. А. Стратановского. Статья В. Г. Боруховича. Москва, 1999.
- de Goeje 1870, 1873
- de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (BGA) I, II. Lugdunum Batavorum (Leiden), 1870, 1873.
- de Goeje 1892
- de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (BGA) VII. Lugdunum Batavorum (Leiden), 1892.
- de Goeje 1894
- de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (BGA) VIII. Lugdunum Batavorum (Leiden), 1894.
- Gombos 1901
- Paulus Diaconus: A longobardok története (Historia Langobardorum).* Fordította, életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Dr. Gombos F. Albin. Brassó, 1901.
- Göckenjan–Zimonyi 2001
- Göckenjan, H.–Zimonyi, I.: *Orientalische berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhānī-Tradition.* Wiesbaden, 2001. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.)
- Hadrovics–Gáldi 1968
- Hadrovics László–Gáldi László: *Orosz–magyar szótár.* I–II. Budapest, 1968³.
- Herberstein 1988
- Герберштейн, С.: *Записки о Московии.* Москва, 1988.
- Herodote Histoires 1948–1960
- Herodote Histoires.* I–IX. Paris, 1948–1960.
- Herodoti Historiarum libri IX 1935
- Herodoti Historiarum libri IX.* Leipzig, 1935. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 1403, 1406)

- Herodotus with an English Translation* 1957–1960:
Herodotus with an English Translation. Cambridge, Massachusetts, 1957–1960.
 (The Loeb Classical Library)
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború* 1989
 Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Ford., utószó és jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1989.
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború* 1998
 Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Fordítás: Muraközy Gyula, utószó: Hegyi Dolores. Budapest, 1998.
- Hunyadi 2001
 Hunyadi László: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. és bev. Róna-Tas András. Budapest, 2001, 162–175.
- Hvolszon 1869
 Хвольсон, Д. А.: *Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста*. Санкт-Петербург, 1869.
- Ibn Battúta: travels in Asia and Africa: 1325–1354*. 1983
Ibn Battúta: travels in Asia and Africa: 1325–1354. By H. A. R. Gibb. London, 1983. [Rövidített változat, első kiadása: London, 1929.]
- Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai* 1964
Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai. Bev. és jegyz. Germanus Gyula, vál. Boga István, ford. Boga István és Prileszky Csilla. Budapest, 1964. [Rövidített, szerkesztett változat.]
- Iordanes 2002
 Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Ford. a PTE Ókortörténeti Tanszékének hallgatói munkaközössége Kiss Magdolna vezetésével. A jegyzeteket és a névmagyarázásokat írta Kiss Magdolna. Pécs, 2002.
- Iordanes 2004
 Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest, 2004.
- Ипатьевская летопись*, 2001
Ипатьевская летопись Москва, 2001. (Полное собрание Русских летописей II.) [Reprint, az eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1908.]
- История о Казанском царстве (Казанский летописец)* 2000
История о Казанском царстве (Казанский летописец). Москва, 2000. (Полное собрание Русских летописей XIX.) [Reprint, az eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1903.]
- Iter Persicum* 1877
Iter Persicum ou Description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Étienne Ka-kasch de Zalonkemeny. Traduction publiée et annotée par Ch. Schefer. Paris, 1877.

- Jacob 1891
 Jacob, G.: *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern?* (2. gänzlich umgearbeitete u. vielfach vermehrte Auflage.) Berlin, 1891.
- Jaubert 1836–1840
 Jaubert, P. A.: *La Géographie d'Édrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert*. I–II. Paris, 1836–1840. [Reprint: Amsterdam, 1975.]
- Jerifanyij Premudrij 1993
 Епифаний Премудрый: *Житие Стефана Пермского*. Перевёл с древнерусского языка Г. И. Тираспольский. Сыктывкар, 1993.
- Julianus barát és napkelet felfedezése* 1986
Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.
- Какаш и Тектандер: Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг.* 1896
Какаш и Тектандер: Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. Пер. Алексей Станкевич. Москва, 1896.
- Казанская история* 1954
Казанская история. Подгот. текста, вступ. ст. и прим. Г. Н. Мойсеевой. Москва–Ленинград, 1954.
- Казанская история* 1985
Казанская история. Подгот. текста и пер. Т. В. Волковой, коммент. И. А. Евсеевой. In: *Памятники литературы Древней Руси*. Москва, 1985. 300–565, 601–624.
- King Alfred's Anglo-Saxon Version of the History of Paulus Orosius* 1853
King Alfred's Anglo-Saxon Version of the History of Paulus Orosius. Ford. Thorpe, B. London, 1853. [1878², 1893³, 1900⁴]
- Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik* 1992
Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik d'Abū Ubayd al-Bakrī. Édition critique avec introduction et indices A. P. Van Leeuwen et A. Ferre. Carthago, 1992.
- Kmoskó 1997
 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1*. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.)
- Kmoskó 2000
 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2*. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2000. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.)
- Kmoskó 2007
 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/3*. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 23.)

- Kohn 1881
Kohn Sámuel: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881. [Reprint: 1990.]
Коми легенды и предания 1984
Коми легенды и предания. Сыктывкар, 1984.
Korán 2001⁴
Simon Róbert: *A Korán világa*. A Koránt az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította Simon Róbert. h. n. (Budapest), 2001.
(Kovalevskij) 1939
(Ковалевский, А. П.): *Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии под редакцией академика И. Ю. Крачковского*. Ленинград, 1939.
Kovalevskij 1956
Ковалевский, А. П.: *Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922*. Харьков, 1956.
Kramers 1938
Kramers, J. H.: *Ibn Hawqal, Kitāb šīrat al-arḡ*. Leiden–Leipzig, 1938. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum II.²) [Ez a mű új kiadása egy másik, bővebb kézirat alapján, amely korábban nem volt hozzáférhető.]
Kunik–Rozen 1878
Куник, А.–Розен, В.: *Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах*. Часть I. Санкт-Петербург, 1878.
Лаврентьевская летопись 2001
Лаврентьевская летопись Москва, 2001. (Полное собрание Русских летописей I. вып. 1.) [Reprint, az eredeti kiadás: Ленинград, 1926.]
Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки 2000
Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей XVI.) [Reprint, az eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1889.]
Летопись по Воскресенскому списку 2001
Летопись по Воскресенскому списку. Москва, 2001. (Полное собрание Русских летописей VII.) [Reprint, eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1857.]
Litavrin–Novoszelcev 1989
Литаврин, Г. Г.–Новосельцев, А. П.: *Константин Багрянородный: Об управлении империи*. Москва, 1989.
A magyar honfoglalás kútfoi 1900
A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.
A magyar szókészlet III. 1978
A magyar szókészlet finnugor elemei. III. Főszerk. Lakó György. Budapest, 1978.

- Magyar utazási irodalom, 15–18. sz.* 1990
Magyar utazási irodalom, 15–18. sz. Vál. Kovács Sándor Iván. Budapest, 1990.
Matthaeus Parisiensis 1872–1883
Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora. I–VII. Ed. H. R. Luard. London, 1872–1883. (Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 57.)
Matuzova 1979
Матузова, В. И.: *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*. Москва, 1979.
Miechów 1517
Miechów, M.: *Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana: et Europiana et de contentis in eis; Finis descriptio [n]is utriusq[ue] Sarmatie, Mathie de Myechow, arciu[m] et Medicine doctoris. Impressum Cracouie opera et impensis prouidi d[omi]ni Ioannis Haller, cuius Cracouie [n]sis. Anno Christi 17 supra millesimu[m] [m] quingentesimu[m]. In vigiliis omnium [m] sanctorum*. Cracouie [Krakkó], 1517.
Minorsky 1937
Minorsky, V.: *Ḥudūd al-ʿĀlam. The Regions of the World. A Persian geography 372 A. H. 982 A. D.* London, 1937. (GMS XI.) [1970², ed. C. E. Bosworth; 1982², C. E. Bosworth újabb kiegészítéseivel]
Minorsky 1942
Minorsky, V.: *Sharaf al Zamān Ṭāhir Marwazī on China, the Turks and India*. London, 1942.
Moeller 1839
Moeller, J. H.: *Liber Climatum auctore Scheicho Abu-Ishako el-Faresi vulgo el-Ist-hachri*. Gotha, 1839.
Mommensen 1882
Mommensen, Th.: *Iordanis Romana et Getica*. Berolini [Berlin], 1882. (MGH AA V/I.)
Moravcsik 1950
Moravcsik Gyula: *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest, 1950. [2003²: Szeged.]
Moscovia 1975
Moscovia. Bearb., eingel. und hrsg. von Fr. Berger. Weimar, 1975.
Moscovia, der Hauptstat 1557
Moscovia, der Hauptstat in Reissen durch Herrn Sigmunden, Freyherrn zu Herberstain, Neyperg und Guettenhag, Obristen Erbcamrer und öbristen Erbtruckhessen in Kärntn, Römischer zu Hungern und Behaim Khü [niglichen] May [estät] etc. Ratcamrer und Presidenten der Niederösterreichischen Camer zusammen getragen. Sambt des Moscoviter gepiet und seiner anrainer beschreibung

- und anzaigung, in wen sy emphanen und gehalten werden, sambt zwayen unterschiedlichen Raisen in die Mosqua. Wien, 1557.
- La Moscovie du XVI-e siècle, vue par ambassadeur occidental* Herberstein 1965
- La Moscovie du XVI-e siècle, vue par ambassadeur occidental* Herberstein. Présentation et traduction de R. Delort. Paris, 1965.
- Московский летописный свод конца XV века 2004
- Московский летописный свод конца XV века. Москва, 2004. (Полное Собрание Русских Летописей XXV.) [Reprint, az eredeti kiadás: Москва–Ленинград, 1949.]
- Murūġ ad-ḡahab wa-ma'ādin al-ġauhar (Aranyezők és drágakőbányák) 2000
- Murūġ ad-ḡahab wa-ma'ādin al-ġauhar (Aranyezők és drágakőbányák). In: Kmoskó Mihály: *Mohamedán trók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2000. 135–228. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.)
- Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века 2007
- Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. Москва, 2007. (Полное собрание Русских летописей XXVII.) [Reprint, eredeti kiadás: Москва, 1962.]
- Никоновская летопись 2000
- Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей XI.) [Reprint, az eredeti kiadás: Санкт-Петербург, 1897. A teljes évkönyv a Полное Собрание Русских Летописей című kiadvány IX–XIV. kötetében jelent meg.]
- Notes upon Russia 1963
- Notes upon Russia being a Translation of the earliest Account of that Country, entitled: *Rerum moscoviticarum commentarii by the baron Sigismund von Herberstein.* Transl. and ed. by R. H. Major. New York, 1963. [Reprint, az eredeti kiadás: London, Hakluite society, 1851. V. 10. 1–116., 1852. V. 12. 3–174.]
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов 1950
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Ред. и предисловие: А. Н. Наносов. Москва–Ленинград, 1950.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов 2000
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей III.) [Reprint, az eredeti kiadás: Москва–Ленинград, 1950.]
- Новгородская первая летопись по синодальному списку 1971
- Новгородская первая летопись по синодальному списку. *Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352.* Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift

- im Nachdruck. In deutscher Übersetzung herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Joachim Dietze. Leipzig, 1971.
- Opus Geographicum* 1970–1984
- Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant».* Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Delia Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. Fasc. I–IX. Napoli–Roma, 1970–1984.
- Az orosz irodalom kistükre* 1981
- Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig. XI–XVIII. sz.* Szerk., bev. és jegyz. Iglói Endre. Budapest, 1981. [Részletek a Régmúlt idők krónikájából: 69–90.]
- Ouseley 1800
- Ouseley, W.: *The oriental geography of Ebn Haukal, an Arabian traveller of the tenth century.* Translated from a manuscript in his own possession. London, 1800.
- Памятники литературы древней Руси I. 1978
- Памятники литературы древней Руси I. XI-начало XII века. Ред. А. А. Дмитриев, Д. С. Лихачёв. Москва, 1978.
- Pellat 1962–1987
- Pellat, C.: *Mas'ūdī, Les prairies d'or. Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat.* Paris, 1962–1987.
- Pellat 1966–1979
- Pellat, C.: *al-Mas'ūdī, Murūġ ad-ḡahab wa-ma'ādin al-ġawhar. Les prairies d'or. Édition Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat.* Beirut, 1966–1979.
- Plinius Secundus, Caius
- Plinius Secundus, Caius: *Naturalis historiae libri XXXVII.* Kiadásai: Plinius Secundus, Caius: *Naturalis historiae – Naturkunde.* München–Zürich, 1974–1999; Plinius Secundus, Caius: *Natural history: with an English translation in ten volumes.* Cambridge–London, 1938–1962; Plinius Secundus, Caius: *A természet története.* Válogatott részek az 1–6. könyvekből. Vál., ford., bev. és jegyz.: Váczy Kálmán. Bukarest, 1973. [Részletek.]
- Pomponius Mela
- Pomponius Mela: *De situ orbis libri III.* Az eredeti latin szöveg több kiadása is letölthető az internetről. Angol kiadás: Pomponius Mela: *Description of the world.* Trans. F. E. Romer. Michigan, 1998. Orosz kiadás: *Помпоний Мела.* Перевод: К. С. Апт. In: *Античная география.* Москва, 1953, 176–238.
- Повесть временных лет I–II. 1950
- Повесть временных лет I–II. Ред. и комм. Д. С. Лихачёв, В. А. Романов. Москва–Ленинград, 1950.

Псковские летописи 2000

Псковские летописи. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей V. вып. 2.) [Reprint, az eredeti kiadás: Москва, 1955.]

Путешествие Абу Хамида 1971

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу: 1131–1153. Перевод: Большаков, О. Г., комм. Монгайт, А. А. Москва, 1971.

Rašīd ad-Dīn 1960

Рашид-ад-Дин: Сборник летописей. Т. II. Перевод и комм. Ю. П. Верховский, ред. И. П. Петрушевский. Москва–Ленинград, 1960.

Régi orosz irodalmi szöveggyűjtemény 1971

Régi orosz irodalmi szöveggyűjtemény. Szerk. Iglói Endre. Budapest, 1971.

Reinaud 1848

Reinaud, J. T.: *Geographie d'Aboulfeda*. II. Paris, 1848.

Reise zu den Moscovitern. 1525. 1966

Reise zu den Moscovitern. 1525. Hrsg. von F. Seifert. München, 1966.

Rerum moscoviticarum commentarii 1556

Rerum moscoviticarum commentarii. Ad haec non solum novae aliquot tabulae, sed multa etiam alia nunc demum ab ipso auctore adjecta sunt: quae, si cui cum prima editione conferre libeat, facile deprehendet. Pauli Jovii. De legatione moscovitarum liber. De Admirandis Hungariae aquis hypomnematatione Georgio Wernhero authore. Basel, 1556.

Rerum moscoviticarum commentarii 1964

Rerum moscoviticarum commentarii. Frankfurt am Main, 1964.

Risālat Ibn Faḍlān 1987²

Risālat Ibn Faḍlān. Ed. Sāmī ad-Dahhān. Beirut, 1987².

Родословная книга 1787

Родословная книга князей и дворян российских и выезжих. I–II. Ред. Novikov, N., Москва, 1787.

Рогожский летописец 2000

Рогожский летописец. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей XV.) [Reprint, az eredeti kiadás: Петроград, 1922.]

Rot 1982

Rot Sándor: *Old English*. Budapest, 1982.

Русский хронограф 2005

Русский хронограф. Москва, 2005. (Полное Собрание Русских Летописей XXII.) [Reprint, az eredeti kiadás két részletben: Санкт-Петербург, 1911, Петроград, 1914.]

Schlözer 1802–1805

Schlözer, A. L.: *Russische Annalen*. I–IV. Göttingen, 1802–1805.

Scriptores rerum Hungaricarum 1938

Scriptores rerum Hungaricarum. Szerk. Deér, J. Szentpétery, E. Budapest, 1938.

Simon 2007

Simon Róbert: *Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bulgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007.

Skelton–Marston–Painter 1965

Skelton, R. A.–Marston, T. E.–Painter, G. D.: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven–London, 1965.

Sotoodeh 1962

Sotoodeh, M.: *Hudūd al-'Alam min al-mašriq ilā l-mağrib. Compiled in 982-3 A. D./372 A. H.* Ed. Manoochehr Sotoodeh. Tehran, 1962.

Spitzer–Komoróczy 2003

Spitzer, Shlomo J.–Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003. (Hungaria Judaica 16.)

Steinitz 1991

Steinitz, W.: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, 1991. (Lieferung 13.)

Strabón 1977

Strabón: *Geographika*. Ford.: Földy József. Előszó: Balázs János. Budapest, 1977.

Szamota 1892

Szamota István: *Régi magyar utazók Európában. 1532–1770*. Nagybecskerek, 1892.

Szaveljeva–Koroljov 1997

Савельева, Э. А.–Королев, К. С.: *Древние рукописи о Перми Вычегодской*. Сыктывкар, 1997.

Сказание о Стефане Пермском 1992

Сказание о Стефане Пермском. Свод разнообразных преданий, историй и сведений о жизни и труда святителя Стефана, епископа Пермского, волхва Пама низвергнувшего и просветившего Север дикий светом Христовой веры. Сыктывкар, 1992.

Szkrzsinszkaja 1960

Скржинская, Е. Ч.: *Иордан, о происхождении и деяниях гетов*. Гетика. Москва, 1960.

Собрание государственных грамот 1813–1826

Собрание государственных грамот и договор хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. I–IV. Москва, 1813–1826.

Софийская первая летопись старшего извода 2000

Софийская первая летопись старшего извода. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей VI. Вып. 1.)

- Tacitus összes művei I–II.* 1980
Tacitus összes művei I–II. Ford. Borzsák István. Budapest, 1980. (Bibliotheca Classica)
- Tacitus összes művei* 1998
Tacitus összes művei. Ford. Borzsák István, jegyzetek Zsolt Angéla. Szeged, 1998.
- Tardy 1980
 Tardy Lajos: *A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században.* Budapest, 1980. (Körösi Csoma Könyvtár 17.)
- Tectander 1609
 Tectander, G.: *Iter Persicum. Kurtze, doch ausführliche und warhafftige Beschreibung der Persianischer Reise [...] Von dem Edlen und Gestrengen Herren Stephano Kakasch von Zalonkemeny [...].* Meissen, 1609¹, 1610²
- Tectander 1889
 Tectander, G.: *Reise nach Persien.* Neudruck der Ausgabe vom Jahre 1610 besorgt durch R. Wolkan. Reichenberg, 1889.
- The Chronicle of Novgorod 1016–1471.* 1914
The Chronicle of Novgorod 1016–1471. Translated from the Russian by Robert Mitchell and Nevill Forbes, with an introduction by C. Raymond Beazley, and an account of the text by A. A. Shakhmatov. London, 1914. (Works of the Camden Society. Ser. 3, Vol. 25.)
- The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text* 1953
The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge, 1953.
- The travels of Ibn Battūta* 1829
The travels of Ibn Battūta. By Samuel Lee. London, 1829. [Rövidített változat, újabb kiadása: London, 1984.]
- The travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354.* 1958–2000
The travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354. By H. A. R. Gibb (Vol. I–IV.), by A. D. H. Bivar (Vol. V.). London, 1958–2000. (Hakluyt 2nd ser. no. 110, 117, 141, 178, 190.) [teljes változat]
- The Works of King Alfred the Great.* 1–2. 1858
The Works of King Alfred the Great. 1–2. Ford. Giles, J. A. London, 1858. [New York, 1969².]
- Типографская летопись* 2000
Типографская летопись. Москва, 2000. (Полное Собрание Русских Летописей XXIV.) [Reprint, az eredeti kiadás: Петроград, 1921.]
- Togan 1939
 Togan, Zeki Velidi A.: *Ibn Fadlān's Reisebericht.* Leipzig, 1939. [Reprint: Liechtenstein, 1966.]
- Togan 1941
 Togan, Zeki Velidi A.: *Biruni's Picture of the World.* Delhi, 1941. [1999²]

- Устюжский летописный свод* 1950
Устюжский летописный свод. Москва–Ленинград, 1950.
- Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв.* 1982
Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград, 1982. (Полное Собрание Русских Летописей 37.)
- Великия Минеи Четии* 1915
Великия Минеи Четии. Апрель. Тетрадь III. Дни 22–30. Москва, 1915. (Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорскою Археографическою комиссисею I.)
- Вологодско-пермская летопись* 2006
Вологодско-пермская летопись. Москва, 2006. (Полное Собрание Русских Летописей XXVI.) [Reprint, az eredeti kiadás: Москва–Ленинград, 1959.]
- Voyages d'Ibn Batoutah* 1874
Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe, accomp. d'une trad. par C. Defrémery et le B. R. Sanguinetti. Paris, 1874. (Collection d'ouvrages orientaux.) [Teljes változat.]
- Wiet 1955
 Wiet, G.: *Ibn Rusta, Kitāb a'lāq an-nafīsa.* Trad. fr. Gaston Wiet. Cairo, 1955.
- Wüstenfeld 1848
 Wüstenfeld, F.: *Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. Zweiter Theil: Kitāb atār al-bilād: Die Denkmäler der Länder. Aus den Handschriften des Hn. Dr. Lee und der Bibliotheken zu Berlin, Gotha und Leyden.* Göttingen, 1848. [Reprint: Wiesbaden, 1967.]
- Wüstenfeld 1866–1870
 Wüstenfeld, F.: *Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, Paris, London und Oxford, auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* I–VI. Leipzig, 1866–1870.
- Wyngaert 1929
 Wyngaert, A. van den: *Sinica Franciscana. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV.* I. Quaracchi–Firenze, 1929.
- Źródła arabskie* 1977
Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. II/2. Red. Lewicki, T. Wrocław–Kraków–Warszawa, 1977.
- Житие св. Стефана* 1897
Житие святого Стефана епископа Пермского, написанное Епифанием Премудрым. Под ред. В. Г. Дружинина. Санкт-Петербург.
- Житие св. Стефана* 1959
Житие св. Стефана, епископа Пермского, написанное Епифанием Премудрым. Paris–New York, 1959. [Reprint D. Csizsevskij előszavával az Apophoreta Slavica sorozat 2. köteteként. Az eredeti kiadás: Санкт-Петербург.]

7.2. Feldolgozások

Abramov 2004

Абрамов, В. К.: К вопросу о буртасах. In: *Формирование, историческое взаимодействие и культурные связи финно-угорских народов*. Йошкар-Ола, 2004, 109–111.

Ács 2010

Ács Pál: Iter Persicum. Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé (1603). In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2010, 577–584.

Adelung 1818

Adelung, Fr.: *Siegmund Freiherr von Herberstein. Mit besonderer Rücksicht auf seine Reisen in Russland*. St. Petersburg, 1818.

Afanaszjev 1984

Афанасьев, Г. Е.: Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X века. *Советская Этнография* 1984/4, 28–41.

Afanaszjev 1985

Афанасьев, Г. Е.: Буртасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры (ответ А. Х. Халикову). *Советская Этнография* 1985/5, 164–169.

Afanaszjev 1988

Афанасьев, Г. Е.: Буртасы. In: *Исчезнувшие народы*. Москва, 1988, 85–96.

Afanaszjev 2008

Афанасьев, Г. Е.: Тортика, А. А., Северо-западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – первая четверть X вв.) *Российская Археология* 2008/3., 165–170. [Ismertetés.]

Ahmad 1971

Ahmad, M.: Ibn Rusta. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). III. (1971), 920–921.

Alihova 1949

Алихова, А. Е.: К вопросу о буртасах. *Советская Этнография* 1949/1, 48–57.

Les anciens Hongrois 1977

Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'est. Szerk. Erdélyi István. Budapest, 1977.

A(rhimandrit) M(akarij) 1856

А(рхимандрит) М(акарий): *Сказание о жизни и трудах святого Стефана, епископа Пермского*. Санкт-Петербург, 1856.

Ambroz 1966

Амброз, А. К.: *Фибулы юга европейской части СССР II. в. до н. э. – IV. в. н. э.* Москва, 1966. (Свод археологических источников, Д1-30.)

Археология Республики Коми 1997

Археология Республики Коми. Москва, 1997.

Bader 1964

Бадер, О. Н.: Могильники турбинского типа, их возраст и связь с поселениями. *Археологический сборник Эрмитажа* вып. 6. (1964), 103–114.

Baker 1983

Baker, R. W.: Slavonic influence upon the language of the Old Permian texts. *Finnisch-ugrische Forschungen* 45 (1983), 82–106.

Barna 1877

Barna Ferdinánd: *A mordvaiak történelmi viszonyai*. Budapest, 1877. (Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből)

Bartha 1996

Bartha Antal: Finno-Ugric Affinity and the Hungarian National Identity. In: *Historia Fenno-Ugrica I:1. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae*. Oulu, 1996, 81–90.

Barthold 1897

Бартолд, В. В.: Отчёт о поездке в Среднюю Азию в 1893–94 годах. *Записки Академии Наук, историко-филологический отдел. 8-я серия, т. I, № 4*. (1897), 78–126.

Barthold 1913

Barthold, W.: Burtās. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI) I. (1913), 1337–1338.

Barthold 1965

Barthold, W.: Gardīzī. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). II. (1965), 978.

Barthold–Quelquejay 1960

Barthold, W.–Quelquejay, Ch.: Burtās. Art. *Encyclopaedia of Islam*. (EI²). I. (1960), 1338.

B. D. 1993

B. D. (Balázs Dénes): Tectander György. In: *Magyar utazók lexikona*. Szerk. Balázs Dénes. Budapest, 1993, 374–375.

Bejlisz 1984

Бейлис, В. М.: Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель. In: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1982 год*. Москва, 1984, 208–228.

Beloribkin 2003

Белорыбкин, Г. Н.: *Западное Поволжье в средние века*. Пенза, 2003.

Benedicty 1963

Benedicty Róbert: A Thuleról szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál. *Antik Tanulmányok* 10 (1963), 59–65.

Bereczki 1971

Bereczki Gábor: Cseremis szövegmutatványok. *Nyelvtudományi Közlemények* 73 (1971), 25–48.

- Bereczki 1989
 Bereczki Gábor: A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül. *Magyar Nyelv* 85. (1989), 439–442. Ua. In: *Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 1998, 265–269. (Urálisztikai tanulmányok 8.)
- B. G. 1993
 B. G. (Bencsik Gábor): Kakas István. In: *Magyar utazók lexikona*. Szerk. Balázs Dénes. Budapest, 1993, 188–191.
- Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I:2. 1976
Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I:2. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Budapest, 1976.
- Boilot 1960
 Boilot, D. J.: Al-Bīrūnī. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). I. (1960), 1236–1238.
- Bojtár 1997
 Bojtár Endre: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest, 1997.
- Bollók 2004
 Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004), 349–380.
- Bosworth 1991
 Bosworth, C. E.: al-Marwazī. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). VI. (1991), 628.
- Bosworth 2004
 Bosworth, C. E.: Ḥudūd-al-‘ālam. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). XII. (2004), 376.
- Braun 1899
 Браун, Ф. А.: *Разыскания в области готто-славянских отношений*. Санкт-Петербург, 1899.
- Brøndsted 1983
 Brøndsted, J.: *A vikingek*. Budapest, 1983.
- Castrén 1853
 Castrén, M. A.: *Nordische Reisen und Forschungen*. 5. Sankt-Peterburg, 1853.
- Czeplédy 1943
 Czeplédy Károly: Magna Hungaria. *Századok* 77 (1943), 277–306.
- Czeplédy 1972
 Czeplédy Károly: Gardízi „török” fejezeteinek magyarázatához. *Magyar Nyelv* LXVIII (1972), 138–145.
- Csernyecov 1988
 Чернецов, А. В.: *Посох Стефана Пермского. Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР* Т. 41. Ленинград, 1988, 215–240.
- Csernyenko 1984
 Черненко, Е. В.: *Скифо-персидская война*. Киев, 1984.

- Csernyicin 1966
 Черницын, М. А.: Угро-финские могильники на территории Вологодской области. *Советская археология* 1966/4, 196–201.
- Dobrodomov 1986
 Добродомов, И. Г.: Этимология этнонима «буртас». In: *Ономастика Поволжья вып. 5. Саранск*, 1986, 119–129.
- Domokos 1998a
 Domokos Péter: Kazan suomalais-ugrilaisten kansojen historiassa ja fennougris-tiikassa. In: *Faravid. Pohjois Suomen Historiallisen Yhdistyksen Vuosikirja*. XX–XXI. Rovaniemi, 1998, 267–271.
- Domokos 1998b
 Domokos Péter: *Székítától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Budapest, 1998. [2., átdolgozott kiadás.]
- Dovatur–Kallisztov–Sisova 1982
 Доватур, А. И.–Каллистов, Д. П.–Шишова, И. А.: *Народы нашей страны в «истории» Геродота*. Москва, 1982.
- Dozy 1881
 Dozy, R.: *Supplément aux dictionnaires arabes*. Leyde (Leiden), 1881.
- Dubov 1981
 Дубов, И. В.: Северо-Восточная Русь и «Арса» арабских источников. *Вестник Ленинградского университета* 8 (1981), 22–29.
- Dubov 1982
 Дубов, И. В.: *Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья*. Ленинград, 1982.
- Dubov 1985
 Дубов, И. В.: *Города, величеством сияющие*. Ленинград, 1985.
- Dunlop 1954
 Dunlop, M. D.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954.
- Dralle 1985
 Dralle, L.: Artanija–Ruś–Varjagi. Bemerkungen zu einigen Problemen der Geschichte Altrusslands. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 33 H. 1. (1985), 1–22.
- Ebert 1921
 Ebert, M.: *Südrußland in Altertum*. Bonn–Leipzig, 1921.
- Eesti ajalugu. Kronoloogia* 1994
Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koostanud: Sulen Vahtre. Tallinn, 1994.
- Eichwald 1834
 Eichwald, E.: Darius Hystaspes zeiht nach der Gegend von Pinsk. *Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst besonders Russlands* III/I. (1834).
- Erdödi 1966
 Erdödi József: *Az uráli népek történelme és műveltsége*. Budapest, 1966.

The Finno-Ugric World 2004

The Finno-Ugric World. Editor-in-Chief: György Nanovfszky. Budapest, 2004.

A finnugorok világa 1996

A finnugorok világa. Főszerk. Nanovfszky György. Budapest–Moszkva, 1996.

Fjodorova 2002

Федорова, Н. В.: Западная Сибирь и мир средневековых цивилизаций: история взаимодействия на торговых путях. *Археология, этнография и антропология Евразии* 4(12), 91–101. – <http://www.yamalarchaeology.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=165> (letöltve az internetről 2012. május 27-én)

Flor 1965

Флор, Б. Н.: Об одном из источников «Трактата о двух сарматиях» Матвея Меховского. *Советское славяноведение* 1965/2, 52–64.

Fodor 1973

Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. *Régészeti Füzetek* Ser. II. No. 15. Budapest, 1973.

Fodor 1975a

Fodor István: A finnugor régészet fő kérdései. In: *Uráli népek*. Budapest, 1975, 47–76.

Fodor 1975b

Fodor István: *Verecke híres útján*. Budapest, 1975.

Fodor 2001

Fodor István: László Gyula, a régész. In: *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 2001, 147–270.

Fodor 2008

Fodor István: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei* XI. Nagykőrös, 2008, 127–188.

Fodor 2009

Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás*. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. (Magyarország története 1.)

Font 1996

Font Márta: Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: *A honfoglalás-kor írott forrásai*. Budapest, 1996, 119–129. (A honfoglalásról sok szemmel II.)

Формирование 2004

Формирование исторической взаимодействия и культурные связи финно-угорских народов. (Материалы III Международного исторического конгресса финно-угроведов.) Йошкар-Ола, 2004.

Frojanov 1980

Фроянов, И. Я.: *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленинград, 1980. [Új kiadása in Фроянов, И. Я.: *Начала русской истории*. Избранное. Москва, 2001. 483–714.]

Frojanov–Dvornycsenko 1988

Фроянов, И. Я.–Дворниченко, А. Ю.: Возникновение и развитие города-государства в Северо-восточной Руси XI – начала XIII в. In: *Историко-археологическое изучение древней Руси*. Ленинград, 1980, 150–179. (Славяно-русские древности 1.)

Gamel 1865

Гамель, И. Х.: *Англичане в России в XVI–XVII ст.* Санкт-Петербург, 1865.

Garkavi 1870

Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. (С половины VII века до конца X века по Р. Х.)* Санкт-Петербург, 1870. [Reprint: Paris, 1969.]

Garkavi 1875

Harkavy, A.: Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands. *Russische Revue* VI (1875), 69–97.

de Goeje 1871

de Goeje, M. J.: Die Istakhri–Balkhi Frage. *Zeitschrift der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft* 25 (1871), 42–58.

Golden 1990

Golden, P. B.: The peoples of the Russian forest belt. In: *The Cambridge history of early inner Asia*. Red. Sinor, D. Cambridge, 1990, 229–255.

Golden 2011

Golden, P. B.: Burtās. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI³). 2011–2012.

Goldziher 1875 [1995]

Goldziher Ignác: Muhammedán utazókról. *Földrajzi Közlemények* 3 (1875), 91–102, 148–170. [Másodközlése: *Az arabok és az iszlám*. I–II. Szerk. Ormos István. Budapest, 1995, 107–140.]

Golmszten 1946

Гольмстен, В. В.: Буртасы. In: *Краткие сообщения института истории материальной культуры* 13 (1946), 17–26.

Gombocz 1923–1927

Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927), 1–33, 168–193.

Göckenjan 1997

Göckenjan, Hansgred: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok út-leírásaiban. *Aetas* 1997/2–3, 93–119.

- Grakov 1947
Граков, Б. Н.: Чи мала Ольвія торговельні зноси з Поволжя і Приуралля в архаїчну і класичну епохи? – *Relations commerciales entre Olbia et les regions du Volga et de l'Oural. Археология I* (1947), 23–28.
- Grakov 1944
Греков, Б. Д.: *Культура Киевской Руси*. Москва, 1944.
- Grisakov–Zelenyev 1999
Гришаков, В. В.–Зеленева, Ю. А.: Муром. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Ижевск, 1999, 89–118.
- Griskina 1994a
Грышкіна, М. В. *Удмурты: этюды из истории. IX–XIX вв.* Ижевск, 1994.
- Griskina 1994b
Грышкіна, М. В.: Тяжёлые испытания и грозные потрясения. In: *Удмурты: этюды из истории. IX–XIX вв.* Ижевск, 1994, 24–48.
- Grousset 1970
Grousset, R.: *The Empire of the Steppes. A History of the Central Asia*. New Brunswick–New Jersey, 1970.
- Gurina 1963
Гурина, Н. Н.: Памятники эпохи бронзы и раннего железа в костромском Поволжье. По материалам Горьковской экспедиции. In: *Материалы и исследования по археологии СССР* 110 (1963), 85–203.
- Hajdú 1953
Hajdú Péter: *A magyarság kialakulásának előzményei*. Budapest, 1953. (Nyelvtudományi Értekezések 2.)
- Hajdú 1964a
Hajdú Péter: Über die alten Siedlungsraume der uralischen Sprachfamilie. *Acta Linguistica Hungaricae* 14. (1964), Budapest, 47–83.
- Hajdú 1964b
Hajdú Péter: *Hol volt az uráli őshaza?* Budapest, 1964. (Nyelvtudományi Értekezések 40.)
- Hajdú 1964c
Hajdú Péter: Észrevételek László Gyula, „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet emlékei a Szovjetföldön” c. könyvéhez. *Archaeológiai Értesítő* 91 (1964), 118–123.
- Hajdú–Domokos 1978
Hajdú Péter–Domokos Péter: *Urali nyelvrokonaink*. Budapest, 1978.
- Halikov 1969
Халиков, А. Х.: *Древняя история Среднего Поволжья*. Москва, 1969.
- Halikov 1985
Халиков, А. Х.: К вопросу об этнической территории буртасов во второй половине VIII – начале X в. *Советская Этнография* 1985/5, 161–164.

- Halikov 1989
Халиков, А. Х.: Некоторые новые аспекты в этногенезе удмуртского народа. In: *Новые исследования по этногенезу удмуртов*. Ижевск, 1989, 43–50.
- Hansen 1844
Hansen, A.: *Ost-europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippocrates*. Dorpat [Tartu], 1844.
- Harmatta 1941
Harmatta János: *Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához*. Budapest, 1941. (Magyar–görög tanulmányok 14.)
- Harmatta 1954
Harmatta János: Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban. *MTA I. Osztály Közleményei* 6 (1954), 341–351.
- Harmatta 1997
Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Budapest, 1997, 119–140. (A honfoglalásról sok szemmel III.)
- Heeren 1817
Heeren, A. H. L.: *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. Erster Theil, Asiatische Völker. Zweite Abtheilung, Phönicië, Babylonier, Scythen, Indier*. Wien, 1817.
- Hegedűs 2003
Hegedűs József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest, 2003.
- Helmszky 1996
Helmszky, E.: *A szamojéd népek vázlatos története*. Budapest, 1996. (Budapesti Finnugor Füzetek 1.)
- Herberstein 1805
Herberstein, S.: Main Sigmunden Freuherrn zu Herberstain, Nyperg und Gutteng Raittung und Antzaigen meines Lebens und Wesens wie hernach volgt. In: Kovachich, Márton György: *Sammlung kleiner noch ungedruckten Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarischen Geschichte aufgezeichnet haben*. Bd. I. Ofen [Buda], (1805), XLIV–XLVII.
- Herrmann 1916
Herrmann, A.: Issedoi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) IX (1916), 2235–2246.
- Herrmann 1919
Herrmann, A.: Iyrkai. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) X (1919), 1386–1390.
- Herrmann 1932
Herrmann, A.: Melanchlanoi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) XV (1932), 407.

Herrmann 1937

Herrmann, A.: Thyssagetai. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) II/VI. (1937), 755.

Honti 2000a

Honti László: Grundsprache oder Ursprache? (Eine kurze Information über jüngste wunderliche Ideen in der Uralistik). In: *Amant alterna Camenae*. Szerk. Carli, A.–Töttösy, B.–Vasta, N. Torino, 2000, 129–151.

Honti 2000b

Honti László: Pusztay János: „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)”. *Nyelvtudományi Közlemények* 97 (2000), 297–330. [Ismertetés.]

Honti 2001a

Honti László: Hol és milyen uráli/finnugor „ösnylvet” beszéltek távoli eleink? (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban). *Magyar Nyelvjárások* 39 (2001), 13–32.

Honti 2001b

Honti László: Eine Lingua franca als Grundsprache – ein Scherz oder ernst gemeint? In: *Studi offerti ad Alexandru Niculescu dagli amici e allievi di Udine*. Szerk. Vatteroni, S. Udine, 2001, 105–118.

Honti 2010

Honti László: Anyanyelvünk rokonságáról. In: *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, 2010. 161–241.

Horoskevics 1963

Хорошкевич, А. Л.: *Торговля Великого Новгорода в XIV–XV в.* Москва, 1963.

Hrbek 1957

Hrbek, I.: Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen. *Archiv Orientalní* 25 (1957), 628–652.

Христианизация Коми края 1996

Христианизация Коми края и его роль в развитии государственности и культуры. Т. I–II. Сыктывкар, 1996.

Iglói 1981

Iglói Endre: *Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig. XI–XVIII. sz.* [Vál., bev. és jegyz.] Budapest, 1981.

Iglói 1988

Iglói Endre: *Az orosz irodalmi múlt*. Budapest, 1988.

Illinszka 1970

Іллінська, В. А.: Андрюфаги, меланхлени, будини або скіфи. *Археологія* XXI-II (1970), Київ, 23–39.

Поваязский 1876

Иловайский, Д. И.: *Разыскания о начале Русы*. Москва, 1876.

Isačenko 1957

Isačenko, A. V.: Herbersteiniana II. Herbersteins Moskowiterbuch und seine Bedeutung für die russische historische Lexikographie. In: *Zeitschrift für Slawistik*. Bd. II. Hf. 4. (1957), Berlin, 493–512.

Isztrin 1897

Истрин В.: *Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах: Исслед. и тексты*. Москва, 1897.

Jacoby 1913

Jacoby, F.: Herodotos. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) Suppl. H. 2. (1913), 205–520.

Janyin 1984

Janyin, V. L.: *Nyírfakéreg levelek üzenete*. Budapest, 1984.

Julianus barát és napkelet felfedezése 1986

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.

Juskov 1940

Юшков, С. В.: К вопросу о происхождении русского государства. *Учёные записки Московского юридического института* вып. 2 (1940), 37–59.

Juskov 1949

Юшков, С. В.: *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. Москва, 1949.

Kálmán 1981

Kálmán Béla: *Munkácsi Bernát*. Budapest, 1981. (A múlt magyar tudósai.)

Karaszik 1950

Карасик, А. М.: К вопросу о третьем центре древней Руси. *Исторические записки* 35 (1950), 304–305.

Kiessling 1912

Kiessling, M.: Geloni. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) VII (1912), 1014–1018.

Király 2004

Király Péter: *A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai*. Nyíregyháza, 2004. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 8.)

Kirkinen 1991

Kirkinen, H.: Inkerin keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617. In: *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Toim. Nevalainen, P. és Sihvo, H. Helsinki, 1991. 35–66. (SKS-toimituksia 547.)

Kirpitsnyikov 1988

Кирпичников, А. Н.: Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. In: *Историко-археологическое изучение древней Руси*. Ленинград, 1988, 38–79. (Славяно-русские древности 1.)

Kirpitsnyikov–Dubov–Lebeguev 1986

Кирпичников, А. Н.–Дубов, И. В.–Лебедев, Г. С.: Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) In: *Славяне и скандинавы*. Москва, 1986, 189–297.

Klima 1989

Клима, Л.: Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II. тыс. н. э. *Советское финноугроведение* (1989), Tallinn, 44–50.

Klima 1990a

Клима, Л.: Основы критики теорий уральской прародин. In: *Congressus internationalis fenno-ugristarum* 7/6. Debrecen, 1990, 58–64.

Klima 1990b

Klima László: Die Urheimat als historischer Begriff. *Specimina Sibirica*. III. Pécs, 1990, 105–111.

Klima 1993

Klima László: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI/2. Miskolc, 1993, 115–126.

Klima 1996a

Klima László: On the Uralian homeland – in general and in particular. In: *Historia Fenno-ugrica I:1, Congressus Primus Historiae Fenno-ugricae*. Oulu, 1996, 489–496.

Klima 1996b

Klima László: *The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis*. Oulu, 1996. (Studia Historica Fenno-ugrica I.)

Klima 1998

Klima László: *Oroszország történelmének különossége és a finnugorok*. [Elhangzott Tallinnban, a 2. finnugor történeti konferencián. Letölthető az internetről: <http://finnugor.elte.hu/?q=kelfu5>]

Klima 1999

Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia I*. Budapest, 1999. (Budapesti Finnugor Füzetek 12.)

Klima 2002

Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia II*. Budapest, 2002. (Budapesti Finnugor Füzetek 18.)

Klima 2003

Klima László: Keresztül a vízvázasztón. A volok és a zavolocsjei csúdok. *Magyar Nyelvjárások*. XLI. [Ünnepi könyv Nyirkos István tiszteletére.] Debrecen, 2003, 335–341.

Klima 2005

Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia*. III. Budapest, 2005. (Budapesti Finnugor Füzetek 19.)

Klima 2007

Клима, Л.: Финно-угорские народы в России в Средние века, 859–1118 гг.: финно-угры и самоеды на страницах Повести временных лет. In: *Славянский алманах* 2006. Москва, 2007, 43–60.

Kljucsevszkij 2009

Kljucsevszkij, V. O.: *Az orosz történelem terminológiája*. Budapest, 2009. (Ruszsztikai könyvek XXI.)

Kmietowicz 1972–1973

Kmietowicz, F.: Artāniya-Artā. *Folia Orientalia* XIV (1972–1973), Kraków, 231–260.

Kmoskó 1921–1925

Kmoskó Mihály: Die Quellen Istachri's in seinem Berichte über die Chasaren. *Kőrösi Csoma Archivum* I (1921–1925), 141–148.

Kniezsa 1955

Kinezs István: Elnöki zárszó. In: *A magyar őstörténet kérdései: a Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1.* Szerk. Czeglédy Károly, Hajdú Péter. Budapest, 1955, 50–52. (Nyelvtudományi Értekezések 5.)

Kocskurkina 1982

Кочкуркина, С. И.: *Древняя Корела*. Ленинград, 1982.

Kokovcov 1932

Коковцов, П. К.: *Еврейско-Хазарская переписка в X. веке*. Ленинград, 1932.

Komar–Szuobokov 2000

Комар, А. В.–Сухобок, О. В.: Вооружение и военное дело Хазарского каганата. *Восточноевропейский археологический журнал* 2000 март–апрель – http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm (letöltve az internetről 2011. 11. 19-én)

Konovalova 1995

Коновалова, И. Г.: рассказ о трёх группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годы*. Москва, 1995, 139–148.

Konovalova 1999

Коновалова, И. Г.: *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси*. Москва, 1999.

- Korkkanen 1975
 Korkkanen, I.: *The peoples of Hermanaric Jordanes, Getica 116*. Helsinki, 1975. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Sarja B. Tom. 187.)
 Koskinen 1862
 Koskinen, Y.: *Tiedot Suomen suvun muinaisuudesta*. Helsinki, 1862.
 Köppen, Fr. Th. 1886
 Кёппен, Ф. П.: Материалы к вопросу о первоначальной родине и первобытном родстве индо-европейского племени. *Журнал Министерства Народного Просвещения* – август: 199–234, октябрь: 191–211, ноябрь: 21–64, декабрь: 227–250. Санкт-Петербург, 1886.
 Köppen, Fr. Th. 1890
 Köppen, Fr. Th.: Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen. *Das Ausland. Wochenschrift für Erd- und Völkerkunde* Jahrgang. 63, Nr. 51. (1890. dec. 22.), Stuttgart, 1001–1007.
 Köppen, P. 1861
 Кёппен, П.: *Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России*. Санкт-Петербург, 1861.
 Kramers 1932
 Kramers, J. H.: La question Balkhi–Istahri–Ibn Hawqal et l'Atlas de l'Islam. *Acta Orientalia* 10. (1932), Lund [Havniae], 9–30.
 Kraczkowskij 1957
 Крачковский, И. Ю.: *Арабская географическая литература*. Москва–Ленинград, 1957. (Избранные сочинения IV.)
 Kraszov 1896
 Красов, А.: Зыряне и просветитель их, святой Стефан, первый епископ Пермский и Устьвымский (1383–1396). *К 500-ой годовщине со дня кончины святого Стефана, 1396 года Апреля 26 – 1896 года Апреля 26*. Санкт-Петербург, 1896.
 Kretschmer 1923
 Kretschmer, K.: Scythae. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) II/2. (1923), 923–942.
 Kruse 1846
 Kruse, Fr. C. H.: *Ur-Geschichte des Estnischen Volkstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv- Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion*. Moskva, 1846.
 Kuncevic 1905
 Кунцевич, Г. З.: *История о Казанском царстве или Казанский летописец: опыт историко-литературного исследования*. Санкт-Петербург, 1905.

- Kuzmin 2003
 Кузьмин, А. Г.: *Начало Руси: Тайны рождения русского народа*. Москва, 2003. – http://statehistory.ru/books/Apollon--Kuzmin_Nachalo-Rusi-Tayny-rozhdeniya-russkogo-naroda/ (letöltve az internetről: 2015. 02. 14.)
 Lakó 1955
 Lakó György: Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány. In: *A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1*. Szerk. Czeglédy Károly, Hajdú Péter. Budapest, 1955, 8–19. (Nyelvtudományi Értekezések 5.)
 Lakó–Zólyomi 1963
 Lakó György–Zólyomi Bálint: László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. *Nyelvtudományi Közlemények* 65 (1963), 473–477. [Ismeretetés.]
 Lane 1863–1893
 Lane, E. W.: *An Arabic English Lexicon. In eight parts*. London, 1863–1893. [Reprint: Beirut, 1980.]
 Lappo-Danyilovszkij 1887
 Лаппо-Даниловский, А. О.: *Скифские древности*. Санкт-Петербург, 1887.
 László 1955
 László Gyula: Hozzászólások: László Gyula. In: *A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1*. Szerk. Czeglédy Károly, Hajdú Péter. Budapest, 1955, 39–43. (Nyelvtudományi Értekezések 5.)
 László 1961
 László Gyula: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest, 1961. [1971²]
 Lebegyev 1985
 Лебедев, Г. С.: *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград, 1985.
 Leontyjev 1999
 Леонтьев, А. Е.: Меря. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Ижевск, 1999, 18–66.
 Lévi-Provençal 1960
 Lévi-Provençal, E.: Abū 'Ubayd al-Bakrī. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²) I. (1960), 155–157.
 Lewicki 1949–1950
 Lewicki, T.: Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua* 2 (1949–1950), 321–388.
 Lewicki 1961
 Lewicki, T.: Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. *Slavia Antiqua* 8 (1961), 61–124.

Lewicki 1962

Lewicki, T.: 'Arisu, un nom de tribu énigmatique cité dans la lettre du roi khazar Joseph (Xe siècle). *Cahiers du monde russe et soviétique*. Vol. 3. № 1. (1962), 90–101.

Liberov 1969

Либеров, П. Д.: Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных. *Материалы и исследования по археологии СССР* 151 (1969), 5.

Liberov 1971

Либеров, П. Д.: Этническая принадлежность населения среднего Дона в скифское время. *Материалы и исследования по археологии СССР* 177 (1971), 103–115.

Lihacsov 1945 [1986]

Лихачёв, Д. С.: «Устные летописи» в составе Повести временных лет. *Исторические записки* 17 (1945), 201–224. [Újabb kiadása a szerző gyűjteményes kötetében: *Исследования по древнерусской литературе*. Москва, 1986, 113–136.]

Lihacsov 1971

Lihacsov, D. Sz.: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán*. Budapest, 1971.

Lindström 1852

Lindström, J. A.: *Försök till bevis att Rurik och hans vareger voro af Finska härkomst*. Tavastehus [Hämeenlinna], 1852.

Litkin, G. Sz. 1889

Лыткин, Г. С.: *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык*. Санкт-Петербург, 1889.

Litkin, V. I. 1952

Лыткин, В. И.: *Древнепермский язык*. Москва, 1952.

A magyar őstörténet kérdései 1955

A magyar őstörténet kérdései: a Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. Szerk. Czeglédy Károly, Hajdú Péter. Budapest, 1955. (Nyelvtudományi Értekezések 5.)

Makkay 1990

Makkay János: New aspects of the PIE and the PU/PFU homelands: Contacts and Frontiers between the Baltic and the Ural in the Neolithic. In: *Congressus internationalis fenno-ugristarum 7/1A*. Debrecen, 1990, 55–83.

Makkay 1991a

Makkay János: Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből. *Századok* 125 (1991), 3–34.

Makkay 1991b

Makkay János: *Az indoeurópai népek őstörténete*. Budapest, 1991. [Bővített változata: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest, 1998.]

Makkay 1997

Makkay János: *Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról I. rész: a kőkor végéig*. Budapest, 1997. (Tractata Minuscula 9.) [A szerző magánkiadású sorozata.]

Makkay 2002

Makkay János: *Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról II. rész: a kőkor vége*. Budapest, 2002. (Tractata Minuscula 20.) [A szerző magánkiadású sorozata.]

Makkay 2004a

Makkay János: A magyar őstörténet és a nyugat-szibériai 'magyar őshaza' néhány kérdése – Some questions of Hungarian prehistory and of West Siberian 'Hungarian land of origin'. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 46 (2004), 85–116.

Makkay 2004b

Makkay János: *Lovak és őshazák. Avagy: szelídíteni kell az elvadult házilovakat*. Budapest, 2004. (Tractata Minuscula 35.) [A szerző magánkiadású sorozata.]

Mandel 1929

Mandel Miklós: *József khazar király válaszlevelének hitelessége*. Pécs, 1929.

Markov 1896

Марков, П.: *Жизнеописание святого Стефана, епископа Пермского, с краткими историческими сведениями о соборе Спаса на Бору*. Издано по случаю пятистолетия кончины святителя на средства общества хоругвеносцев при московском придворном Верхоспасском соборе. Москва, 1896.

Marquart 1903

Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903.

Marquart 1914

Marquart, J.: *Über das Volkstum der Komanen: ein weiterer Beitrag zur Geschichte der Völkerwanderungen im ostasiatisch-osteuropäischen Steppengürtel*. Göttingen, 1914. (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 13.)

Markwart 1924

Markwart (Marquart), J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. *Ungarische Jahrbücher* IV (1924), 261–334.

Matolcsi 1982

Matolcsi János: *Állattartás őseink korában*. Budapest, 1982.

Mikkola 1915

Mikkola, J. J.: Die namen der völker Hermanarichs. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 15 (1915), Helsinki, 56–66.

- Minns 1929
 Minns, E. H.: Scythians and Northern Nomads. In: *The Cambridge Ancient History*. III. Cambridge, 1929, 179–203.
 Minorsky 1955
 Minorsky, V.: Addenda to the Hudud Al-'ālam. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17:2 (1955), 250–270.
 Miscsenko 1898
 Мищенко, Ф. Г.: Геродотовские вшеды. *Филологическое обозрение* 15 (1898).
 Misin 2002
 Мишин, Д. Е.: *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье*. Москва, 2002.
 Miquel 1973
 Miquel, A.: *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*. Vol 1. Paris, 1973.
 Mojszejeva 1953
 Мойсеева, Г. Н.: Автор «Казанской истории». *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. IX. Москва–Ленинград, 1953, 266–288.
 Moksin 1977
 Мокшин, Н. Ф.: *Этническая история мордвы*. Саранск, 1977.
 Molnár 1949
 Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest, 1949.
 Molnár 1953
 Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 1953. [Javított kiadása: Budapest, 1954.]
 Molnár 1955
 Мольнар, Э.: *Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа*. Budapest, 1955. (Studia Historica 13.)
 A. Molnár 1977
 A. Molnár Ferenc: Az első magyar utazók a cseremiszek és a finnek között. *Nyelvtudományi Közlemények* 79 (1977), 217–222.
 Mongajt 1947a
 Монгайт, А. Л.: К вопросу о трёх центрах древней Руси. In: *Краткие сообщения института истории и материальной культуры* 16 (1947), 103–112.
 Mongajt 1947b
 Монгайт, А. Л.: Старая Рязань. *Вопросы Истории* 1947/4. 88–98.
 Mongajt 1961
 Монгайт, А. Л.: *Рязанская земля*. Москва, 1961.
 Moravcsik 1934
 Moravcsik Gyula: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1934.

- Moravcsik 1984
 Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984.
 Muhamedova 1972
 Мухамедова, Р. Г.: *Татары-мишары*. Москва, 1972.
 Munkácsi 1893
 Munkácsi Bernát: A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia* 4 (1893), 165–208, 261–313.
 Munkácsi 1894a
 Munkácsi Bernát: A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. *Ethnographia* 5 (1894), 1–25.
 Munkácsi 1894b
 Munkácsi Bernát: Az ugorok legrégibb emlékezete. *Ethnographia* 5 (1894), 160–180.
 Munkácsi 1895
 Munkácsi Bernát: Az „ugor” népnév eredete. *Ethnographia* 6 (1895), 349–387.
 Munkácsi 1901
 Munkácsi Bernát: *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben. I. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története*. Budapest, 1901.
 Müllenhoff 1892
 Müllenhoff, K.: *Deutsche Altertumskunde*. III. Berlin, 1892.
 Nagy 1932
 Nagy Ferenc: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. Tacitus Germaniájának két utolsó fejezete. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 56 (1932), 99–108, 169–175.
 Napolszkih 2006
 Напольских, В. В.: Бульгарская эпоха в истории финно-угорских народов Поволжья и Предуралья. In: *История татар с древнейших времён в семи томах. Том 2. Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань, 2006. 100–115.
 Nasztonov 1940
 Насонов, А. Н.: Тмуторокань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки* 6 (1940), 79–99.
 Nazarenko–Ovszjannyikov–Rjabinyin 1984
 Назаренко, В. А.–Овсянников, О. В.–Рябинин, Е. А.: Археологической памятники Чуди Заволочской. *Советская археология* 1984/4. 197–216.
 Nejstadt 1954
 Нейшадт, М. И.: ❶ История растительного покрова СССР в голоцене по данным пыльцевого анализа. In: *Вопросы Ботаники – Essais de Botanique*. II. Москва–Ленинград, 1954, 577–590. ❷ Histoire de la végétation du territoire de l'URSS pendant l'Holocène d'après les données de l'analy-

- se pollinique. In: *Вопросы Ботаники – Essais de Botanique*. II. Москва–Ленинград, 1954, 591–605. [Kétnyelvű publikáció.]
- Nejstadt 1957
- Нейшадт, М. И.: *История лесов и палеогеографии СССР*. Москва, 1957.
- Neumann 1847
- Neumann, K.: *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig, 1847.
- Nizamuddin 1960
- Nizamuddin, M.: 'awfi. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI²). I (1960), 764.
- Novorzsev 2011
- Новоржев: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Новоржев> (letöltve: 2011. 06. 19.)
- Novoszelcev 1965
- Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. In: *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965, 355–419. [újabb kiadása in: *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Москва, 2000, 264–323.
- Nyelvrokonaink 2000
- Nyelvrokonaink. Főszerk. Nanovfszky György. Budapest, 2000.
- A nyelvrokonságról 2010
- A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Főszerk. Honti László. Budapest, 2010.
- Nyíreő 1955
- Nyíreő István: Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába. *Földrajzi Közlemények* 79 (1955), 67–73.
- Nyizov 1996
- Низов, В. В.: Елифаний Премудрый о Пермской земле. In: *Христианизация Коми края*. Сыктывкар, 1996, 190–199.
- Oborin 1999
- Оборин, В. А.: Коми-пермяки. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Ижевск, 1999, 255–298.
- Очерки истории СССР 1953
- Очерки истории СССР. Москва, 1953.
- D’Ohsson 1828
- D’Ohsson, M. C.: *Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le dixième siècle ou Voyage d’Abou el Cassim*. Paris, 1828.
- Ormos 2005
- Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118, (2005), 733–781.

- Ormos 2009–2010
- Ormos István: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I–II. I: *Keletkutatás* 2009. ősz, 37–76; II: *Keletkutatás* 2010. tavasz, 27–62.
- Ormos 2010
- Ormos István: *Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásához. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak*. Budapest, 2010. – http://www.arab-szak.hu/pdf/ORMOS_valasz20101109.pdf (letöltve az internetről: 2010. 10. 01.)
- Otragyinszkij 1896
- Отрадинский, С. П.: *Святой Стефан, просветитель зырян и первый епископ Пермский*. Москва, 1896.
- Parhomenko 1913a
- Пархоменко, В. А.: *Начало христианства Руси*. Полтава, 1913.
- Parhomenko 1913b
- Пархоменко, В. А.: Три центра древней Руси. *Известия Отделения русского языка и словесности* 18/2 (1913).
- Parhomenko 1917
- Пархоменко, В. А.: Русь в IX веке. *Известия Отделения русского языка и словесности* 22/2. (1917)
- Parhomenko 1924
- Пархоменко, В. А.: *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. Ленинград, 1924.
- Pellat 2004
- Pellat, Ch.: al-Djayhānī. Art. *Encyclopaedia of Islam* (EI³) XII (2004), 265–266.
- Petőfi 1997
- Petőfi Sándor *összes művei*. Költemények. Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, 1997. (Kritikai kiadás, 3. kötet)
- Pjankov 1969
- Пьянков, И. В.: Аргишпей: источники. *Учёные записки Уральского государственного университета* 101. Серия истории, вып. 17. (1969), 104–115.
- Polgár 2006
- Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században. (Az írott források tükrében)*. PhD-értekezés. Kézirat. Szeged, 2006. (<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/531/> – letöltve az internetről: 2011. 09. 04.)
- Ponarjadov 1996
- Понарядов, В. В.: О возможной связи Стефановской письменности с древнетюркской руникой. In: *Христианизация Коми края*. Т. II. Сыктывкар, 1996. 238–241.

- Popov 1974
 Попов, А. И.: Что такое пертасы? *Советское финно-угроведение* 1974/4, 257–259.
- Porthan 1870
 Porthan, H. G.: *Henrici Gabrielis Porthan: Opera selecta. Pars quarta. H. G. Porthans skrifter i urval. Utgifna af Finska Litteratur-Sällskapet. fjerde delen.* Helsingfors [Helsinki], 1870.
- Pritsak 1967
 Pritsak, O.: The Name of the Third Kind of Rus and of Their City. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. № 1/2 [április] (1967), 2–9.
- Prohorov 1995
 Прохоров, Г. М.: *Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления.* Санкт-Петербург, 1995.
- Pusztay 1990
 Pusztay János: Zur Herausbildung der Protouralischen. *Specimina Sibirica* III (1990), 157–167.
- Pusztay 1995
 Pusztay János: *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische).* Wiesbaden, 1995. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43.)
- Pusztay 1997
 Pusztay János: Az uráli őshaza rekonstruálásának egy lehetséges nyelvészeti modellje. *Életünk* 1997/3, 410–420.
- Pusztay 2011
 Pusztay János: *Gyökereink. A magyar nyelv előtörténete. Milyen afum ellen kell orvosság?* Budapest, 2011.
- Rédei 1975
 Rédei Károly: A zürjén népnév eredete. In: *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen.* Budapest, 1975, 187–189. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140.) [Zalai Tükör 1975. II.]
- Rédei 1992
 Rédei Károly: Újabb ötletek a zürjén népnév megfejtésére. *Nyelvtudományi Közlemények* 93 (1992), 128–130.
- Rédei 1993
 Rédei Károly: *Óegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az ózürjén nyelvben.* Budapest, 1993. (Értekezések, emlékezések.) [Akadémiai székfoglaló 1992. január 6.]
- Reguly 1851
 Reguly Antal: Reguly Antal levelező tag tudósítása Hell Miksa historiai kéziratai azon részéről, mely a magyar–finn kérdést tárgyalja. *Akadémiai Értesítő* 11 (1851), 151–156.

- Renfrew 1973 [1998]
 Renfrew, C.: *Before Civilisation: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe.* London, 1973. [Magyar kiadása: *A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete.* Budapest, 1998.]
- Renfrew 1988
 Renfrew, C.: *Archaeology and language. The Puzzle of Indo-European Origins.* New York, 1988.
- Ribakov 1939
 Рыбаков, Б. А.: Анты и Киевская Русь. *Вестник древней истории* (1939), 319–337.
- Ribakov 1963
 Рыбаков, Б. А.: *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.* Москва, 1963.
- Rjabinyin 1981
 Рябынин, Е. А.: О средневековых древностях Заволочья: по находкам в бассейне Кокшеньги. *Советская археология* 1981/3, 66–72.
- Rjabinyin 1988
 Рябынин, Е. А.: Финно-угорские племена Северной Руси (к проблеме археологического изучения). In: *Историко-археологическое изучение Древней Руси.* Ленинград, 1988, 116–135. (Славяно-русские древности 1.)
- Rjabinyin 1993
 Рябынин, Е. А.: Финно-угорские племена Новгородской земли на современном этапе историко-археологического изучения. In: *Древности Северо-Запада России.* Санкт-Петербург, 1993, 114–131.
- Rogacsov 1996
 Рогачёв, М.: Святая обитель у зырян. In: *Памятники отечества 36. Земля Коми.* Москва, 1996, 140–144.
- Róna-Tas 1994
 Róna-Tas András: József kazár kagán levelezése. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Budapest, 1994, 308.
- Rozenfeldt 1982
 Розенфельдт, И. Г.: *Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI–IX вв.* Москва, 1982.
- Rugyenko 1960
 Руденко, С. И.: Алтай и его древние обитатели. In: *Доклады на ежегодных чтениях памяти А. С. Берга.* IV–VII. (1956–1959), Москва–Ленинград, 1960, 60–74.
- Šafarik 1843–1844
 Šafarik, P. J.: *Slawische Alterthümer.* I–II. Leipzig, 1843–1844.

- Sahmatov 1908
Шахматов А. А.: *Разыскания о древнейших летописных сводах*. Санкт-Петербург, 1908.
- Sahmatov 1916
Шахматов А. А.: *Повесть временных лет*. Петроград, 1916.
- Sahmatov 1919
Шахматов А. А.: *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград, 1919.
- Sahmatov 1938
Шахматов А. А.: *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* Москва–Ленинград, 1938.
- Sahmatov 1940
Шахматов А. А.: Повесть временных лет и ее источники. *Труды Отдела древнерусской литературы* Т. 4. (1940), Москва–Ленинград, 9–150.
- Sajnovics 1994
Sajnovics János: *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Budapest, 1994. (Bibliotheca Regulana 2.)
- Schlözer 1809
Шлёцер, А. Л.: *Несторъ. Руския лѣтописи на Древле-Славенскомъ языкѣ. Слученныя, переведенныя и объясненныя Августомъ Лудовикомъ Шлёцеромъ*. Санктпетербургъ, 1809.
- Scseglov 1876
Щеглов, Д. Ф.: *Первые страницы русской истории*. Журналъ министерства народного хозяйства (1876) – апрель: 222–269, май: 1–68, июнь: 164–209.
- N. Sebestyén 1951
N. Sebestyén Irén: Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez (Zur Frage der alten Siedlungsgebiete der uralischen Völker). *MTA I. Osztály Közleményei* I. (1951), Budapest, 351–406.
- Sesztakov 1871
Шестаков, П. Д.: *Чтение древнейшей зырянской надписи, единственного сохранившегося до сего времени памятника времени св. Стефана Великопермского*. Санкт-Петербург, 1871.
- Shboul 1979
Shboul, Ahmad A. M.: *Al-Mas'udi and His World*. London, 1979.
- Schleicher 1853
Schleicher, A.: *Die darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar, 1853. [Magyar kiadása: *Darwin és a nyelvtudomány*. Ford. Edelspacher Antal. Budapest, 1878.]

- Suhm 1772–1773
Suhm, P. Fr.: *Historie om de fra Norden Udvandrede Folk*. I–II. København, 1772–1773.
- Swoboda 1969
Swoboda, W.: 'Arū-'Arīsū-al-Artānīja. *Folia Orientalia* XI. (1969), [Kraków], 291–296.
- Szalnyikov 1966
Сальников, К. В.: Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. *Советская Этнография* 1966/5, 118–124.
- Szaveljev 1847
Савельев, П. С.: *Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории*. Санкт-Петербург, 1847.
- Szavvaitov 1850
Савваитов, П.: *Грамматика зырянского языка*. Санкт-Петербург, 1850.
- Szedov 1979
Седов, В. В.: Этнический состав населения Новгородской земли. In: *Финно-угры и славяне*. Ленинград, 1979. 74–80.
- Szemenkovics 1913
Семенович, В. Н.: *Гелоны и мордва*. (Материалы и исследования по исторической географии верховьев Дона и Оки. Выпуск 1. Гелоны.) Москва, 1913.
- Szj 1994
Szj Enikő: A Demonstratio és a két tudós jezsuita tudományos tervai. In: Sajnovics János: *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szj Enikő. Budapest, 1994. 138–147. (Bibliotheca Regulana 2.)
- Словарь книжников* I. 1987
Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) Szerk. Лихачев, Д. С. Ленинград, 1987.
- Словарь русского языка* 1984
Словарь русского языка Т. IV. Москва, 1984.
- Словарь русского языка* XI–XVII. вв. 1975
Словарь русского языка XI–XVII. вв. Вып. 2. Москва, 1975.
- Словарь русского языка* XI–XVII. вв. 1980
Словарь русского языка XI–XVII. вв. Вып. 7. Москва, 1980.
- Szmirnov, A. P. 1952
Смирнов, А. П.: *Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья*. Москва, 1952. (Материалы и исследования по археологии СССР. 28.)
- Szmirnov, A. P. 1966
Смирнов, А. П.: *Скифы*. Москва, 1966.

- Szmirnov, I. N. 1895
Смирнов, И. Н.: *Мордва. Историко-этнографический очерк*. Казань, 1895. (Восточные финны. Историко-этнографические очерки. Т. I. Приволжская или болгарская группа. Ч. 2. Мордва.)
- Szmirnov, I. N. 1898
Smirnov, I. N.: *Les Populations finnoises, i.2: les Mordves*. Paris, 1898.
- Szmirnov, K. F. 1964
Смирнов, К. Ф.: *Савроматы: ранняя история и культура сарматов*. Москва, 1964.
- Szmlencev 1993
Смоленцев, Л. Н.: Великий зырянин. In: *Родники Пармы* 93. Сыктывкар, 1993, 15–27.
- Szobolevskij 1929
Соболевский, А. И.: «Третье русское племя». *Доклады Академии Наук* № 4. (1929).
- Сородичи по языку* 2000
Сородичи по языку. Глав. ред. Gyorgy Nanovfszky. Budapest, 2000.
- Sztyerapov 1965
Степанов, П. Д.: Буртасы и мордва. In: *Этногенез мордовского народа*. Ред. Б. А. Рыбаков. Саранск, 1965, 201–205.
- Sztyerapov 1970
Степанов, П. Д.: Древняя история мордвы-эрзы. Очерк второй - археологические и этнографические данные. In: *Исследования по археологии и этнографии Мордовской АССР*. Саранск, 1970, 26–66. (Труды Мордовского научно-исследовательского института, в. 39.)
- Talickij 1951
Талицкий, М. В.: Верхнее Прикамье в X–XIV вв. In: *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*. III. Москва, 1951. 33–96. (Материалы и исследования по археологии СССР 22.)
- Tallgren 1937
Tallgren, A. M.: Sur l'origine des antiquités dites mordviennes. *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 11 (1937), 122–133.
- Tardy 1983
Tardy Lajos: A XVI. század végének magyar diplomatája: Kakas István. In: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest, 1983. 158–164.
- Tatyiscsev 1786
Татищев, В. Н.: *Российская история*. Кн. 1. Ч. 1. Москва, 1786.
- Taube 1935
Taube, M.: Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands. In: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. N. F. Bd. XI, H. 3–4 (1935), 373–502.

- Telegdi 1940
Telegdi Zsigmond: A kazárok és a zsidóság. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest, 1940, 247–287.
- Télfi 1863
Télfi János: *Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez*. Pest, 1863.
- Thulin 1978
Thulin, A.: The „Third Tribe” of the Rus. *Slavia Antiqua* 25 (1978), 99–139.
- Thunmann 1774
Thunmann, J.: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. I. Leipzig, 1774.
- Togan 1936
Togan, Zeki Velidi A.: Die Nordvölker bei Bīrūnī. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* t. XC. (1936), 38–51.
- Tomaschek 1888/1889
Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I–II. *Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe d. Kais. Akademie d. Wissenschaften* 116 (1888), 715–780; 117. (1889), I. Abhandlung 1–70.
- Tomaschek 1894
Tomaschek, W.: Androphagoi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) I (1894), 2168–2169.
- Tomaschek 1896
Tomaschek, W.: Argippaioi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) II (1896), 719–721.
- Tomaschek 1899
Tomaschek, W.: Budinoi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) III (1899), 989–991.
- Toynbee 1973
Toynbee, A.: *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London, 1973.
- Treidler 1915
Treidler, H.: Die Skythen und ihre Nachbarvölker. *Archiv für Anthropologie, Neue Folge* XIII. (1915), 280–307.
- Tretyjakov 1953²
Третьяков, П. Н.: *Восточнославянские племена*. Москва, 1953².
- Türk 2010
Türk Attila Antal: Adatok és szempontok szaltovói kultúrkörnek a magyar őstörténet régészeti kutatásában játszott szerepéről. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010, 261–306.

Vásáry 1977

Vásáry István: A Volga vidéki magyar töredékek a mongol kor után. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Budapest, 1977, 282–290.

Vásáry 2008a

Vásáry István: Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és mišerek (mešček) a Közép-Volga vidékén. In: *Magyar őshazák és magyar őstörténetészek*. Budapest, 2008, 37–72. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.)

Vásáry 2008b

Vásáry István: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo *Iugriam* esse delendam”. *Magyar őshazák és magyar őstörténetészek*. Budapest, 2008, 73–87. (Magyar Őstörténeti könyvtár 24.) [A tanulmány első változata: The «Yugria» problem. In: *Chuvash Studies*. Ed. by A. Róna-Tas. Budapest–Wiesbaden, 1982, 247–257. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 28 / Asiatische Forschungen 79.)]

Vasmer 1971

Vasmer, M. *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*. I–II. Berlin, 1971.

Vasziljev 1960

Васильев, Б. А.: Проблема буртасов и мордва. In: *Вопросы этнической истории мордовского народа*. Москва, 1960, 180–209. (Труды Мордовской этнографической экспедиции. В. 1. Труды института этнографии, новая серия. Т. 63.)

Vászolyi 1967

Vászolyi Erik: Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain. *Nyelvtudományi Közlemények* 69 (1967), 283–311.

Vékony 1997a

Vékony Gábor: A magyar etnogenezis szakaszai. I. *Életünk* 1997/2, 260–276.

Vékony 1997b

Vékony Gábor: A magyar etnogenezis szakaszai. II. *Életünk* 1997/3, 384–408.

Vékony 2002

Vékony Gábor: *Magyar őstörténet–magyar honfoglalás*. Budapest, 2002. [2005².]

Veres 1971

Veres Péter: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. *Néprajzi Értesítő* 53 (1971), 33–54.

Veres 1974

Veres Péter: A finnugor kutatás és a magyar őstörténet. In: *Bán Aladár emlékezete*. Szerk. Voigt Vilmos. Várpalota, 1974, 95–118.

Veres 1985

Петер Вереш: К вопросу финно-угорской прародины и этногенеза венгров в свете новейших палинологических данных. In: *CIFU 6. Studia Hungarica. Acta sessionum*. Budapest, 1985, 9–17.

Veres 1991

Veres Péter: A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 16. (1991), Budapest, 105–136.

Veres 2000

Veres Péter: Az uráli és magyar őshaza meghatározása a legújabb adatok fényében. In: *Nyelvrokonaink*. Szerk. Nanovfszky György. Budapest, 2000, 23–28.

Veres 2009

Veres Péter: *Mérföldkövek a magyar őstörténetben*. Budapest, 2009.

Veress 1905

Veress Endre: Zalánkeméni Kakas István. *Magyar történeti életrajzok* XXI. évf. 1–2. füzet (1905), Budapest.

Vernadsky 1959

Vernadsky, G.: *The origins of Russia*. Oxford, 1959.

Vihljajev–Petyerburgszkij 1999

Вихляев, В. И.–Петербургский, И. М.: Мордва. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Ижевск, 1999, 119–160.

Voigt 2008

Voigt Vilmos: Végre maga Ohthere szólal meg. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Budapest, 2008, 816–824. (Urálisztikai Tanulmányok 19.)

Вопросы этнической истории 1990

Вопросы этнической истории Волго-Доня в эпоху средневековья и проблемы буртасов. Пенза, 1990.

Wernicke 1896

Wernicke, K.: Arimaspoi. Art. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (PWRE) II (1896), 826–827.

Westberg 1899

Westberg, F.: Beiträge zur Klarung orientalischer Quellen über Osteuropa. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg (Известия императорской академии наук)* série V. t. XI/4., 211–245, t. XI/5., 275–314.

Westberg 1908

Вестберг, Ф.: К анализу восточных источников о восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения* (1908) – февраль: 364–412, март: 1–52.

Wiedemann 1838

Wiedemann, F. J.: *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens*. Reval [Tallinn], 1838.

Zabelin 1908

Забелин, И. Е.: *История русской жизни с древнейших времён*. Ч. 1. Москва, 1908.

Zahogyer 1962

Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. I. Москва, 1962.

Zahogyer 1967

Заходер, Б. Н.: *Горган и Поволжье в IX-X вв. Часть I. Поволжье и Хорасан.*

Каспийский свод сведений о Восточной Европе. II. Москва, 1967.

Ziborov 2002

Зиборов, В. К.: *Русское летописание XI–XVIII веков*. Санкт-Петербург, 2002.

Zimonyi 1994

Zimonyi István: Burtaszok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest, 1994, 134–135.

Zimonyi 1996

Zimonyi István: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhání-hagyomány. In: *A honfoglaláskor tört forrásai*. Budapest, 1996, 49–59. (A honfoglalásról sok szemmel II.)

Zimonyi 2005

Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Budapest, 2005. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.)

Zutis 1940

Зутис, Я. Я.: Русско-эстонские отношения в XI–XIV вв. *Историк-марксист* № 3. (1940), 39–56.

Zsebeljov 1953

Жебелёв, С. А.: *Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи*. Москва–Ленинград, 1953.

Zsirai 1928–1930/1931

Zsirai Miklós: Finnugor népvnevek I. Jugria. (Adalékok nyelvrokainak történetéhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 47. (1928–1930), 252–295, 399–452.; 48. (1931), 31–53. Különnyomatban: Budapest, 1930.

Zsirai 1934

Zsirai Miklós: Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez. In: *Berzevicsy Emlékkönyv*. Budapest, 1934, 250–259.

Zsirai 1937

Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1937. [Reprint: 1994.]

Zsirai 1942

Zsirai Miklós: Oroszok és finnugorok. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1942, 37–49. [új kiadása a *Kisebbségkutatás könyvek* sorozatban, Niederhauser Emil utószavával: Budapest, 2000.]

Житие Прокопия Устюжского 1988

Житие Прокопия Устюжского. In: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вторая половина XIV–XVI в. Ч. 1. А–К. Ленинград, 1988, 322–324.

Zsuravljov 1996

Журавлёв, С.: *Повесть о Стефане Пермском. Первом учителе зырян. – Перымса медводдза. Велöдысь вежа Степан йылысь висът*. Сыктывкар, 1996.

X 240243

*...vildtem a szolgálmat Pecsorába, azokhoz az emberekhez, akik adót
tnek Novgorodnak. És elment a szolgálom hozzájuk, onnan pedig a ju-
ok földjére ment. A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen,
szamojédokkal szomszédosak az északi országokban.*” Régmúlt idők
nikája, 12. század.

innugor népekről hírt adó történelmi források értékelése és általa
a finnugor népek története ma egyáltalán nem nevezhető történet-
ományunk központi kérdésének. Úgy tűnik, a történészek még
n fedezték fel maguknak, és a finnugrisztika tudományán belül sem
elég figyelem rá.

innugor történettudomány kutatásának tárgyát magát is nehéz
értelműen meghatározni. Célszerűnek tűnik a finnugor nyelvészet-
beavált hallgatólagos közmegegyezést követni, ahol a finn, észt és
gyar nyelv önálló, nem összehasonlító jellegű kutatása nem tartozik
innugor nyelvészet körébe, de a kisebb finnugor és szamojéd nyelv-
igen. Ezért e kötetben nem szerepelnek a magyar őstörténet forrá-
a finnek és az észtek történetére vonatkozó feljegyzéseket pedig e
nép kialakulásának hozzávetőleges időpontjáig, a Kr. u. 1. évezred
éig tárgyaljuk. A kötet szerzője a finnugor történelem fogalmát a
eti finnugorok és szamojédok történeteként értelmezi.

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjának új sorozatár
idító kötet egyfajta történeti szöveggyűjteményként is felfogható,
elynek összeállítása több szempontból is hasznos lehet. Egyrészt
vető szerepet tölthet be a finnugor és szamojéd népek történe-
ek egyetemi oktatásában. Tájékoztathatja az érdeklődőket arról,
gy milyen források állnak rendelkezésre e népek történetének tanul-
nyozásához. A szövegekhez fűzött kommentárok révén segítheti a
rások megértését, bibliográfiája pedig elindíthat a források mélyebb
gismerése felé. Másrészt egy ilyen munka a további történeti, filo-
iai kutatások szempontjából is alapvető jelentőségű. Hozzájárul a
kemberek új generációinak kineveléséhez, valamint előmozdíthatja
ülönböző tudományágak művelőinek együttműködését.

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Ára: 4500 Ft

X 240243

KEGY
H K59

Klima László

JÜRKÁK, TORMÁK, MERJÁK
SZEMELVÉNYEK
A FINNUGOR NYELVŰ NÉPEK TÖRTÉNETÉNEK
KORAI FORRÁSAIBÓL

Klima László

JÜRKÁK, TORMÁK, MERJÁK

SZEMELVÉNYEK

A FINNUGOR NYELVŰ NÉPEK TÖRTÉNETÉNEK
KORAI FORRÁSAIBÓL